

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Туровская Е.И., маг.филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д.ф.н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д.ф.н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д.ф.н., профессор
Жахина Б.Б. д.п.н., профессор
Исмагулова А.Е. к.ф.н.
Маслова В.А. д.ф.н., профессор
Пименова М.В.д.ф.н., профессор
Рысалды К.Т. д.ф.н., профессор
Фаткиева Г.Т. к.ф.н.
Шаймерденова Н.Ж. д.ф.н., профессор
Шалабай Б. д.ф.н., профессор
Шапауов А.К. к.ф.н., профессор
Юрина Е.А. д.ф.н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№4/2025
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:

<https://vestnik.kgu.kz>

Внесен в перечень изданий,
рекомендуемых Комитетом по
обеспечению качества в сфере
науки и высшего образования
Министерства науки и высшего
образования Республики
Казахстан для публикации
основных результатов научной
деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на переучет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Б. Абаған, Г.О. Асқарова

Аударма стратегиясы: доместикация мен фореизацияның кинопереводта қолданылуы..... 9

М.Д. Абжаппарова, Ж.Т. Оспанова

Қазақ тіліндегі негізгі түс белгілерінің реңктерін білдіру тәсілдері 23

А.Е. Айнабек, С.К. Қасымова, С.Ж. Жуанышпаева

Қазақ және ноғай жер-су атауларының тарихи-этнолингвистикалық сипаты 38

Ш.Е. Ауелбекова, Н.М. Шуиншина Мета

Түрік және қазақ тілдеріндегі мағыналары ортақ және ұқсас тұрақты сөз тіркестері 51

A. Issina

Linguistic markers of kazakh national mentality based on the concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», «бата/blessing» 65

L. Zhunisbek, F. Daulet

Cultural allusions in diplomatic translation: strategies, models, and mechanisms of adaptation ... 78

Б.Ә. Көшімова, Ш.С. Әбішева, А.Х. Бекбосынова, С.Ғ. Канапина

Маңғыстау топонимі және әлеуметтік ассоциация 94

B. Myrzabaieva, Ya. Shimshek, K. Molgazhdarov

Abai's speech addressee structure: type specifications and social pragmatics 108

A. Suleimenova, A. Zhumasheva, M. Kairova

Lexical and stylistic features of coverage of events in the media of Kazakhstan and great Britain 124

Z. Tabakova, S. Agibayeva, O. Anichshenko, G. Fatkiyeva

Retrospective and determinism of the concept *alienation* 137

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

***Ж.Б. Әділбекова, А.Ә. Үсен, М. Арслан, А. Жұмабекқызы**

М. Әуезовтің «Америка эсерлері» очеркін мәдениетаралық таным тәжірибесі тұрғысынан талдау 151

***L. Abikenova, G. Abikenova, K. Tulebayeva**

About Shakarim Kudaiberdiev's work «The genealogy of the turks, kyrgyz-kazakh and their khans» 166

Я.В. Зубенко, Л.А. Нефедова

Прагматикалық аспект стратегиясын дистанцирования әйелдер нарративе (мысалы, неміс және орыс тілді көркем шығармалар) 177

Л.А. Крылова, А.Ж. Кадыров, С.В. Мисяченко, Е.И. Туровская

А.С. Пушкин мен Н.В. Гогольдің идиостилиндегі бақ архетипі 191

А.Т. Мұстояпова, Ж.Ж. Ибраимова

Джон Дос Пассостың «Манхэттен өткелі» романының эксперименталды прозасы 208

А.Ш. Смаилова, Б.С. Каукербекова, С.А. Рахымберлина, Б.О. Рахимбаева

Көркем фантастика мәтіндерінің вербалды қабатындағы ерекшеліктер 223

Г.С. Умарова, Г.Н. Ахметова, В.А. Овчинникова

Әлем әдебиеті прозасындағы хронотоп 235

А.К. Хусаинова

Қазақ және түрік әдебиетіндегі әйелдер образы (Ж.Аймауытұлы мен Р.Н.Гюнтекин прозасы бойынша) 247

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Дж.Р. Абдуганиева, *С.М. Қуанышева, Ж.М. Каирова, А.У. Канлыбаева

Цифрлық ресурстар мен жасанды интеллектті пайдалана отырып, студенттердің лексикалық және коммуникативтік құзіреттіліктерін қалыптастыру 260

С.Ж. Баяндина, А.С. Нурахынова, Н.Д. Сувандии

Тіл мен әдебиет мұғалімінің лексикографиялық құзыретін қалыптастыру (Ш. Айтматов және О. Сүлейменов шығармашылығының материалында) 272

А. Дәуренқызы, С.З. Исабекова

Шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілікті онлайн қалыптастырудың теориялық моделі 287

А.С. Кыдырбекова, Р.С. Рахметова, *Г.К. Капышева

Жазылым дағдыларын дамытуда action research әдісін қолдану: тиімді стратегиялар мен әдістемелік тәсілдер 302

***А.Т. Сагиева, С.Е. Умирзакова, Г.Н. Турмагамбетова, Б.К. Васич**

Екінші тіл ретінде әр түрлі мамандықтағы студенттер арасында ағылшын тілін қабылдауды салыстырмалы талдау 316

А.Ш. Тлеулесова, Б.З. Ахметова, М.Т. Абикенов, Б.С. Шукманова

Тіл құзіреттілігін қалыптастыру негіздемелері 331

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

В. Корбоссынов, М. Alimbayev, *G. Serkebayeva

Features of vowel harmony in the dialects of modern turkic languages 344

Біздің авторлар..... 362

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

А.Б. Абаган, Г.О. Аскарова

Стратегии перевода: применение доместикации и форенизации в кинопереводе 9

М.Д. Абжапарова, Ж.Т. Оспанова

Способы выражения оттенков базовых цветообозначений в казахском языке 23

А.Е. Айнабек, С.К. Қасымова, С.Ж. Жуанышпаева

Историко-этнолингвистические особенности казахских и ногайских гидронимических и топонимических названий 38

Ш.Е. Ауелбекова, Н.М. Шуиншина Мета

Фразеологизмы с общими и схожими значениями в турецком и казахском языках 51

A. Issina

Linguistic markers of kazakh national mentality based on the concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», «бата/blessing» 65

L. Zhunisbek, F. Daulet

Cultural allusions in diplomatic translation: strategies, models, and mechanisms of adaptation .. 78

Б.А. Кошимова, Ш.С. Абишева, А.Х.Бекбосынова, С.Г.Канапина

Топонимы Мангистау и социальная ассоциация 94

B. Myrzabaieva, Ya. Shimshek, K. Molgazhdarov

Abai's speech addressee structure: type specifications and social pragmatics 108

A. Suleimenova, A. Zhumasheva, M. Kairova

Lexical and stylistic features of coverage of events in the media of Kazakhstan and great Britain 124

Z. Tabakova, S. Agibayeva, O. Anichshenko, G. Fatkiyeva

Retrospective and determinism of the concept *alienation* 137

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

***Ж.Б. Адильбекова, А.А. Усен, М. Арслан, А. Жумабеккызы**

Анализ очерка М. Әуезова «Американские впечатления» с точки зрения опыта межкультурного познания 151

***L. Abikenova, G. Abikenova, K. Tulebayeva**

About Shakarim Kudaiberdiev's work «The genealogy of the turks, kyrgyz-kazakh and their khans» 166

Я.В. Зубенко, Л.А. Нефедова

Прагматический аспект стратегии дистанцирования в женском нарративе (на примере немецко- и русскоязычных художественных произведений) 177

Л.А. Крылова, А.Ж. Кадыров, С.В. Мисяченко, Е.И. Туровская Архетип усадебного сада в идиостиле А.С. Пушкина и Н.В. Гоголя	191
А.Т. Мустояпова, Ж.Ж. Ибраимова Экспериментальная проза романа Джона Дос Пассоса «Манхэттенская переправа»	208
А.Ш. Смаилова, Б.С. Каукербекоева, С.А. Рахымберлина, Б.О. Рахимбаева Особенности вербального слоя текстов художественной фантастики	223
Г.С. Умарова, Г.Н. Ахметова, В.А. Овчинникова Хронотоп в прозе мировой литературы	235
А.К. Хусаинова Женские образы в казахской и турецкой литературе (на примере прозы Ж. Аймауытова и Р.Н. Гюнеткин)	247
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	
Дж.Р. Абдуганиева, *С.М. Куанышева, Ж.М. Каирова, А.У. Канлыбаева Формирование лексико-коммуникативных компетенций студентов при помощи цифровых ресурсов и искусственного интеллекта	260
С.Ж. Баяндина, А.С. Нурахинова, Н.Д. Сувандии Формирование лексикографической компетенции учителя-словесника (на материале творчества Ч. Айтматова и О. Сулейменова)	272
А. Дауренқызы, С.З. Исабекова Теоретическая модель онлайн-формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетентности	287
А.С. Кыдырбекова, Р.С. Рахметова, *Г.К. Капышева Action Research в обучении письму: эффективные стратегии и методические подходы	302
*А.Т. Сагиева, С.Е. Умирзакова, Г.Н. Турмагамбетова, Б.К. Васич Сравнительный анализ восприятия английского языка как второго среди студентов разных специальностей	316
А.Ш. Тлеулесова, Б.З. Ахметова, М.Т. Абикенов, Б.С. Шукуманова Основы формирования языковой компетенции	331
ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
В. Korbosynov, M. Alimbayev, *G. Serkebayeva Features of vowel harmony in the dialects of modern turkic languages	344
Наши авторы	367

CONTENTS

PROBLEMS OF LINGUISTICS

A. Abagan, G. Askarova Translation strategies: the application of domestication and foreignization in film translation	9
M. Abzhaparova, Zh. Ospanova Ways of expressing shades of basic color designations in the Kazakh language	23
A. Ainabek, S. Kasymova, S. Zhuanyshpaeva The historical and ethnolinguistic characteristics of kazakh and nogai toponyms and hydronyms	38
Sh. Auyelbekova, N. Shuinshina Meta Phraseologisms with common and similar meanings in Turkish and Kazakh languages	51
A. Issina Linguistic markers of kazakh national mentality based on the concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», «бата/blessing»	65
L. Zhunisbek, F. Daulet Cultural allusions in diplomatic translation: strategies, models, and mechanisms of adaptation...	78
B. Koshimova, Sh. Abisheva, A.Bekbossynova, S. Kanapina Mangistau toponym and social association	94
B. Myrzabaieva, Ya. Shimshek, K. Molgazhdarov Abai's speech addressee structure: type specifications and social pragmatics	108
A. Suleimenova, A. Zhumasheva, M. Kairova Lexical and stylistic features of coverage of events in the media of Kazakhstan and great Britain	124
Z. Tabakova, S. Agibayeva, O. Anichshenko, G. Fatkiyeva Retrospective and determinism of the concept <i>alienation</i>	137

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

*Zh. Adilbekova, A. Usen, M. Arslan, A. Zhumabekkyzy An analysis of M. Auezov's essay «Impressions of America» from the perspective of intercultural perception	151
*L. Abikenova, G. Abikenova, K. Tulebayeva About Shakarim Kudaiberdiev's work «The genealogy of the turks, kyrgyz-kazakh and their khans»	166
Ya. Zubenko, L. Nefedova The pragmatic aspect of the distancing strategy in female narrative (on the example of german- and russian- works of fiction)	177
L. Krylova, A. Kadyrov, S. Misyachenko, Ye. Turovskaya The archetype of the garden in the idiostyle of A.S. Pushkin and N.V. Gogol	191

A. Mustoyapova, Zh. Ibraimova Experimental prose of John Dos Passos' novel «Manhattan Transfer»	208
A. Smailova, B. Kaukerbekova, S. Rakhimberlina, B. Rakhimbayeva Features of Verbal Fiction texts	223
G. Umarova, G. Akmetova, V. Ovchinnikova Chronotope in prose of world literature	235
A. Khussainova Female images in kazakh and turkish literature (based on the example of the prose of Zh. Aimaulytov and R.N. Gyunetkin)	247

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

J. Abduganiyeva, *S. Kuanysheva, Zh. Kairova, A. Kanlybayeva Formation of lexical and communicative competencies of students using digital resources and artificial intelligence	260
S. Bayandina, A. Nurakhynova, N. Suvandii Formation of lexicographic competence of a language and literature teacher (based on the work of Ch. Aitmatov and O. Suleimenov)	272
A. Daurenkyzy, S. Isabekova The theoretical model of online formation of a foreign language professional-communicative competence	287
A. Kydyrbekova, R. Rakhmetova, *G. Kapysheva Action Research in Teaching Writing: Effective Strategies and Methodological Approaches.....	302
*A. Sagyeva, S. Umirzakova, G. Turmagambetova, B. Vasic Comparative analysis of the perception of english as a second language among students of different specialties	316
A. Tleulesova, B. Akhmetova, M. Abikenov, B. Shukumanova Fundamentals of language competence formation	331

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

B. Kopbossynov, M. Alimbayev, *G. Serkebayeva Features of vowel harmony in the dialects of modern turkic languages	344
Our authors.....	372

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

PROBLEMS OF LINGUISTICS

МҒТАР 16.31.41

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp9-23](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp9-23)

А.Б. Абаған¹, Г.О. Асқарова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан

АУДАРМА СТРАТЕГИЯСЫ: ДОМЕСТИКАЦИЯ МЕН ФОРЕНИЗАЦИЯНЫҢ КИНОПЕРЕВОДТА ҚОЛДАНЫЛУЫ

*Әр халықтың мәдениеті мен ұлттық болмысын терең бейнелейтін фразеологизмдерді аудару барысында тек лексикалық мағынасын ғана емес, олардың астарындағы бейнелік және эмоционалдық мәнін де дұрыс жеткізу аудармашының басты мақсаты. Аударма үдерісіндегі стратегияның дұрыс таңдалуы нәтижелі, әрі түсінікті аудармаға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы ретте аудармашы мәтіннің мәдени астарын аударуда қолданылатын **доместикация** (жерсіндіру) немесе **форенизация** (шеттендіру) стратегиясының бірін дұрыс таңдай білу керек.*

Мақалада аударматанудың жаңа бағыты ретінде қалыптасып келе жатқан киноаудармадағы доместикация мен форенизация стратегияларының фразеологизмдерді аудару барысындағы қолданысы қарастырылған. Фильмнің мазмұнын, стилін және мәдени контекстін сақтай отырып, фразеологизмдерді көрерменге түсінікті, әрі табиғи тілде жеткізу әдеттегі аудармадан гөрі киноаудармада басқаша ізденіс пен шеберлікті талап етеді.

Көрерменге кинофильмнің шет елдік сипатын сездірмей, түсінікті әрі жеңіл жеткізуді мақсат ететін доместикация стратегиясының тиімділігі мен қолдану жолдары, ал кей жаяғдаятта көрерменді басқа мәдениетке жақындатып, оның өзгешеліктерін сезінуге мүмкіндік береді форенизация стратегиясының қолданудағы ұтымды тұстарды кинофильм аудармасының мысалдары арқылы көрсетіліп, дәйектелген.

Кілт сөздер: доместикация, форенизация, киноаударма, фразеологизмдер, стратегия, аударма.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Киноаударма тек лингвистикалық қызмет қана емес, сонымен қатар тілдер мен мәдениеттер арасындағы медиатор ретінде жұмыс істейтін мәдениетаралық қарым-қатынастың маңызды механизмі болып табылады. Ол киноны белгілі бір мәдени парадигма шеңберінде көрерменнің дүниетанымын қалыптастыруға және трансформациялауға қабілетті мәдени құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, киноаударма тек репликалардың тілдік сәйкестендірілуі емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени контекстті интерпретациялау үдерісі болып табылады, бұл оны қазіргі гуманитарлық ғылымдағы өзекті зерттеу объектілерінің біріне айналдырады.

Ағылшын және орыс аудармашыларындағы киноаударманы ғылыми тұрғыдан түсіну тарихы XX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Соңғы екі онжылдықта ерекше маңызды жұмыстар пайда болды. Сонымен, зерттеушілер Л. Р. Комалова және Е. В. Майорова цифрлық дәуірдің шындығына бейімделген дубляж және субтитрлеу әдістеріне назар аударып, аудиовизуалды аударманың заманауи стратегияларына кешенді талдау

жүргізеді. Олар қазіргі көрермендер сөйлеу және мәдени мағыналарды жеткізуге икемді және дәл тәсілдерді қажет ететіндігін, сондықтан мақсатты аудиторияның тілдік қана емес, сонымен қатар психолінгвистикалық ерекшеліктерін де ескеру қажет екенін атап көрсетеді [1, 74-76]. Киноаударманың дамуы тарихи тұрғыдан сөзбе-сөз аудармаға негізделген модельден функционалды бағдарланған бейімделу стратегияларына біртіндеп көшуімен сипатталады. Жаппай кинопрокат жағдайында аудармашының кәсіби рөлі едәуір өзгеріп, ол тек түпнұсқа мәтінді қайта жеткізуші емес, бастапқы мәтін мен көрерменнің мәдени тәжірибесі арасындағы мағыналық көпірді құратын медиаторға айналады. Мұндай жағдайда аудармашы мәдени кодтарды, интермәтіндік ишараларды және қабылдаушы аудиторияның танымдық күтулерін үйлестіру арқылы экрандық мәтіннің тұтастығын қамтамасыз етеді. Е. О. Мальцева В. Самаринамен бірге одан да терең түсіндіруді ұсынады. Олар фильмдердің аудармасы тек ақпарат беру ғана емес, сонымен қатар мәдени өкілдікті қайта құру болып табылатындығына назар аударады. Зерттеу аударма процесінде кейіпкерлердің жеке басын және олардың рөлдік функцияларын өзгерту, әсіресе мәдениетаралық қабылдау контекстінде қалай жүзеге асырылатынын көрсетеді [2, 103-106].

Жоғары оқу орындарында киноаударманы оқытуға жүйелі тәсілді ұсынған Р. А. Матасовтың қосқан үлесі де маңызды. Оның аудиовизуалды аударманы оқыту әдістемесі бойынша диссертациялық жұмысы аудармашыларды кәсіби даярлаудың лингвистикалық, прагматикалық және технологиялық аспектілеріне құрылымдық талдауды қамтиды [3, 45-52]. Цифрлық құралдарды интеграциялауға және заманауи білім беру талаптарына сәйкес келетін тәжірибеге бағытталған тапсырмаларды әзірлеуге ерекше назар аударылады.

Киноаударма семиотикалық тұрғыдан алғанда көпқабатты құрылымға ие күрделі коммуникативті жүйе ретінде сипатталады. Онда тілдік бірліктер, визуалды образдар мен дыбыстық кодтар өзара тығыз байланыса отырып, мағынаның біртұтас кеңістігін қалыптастырады. Осындай поликодты ұйымдасу жағдайында аудармалық шешімдер жекелеген тілдік элементтермен шектелмей, бейне, дыбыс және монтаж арқылы берілетін мағыналарды үйлестіруді талап етеді, бұл киноаударманы интегративті интерпретациялық үдеріс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуші аударманы құру кезінде, әсіресе вербалды және вербалды емес компоненттердің синтезі аясында кинотекстің көп кодты болуын ескеру қажеттілігін атап көрсетеді.

Қазіргі аудиовизуалды аударма теориясының дамуын аударманың ең ықпалды теоретиктерінің бірі Лоуренс Венутидің еңбектеріне жүгінбей елестету мүмкін емес. Ол өзінің еңбектерінде, атап айтқанда *The Translator's Invisibility* (2012) монографиясында «доместикация» және «форенизация» тұжырымдамаларын аударма стратегиялары ретінде енгізеді, мұнда біріншісі мәтінді мақсатты аудитория мәдениетіне бейімдеуге, ал екіншісі түпнұсқаның бөтен табиғатын сақтауға бағытталған. Бұл тәсілдер киноаудармаға да қатысты, мұнда аудармашы мәдениетаралық тасымалдауды жүзеге асыра отырып, түпнұсқаның түпнұсқалығын сақтау мен көрерменге қолайлылықты қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікті табуы керек [4].

Неміс теоретигі Антуан Берман *L'épreuve de l'étranger* (1985) кітабында аударма этикалық жауапкершілік пен мәдени диалог әрекеті деп тұжырымдайды. Оның пікірінше, «мәтін біреудің ізін сақтауы керек», бұл әсіресе ұлттық кодтармен, идиомалармен және шындықтармен қаныққан көркем фильмді аудару контекстінде маңызды. Оның идеяларын киноаудармаға қолдану түпнұсқа мәдени мазмұнның жоғалуына әкелетін шамадан тыс бейімделу жағдайларын сыни тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді [5].

Аудиовизуалды аударманы зерттеуде осы саладағы жетекші заманауи зерттеушілердің бірі Хорхе Диас-Синтастың (*Audiovisual Translation: Subtitling*, 2019) жұмысы ерекше орын алады. Монографияда ол субтитрлерді қабылдау кезінде мультимодальдық және когнитивті жүктеме мәселесін көтереді. Ғалым аудармашыдан тек лингвистикалық емес, сонымен қатар визуалды когнитивті құзыреттілікті талап ететін визуалды, аудио және вербалды компонент арасындағы өзара әрекеттесу қажеттілігін көрсетеді. Оның тәсілдері әсіресе ағынды платформалар мен көп тілді өнімдердің қарқынды өсуі жағдайында маңызды [6].

Швед ғалымы Ян Педерсен *Subtitling Norms for Television: An Exploration Focusing on Extralinguistic Cultural References* (2011) жұмысында субтитрлеу кезінде мәдени нақты шындықты беру стратегияларын жіктейді. Ол калька, бейімдеу, түсіру және түсіндіру әдістерін бөліп көрсетеді және жанр мен мақсатты аудиторияға байланысты олардың тиімділігін талдайды. Оның моделі киноаударманың қазақстандық тәжірибелерін талдауға, әсіресе ұлттық мәдени тұспалдаулары бар фильмдерді аудару контекстінде жарамды [7]. Аудиовизуалды аударманы түсіндіруде пәнаралық көзқарас ерекше маңызға ие, өйткені киноаударма таза лингвистикалық операциялар шеңберімен шектелмейді. Ол медиатеchnологиялық шарттармен, көрерменнің әлеуметтік қабылдау ерекшеліктерімен және мәдени-тілдік саясатпен тығыз байланыста жүзеге асатын көпқырлы құбылыс ретінде көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, фильмдерді аудару үдерісін институционалдық мәнмәтіннен тыс қарастыру мүмкін емес: әсіресе белсенді тіл саясаты жүргізілетін елдерде киноаударма тілдік нормаларды бекітудің, мәдени басымдықтарды айқындаудың және қоғамдық дискурсты қалыптастырудың маңызды тетігіне айналады. Отандық ғылым контекстінде лингвомәдениеттану идеяларын дамытатын қазақстандық ғалымдардың зерттеулері ерекше назар аударарлық. Мәселен, С. Қ. Абдуллина мен Ж. Ж. Жанпейісов этнолингвистика бойынша өз еңбектерінде тілдің мәдени тұжырымдамаларды сақтаушы ретіндегі рөлін атап көрсетеді, бұл аударманы тек мәтінді аудару ретінде ғана емес, мәдени бірегейлікті бейнелеу әктісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Олардың көзқарасы этномәдени кодтарды беру кезінде киноаудармада нәтижелі қолданылуы мүмкін (мысалы, өмір, дәстүр, тарихи сюжеттер туралы фильмдерді аудару кезінде) [8]. Ж. Ж. Жанпейісов кейінгі еңбектерінде қазақ тіліндегі ұлттық мәдени кодтарды жүйелі түрде талдап, олардың аудармада берілу ерекшеліктерін қарастырады [9].

Осылайша, отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау киноаударма лингвистикалық, мәдениеттанулық, медиатеchnологиялық және когнитивтік тәсілдерді біріктіруді талап ететін көп қырлы құбылыс екенін көрсетеді. Халықаралық аудиовизуалды аударма теориясындағы елеулі прогреске қарамастан, Қазақстанда бұл бағыт нашар әзірленген күйінде қалып отыр және қазіргі әлемдік теориялар мен жергілікті лингвомәдени шындықтарға сүйене отырып, жүйелі ғылыми түсінуді талап етеді.

Қазіргі аудиовизуалды аударма ғылымында жаңа зерттеу бағыттары да айрықша маңызға ие. Мәселен, испан ғалымы Ф. Чауме дубляж бен субтитрлеу тәжірибесін жан-жақты талдап, аударманың техникалық және мәдени аспектілерінің өзара ықпалын терең ашып көрсетеді [10, 45-47]. Оның пайымдауынша, аудиовизуалды аудармашы тек тіл маманы ғана емес, сонымен қатар мультимодальды медиатор рөлін атқарады. Сондай-ақ, И. Ранцато мен С. Дзанотти қазіргі дубляж тәжірибесін тарихи тұрғыда қарастырып, жаһандық медиа нарықтағы жаңа үрдістерді айқындайды [11, 60-62]. Зерттеушілер дубляждың тілдік бейімделумен шектелмей, мәдени саясат пен идеологиялық ықпал құралына айналатынын атап көрсетеді.

Танымал фильмдерді аудару массалық мәдениет пен локализация стратегияларымен тығыз байланысты. Мұндай жағдайда киноаударма тек тілдік ауыстыру емес, қабылдаушы аудиторияның мәдени тәжірибесіне сәйкес мағыналарды қайта ұйымдастыратын интерпретациялық тетік ретінде көрінеді. Сонымен қатар қазіргі кезеңде субтитрлеудің технологиялық аспектілері күшейіп, ресспикинг пен автоматтандырылған шешімдер аударма сапасына да, көрерменнің мәтінді қабылдау ерекшеліктеріне де тікелей әсер етеді. Бұл киноаударманы техникалық үдеріс қана емес, адам қабылдауымен сабақтас күрделі құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Академик С. Баснеттің классикалық *Translation Studies* еңбегінің соңғы басылымы да аударманың теориялық негіздерін түсінуде ерекше мәнге ие [12]. Автор аударманы мәдениетаралық өзара әрекеттің маңызды механизмі ретінде қарастырып, оны қазіргі гуманитарлық ғылымдағы дербес сала ретінде сипаттайды.

Жаңа кезеңдегі теориялық тұрғыдан маңызды жұмыстардың бірі – М. Бейкер мен Г. Салданья редакциясымен шыққан *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* энциклопедиясының жаңартылған басылымы [13]. Бұл еңбек аударманың негізгі бағыттарын

жүйелеп, аудиовизуалды аудармадағы стратегиялық тәсілдерді кеңінен сипаттай отырып, салаға кешенді көзқарас ұсынады.

КІРІСПЕ

Аудиовизуалды аударманың қазіргі процесі, атап айтқанда киноаударма-бұл ақпараттың бір тілден екінші тілге техникалық ауысуы ғана емес, сонымен қатар мазмұнды берудің дәлдігі, стилистикалық ерекшеліктерді сақтау және мәдени шындықты тиімді бейімдеу мәселелері тығыз байланысты күрделі лингвомәдени құбылыс. Бұл тұрғыда аудармашының түпнұсқаға адалдық пен мәтінді мақсатты аудиторияға түсінікті және қолайлы ету қажеттілігі арасындағы тепе-теңдікті сақтау қабілеті ерекше мәнге ие болады.

Мона Бейкер дұрыс атап өткендей, аудармашының басты міндеттерінің бірі-авторлық ниетті дәл жеткізу ғана емес, сонымен қатар стилистикалық даралықты, жанрлық ерекшеліктерді және түпнұсқаның экспрессивті құралдарын сақтау. Бұл әсіресе киноаударма саласында өзекті, мұнда қарым-қатынастың ауызша ғана емес, сонымен қатар визуалды, интонациялық-прагматикалық және мәдени-контекстік деңгейлерін ескеру қажет. Фразеологиялық бірліктерді, тұрақты өрнектер мен шындықтарды жеткізу аудармашыдан тілдік интуицияның жоғары деңгейін, дамыған лингвомәдени ой-өрісті және стратегиялық ойлауды талап етеді.

Таңдалған тақырыптың өзектілігі қазақстандық кинотаспа секторының белсенді дамуымен және шетелдік киноиндустрия өнімдерін сапалы аударуға деген сұраныстың артуымен байланысты. Көп тілді қоғам мен кеңейіп келе жатқан Халықаралық мәдени алмасу жағдайында барабар аударма стратегиясын таңдау мәселесі ерекше айқындыққа ие болады. Бұл әсіресе аудиовизуалды салада байқалады, мұнда аударманың дәлдігі мен стилистикалық орындылығы шығарманы қабылдауға және мәдениетаралық байланысқа тікелей әсер етеді.

Бұл мақалада қазіргі аудармада белсенді қолданылатын доместикациямен форенизация стратегияларына ерекше назар аударылады. Бірінші стратегия түпнұсқа мәтінді мақсатты аудитория мәдениетіне бейімдеуге бағытталған, екіншісі-оның бөтен және шынайылығын сақтау. Олардың әрқайсысының артықшылықтары мен шектеулері бар және олардың арасындағы таңдау жанрға, аударма мақсатына және көрермендердің үміттеріне байланысты.

Зерттеу нысаны корей тілінен қазақ тіліне аудиовизуалды аудару процесі болып табылады.

Зерттеу пәні-телехикаялардың қазақ тіліндегі нұсқаларында фразеологиялық бірліктер мен мәдени таңбаланған лексиканы беру кезінде доместикация және форенизация стратегияларын қолдану ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты – киноаудармада доместикация мен форенизацияның аударма стратегияларын іске асырудың ерекшеліктерін анықтау, олардың қазақ тіліне аударылған корей телехикаялар материалдарындағы тиімділігін бағалау. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер анықталды:

- Доместикация және форенизация стратегияларының мәніне теориялық талдау жүргізу;

- Аудиовизуалды аударма контекстінде олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтаңыз;

- Осы стратегияларды қолдану тұрғысынан корей телехикаяларынан қазақ тіліне фразеологиялық өрнектерді аудару мысалдарын талдау.

Гипотеза ретінде аудармашы қолданатын стратегия (доместикация немесе форенизация) түпнұсқаның мәдени бірегейлігін сақтау дәрежесіне және аудиторияның аударылған мәтінді қабылдау деңгейіне айтарлықтай әсер етеді деген болжам бар.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақстандық киноаударма контекстінде аталған стратегияларды қолдануды салыстырмалы талдаудан тұрады, ол осы уақытқа дейін жеткілікті зерттелмеген сала болып қала береді. Жазбаша мәтіндердің классикалық

аудармасынан айырмашылығы, киноаударма мультимодальділікті, когнитивті жүктемені және аудиовизуалды компоненттердің синхрондылығын ескеруді талап етеді, бұл аударма стратегияларына ерекше талаптар қояды.

Бұл жұмыстың танымдық маңыздылығы аудармадағы мәдени бейімделудің қолданбалы механизмдері туралы түсініктерді кеңейту, сондай-ақ аудиовизуалды аударма саласындағы мамандарға арналған әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу мүмкіндігі болып табылады.

Тақырыптың халықаралық контексте даму дәрежесі аударма стратегиялары теориясының дамуына айтарлықтай үлес қосқан Лоуренс Венути, Антуан Берман, Мона Бейкер, Хорхе Диас-Синтас сияқты ғалымдардың еңбектерімен ұсынылған. Отандық ғылымда киноаударма мәселесі қалыптасу сатысында. С. Қ. сияқты қазақстандық ғалымдардың зерттеулері. Абдуллина мен Ж. Ж. Жанпейісов тілді аудиовизуалды ортадағы аударма шешімдерін талдау кезінде маңызды болып табылатын мәдени кодтардың көрінісі және тасымалдаушысы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, жүргізілген зерттеу аударма сапасын жақсартып қана қоймай, көп тілді қазақстандық қоғам жағдайында мәдениетаралық өзара түсіністікке ықпал етуге мүмкіндік беретін киноаударма стратегияларын жүйелі түрде түсінуге бағытталған.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Осы зерттеу фразеологиялық бірліктер мен мәдени ерекшеленетін өрнектерді трансформациялауға бағытталған оңтүстік корейлік телехикаялардың қазақ тіліндегі нұсқаларындағы аударма стратегияларын талдауға арналған. Басты міндет - басым тәсілдерді анықтау – доместикация (бейімдеу) және форенизация (бөгделеу) – корей тілінен қазақ тіліне аудару, сондай-ақ олардың түпнұсқа мәтіннің мәдени кодын сақтаудағы немесе бұрмалаудағы рөлін белгілеу болды. Медиа аударма процесінде мәдени трансформация мәселесі жаһандану жағдайында, жергілікті тілдік жүйелер басқа мәдени контексттердің қарқынды әсеріне тап болған кезде ерекше маңызға ие болады.

Зерттеу нысаны – Оңтүстік Корея телехикаяларының қазақ тіліне аудиовизуалды аудармасы, ал аударма процесінде семантикалық, құрылымдық және прагматикалық трансформацияға ұшыраған фразеологиялық бірліктер мен тұрақты өрнектер тақырып ретінде қызмет етеді.

Зерттеудің материалдық базасы қазақ тіліне аударылған және Ұлттық телеарналарда («Qazaqstan», «Balapan», «El Arna») және цифрлық платформаларда («Kinopark», «Aitube», «Qazaqstan.tv») 2021-2023 жылдар аралығында. Жалпы алғанда, 212 фразеологиялық бірлік пен тұрақты өрнектер талданды, олар мәдени белгілерге ие және кейіпкерлердің жолдарында жоғары жиілікке ие. Іріктеу критерийлеріне мыналар кірді: идиоматизм, мәдени сілтеменің болуы, семантикалық тығыздық және контекстік маңыздылық. Телехикаяларды таңдау жанрлық әртүрлілікті (драма, мелодрама, тарихи-тұрмыстық әңгіме) қамтамасыз етті, бұл дискурстың әртүрлі форматтарында типтік аударма шешімдерін жазуға мүмкіндік берді.

Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы Оңтүстік Кореяның медиа өнімдеріне деген қызығушылықтың артуына қарамастан, телехикаяларды аударудың лингвомәдени аспектілері аз зерттелгендігімен байланысты. Мәдени және тұжырымдамалық жүктемені көтеретін фразеологиялық бірліктер мен идиомаларды бейімдеу мәселесі әсіресе аз қамтылған, көбінесе сөзбе-сөз немесе стилистикалық жеңілдетілген аудармада жоғалады. Бүгінгі таңда осы бағыт бойынша қазақ тіліндегі жұмыстар негізінен сипаттамалық сипатқа ие және доместикация және форенизация стратегиялары тұрғысынан жүйелі талдауды қамтымайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы компоненттік, дискурсивті және лингвомәдени деңгейлерді біріктіретін аударма трансформацияларын талдаудың кешенді тәсілінде жатыр. Алғаш рет прагматикалық-семиотикалық контекст шеңберінде түпнұсқаны және аударманы салыстыруды қамтитын авторлық талдау моделі қолданылды.

Осы зерттеу аясында зерттеу сұрағы қойылды:

Аударма стратегиясын таңдау (доместикация немесе форенизация) оңтүстік корейлық телехикаяларды қазақ тілді аудиторияға бейімдеу кезінде түпнұсқа мәтіннің этномәдени ерекшелігін сақтауға қалай әсер етеді?

Теориялық талдау және алдын-ала бақылаулар негізінде Корей телехикаяларының қазақ тіліндегі аудармаларында доместикация стратегиясының үстемдігі туралы гипотеза жасалды. Бұл стратегия рецептивті қол жетімділікті, мәдени жақындықты және көрермендердің үміттерін қанағаттандыруға деген ұмтылысқа байланысты. Бұл түпнұсқа мәдени коннотациялардың, әсіресе бейнелі және фразеологиялық лексика саласында ішінара жоғалуына әкеледі деп болжануда.

Зерттеу барысы келесі кезеңдерді қамтыды:

1. Материалды бастапқы іріктеу және жіктеу: фразеологизмдер, идиомалар, мақал-мәтелдер және мәдени таңбаланған өрнектерден тұратын репликаларды анықтау. Олардың түпнұсқа нұсқасы мен қазақ тіліндегі аудармасын салыстыру.
2. Аударма стратегиялары бойынша жіктеу: доместикацияны (тегістеу, ауыстыру, бейімдеу) және форенизацияны (бейнені, лексикалық-семантикалық құрылымды және мәдени сілтемені сақтау) қолдану жағдайларын бөліп көрсету.
3. Компоненттік талдау: фразеологиялық бірліктердің ішкі құрылымының өзгеруін зерттеу, редукцияға, кеңеюге немесе толық ауыстыруға ұшыраған элементтерді анықтау.
4. Прагматикалық және дискурсивті талдау: жанрлық ерекшеліктерді, ниеттілікті және семиотикалық жүктемені ескере отырып, кейіпкерлердің репликалары контекстінде аударылатын бірліктердің функцияларын зерттеу.
5. Нәтижелерді жалпылау және түсіндіру: аударма стратегияларын бөлудегі заңдылықтарды анықтау, аударма тәжірибесін жетілдіру бойынша тұжырымдар мен ұсыныстарды тұжырымдау.

Мақсатқа жету үшін көп деңгейлі әдістемелік құралдар қолданылды:

- Компоненттік талдау-аударма кезінде фразеологиялық бірліктер құрамындағы құрылымдық өзгерістерді анықтау;
- Мазмұнды талдау-стратегияларды қолдану жиілігін және нәтижелерді сандық өңдеуді бекіту мақсатында;
- Салыстырмалы лингвомәдени талдау – бейімделу процесінде пайда болатын мәдени өзгерістерді түсіндіру;
- Аударылған материалдың қазақ тілді көрерменге әсерін және қабылдау мәнмәтінін бағалауға арналған интерпретациялық және прагматикалық-дискурсивті тәсілдер;
- Семиотикалық тәсіл-эпизод құрылымындағы визуалды және сөйлеу мәдени кодтарын талдау.

Кешенді тәсілді қолдану қазақ аудармаларында доместикация стратегиясының үстемдігін анықтауға мүмкіндік берді, бұл ретте жекелеген мәдени маңызы бар элементтер сақталатын (форенизация), ал қалғандары бейімделуге ұшырайтын гибридті аударма модельдері де тіркелді. Бұл нәтижелер қазақ тілді аудитория тарапынан қолжетімділік пен қабылдау талаптарын сақтай отырып, түпнұсқаның мәдени түпнұсқалығын сақтау бойынша аудармашылар, адаптерлер және медиа-контент-редакторлар үшін одан әрі жүйелі ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Осылайша, «материалдар мен әдістер» бөлімі зерттеудің қатаң логикалық дәйектілігін, материалды іріктеу және талдау процедураларының ашықтығын, әдістемелік тәсілдің жаңалығын және академиялық зерттеудің белгіленген талаптарына сәйкес алынған нәтижелердің жоғары негізділігін көрсетеді.

НӘТИЖЕЛЕР

Айтылған аударма стратегияларын таңдау шешімі аудармашының қолында. Өзіне бейтаныс мәдениетпен таныс болатын көрерменге ұсынатын киноаударма барысында да

аудармашы осы аталып өткен екі стратегияны қолданады. Басқа аудармадан ерекшелігі киноаударма барысында аудио және визуалды тәуелділіктің барын ескере отырып, доместикация немесе форенизация стратегияларының біреуін таңдау киноаудармашының жұмысын бірде қиындатса, енді бірде жеңілдетеді. Фразеологизмдерді аударуда аудармашының ең көп қолданатын тәсілі баламасын тауып, оның фразеологиялық мағынасын жеткізу. Ал егер де баламасын тауып жеткізу қиын болса, фразеологизмнің мағынасын экспликациялау. Бұл, әрине, доместикация стратегиясына сай беріледі. Адресатқа доместикация стратегиясымен оның баламасын тауып жеткізу фразеологизмді қабылдауды жеңілдетеді. Дегенмен, фразеологизмнің құрылымын, оның ішкі формасындағы образды, ұлттық колоритін сақтауда форенизация тәсілі ең ұтымды тәсіл болғанымен, киноаудармашы мұндай стратегияны қалаған кезде қолдана алмайды. Фразеологизм бейнематериал контексті арқылы түсіндіріліп тұрса ғана киноаудармашы ұлттық реңкті толық сақтай отырып беруі мүмкін. Мысалы:

Һанбок: *그러니 초장부터 기운 빼지 말잔 걸세. ..이제, 시작이니까. 자자자, 정월대보름일세. 한음도 귀밝이술 한잔 하시게. 그래야 귀가 트이지.* [Hanbok: gironi chojanbuto kiuin peji maljan kolse...ije shijakinika jajja, jonyolteborimilse. Hanimdo kyuiपालginsul hanjan hashige.]

Сөзбе сөз аударма:

Хаң Бок: *Сені қолдаймын. Бірақ басынан бастап көп күш алып, шаршап қалғанымыз да жарамас.. Бүгін айдың толатын күні екенін білетін шығарсың. Кәне, құлақ ашатын шараптан алып қой. Сонда құлағың ашылады.*

Киноаудармада:

Хаң Бок: *Сені қолдаймын. Бірақ басынан бастап көп күш алу, шаршап қалғанымыз да жарамас.. Бүгін айдың толатын күні екенін білетін шығарсың. Кәне, құлақ ашатын шараптан алып қой. Қалай есіңді жидың ба?*

Бұл мысалдағы *귀가 밝다* [kyuiga palkta] [14, 306], «құлағы ашылу», фразеологиялық мағынасы «бәрінен хабардар болып отыру», «жыл бойы жақсы жаңалық есту» фразеологизмі калькалау әдісі арқылы берілген. Корей халқының *정월대보름* [chonyuol teborim] ауд. *толған ай* күнінің мерекесі ай күнтізбесі бойынша жаңа жылдың бірінші айының он бесінші күні аталып өтеді. Бұл күні корей халқы денсаулыққа пайдалы тағамдар, жаңғақтар жеп, бір-біріне жаңа жылда денсаулық тілейді. *천주* [chonju] чонджу (корей халқының ұлттық шарабы) осы мерекеде ішсең, құлағың ашылып, жыл бойы тек қана жақсы жаңалықтар естисің деген ырым бар екен. Осы ырымнан *귀가 밝다* [kyuiga palkta] «құлағы ашылу» фразеологизмі қалған. Калькалау әдісі арқылы аударылған бұл фразеологизмінің астарында жатқан мағынаны көрермен білмесе де, сериал желісі бойынша *정월대보름* [chonyuol teborim] ауд. *толған ай* күнінің мерекесі жайлы біліп отырған көрермен «құлақ ашатын шараптың» осы мерекемен байланысты «жақсы» шарап, жақсы ырыммен айтылғанын біліп отырған соң киноаудармашы форенизация стратегиясын қолданған. Егер фразеологизмнің мағынасын түсінуге контекст көмектесетін болса, кино барысында көрермен оның мағынасын өз бетінше түйсіне алса, онда бұл стратегияны пайдалану ұтымды.

Біздің тәжірбиемізде корей халқының жаңа жылдық ырымдарымен тағы да бір мысал кездесіп, киносюжеттің желісі бойынша аудармашы форенизация стратегия арқылы аударуға жол берген:

명: *예예! 백성들은 대보름날 아침에 이렇게 더위를 판단니다. 그럼 여름을 무탈히 보낼 수 있다구요!* [Miong: Yee! Peksondirin deporimnal achime irokke doyuiril pandamnida. Girom yorimil mutalhi ponelsu ittagoyu].

Сөзбе-сөз аудармасы:

Жоң Мең:

- Иә, қарапайым халық бұл күні таң ата сала өзінің бойындағы ыстықтарын сатады екен. Сол кезде жазға дейін ауырмай жетеді деген ырым барын естідім.

Киноаударма мәтінінде:

Жоң Мең:

- Иә, қарапайым халық бұл күні таң ата сала өзінің бойындағы ыстықтарын сатады екен. Сол кезде жазға дейін ауырмай жетеді деген ырым барын естідім.

Әр халықтың мәдениетінде ескі жылды шығарып салып, жаңа жылды қарсы алу (қазіргі батыстың жаңа жылды қарсы алуынан бөлек) салт-дәстүрі қалыптасқан. Корей халқы да қытай халқы сияқты жаңа жылды аспандағы жаңарған аймен бастайды. Осындай салт-дәстүрден қалыптасқан сөз тіркестердің бірі *다위를 사 가다* [doyuiril sa kada] – ыстықты сатып алу (мағынасы: жыл бойы жылы жүру) немесе *다위를 팔다* [doyuiril palda] – ыстықты сату (мағынасы: жыл бойы жылы жүр деген тілек).

Киноаудармада сөзбе-сөз аударма жасалған. Өйткені «өзінің бойындағы ыстықтарын сатады екен» деп аяқталған сөйлемнен кейін «Сол кезде жазға дейін ауырмай жетеді деген ырым барын естідім» деген фразеологизмнің түсіндірмесі бар [15, 81]. Мұндай жағдай киноаудармада жиі кездесе бермейді. Сөзбе-сөз аударма жасау арқылы аудармашы адресатқа корей халқы мәдениетіндегі ескі жылды шығарып салып, жаңа жылды қарсы алу (қазіргі батыстың жаңа жылды қарсы алудан бөлек) салт-дәстүріндегі ерекшелігін жеткізген.

Бұл сөз тіркестері корей халқының ай күнтізбесі бойынша атап өтетін «жаңа жылдағы толған ай» мерекесінде айтылатын тілектер. Өз бойындағы жылуды басқаға беріп, «жыл бойы жылы жүр, тоңып қалма» деген тілекпен айтылады. Корей халқының наным-сенімдерінде «толған ай» түсінігі ерекше тылсым күшке ие. Дәл осы мереке кезінде өткен жылдағы жамандықтан арылып, жаңа жылға тілек тілеп, қызыл түсі бар тағамдар жеп, қызыл түспен жамандықты аластау керек деген ырым қалған. Кез келген құбылысты жақсылыққа балау, ізгі дұға тілеу қазақтың табиғатында кездеседі. «Ай көрдік, аман көрдік, бұрынғыдай заман көрдік» деп айдан айға аман жеткеніне шүкіршілік етсе (ал шүкіршілік тек Жаратушыға айтылады), «ескі айда есіркедің, жаңа айда жарылқа» деп тағы да Жаратқаннан жәрдем сұраған.

Форенизация стратегиясына қатысты тағы да бір киноаударманы қарастырып көрейік:

현우: 사채를 빌려다가 세계여행을 갔다 왔으면 빨리빨리 갚아야지!

이런 거북이 등껍질 같이 생긴 자식이랑 이런 꼴 같지 않은 연애 노름하라고 가만 놔둔

줄 알아?[Henu: Sacheril pillyiodaga segeyohenil katta yassimyuon palli palli kapaiajii. Iron kobugi dinkopjil kachi sengin jashikiran iron kol kachi anin yuone norimharago Kaman nyuadun jul ara].

Сөзбе сөз және киноаудармада:

Хен У: Шетел аралап саяхаттап келгеніңді біз білмей жүр деп ойлайсың ба? Демалып, ел аралап келген екенсің, енді ақшаны қайтар. Мына тасбақаның сауытындай біреумен қымбат мейрамханада мәз болып, тамақ ішіп отырғаның не?

Бұл мысалдағы *거북이 등껍질 같이* [kobugi din kopjil kachi] ауд. тасбақаның сауытындай, фразеологиялық мағынасы «ұсқынсыз, сиықсыз», «көріксіз». Фразеологизмнің ішкі формасындағы образ – тасбақаның сауыты (панцирь) – ұсқынсыз жігітке қарата айтылған бейне көрініс арқылы нақтыланып, көрерменге түсінікті болып отыр, сондықтан аудармашы форенизация арқылы калькалау тәсілін қолданып тікелей аударған. Әдетте Қиыр шығыс халқының таным-түсінігінде тасбақаның өзі – ұзақ өмірдің, парасаттылықтың, ақылдылықтың символы, алайда бұл фразеологиялық тіркес астарындағы бейне тасбақаның өзі емес, оның сыртындағы сауыты, яғни адамның көріксіз бет-келбетін тасбақаның сыртқы

сауытына теңеу бар. Қазақ тіліндегі фразеологизмдерде тасбақа көріксіздікті емес, жайбасарлықты білдіріп, ақырын қозғалатын адамға қатысты қолданылатыны белгілі.

Форенизация стратегиясын пайдалану шектеулі, ол бейнематериалдың өзінде визуалды түсіндірме болған кезде ғана қолданылуы мүмкін. Біздің зерттеу жұмысымызда қарастырылған 500 мысалдың тек 10-ында ғана осы стратегияны қолдану мүмкіндігіне ие. Себебі аталған стратегия жаппай «қазақыландыруға», «жергіліктендіруге» апарар еді, корей мәдениетінің ерекшелігін мүлде жоғалтар еді. Басым жағдайларда аудармада көрермен қабылдауына икемдеп, доместикация стратегиясы қолданылды. Фильмдегі кейіпкердің сөйлеу ерекшелігіне, артикуляциясына бейімделе отырып аударма жасау – киноаудармашының жұмысындағы басты кедергі, шектеу.

Осы мысалдар негізінде аудармашылардың киноаудармада фразеологизмдерді беру барысында қандай стратегияларды жиі қолданатынын сандық түрде көрсету мақсатында біз 500 фразеологиялық бірлікке талдау жүргіздік. Төмендегі диаграммада фразеологизмдерді аудару кезінде таңдалған негізгі стратегиялардың үлес салмағы көрсетілген. Бұл диаграмма киноаудармада қай тәсіл басым қолданылатынын айқын көрсетеді.

Диаграмма 1 – Киноаудармада қолданылған аударма стратегияларының үлесі (500 мысал негізінде)

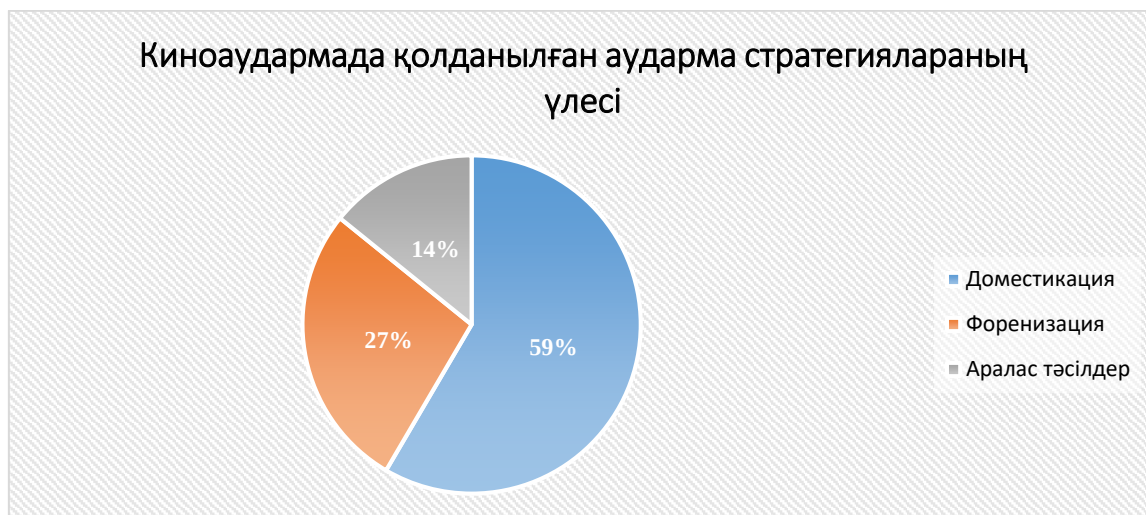

Диаграмма мәліметтеріне сүйенсек, аудармашылардың басым көпшілігі фразеологизмдерді аударуда доместикация стратегиясын таңдағаны байқалады. Бұл көрермен қабылдауын жеңілдетуге бағытталған шешіммен тығыз байланысты. Ал форенизация тәсілі сирек қолданылғанымен, оның аудармада ұлттық реңкті сақтауда маңызы зор екені мысалдар арқылы дәлелденді. Экспликациялау және калькалау тәсілдері де қолданылғанымен, олар көбіне нақты мәдени контекске байланысты ғана тиімді нәтиже берген. Осылайша, аудармашы фразеологизмнің мәнін сақтау мен көрерменнің түсінігін ескеріп, стратегияны контекске сай таңдауға тырысқан.

Егер ауызша аудармада фразеологизмді түсіндіру, ал жазбаша аудармада сілтеме ретінде түсініктемесін беру мүмкіндігі болса, киноаудармашыда мұндай мүмкіндік жоқ. Қазақ тіліндегі баламасын тауып, аудару киноаудармашы тарапынан үлкен сақтықты талап етеді. Әсіресе қазақшаға аударылған фразеологизмнің құрамында ұлттық реалийдің болмағаны дұрыс, себебі корей мәдениетіне тән ерекшелікті «қазақыландырып», қазақ ұлттық реалийлерімен беретін болсақ, онда көрермендерде жаңсақ пікір қалыптастыру қаупі бар. Мысалы:

대풍 내가 지금 소리 안 지르게 생겼어, 사람이 출근을 하면 쳐다를 보고, 사람이 말을 하면 대꾸를 해야 할 거 아냐. 집안에서나 집 밖에서나 여자들이 말야 똥하니 소 잡아 먹은 귀신처럼 말을 안하고 있으면 나보고 기분이 좋으라는 거야 나쁘라는 거야[tepun nega jigim sori an jirigo sengyuosso. Sarami chulginil hamyuion chedaril pogo sarami maril hamyuion dekuril heia hal ko aniyuia. Jibanesona jip pakkesona yuojadiri mariya tunhani so jaba mogin gyuishinchorom maril an hago issimyuon napogo gibuni joiranin gaia napiranin goia].

Аудармасы:

Тә Пуң: - Енді басқа не істейін? Таңертең жұмысқа кірген кезде амандаспақ тұрмақ, бетіме де күліп қарамадың ғой. Бүгін осы әйелдерге не болған. Әйелдердің бәрі ренжітіндей мен соншама не істедім?

Бұл мысалдағы *소 잡아 먹다* [so jaba mokta], [14, 443] фразеологизмінің сөзбе-сөз аудармасы *сиыр ұстап, жеп қою*, ал фразеологиялық мағынасы «(біреуге) жамандық жасау», «қылмыс жасау», «ренжіту». Аталған фразеологизмнің қазақ тіліндегі баламасы ретінде *біреудің ала жібін аттамау* идиомасын атауға болады. Алайда көрермендерде қазақ дүниетанымындағы қиындық пен сәттілік, ақ пен қара секілді қарама-қайшылықтардың символы ретіндегі *ала жібін* корей халқының дүниетанымында да бар екен деген жаңсақ түсінік қалыптасуы мүмкін. Сондықтан фразеологизмдерге балама іздеуде ұлттық-мәдени жүк арқалаған реалий сөздері бар фразеологизмдерді балама ретінде қолданбаған дұрыс. Алайда корей фразеологизмдерін қазақ фразеологизмдерімен ұтымды ауыстыру мүмкіндігі де жиі кездеседі. Мысалы, ұлттық телеарналарда көрсетіліп жатқан корей телехикаяларының көрермен саны мен аударма сапасын бағалау мақсатында жүргізген сауалнамадан біз «Қазақша мақалмен сөйлетіп қойған корей телехикаялары құлаққа жағымды естіледі» деген жауаптарды көп кездестірдік. Демек, көрермендер доместикация стратегиясы арқылы жасалған киноаударманы жақсы қабылдайды, оған іш тартар. Сөзіміз дәлелді болу үшін мынадай мысал келтірейік:

형섭: 어머니는?

정애: 사돈어른이랑 드시겠조

형섭: 두 분이 그래도 금슬이 좋으시네. 아?

Киноаудармада:

Хең Сон: Анам қайда?

Жоң Э: Құдағимен бірге тамақтанып отыр.

Хең Сон: Екеуінің дәм-тұздары жарасып қалыпты.

Бұл мысалдағы *금슬이 좋다* [gimshiri jotta] фразеологизмінің сөзбе-сөз аудармасы «Комунго мен Сыл аспабының жарасқан үні». Бұл корей фразеологизміне аудармада балама ретінде қазақ тілінің *дәм-тұзы жарасу* фразеологизмі ұтымды қолданылған. Негізгі идея берілді, бірақ корей фразеологизмінің ішкі формасындағы образдылық - корей халқының көнеден келе жатқан *거문거* [komungo] Комунго және *슬* [sil] Сыл сияқты ұлттық аспаптарының бір-бірімен үндескен әдемі дауысы – көрерменге жетпей, тек қана аудармашының тілдік қорында қалып қойды. Ұлттық нақышты, реңкті жеткізу мүмкіндігінің шектеулігі – бұл доместикация стратегиясының кемшілігі. Тағы да бір мысал:

억조 바라, 양양아! 니는 애 주렁주렁 달린 한주한테는 봄날 춘향이만큼 살랑살랑 거리면서, 나한테는 왜 이라노? 이 오빠야 섭하다.[Okcho Buara, yangyanga! Ninin e jurongjurong dallik hanjuhanenin pomnal chunhyuiani mankim sallansallan korimyuonso, nahantenin ye iranp? I oppanin sophada]

Аудармасы:

Окчо: - Маған қарашы, Хан Жуды көргенде сыпайы, биязы болып отырасың, ал мені көргенде неге өзгеріп кетесің?

Бұл мысалдағы **봄날 춘향이만큼** [pomnal chunhianmankim], [14, 761] сөзбе-сөз аудармасы: «*көктем күніндегі Чунхянгдай*», фразеологиялық мағынасы «сыпайы, биязы». Бұл фразеологизмдегі Чунхянг – прецедентті есім, корей халқында Чунхянг туралы аңызда Чунхян атты кәнізактың қызы мен ақсүйектің ұлы арасындағы махаббаты туралы айтылған. Аңызда суреттелген биязы, сұлу Чхунхянның бейнесінен шыққан фразеологизмнің киноаудармада мағынасы ғана беріліп, тілдік колорит, өз махаббат көктемде кездестірген Чхунхянның сұлу да көрікті бейнесі туралы ақпарат жойылып кеткен. **봄날 춘향이만큼** [pomnal chunhianmankim], «Көктем күніндегі Чунхянгдай» фразеологизмін аударып, ізденген киноаудармашының жұмысы аудармада көрінбей қалады.

ТАЛҚЫЛАУ

Айтылған аударма стратегияларын таңдау шешімі аудармашының қолында. Өзіне бейтаныс мәдениетпен таныс болатын көрерменге ұсынатын киноаударма барысында да аудармашы осы аталып өткен екі стратегияны қолданады. Басқа аудармадан ерекшелігі киноаударма барысында аудио және визуалды тәуелділіктің барын ескере отырып, доместикация немесе форенизация стратегияларының біреуін таңдау киноаудармашының жұмысын бірде қиындатса, енді бірде жеңілдетеді. Фразеологизмдерді аударуда аудармашының ең көп қолданатын тәсілі баламасын тауып, оның фразеологиялық мағынасын жеткізу. Ал егер де баламасын тауып жеткізу қиын болса, фразеологизмнің мағынасын экспликациялау. Бұл, әрине, доместикация стратегиясына сай беріледі. Адресатқа доместикация стратегиясымен оның баламасын тауып жеткізу фразеологизмді қабылдауды жеңілдетеді. Дегенмен, фразеологизмнің құрылымын, оның ішкі формасындағы образды, ұлттық колоритін сақтауда форенизация тәсілі ең ұтымды тәсіл болғанымен, киноаудармашы мұндай стратегияны қалаған кезде қолдана алмайды. Фразеологизм бейнематериал контексті арқылы түсіндіріліп тұрса ғана киноаудармашы ұлттық реңкті толық сақтай отырып беруі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы зерттеу оңтүстік корейлік телехикаяларды қазақ тіліне бейімдеу кезінде фразеологиялық бірліктер мен мәдени ерекшелік өрнектерді аудару стратегияларын талдауға бағытталған. Негізгі мақсат басым аударма стратегиясын - доместикация немесе форенизация - анықтау және оның түпнұсқа мәтіннің этномәдени ерекшелігін сақтауға немесе бұрмалауға әсерін бағалау болды. Осы мақсатты іске асыру үшін Қазақстанда 2021-2023 жылдары эфирге шыққан алты телехикаядан іріктелген 500 фразеологиялық бірліктен тұратын эмпирикалық корпуста сүйене отырып, компоненттік, лингвомәдени, прагматикалық-дискурсивті және контент-талдауды қамтитын кешенді әдіснама қолданылды.

Зерттеу барысында қазақ тілді көрерменнің мәдени және коммуникативтік күтуіне мәтінді бейімдеу қажеттілігімен байланысты үй иелену стратегиясының үстемдігі туралы гипотеза расталды. Жүргізілген талдау фразеологиялық конструкциялардың аудармаларының 90% - дан астамы ішкі рецептивтік заңдылыққа бағдарланғанын көрсетті, бұл олардың қазақ тілі мен менталитетінің шындығына бейімделуінен көрінеді. Сонымен қатар, форенизация стратегиясы эпизодтық түрде қолданылды-телехикаялардың визуалды немесе контекстік сериясы интерпретациялық қолдаудың қажетті дәрежесін қамтамасыз еткен жағдайларда ғана. Бұл тәсіл, бір жағынан, жергілікті аудиторияның аудиовизуалды мазмұнды жақсы қабылдауына ықпал етеді, ал екінші жағынан, өзіндік мәдени тереңдіктің жоғалуымен бірге жүреді, әсіресе идиоматика, ұлттық – ритуалдық символизм және коммуникативті ниет тұрғысынан.

Алынған нәтижелер мультимодальды аудармадағы фразеологиялық бірліктердің жұмыс істеу параметрлерін нақтылай отырып, лингвомәдени және аударма ғылымының дамуына ықпал етеді. Зерттеу мәдени жүктелген құрылымдарды киноаудармаға аударуға сараланған тәсілдің қажеттілігін көрсетеді, бұл түпнұсқаның мәдени түпнұсқалығын сақтау мен сақтау арасындағы тепе-теңдікті білдіреді.

Болашақта осы зерттеудің нәтижелері қазақ тілді сегментке бағдарланған аудиовизуалды аудармашыларды дайындау үшін әдістемелік ұсынымдар әзірлеуде, сондай-ақ телехикаялар мен фильмдерді аудару сапасы бойынша ұлттық стандарттарды қалыптастыруда пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, осы талдау шеңберінде қолданылатын әдістеме басқа тілдік жұптардағы және медиа дискурстың жанрлық форматтарындағы аударма стратегияларын зерттеуге бейімделуі мүмкін. Перспективалық бағыт сонымен қатар көрермендердің қабылдау деректерін тарта отырып, әртүрлі аударма стратегияларын қолданудың прагматикалық әсерін тереңірек зерттеу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Комалова, Л. Р. Цифрлы дәуірдегі аудиовизуалды аударма : стратегиялар мен тәсілдер / Л. Р. Комалова, Е. В. Майорова // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – 2020. – № 6. – С. 74–76.
- 2 Мальцева, Е. О. Киноаударма – мәдени репрезентацияны қайта құру ретінде / Е. О. Мальцева, В. Самарина // Вестник НГУ. Серия : Лингвистика. – 2020. – Т. 18, № 4. – С. 103–106. – DOI: <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2020-18-4-103-106>.
- 3 Матасов, Р. А. Аудиовизуалды аударма оқыту әдістемесі : дис. ... канд. филол. наук / Р. А. Матасов. – М. : МГУ, 2018. – 204 с.
- 4 Venuti, L. The Translator's Invisibility : A History of Translation / L. Venuti. – 2nd ed. – London ; New York : Routledge, 2012. – 320 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203360064>.
- 5 Berman, A. L'épreuve de l'étranger / A. Berman. – Paris : Gallimard, 1985. – 310 p.
- 6 Díaz-Cintas, J. Audiovisual Translation : Subtitling / J. Díaz-Cintas. – London ; New York : Routledge, 2019. – 256 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315709282>.
- 7 Pedersen, J. Subtitling Norms for Television : An Exploration Focusing on Extralinguistic Cultural References / J. Pedersen. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2011. – 240 p. – DOI: <https://doi.org/10.1075/btl.88>.
- 8 Абдуллина, С. Қ. Этнолингвистика және тіл мәдениеті / С. Қ. Абдуллина, Ж. Ж. Жанпейісов. – Алматы : Қазақ университеті, 2018. – 176 б.
- 9 Жанпейісов, Ж. Ж. Қазақ тіліндегі ұлттық мәдени кодтар / Ж. Ж. Жанпейісов // Тілтаным. – 2020. – № 1. – Б. 68–75.
- 10 Chaume, F. Audiovisual Translation : Dubbing / F. Chaume. – London ; New York : Routledge, 2020. – 228 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315759639>.
- 11 Ranzato, I. Reassessing Dubbing : Historical Approaches and Current Trends / I. Ranzato, S. Zanotti. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2019. – 270 p. – DOI: <https://doi.org/10.1075/btl.145>.
- 12 Bassnett, S. Translation Studies / S. Bassnett. – 5th ed. – London ; New York : Routledge, 2019. – 200 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351187986>.
- 13 Baker, M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies / M. Baker, G. Saldanha (eds.). – 3rd ed. – London ; New York : Routledge, 2020. – 692 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315692868>.
- 14 이정호. 한국어 관용어 연구 [Исследование идиом корейского языка] / 이정호. – 서울 : 한국문화사, 2005. – 289 p.

15 국립국어원. 우리말샘 [Woorimal Dictionary]. – URL: <https://urimal.suwon.ac.kr> (дата обращения: 20.03.2025).

Материал 20.09.2025 баспаға түсті

Стратегии перевода: применение доместикации и форенизации в кинопереводе

А.Б. Абаган¹, Г.О. Аскарова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан

Фразеологизмы глубоко отражают культуру и национальный облик каждого народа, поэтому основная задача переводчика при их переводе — не только передать лексическое значение, но и правильно передать скрытое за ними образное и эмоциональное содержание. Правильный выбор и применение стратегии перевода фразеологизмов позволяет добиться качественного и понятного перевода. В этом контексте переводчик выбирает одну из стратегий перевода культурных аспектов текста: доместикацию (освоение) или форенизацию (очуждение).

В статье рассматривается использование стратегий доместикации и форенизации при переводе фразеологизмов в кино, что становится новым направлением в переводоведении. Передача фразеологизмов на понятном и естественном языке зрителю с сохранением содержания, стиля и культурного контекста фильма требует от переводчика особого мастерства и творческого подхода, отличающегося от традиционного перевода.

Показаны примеры эффективности и способов применения стратегии доместикации, цель которой — сделать содержание фильма понятным и лёгким для восприятия зрителем, минимизируя его ощущение иностранности. Также рассматриваются преимущества стратегии форенизации, которая в некоторых ситуациях позволяет зрителю почувствовать близость к другой культуре и ощутить её уникальность. Примеры перевода кинофильмов демонстрируют эти подходы.

Ключевые слова: доместикация, форенизация, киноперевод, фразеологизмы, стратегия, перевод.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Комалова, Л. Р. Цифрлы дәуірдегі аудиовизуалды аударма : стратегиялар мен тәсілдер / Л. Р. Комалова, Е. В. Майорова // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – 2020. – № 6. – С. 74–76.
- 2 Мальцева, Е. О. Киноаударма — мәдени репрезентацияны қайта құру ретінде / Е. О. Мальцева, В. Самарина // Вестник НГУ. Серия : Лингвистика. – 2020. – Т. 18, № 4. – С. 103–106. – DOI: <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2020-18-4-103-106>.
- 3 Матасов, Р. А. Аудиовизуалды аударма оқыту әдістемесі : дис. ... канд. филол. наук / Р. А. Матасов. – М. : МГУ, 2018. – 204 с.
- 4 Venuti, L. The Translator's Invisibility : A History of Translation / L. Venuti. – 2nd ed. – London ; New York : Routledge, 2012. – 320 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203360064>.
- 5 Berman, A. L'épreuve de l'étranger / A. Berman. – Paris : Gallimard, 1985. – 310 p.
- 6 Díaz-Cintas, J. Audiovisual Translation : Subtitling / J. Díaz-Cintas. – London ; New York : Routledge, 2019. – 256 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315709282>.
- 7 Pedersen, J. Subtitling Norms for Television : An Exploration Focusing on Extralinguistic Cultural References / J. Pedersen. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2011. – 240 p. – DOI: <https://doi.org/10.1075/btl.88>.
- 8 Абдуллина, С. Қ. Этнолингвистика және тіл мәдениеті / С. Қ. Абдуллина, Ж. Ж. Жанпейісов. – Алматы : Қазақ университеті, 2018. – 176 б.

- 9 Жанпейісов, Ж. Ж. Қазақ тіліндегі ұлттық мәдени кодтар / Ж. Ж. Жанпейісов // Тілтаным. – 2020. – № 1. – Б. 68–75.
- 10 Chaume, F. Audiovisual Translation : Dubbing / F. Chaume. – London ; New York : Routledge, 2020. – 228 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315759639>.
- 11 Ranzato, I. Reassessing Dubbing : Historical Approaches and Current Trends / I. Ranzato, S. Zanotti. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2019. – 270 p. – DOI: <https://doi.org/10.1075/btl.145>.
- 12 Bassnett, S. Translation Studies / S. Bassnett. – 5th ed. – London ; New York : Routledge, 2019. – 200 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351187986>.
- 13 Baker, M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies / M. Baker, G. Saldanha (eds.). – 3rd ed. – London ; New York : Routledge, 2020. – 692 p. – DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315692868>.
- 14 이정호. 한국어 관용어 연구 [Исследование идиом корейского языка] / 이정호. – 서울 : 한국문화사, 2005. – 289 p.
- 15 국립국어원. 우리말샘 [Woorimal Dictionary]. – URL: <https://urimal.suwon.ac.kr> (дата обращения: 20.03.2025).
- Материал поступил в редакцию журнала 20.09.2025

Translation strategies: the application of domestication and foreignization in film translation

A. Abagan¹, G. Askarova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan

The primary goal of a translator when rendering idiomatic expressions that reflect a nation's culture and identity is to convey not only their lexical meaning but also their imagery and emotional significance. Selecting an appropriate translation strategy is essential for achieving accuracy and comprehensibility. In this context, translators may adopt either domestication or foreignization strategies to address the cultural aspects of the text.

This article explores the use of domestication and foreignization strategies in translating idioms within cinematic translation, an emerging field in translation studies. Unlike conventional translation, cinematic translation requires a high level of creativity and skill to preserve idioms' meaning, style, and cultural context while ensuring accessibility and naturalness for the audience.

The article examines the domestication strategy, which presents foreign films in a manner that is clear and relatable to viewers, minimizing emphasis on their foreign origin. It also discusses the foreignization strategy, which, in certain contexts, enables audiences to experience and appreciate the uniqueness of another culture. These approaches are illustrated with examples from film translation, demonstrating their effectiveness in conveying cultural nuances and maintaining the integrity of cinematic content.

Key words: domestication, pre-conditioning, film translation, phraseological units, strategy, translation.

REFERENCES

- 1 Komalova, L. R., Maiorova, E. V. Tsifrly dauirdegi audiovizualdy audarma: strategii i metody [Audiovisual Translation in the Digital Age: Strategies and Methods]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 9: Filologiya, 2020, no. 6, pp. 74–76.
- 2 Maltseva, E. O., Samarina, V. Kinoaudarma – madeni reprezentatsiyany kaiyta kuru retinde [Film Translation as a Reconstruction of Cultural Representation]. Vestnik NGU. Seriya: Lingvistika, 2020, vol. 18, no. 4, pp. 103–106. DOI: <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2020-18-4-103-106>.

- 3 Matasov, R. A. Audiovizualdy audarma okytu adistemesi: dis. ... kand. filol. nauk [Methodology of Teaching Audiovisual Translation: Cand. Philol. Sci. diss.]. Moscow: MGU, 2018, 204 p.
- 4 Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. 2nd ed. London; New York: Routledge, 2012, 320 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203360064>.
- 5 Berman, A. L'épreuve de l'étranger. Paris: Gallimard, 1985, 310 p.
- 6 Díaz-Cintas, J. Audiovisual Translation: Subtitling. London; New York: Routledge, 2019, 256 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315709282>.
- 7 Pedersen, J. Subtitling Norms for Television: An Exploration Focusing on Extralinguistic Cultural References. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2011, 240 p. DOI: <https://doi.org/10.1075/btl.88>.
- 8 Abdullina, S. K., Zhanpeisov, Zh. Zh. Etnolingvistika zhane til madenieti [Ethnolinguistics and Language Culture]. Almaty: Qazaq universiteti, 2018, 176 p.
- 9 Zhanpeisov, Zh. Zh. Qazaq tilindegi ulttyk madeni koddar [National Cultural Codes in the Kazakh Language]. Tiltany, 2020, no. 1, pp. 68–75.
- 10 Chaume, F. Audiovisual Translation: Dubbing. London; New York: Routledge, 2020, 228 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315759639>.
- 11 Ranzato, I., Zanotti, S. Reassessing Dubbing: Historical Approaches and Current Trends. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing, 2019, 270 p. DOI: <https://doi.org/10.1075/btl.145>.
- 12 Bassnett, S. Translation Studies. 5th ed. London; New York: Routledge, 2019, 200 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351187986>.
- 13 Baker, M., Saldanha, G. (eds.). Routledge Encyclopedia of Translation Studies. 3rd ed. London; New York: Routledge, 2020, 692 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315692868>.
- 14 Lee, Jeong-ho. Hanguk-eo gwan-yong-eo yeongu [A Study of Korean Idioms]. Seoul: Hanguk Munhwasa, 2005, 289 p.
- 15 Gungnip Gugoecheon [National Institute of the Korean Language]. Urimalsam [Woorimal Dictionary]. Available at: <https://urimal.suwon.ac.kr> (accessed: 20.03.2025).

Received: 20.09.2025

МРНТИ: 16.21.31

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp23-38](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp23-38)

М.Д. Абжапарова¹, Ж.Т. Оспанова¹

¹Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ОТТЕНКОВ БАЗОВЫХ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Словообразовательный анализ прилагательных цвета показывает, что казахский язык обладает значительным потенциалом для расширения и обогащения лексико-семантической группы цветообозначений, до сих пор мало научных работ по этой теме. Целью исследования является изучение состава и структуры микрополей базовых цветообозначений в казахском языке, а также производных лексем, обозначающих оттенки основных цветов. Научные критерии выделения базовых цветообозначений, в контексте теории Б. Берлина и П. Кея, основаны на корпусных данных, методе компонентного анализа и в ракурсе функционально-семантического подхода к исследованию, что позволяет структурировать группы лексики на основе совокупности признаков. Научное исследование позволило систематизировать морфологические и синтаксические способы выражения оттенков цветов, относящихся к микрополям конкретных цветообозначений в казахском языке. Наиболее распространённым способом образования цветообозначений в казахском языке является морфологический метод, который позволяет

создавать ряд параметрических значений, таких как достаточность или недостаточность цвета, степень интенсивности и насыщенности (высокая или низкая), а также градация признаков. В механизм словообразования входят словосложение и редупликация (как полная, так и частичная), а также некоторые типы синтаксических конструкций, включая компаративные. Каждый из этих способов служит для выражения определённой семантики: морфологический способ чаще всего используется для обозначения слабой степени проявления признака, редупликация – для высокой степени проявления, а словосложение – для смешанных цветов. Такой подход учитывает не только системные взаимосвязи между словами через пересечение их значений, но и особенности их функционирования в коммуникации. Анализ показал, что в казахском языке наблюдаются процессы появления дополнительных смыслов или активации определённых компонентов значения в зависимости от контекста и условий употребления.

Исходя из того, что язык является важным элементом культуры, и его развитие через словообразование способствует сохранению культурной идентичности, подобные исследования способствуют лучшему пониманию структуры языка и развитию языковой грамотности.

Ключевые слова: цветообозначения, способы словообразования, аффиксация, интенсивность цвета, редупликация, синтаксические конструкции.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В казахском языке базовые цветообозначения представлены широкой лексико-семантической группой, обладающей потенциалом для словообразовательного расширения и выражения оттенков цвета.

Основные способы выражения оттенков: морфологический (аффиксация), композиция (сложение основ), редупликация (удвоение), а также синтаксические конструкции, в том числе сравнения.

Морфологический способ используется преимущественно для обозначения слабой проявленности цвета; редупликация – для выражения высокой интенсивности; композиция и аналитические формы описывают смешанные и переходные оттенки.

Вопрос о составе и количестве базовых цветообозначений в казахском языке остается дискуссионным. Эмпирические исследования, проведенные как казахстанскими, так и зарубежными учеными, показывают, что количество таких обозначений колеблется от шести до одиннадцати [1]. Принято выделять следующие базовые цветообозначения в казахском языке: ақ (белый), қара (черный), қызыл (красный), көк (синий/голубой), сары (желтый), жасыл (зеленый), қоңыр (коричневый), сұр (серый), а также производные цвета: қызғылт (розовый) и көгілдір (светло-голубой) и др.

Семантика цветообозначений тесно связана с культурой и менталитетом казахского народа, включая символические значения и когнитивные ассоциации. Актуальность темы обусловлена недостаточной изученностью оттеночной дифференциации в казахском языке и необходимостью интеграции данных корпусной лингвистики и функционально-семантических методов.

Процесс словообразования играет ключевую роль в развитии языка и его адаптации к новым реалиям. Он включает в себя: производство новых слов на основе существующих корней и аффиксов, префиксов и др.; типы словообразования - прямое и косвенное; морфемный анализ, заключающийся в изучении структуры слова и его составных частей.

Изучение проблемы словообразования в тюркских языках зарубежными лингвистами и тюркологами значительно активизировалось в 60-70-х годах XX века. В этот период особенно выделяются работы В. Л. Котвича, Ж. Дени и Л. Базэ, которые внесли значительный вклад в исследование словообразования в тюркских языках. Их исследования содержат интересные научные факты о морфологическом строении слова и обосновывают важность аффиксации в процессе словообразования. Однако эти учёные также подчеркивают, что словообразование следует рассматривать как объект морфологии. В ряде

работ словообразование анализируется в рамках грамматики, а в некоторых случаях – в лексикологии, что подчеркивает его связь с этой областью [2, 710].

ВВЕДЕНИЕ

Цветообозначения всегда занимали особое место в языковой картине мира народов, отражая как универсальные когнитивные механизмы, так и этноспецифические символические смыслы. Их системно-функциональный анализ в казахском языке приобретает особую значимость на фоне современных тенденций межкультурной коммуникации и усиления интереса к когнитивно-семантическим аспектам языка.

Область изучения аспектов цветоименований на материале тюркских языков, включая исследование способов выражения оттенков базовых цветов, остается наименее исследованной, следовательно, выбранная тематика важна для понимания процессов словообразования, функционирования лексико-семантических групп и для сохранения лингвокультурного наследия.

Целью исследования является комплексное описание и систематизация основных способов выражения оттенков базовых цветообозначений в казахском языке. В соответствии с поставленной целью, авторы ставят перед собой следующие задачи:

- 1) выделить базовые цветообозначения и их микрополя в казахском языке;
- 2) описать словообразовательные модели выражения оттенков (по морфологическому признаку и синтаксическим конструкциям);
- 3) выявить семантические параметры оттенков (интенсивность, сочетания, коннотации);

В качестве объекта исследования рассматривается система цветообозначений в современном казахском языке. Предметом являются лексико-грамматические и семантические средства выражения оттенков базовых цветов. Гипотеза заключается в том, что оттеночная дифференциация цвета в казахском языке реализуется преимущественно морфологическими и композиционными средствами, отражая особенности национального менталитета и когнитивной картины мира. Научная новизна данной статьи заключается в анализе оттенков базовых цветообозначений как интегративного признака лексической системы и в выявлении системных и функциональных закономерностей в рамках корпусного и компонентного анализа. Теоретическая и практическая значимость работы проявляется в раскрытии механизмов языкового отражения мира цвета, описании путей семантического развития словарных единиц, расширении методологии исследования цветообозначений для сравнительно-типологических и межкультурных работ.

Особенности прилагательных-цветообозначений и различные аспекты их образования в казахском языке исследовали В. В. Радлов, А. Н. Кононов, Т.К. Коньров, Ш.К. Жаркынбекова, А. В. Дыбо, А. Н. Баскаков, Р.Н. Шойбеков, Ж.А. Садыбекова и другие. Процесс словообразования является важным аспектом функционирования языка, способствующим его динамичному развитию и адаптации к изменениям в обществе.

В этнолингвистическом словаре «Казахи в мире материнского языка» А. Т. Кайдаров выделяет шесть основных цветообозначений: *ақ* 'белый', *қара* 'черный', *қызыл* 'красный', *көк* 'синий', *сары* 'желтый' и *ала* 'разноцветный'. Это предположение основано на частоте использования этих слов в различных лексических оборотах, идиомах и пословицах [3, 42].

В работе А. Т. Кайдарова, З. Т. Ахтамбердиевой и Б. Омирбекова «Түр-түстердің көрінісі» к основным цветообозначениям также добавляются *сұр* 'серый' и *қоңыр* 'коричневый' из-за их частого употребления во фразеологических выражениях [4, 86].

В. Grezsa в своей работе «What do colour names tell us? The case of Kazakh» делит цветообозначения на три категории: основные, производные и сложные прилагательные. К основным он относит 9 лексем: *ақ* 'белый', *қара* 'черный', *боро* 'серый', *қызыл* 'красный', *көк* 'синий', *жасыл* 'зеленый', *сары* 'желтый', *қоңыр* 'коричневый' и *ала* 'пестрый, разноцветный' [5, 233]. Однако можно оспорить включение прилагательного *боро* 'серый' в

число базовых, так как оно чаще используется для обозначения масти лошадей; более универсальным является прилагательное *сұр*, обозначающее серый цвет. Также вызывает сомнения отнесение прилагательного *ала* к основным, поскольку оно описывает не сам цвет, а особенности восприятия окраски.

Наряду с базовыми цветами (черный, белый) красный в рамках изучения глагольных конструкций является хроматизмом, активно участвующим в формировании различного рода лексикализованных конструкций как в повседневной, так и в специализированной и идиоматической речи [6].

С. Абдраманова, основываясь на эксперименте с молодыми представителями казахского народа, выделяет 11 базовых цветообозначений: *ақ* ‘белый’, *қара* ‘черный’, *сары* ‘желтый’, *жасыл* ‘зеленый’, *қызыл* ‘красный’, *көк* ‘синий’, *қоңыр* ‘коричневый’, *сұр* ‘серый’, *көгілдір* ‘бледно-голубой’, *қызғылт* ‘розовый’ и *күлгін* ‘пурпурный’ [7, 7].

Одним из первых исследователей, который четко сформулировал необходимость учитывать все элементы словообразовательного процесса и обосновывать моделирование в этой области, был М. М. Хусаинов. Он утверждал, что связь между производящей основой и аффиксом не следует рассматривать как простой формальный процесс их соединения, так как такая трактовка игнорирует внутренние механизмы словообразования. Важным вкладом М. М. Хусаинова стало развитие концепции поликомпонентной словообразовательной модели, которая включает следующие элементы: а) семантику производных слов (т.е. семантику модели); б) семантику производящих слов (т.е. семантическую основу для словопроизводства); в) семантику словообразовательного аффикса, связывающего производимое слово с производными словами в системном отношении; г) смысловую связь между производящей основой и производными элементами (в случаях многозначности производящей основы); д) звуковой состав производящей основы; е) звуковой состав словообразовательного форманта (аффикса) [8, 15]. Ценность поликомпонентной модели М. М. Хусаинова состоит в том, что она включает как формальные, так и семантические признаки.

Цветообозначения могут выступать не только описателями физических характеристик ландшафта, но и носителями мифологических и этнокультурных смыслов, как представлено в исследовании геосимволики цветовых терминов в казахских и турецких топонимах. Цветовые элементы в названиях мест играют двойную роль: обозначают реальные природные особенности и отражают традиционные символические ассоциации, например, черный — север, белый — запад, красный — юг, синий — восток. Географические названия, репрезентированные цветовыми обозначениями, становятся не просто ориентирами, но и проявлениями сакральных понятий, раскрывая единство и различия в восприятии пространства у представителей казахской и турецкой лингвокультур, что способствует пониманию связи языка, ментальных карт и культурных традиций народов [9, 553] и отражению социально-культурной идентичности в условиях глобализации [10].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для анализа частотности использования базовых прилагательных в казахском языке использованы данные Алматинского корпуса казахского языка (далее – АККЯ) http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru. Этот корпус представляет собой пилотную интеллектуальную информационно-справочную систему, основанную на обширном наборе размеченных текстов. На момент обращения объем АККЯ составляет около 1 миллиона словоупотреблений и включает письменные тексты на современном казахском языке, которые сбалансированно распределены по нескольким подкорпусам: художественному, научному и художественно-публицистическому. База художественных текстов включает произведения классиков казахской литературы. Данные корпуса даются на трех языках: казахский, русский, английский.

Ключевой особенностью данного корпуса, как и любого другого, является наличие не только метатекстовой информации, но и дополнительной разметки, позволяющей использовать его данные для научных исследований.

В казахском языке насчитывается более 1000 лексических единиц, которые обозначают различные цвета. К ним прежде всего относятся базовые цветообозначения *ақ* ‘белый’, *қара* ‘черный’, *сұр* ‘серый’, входящие в группу ахроматических, а также *қызыл* ‘красный’, *көк* ‘синий’, *жасыл* ‘зеленый’, *сары* ‘желтый’, *қоңыр* ‘коричневый’, *сұр* ‘серый’, входящие в группу хроматических. Кроме того, в казахском языке выделяется большое количество производных слов, образованных от базовых цветообозначений путем аффиксации и редупликации, которые обозначают оттенки основных цветов, например, *көгілдір* ‘голубой’, *сарғыш* ‘желтоватый’, свободно образуются сложные прилагательные типа *сары қызыл* ‘оранжевый’ (букв.: желтый красный). Большой пласт составляют слова, обозначающие различные масти животных, например: *ақбоз* ‘лошадь бело-сивой масти’, *көкала ат* ‘серопегий конь’, *құба ат* ‘светло-рыжий конь’, *шұбар*, *тарлан ат* ‘пятнистый конь’, *төбел ат* ‘гнедой конь’. Это связано со скотоводческим хозяйственным укладом казахов. К средствам выражения цвета ученые относят также многочисленные и разнообразные конструкции, указывающие на эталон того или иного цвета [3, 45].

Основным инструментом для изучения лексико-семантической группы (далее – ЛСГ) цветообозначений выступает метод компонентного анализа. На его основе слова группируются в микрополя, связанные общими признаками цвета, которые затем формируют более широкое функционально-семантическое поле. Эта структура обладает иерархической организацией: она включает в себя ядро (ключевые элементы) и периферию (менее значимые компоненты) [1, 52].

РЕЗУЛЬТАТЫ

В исследовании было рассмотрено 173 цветообозначения в казахском языке, из них 8 лексических единиц относятся к числу базовых (ядерная зона), 67 цветообозначений распределены в околоядерной зоне и периферии, для 60 единиц отмечаются метафорические, переносные значения в составе фразеологических единиц, рассмотрено также 46 сравнительных конструкций и конструкций с лексемами – интенсификаторами цвета.

Любое функционально-семантическое поле цветообозначения построено по принципу ядро – периферия, что соответствует универсальным моделям лингвистической категоризации. Ядром микрополя является базовый термин цветообозначения, а также наименования, подчеркивающие сильную и слабую степень интенсивности цветового качества. Сюда же относятся синонимы базового прилагательного. К околоядерной зоне относятся слова разных частей, образованные от базового цветообозначения, сохраняющие непосредственную связь с понятием ‘цвет’. На периферии поля располагаются ЛСГ базовых цветообозначений, обозначающие оттенки цвета: белый → светлый, черный → темный, коричневый → смуглый и т. п. В интерпретационной зоне размещаются переносные значения, в ассоциативной выявляются представления носителей казахской лингвокультуры об эталоне того или иного цвета.

К базовым цветообозначениям, согласно частотности, непроизводности, прозрачности значения и словообразовательной продуктивности, отнесены восемь лексем:

- а) ахроматические: *ақ* ‘белый’, *қара* ‘черный’, *сұр* ‘серый’;
- б) хроматические: *қызыл* ‘красный’, *көк* ‘синий’, *жасыл* ‘зеленый’, *сары* ‘желтый’, *қоңыр* ‘коричневый’.

Согласно теории Б. Берлина и П. Кея, критериями определения данных цветообозначений в качестве базовых являются следующие: они являются наиболее частотными цветообозначениями, непроизводны и не относятся к сложным словам, имеют широкую сочетаемость, могут служить деривационной базой для производного словообразования, их значение прозрачно для носителей языка [11]. Интересно, что в казахском языке, в отличие от универсальной последовательности, третье место по

частотности занимает лексема көк ‘синий’, что обусловлено её исторической полисемией и отражает особенности тюркской языковой картины мира.

С целью определения степени частотности использования базовых прилагательных в казахском языке обратимся к Алматинскому корпусу казахского языка, в котором используется три вида разметки: морфологическая, синтаксическая, как результат синтаксического анализа, или парсинга (от англ. *parsing* ‘разбор, анализ’), и семантическая. В первую очередь корпус предназначен для лингвистов, лексикографов, переводчиков, литературоведов, специалистов в области компьютерных исследований.

Далее в таблице 1 приведены данные АККЯ, показывающие количество употреблений рассматриваемых нами цветообозначений.

Таблица 1 - Количество употреблений цветообозначений по данным Алматинского корпуса казахского языка

Цветообозначение	Количество употреблений в корпусе
қара ‘черный’	2514
ақ ‘белый’	1884
көк ‘синий’	901
қызыл ‘красный’	768
сары ‘желтый’	740
қоңыр ‘коричневый’	219
жасыл ‘зеленый’	173
сұр ‘серый’	167
көгілдір ‘голубой’	84
қызғылт ‘розовый’	42
қызғылт сары ‘оранжевый’	42
күлгін ‘фиолетовый’	18

По количественному параметру цветообозначения казахского языка распределяются на четыре группы. В первую входят наиболее частотные лексемы қара ‘черный’ и ақ ‘белый’, количество вхождений для которых составляет порядка двух тысяч. Вторую группу составляют три лексемы: көк ‘синий’, қызыл ‘красный’, сары ‘желтый’, количество употреблений которых лежит в пределах семисот-девятисот. К третьей группе относятся цветообозначения қоңыр ‘коричневый’, жасыл ‘зеленый’, сұр ‘серый’, количество употреблений которых колеблется в пределах двухсот. В четвертую группу мы относим лексемы көгілдір ‘голубой’, қызғылт ‘розовый’, қызғылт сары ‘оранжевый’, күлгін ‘фиолетовый’, количество употреблений которых не превышает ста.

Прилагательные ақ ‘белый’, қара ‘черный’, қыз(іл) ‘красный’, көк ‘синий’ являются древнетюркскими, этим обуславливается их устойчивость в языке и частотность словоупотреблений.

ОБСУЖДЕНИЕ

Согласно теории Б. Берлина и П. Кея, хронологически третьим по порядку после прилагательных *черный* и *белый* появляется наименование для красного цвета. Однако в казахском языке, согласно данным АККЯ, третье место по частотности занимает лексема көк ‘синий’. Данные этимологических словарей показывают, что еще в древнетюркском языке лексема көк ‘синий’ была полисемантической. Обозначение одним словом көк синего, голубого, зеленого и серого цветов в научной литературе называют (обще)«тюркским дальтонизмом», ссылаясь на ученого А. Н. Баскакова [12]. Вероятно, высокая частотность данного слова объясняется его многозначностью. Следующими по частоте употребления являются қызыл ‘красный’ и сары ‘желтый’. В соответствии с данными АККЯ, лексема

қоңыр ‘коричневый’ имеет относительно более высокую частотность по сравнению со словами *сұр* ‘серый’ и *жасыл* ‘зеленый’, что подтверждает необходимость включения этого цветообозначения в состав базовых.

В рамках количественного анализа базовых цветообозначений в казахском языке мы включаем прилагательные из первых трех групп, для которых количество употреблений в АККЯ превышает сто вхождений. Также мы учитываем частотность цветообозначений в устойчивых выражениях, что было отмечено в предыдущих исследованиях, а также мнение носителей языка о значимости этих цветов для культуры казахского народа.

Цветообозначения *көгілдір* (*көк=іл=дір*) ‘голубой’, *қызғылт* (*қыз=ғылт*) ‘розовый’, *қызғылт сары* ‘оранжевый’ (букв.: розовый желтый), *күлгін* (*күл=гін*) ‘фиолетовый’ не рассматриваются как базовые, так как они имеют низкую частотность употребления, являются производными и появились в языке сравнительно недавно.

Таким образом, к базовым цветообозначениям в казахском языке мы относим 8 лексем: *қара* ‘черный’, *ақ* ‘белый’, *көк* ‘синий’, *қызыл* ‘красный’, *сары* ‘желтый’, *қоңыр* ‘коричневый’, *жасыл* ‘зеленый’ и *сұр* ‘серый’ – на основе их частотности, непроединности, прозрачности лексического значения, широкой сочетаемости со словами разных семантических классов и словообразовательной продуктивности.

В тюркских языках, помимо непроединных прилагательных-цветообозначений, существует множество производных прилагательных, образованных от базовых наименований цветов с помощью аффиксации, словосложения и частичной или полной редупликации. Эти прилагательные могут указывать на высокую или низкую интенсивность и насыщенность определенного цвета. Цветообозначения также могут сочетаться со словами, используемыми для интенсификации цветового признака, формируя синтаксические конструкции, которые выражают степень проявления цвета или его оттенка, а также указывают на эталон того или иного цвета.

В казахском языке выделяются следующие способы словообразования прилагательных-цветообозначений: морфологический (аффиксация), словосложение и редупликация (как полная, так и частичная). Каждый из этих способов служит для выражения определенной семантики: морфологический способ в основном используется для обозначения слабой степени проявления признака, редупликация – для высокой степени проявления признака, а словосложение – для обозначения смешанных цветов.

Самым распространенным признается суффикс *-рақ / -рек, -ырақ / -ірек*, при помощи которого образуется сравнительная степень прилагательных. Присоединяясь к прилагательным-цветообозначениям, он выражает усиление качества: *ақ* ‘белый’ – *ағ=ырақ* ‘белее’, *қызыл* ‘красный’ – *қызыл=ырақ* ‘краснее’.

Для обозначения слабой степени проявления цветового признака в казахском языке используется морфологический способ словообразования, при котором к базовому цветообозначению добавляются аффиксы. Этот метод является наиболее продуктивным как в казахском, так и в алтайском языках. Производные прилагательные от базовых цветообозначений передают различные степени интенсивности и насыщенности цвета.

В казахском языке зарегистрировано 11 аффиксов, которые указывают на ослабленное проявление признака. Три из этих аффиксов могут свободно сочетаться с прилагательными различных лексико-семантических групп, обозначая ослабленное проявление качества, включая невысокую степень проявления цветового признака. Они формируют градационные ряды, в которых слабая степень проявления цвета располагается от более насыщенного оттенка к менее насыщенному:

-лау / -леу / -дау / -деу / -тау / -теу: *қара=лау* ‘темненький’, *ақ=тау* ‘беленький’, *қоңыр=лау* ‘темненький’; с прилагательными разных ЛСГ этот суффикс передает уменьшительно-сравнительное значение, ср.: *арзан=дау* ‘чуть дешевле’, *қымбат=тау* ‘чуть дороже’;
-ша / -ше: *көк=ше* ‘голубоватый’, *ақ=ша* ‘беловатый’; ср.: *айна* ‘зеркало’ – *айна=ша* ‘зеркальце’, *бөлме* ‘комната’ – *бөлме=ше* ‘комнатка’. Этот аффикс вносит оттенок смягчения

и уменьшения цветового тона, например: *ақ=ша бет* ‘белолицая’ (признак женской красоты).

Остальные аффиксы присоединяются к базовым цветообозначениям избирательно, все они обозначают неполноту проявления цветового признака, при этом между некоторыми из них можно установить градацию от большей к меньшей степени цветовой насыщенности.

Аффиксы *-шыл / -шіл*, *-шылтым / -шілтім* присоединяются только к прилагательным *ақ* ‘белый’ и *көк* ‘синий’ и обозначают разные степени слабого проявления цветового признака. Аффикс *-шылтым / -шілтім* передает наименьшую степень проявления признака, ср.:

ақ=шыл ‘беловатый’, *ақ=шылтым* ‘белесый’;

көк=шіл ‘голубоватый’, *көк=шілтім* ‘голубоватый’, ‘голубенький’.

Аффикс *-ғылт / -қылт* употребляется с прилагательными *сұр* ‘серый’, *қызыл* ‘красный’ и *сары* ‘желтый’: *сұр=ғылт* ‘серенький’, *қыз=ғылт* ‘розовый’. Аффикс *-ғылтым / -лтым* присоединяется к прилагательным *қара* ‘черный’, *сұр* ‘серый’, *қызыл* ‘красный’ и *сары* ‘желтый’.

Аффикс *-ғылтым / -лтым* указывает на наибольшую ослабленность цветового тона, ср.: *қыз=ғылт* ‘розовый’, *қыз=ғылтым* ‘розоватый’.

Аффикс *-ғыш / -гіш* встречается в составе следующих прилагательных: *қыз=ғыш* ‘бледно-красный’, *сар=ғыш* ‘бледно-желтый’, *сұр=ғыш* ‘бледно-серый’. С его помощью образуются также качественные прилагательные типа *білгіш* ‘знающий’.

Аффикс *-қай / -кей* сочетается с лексемами *сұр* ‘серый’ и *қоңыр* ‘коричневый’, внося оттенок смягчения и уменьшения: *қоңыр=қай* ‘слегка коричневый’.

Таким образом, в казахском языке создаются ряды прилагательных-цветообозначений, которые могут сочетаться с различными аффиксами для передачи разных степеней неполноты проявления цветового признака. При этом наибольшую продуктивность в словообразовании демонстрирует прилагательное *сұр* ‘серый’, которое сочетается с 8 аффиксами, среди них аффикс *-ғыл / -қыл*, сочетающийся исключительно с данным цветообозначением: *сұр=лау* ‘серенький’, *сұр=ша* ‘серенький’, *сұр=ғыл* ‘бледноватый’, *сұр=ғылт* ‘сероватый’, *сұр=ғылтым* ‘сероватый’, *сұр=қай* ‘бледный’, *сұр=ғыш* ‘серее’.

Далее следуют прилагательные *қызыл* ‘красный’ и *сары* ‘желтый’, которые сочетаются с 6 одинаковыми аффиксами, формируя однотипные словообразовательные гнезда, различаясь при этом семантически:

қызыл=ырақ ‘краснее’, *сары=рақ* ‘желтее’,

қызыл=дау ‘красноватый’, *сары=лау* ‘желтоватый’,

қызыл=ша ‘румяный’, *сары=ша* ‘чуть желтее’,

қыз=ғылт ‘розовый’, *сар=ғылт* ‘желтоватый’,

қыз=ғылтым ‘красненький’, *сарг=ылтым* ‘слегка желтый’,

қыз=ғыш ‘краснее’, *сар=ғыш* ‘бледно-желтый’.

Прилагательные *ақ* ‘белый’ и *көк* ‘синий’ сочетаются с 5 суффиксами, при этом их словообразовательные гнезда полностью совпадают:

ағ=ырақ ‘белее’, *көг=ірек* ‘синее’,

ақ=тау ‘беловатый’, *көк=теу* ‘синеватый’,

ақ=ша ‘беловатый’, *көк=ше* ‘немного синеватый’,

ақ=шыл ‘беловатый, светлый’, *көк=шіл* ‘голубоватый’,

ақ=шылтым ‘беловатый, белесый’, *көк=шілтім* ‘слегка синеватый’.

Прилагательное *қара* ‘черный’ также сочетается с 5 суффиксами, при этом суффикс *-мық* является уникальным, с другими цветообозначениями он не употребляется: *қара=рақ* ‘чернее’, *қара=лау* ‘темненький’, *қара=лтым* ‘темноватый’, *қара=ша* ‘темноватый’, *қара=мық* ‘темноватый, тусклый’.

Прилагательное *қоңыр* ‘коричневый’ сочетается с 4 аффиксами: *қоңыр=ырақ* ‘коричневее’, *қоңыр=лау* ‘буроватый’, *қоңыр=ша* ‘коричневатый’, *қоңыр=қай* ‘слегка коричневый’.

Прилагательное *жасыл* ‘зеленый’ сочетается только с тремя общими для всех цветообозначений аффиксами. Словообразовательное гнездо этой лексемы насчитывает наименьшее количество производных: *жасыл=ырақ* ‘более зеленый’, *жасыл=дау* ‘зеленоватый’, *жасыл=ша* ‘немного зеленоватый’.

Таким образом, наиболее продуктивным в словообразовательном отношении является цветообозначение *сұр* ‘серый’, которое сочетается с 8 аффиксами. Наименее продуктивным оказалось прилагательное *жасыл* ‘зеленый’, которое может принимать только 3 общих аффикса. По пять членов содержится в словообразовательных гнездах прилагательных *ақ* ‘белый’, *қара* ‘черный’, *көк* ‘синий’. Гнезда прилагательных *ақ* ‘белый’ и *көк* ‘синий’ полностью совпадают, при этом только два этих прилагательных сочетаются с суффиксами -*шыл* / -*шіл* и -*шылтым* / -*шілтім*, тем самым наблюдается полное совпадение гнезд, вплоть до избирательной сочетаемости с аффиксами, которые к другим цветообозначениям не присоединяются. Для прилагательных *қызыл* ‘красный’ и *сары* ‘желтый’ отмечается по 6 производных от них лексем, их словообразовательные гнезда также полностью совпадают, эти прилагательные принимают один и тот же набор аффиксов: кроме трех общих аффиксов, это аффиксы -*ғылт* / -*қылт* (сочетается также с *сұр* ‘серый’), -*лтым* / -*ғылтым* (сочетается также с *қара* ‘черный’, *сұр* ‘серый’ и *қызыл* ‘красный’) и -*ғыш* (сочетается также с *сұр* ‘серый’). Для прилагательного *қоныр* ‘коричневый’ установлено 4 производных: кроме трех общих аффиксов, это цветообозначение может принимать показатель -*қай* / -*кей*, как и цветообозначение *сұр* ‘серый’.

Для обозначения высокой степени проявления цветового признака, его интенсивности и яркости в казахском языке применяется редупликация. Этот процесс основан на повторении прилагательных. В казахском языке используется только частичная редупликация, в отличие от большинства тюркских языков: *сары-сары* ‘очень желтый’, *ақ-ақ* ‘очень белый’. В результате частичного видоизменения первого компонента такого сочетания развивается явление неполной редупликации типа *сап-сары*, *қап-қара*. Первый член пары прилагательных превращается в сокращенный коэффициент.

В казахском языке для выражения высокой степени проявления признака используется исключительно частичная редупликация, например: *аппақ* ‘белый-пребелый’, *қап-қара* ‘черный-пречерный’, *қып-қызыл* ‘красный-прекрасный’ и т. д. Такие слова являются эквивалентом русских словосочетаний типа *очень белый*, *совсем черный* и т. п. Если в русском языке высокая степень проявления признака передается чаще всего синтаксически – словосочетанием, в составе которого цветообозначение сочетается с наречием меры и степени, то в казахском языке это значение выражается одним словом.

Таким образом, казахский язык демонстрирует высокую степень детализации значения «слабое проявление цветового признака»: для его обозначения используется 11 морфем, из которых три являются частотными и широко применяются не только в контексте цветообозначений, а остальные имеют более ограниченное употребление. Следует отметить, что аффиксы в казахском языке имеют аналогии в узбекском, башкирском, ногайском и татарском языках. Для выражения высокой степени проявления признака в казахском языке применяется основное средство словообразования - редупликация. Способы обозначения слабой и сильной степени проявления признака противопоставлены друг другу: аффиксация используется для слабого проявления признака, тогда как редупликация - для высокой степени его проявления.

Продуктивным способом словообразования в области цветообозначений также является словосложение. Этот метод применяется для обозначения оттенков базовых цветов, а также для выражения смешанных цветов.

Для интенсификации цветового признака употребляются следующие слова: каз. *ақшыл*, алт. *јарык* ‘светлый’ и каз. *қараңғы*, алт. *карангуй* ‘темный’, которые передают ахроматические оттенки, например:

‘светло-серый’: каз. *ақшыл сұр*, алт. *јарык боро*;

‘темно-серый’: каз. *қараңғы сұр*, алт. *карангуй боро*.

Базовые ахроматические цветообозначения могут выступать в роли первых компонентов сложных слов, например:

ақ ‘белый’ (в значении ‘светлый’) употребляется с ахроматическим цветом ‘серый’: *ақ сұр* ‘светло-серый (о масти)’;

қара ‘черный’ (в значении ‘темный’) употребляется в сочетании с ахроматическим цветом ‘серый’: *қара-боро* ‘темно-серый’, *қара қошқыл* ‘темно-коричневый’.

Наименования, обозначающие смешанные цвета, образуются путем сложения двух разных основ, например, на основе ахроматических компонентов: каз. *қара-сұр* ‘черно-серый’, *қара-ақ* ‘черно-белый’, *ақ-қызғылт* ‘бело-розовый’, *сұр-жасыл* ‘сери-зеленый’; а также *күлгін көк* ‘сери-голубой’.

При сочетании двух основ – существительного и прилагательного-цветообозначения или двух прилагательных, может устанавливается сравнение с некоторым эталоном, который может быть как узуальным, так и окказиональным, например: *жез сары* ‘медно-желтый’, *зеңгір көк* ‘лазурно-синий’, *аспан көк* ‘небесно-синий (голубой)’, *қан қызыл* ‘кровоав-красный’, *мәлдір қара* ‘прозрачно-черный’, и др.

Синтаксические конструкции, в которых прилагательное-цветообозначение сочетается с наречием, в первую очередь выражают гомогенность цвета, используя лексемы со свободной сочетаемостью, имеющие значение типа «сплошь» или «полностью». При этом базовые цветообозначения редко комбинируются со словами, указывающими на высокую степень проявления признака (например, как в русском языке с «очень» или «совсем»). Выявлено лишь несколько лексем с избирательной сочетаемостью, которые употребляются в переносных фразеологически связанных значениях вместе с цветообозначениями. Также регулярно используются синтаксические конструкции для выражения сравнения, на основе которых формируется представление об эталоне того или иного цвета в казахской лингвокультуре.

Для выражения гомогенности цвета в казахском языке используются лексемы *толық* ‘полностью’ и *тұтас* ‘сплошь’: *толық сұр* ‘полностью серый’; *тұтас қара* ‘сплошь черный’. Они свободно сочетаются не только со всеми базовыми цветообозначениями, но и с разными частями речи: *толық пайдалану* ‘использовать полностью’, *толық тыныштық* ‘полное спокойствие’, *аспанды бұлт тұтас жапты* ‘тучи сплошь покрыли небо’, *тұтас мәтін* ‘сплошной текст’.

Яркость, интенсивность цветового признака выше обычной передается в казахском языке следующими словами: *шаңқан* (букв.: абсолютно белый), *мақпал* (букв.: бархат), *ал* (букв.: алый), *қырмызы* (букв.: красный), *шикіл* ‘слишком’. В настоящее время они практически не употребляются самостоятельно как цветообозначения или как названия предметов, а функционируют только в сочетании с цветообозначениями, т. е. имеют фразеологически связанные значения.

Слово *шаңқан* в современном казахском языке сочетается только с группой прилагательных белого цвета, вызывая представление об искрящейся, ослепительной белизне, обозначая степень яркости белого цвета выше обычного.

Лексема *мақпал* может самостоятельно употребляться в значении ‘бархат’ (разновидность ткани). Сочетаясь со словом *қара* ‘черный’, обозначает глубокий, насыщенный цвет: *мақпал қара* ‘вороной черный’.

Слово *ал*, в отличие от других модификаторов, обладает сравнительно высокой частотностью употребления, особенно в письменных источниках тюрков. Согласно В.В. Радлову в его работе «Опыт сопоставительного словаря тюркских наречий» (1963, с. 349), данное слово функционировало самостоятельно и означает ‘красный цвет’. Далее находим у Н.К. Дмитриева в фундаментальном труде «Строй тюркских языков» (1962, с. 405) высказывание о том, что слово *алый* в русском языке является заимствованием из тюркских языков; на территории Золотой Орды оно было распространено во многих тюркских языках (уйгурском, шагатайском, турецком, татарском и др.) и встречается в кыпчакских памятниках «Codex Cumanicus XIV в.».

Н. А. Баскаков полагает, что с течением времени это слово в казахском языке превратилось в префикс [12, 64]. В исследованиях последних лет ученые отмечают, что тюркский корень *al* является древним цветообозначением (согласно древним тюркским памятникам письменности) со значением ‘ярко-красный, алый, розовый’, связанным с цветом крови, зари, румянца и некоторых цветов; на этой основе формируются переносные значения ‘красивый, нарядный, праздничный’ и ‘горячий, пылающий, страстный’, а также дериваты со значением ‘огонь, пламя’, что свидетельствует о сохранении колоронима в тюркских языках [13, 719].

Слово *қырмызы* сочетается со словом *қызыл* ‘красный’. В казахский язык оно пришло из азербайджанского в значении ‘красиво-красный’, в самом азербайджанском языке оно обозначает красный цвет, а в сочетании со словом *қызыл* обозначает насыщенный, яркий малиновый цвет.

Слово *шикіл* сочетается только со словом *сары* ‘желтый’ и употребляется для описания внешности человека – ‘слишком, чересчур рыжий’: отклонение от нормы сопровождается негативной оценкой. Прилагательное *шикі* ‘неспелый, незрелый’ (о плодах), ‘сырой, недоваренный, недопеченный’ (мясо, хлеб, фрукты и т. д.) имеет переносное значение, отрицательно характеризующее поведение человека, например: *Оның ісі шікі(леу)* ‘Он до конца дело не доводит’. При помощи словосочетания *шикіл сары*, как правило, дается отрицательная характеристика внешности – ‘совершенно рыжий, слишком рыжий’ [14, 48]. Ср. с описанием красивой внешности человека: для этого в казахском языке используются наименования контрастных, сочных цветов, такие как *ақ* ‘белый’, *қара* ‘черный’, *қызыл* ‘красный’.

Прилагательные-цветообозначения в художественных текстах часто встречаются в сравнительных конструкциях, которые устанавливают эталон для определенного цвета. Важность таких сравнительных конструкций заключается в том, что прямое толкование прилагательных-цветообозначений затруднительно; необходимо указывать на объект, обладающий соответствующим цветом. В сравнительных конструкциях существительное, обозначающее эталон сравнения, принимает аффикс *-дай / -дей / -тай / -тей*: *қарақат=тай қара* ‘очень черный’ (черная смородина=СОМР черный; букв.: черный, как черная смородина), *алма=дай қызыл* ‘красный, как яблоко’ (яблоко=СОМР красный), *маржан=дай ақ* ‘как жемчуг белый’, *қан қызыл* ‘крово-красный’ (красный как кровь). В этих конструкциях цветовые признаки одного предмета служат эталоном для сравнения с другими. В казахском языке сравнительные конструкции с цветовыми компонентами используются преимущественно для точной идентификации цветового оттенка того или иного предмета или явления.

Таким образом, всего в казахском языке существует несколько лексем, которые добавляют в описание цвета представление о его яркости, насыщенности или культурной значимости. Все эти слова обладают ограниченной сочетаемостью и употребляются с прилагательными-цветообозначениями в переносных значениях: лексема *шаңқан* сочетается только с группой слов, обозначающих оттенки белого цвета, *мақпал* – только со словом *қара* ‘черный’, *қырмызы* – только со словом *қызыл* ‘красный’, *шикіл* – только со словом *сары* ‘желтый’. Часто они сопровождаются положительными или отрицательными коннотациями (ср.: *қырмызы қызыл* ‘красивый, яркий, насыщенный красный цвет’ – положительная коннотация, *шикіл сары* ‘слишком рыжий’ – отрицательная коннотация).

Анализ словообразовательных моделей показал, что в казахском языке широко представлены морфологические и синтаксические средства выражения градации цветового признака. Для передачи слабой степени используются 11 аффиксов, из которых наиболее продуктивными являются *-лау/-леу*, *-ша/-ше* и *-шыл/-шіл*, а для выражения высокой интенсивности цвета применяется частичная редупликация (например, *қап-қара* ‘черный-пречерный’). При этом наблюдается различная степень словообразовательной активности среди базовых прилагательных: наиболее продуктивным оказалось *сұр* ‘серый’, наименее —

жасыл ‘зеленый’. Это свидетельствует о внутренней иерархии внутри микрополя цветообозначений и специфике языкового мышления носителей казахского языка.

Полученные результаты подтверждают, что казахский язык демонстрирует высокую степень детализации в выражении слабых оттенков цвета и оппозицию между средствами выражения слабой и сильной степени проявления признака. Сопоставление с другими тюркскими языками указывает на наличие типологических параллелей в словообразовательных моделях, однако специфика распределения частот и семантических функций отдельных аффиксов отражает уникальные черты казахской лингвокультуры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В тюркских языках способы словообразования прилагательных-цветообозначений представлены следующими разновидностями: морфологическим (аффиксы), словосложением и редупликацией (полной и частичной), разными типами синтаксических конструкций. Каждый из этих способов предназначен для выражения определенной семантики: морфологический способ преимущественно используется для выражения слабой степени проявления признака, редупликация – для высокой степени проявления признака, словосложение – для обозначения смешанных цветов.

В структурном отношении цветовые термины могут быть как простыми, так и сложными наименованиями. Они образуются с помощью словосложения, частичной редупликации, а также включают устойчивые словосочетания и компаративные конструкции, которые являются неотъемлемой частью функционально-семантического поля цветообозначений.

Значение словообразования для любых языков состоит в обогащении языка (словообразование позволяет языку развиваться, добавляя новые термины и выражения, что особенно важно в условиях научного и технологического прогресса); уточнении значений (с помощью словообразования можно создавать слова с более точными значениями, что способствует лучшему пониманию и коммуникации); креативности языка (процесс словообразования отражает творческий потенциал носителей языка, позволяя им адаптировать язык под свои нужды).

Таким образом, словообразование важно и для коммуникации, так как помогает людям выражать новые идеи и концепции, что особенно актуально в быстро меняющемся мире, и для культурной идентичности, потому что язык является важным элементом культуры, и его развитие через словообразование способствует сохранению культурной идентичности, и для образования как процессе, ведь знание основ словообразования помогает учащимся лучше понимать структуру языка, что способствует их языковой грамотности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кошкарева Н.Б., Абжапарова М.Д. Ассоциативный эксперимент как вспомогательный метод выявления особенностей лингвоцветовой картины мира казахов // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология, 23(2), 2024. – С. 76-88. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2024-23-2-76-88>
- 2 Акалын Р. К вопросу о проблеме словообразования в тюркологии // Бюллетень науки и практики. Т. 9. №6, 2023. – С. 710-715. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/91>
- 3 Кайдаров А.Т. Казахи в мире материнского языка: этнолингвистический словарь. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 180 с.
- 4 Омирбеков Б., Кайдаров А. Т., Ахтамбердиева З.Т. Лингвистическое представление цветов. Алматы, 1992. – 160 с.
- 5 Grezsa, B. (2018), “What do colour names tell us? The case of Kazakh”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 71 (2), pp. 231-240. DOI:10.1556/062.2018.71.2.6

- 6 Spisiakova, M., Mockova, N. (2020), "Chromatisms of red colour in academic dictionaries and in the web corpus". XLinguae. Vol. 1, pp. 263-274. DOI: 10.18355/XL.2020.13.01.20. https://xlinguae.eu/files/XLinguae1_2020_20.pdf
- 7 Abdramanova, S. (2017), "Basic Color Terms in the Kazakh Language". SAGE Open. April-June, pp. 1–8. DOI:10.1177/2158244017714829
- 8 Хусаинов М. М. О природе словообразовательных моделей // Советская тюркология. № 3, 1975. – С. 10-19.
- 9 Abdrakhynova, N., Madiyeva, G., Hasan, G. (2025), "Geosymbolism of Colors in Kazakh and Turkish Toponyms: A Comparative Linguistic and Cultural Study". Forum for Linguistic Studies, 7(3), pp. 549–566. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8483>
- 10 Beskempirova, A., Zhumabekova, B., Ospanova, Zh., Akhmetbekova, A, Sadykovam R. (2025), "The Linguistic Landscape Reflecting Cultural and Social Communities". XLinguae, Vol.18(1), pp. 237-246. DOI: 10.18355/XL.2025.18.02.17
- 11 Berlin, B., Kay, P. (1991), Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Center for the Study of Language and Information.
- 12 Баскаков Н. А. Тюркские языки. 4-е изд. М.: Издат. группа URSS, 2010. – 248 с.
- 13 Муратова Р. Т. Историческое и лексико-семантическое развитие цветообозначения al 'алый, розовый' в тюркских языках // Oriental Studies, 13(3), 2020. – С. 714– 727. DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-714–727
- 14 Садыкбекова Б. А. Семантическое поле цветообозначений в казахском языке (в сопоставлении с русским и английским): монография. Тараз, 2019. – 197 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

Қазақ тіліндегі негізгі түс белгілерінің реңктерін білдіру тәсілдері

М.Д. Абжаппарова¹, Ж.Т.Оспанова¹

¹Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан

Түс сын есімдерін сөзжасамдық талдау қазақ тілінің түс белгілерінің лексикалық-семантикалық тобын кеңейту және байыту үшін айтарлықтай әлеуетке ие екендігін көрсетеді, осы уақытқа дейін осы тақырып бойынша ғылыми жұмыстар аз. Зерттеудің мақсаты қазақ тіліндегі негізгі түс белгілерінің микро өрістерінің құрамы мен құрылымы, сондай-ақ негізгі түстердің реңктерін білдіретін туынды лексемалар болып табылады. Жұмыста Б. Берлин мен П. кей теориясының контекстінде негізгі түстерді бөлудің ғылыми критерийлері корпустық мәліметтерге, компоненттік талдау әдістеріне және зерттеуге функционалды-семантикалық тәсілге сүйенеді, бұл белгілер жиынтығына негізделген лексика топтарын құруға мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеу қазақ тіліндегі нақты түс белгілерінің микро өрістеріне жататын түстердің реңктерін білдірудің морфологиялық және синтаксистік тәсілдерін жүйелеуге мүмкіндік берді. Қазақ тілінде түс белгілерінің қалыптасуының неғұрлым кең тараған тәсілі морфологиялық әдіс болып табылады, ол түстің жеткіліктілігі немесе жеткіліксіздігі, қарқындылық пен қанықтылық дәрежесі (жоғары немесе төмен), сондай-ақ белгілердің градациясы сияқты бірқатар параметрлік мәндерді жасауға мүмкіндік береді. Сөзжасам механизмі сөздік пен редупликацияны (толық және ішінара), сондай-ақ синтаксистік құрылымдардың кейбір түрлерін, соның ішінде компаративті құрылымдарды қамтиды. Бұл әдістердің әрқайсысы белгілі бір семантиканы білдіруге қызмет етеді: морфологиялық әдіс көбінесе белгінің әлсіз дәрежесін көрсету үшін қолданылады, репликация жоғары дәрежеде, ал сөз тіркесі аралас түстер үшін қолданылады. Қазақ тілінде түс белгілерін қалыптастырудың неғұрлым кең тараған тәсілі морфологиялық әдіс болып табылады, ол түстің жеткіліктілігі немесе жеткіліксіздігі, қарқындылық пен қанықтылық дәрежесі (жоғары немесе төмен), сондай-ақ белгілердің градациясы сияқты бірқатар параметрлік мәндерді жасауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл сөздердің мағыналарының тоғысуы арқылы олардың арасындағы жүйелік қатынастарды

ғана емес, сонымен қатар олардың қарым-қатынастағы қызмет етуінің өзіндік ерекшеліктерін де ескереді. Талдау көрсеткендей, қазақ тілінде қосымша мағыналардың пайда болу немесе белгілі бір мағына компоненттерінің белсендіру процестері контекст пен қолданылу жағдайларына байланысты байқалады.

Кілт сөздер: түс белгілері, сөзжасам әдістері, аффиксация, түс қарқындылығы, редупликация, синтаксистік құрылымдар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қошқарева Н.Б., Абжапарова М.Д. Ассоциативті эксперимент қазақтар әлемінің тілдік-түсті суретінің ерекшеліктерін анықтаудың көмекші әдісі ретінде // Новосибирск мемлекеттік университетінің хабаршысы. Сериялар: тарих, филология, 23(2), 2024. – Б. 76-88. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2024-23-2-76-88>
- 2 Акалын Р. Түркологиядағы сөзжасам мәселесі туралы // Ғылым және тәжірибе хабары. Т. 9. №6, 2023. – Б. 710-715. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/91>
- 3 Қайдаров А.Т. Қазақтар ана тілі әлемінде: Этнолингвистикалық сөздік. Алматы: Даик-пресс, 2013. – 180 б.
4. Өмірбеков Б., Қайдаров А.Т., Ахтамбердиева З.Т. Түстердің тілдік көрінісі. Алматы, 1992. – 160 б.
- 5 Grezsa, B. (2018), “What do colour names tell us? The case of Kazakh”. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Vol. 71 (2), pp. 231-240. DOI:10.1556/062.2018.71.2.6
- 6 Spisiakova, M., Mockova, N. (2020), “Chromatisms of red colour in academic dictionaries and in the web corpus”. XLinguae. Vol. 1, pp. 263-274. DOI: 10.18355/XL.2020.13.01.20. https://xlinguae.eu/files/XLinguae1_2020_20.pdf
- 7 Abdramanova, S. (2017), “Basic Color Terms in the Kazakh Language”. SAGE Open. April-June, pp. 1–8. DOI:10.1177/2158244017714829
- 8 Хусаинов М.М.Сөзжасамдық үлгілердің табиғаты туралы // Кеңестік түркология. No3, 1975. – Б. 10-19.
- 9 Abdrakhynova, N., Madiyeva, G., Hasan, G. (2025), “Geosymbolism of Colors in Kazakh and Turkish Toponyms: A Comparative Linguistic and Cultural Study”. Forum for Linguistic Studies, 7(3), pp. 549–566. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8483>
- 10 Beskempirova, A., Zhumabekova, B., Ospanova, Zh., Akhmetbekova, A, Sadykovam R. (2025), “The Linguistic Landscape Reflecting Cultural and Social Communities”. XLinguae, Vol.18(1), pp. 237-246. DOI: 10.18355/XL.2025.18.02.17
- 11 Berlin, B., Kay, P. (1991), Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Center for the Study of Language and Information.
- 12 Баскаков Н.А. Түркі тілдері. 4-ші басылым. Мәскеу: URSS Publishing Group, 2010. – 248 б.
- 13 Муратова Р. Т. Түркі тілдеріндегі Аль 'қызыл, қызғылт' түсті белгілеудің тарихи және лексикалық-семантикалық дамуы // Oriental Studies. 2020. Т. 13. № 3. С. 714– 727. DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-714–727
- 14 Садықбекова Б.А. Қазақ тіліндегі түс белгілерінің семантикалық өрісі (орыс және ағылшын тілдерімен салыстырғанда): Монография. Тараз, 2019. – 197 б.

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

Ways of expressing shades of basic color designations in the Kazakh language

M. Abzhaparova¹, Zh. Ospanova¹

¹Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan

This study examines the word-formation of color adjectives in the Kazakh language, revealing its substantial potential for expanding and enriching the lexico-semantic group of color terms, despite limited prior research. The aim is to investigate the composition and structure of microfields of basic color terms, as well as derivative lexemes denoting shades of primary colors. Identification of basic terms is based on the theory of B. Berlin and P. Kay, supported by corpus data, componential analysis, and the functional-semantic approach, which allows for the systematic structuring of lexical groups according to shared features.

The research analyzes morphological and syntactic means of expressing shades within microfields of specific color terms. Morphological word-formation is the most common mechanism, generating parametric values such as adequacy or insufficiency of color, degree of intensity and saturation, and gradation of qualities. Other mechanisms include compounding, full and partial reduplication, and certain syntactic constructions, such as comparatives. Each mechanism fulfills distinct semantic functions: morphological derivation often expresses weaker manifestations of a feature, reduplication indicates stronger intensity, and compounding conveys mixed colors. This approach highlights both systemic relations between words through overlapping meanings and their communicative functions.

The analysis demonstrates that in Kazakh, the meaning of color terms can shift through the emergence of additional senses or activation of certain semantic components depending on context. Since language is a key element of culture, the development of its word-formation system contributes to preserving cultural identity. Studies of this type provide deeper insight into the structure of the Kazakh language and support the advancement of linguistic literacy.

Key words: color designations, word formation methods, affixation, color intensity, reduplication, syntactic constructions.

REFERENCES

- 1 Koshkareva, N.B., Abzhaparova, M.D. (2024), “Associative Experiment as an Auxiliary Method to Identify the Features of the Linguocolor Pictures of the Kazakh World”. Vestnik NSU. Series: History and Philology, 23(2), pp. 76-88. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2024-23-2-76-88> [In Russian]
- 2 Akalyn R. K voprosu o probleme slovoobrazovaniya v tjurkologii [On the issue of word formation in Turkology] Bjulleten' nauki i praktiki [Bulletin of Science and Practice], 9(6), 710-715 (2023). <https://doi.org/10.33619/2414-2948/91> [In Russian]
- 3 Kajdarov A.T. Kazahi v mire materinskogo jazyka: jetnolingvisticheskij slovar' [Kazakhs in the world of their mother tongue: ethnolinguistic dictionary] (Almaty, 2013).
- 4 Omirbekov B., Kajdarov A. T., Ahtamberdieva Z.T. Tır-tysterdiń tildegi kórinisi [Linguistic representation of colors] (Almaty, 1992).
- 5 Grezsa, B. (2018), “What do colour names tell us? The case of Kazakh”. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Vol. 71 (2), pp. 231-240. DOI:10.1556/062.2018.71.2.6
- 6 Spisiakova, M., Mockova, N. (2020), “Chromatisms of red colour in academic dictionaries and in the web corpus”. XLinguae. Vol. 1, pp. 263-274. DOI: 10.18355/XL.2020.13.01.20. https://xlinguae.eu/files/XLinguae1_2020_20.pdf
- 7 Abdramanova, S. (2017), “Basic Color Terms in the Kazakh Language”. SAGE Open. April-June, pp. 1–8. DOI:10.1177/2158244017714829
- 8 Husainov M. M. O prirode slovoobrazovatel'nyh modelej [About the origin of word formation patterns], Sovetskaja tjurkologija [Soviet Turkology], 3, 10-19 (1975). [In Russian]
- 9 Abdrakhynova, N., Madiyeva, G., Hasan, G. (2025), “Geosymbolism of Colors in Kazakh and Turkish Toponyms: A Comparative Linguistic and Cultural Study”. Forum for Linguistic Studies, 7(3), pp. 549–566. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8483>
- 10 Beskempirova, A., Zhumabekova, B., Ospanova, Zh., Akhmetbekova, A., Sadykovam R. (2025), “The Linguistic Landscape Reflecting Cultural and Social Communities”. XLinguae, Vol.18(1), pp. 237-246. DOI: 10.18355/XL.2025.18.02.17

11 Berlin, B., Kay, P. (1991), Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Center for the Study of Language and Information.

12 Baskakov N. A. Tjurkskie jazyki [Turkic languages] (M., 2010).

13 Muratova R.T. Istoricheskoe i leksiko-semanticheskoe razvitie cvetoooboznachenija al ‘alyj, rozovyj’ v tjurkskih jazykah [Color Term al ‘Scarlet, Pink’ in Turkic Languages: Historical and Lexical-Semantic Development Revisited] Oriental Studies, 13(3), 714– 727 (2020). DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-714–727 [In Russian]

14 Sadykbekova B. A. Semanticheskoe pole cvetoooboznachenij v kazahskom jazyke (v sopostavlenii s russkim i anglijskim). [Semantic field of flower meanings in the Kazakh language] (Taraz, 2019).

Received: 01.10.2025

FTAMP 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp38-51](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp38-51)

А.Е. Айнабек¹, С.К. Қасымова², С.Ж. Жуанышпаева³

¹Л.Н.Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

² Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігінің Мәлік Ғабдуллин атындағы Азаматтық қорғау академиясы, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³ М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ НОҒАЙ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ- ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Бұл зерттеу қазақ және ноғай тілдеріндегі топонимдер мен географиялық терминдерді талдауға арналған. Негізгі мақсат-олардың құрылымының, семантикасының және маңызды мәдени контекстінің бірегей ерекшеліктерін анықтау. Бұл проблематиканың өзектілігі тек академиялық қызығушылыққа ғана емес, сонымен қатар қазақ және ноғай халықтарының мәдени мұрасын сақтау мен зерттеудегі маңызды рөлге байланысты. Ғылыми жұмыс тек лингвистикалық талдауды ғана емес, сонымен қатар мәдени перспективаны да қамтиды, бұл тілдік құрылым мен мәдени тәжірибелер арасындағы күрделі қатынастарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әлеуметтік-мәдени контексте берілген терминдердің мағынасын толық түсіну үшін маңызды.

Бұл зерттеу тек теориялық тапсырмаға ғана емес, сонымен қатар маңызды қолданбалы мағынаға ие. Ол қазақ және ноғай халықтарының мәдени мұрасын сақтауға және ашуға ықпал етеді. Жаһандану мен мәдени динамиканың өзгеруіне байланысты мұндай зерттеулер осы халықтардың этникалық және мәдени ерекшеліктерінің ерекше аспектілерін сақтау мен түсінуде айрықша маңызға ие болады.

Әдістеме тілдік құрылым мен мәдени тәжірибелер арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік беретін лингвистикалық талдауды, сондай-ақ мәдени көзқарасты қамтиды. Зерттеу нәтижелері аталған тілдердің әлеуметтік-мәдени контекстіндегі топонимдер мен географиялық терминдердің мағынасын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу қазақ және ноғай халықтарының мәдени мұрасы туралы білім саласына үлес қосады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы оның қазіргі әлем жағдайында осы халықтардың мәдени мұрасын сақтауға және ашуға ықпал ету қабілетінде жатыр. Нәтижелер мәдениеттанушыларға, лингвистерге және осы халықтардың этникалық және мәдени ерекшеліктерін сақтауға қызығушылық танытқандарға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: ноғай тілі, топонимдер, мәдени мұра, халықтық географиялық терминдер.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ этногенезіндегі ноғай компонентін зерттеу - тарихнамада ұзақ зерттеліп келе жатқан мәселе. Ш. Уәлихановтың еңбектерінде де қазақтар арасында сақталған ноғай мұрасы мен эпостар туралы айтылған [2, 163]. Осы саладағы көптеген зерттеулерге қарамастан, ноғайлардың қазақ этногенезіне ықпалы туралы сұрақ әлі де ашық күйде қалып отыр. Ең жиі кездесетін тұжырым бойынша, Кіші жүз қазақтары Ноғай Ордасынан, Ұлы жүз - Моғолстаннан, ал Орта жүз - көшпелі өзбектер мемлекетінен шыққан деп саналады (кейде Кіші жүздің Ноғай Ордасынан шыққаны да айтылады). Алайда бұл тұжырым, басқа болжамдар секілді, ноғай-қазақ этникалық байланыстарын тым жеңілдетіп көрсетеді. Біздің түсінігімізше, қазақтар мен ноғайлар Алтын Орда құлағаннан кейінгі дәуірде бір этнос шеңберіндегі саяси топтар ретінде өмір сүрген, ал «татар» және «өзбек» атаулары өзге халықтар қойған сыртқы атаулар болған [3, 16 б.].

Р.Ж. Темірғалиев те осыған ұқсас көзқарас білдіреді [4, 274].

Егер осы тарихи түсінікке сүйенсек, Алтын Орда құлағаннан кейінгі көптеген ортақ батырлардың «ұлттығын» өзгертуі түсінікті болар еді. Мысалы, ноғай бегі Ямгурчидің ұлы Алаш алғашында «ноғай» мырзасы болған, кейін уақытша Қасым мен Бұйдаш тұсында «қазақ» князі атанып, кейіннен қайта өз «ноғай» түбіріне оралған. Тағы бір мысал - Алшын руынан шыққан әйгілі Жалантөс (Яланттуш), ол өзінің мансабын «өзбек» әмірі ретінде бастап, кейін Кіші жүздің іс жүзіндегі көсемі болған.

Қазақ-ноғай қозғалыстарының маңызды оқиғаларының ішінде келесі эпизодтарды атап өтуге болады:

Осы жіктеу негізінде қазақ және ноғай (қарақалпақ) түркі тілдері өзара өте тығыз байланысты деп саналады. Олар тек типологиялық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи тұрғыдан да генетикалық жақындығын сақтаған.

КІРІСПЕ

Қазіргі заманда тілдер халықтардың мәдени мұрасын және бірегейлігін сақтаудың маңызды тетігіне айналып отыр. Олар осы ерекше қарым-қатынас жүйелерін қалыптастырған қоғамдардың тарихымен, мәдениетімен және географиясымен ажырамас байланысты. Тілдерді талдаудың қызықты қырларының бірі – олардың топонимдері, яғни белгілі бір аумақтың рухын және оның тарихи мұрасын бейнелейтін географиялық нысандардың атаулары.

Тілдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу ғылыми ізденістің маңызды саласы болып табылады. Өткеннің көрнекті ғалымы Махмұд Қашқари алғаш болып түркі тілдерін жүйелеуді қамтамасыз етті. XIX ғасырда еуропалық және ресейлік түрколог-ғалымдар да бұл бағыттағы зерттеулерді бастады. Басқақовтың жіктелуі кеңінен мойындалып, онда түркі тілдері Батыс және Шығыс ғұн тілдеріне бөлінген. Батыс ғұн тілдеріне булғар тобы, оғыз тобы, қыпшақ тобы және қарлұқ тобы кіреді. Қазақ және ноғай тілдері қыпшақ тобына жатады. Қыпшақ тобы өз ішінде үш кіші топқа бөлінеді:

1. Қыпшақ-половец тілдер тобы, оған көне половец, қарайым, қарашай-балқар, құмық және қырым-татар тілдері кіреді.

2. Қыпшақ-булғар кіші тобы, оған Алтын Орданың батыс әдеби тілі, татар және башқұрт тілдері кіреді.

3. Қыпшақ-ноғай кіші тобы, оған қазақ, ноғай және өзбек тілінің қарақалпақ-қыпшақ диалектісі кіреді [1, 22 б.].

Қазақ және ноғай тілдері осы аймақта б.з.д. I мыңжылдықтан бері өмір сүріп келе жатқан көне түркі диалекттеріне негізделген. Бұл тілдердің табиғи дамуы көшпелі өмір салтымен және табиғи ортаның ықпалымен тығыз байланысты болды.

VII ғасырда ислам дінінің келуімен бірге «кітап» (кітап) сияқты араб сөздері, сондай-ақ «бақыт» (бақыт) сияқты парсы элементтері осы тілдерге біртіндеп енді. Мұндай кірме сөздер лексикалық қорды ғана кеңейтіп қоймай, абстрактілі ұғымдарды да байытып, тілдің көркемдік мүмкіндіктерін арттырды.

XIX және XX ғасырларда қазақ және ноғай тілдері орыс мәдениеті мен әдебиетінің күшті ықпалына ұшырады. Көптеген сөздер орыс тілінен енді, мысалы «колхоз» (ұжымшар), «фабрика» (зауыт).

Екі тілдің ұқсастығы «ат» (жылқы), «тау» (тау), «су» (су), «күн» (күн) сияқты сөздерден де байқалады, бұл екі мәдениет үшін де табиғатқа қатысты ұқсас түсініктердің маңызды екенін көрсетеді.

Қазақстан аумағында көптеген тайпалар қоныстанған, әрі оның кең даласы арқылы керуен және сауда жолдары өткен, бұл атауларға өз ізін қалдырған. Географиялық атаулар, елді мекен атаулары әр халықтың тарихы мен мәдениетінің байлығын бойына сіңіріп, лингвистикалық жадтың ажырамас бөлігіне айналған.

Олар ғасырлар бойы жалғасқан эволюцияны, түрлі мәдениеттер мен тарихи оқиғалардың ықпалын бейнелейді. Осындай тілдік құбылыстарды талдау Азия кеңістігінде өзара әрекеттескен халықтардың тарихы, мәдениеті және байланыстары туралы тереңірек түсінік алуға мүмкіндік береді [5, 208].

Қазақстан - тек жер бедерін ғана емес, сонымен қатар көшпелі халықтың өмір сүру салтын да сипаттайтын ерекше топонимдерге бай ел. Қазақ халқы табиғи жағдайлар мен құбылыстар туралы мәліметтерді жер-су атаулары арқылы қалай жеткізгені қызықты.

Топонимдердің бір түрі - жер бедеріне қатысты атаулар. Мысалы, «Тастау» (тау), «Қапшағай» (өзеннің арғы жағы), «Тасөткел» (тас өткел), «Құмдықөл» (құмды көл), «Қаратақыр» (қара құрғақ сай). Бұл атаулар жердің келбетін және оның ерекшеліктерін көз алдымызға елестетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ Қазақстан мәдениетінде ауа райына байланысты атаулар да маңызды рөл атқарады. Мысалы, «Жайлау» (желді жер), «Жылысай» (ыстық жер), «Желторайлы» (көп шатқалды жер), «Қарбасқан» (қатты аязды жер), «Суықсай» (суық сай). Бұл атаулар тек ауа райын ғана емес, сол аумақтың қоныстануға және мал бағуға қаншалықты қолайлы екенін де көрсетеді.

Гидронимдер, яғни су нысандарының атаулары да аумақ сипаттамасында маңызды рөлге ие. Мысалы, «Алакөл» (ақ көл), «Ащысу» (ащы су), «Ақсу» (ақ су), «Ащыбұлақ» (ащы бұлақ), «Тұздыбұлақ» (тұзды бұлақ), «Ақсенгір» (ақ тұз), «Сорбұлақ» (сорлы бұлақ), «Тұздыбастау» (тұзды бастауы). Бұл атаулар су ресурстарының температурасын, түсін және дәмін көрсетеді.

Фитотопонимдер - өсімдіктерге байланысты атаулар да кездеседі. Мысалы, «Алматы» (алмаға қатысты), «Талдықорған» (тал өскен жер), «Шілік» (шилi жер), «Өленті» (шайқурай), «Шеңгелді» (шеңгелді жер), «Доланалы» (долана көп жер). Бұл атаулар флораның алуан түрлілігін және қазақ мәдениетіндегі маңызын көрсетеді.

Зоотопонимдер - жануарлар мен құстарға қатысты атаулар да бар. Мысалы, «Арқарлы» (арқар мекендейтін жер), «Текес» (теке тұратын жер), «Текелі» (теке мекені), «Құланбасы» (құланның басы), «Жыланбұлақ» (жылан көп жер), «Құланөтпес» (құлан өтпейтін жер), «Киік» (киік мекені), «Маңғыстау» (мың қыстау). Бұл атаулар фаунаның байлығын және жануарлар әлемімен байланысты білдіреді.

Түстерді білдіретін элементтері бар топонимдер де ерекше топқа жатады. Мысалы, «Ақтау» (ақ тау), «Сарыөзек» (сары өзек), «Қызылорда» (қызыл қала), «Көктөбе» (көк төбе), «Қарасу» (қара су), «Алатау» (ала тау). Мұндай атаулар жердің түсін елестетуге мүмкіндік беріп, мәдени мұраның бірегейлігін қалыптастырады.

Сандарды қамтитын атаулар да Қазақстан топонимдерінде кездеседі. Мысалы, «Тоғызбұлақ» (тоғыз бұлақ), «Бескөл» (бес көл), «Бесағаш» (бес ағаш), «Үштөбе» (үш төбе), «Қостанай» (қос - екі ауыл, тай - жер). Бұл атаулар белгілі бір жердің маңызды сандық сипаттамаларын білдіреді.

Сондай-ақ минералдық байлықтарды көрсететін топонимдер де кездеседі. Мысалы, «Жезқазған» (жезге бай), «Кентау» (кен ошағы), «Теміртау» (темірлі төбе), «Кенсай» (кен шахтасы). Бұл атаулар Қазақстан жерінің байлығын және оның экономикадағы, өнеркәсіптегі рөлін көрсетеді.

Қазақ халқы топонимдерді көшпелі өмір салтымен байланыстырып қарастырғанын атап өткен жөн. Географиялық атаулар арқылы қазақтар қай жердің мал шаруашылығына, егіншілікке және қоныстануға қолайлы екенін, ал қай жердің керісінше - үнемі желді әрі суық екенін көрсеткен.

Жер атаулары қарлы қыс, жауын-шашын мөлшері және әртүрлі шаруашылық қызметіне қолайлылығы туралы мәлімет берген.

Қазақстан топонимдері - елдің мәдениеті мен тілі үшін маңызды элемент болып саналады, олар тек жердің сипатын ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының өмірі мен дәстүрін де көрсетеді.

Бұл топонимдерді білу және зерттеу елдің мәдени мұрасын және ерекшеліктерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Уақыт өткен сайын және қоғам дамыған сайын, елді мекендердің көбеюі мен инфрақұрылымның дамуына байланысты жаңа атаулар пайда болып, бұрынғылары өзгеріп отырады. Алайда, олардың қалыптасуына жаһандық оқиғалар мен мәдени алмасулардың да әсері бар екенін атап өту маңызды. Соның нәтижесінде кейбір атаулар өзге тілдерден енген немесе аралас шыққан болуы мүмкін.

Нысандарды атау барысында олардың өлшеміне, түсіне және сипатына байланысты түрлі терминдер қолданылады. Әрбір сөз белгілі бір нысанның сипаты мен ондағы өзгерістерге қатысты өз мағынасына ие.

Осы мәліметтердің бәрі жинақталып, мазмұны, мағынасы, құндылықтары және терминологиясы туралы деректер ретінде беріледі.

Орталық Азияда, соның ішінде қазақ және ноғай тілдерінде жерге және географияға қатысты халықтық терминдер жақсы дамыған. Бұл терминдер қазақ және ноғай халықтарының дәстүрлі тұрмысымен, географиясымен және климатымен байланысты қалыптасқан [6, 532 б]. Қазақ және ноғай тілдері атауларды ең жоғарғы деңгейде жасау үшін негізгі атауларға мағынасы жақын зат есім жұрнақтарын қосады.

Топонимдер тек жердің сипаты туралы ақпарат беріп қана қоймай, тарихи және мәдени құндылықты да көрсетеді, халықтың мұрасының айнасы болып табылады.

Осы процесті зерттеу тарих пен мәдениетті тіл және жер атаулары арқылы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Халықтардың геологиялық терминологиясы олардың табиғи ортаға және мәдени мұраға терең сіңісуіне байланысты этностың өзіндік ерекшеліктерін бейнелейді. Оның өзіндік ерекше белгілері әртүрлі топонимдер мен терминдер арқылы жеткізіледі.

Ноғай тілі Солтүстік Қаратеңіз маңы мен Солтүстік Кавказ аймағындағы көші-қон және этномәдени үдерістермен байланысты дамыды. Көршілес халықтармен, соның ішінде көшпелі түркі тайпаларымен және айналасындағы иран халықтарымен өзара әрекеттесу қазіргі уақытқа дейін сақталған ноғай тілінің қалыптасуына әсер етті. Ноғай тілі түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тобының солтүстік-батыс тармағына жатады. Оның географиялық таралу аймақтары - Ресей, Қазақстан, Өзбекстан және Түрікменстан.

Ноғай тілі қыпшақ-ноғай тармағы деп аталатын түркі тілдері тобына кіреді, оған қазақ және қарақалпақ тілдері де жатады. Ноғай тілінде үш негізгі диалект бар: Кубань ноғайлары сөйлейтін ақ-ноғай диалектісі; шамамен Ачикулак және Каясулин аудандарында (қазіргі Нефтекум ауданы) таралған дәстүрлі ноғай диалектісі; және Қараноғай (қазіргі Ноғай) ауданындағы ноғайлар қолданатын қараноғай диалектісі. Ноғай және қараноғай диалектілері өзара ақ-ноғай диалектісіне қарағанда әлдеқайда ұқсас болып келеді.

Соңғы жылдары ноғай және қараноғай диалектілерінің бірігу үрдісі байқалды, оған ортақ экономикалық және географиялық жағдайлар, әдеби тілдің болуы, ноғай тіліндегі

мерзімді басылымдардың және көркем шығармалардың кеңінен таралуы, сондай-ақ білім беру мекемелері мен радионы пайдалану себеп болды.

Соңғы диалектологиялық зерттеулерге және топонимиялық ерекшеліктерге сүйене отырып, біз зерттеліп отырған аймақтарда шартты түрде екі диалектілік аймақты бөліп көрсетуге болады: Кубань және дала аймағы.

Бұл аудандардың территориялары өзіне тән ерекше топонимиялық терминдермен сипатталады. Мысалы, кұйы - құдық, такыр - өсімдіксіз жалаңаш жер, шынырау - терең құдық дегенді білдіреді. Сондай-ақ кумлак - құмды, кыслав - шамамен «қысқы қыстау» деген ұғымды білдіреді.

Бұл атаулардың барлығы дала аймағының жер бедері ерекшеліктерін және халықтың шаруашылық қызметін көрсетеді.

Деректерді талдау географиялық нысандарды атаудың қағидалары, олардың семантикалық негіздері және сөзжасам үлгілері айтарлықтай айырмашылыққа ие емес екенін көрсетті.

Географиялық атаулардың тарихи құндылығы зор екенін атап өткен жөн, сондықтан аймақтың топонимиясын оның тарихын және халқының тарихын білмей зерттеу мүмкін емес.

Ноғай топонимдерінің тамыры терең өткенге кетеді. Әсіресе, XIV ғасырдан бастап жазылған Махмұд Қашқаридің сөздігін қоса алғанда, көне түркі ескерткіштерінің материалдары аса құнды болып табылады. Бұл ескерткіштер түркі халықтарының ортақ мұрасы болып саналады және Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан топонимистері үшін, сондай-ақ ноғай топонимиясын зерттеу үшін үлкен қызығушылық тудырады. Ноғай халқы бұрын қоныстанған аймақтардың көне топонимдерін қазіргі ноғай атауларымен салыстыруға Махмұд Қашқари сөздігінің арқасында мүмкіндік туып отыр [7, 176].

1-кесте

М. Қашқари сөздігіндегі топонимдер мысалдары	Ноғай топонимдерінің мысалдары
Куьми Талас	Куьми
Куяс	Коясыл
Каш Оькуьз	Алты-Оьгиз
Канлы	Канглы
Аксай	Аксай
Ак Терек	Ак Терек

Ғасырлар бойы бүгінге дейін жеткен көне топонимдердің бірегейлігі ноғай халқының бай фольклорында жатыр, ол халық өмірінің өзіндік эталоны болып саналады. Оның тереңінде сақталған ескі ұрпақтардың естеліктері танымал атаулар түрінде ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді. Осындай атаулардың ішінде Украина оңтүстігіндегі ноғай тарихи топонимдерін атап өтуге болады: Молдавия, Тен - Дон өзені, Кобан - Кубань өзені, Максим - Бақсан өзені, Кума - Кума өзені, Терек - Терек өзені, Койсу - Койсу өзені, Куир - Кура өзені, Еділ - Еділ (Волга) өзені, Ока - Ока өзені, Яйық - Жайық (Орал) өзені, Ем - Ембі өзені, Шаған - Шаған өзені, Тобыл - Тобыл өзені, Сыр - Сырдария өзені, Ертіс - Ертіс өзені.

Тарихи маңызы бар тауларға Урал таулары - Орал таулары, Кап таулары - Кавказ таулары, Арапат таулары - Карпат таулары, Балқан тауы - Балқан таулары жатады.

Халық мұрасы адамдардың жүрегіне түн ішінде де еніп, көптеген әндер арқылы өткенді қайта жаңғыртады, ол әндер айна секілді халықтың тұрмысын, дәстүрін, қайғы-қасіретін, арманы мен үмітін бейнелейді. Географиялық атаулардың көмегімен халық туған жеріне деген сүйіспеншілігін және қарым-қатынасын білдіреді, олардың атауларын естелік кітабының беттеріне жазғандай, өткеннің тарихи оқиғаларын жаңғыртады.

Топонимия әртүрлі саланың зерттеушілері үшін қызығушылық тудырады, себебі жер атаулары ландшафттың өзгеруін түсінуге көмектесетін маңызды тарихи жад болып саналады [8, 232].

Белгілі болғандай, топонимдер ең алдымен лингвистикалық бірліктер болып табылады. Топонимдердің қалыптасу үдерісі жалпы есімдердің жасалу тәсілдерінен айырмашылығы жоқ. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, түркі топонимдері негізінен тілдегі әдеттегі лексикалық элементтерден тұрады. Дегенмен, түрлі топонимиялық форманттардың және олардың құрылымдық кіші түрлерінің түрлерін айқындау - түркі топонимикасының маңызды міндеті болып табылады. Бұл міндетті шешу түркі топонимиялық жүйесін әрі қарай зерттеуге және түркі топонимдерінің өзіндік құрылымын қалыптастыруға маңызды үлес қосады [9, 29 б].

Географиялық атауларды құрылымдық талдау әрбір топонимиялық жүйеге тән негізгі топонимиялық үлгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеліп отырған аумақтардың географиялық атауларын бірнеше кіші топқа бөлуге болады.

Бірінші кіші топқа географиялық терминдерді білдіретін зат есімдер негізінде жасалған топонимдер жатады. Мысалдар ретінде: Сырт (биік жер, үстірт), Тоғай (шалғын, алқап), Қапшағай (тар шатқал) және басқа атауларды келтіруге болады.

Екінші кіші топқа зат есімдерден, сын есімдерден немесе жанды зат есімдерден жасалған топонимдер кіреді. Мысалы: Тепшек (тәрелке), Маназы (жертөле), Етік (етік), Қуыс (тар шатқал) және т.б.

Үшінші кіші топқа этнонимдерге, яғни белгілі бір ұлттың немесе этностың атына байланысты жасалған топонимдер кіреді. Оған Найман, Маңғыт, Нөкіс, Үскө және басқа атаулар мысал бола алады.

Төртінші кіші топқа жеке есімдерден жасалған топонимдер жатады. Мысалы: Қорқыт, Ораз, Қазымыр, Алақай, Қунай, Бияш және т.б.

Бесінші кіші топқа субстантивтенген сын есімдер негізіндегі топонимдер кіреді. Мысалдар: Қайқы (иілген), Сасық (сасық), Ащы (ащы), Қиғаш (қисық), Қысық (тар) және басқалары.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Осы зерттеуде біз топонимика саласындағы озық ғылыми жетістіктерді пайдаландық. Қазақ және отандық ғалымдардың топонимдерді талдау бойынша зор еңбектері бұл зерттеудің іргетасы болды. Сол еңбектердің ішінде А.Ж. Жантайбековтің «Қазіргі Қазақстан топонимикасы» атты еңбегі ерекше атап өтуге тұрарлық, ол қазақ топонимдерін зерттеуде жаңа стандарттарды қалыптастырды және топонимдердің эволюциясына жасаған талдауы қазіргі жағдайда аса өзекті болып отыр.

Сондай-ақ топонимдердің семантикалық талдауына маманданған Г.С. Уразаеваның еңбектері де біздің зерттеуімізге елеулі үлес қосты. Ал ноғай ғалымдарының ішінде Р.С. Аметов пен З.А. Хангиреевтің еңбектері айрықша аталады.

Бұл еңбектердің барлығы одан әрі талдауға қолжетімді болып, жүйелік талдау, контент-талдау, статистикалық әдістер және сараптамалық бағалау сияқты әртүрлі әдістемелік тәсілдерді қолдануға негіз болды. Осы әдістердің көмегімен белгілі бір заңдылықтар анықталып, осы мақалада ұсынылған қорытындылар жасалды.

Мәтіндегі топонимдерді зерттеуге арналған көптеген ғылыми еңбектер бар, олар отандық та, шетелдік те авторларға тиесілі. Бұл тақырыпты зерттеген қазақстандық көрнекті ғалымдардың қатарында Б. Әбілқасымов (1984), Ж. Бектұров (1989), Ш. Ибраев (1989), О.А. Нұрмағамбетова (1975), К. Жанабаев (2022) және А.Ж. Жантайбеков («Қазіргі Қазақстан топонимикасы», 2020) еңбектерін атап өтуге болады. Бұл еңбектерде Қазақстанның қазіргі топонимдері зерттеліп, олардың шығу тегі, семантикасы және эволюциясы жан-жақты талданған.

XIX–XX ғасырлардағы көптеген авторлардың тарих, этнография және география саласындағы еңбектерінен де топонимиялық мәліметтер кездестіруге болады. Солардың қатарында И.Г. Бутков, И.В. Равинский, Н.А. Аристов, А.П. Архипов, П. Небольсин, Н. Семенов, А. Павлов, А.И. Якобий, Г. Ананьев, С. Броневский, С.Ф. Фарфоровский, К.Ф. Ган, А. Твалчрелидзе, И. Бентковский және басқа да көптеген зерттеушілер бар.

Олардың еңбектерінен ноғай халқының өмірі, тұрмысы, көне мәдениеті туралы, сондай-ақ көптеген көне топонимдер туралы мәліметтер табуға болады (кейбір дәлсіздіктерге қарамастан). Бұл тізімде К.Ф. Ганның еңбегі ерекше орын алады, ол өз жұмысын ноғай және басқа да түркі топонимдерінің географиялық атауларына арнаған.

Аталған еңбектер топонимдерді талдау арқылы аймақтардың тарихын, мәдениетін және бірегейлігін түсінуде маңызды рөл атқарады, зерттеліп отырған топонимдердің семантикасы мен шығу тегіне құнды деректер береді және олардың мәдени-әлеуметтік мұраның қалыптасуындағы орнын ашып көрсетеді.

Ұқсастықтар:

1. Агглютинативті құрылым: Екі тіл де агглютинативті грамматикалық құрылымды қолданады, яғни түбір сөзге аффикстерді қосу арқылы түрлі грамматикалық формаларды жасайды. Мысалы, екі тілде де «әйел» сөзінің септік, көптік және басқа да грамматикалық мағыналарын білдіретін әртүрлі формалары бар (қ. 2.3 кесте).

2-кесте

Қазақ тілі	Ноғай тілі	
Әйел (әйел адам)	Ақъыз (әйел)	
Ақыз (әйел адам)	Ақъызлар (әйелдер)	
Әйелге (әйелге қарай)	Ақъызгъа (әйелге қарай)	

3-кесте

Қазақ тілі	Ноғай тілі
Ата (әке)	Ата (әке)
Ана (ана)	Ана (ана)
Екі (екі)	Ики (екі)
Тау (тау)	Тау (тау)

Айырмашылықтар:

1. *Әліпби*: Қазақ тілі бұрын кириллицаны қолданса, 2017 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуді бастады. Ал ноғай тілі әрдайым кириллицаны пайдаланып келеді. Дегенмен, қазақ тілі жақын арада толықтай латын әліпбиіне өтуді жоспарлап отыр және бұл бағытта көптеген мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда.

2. *Мемлекеттік мәртебесі*: Қазақ тілі - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, ал ноғай тілі Ресейдің кейбір аймақтарында өңірлік тіл мәртебесіне ие.

3. *Тарихи ықпалдар*: Әр тілдің өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасуына түрлі тарихи оқиғалар мен мәдени ықпалдар әсер еткен. Мысалы, қазақ тілі парсы және орыс тілдерінің ықпалын көбірек сезінсе, ноғай тілі - түркі және моңғол элементтерінің ықпалында дамыды.

4. *Мәдени ерекшеліктер*: Қазақтар мен ноғайлардың әдет-ғұрпы, дәстүрі және өмір салтындағы айырмашылықтар олардың тіліндегі лексика мен фразеологияға да ықпал еткен.

Шыққан тегі әртүрлі мәдени және тілдік ортада дамығандықтан, әр тіл өзіне тән ерекшеліктерін қалыптастырған.

Қазақ мәдениеті контекстінде топонимдер - халықтың этникалық ерекшелігін және мәдени құндылықтарын бейнелейтін лингвомәдени мұраның ажырамас бөлігі болып табылады. Олар адамның табиғи ортамен ұзақ уақыттық қарым-қатынасының нәтижесі

ретінде қалыптасқан және көбіне символдық сипаттағы бірегей лексика-семантикалық бірліктер болып келеді.

Лингвомәдениет контекстінде топонимдер - халықтың этникалық тарихы мен мәдени тәжірибесінің терең қабаттарына үңілуге мүмкіндік беретін лингвомәдени кодтың маңызды элементі болып саналады. Олар ноғай халқының діни сенімдері мен дүниетанымын бейнелейтін рухани тәжірибелер мен ғұрыптардың өзіндік ареалы ретінде қызмет етеді. Қарастырылып отырған мәдениеттердегі топонимдердің эволюциясына көптеген факторлар, соның ішінде көрші этностармен мәдени байланыстар мен көші-қон ағындары әсер еткен. Бұл үдеріс географиялық атаулардың терминологиялық құрамындағы және семантикасындағы өзгерістерде көрініс тапқан.

Географиялық атауларды зерттеушілер топонимдердің пайда болуының екі негізгі жолын мойындайды:

1. деривациясыз апеллятивтердің топонимизациясы арқылы (яғни, семантикалық сөзжасам: лексеманың мәртебесін өзгерту, бірақ оның формасын өзгертпеу),

2. деривация арқылы, атап айтқанда трансонимизация: бір онимдік кластан екіншісіне өту (мысалы, антропоним → топоним), сондай-ақ транстопонимизация, трансгидронимизация, транслейконимизация және т.б.

Бірінші әдіс (топонимизация) арқылы пайда болған топонимдер біріншілік топонимдер деп аталады, ал екінші әдіс (трансонимизация) арқылы пайда болғандары екіншілік топонимдер деп аталады [10, 19 б].

Топонимдерді зерттеу - географиялық ғылымның маңызды бағыты болып табылады және таулар, өзендер, көлдер, елді мекендер сияқты географиялық нысандарды белгілеу мен жүйелеу үшін көптеген мәнді аспектілерді қамтиды.

Топонимдерді талдау көне мәдени ықпалдардың, көші-қон мен сауда жолдарының іздерін анықтауға көмектеседі және оларды тарихи, мәдени, діни мәнмәтінде тілдік әрі мәдени құбылыстар ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

НӘТИЖЕЛЕР

Топонимдерді талдау және зерттеу - мәдениет, тарих, антропогендік қызмет және қазіргі геокеңістіктік тәжірибені қамтитын көпқырлы әрі көпаспектілі үдеріс болып табылады. Бұл адамзаттың іс-әрекеті мен қоршаған ортамен өзара байланысы туралы терең ақпарат қабаттарын ашуға мүмкіндік береді және оның кең ауқымды практикалық қолданылу саласы бар.

Географиялық атауларға құрылымдық-морфологиялық және синтаксистік талдау жүргізудің нәтижесінде түркі топонимиясында күрделі және қосарлы атаулардың басым екені анықталды. Күрделі топонимдер толық және қысқартылған негіздерден, фонетикалық өзгеріспен не өзгеріссіз жасалатыны белгілі болды. Зерттелген аймақтарда географиялық атаулардың 85%-ы екі компоненттен тұратын анықтаушы сөз тіркестерімен жасалған күрделі топонимдер болып табылады. Мұндағы анықтаушылар – жалпы және жалқы есімдер, сын және сан есімдер болса, анықталатындар - көбінесе географиялық термин ретіндегі жалпы есімдер. Топонимдердің құрамындағы термин негізгі компонент болып саналып, түркі синтаксисінің заңдылықтарына сәйкес постпозицияда тұрады.

Зерттеу барысында қазақ және ноғай тілдеріндегі жер-су атаулары мен халықтық географиялық терминдердің тарихи-этнолингвистикалық табиғаты жан-жақты қарастырылды. Талдау нәтижелері екі халықтың тілдік жүйесінде ортақ құрылымдық, семантикалық және мәдени белгілердің мол екенін көрсетті.

Біріншіден, фонетикалық және морфологиялық ұқсастықтар айқындалды. Қазақ және ноғай топонимдерінің көпшілігі бір түбірден тарайды және ортақ аффикстер арқылы жасалған. Мысалы, «Қарасу», «Аксу», «Тереклі», «Сарытау», «Бөрілі», «Құмкөл» сияқты атаулар екі тілдің де топонимиялық жүйесінде кездеседі. Бұл атаулардың түбірі мен

қосымшалары түркі тілдеріндегі табиғат құбылыстарын бейнелеуде ұқсас қызмет атқаратынын дәлелдейді.

Екіншіден, лексика-семантикалық талдау қазақ және ноғай топонимиясына тән атау беру әдістерін, заңдылықтарын және универсалдарды айқындады. Олар халықтың әлеуметтік-саяси, экономикалық өмірін, мәдениеті мен тұрмыс ерекшеліктерін, дәстүрлерін және табиғи ортасын бейнелейді. Табиғи нысандарды атауда фитотопонимдер, зоотопонимдер, гидронимдер және оронимдер ерекше орын алады. Мысалы, «Бозтөбе», «Қаратау», «Жайық», «Еділ», «Қараноғай» сияқты атаулар табиғи орта мен адамның өзара қатынасын көрсетеді.

Үшіншіден, этномәдени және тарихи сабақтастық анық көрінді. Түркі топонимиясы қазақтар мен ноғайларға ортақ рулардың, тайпалардың және тайпалық бөлімшелердің атауларын қамтиды. Бұл атаулар этностың ұмыт қалған тарихи қабаттарын, ру - тайпа аттарын және әлеуметтік құрылым ерекшеліктерін сақтаған маңызды дерек көзі болып табылады. Мысалы, «Адайбұлақ», «Қыпшақсай», «Алшынжер», «Бабаата», «Қожакөл» сияқты атаулар этникалық құрам мен діни дүниетанымның көрінісі ретінде қарастырылады.

Төртіншіден, географиялық шындықты бейнелеу дәлдігі байқалды. Жер бедері, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің ерекшеліктерін бейнелейтін атаулар тобы зерттелген аймақтардың табиғи ортасын нақты көрсетеді. Бұл атаулардың пайда болу уәжі мен лексикалық мағынасы географиялық факторлармен тығыз байланысты.

Бесіншіден, географиялық атаулардың мәдени және символдық мағынасы айқындалды. Қазақ және ноғай халықтарының географиялық атаулары этнолингвистикалық код ретінде қызмет етіп, халықтың табиғатқа, кеңістікке және рухани дүниеге қатынасын білдіреді. Әсіресе түстік символика («ақ», «қара», «сары») арқылы кеңістік пен қасиет ұғымдарының семантикалық өрісі кеңейеді.

Алтыншыдан, уәждемелік және семантикалық негіздер бойынша екі тілдің топонимиялық жүйесі ұқсас. Географиялық атаулардың көпшілігі табиғи белгілерге, тарихи оқиғаларға және шаруашылық-мәдени факторларға байланысты жасалған. Мысалы, жер бедерінің түсі (Қаратау, Ақжар), суының қасиеті (Ащысай, Тұщыкөл), өсімдік пен жануар атаулары (Теректі, Бөрілі) атау тудырудың басты уәжі ретінде анықталды.

Жетіншіден, диалектілік және аймақтық сәйкестіктер де байқалды. Қазақтың Батыс өңіріндегі бірқатар жер атаулары ноғай топонимиясымен толық сәйкес келеді. Бұл тарихи қоныстану аймақтарының ортақтығын және мәдени байланыстардың үзілмегенін дәлелдейді.

Сегізіншіден, рухани сабақтастық пен діни ықпалдың тілдік бейнесі анықталды. Қазақ пен ноғай топонимдерінде ислам өркениетінің ізі көрініс тапқан. «Бабаата», «Әуликөл», «Қожа» сияқты атаулар халықтың рухани тәжірибесі мен діни ғұрыптарының ареалын көрсетеді.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу қазақ және ноғай топонимиясының тарихи, мәдени және семантикалық сабақтастығын айғақтайды. Географиялық атауларды зерттеу - түркі халықтарының этнолингвистикалық бірегейлігін анықтаудың маңызды тетігі болып табылады. Топонимиялық деректер тек тіл тарихын емес, сонымен қатар халықтардың этногенезін, рухани мұрасын және мәдени кеңістігін терең түсінуге мүмкіндік береді.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ және ноғай тілдеріндегі топонимдердің салыстырмалы талдауы олардың тарихи-мәдени байланыстары мен этнолингвистикалық сабақтастығын айқын көрсетеді. Географиялық атаулар - халық жадындағы этникалық және мәдени код, кеңістік пен уақыттың тілдік куәсі. Топонимиялық материалдарды құрылымдық, семантикалық және лингвомәдени тұрғыдан талдау екі этностың да табиғи ортаға, дүниетанымға және шаруашылық тәжірибесіне тән ортақ белгілерді айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында анықталғандай, қазақ және ноғай халықтарының топонимиялық жүйесі түркілік негізде қалыптасқанымен, әрқайсысы өз тарихи-географиялық кеңістігіне

сай ерекшеленген. Бұл ерекшеліктердің түп тамыры - табиғи орта мен әлеуметтік құрылымның айырмашылығында. Мәселен, қазақ халқының көшпелі өмір салты мен маусымдық көшу дәстүрі «Жайлау», «Қыстау», «Көктеу» сияқты кеңістіктік ұғымдарға негізделген атауларды тудырса, ноғай топонимдерінде өзен-көл, сай-жыра атаулары жиі кездеседі. Бұл айырмашылық олардың шаруашылық бейімделуінен және табиғатты қабылдау ерекшелігінен туындайды.

Семантикалық талдау қазақ және ноғай топонимдерінде кең таралған түстік атаулардың символикалық мәнін көрсетті. «Ақ» - тазалық пен қасиеттіліктің, «Қара» - күш пен тұрақтылықтың, «Сары» - табиғи кеңістіктің және уақыт ағымының символы ретінде қызмет етеді. Мұндай символика екі халықтың да дүниетанымындағы түстерге қатысты ұқсас семиотикалық жүйенің бар екенін айғақтайды. Бұл - түркі халықтарына ортақ когнитивтік модельдің көрінісі.

Морфологиялық құрылым тұрғысынан қазақ және ноғай топонимдерінде екі компонентті күрделі атаулардың басымдығы байқалады. Мұндай құрылым түркі тілдерінің синтаксистік табиғатына сәйкес келеді: анықтаушы компонент (сын есім, сан есім, зат есім) мен анықталатын терминнің (тау, өзен, көл, сай, дала, төбе, т.б.) тіркесуі арқылы атау түзіледі. Бұл үлгі халықтың қоршаған ортаны жүйелі түрде сипаттау дағдысын көрсетеді.

Этнолингвистикалық тұрғыдан қарағанда, қазақ және ноғай топонимдері ру-тайпа атауларын жиі сақтаған. Бұл - тарихи жадының тілдік формасы. Мысалы, «Қыпшақсай», «Адайбұлақ», «Тамаөзек» сияқты атаулар тек географиялық нысандарды ғана емес, сонымен қатар этникалық құрылым мен тарихи қоныстану іздерін де бейнелейді. Бұл деректер қазақ пен ноғайдың ортақ этногенетикалық қабаттарын және саяси-мәдени өзара ықпалдастығын дәлелдейді.

Лингвомәдени тұрғыдан топонимдер халықтың дүниетанымдық кодының ажырамас бөлігі болып табылады. Олар адамның табиғатты қабылдау тәсілін, рухани құндылықтарын және әлеуметтік тәжірибесін көрсетеді. Қазақ және ноғай топонимдерінде табиғат нысандары тек географиялық шындық ретінде ғана емес, рухани мәні бар символ ретінде де қызмет етеді. Мысалы, «Бабаата», «Әулиеқөл», «Қожатөбе» сияқты атаулар діни сананың, киелі кеңістік ұғымының тілдік көрінісі болып табылады.

Қазақ және ноғай халықтарының топонимиялық жүйесінде антропонимдік элементтер де ерекше орын алады. Белгілі адамдардың есімдері мен тарихи тұлғалардың атымен байланысты жер атаулары ұлттың тарихи жадын жаңғыртып, рухани сабақтастықты қамтамасыз етеді. Мұндай атаулар арқылы халық өз тарихын, ұлы тұлғаларын, рухани ұстындарын кеңістікпен байланыстырып отырады.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, екі халықтың топонимиясы табиғи орта мен мәдени тәжірибенің өзара әсерінен қалыптасқан. Қазақ пен ноғайдың географиялық атаулары тек тілдік бірлік емес, мәдени және тарихи сабақтастықтың да айғағы. Олар арқылы этностардың табиғатпен қарым-қатынасы, дүниетанымдық көзқарасы мен шаруашылық бейімделуі көрініс табады.

Жалпы алғанда, қазақ және ноғай топонимдерін салыстырмалы талдау олардың тілдік, мәдени және тарихи бірегейлігінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Бұл зерттеу нәтижелері түркі халықтарының ортақ мәдени кеңістігін, тарихи жадын және этнолингвистикалық даму заңдылықтарын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және ноғай тілдеріндегі жер-су атаулары - географиялық кеңістіктің жай атауы емес, халықтың тарихи жады мен мәдени кодының айнасы, этностың дүниетанымы мен рухани болмысының куәгері. Бұл топонимдер ғасырлар бойы қалыптасып, халықтың табиғатпен өзара қарым-қатынасы мен өмір сүру салтын, шаруашылық тәжірибесін, әлеуметтік құрылымын және рухани құндылықтарын бойына сіңірген. Топонимиялық жүйе

арқылы этнос өзінің қоршаған ортаны тану, бағалау және игеру тәсілдерін тілдік формада таңбалап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ және ноғай тілдерінің тарихи сабақтастығын, мәдени және этнолингвистикалық үндестігін нақты дәлелдейді. Екі халықтың топонимиялық қорында ортақ географиялық терминдер мен атаулардың мол болуы олардың бір тарихи-мәдени кеңістікте өмір сүріп, табиғи орта мен шаруашылық ерекшеліктерді біртектес қабылдағанын айғақтайды. Бұл ұқсастықтар қыпшақ-ноғай тілдік тобына тән ортақ фонетикалық, морфологиялық және семантикалық заңдылықтардың көрінісі болып табылады.

Құрылымдық және семантикалық талдау нәтижесінде күрделі және қосарлы топонимдердің басымдығы анықталып, олардың жасалу үлгілері түркі синтаксисінің табиғи заңдылықтарын айқындады. Лексика-семантикалық тұрғыдан қарағанда, қазақ және ноғай топонимиясы табиғи ландшафт, флора мен фауна, әлеуметтік өмір мен шаруашылық қызмет, сондай-ақ діни наным-сенімдер мен рухани мәдениет көріністерін бейнелейтін бай қабатты камтиды. Бұл атаулардың негізінде тек номинациялық емес, сонымен қатар дүниетанымдық және аксиологиялық мазмұн жатыр.

Топонимиялық материалды этномәдени тұрғыдан зерделеу арқылы қазақ және ноғай халықтарының тарихи тағдырының, тілдік эволюциясының және мәдени тұтастығының өзара байланысы айқындалды. Географиялық атаулар этностың рухани жадының «тілдік археологиясы» ретінде қызмет етіп, ұлттың тарихи кеңістіктегі ізі мен рухани өрісін бейнелейді.

Сондықтан топонимиялық зерттеулер тек тіл білімінің тар шеңберінде ғана емес, мәдениеттану, этнология, тарих, география және антропология ғылымдарының тоғысында қарастырылуы тиіс. Қазақ және ноғай топонимдерінің салыстырмалы зерттелуі түркі өркениетінің ішкі бірлігін, оның мәдени-рухани сабақтастығын дәлелдеуге бағытталған маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Қорытындылай келе, қазақ және ноғай топонимдерінің этнолингвистикалық табиғатын зерттеу түркі халықтарының мәдени тұтастығын ұғынуға, тарихи жадты жаңғыртуға және ұлттық бірегейлікті сақтау ісіне елеулі үлес қосады. Бұл зерттеу нәтижелері қазіргі жаһандану жағдайында ұлттардың мәдени кодын тану мен қорғау тұрғысынан да өзекті мәнге ие.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Түймебаев Ж. (2017). Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы (Фонетика. Морфология). Алматы: «Қазығұрт».
- 2 Валиханов Ш. Ш. (1984). Ш.Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы.
- 3 Сабитов Ж.М. (2011). «Өзбек» этнонимі және «көшпелі өзбектер» атауының шығу тегі туралы // Алтын Орда өркениеті. Мақалалар жинағы. 4-шығарылым. Қазан: «Фолиант», Ш. Марджани атындағы Тарих институты, Татарстан Ғылым академиясы, 166-б.
- 4 Темірғалиев Р. Ж. (2013). Ақ Орда. Қазақ хандығының тарихы. Алматы.
- 5 Сұлтанияев О.А. (1969). Көкшетау облысындағы жеке есімдерден жасалған қазақ микротопонимдері. Алматы: «Наука», 208–213-б.
- 6 Ainabek, A. (2024) The Effects of Teaching Toponyms and Folk Geography Terms with Information Technologies in Literature Courses. IJEMST – 2024, Vol. 12, No. 2, 532-551, [CrossRef].
- 7 Булгарова М.А. (1999). Ноғай топонимиясы. Ставрополь, 17-б.
- 8 Nash, J. (2015) The how of toponymy: AcommentonTent's "Approaches to research in toponymy". Names 2015, 63, 233–236. [CrossRef]
- 9 Томанов М. (1988). Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: «Мектеп».

10 Kirtadze, D.(2015) Author's Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol. 2015, 4, 19–23. [CrossRef].

11 Alkaya, E., Karaeva, B. Z., & Meirbekov, A. Comparative study of Kazakh and English place names in ethnolinguistic context // *Eurasian Journal of Applied Linguistics*. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 142–158. – DOI: 10.32601/ejal.2023.09.02.006.

Материал 28.10.2025 баспаға түсті

Историко-этнолингвистические особенности казахских и ногайских гидронимических и топонимических названий

А.Е. Айнабек¹, С.К. Қасымова², С.Ж. Жуанышпаева³

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Академия гражданской защиты им. М.Габдуллина МЧС Республики Казахстан, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

Данное исследование посвящено анализу топонимов и географических терминов в казахском и ногайском языках. Главная цель заключается в выявлении уникальных особенностей их структуры, семантики и важного культурного контекста. Актуальность этой проблематики обусловлена не только академическим интересом, но и критической ролью в сохранении и изучении культурного наследия казахского и ногайского народов. Научная работа предполагает не только лингвистический анализ, но и культурологическую перспективу, что позволяет выявить сложные взаимосвязи между языковой структурой и культурными практиками. Это важно для полного понимания значения данных терминов в социокультурном контексте.

Настоящее исследование несет в себе не только теоретическую задачу, но и обладает важным прикладным значением. Оно способствует сохранению и раскрытию культурного наследия казахского и ногайского народов. В свете глобализации и изменяющихся культурных динамик, подобные исследования приобретают особую важность в сохранении и понимании уникальных аспектов этнических и культурных особенностей данных народов.

Методология включает лингвистический анализ, а также культурологический подход, что позволяет выявить взаимосвязи между языковой структурой и культурными практиками. Результаты исследования позволяют лучше понимать значение топонимов и географических терминов в социокультурном контексте указанных языков. Исследование вносит вклад в область знаний о культурном наследии казахского и ногайского народов. Практическая значимость работы заключается в ее способности способствовать сохранению и раскрытию культурного наследия данных народов в условиях современного мира. Результаты могут быть полезными для культурологов, лингвистов и всех, кто интересуется сохранением этнических и культурных особенностей данных народов.

Ключевые слова: ногайский язык, топонимы, культурное наследие, народные географические термины.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Туймебаев Ж. (2017). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Фонетика. Морфология). Алматы: «Қазығұрт».

2 Валиханов Ш. Ш. (1984). Пятидесятилетнее собрание сочинений Ш. Уалиханова. Том 1. Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.

- 3 Сабитов Ж.М. (2011). Об этнониме «узбек» и происхождении названия «кочевые узбеки» // Цивилизация Золотой Орды. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Татарстана, с. 166.
- 4 Темиргалиев Р. Ж. (2013). Ак Орда. История Казахского ханства. Алматы.
- 5 Султаняев О.А. (1969). Казахские микропонимы, образованные от личных имён в Кокшетауской области. Алматы: «Наука», с. 208–213.
- 6 Ainabek, A. (2024) The Effects of Teaching Toponyms and Folk Geography Terms with Information Technologies in Literature Courses. IJEMST – 2024, Vol. 12, No. 2, 532-551, [CrossRef].
- 7 Булгарова М.А. (1999). Ногайская топонимия. Ставрополь, с. 17.
- 8 Nash, J. (2015) The how of toponymy: A comment on Tent's "Approaches to research in toponymy". Names 2015, 63, 233–236. [CrossRef]
- 9 Томанов М. (1988). Историческая грамматика казахского языка. Алматы: «Мектеп».
- 10 Kirtadze, D. (2015) Author's Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol. 2015, 4, 19–23. [CrossRef].
- 11 Alkaya, E., Karaeva, B. Z., & Meirbekov, A. Comparative study of Kazakh and English place names in ethnolinguistic context // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 142–158. – DOI: 10.32601/ejal.2023.09.02.006.

Материал поступил в редакцию журнала 28.10.2025

The historical and ethnolinguistic characteristics of kazakh and nogai toponyms and hydronyms

¹A. Ainabek, S. Kasymova², S. Zhuanyshepaeva³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, The Republic of Kazakhstan

²M. Gabdullin Academy of Civil Protection of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Kazakhstan, Kokshetau, 020000, The Republic of Kazakhstan

³North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, The Republic of Kazakhstan

This study analyzes toponyms and geographical terms in the Kazakh and Nogai languages, aiming to identify their unique structural, semantic, and cultural features. The relevance of this research lies not only in academic interest but also in its role in preserving and studying the cultural heritage of the Kazakh and Nogai peoples.

The study adopts both a linguistic and a culturological perspective, enabling an examination of the complex relationships between linguistic structures and cultural practices. This approach is essential for a comprehensive understanding of the meaning of these terms within their socio-cultural context.

The research has both theoretical and applied significance. It enhances knowledge of the cultural heritage of the Kazakh and Nogai peoples and supports its preservation and dissemination. In the context of globalization and shifting cultural dynamics, such studies are particularly important for safeguarding the unique ethnic and cultural characteristics of these communities.

Methodologically, the study combines linguistic analysis with a culturological approach to explore the interaction between language and culture. The results provide deeper insights into the socio-cultural meaning of toponyms and geographical terms and can be valuable for linguists, cultural scientists, and anyone interested in ethnic and cultural preservation.

Key words: nogai language, toponyms, cultural heritage, folk geographical terms.

REFERENCES

- 1 Tümebaev Zh. (2017). *Türki tilderiniñ salıstırmaly-tarikhy grammatikasy (Fonetika. Morfologua)* [Comparative and Historical Grammar of Turkic Languages (Phonetics. Morphology)]. Almaty: «Qazyǵurt». [in Kazakh]
- 2 Walikhanov Sh. Sh. (1984). *Sh. Walikhanovtyñ bes tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 1-tom* [Collected Works of Sh. Ualikhanov. Volume 1.]. Almaty: Qazaq Sovet entsiklopediasynyñ Bas redaksıasy. [in Kazakh]
- 3 Sabıtov Zh.M. (2011). «Özbek» etonımı jäne «köshpeli özbekter» atawynyñ shyǵu tegi turaly // *Altyn Orda örkenueti* [The Ethnonym ‘Uzbek’ and the Origin of the Term ‘Nomadic Uzbeks’// *Golden Horde Civilization*]. Maqalar jınaǵy. 4-shyǵarylym. Qazan: «Foliant», Sh. Marjhanı atyndaǵy Tarikh institutı, Tatarstan Ğylym akademıasy, 166-b. [in Kazakh]
- 4 Temirgaliev R. Zh. (2013). *Aq Orda. Qazaq khandyǵynyñ tarikhy*. Almaty. [in Kazakh]
- 5 Sultanyayev O.A. (1969). *Kókshetaı oblysyndaǵy jeke esimderden jasalǵan qazaq mikrotoponımderi* [Kazakh Microtoponyms Derived from Personal Names in the Kokshetau Region]. Almaty: «Nauka», 208–213-b. [in Kazakh]
- 6 Ainabek, A. (2024). The Effects of Teaching Toponyms and Folk Geography Terms with Information Technologies in Literature Courses. *IJEMST – 2024, 12-tom, №2*, 532–551. [CrossRef]
- 7 Bulgarova M.A. (1999). *Nogajskaya toponimiya* [Nogai toponymy]. Stavropol, 17-b. [in Russian]
- 8 Nash, J. (2015). The how of toponymy: A comment on Tent’s “Approaches to research in toponymy”. *Names* 2015, 63, 233–236. [CrossRef]
- 9 Tomanov M. (1988). *Qazaq tiliniñ tarikhy grammatikasy* [Historical Grammar of the Kazakh Language]. Almaty: «Mektep». [in Kazakh]
- 10 Kirtadze, D. (2015). Author’s Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. *Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol.* 2015, 4, 19-23. [CrossRef].
- 11 Alkaya, E., Karaeva, B. Z., & Meirbekov, A. Comparative study of Kazakh and English place names in ethnolinguistic context // *Eurasian Journal of Applied Linguistics*. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 142–158. – DOI: 10.32601/ejal.2023.09.02.006.

Received: 28.10.2025

FTAMP 17.71.07.

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp51-64](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp51-64)

Ш.Е. Ауелбекова¹, Н.М. Шуиншина Мета²

¹SDU university, Алматы, Қаскелең 040901, Қазақстан Республикасы

²Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы 050000, Қазақстан

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҒЫНАЛАРЫ ОРТАҚ ЖӘНЕ ҰҚСАС ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Бұл мақаламызда түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестері анықталып, түрік және қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің суретте ортақ сөздігі жасалды.

Зерттеудің мақсаты – түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ фразеологиялық бірліктерді анықтау, олардың салыстырмалы сөздік тізімін жасау. Зерттеу барысында 300-ден астам тұрақты сөз тіркесі анықталып, олардың ұқсастықтары мен

айырмашылықтарына қарай үш топқа жіктелді. Деректерді визуализациялау және түсінікті ету үшін DALL-E 3 жасанды интеллект құралын қолданып, иллюстрациялар жасалды. Нәтижеде, түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ фразеологизмдер екі тілдің тілдік, мәдени сабақтастығын көрсететіні дәлелденді. Негіз сөздері ұқсас болғанымен, мағыналық тұрғыдан ерекшеленетін тіркестер мәдени ерекшеліктерді айқындайды. Әртүрлі негіз сөздермен жасалған, бірақ мағыналары ұқсас фразеологизмдер екі халықтың ортақ дүниетанымын бейнелейді. Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелері түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестерінің тарихи, мәдени және тілдік сабақтастықты көрсететінін дәлелдеді. Сонымен қатар, фразеологизмдерді көрнекі құралдар арқылы оқыту тіл үйренушілер үшін тиімді әдіс ретінде ұсынылды. Бұл зерттеу тіл үйрету, аударма және мәдениетаралық коммуникация салалары үшін құнды дереккөз бола алады. Зерттеу шектеулері мен ұсыныстар ретінде, түрік және қазақ тілдеріндегі мағыналық жақтан ортақ фразеологизмдер ғана анықталып, тізімі жасалды, басқа түркі тілдерімен салыстыру және ортақ фразеологизмдердің жасалу жолдарын зерттеуде қарастырылмады. Келешекте зерттеуді кеңейтіп, пәнаралық тәсілдерді қолдану арқылы фразеологизмдердің жасалу жолдары және тарихи аспектілерін тереңірек зерттеу ұсынылады.

Кілт сөздер: тұрақты сөз тіркестері, түрік тілі, қазақ тілі, мәдени сабақтастық, фразеология, тіл үйрету.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестері тек лингвистикалық ұқсастықтарды ғана емес, сонымен бірге тарихи және мәдени сабақтастықтың тілдік көрінісін көрсетеді. Түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестері екі халықтың дүниетанымы мен мәдениетінің ортақ тұстарының куәсі. Тұрақты сөз тіркестерінің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін зерттеу екі тілдің тарихи байланысын айқындайды. Көрнекі сурет құралдары арқылы тұрақты сөз тіркестерін оқып үйрету тіл үйренушілер үшін тиімді әдіс болғанын тәжірибеміз көрсетті.

Түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестері тарихи және мәдени өзара әрекеттесу нәтижесінде ұқсас концептуалды аумақтар мен метафоралық құрылымдар төңірегінде қалыптасқан. Бұл ортақ тұрақты сөз тіркестері екі тілдің лексикасында мағынасы жағынан бір-біріне сәйкес келетін немесе тығыз байланысты ұғымдарды көрсетеді және мәдени кодтардың, әлеуметтік құндылықтар мен дүниетанымдардың, сондай-ақ тілдік туыстықтың бір-біріне сәйкес келетінін көрсетеді. Демек, екі тілде ортақ тұрақты сөз тіркестері болуын тек тілдік құбылыс ретінде ғана емес, тарихи байланыстарға, географиялық жақындыққа және ортақ мәдени мұраға сәйкес дамыған мәдениетаралық қарым-қатынас формасының лингвистикалық сәулесі ретінде де түсіндіруге болады. [1, 45]

Түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің ұқсастығын зерттеу барысында олардың шығу тегі мен тарихи дамуын ескеру аса маңызды. Себебі халықтардың көшпелі өмір салты, тұрмыстық ерекшеліктері мен дүниетанымы тілдегі фразеологиялық қорды байытып, ұқсас тұрақты тіркестердің пайда болуына әсер еткен. «Түбі бір түркі тілдерін бұтақтары тармақталып жапырақ жайған алып бәйтерекке ұқсатамыз» [2, 15].

Мұндай тіркестердің мағыналық қабаттары көбіне халық ауыз әдебиеті мен фольклордан, тарихи жыр-дастандардан бастау алып, екі тілде де ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған. «Түркі халықтарының ауыз екі айтылып, халықтың жадында сақталған шығармаларда елдің тарихи кезеңдерде орын тепкен оқиғалар жайындағы өз бағасы да, бастан кешкен наным-сенімдердің де, дүниетанымдардың да тізбегі елес береді» [3, 3]. Сондықтан зерттеу барысында әрбір тұрақты тіркестің этимологиялық, мәдени және тарихи деректермен ұштастырыла талдануы олардың мағыналық жақындығын дәлелдей түседі.

Сонымен қатар тұрақты сөз тіркестерінің лексика-семантикалық өрісін саралау кезінде олардың заманауи тілдік қолданыстарына да назар аударылуы қажет. «Тіл

тамыршысы» бола білу деген сөз – тіл байлығын өз білгенімен ғана өлшеп, шектемеу» [4, 21]. Жаһандану мен тілдік қарым-қатынастың күшеюі нәтижесінде кейбір тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы кеңейіп, жаңа контексте қолданылуы да мүмкін. Мұндай өзгерістер тіл үйренушілерге тек екі тілдің тарихи сабақтастығын ғана емес, сондай-ақ олардың динамикалық сипатын, жаңашыл үрдістерге бейімделгіштігін де көрсетеді. Осылайша, түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестері екі халықтың мәдени-тілдік ұқсастығы мен тіл дамуының үздіксіздігін сипаттайтын маңызды тілдік-мәдени құрал бола алады.

Зерттеуіміздің мақсаты – түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ, ұқсас немесе мағыналық тұрғыдан айырмашылығы бар тұрақты сөз тіркестерін анықтап, сөздік жасау. Бұл тұрақты сөз тіркестерін көрнекі құралдар арқылы бейнелеу және тіл үйрену процесінде қолдану әдістемесін ұсыну.

КІРІСПЕ

Тіл – бұл тек сөздік қор емес, сонымен қатар белгілі бір ұлттың мәдени мұрасын, дүниетанымын және тарихи байланыстарын бейнелейтін күрделі құрылым. Тұрақты сөз тіркестері (фразеологизмдер) – тілдің сөз байлығын танытатын маңызды бөлігі. Олар тек лексикалық бірлік қана емес, халықтың ортақ жадысын, өмірлік тәжірибесін және мәдени кодтарын қамтиды. Тарихи әрі тілдік тамырластығы бар түрік пен қазақ тілдері уақыт өте келе өзіндік ерекшеліктерге ие болғанымен, ортақ мәдени мұраның іздерін сақтап қалды. «Тіл материалын салыстырғанда оның қазіргі жайын өткендегі тарихымен байланыстыра қараған жөн» [5, 78]. Тіл – тек сол тілдің сөздік қоры ғана емес, сонымен қатар тіл қарым-қатынас құралы ретінде білгілі ұлттың мәдени мұрасын, дүниетанымын және тарихи байланыстарын бейнелейтін күрделі көпқабатты құрылым. Осы көпқабаттылықтың айқын белгілерінің бірі – тұрақты сөз тіркестері. Тұрақты сөз тіркестері белгілі бір тілде ұзақ тарихи даму барысында сөздер тура мағынасында ғана қолданылып қоймай, астарлы мағынаға да ие болған тілдік бірліктер. Олар тек тілдің сөздік қорының байлығын көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге халықтың ортақ жадысы мен өмірлік тәжірибесін, дүниетанымы мен мәдени кодтарын бойында жинақтайды.

Тарихи әрі тілдік тамырластығы бар түрік пен қазақ тілдері уақыт өте келе географиялық, әлеуметтік және саяси ықпалдар нәтижесінде өзіне тән даму бағыттарын қалыптастырса да, ортақ мәдени мұраның іздерін де сақтай білді. Осы орайда, екі тілдің тұрақты сөз тіркестерін салыстырып зерттеу тек тілдік элементтердің сырын ашуды ғана емес, екі тілдегі ортақ және ерекше мәдени құндылықтар мен дүниетанымды, қоғамдық ой жүйесін де тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [6, 502]. Әсіресе мағыналары жағынан ортақ фразеологиялық бірліктерді анықтап, талдау – түркітану мен қазақ тіл білімінде қос тілдің өзара ықпалдасу және ажырау нүктелерін жаңаша қырынан танып-білуге жол ашады.

Мақалада фразеологиялық тіркестердің құрылымын, тірек сөздерді іріктеу қағидаттарын және олардың мағыналық қабаттарға ықпалын айқындауды мақсат етеді. Қарастырылған теориялық негіз шеңберінде тұрақты сөз тіркестерінің анықтамалары, жіктелу өлшемдері, мәдени аясы сарапталады. Сонымен қатар, мағынаны тез әрі нақты ұғындыру мақсатында жаңа әдістер – қысқа мәтіндер мен DALL•E 3 жасанды интеллекті көмегімен жасалған көрнекі иллюстрациялар қолданылды. [7, OpenAI, 2024]. Мұндай тәсіл тұрақты сөз тіркестерін тіл үйрету процесінде ұғынықты, есте қаларлық және өзара әрекетті түрде ұсынуда айрықша жаңашылдық ретінде қарастырылады.

Зерттеу үш негізгі бөлімнен тұрады: Алғашқы бөлімде екі тілде де бірдей не өте ұқсас тірек сөздер арқылы жасалып, мағыналары да сәйкес келетін тұрақты сөз тіркестері қарастырылады. Екінші бөлімде сырттай ұқсас тірек сөздері болғанымен мағыналық тұрғыдан өзгешеленетін фразеологиялық бірліктер талданады. Үшінші бөлімде негізгі тірек сөздері әртүрлі болғанымен, мағыналары ұқсас тұрақты сөз тіркестері сараланып, екі тілдің бейнелі ойлау жүйесі мен мәдени сабақтастығының ұқсастықтары мен айырмашылықтары тереңірек ашылады.

Осылайша, құрылымдық және мағыналық талдау негізінде түрік пен қазақ тілдерінің фразеологиялық қорын кеңінен танып білуге, екі тілдің мәдени әрі тарихи өзара байланыстарының нақты мысалдарын көрсетуге мүмкіндік беріледі. Бұл тәсіл оқырманға тек тілдік ортақтықтар мен айырмашылықтарды ғана емес, фразеологиялық бірліктердің түбінде жатқан қоғамдық-мәдени құндылықтарды да түсінуге жол ашады. Осылайша мақала түркітану және жалпы тіл біліміндегі ғылыми әдебиетке теориялық үлес қосып қана қоймай, сонымен қатар тіл үйрету, аударма және мәдениетаралық қарым-қатынас салаларын дамыту үшін де құнды дереккөз ретінде ұсынылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл зерттеуде алдымен деректерді жинау және сұрыптау әдісі қолданылды [8, 2017]. Түрік және қазақ тілдеріне қатысты ғылыми әдебиеттер, фразеологиялық сөздіктер мен мақалалар талданып, тұрақты сөз тіркестерінің бастапқы тізімі жасалды. Деректер іріктеу барысында әрбір тіркестің қолдану жиілігі, тілдік таралу аймағы мен тарихи-культурологиялық сипаты ескерілді. Екінші салыстырмалы талдау жасалды. Жиналған тұрақты сөз тіркестерінің құрылымдық, семантикалық және мәдени қырлары салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Бұл сатыда фразеологиялық единицалардың шығу төркіні, мағына өрістері, метафоралық негіздері мен тілдік бейнелері сарапталды. Сонымен қатар, екі тілдің тұрақты сөз тіркестерінің лексикалық құрамы мен синтаксистік құрылымы жүйелі түрде сипатталып, типологиялық талдау жүргізілді. Қолданылған көрнекі құралдар: тұрақты сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіру және есте сақтауды жеңілдету мақсатында DALL·E 3 жасанды интеллект технологиясы арқылы визуалды иллюстрациялар жасалды. Бұл әдіс студенттер мен тіл үйренушілердің тұрақты сөз тіркестерін бейнелі қабылдауын арттырып, оқу процесін тиімді әрі қызықты етуге көмектеседі.

Материалдар: Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде Неджми Ақылчынның «Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz» (Түрікшеміздің мағыналық байлығы тұрақты сөз тіркестеріміз) еңбегі [9, 46–301]. мен Исмет Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» алынды [10, 83–703]. Сонымен қатар, ғылыми мақалалар, диссертациялар, электронды тіл қорлары мен тілтанымдық сайттардың материалдары пайдаланылды. Зерттеу барысында екі тілдің тұрақты сөз тіркестерімен жұмыс жасау үшін 300-ден астам ортақ тұрақты сөз тіркесі талданды. Жинақталған материалдар екі тілдегі фразеологиялық қордың ұқсас тұстарын ашуға, олардың тарихи-мәдени сабақтастығын көрсетуге және тіл үйренушілер үшін әдістемелік нұсқаулық әзірлеуге негіз болды. Осылайша, бұл зерттеу кең көлемдегі дереккөздер мен әдіс-тәсілдерді кешенді қолдану арқылы түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің ортақ жақтарын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

НӘТИЖЕЛЕР

Бұл зерттеуде түрік және қазақ тілдеріндегі 300-ден астам ортақ тұрақты сөз тіркестері анықталып, сөздік жасалды. Тиісті әдебиеттерді, сөздіктерді және фразеологиялық дереккөздер тарау арқылы сөздік дайындалып, тұрақты сөз тіркестерінің түрікше-қазақша және қазақша-түрікше баламалары мен мағыналары мен қолданыс аясы берілді.

Бұл зерттеудің мақсаты – түрік және қазақ тілдеріндегі мағыналық тұрғыдан ортақ, ұқсас немесе айырмашылығы бар тұрақты сөз тіркестерін анықтау, жіктеу және оларды көрнекі құралдар арқылы байытып, тіл үйренушілер үшін түсінікті әдіспен ұсыну. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін қолданылған әдіснама мен пайдаланылған құралдар үш негізгі кезеңнен тұрады: дерек жинау мен сұрыптау, көрнекі және мәтіндік материалдарды дайындау, сондай-ақ талдау және қолдану үдерісі.

Зерттеудің негізгі дереккөзі түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестеріне қатысты ғылыми әдебиет, сөздіктер мен фразеологиялық еңбектер болды. Түрік және қазақ

тіліндегі ортақ тұрақты сөз тіркестері Неджми Ақялчынның «Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz» (Eğiten Kitap, 2012) және Ісмет Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен» (Арыс, 2007) және Жұмабаев Ж. *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі* (Арыс, 1994) [11] анықталды.

Аталған еңбектерден алынған тұрақты сөз тіркестері алдымен үш топқа топтастырылды:

1. Түрік және қазақ тілдерінде негіз сөздері бірдей не өте ұқсас және мағынасы ортақ тұрақты сөз тіркестері. Бұл сөз тіркестері мына төмендегі кестеде берілді

Кесте 1

№	Түрікше	Қазақша
1	<i>Adımını denk atmak:</i> Bir olay veya kişi karşısında ölçülü davranmak. Bir kimseyi hareketlerine dikkat et anlamında uyarmak için kullanılır. (Өр түрлі жағдайларда, адамдармен қарым-қатынаста шектен шықпау керек. Іс-әрекетіне абай бол, деп ескертуге қолданылады.) [9,47].	<i>Аяғын аңдап басты:</i> сақ, абайлап жүру мағынасында айтылады. (Dikkatli, tedbirli davranmak). [10, 97].
2	<i>Ağzını sulandırmak:</i> Karşıdakinin özenmesine, onu çok istemesine neden olmak. (Басқа адамның оған тандануына, қалауына себеп болу) [9, 50]	<i>Аузынан суы ақты:</i> таңғалды, таңырқады қызықты. (Hayran oldu, özendi) [10, 84].
2	<i>Ağzı kulaklarına varmak:</i> Çok sevindiren bir olayı yaşamak. Sevinçli ve keyifli olmak. (Қуанышты оқиғаны бастан өткеру. Қатты қуану, көңілді болу) [9, 54].	<i>Екі езуі екі құлағында:</i> Өте көңілді, көңілі көтеріңкі, қуанышты, мәз мәйрам. (Sevinçli ve keyifli olmak) [10, 201].
4	<i>Başı göğe ermek / değmek:</i> Çok büyük bir aşama kaydederek yükselmek. Çok sevinip böbürlenmek. (Белестерді бағындырып, биікке көтерілу. Қатты қуанып, мақтану.) [9, 132].	<i>Төбесі көкке жетті / төбесі көкке екі- ақ елі жетпеді:</i> Қатты қуанды, шаттанды, қуанышын тасытты. (Çok sevinmek, böbürlenmek) [10, 687]
5	<i>Bir ayağı kıyıda, bir ayağı kıyıda:</i> Ölümü çok yakın; yaşamı güvende değil anlamlarında söylenir. (Өлер шағы жақындаған; өміріне қауіп төнген жағдайларда қолданылады.) [9, 151].	<i>Бір аяғы көрде, бір аяғы жерде:</i> Жасы ұлғайған, өмір мен өлімнің арасында; Кәрі қойдың жасындай ғана жасы қалған. (Yaşlı, ölüme yaklaşıp olan kimse) [10, 170].
6	<i>Burun/burnunu kıvrırmak:</i> Beyenmeyip, küçümsemek. (Ұнатпай, менсінбеу) [9, 172].	<i>Мұрнын шүйірді:</i> Паңсыды, өзін басқадан артық санады, тәккәппарланды. (Beyenmeyip, küçümsemek) [10, 522].
7	<i>Diz çökmek:</i> Bir kimseye boyun eğmek, onun istediği biçimde davranmak, pes etmek. (Біреуге бас иіу, оның айтқанын істеу, жеңілу) [9, 222].	<i>Тізе бұғу:</i> Жеңілді, мойындап бас иді. (Pes etmek, boyun eğmek) [10, 712].
8	<i>Ektiğini biçmek:</i> Yapılan herhengi birşeyin karşılığını almak, sonucuna katlanmak. (Кез келген жасаған ісіннің жемісін көру, салдарына да көну) [9, 243].	<i>Не ексең соны орасың:</i> Кез келген жасаған ісіннің жемісін көру, салдарына да көну (Yapılan herhengi birşeyin karşılığını almak, sonucuna katlanmak) [10, 560].
9	<i>Şarkasını havaya atmak:</i> Bir olay veya biten bir iş sonunda aşırı sevinmeyi anlatmak için söylenir. (Қатты қуанғанды білдіреді) [9, 278].	<i>Бөркін аспанға / көкке лақтырды:</i> Қатты қуанды. (Çok sevinmek) [10, 161].
10	<i>Göz açıp karaya / karayıncaya kadar / değin:</i> Ansızın, çok az bir zaman diliminde. (Кенеттен, аз ғана уақыт ішінде) [9, 292].	<i>Көзді ашып жұмғаниша:</i> Лездің арасында, қас пен көздің арасында, әп-сәтте [10, 327].

2. Негізгі сөздері ұқсас болғанымен мағыналық тұрғыдан өзгешеленетін тұрақты сөз тіркестері. Бұл сөз тіркестері мына төмендегі кестеде берілді.

Кесте2

№	Түрікше	Қазақша
1	<i>Açtı ağzını yumdu gözünü:</i> Öfkeli bir biçimde, ağzına gelen her şeyi söylemek (ашуланып аузына келгенді сөйлеу) [9, 46].	<i>Аузын ашып, көзін жұмды:</i> Таңдану, таңырқау мағынасында айтылады. (шаşıрмақ) [10, 856].
2	<i>Ağzından, burnundan gelmek:</i> Bir şeyi uyardığına, söylediğine pişman olmak. (Бір нәрсені істегеніне, айтқанына өкіну) [9, 58].	<i>Аузы-мұрнынан келді:</i> Лық толды мағынасында қолданылады. (Бір şeyin dolu olmasını ifade eder) [10, 83].
3	<i>Baş yarıp, göz çıkarmak:</i> Bir işi eksik, kusurlu yapmak. (Бір істі аяғына дейін жеткізбей, шала орындау) [9, 131].	<i>Бас жарып, көз шығарып барады:</i> Ешкімді тыңдамай өз дегенін істеді. Тентектік жасады, дегенге көнбеді. (Kimseyi dinlemeden kendi dediğini yapmak) [10, 120].
4	<i>Derisine sığmamak:</i> Kendini çok büyük görmek, çevresine karşı böbürlenir tavırlar sergilemek. Kendini beğenmek. (Өзін басқаларынан биік көру, айналасындағыларға мақтана қарау. Өзімшіл адам.) [9, 208].	<i>Терісіне сыймады:</i> Қатты ашуланды, долданды, булығы, жарыла ашуланды. (Çok kızmak, öfkelenmek) [10, 678].
5	<i>Ensesine binmek çökmek yarışmak:</i> Birini yakalayıp sıkıştırmak. Kaçamaz duruma geçirmek.(Біреуді ұстап алып қысым көрсету. Қашалмайтындай ету) [9, 260].	<i>Желкесіне мінді желкесінен түспеді:</i> Мойнына мініп алды; біреудің еңбегін сорды; үстемдік етті.(Birisinin kazançına ortak olmak, hiç çalışmamak) [10, 254].
6	<i>Eteğinden tutmak:</i> Bir işe başlamak. Bir işte usta olan kimsenin, bir pirin hizmetine girmek.(Жаңадан бір жұмыс бастау. Ұстаға көмекші болып жұмысқа кіру) [9, 269].	<i>Етегінен ұстау:</i> Қол ұстасып қосылуға бел байлады. Етегінен ұстау, еру.(Evlenmeye karar vermek) [10, 222].
7	<i>Fare deliği aramak:</i> Korkudan nereye kaçacağını şaşırmaқ. Aşırı korkmak.(Қорыққаннан қайда тығылдарын білмеді. Қатты қорқу) [9, 275].	<i>Кіреге тесік таппады:</i> Қатты ұялды, ұялғаннан не істерін білмеді, жұрттың бетіне қарай алмады.(Çok utanmak) [10, 385].
8	<i>Gönlüne/yüreğine su serpmek:</i> Birisine yapılan konuşma veya davranışlarla rahatlamak, ona huzur buldurmak. (Біреумен сөйлесу немесе жақсы қарым-қатынаста болу арқылы жүрегін тыныштандыру, рақаттану) [9, 289].	<i>Көңілі су сепкендей басылды:</i> Қуанышы ұзаққа бармады. (Sevinci uzun sürmedi).[10, 363].
9	<i>Gözünü dört açmak:</i> Aşırı dikkat ve özen göstermek. (Өте мұқият болу) [9, 297].	<i>Екі көзі төрт болды:</i> сағынды, аңсады, жолына қарай-қарай шаршады, күте- күте зарықты, көруге асық болды. (Çok özlemek, çok beklemek) [10, 203].
10	<i>Gününi görmek:</i> Yaptıkları sonucunda cezasını çekmek olmak. (Істеген қателіктерінің жазасын тарту) [9, 301].	<i>Күнін көру:</i> тіршілік етті, өмір сүрді, күнелтті.(Yaşamak, geçinmek) [10, 377].

3. Негізгі сөздері екі тілде де әртүрлі, бірақ мағыналық жақындығы немесе ұқсас тұрақты сөз тіркестері. Бұл сөз тіркестері мына төмендегі кестеде берілді.

Кесте 3

№	Түрікше	Қазақша
1	<i>Ağzından ateş saçmak:</i> Bir durum, kişi hakkında tehditkar konuşmak. Çok öfkelenmiş durumda konuşmak. (Біреуді қорқытып сөйлеу. Қатты ашуланып, балағаттау [9, 57].	<i>Аузынан ақ им кіріп, қара им шығады:</i> Аузына келгенін оттап, балағаттайды. (Çok öfkelenmiş durumda konuşmak) [10, 83].
2	<i>Bir bardak suda fırtına çıkarmak / koparmak:</i> Aslında küçük olan bir sorun veya anlaşmazlık bir durumunda konuyu büyük bir olay durumuna getirmek, ortalığı karıştırmak. (Болмайтын, көңіл аударуға тұрмайтын кішкентай оқиғаны әсерлеп үлкейту, қиындық туғызу [9, 152].	<i>Түймедейді түйедей қылды:</i> Кішкентай мінді, болар болмас айыпты үлкен етіп өсіріп көрсетті. (Aslında küçük olan bir sorun veya anlaşmazlık bir durumunda konuyu büyük bir olay durumuna getirmek) [10, 703].
3	<i>Bir buldu iki ister, akça buldu çıkın ister:</i> Eline geçene şüküretmeyip hep daha fazlasını isteyenler için söylenir. (Қолындағысына қанағат етпей, одан да көп болсын деп қанағаттанбайтын адамдар үшін қолданылады [9, 152].	<i>Өзі тойса да, көзі тоймайды:</i> Қанағатсыз, ашкөз. (Şüküretmeyen)[10, 569].
4	<i>Dizini dövmek:</i> Pişman olmak, ah vah etmek. (Өкінді, қатты қынжылды) [9, 223].	<i>Бармағын тістеді / шайнады:</i> Өкінді, аса қатты қынжылды. (Pişman olmak)[10, 117].
5	<i>Dört elle sarılmak:</i> Bir şeyi çok fazla benimseyerek ve tam yapma isteğiyle ele almak. Desteğini görmek istediği biriyle ilişkisini sağlam tutmak. (Бір істі қатты қалап білегін сыбана кірісу. Қолдауына мұқтаж бірімен қарым-қатынасын берік ұстау [9, 230].	<i>Білегін сыбанды:</i> Белсене түсті, барынша ынталанды. (Bir şeyi çok fazla benimseyerek ve tam yapma isteğiyle ele almak) [10, 170].
6	<i>Eteklerine karanmak:</i> Yalvarmak, af dilemek. (Жалыну, кешірім сұрау) [9, 267].	<i>Аяғына бас ұрды / иді / жығылды:</i> Алдына барып жығылды, тәуба қылды, тізе бүкті, кешірім сұрады. (Af dilemek, yalvarmak) [10, 95].
7	<i>Aynı tas aynı hamam:</i> Hiç bir değişikliğini olmadığını, kişinin veya düzenin eskisi gibi devam ettiğini anlatmak için söylenir. (Еш өзгермеген, адамның немесе жағдайдың өзгермей сол баяғы қалпында жалғасқанын білдіреді) [9, 119].	<i>Баяғы жармас сол жармас:</i> Еш өзгермеген, адамның немесе жағдайдың өзгермей сол баяғы қалпында жалғасқанын білдіреді. (Hiç bir değişikliğini olmadığını, kişinin veya düzenin eskisi gibi devam ettiğini anlatmak için söylenir.)
8	<i>Besledik büyüttük danayı, şimdi tanımaz oldu anayı:</i> Onu adam eden biziz, şimdi yüzümüze bakmıyor anlamında kullanılır. (Оны өсіріп адам еткен бізбіз, ал кәзір бізді танымай кетті, мағынасында колданады) [9, 144].	<i>Өзі болған қыз, төркінін танымайды:</i> Сіздің жасаған жақсылығыңыздың орнына, ол адам сізге зиян тигізеді. (Sizin yaptığınız iyiliği unutarak zarar vermek)
9	<i>Dağdan gelip bağdakini kovmak:</i> Sonradan geldiği bir yerde ya da emek verdiği bir işte, önceden var olanların ya da emek harcayanların yerine geçmeye çalışmak. (Бір жерге жаңадан келіп алып бұл жер менікі деу, немесе көп еңбегі сіңген біреудің орнын басқысы келгендер үшін айтылады.) [9, 198].	<i>Есіктен кіріп төр менікі деу:</i> Бір жерге жаңадан келіп алып бұл жер менікі деу, немесе көп еңбегі сіңген біреудің орнын басқысы келгендер үшін айтылады. (Sonradan geldiği bir yerde ya da emek verdiği bir işte, önceden var olanların ya da emek harcayanların yerine geçmeye çalışmak)
10	<i>Ektek yediği sofraya bıçak sokmak:</i> Geçimini sağlayan veya kendisine yardım	<i>Су ішкен құдығыңа түкірме:</i> Саған жақсылық жасаған адамдарға жамандық, опасыздық жасама.

eden kişilerin iyi niyetini kullanıp sonra da onlara ihanet etmek, nankörlük etmek. (Саған жақсылық жасаған адамдарға жамандық, опасыздық жасама) [9, 241].	(Sana iyilik eden birine kötülük, nankörlük etme)

Мұндай жіктеу тұрақты сөз тіркестерінің тілдік құрылымы мен мағыналық қабаттарын тереңірек зерттеуге жол ашып, екі тіл арасындағы мәдени және тарихи байланыстарды айқынырақ көрсетті. Сұрыпталған тұрақты сөз тіркестері негізінен тіл үйренушілер жиі кездесетін, немесе мәдени маңызы терең деп танылған үлгілерден таңдап алынды.

Көрнекі материалдарды жасау және мәтіндік қолдау:

Зерттеу барысында тұрақты сөз тіркестерінің мағынасын анығырақ, есте сақтауға жеңіл әрі көпқырлы тәсілмен беру үшін көрнекі құралдар қолданылды. Бұл мақсатта DALL•E 3 жасанды интеллект технологиясы пайдаланылып, әрбір тұрақты сөз тіркесі үшін екі кезеңді көрнекі сурет жасау стратегиясы қолданылды:

Бірінші кезең: Тұрақты сөз тіркесін құрайтын негізгі сөздердің тура мағынасын бейнелейтін иллюстрациялар жасау. Осы арқылы тіркесті құрайтын сөздердің сөзбе-сөз мағыналары көзбен көрнекіленеді.

Екінші кезең: Сол тұрақты сөз тіркесінің ауыспалы немесе астарлы мағынасын көрсететін қосымша иллюстрация ұсыну. Бұл иллюстрация тұрақты сөз тіркесінің тілдік қолданыстағы мәдени және семантикалық қырын айқын көрсетеді.

Көрнекі суреттерден бөлек, әрбір тұрақты сөз тіркесінің қолданылуын көрсету мақсатында қысқа мәтіндер дайындалды. Әр мәтіннің соңында мағынаны бекіте түсетін сұрақтар қосылып, тұрақты сөз тіркесінің нақты қатынастық ортада қалай қолданылатынын түсінуге көмектеседі. Бұл тәсіл тіл үйренушілерге практикалық бағдар бере отырып, тіркестерді нақты жағдаяттарда пайдалана білуіне мүмкіндік береді (1-сурет).

Алма піс, аузыма түс: Дайын асқа тап болсақ дейтін жалқаулардың айтатын сөзі. (Hazıra konmak isteyen tembellerin söylediği söz)

Armut piş, ağzıma düş: Hiç emek harcamadan, hazır olan her şeye kavuşayım, işler kendiliğinden veya birileri tarafından yapılmasını bekleyenler için söylenir. (Еш еңбек етпей, дайынға ортақ болатындар немесе жұмыстарын басқа біреудің істегенін күтетін адамдарға айтылады.

Алма піс, аузыма түс (дайын асқа тап болатындар, жалқау) тұрақты сөз тіркесіне байланысты жазылған мәтінді оқыңыз және сұрақтарға жауап беріңіз.

Гүлжан тамақ әзірлемеу үшін әрдайым дайын тағамдарды сатып алуды жөн көретін. Тамақ жасауға уақыт пен күш жұмсағысы келмейтін. Ол әркез Алма піс, аузыма түс дегенді ұнататын. Бір күні үнемі бұлай жасаудың дұрыс емес екенін ұқты. Ләйла ойланып, өз-өзіне «неліктен ештеңе жасағым келмейді?» деп сұрады. Содан кейін ол өзіне мақсат қойды және тамақ дайындауды үйренуге бел буды.

Сұрақтар:

1. Дайын асқа қалай қарайсыз? Сіз үшін бұл ыңғайлы ма, әлде өзіңіз дайындағанды қалайсыз ба?
2. Жалқаулықпен қалай күресесіз?

Armut piş, ağzıma düş (hazır olan şeye kavuşayım) deyiimiyle ilgili metni okuyunuz ve soruları cevaplayınız.

Adnan her zaman arkadaşlarından yardım istemeyi alışkanlık haline getirmişti. İşe gitmekten kaçınıyor, sürekli Armut piş, ağzıma düş diyerek başkalarının onun için her şeyi yapmasını bekliyordu. Arkadaşları ona sürekli yardım ederken, bir gün her şeyin ona kolay geleceğini düşündü. Ancak bir sabah, arkadaşları ona yardımcı olmayınca yalnız kaldı ve ne yapacağını bilemedi. Sonunda, kendi başına çalışmaya karar verdi ve zor da olsa iş buldu.

Sorular:

1. Hayatınızda başkalarından yardım almayı beklediğiniz anlar oldu mu?
2. Başkalarının yardımına güvenmek yerine kendi çabalarınızı nasıl artırabilirsiniz?

Әдістемелік негізде тұрақты сөз тіркестерінің сөздік мағынасы, ауыспалы мағынасы, мәдени контексті және қолданылу жиілігі ескерілді. Түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестері алдымен құрылымдық және мағыналық жағынан салыстырылып, кейін екі тілдегі үлгілердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Осы сатыда сөз деңгейіндегі ұқсастықтар, түрлі тілдік стратегиялар, тарихи және жаағрапиялық құбылыстардың тілде көрініс табуы және мәдени қабылдау үлгілері сипатталады.

Алынған деректер шет тілін үйрету мен тіл білімі саласындағы зерттеулер үшін мағыналы негіз ұсынады. Тұрақты сөз тіркестерін көрнекі иллюстрациялар арқылы талдау зерттеушілер мен тіл үйренушілердің санасында анық ұғым қалыптастырады. Сонымен қатар, қысқа мәтіндер мен сұрақтар тұрақты сөз тіркестерінің контекст ішінде қалай түсінілуі және қолданылуы туралы әдістемелік нұсқаулық қызметін атқарады.

Қорытындылай келгенде, бұл әдістемелік тәсіл түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ немесе ұқсас тұрақты сөз тіркестерін тілдік, мәдени және методикалық тұрғыдан тұтас қарастыруға мүмкіндік береді. Көрнекі құралдар, қысқа мәтіндер және мағынаны бекітетін сұрақтар арқылы тұрақты сөз тіркестерін түсіну, есте сақтау және тиімді пайдалану қабілетін арттырады.

Бұл зерттеу түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестерін талдау арқылы екі тілдің тарихи, мәдени және тілдік өзара ықпалдастығын тереңірек зерделеуге мүмкіндік беріп, осы саладағы ғылыми әдебиетке елеулі үлес қосады. Ең алдымен, түрік және қазақ тілдері арасындағы ортақ, ұқсас және мағыналық тұрғыдан әртүрлі реңктерге ие тұрақты сөз тіркестерін жүйелі түрде анықтау және сипаттау осы екі тілдің тұрақты сөз тіркестері құрылымдарын тұтас көзқараспен қарастыруға жағдай жасайды. Нәтижесінде, екі тілдің тұрақты сөз тіркестері байлығының негізін құрайтын тарихи, жаағрапиялық және мәдени байланыстар нақтыланып, тіл типологиясы мен этимология салалары үшін жаңа деректер көзі ұсынылады.

Екіншіден, мағыналары ұқсас немесе ортақ тұрақты сөз тіркестерінің астарында жатқан мәдени және танымдық механизмдерді айқындау арқылы зерттеу этнолингвистикалық және мәдениеттанымдық тіл білімі бағыттарын тереңдетеді. Ортақ тұрақты сөз тіркестері екі халықтың да дүниетанымы, мәдени коды мен құндылықтар жүйесі туралы маңызды деректер ұсынғандықтан, бұл саладағы теориялық негіздер мен тұжырымдарға жаңа көзқарастар енгізуге мүмкіндік туғызады. Осылайша, тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланысқа бағытталған зерттеуіміз жаңа қырынан көрініп, мәдениетаралық коммуникация, аударма және шет тілін үйрету сияқты салаларда практикалық нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Үшіншіден, екі тілде де бірдей немесе ұқсас негіз сөздерді қолдана отырып, мағыналық тұрғыдан әртүрлі немесе ортақ реңкке ие тұрақты сөз тіркестерін салыстырмалы түрде талдау әзірдің өзінде бар болған ғылыми әдебиеттегі олқылықтардың орнын толтырып,

жаңа бағыттар ашады. Екі тілдегі ортақ сөздік жасау арқылы анықталған фразеологизмдер тілдік айырмашылықтар үдерісін тереңірек түсінуге жәрдемдеседі. Бұл фактілер тұрақты сөз тіркестерінің тарихи, қоғамдық және жағрапиялық әсерлер нәтижесінде қалай қалыптасатынын пайымдауға мүмкіндік беріп, фразеологиялық құрылымдардың серпінді сипатын айқындай түседі.

«Түрік-қазақша ортақ тұрақты сөз тіркестері» тақырыбындағы бұл зерттеу осы саладағы ғылыми әдебиетке көпқырлы үлес қосады. Теориялық және практикалық тұрғыдан жаңа деректер, ұғымдар мен көзқарастар ұсыну арқылы зерттеу екі тілдің фразеологиялық жүйесін тереңірек түсінуге, ортақ тарихи-мәдени мұраның тілдік көріністерін айқындауға ықпал етіп, тіл білімі, этнолингвистика, мәдениеттану, аударма, тіл үйрету салаларына берік негіз қалыптастырады.

ТАЛҚЫЛАУ

Бұл зерттеуде ұсынылған тұжырымдар мен нәтижелер түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің ғылыми зерттеу еңбектеріне сүйенеді. Зерттеу барысында пайдаланылған дереккөздер, негізінен, қолжетімді сөздіктер мен фразеологиялық еңбектерге, сондай-ақ тақырыпқа байланысты іріктелген әдебиеттерге арқа сүйеді. Бұл тілдердің фразеологиялық байлығы айрықша мол және сан қырлы болғандықтан, алынған үлгілер екі тілдегі барлық фразеологиялық қабаттарды толық көлемде қамтуға мүмкіндік бермейді. Аймақтық ерекшеліктер, тілдік диалектілер, тарихи кезеңдер мен тілдік ықпалдардың алуан түрлілігі ескерілгенде, түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестерінің саны мен сапасын одан әрі кеңейту қажеттігі туындайды.

Сонымен қатар, зерттеу негізінен екі тіл арасындағы ортақ немесе ұқсас тіркестерге басымдық көрсеткендіктен, фразеологизмдердің пайда болу тарихын, тілдік инновацияларды, әлеуметтік-мәдени өзгерістерді және идиоматикалық құрылымдардың уақыт өте өзгеру үдерісін тереңірек талдауды қарастырмайды. Әрбір тұрақты сөз тіркесінің тарихи, географиялық, әлеуметтік және мәдени контексте қалыптасу ерекшеліктерін егжей-тегжейлі зерттеу бұл жұмыстың ауқымына кірмейді.

Зерттеу тек түрік және қазақ тілдері аясында мағыналық жағынан ортақ және ұқсас тұрақты сөз тіркестерін салыстырғандықтан, басқа түркі тілдерімен немесе өзге тілдік отбасына жататын тілдермен салыстыру қарастырылмады. Тілдер арасындағы салыстырмалы фразеологиялық талдауларды кеңейту, зерттеудің теориялық және практикалық жақтарын байытып, фразеология саласындағы жаңа перспективаларды аша алар еді. Алдағы уақыттағы кеңейтілген дереккөздерге, кең ауқымды әдістерге және пәнаралық тәсілдерге негізделген зерттеулер бұл шектеулердің шегін кеңейтіп, екі тілдің фразеологиялық жүйесі жайлы анағұрлым терең түсінік қалыптастыруға ықпал ететін болады.[12, 2002].

Сонымен қатар, бұл зерттеу нәтижелерін тіл үйрету әдістемесінде де тиімді қолдануға болады. Ортақ тұрақты сөз тіркестерінің көмегімен студенттер мен тіл үйренушілер түрік және қазақ тілдерінің мәдениеті мен дүниетанымының ұқсастығын жақынырақ сезініп, тілдік кедергілерді жеңілдетеді. [13, 2021]. Мұндай әдістемелік тәсіл тіл үйрету процесін жандандырып, оқушылардың сөздік қорын байытуға, тілдік құрылымдарды тереңірек меңгеруге септігін тигізеді. Осы тұрғыдан алғанда, алынған тұжырымдар тек теориялық сипатта ғана қалмай, сонымен қатар тәжірибелік салада да жаңа бағыттарды ұсынады. [14, 2025].

Соңғы кездері цифрлық технологиялардың дамуымен бірге, фразеологиялық материалдарды зерттеу мен үйретуде мультимедиялық құралдар мен тілдік корпус деректерін пайдалану мүмкіндігі артты. Болашақта түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің ауқымды цифрлық базасын құру арқылы олардың жиілігін, контекстік қолданылуын, стильдік ерекшеліктерін зерттеу сапасын жаңа деңгейге көтеруге болады. [15, 2025]. Мұндай интерактивті әдістер тіл үйренуді жеңілдетіп қана қоймай, зерттеушілер мен оқытушыларға тілдің тарихи, мәдени, әлеуметтік өзгерістерін де тиімді бақылауға

көмектеседі. Осылайша, бұл бағыттағы алдағы ізденістер түрік және қазақ тілдерінің тілдік мұрасын кеңінен насихаттауға әрі сақтау мен дамытуға зор үлес қосатыны сөзсіз

ҚОРЫТЫНДЫ

Түрік және қазақ тілдеріндегі 300-ден астам ортақ фразеологизм анықталып, олардың мағыналық және құрылымдық ұқсастықтары жүйеленді.

Ортақ тұрақты сөз тіркестері екі халықтың тарихи, мәдени және тілдік сабақтастығының дәлелі ретінде анықталды. Көрнекі құралдарды пайдалану әдістемесі тіл үйренушілер үшін тиімді әдіс ретінде ұсынылды.

Бұл зерттеу түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестерінің ортақ және ерекше тұстарын анықтау арқылы екі халықтың мәдениеті мен дүниетанымы арасындағы байланысты көрсетті. Алынған нәтижелер тіл үйрету, аударма және мәдениетаралық коммуникация салаларында практикалық қолданысқа ие бола алады.

Ұсыныстар:

Ортақ тұрақты сөз тіркестерін зерттеу, басқа түркі тілдерін қамту арқылы кеңейтілуі керек. Фразеологизмдерді тіл үйрету бағдарламаларына енгізу қажет. Зерттеу нәтижелерін мәдениетаралық коммуникация және аударма салаларында қолдану.

Бұл зерттеу түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестерін жан-жақты қарастыру арқылы екі тілдің тарихи, мәдени және тілдік өзара ықпалдастығының нақты мысалдарын айқындады. Алынған деректер жүздеген ортақ тұрақты сөз тіркестерінің екі тілдің сөздік қорында терең орын алғанын, олардың қарапайым тілдік құрылымнан асып, қоғамдық жадыны, мәдени кодтарды және ортақ құндылықтарды бойына жинақтағанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, ортақ тұрақты сөз тіркестері тек екі тілдің туыстығын тілдік деңгейде растап қана қоймай, тарихи кезеңдерде жинақталған ортақ тәжірибелердің, ұқсас дүниетанымдардың және ұқсас метафоралық ойлау жүйелерінің айнасы ретінде көрінеді.

Зерттеу барысында дайындалған түрікше-қазақша және қазақша-түрікше тұрақты сөз тіркестері сөздіктері осы фразеологизмдердің құрылымдық, мағыналық және мәдени ерекшеліктерін жинақы түрде ұсыну арқылы зерттеушілер, тіл оқытушылары, аудармашылар және тіл үйренушілер үшін тиімді дереккөзіне айналды. Бұл сөздіктер ортақ тұрақты сөз тіркестерінің екі тілдегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыруға, олардың коммуникациялық, педагогикалық, аудармалық және мәдениетаралық қырлардағы маңызын нақтылауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу екі тілдегі ортақ тұрақты сөз тіркестерін зерделеу негізінде тіл типологиясы, фразеология, этнолингвистика, мәдениеттанымдық тіл білімі, аударма және шет тілін оқыту салаларына жаңа бағыттар ұсынады. Алдағы уақытта ауқымды дереккөздерге сүйену, кеңейтілген әдістемелік тәсілдерді қолдану, сондай-ақ басқа түркі тілдерімен немесе өзгеше тілдік отбасына жататын тілдермен салыстыру жүргізу арқылы ортақ тұрақты сөз тіркестерін кең тарихи, географиялық және әлеуметтік-мәдени аяда қарастыруға болады. Бұл өз кезегінде тіл, мәдениет және қоғам арасындағы күрделі байланыстарды тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Қорытындылай айтқанда, бұл зерттеу түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ тұрақты сөз тіркестерін талдау арқылы тілдік және мәдени ықпалдастықтың тіл құрылымына, мағыналық қабаттарына және символикалық көріністеріне қалай әсер ететінін анық көрсетті. Алынған нәтижелер тек осы екі тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығын тану тұрғысынан ғана емес, жалпы алғанда, мәдениетаралық тіл зерттеулері үшін де құнды негіз болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Айтбаева А. *Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің қолданбалы аспектілері.* – Алматы : Білім, 2019. – 45 б.

- 2 Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 320 б.
- 3 Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы : Рауан, 1995. – 351 б.
- 4 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 304 б.
- 5 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы : Арыс, 2004. – 360 б.
- 6 Ömer Asım Aksoy. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. II Deyimler Sözlüğü. – Ankara : İnkilap, 1988. – 1205 p.
- 7 OpenAI. (2024). DALL·E 3 [AI image generation model]. <https://openai.com>
- 8 Creswell, J. W., & Creswell, J. D. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). – SAGE Publications : 2017. Chapter 9, – 304 б.
- 9 Akyalcın N. *Türkçemizin anlamsal zenginlikleri deyimlerimiz*. – Ankara : Egiten Kitap, 2012. – 46–301 p.
- 10 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы : Арыс, 2007. – 83–703 б.
- 11 Жұмабаев Ж. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы : Арыс, 1994. – [Бет саны көрсетілмеген].
- 12 Lontas, J. I. (2002). *Teaching idioms in the second language classroom: Strategies, approaches, and techniques*. The Reading Matrix, 2(3), 1–12. https://www.researchgate.net/publication/233658062_Context_and_idiom_understanding_in_second_languages. (қаралған күні: 01.12.2025).
- 13 Zhang, Q. — *A Study on the Application of Multimodal Metaphor in English Idiom Teaching* (Atlantis Press / conference paper, 2021). (қаралған күні: 01.12.2025).
- 14 Moorhouse, B. L. — *Generative Artificial Intelligence and Language Teaching* (Cambridge Univ. Press / Element volume, 2025). (қаралған күні: 01.12.2025).
- 15 OpenAI. DALL·E 3 [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://openai.com/product/dall-e-3> (қол жеткізілген күні: 28.07.2025).

Материал 12.08.2025 баспаға түсті

Фразеологизмы с общими и схожими значениями в турецком и казахском языках

Ш.Е. Ауелбекова¹, Н.М. Шуиншина Мета²

¹SDU university, Алматы, Каскелен, 040901, Казахстан

²Казахский национальный университет им. әл-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан

«В данной статье были выявлены фразеологизмы в турецком и казахском языках, а также создан визуальный словарь устойчивых выражений двух языков. Цель исследования – определить общие фразеологические единицы турецкого и казахского языков и составить их сравнительный словарь. В ходе исследования было выявлено более 300 устойчивых выражений, которые были классифицированы по трём группам в зависимости от их сходств и различий. Для визуализации и повышения наглядности данных, были созданы иллюстрации с использованием инструмента искусственного интеллекта DALL·E 3.

В результате было доказано, что общие фразеологизмы в турецком и казахском языках отражают языковую и культурную преемственность двух народов. Несмотря на сходство опорных слов, различия в значениях выражений показывают культурные особенности. Фразеологизмы, построенные на разных опорных словах, но имеющие схожие значения, выражают общность мировоззрения двух народов.

В заключение результаты исследования подтвердили, что общие фразеологизмы в турецком и казахском языках демонстрируют историческую, культурную и языковую преемственность. Кроме того, использование визуальных материалов при обучении фразеологизмам предлагается как эффективный метод для изучающих язык. Данное исследование может служить ценным источником для сфер преподавания языков, перевода и межкультурной коммуникации.

К ограничениям исследования относится то, что были определены и систематизированы только фразеологизмы, совпадающие по значению в турецком и казахском языках; сравнение с другими тюркскими языками и изучение способов формирования общих фразеологизмов не рассматривались. В будущем предлагается расширить исследование и более глубоко изучить способы формирования фразеологизмов и их исторические аспекты с использованием междисциплинарного подхода».

Ключевые слова: идиомы, фразеология, турецкий язык, казахский язык, культурная преемственность, обучение языку.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Айтбаева А. *Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің қолданбалы аспектілері.* – Алматы : Білім, 2019. – 45 б.
 - 2 Бизақов С. *Түбі бір түркілер.* – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 320 б.
 - 3 Бердібай Р. *Эпос – ел қазынасы.* – Алматы : Рауан, 1995. – 351 б.
 - 4 Қайдар Ә. *Актуальные вопросы казахского языка.* – Алматы : Ана тілі, 1998. – 304 б.
 - 5 Қайдар Ә., Оразов М. *Түркітануға кіріспе.* – Алматы : Арыс, 2004. – 360 б.
 - 6 Ömer Asım Aksoy. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. II Deyimler Sözlüğü.* – Ankara :İnkilap, 1988. – 1205 p.
 - 7 OpenAI. (2024). *DALL·E 3* [AI image generation model]. <https://openai.com>
 - 8 Creswell, J. W., & Creswell, J. D. *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). – SAGE Publications : 2017. Chapter 9, –304 б.
 - 9 Akyalcın N. *Türkçemizin anlamsal zenginlikleri deyimlerimiz.* – Ankara : Egiten Kitap, 2012. – 46–301 p.
 - 10 Кеңесбаев І. *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.* – Алматы : Арыс, 2007. – 83–703 б.
 - 11 Жұмабаев Ж. *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.* – Алматы : Арыс, 1994. – [Бет саны көрсетілмеген].
 - 12 Lontas, J. I. (2002). *Teaching idioms in the second language classroom: Strategies, approaches, and techniques.* The Reading Matrix, 2(3), 1–12.
https://www.researchgate.net/publication/233658062_Context_and_idiom_understanding_in_second_languages. (қаралған күні: 01.12.2025).
 - 13 Zhang, Q. — *A Study on the Application of Multimodal Metaphor in English Idiom Teaching* (Atlantis Press / conference paper, 2021). (қаралған күні: 01.12.2025).
 - 14 Moorhouse, B. L. — *Generative Artificial Intelligence and Language Teaching* (Cambridge Univ. Press / Element volume, 2025). (қаралған күні: 01.12.2025).
 - 15 OpenAI. *DALL·E 3* [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://openai.com/product/dall-e-3> (қол жеткізілген күні: 28.07.2025).
 - 16
- Материал поступил в редакцию журнала 12.08.2025

Phraseologisms with common and similar meanings in Turkish and Kazakh languages

Sh. Auyelbekova¹, N. Shuinshina Meta²

¹SDU University, Kaskelen Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

This article identifies phraseological units in the Turkish and Kazakh languages and presents a visual dictionary of idiomatic expressions in both languages. The aim of the study is to determine common phraseological units between Turkish and Kazakh and to compile a comparative dictionary. Over 300 idiomatic expressions were identified and classified into three groups based on their similarities and differences. To enhance visualization and clarity, illustrations were created using the DALL·E 3 artificial intelligence tool.

The results demonstrate that shared phraseological units reflect the linguistic and cultural continuity of the two languages. While key lexical components are often similar, differences in meaning reveal cultural distinctions. Phraseological units constructed from different key words but expressing similar meanings illustrate a shared worldview between the two nations.

The study highlights historical and cultural links between Turkish and Kazakh through their phraseology. It also proposes the use of visual materials in teaching phraseological units as an effective method for language learners. The findings can serve as a valuable resource for language teaching, translation studies, and intercultural communication.

Among the limitations, the study only considers phraseological units with overlapping meanings in Turkish and Kazakh; comparisons with other Turkic languages and investigations of the formation mechanisms of shared units were not included. Future research may expand the scope by adopting interdisciplinary approaches to explore the formation processes and historical development of phraseological units in greater depth.

Key words: Idioms teaching, Turkish language, Kazakh language, language learning, technologies teaching, dictionary of idioms.

REFERENCES

- 1 Aitbayev, A. (2019), *Qazak tilindegi turakty soz tirkesterinin koldanbali aspektleri*. Bilim, Almaty, (In Kazakh) – 45 p.
- 2 Bizaqov, S. (2000), *Tübi Bir Türkiler*. Qazaq entsiklopediasy, Almaty (In Kazakh) –320p.
- 3 Berdibai R. (1995), *Epos – El Qazynasy*. Rauan, Almaty, (In Kazakh) –351 p.
- 4 Qaydar A. (1998), *Qazaq Tilinin Ozekti Maseleleri*. Ana tili, Almaty, (In Kazakh) – 304p.
- 5 Qaidar, Á., & Orazov, M. (2004). *Türkítanýğa kirispe*. Almaty: Arys, Almaty, (In Kazakh) – 360p.
- 6 Aksoy, O. A. (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. II Deyimler Sözlüğü. Inkılap, Ankara, Turkey – 1205 p.
- 7 OpenAI. (2024). *DALL·E 3* [AI image generation model]. <https://openai.com>
- 8 Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017) *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). – SAGE Publications : Chapter 9, –304 p. Thousand Oaks, California, USA.
- 9 Akyalcın N. (2012), *Türkçemizin anlamsal zenginlikleri deyimlerimiz*. – Egiten Kitap, Ankara, Turkey – 46–301 p.
- 10 Kenesbayev, I. (2007), *Qazaq tilinin frazeologialiq sozdigi*. Arys, Almaty,(In Kazakh)83-703 p.
- 11 Cumabayev, C. (1994), *Kazak tilinin frazeologiyalik sozdigi*. Arys, Almaty, (In Kazakh)
- 12 Lontas, J. I. (2002). *Teaching idioms in the second language classroom: Strategies, approaches, and techniques*. The Reading Matrix, 2(3), 1–12.
https://www.researchgate.net/publication/233658062_Context_and_idiom_understanding_in_second_languages. (Accessed on: December 1, 2025)
- 13 Zhang, Q. — *A Study on the Application of Multimodal Metaphor in English Idiom Teaching* (Atlantis Press / conference paper, 2021). (Accessed on: December 1, 2025)
- 14 Moorhouse, B. L. — *Generative Artificial Intelligence and Language Teaching* (Cambridge Univ. Press / Element volume, 2025). (Accessed on: December 1, 2025)
- 15 OpenAI. *DALL·E 3* [Электрондық ресурс]. <https://openai.com/product/dall-e-3> (Accessed on: July 28, 2025).

Received: 12.08.2025

IRSTI 16.21.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp65-78](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp65-78)

A. Issina

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

LINGUISTIC MARKERS OF KAZAKH NATIONAL MENTALITY BASED ON THE CONCEPTS «ЕЛ/PEOPLE», «ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ/HOSPITALITY», «БАТА/BLESSING»

This article investigates linguistic markers of the Kazakh national mentality, focusing on the conceptual field «ел/people» and the analysis of the concepts «қонақжайлылық/hospitality» and «бата/blessing». It explores specific elements of the Kazakh language that reflect the worldview, values, and cultural norms of the Kazakh people.

Linguistic markers of Kazakh national mentality are embedded in words, phraseological expressions, and grammatical structures, serving as indicators of the deeper meanings and traditional perceptions of the world characteristic of the Kazakh nation. These markers reveal the cultural, historical, and social experiences shaping the Kazakh linguistic worldview.

The purpose of the study is to describe the substantive and structural features of the linguistic organization of the conceptual field «ел/people» as a core unit of the Kazakh linguistic mentality, and to analyze the associated concepts of hospitality («қонақжайлылық») and blessing («бата»). The article also considers key principles for modeling the conceptual field «ел/people» in the context of studying the national linguistic mentality.

The practical significance of the study lies in its applicability to university teaching within the linguocultural cycle and in the compilation of dictionaries of concepts and linguocultural thesauri, providing tools for understanding and preserving the cultural and linguistic heritage of the Kazakh people.

Key words: conceptual field «ел/people»; Kazakh linguistic mentality; concept «қонақжайлылық/hospitality», concept «бата/blessing»; linguoculturology.

MAIN PROVISIONS

Mentality is a set of views, perceptions of the world, and values that are formed in the context of the history, culture, and social structure of a people. Linguistic markers, in turn, are those elements of language that reflect these perceptions and characteristics. They include concepts, phraseological units, ethnocultural features, metonymies, metaphors, and linguistic peculiarities.

The purpose of this article is to describe the substantive and structural features of the linguistic organization of the conceptual field «ел/people» as a basic structural unit of the linguistic mentality of the Kazakh people, as well as to analyze the concepts «қонақжайлылық/hospitality» and «бата/blessing».

The subject of the study is linguistic markers reflecting the peculiarities of Kazakh national mentality. Specifically, it analyzes key concepts verbalized in the Kazakh language, such as «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», and «бата/blessing», their semantic features, cultural connotations, and role in shaping national self-awareness.

Discussions of «national characters» have a long history. Political thinkers have indulged in them much more than the relative scarcity of commentary on this aspect of their concerns would suggest. Talk of national characters has been understandably discredited since World War II in particular, and thus embarrassment about the political implications of the concept came to compound the difficulties inherent in its very nature -inextricably related to the perplexities characterising the notions «character» and «nation» themselves [1, 375].

In the work of G.Korolev, A. I., & Domilovskaya, L. V., it is proposed to consider the concepts of mentality and national character from the standpoint of cognitive semiotics, which are

semiotic regulators of the communication process between representatives of different linguistic cultures, in particular national communicative behavior. Special attention is paid to highlighting the symbolic status of traditions, etiquette and ritual norms, stereotypes, ready-made thoughts, schemes for explaining phenomena and events, mechanisms of causal attribution in the communicative consciousness of a national linguistic personality, which form the cognitive-semiotic component of the mentality and national character of representatives of certain nationalities [2]. A. V. Yurevich's work, in particular, devoted to the «main components of the national mentality», emphasizes how social and cultural factors form the views of various social groups in a complex way. A.V.Yurevich emphasizes the role of "social representations" in the formation of national mentality [3].

In his scientific work, H.O. Allayarov examines the interrelationship between mentality and mindset within the context of the development of socio-spatial identity. It asserts that their development shares common origins, rooted in the human need for social identification. Through socio-philosophical analysis, the research distinguishes between the universal and specific aspects of these constructs, outlining their structural components and the interdependence between their dynamic/static characteristics. Furthermore, it explores the significance of mentality and mindset in shaping national and social identities as key components of socio-spatial identity [4].

INTRODUCTION

The presented article examines the linguistic markers of Kazakh national mentality using the examples of the concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», and «бата/blessing». The authors aim to describe the substantive and structural features of the linguistic organization of the conceptual field «ел/people» as a basic unit of the linguistic mentality of the Kazakh people, as well as to analyze the concepts «қонақжайлылық/hospitality» and «бата/blessing».

The study relies on the analysis of linguistic and textual features of syntagmatic, paradigmatic, and associative relationships between the words representing the conceptual field «ел/people». The work employs the methodology of conceptual analysis.

Studying linguistic mentality is a key aspect for a deep understanding of the peculiarities of thinking, worldview, value orientations, and social norms of the Kazakh people. This approach allows for uncovering the deep connections between language, culture, and mentality, which is a necessary condition for an adequate perception and interpretation of sociocultural phenomena.

Within the framework of this study, the authors rely on the works of leading Kazakhstani scholars who have made significant contributions to the study of the key concepts reflecting the specifics of Kazakh mentality. Among them are A.M. Belyaeva, G.S. Akhmetova, N.M.Vinokur, E.D. Polivanov, M.K. Balakaev, S.K. Seisenova, A.A. Ermanov, S.S. Kalieva, and K. Nursultan.

Particular attention is paid to the analysis of the concepts such as «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», and «бата/blessing», which play an important role in the language, culture, and social life of the Kazakhs. The study of these concepts reveals their multifaceted significance, reflecting the unique traits of Kazakh mentality [5].

The study of linguistic mentality today is one of the most sought-after strategies of scientific inquiry within the actively developing linguocultural paradigm of humanitarian knowledge.

An associative experiment conducted with students of Sh. Ualikhanov Kokshetau University allowed for the identification of nuclear components, as well as components of the near, far, and extreme periphery for each of the studied concepts, enabling the structuring and analysis of their content.

Linguistic markers of Kazakh national mentality help not only to understand the language but also to gain a deeper awareness of the cultural, historical, and moral foundations of Kazakh society, as well as to identify how language shapes and preserves traditions, worldview, and the identity of the people.

Scientific research in the fields of social philosophy, cultural studies, and national ideology forms the theoretical basis of the article.

MATERIALS AND METHODS

The material of the study consists of linguistic and textual features of syntagmatic, paradigmatic, and associative relationships between the words «қонақжайлылық» (hospitality) and «бара» (blessing) – representatives of the conceptual field «ел/people» – identified through the analysis of data extracted from dictionaries and the National Corpus of the Kazakh Language.

Within the framework of this study, the methodology of conceptual analysis developed by V.I.Karasik is applied, which considers a concept as a complex, multidimensional entity comprising three key components: conceptual, figurative, and value-based. *The conceptual component* involves identifying logical features and connections that define the essence of the studied concept. Methodologically, this is achieved through the analysis of definitions, paradigmatic and syntagmatic relationships, and other linguistic means that explicate the conceptual content of the concept. *The figurative component* focuses on studying sensory images, associations, and metaphorical expressions related to the concept. Methodologically, this includes the analysis of metaphors, comparisons, associative fields, and other means that shape the figurative perception of the concept. *The value-based component* aims to identify value orientations associated with the concept and their role in the cultural context. Methodologically, this involves the analysis of axiological implications, evaluative judgments, and cultural norms reflected in linguistic units related to the concept. Within this methodology, the following types of concepts are distinguished: *ethnospecific concepts*, reflecting unique features of the particular culture and requiring the application of ethnolinguistic research methods; and *linguocultural types*, representing recognizable images of representatives of the specific culture and requiring the analysis of stereotypes and cultural perceptions [6].

Thus, V.I. Karasik's methodology provides a comprehensive approach to studying concepts, allowing for the revelation of their multidimensional structure and their role in the cultural context.

National mentality represents a spiritual source that motivates a nation to a specific type of behavior, acting as a determinant of its actions. It is defined as a totality of perceptual, emotional, rational, cognitive, and motivational peculiarities formed on the basis of the nation's historical experience. In particular, national mentality includes the peculiarities of world perception, way of thinking, and value system of the people. Furthermore, it reflects the socio-emotional state of the nation and is formed under the influence of both objective conditions and subjective factors.

This research is interdisciplinary in nature and relies on a comprehensive methodology combining theoretical analysis with elements of linguistic and cultural approaches. The foundation of the methodology is conceptual analysis, developed by V.I. Karasik, which allows for the study of concepts as multidimensional formations comprising conceptual, figurative, and value components.

The study and generalization of existing scientific works on the problems of national mentality, linguoculturology, theory of conceptualization, and related fields are conducted. Various approaches to the definition of national mentality, its structure, and functions are analyzed. A detailed description and systematization of theoretical propositions concerning national mentality and its functions are provided.

The identification of logical connections and relationships between different aspects of national mentality and its functions is undertaken. The formulation of conclusions based on theoretical analysis is carried out. The consideration of national mentality within the context of the nation's culture and history is performed. The analysis of the influence of cultural norms, values, and historical experience on the formation and manifestation of national mentality is conducted. Although this part of the article is predominantly theoretical in nature, the introduction declares the intention to investigate the linguistic markers of Kazakh national mentality. In this regard, the research methodology will further involve the use of the following linguistic methods for the analysis of the concepts «қонақжайлылық» (hospitality) and «бара» (blessing): Analysis of syntagmatic and paradigmatic relations: the study of the combinability of words with other linguistic units, as well as their synonyms, antonyms, and other paradigmatic connections to identify additional semantic nuances. Contextual analysis: the study of the use of words and

expressions in various contexts (for example, in the National Corpus of the Kazakh language, fiction, folklore) to identify the peculiarities of their functioning and cultural connotations. Analysis of phraseological units and proverbs: the study of fixed expressions and folk wisdom containing information about the values and representations associated with the studied concepts. Associative analysis: (Possible application in the future) the study of associative links arising among native speakers when mentioning the studied concepts.

The main material for this theoretical part of the research consisted of: monographs, articles, dissertations, and other scientific publications by domestic and foreign researchers on the problems of national mentality, ethnopsychology, linguoculturology, theory of conceptualization, philosophy of culture, and sociology. Works devoted to the issues of national spirit, national identity, and cultural values were also utilized.

Thus, the article presents a theoretical study revealing the essence, structure, and functions of national mentality. The author convincingly demonstrates its significance for the preservation of identity, cultural heritage, and ensuring the unity of the nation. The article is characterized by a clear structure, logical presentation, and the use of examples to illustrate theoretical propositions. It contributes to the understanding of the complex and multifaceted phenomenon of national mentality and its role in the development of society.

The work employs the methodology of conceptual analysis developed at the Department of Teaching the Kazakh Language in Other Linguistic Environments at Sh. Ualikhanov Kokshetau University.

RESULTS

Kazakh national mentality is a set of features of thinking, perception of the world, values, and social norms characteristic of the Kazakh people. It is formed in the context of the history, culture, traditions, and lifestyle of the Kazakhs, including their nomadic culture, language, societal relationships, and system of moral guidelines. Kazakh national mentality includes such important components as hospitality, respect for elders, honesty, dignity, connection with nature, a sense of community, and national identity.

In the work of N.A. Sandybaeva, one can find studies on language and cultural identity, including the exploration of key concepts such as «қонақжайлылық/hospitality» and their reflection in the Kazakh language. This raises a natural question about how this important category of the spiritual world of the ethnos is organized. This issue has long been addressed in the work of Z. Akhmetzhanova from a linguocultural perspective. Her studies examine the peculiarities of the use of concepts such as «ел» and «халық» (people) and their social and cultural significance [7]. A. Ermanov, in his research, addressed conceptual semantics and the evolution of meanings of the words related to the notion of «people» and national identity [8]. M.K. Balakaev, a leading specialist in Kazakh lexicography and lexicology, developed a series of methodological approaches that enable the analysis of key words and concepts of the Kazakh language, including terminology related to the concept «ел». His studies demonstrate the necessity of considering the sociocultural context when studying the semantics and use of linguistic units, which is a fundamental methodological principle. S.K. Seisenova made a significant contribution to the development of the methodology for studying cultural identity through the analysis of linguistic markers of national concepts. Her works offer methodological frameworks for analyzing the concept «ел» in the context of Kazakh identity, showing how linguistic data can serve as a tool for studying ethnocultural features [9].

Furthermore, within broader studies conducted in the fields of phraseology, comparative lexicology, and cognitive linguistics, the semantics of concepts related to the people and nation in the Kazakh language are also actively explored. The image of the people through language is often used to analyze concepts related to social integrity, collective memory, and historical experiences, which is vividly reflected in Kazakh ethnolinguistic studies.

The concepts corresponding to these words individually have a significant tradition of scientific research across various aspects of their conceptual content, particularly the basic concept «ел/people». Above all, this includes the classic work by A.A. Ermanov, *Conceptual Systems and National Identity in the Kazakh Language*, where the author analyzes the role of concepts in constructing national identity, including the concept «ел» as a foundational element of Kazakh culture [7]. The book examines the sociocultural aspects of the meaning of the word «ел», its connection to the notion of people and statehood. Written in the spirit of a broad understanding of ethnolinguistics, the article by S.S. Kalieva, *Phraseology of the Kazakh Language: Ethnolinguistic Analysis*, explores phraseological units of the Kazakh language related to the concept «ел» and analyzes their ethnolinguistic significance [10]. It considers how phraseology helps to understand the Kazakhs' attitude toward their people, society, and historical heritage. N.A. Sandybaeva, in her works, examines the concept «қонақжайлылық» as an important part of the Kazakh worldview, analyzing how this quality manifests in language, folklore, and social practice. She explores how hospitality expresses social norms, societal relationships, and respect for others. Additionally, her studies consider the concept «бара» as an element of Kazakh spirituality, significant not only in language but also in everyday life [11]. K. Nursultan investigates the concept «қонақжайлылық» in the context of Kazakh culture and its expression in the linguistic worldview. His works analyze various aspects of hospitality, including social and cultural norms reflected in language and traditions. K. Nursultan's research helps to understand how this quality was linked to the nomadic lifestyle and remains an important element of modern Kazakhstani society [12]. G.S. Akhmetova studies the lexical system of the Kazakh language and concepts related to moral and ethical norms. She analyzes concepts such as «қонақжайлылық» (hospitality) and «бара» (blessing) and their reflection in folklore, as well as how these notions are transmitted through language and cultural practices, with an emphasis on their role in constructing national identity [13]. K. Zhubanov explores various aspects of Kazakh culture through the lens of language, including concepts related to common moral values and social norms such as «қонақжайлылық» and «бата». His works emphasize the importance of these concepts for interpersonal relationships and cultural practices [14]. In her research, S.K. Seisenova examines concepts that play a significant role in shaping social and cultural identity. Among them, the concepts «қонақжайлылық» and «бата» are considered part of the social ethics expressed in the language and culture of the Kazakhs [9]. M.K. Balakaev also explored important elements of Kazakh culture, such as «қонақжайлылық» and «бата», viewing them through the lens of Kazakh language lexicon and cultural traditions. In his studies, he underscores the importance of these notions for understanding national identity and traditional behavior of the Kazakhs [8].

Concepts are generalized representations that are key to understanding people's mentality. For example, in Kazakh culture, the following concepts can be highlighted: «ел/people» – not only an ethnic community but also a group of people united by a common culture, history, kinship, and social ties. «Қонақжайлылық/hospitality» – an important trait of the Kazakh national character, expressed in the readiness to welcome and respect guests, which is one of the defining qualities of Kazakh life.

The concepts «қонақжайлылық/hospitality» and «бата/blessing» are significant aspects of the Kazakh culture and language, and their study helps to understand better the value system and worldview of the Kazakh people.

To determine the reality of the content of the components identified during the study, to define the national-cultural specificity of the semantics of the words «ел», «қонақжайлылық», and «бара», and to supplement the understanding of the concept obtained through the analysis of dictionary definitions of key lexemes and the lexical compatibility of phraseological expressions, an associative experiment was conducted.

The associative experiment is an effective tool that allows for the study of deep patterns of verbal behavior among native speakers. The experiment was conducted to investigate the associative field of the concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», and «бата/blessing». The informants in this study were 47 first-year students of Sh. Ualikhanov Kokshetau University,

aged 18 to 22. A survey was conducted with the first-year students using a Google Form https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdK3etjy6HRriXTKi_nQjqijDhA25gOk8qQsq-tkKzrJtem1g/viewform?usp=header.

The associative survey is a tool that helps researchers to identify people's feelings and perceptions regarding specific notions and concepts. The concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», and «бата/blessing» are the important elements of Kazakh culture. The examples of associative survey questions for these three concepts are given below.

1. In your opinion, when we say «ел/people» is it just a geographical area, or are cultural and social environments also taken into account?
2. What significance do you believe the concept of «ел/people» (el - people, nation, country) holds in the national identity of the Kazakh people?
3. How do you understand the concept of «ел/people»? What associations does this notion evoke for you?
4. What folk proverbs, sayings, or phrases are associated with the word «ел/people»? What meaning do they convey to you?
5. Could the concept of «ел/people» change in modern society, and how would that affect national identity?
6. What feelings does the word «қонақжайлылық/hospitality» evoke in you?
7. What is the importance of hospitality for you? How do you understand hospitality?
8. What role does hospitality play in the traditions of the Kazakh people? What contribution does it make to the national culture?
9. What traditions or customs are used to show hospitality? How important is this to you?
10. How do you think the level of hospitality has changed in modern society? Is it as important as it used to be?
11. What types of hospitality would you especially highlight? What actions or words demonstrate hospitality?
12. What meaning does the concept of «бата» (bata - blessing) hold for you? How does it manifest in your life?
13. What traditions are associated with giving «бата» (blessing), and what purpose do you think they serve?
14. Is giving blessings still relevant in modern society? Why or why not?
15. What forms and words of blessing have a particular impact on you?

Table 1. Summary of Survey Results

Concepts	Core Components (15 and above)	Near Periphery Components (10-15)	Far Periphery Components (5-9)	Extreme Periphery Components (4-1)
«ел/people»	Family-31, Homeland-19,	Patriotism-10, Unity-9, Peace-8, Independence-8	Native land-7, Pride-5	State-5, Patriotism-4, Respect-3
«қонақжайлылық/hospitality»	Guests-20, Feast-15, Food-13	National food -13, Respectfulness -11, Solidarity -8	To respect-9, Joy -8, Culture -8	Kindness-4, Politeness -3
«бата/blessing»	Wish – 20, Tradition -18, Goodness-18	National upbringing-12, To give strength-9, To wish well-9	Feast-8, Care-8, Spiritual feelings-5	Elders' blessing-4, Widding-4, Responsibility-3

The responses obtained during the survey were categorized into semantic groups: axiological associations – 29.54%; associations related to the process of knowledge acquisition – 30.35%; psychological associations – 40.11%.

Axiological associations, combining social, cultural factors, and personal characteristics: concept «ел/people»: core components (15 and above): family-31, homeland-19; near periphery components (10-15): patriotism-10, unity-9, peace-8, independence-8; far periphery components (5-9): native land-7, pride-5; extreme periphery components (4-1): state-5, patriotism-4, respect-3.

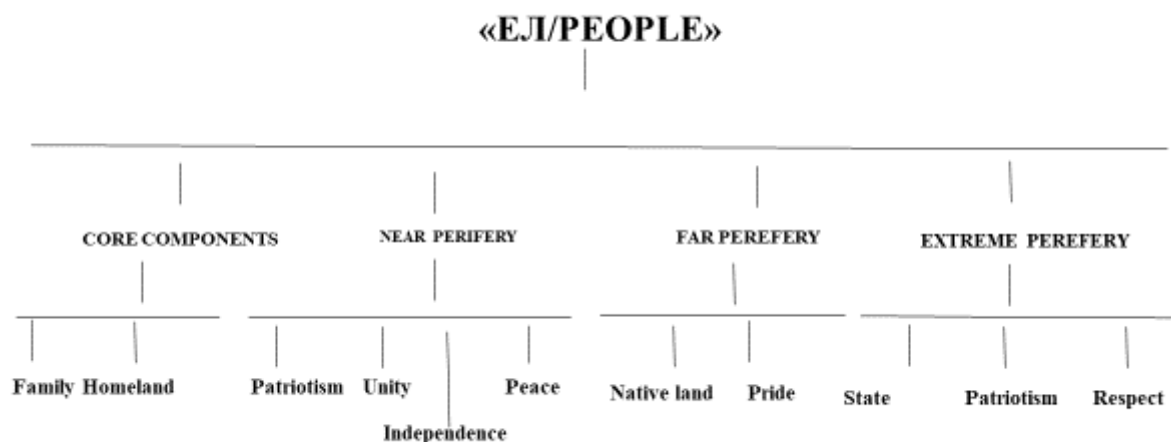

Figure 1. Concept «Ел/People»

Associations related to the process of knowledge acquisition, concept «қонақжайлық/hospitality»: core components (15 and above): guests-20, table-15, food-13; near periphery components (10-15): national cuisine-13, respect-11, solidarity-8; far periphery components (5-9): respect-9, joy-8, culture-8; extreme periphery components (4-1): kindness-4, politeness-3.

Figure 2. Concept «Қонақжайлық/Hospitality»

Psychological associations related to intellectual and mental abilities, concept «бара/blessing»: core components (15 and above): guests-20, feast-15, food-13; near periphery components (10-15): national food -13, respectfulness-11, solidarity-8, far periphery components (5-9): Table-8, care-8, spiritual feelings-5; extreme periphery components (4-1): blessing of elders-4, wedding-4, responsibility-3

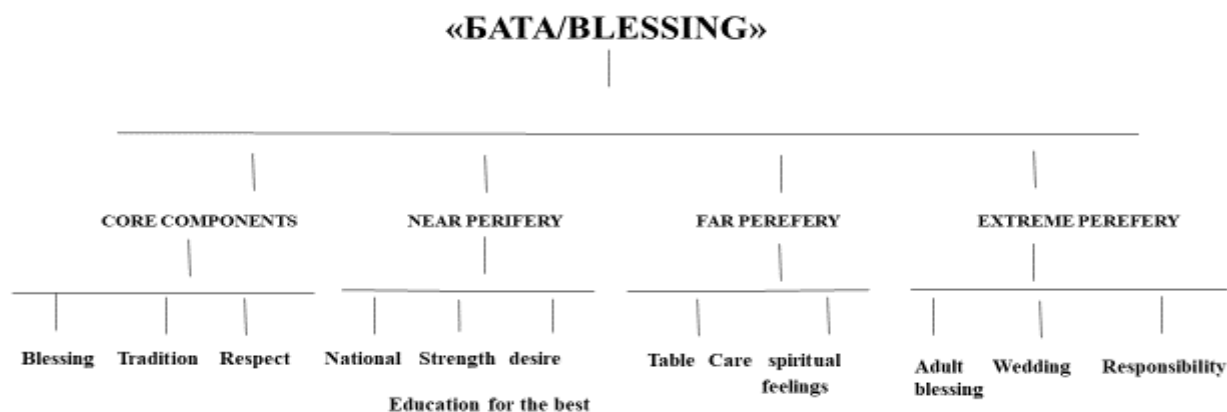

Figure 3. Concept «Бата/Blessing»

Based on the presented table and data analysis, the following conclusions can be drawn:

The analysis of the percentage ratio of mentions of the concepts «ел/people», «қонақжайлылық/hospitality», and «бата/blessing» revealed the significant role of the concept «бата/blessing» in the cultural context of the Kazakh people, indicating the high importance of traditions of blessing, wishing well, and respect. The concept «қонақжайлылық/hospitality», ranking second in frequency of mentions, underscores the importance of hospitality and warm reception in Kazakh culture. The concept «ел/people», although mentioned less frequently, demonstrates the key role of family values and patriotism in societal consciousness.

The categorization of components by degree of significance allowed for the identification of the core elements of each concept, reflecting their essential characteristics. Thus, the core of the concept «ел/people» consists of «Отбасы» (family) and «Отан» (homeland), «қонақжайлылық/hospitality» – «Қонақтар» (guests), «Дастархан» (set table), and «Тағам» (food), and «бата/blessing» – «Тілек» (wish), «Дәстүр» (tradition), «Жақсылық» (goodness), «Құрмет» (respect), and «Ақ тілек» (sincere wish).

This analysis scheme can be used for further studies of the cultural values of the Kazakh people, identifying priorities in societal consciousness, and conducting linguistic research. The obtained results deepen the understanding of the peculiarities of Kazakh mentality and its reflection in language.

DISCUSSION

When discussing linguistic markers, it is worth focusing on ethnocultural and linguistic features, phraseological units, metonymy, metaphors, and more.

Linguistic markers include expressions directly related to traditions, customs, and social organization characteristic of the Kazakh people. For example, the use of words (Айналайын!, Қарағым!), reflecting kinship ties (құдалар, туған-туыстар, жекжаттар, қадірменді қонақтар), respect for elders (Ақсақал! Бәйбіше! Мырза!) are rituals based on oral tradition.

Linguistic features such as forms of respect, address, and polite language (Армысыздар! Құрметті ханымдар мен мырзалар! Қош келдіңіздер!) are also markers of Kazakh mentality. The Kazakh language is richly endowed with respectful forms of address, reflecting attitudes toward elders and the importance of social order.

Phraseological units are also important markers of mentality. Phraseological units in the Kazakh language are stable expressions with figurative meanings used to enhance the expressiveness and emotionality of speech. They reflect the cultural characteristics, traditions, and worldview of the Kazakh people.

In Kazakh linguistics, S. Kenesbaev identifies three main criteria for recognizing phraseological units: 1) stability of use; 2) integrity of meaning; 3) stability of combination. Only by considering these three criteria together, rather than individually, we can identify the distinctive features of stable expressions [12, 7].

As examples, here are some expressions related to hospitality, honor, respect, and traditions:

«*Батамен ел көгерер*» (With a blessing, the people prosper) – an expression emphasizing the importance of blessings and spiritual strength in the life of the Kazakhs. «*Қонақ келсе, құт келеді*» (When a guest arrives, prosperity comes). This expression reflects a deeply rooted belief that guests bring luck and prosperity to the home. «*Тұз-дәмін ақтау*» (to justify the salt and taste) – means to repay kindness for hospitality shown, expressing gratitude. «*Ас тұрған жерде ауырма*» (Where there is food, do not fall ill) – an expression of gratitude for the meal and a wish for the hosts' well-being. «*Құтты қонақ келсе, қой егіз табады*» (If a blessed guest arrives, the sheep will bear twins) – highlights the blessedness of the guest and gratitude for their presence. «*Намыс – елдің туы*» (Honor is the banner of the people) – this expression underscores how important the concept of honor is to the Kazakhs. «*Жаным арымның садағасы*» (Honor is dearer than life) – this proverb reflects the Kazakhs' readiness to sacrifice their lives to preserve honor. «*Мал сақтама, ар сақта*» (Do not guard wealth, guard your honor) – this expression indicates that honor is valued above material possessions. «*Арыңды жастан сақта*» (Guard your honor from youth) – this proverb emphasizes the importance of instilling a sense of honor in a person from an early age. «*Ердің атын еңбек шығарады*» (A man's name is glorified by labor) – this expression links honor with diligence and achievements. «*Ер жігіт елінің қорғаны*» (A worthy man is the protector of his country) – in Kazakh society, the notion of «*ер жігіт*» («worthy man») encompassed a whole complex of ideas about honor, dignity, patriotism, and courage.

Metaphors and metonymies, which symbolize cultural features, are frequently found in Kazakh speech. A metaphor in the Kazakh language, as in any other, is a trope in which the properties of one object or phenomenon are transferred to another based on their similarity. This allows for the creation of vivid and figurative expressions, enriching the language and making it more expressive. Here are some key aspects of metaphor in the Kazakh language:

Kazakh metaphors are often based on the traditional lifestyle of the people, their connection with nature, and culture [15]. For example, the image of a wolf as a symbol of strength and freedom often appears in metaphorical expressions. Many metaphors carry deep cultural significance, reflecting the values and worldview of the Kazakh people. For example, respect for elders is often expressed through metaphorical comparisons to mountains or wise old men. Metaphors in the Kazakh language cover a wide range of topics, from describing natural phenomena to expressing emotions and abstract concepts. Metaphors are widely used in Kazakh literature, poetry, and oral folk art, making works more vivid and memorable. Metaphor is an important part of the Kazakh language, allowing complex ideas and emotions to be expressed through vivid and figurative comparisons.

Metonymy in the Kazakh language, as in any other, is a trope in which one word or expression is replaced by another based on their contiguity or connection. This differs from metaphor, where substitution is based on similarity. Key features of metonymy in the Kazakh language: metonymy is based on a real connection between objects or phenomena. For example, replacing the name of a container with the name of its contents. In the Kazakh language, as in others, there are various types of metonymy: replacing the name of a container with its contents («*бір табақ ет жеді*» – ate a plate of meat); replacing a material with an object made from it («*шыныға құйды*» – poured into glass, meaning a glass cup); replacing an author with their works.

Metonymy is widely used in everyday speech and literary works, making the language more concise and expressive.

Here are some examples of metonymy in the Kazakh language:

«*Жер – Ана*» (Earth – Mother) – a metaphor expressing deep respect for the earth as the source of life. «*Ел көсетін, беті көгеретін*» (The people prosper, their face shines) – a metaphor signifying the importance of the nation's prosperity and its symbolic image. «*Жеті қазына*»

(Seven Treasures): This metaphor denotes the seven most valuable things in a nomad's life: a brave warrior, a beautiful wife, a wise greyhound, a swift horse, a hunting eagle, a rifle, and a trap. These «treasures» symbolize traditional values of Kazakh society, such as family, hunting, and freedom. «Қара шаңырақ» (Ancestral Home): Shanyrak is the circular top of a yurt. «Қара шаңырақ» symbolizes the ancestral home, family hearth, and generational continuity. The black color in this context signifies reverence and respect for traditions. «Тұлпар қанаты» (Wings of Tulpar): Tulpar is a mythical winged horse, a symbol of freedom, speed, and strength. This metaphor is used to denote inspiration, creative uplift, and striving for lofty goals. «Ананың сүтімен берілген» (Given with Mother's Milk): This metaphor means something absorbed from birth, ingrained with mother's milk, i.e., an innate quality. «Домбра күйі» (Melody of the Dombra): Dombra is a national stringed instrument. This metonymy is used to denote traditional Kazakh music, culture, and history. «Бесік жыры» (Lullaby): Besik is a traditional Kazakh cradle. This metonymy is used to signify maternal love, care, and the transmission of traditions from generation to generation. «Ақсақал сөзі» (Word of the Elder): Aksakal is a respected elder. This metonymy is used to denote the wisdom, experience, and authority of the older generation. «Кілем тоқу» (Weaving a Carpet): Kilem is a traditional Kazakh carpet. This metonymy is used to signify traditional craftsmanship, art, and cultural heritage [10].

Metonymy enriches the Kazakh language, allowing thoughts to be expressed more concisely and vividly, relying on real connections between objects and phenomena.

CONCLUSION

Thus, linguistic markers of Kazakh national mentality help not only to understand the language but also to gain a deeper awareness of the cultural, historical, and moral foundations of Kazakh society. Through these markers, one can identify how language shapes and preserves traditions, worldview, and the identity of the people, passing them down from generation to generation [14, 65-67].

This work thus raises the question of the principles of modeling a conceptual field as a specific semantic domain of the conceptual sphere, through which the phenomenon of linguistic mentality is objectified in language.

This article examines linguistic markers of Kazakh national mentality based on the concepts «ел/people», «қонақжайлық/hospitality», and «бама/blessing». The authors aim to describe the substantive and structural features of the linguistic organization of the conceptual field «ел/people» as a basic unit of the linguistic mentality of the Kazakh people, as well as to analyze the concepts «қонақжайлық/hospitality» and «бама/blessing». The study relies on the analysis of linguistic and textual features of syntagmatic, paradigmatic, and associative relationships between words representing the conceptual field «ел/people». The work employs the methodology of conceptual analysis.

The article emphasizes the importance of studying linguistic mentality for understanding the peculiarities of thinking, perception of the world, values, and social norms of the Kazakh people. The authors draw on the works of Kazakhstani scholars who have made significant contributions to the study of these concepts.

An associative experiment conducted with the students of Sh. Ualikhanov Kokshetau University allowed for the identification of core components, as well as components of the near, far, and extreme periphery for each of the studied concepts, enabling the structuring and analysis of their content.

Linguistic markers of Kazakh national mentality help not only to understand the language but also to gain a deeper awareness of the cultural, historical, and moral foundations of Kazakh society, as well as to identify how language shapes and preserves traditions, worldview, and the identity of the people.

REFERENCES

- 1 PETTERI PIETIKAINEN, National typologies, races, and mentalities in c.g. jung's psychology, *History of European Ideas*, Volume 24, Issue 6, 1998, P 359-373, ISSN 0191-6599, [https://doi.org/10.1016/S0191-6599\(99\)00010-8](https://doi.org/10.1016/S0191-6599(99)00010-8)
- 2 Korolev, I. A., & Domilovskaya, L. V. (2020). Mentality and National Character as Semiotic Regulators of Communicative Behavior. *Journal of History Culture and Art Research*, 9(3). – P. 132-142.
- 3 Yurevich, A. V. (2013). Basic components of national mentality. *Review*, 83. – P. 520-528.
- 4 Allayarov, X. J. (2022). The moral of the national mentality lies in its importance in the national ideology. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10 (3). – P. 378-383. <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/1480>.
- 5 Akhmetzhanova Z.K. (2012). Lingvokul'turnaya kontseptologiya v Kazakhstane [Linguocultural conceptology in Kazakhstan]. *Vostochnoslavjanskije jazyki i literatury v istoricheskom i kul'turnom aspektakh: kognitivnaya lingvistika i kontseptual'nye issledovaniya*, 13. – P. 65-67.
- 6 Karasik V.I. (2002). *Jazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Peremena.
- 7 Akhmetzhanova Z.K. (1987). Printsipy sopostavitel'nogo izucheniya funktsional'no-semanticheskikh polej kazakhskogo i russkogo jazykov [Principles of comparative study of functional-semantic fields of Kazakh and Russian languages]. *Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoy SSR. Seriya filologicheskaya*, (2). – P. 44-48.
- 8 Ermanov A.A. (2007). *Kontseptual'nye sistemy i natsional'naya identichnost' v kazakhskom yazyke* [Conceptual systems and national identity in the Kazakh language]. Almaty kitap.
- 9 Seisenova S.K. (2010). *Qazaq tilindegi metaforalar men ulttyq tanyım* [Metaphors and national cognition in the Kazakh language]. Ğylym.
- 10 Kalieva S.S. (2007). *Frazeologiya kazakhskogo yazyka: etnolingvisticheskiy analiz* [Phraseology of the Kazakh language: ethnolinguistic analysis]. Ğylym.
- 11 Sandybaeva N.A. (2020). Kontsept “gostepriimstvo” v yazykovom soznanii russkikh i kazakhov [The concept of “hospitality” in the linguistic consciousness of Russians and Kazakhs]. *Vestnik MMA*, (1/2). – P. –73. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-gostepriimstvo-v-yazykovom-soznanii-russkih-i-kazahov>
- 12 Nursultan K. (2005). *Qazaq tilindegi kontsept zhuyeleri* [Concept systems in the Kazakh language]. Ğylym.
- 13 Akhmetova G.S. (2012). *Qazaq tilindegi etikalıq kontseptiler* [Ethical concepts in the Kazakh language]. Ğylym.
- 14 Zhubanov Q. (1966). *Qazaq tilinin grammatikasy* [Grammar of the Kazakh language]. Ğylym.
- 15 Beknazarova U (2022)..Linguistic Metaphor of Time Concept in Kazakh Cognition. *Bulletin of the Karaganda University. Series "Philology"*. No. 1(105)/2022 DOI 10.31489/2022Ph1/102-109

Received: 02.07.2025

Қазақ ұлттық ментальділігінің лингвистикалық маркерлері «ел» (народ), «қонақжайлылық» (гостеприимство), «бата» (благословение) концептілері мысалында
А.О. Исина
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада келесі аспектілер қарастырылады: қазақ ұлттық ментальділігінің лингвистикалық маркерлері, «ел», «қонақжайлық» және «бата» концепттері, қазақ халқының дүниетанымы, құндылықтары.

Қазақ ұлттық ментальділігінің лингвистикалық маркерлері – бұл қазақ тілінің ерекше элементтері, олар қазақ халқының дүниетанымының, құндылықтарының, мәдени нормаларының және тарихи тәжірибесінің ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл маркерлер белгілі бір тілдік бірліктерде, сөздерде, фразеологизмдерде, сөйлемдерде, сондай-ақ грамматикалық құрылымның ерекшеліктерінде көрініс табады. Олар қазақ ұлтына тән әлем туралы дәстүрлі түсініктер мен терең мағыналарды көрсететін индикаторлар қызметін атқарады.

Аталған мақалада қазақ халқының тілдік ментальділігінің негізі құрылымдық бірлігі ретінде «ел» концептуалдық өрісінің мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталып, «қонақжайлық» және «бата» концепттеріне талдау жасалды. Сондай-ақ, «Ел» концептуалдық өрісін модельдеудің негізгі принциптері қазақ халқының ұлттық тілдік ментальділігін зерттеу контекстінде қарастырылды.

Зерттеудің практикалық маңызы жұмыстың негізгі нәтижелерін лингвокультурологиялық цикл пәндерін университеттерде оқытуда және концепттер мен лингвокультурлық тезаурустар сөздіктерін құрастыру тәжірибесінде қолдануға болатынында жатыр.

Кілт сөздер: «ел» концептуалдық өрісі; қазақ тілінің ментальділігі; «қонақжайлық» концептісі, «бата» концептісі; лингвомәдениеттану.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 PETTERI PIETIKAINEN, National typologies, races, and mentalities in c.g. jung's psychology, History of European Ideas, Volume 24, Issue 6, 1998, P 359-373, ISSN 0191-6599, [https://doi.org/10.1016/S0191-6599\(99\)00010-8](https://doi.org/10.1016/S0191-6599(99)00010-8)
- 2 Korolev I. A., Domilovskaya, L.V. Mentality and National Character as Semiotic Regulators of Communicative Behavior. *Journal of History Culture and Art Research*, 9(3), 2020. – P. 132-142.
- 3 Yurevich, A.V. Basic components of national mentality. *Review*, 83, 2013. – P. 520-528.
- 4 Allayarov, X. J. The moral of the national mentality lies in its importance in the national ideology. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10 (3), 2022. – P. 378-383. <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/1480>.
- 5 Ахметжанова З.К. Қазақстандағы лингвомәдени концептология // Тарихи және мәдени аспектілердегі шығыс славян тілдері мен әдебиеттері: когнитивтік лингвистика және тұжырымдамалық зерттеулер. Т. 13. – Киев, 2012. 65-67 б.
- 6 Карасик В.И. Тілдік шеңбер: тұлға, тұжырымдамалар, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 392 б.
- 7 Ахметжанова З.К. Қазақ және орыс тілдерінің функционалдық-семантикалық өрістерін салыстырмалы зерделеу принциптері // Ред. Ан. Қаз.КСР. Сер. филол. –1987. – № 2.- 44-48 б.
- 8 Ерманов А.А. Қазақ тіліндегі тұжырымдамалық жүйелер және ұлттық бірегейлік. – Алматы: Кітап, 2007.
- 9 Сейсенова, С. К. Қазақ тіліндегі метафоралар мен ұлттық таным. – Алматы: Ғылым, 2010. – 240 б.
- 10 Калиева С.С. Қазақ тілінің фразеологиясы: этнолингвистикалық талдау. – М.: Ғылым, 2007. – 320 б.
- 11 Сандыбаева, Н. А. Орыстар мен қазақтардың тілдік санасындағы "қонақжайлылық" тұжырымдамасы // MMA Хабаршысы. –2020. №1/2. –Б. 73. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-gostepriimstvo-v-yazykovom-soznanii-russkih-i-kazahov>

- 12 Нурсултан К. Қазақ тіліндегі концепт жүйелері. – Алматы: Ғылым, 2005. – 210 б.
- 13 Ахметова Г.С. Қазақ тіліндегі этикалық концептілер. – Алматы: Ғылым, 2012. – 320 б.
- 14 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1966. – 260 б.
- 15 Бекназарова Ұ. Қазақ танымындағы уақыт концептісінің тілдік табиғаты мен танымдық қызметі. Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы №1 (105) 2022. DOI 10.31489/2022Ph1/102-109.

Материал 02.07.2025 баспаға түсті

Лингвистические маркеры казахской национальной ментальности на примере концептов «ел» (народ), «қонақжайлылық» (гостеприимство), «бата» (благословение)
А.О. Исина

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются следующие аспекты: лингвистические маркеры казахской национальной ментальности, концепты «ел», «гостеприимство» и «бата», мировоззрение и ценности казахского народа.

Лингвистические маркеры казахской национальной ментальности – это специфические элементы казахского языка, отражающие особенности мировоззрения, ценностей, культурных норм и исторического опыта казахского народа. Эти маркеры проявляются в определённых языковых единицах – словах, фразеологизмах, предложениях, а также в особенностях грамматического строя. Они выполняют функцию индикаторов традиционных представлений об окружающем мире и глубинных смыслов, характерных для казахской нации.

В рамках данной статьи ставится цель описать содержательные и структурные особенности концептосферы «ел» как базовой структурной единицы языковой ментальности казахского народа, а также провести анализ концептов «қонақжайлылық» и «бата». Также основные принципы моделирования концептуального поля «Ел» были рассмотрены в контексте исследования национальной языковой ментальности казахского народа.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования основных результатов работы в преподавании дисциплин лингвокультурологического цикла в университетах и в практике составления словарей концептов и лингвокультурных тезаурусов.

Ключевые слова: концептосфера «ел»; ментальность казахского языка; концепт «қонақжайлылық»; концепт «бата»; лингвокультурология.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 PETTERI PIETIKAINEN, National typologies, races, and mentalities in c.g. jung's psychology, History of European Ideas, Volume 24, Issue 6, 1998, P 359-373, ISSN 0191-6599, [https://doi.org/10.1016/S0191-6599\(99\)00010-8](https://doi.org/10.1016/S0191-6599(99)00010-8)
- 2 Korolev I. A., Domilovskaya, L.V. Mentality and National Character as Semiotic Regulators of Communicative Behavior. Journal of History Culture and Art Research, 9(3). – 2020. – P. 132-142.
- 3 Yurevich, A.V. Basic components of national mentality. Review, 83. – 2013. – P. 520-528.
- 4 Allayarov, X. J. The moral of the national mentality lies in its importance in the national ideology. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10 (3), . – 2022. – P. 378-383. <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/1480>.

- 5 Ахметжанова З.К. Лингвокультурная концептология в Казахстане // Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном аспектах: когнитивная лингвистика и концептуальные исследования. Вып. 13. – Киев, 2012. – С. 65-67.
- 6 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 392 с.
- 7 Ахметжанова З.К. Принципы сопоставительного изучения функционально-семантических полей казахского и русского языков // Изд. Ан. Каз.ССР. Сер. филол. – 1987. – № 2. – С. 44-48.
- 8 Ерманов А.А. Концептуальные системы и национальная идентичность в казахском языке. – Алматы: Кітап, 2007.
- 9 Сейсенова, С. К. Метафоры и национальное познание в казахском языке. – Алматы: Наука, 2010. – 240 с.
- 10 Калиева С.С. Фразеология казахского языка: этнолингвистический анализ. – М.: Наука, 2007. – 320 с.
- 11 Сандыбаева, Н. А. Концепт «гостеприимство» в языковом сознании русских и казахов // Вестник ММА. –2020. –№ 1/2. – 73 с. –URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-gostepriimstvo-v-yazykovom-soznanii-russkih-i-kazahov>
- 12 Нурсултан К. Концептуальные системы на казахском языке. – Алматы: Наука, 2005. – 210 с.
- 13 Ахметова Г.С. Этические концепты на казахском языке. – Алматы: Наука, 2012. – 320 с.
- 14 Жубанов К. Грамматика казахского языка. – Алматы: Наука, 1966. – 260 с.
- 15 Бекназарова У. Языковая природа и познавательная деятельность концепта времени в казахском познании. Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». № 1(105) /2022. DOI 10.31489/2022Ph1/102-109

Материал поступил в редакцию журнала 02.07.2025

IRSTI 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp78-94](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp78-94)

L. Zhunisbek¹, F. Daulet¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan

CULTURAL ALLUSIONS IN DIPLOMATIC TRANSLATION: STRATEGIES, MODELS, AND MECHANISMS OF ADAPTATION

The article analyzes the characteristics of the translation process of Chinese cultural classics, and concludes that literary translation in the field of diplomacy needs to be combined with context-adapted translation methods. The translation process of a literary language in a diplomatic context is endowed with an important political task and coloring. Consequently, the principles and methods of traditional literary translation can no longer fully meet the needs of this task, and upgraded standards and translation strategies must be formulated in a diplomatic context based on the peculiarities of cultural and linguistic translation. It is helpful for realizing the tasks of intercultural exchange and communication between countries. As diplomatic translators of the new era, we need to introduce a new complex principle called political equivalence and aesthetic equivalence. In order for the translated text and the source text to have the same political and aesthetic equivalence, it is necessary to accurately convey the true political intentions and political connotations of the speaker and at the same time ensure the literary artistry of the source text. This research finding has both theoretical and practical significance. It not only helps advance research

methods based on equivalence and functionality in translation studies, but also contributes to translator training and ensuring the quality of diplomatic translation.

Key words: diplomatic translation, cultural allusions in translation, political equivalence, aesthetic equivalence, translation strategies, intercultural communication.

MAIN PROVISIONS

As we all know, diplomatic translation is one of the most politically rigorous fields in the translation industry, because it involves all aspects of the translation industry, not only economic, political, cultural and military, but also diplomatic issues between countries. It is a very sensitive field of translation. However, in the process of diplomatic translation, we often encounter the use of literary allusions from different countries, which requires diplomats to have a deep understanding and correct use of the country's culture. For example, why does the speaker choose to employ this particular literary allusion in this context, and what deeper meaning is intended? What underlying ideas or assumptions does this allusion metaphorically convey? These all require a large amount of knowledge accumulated by diplomatic translators from literary allusions. Therefore, when literary language enters the field of diplomacy, its communicative function will definitely change: aesthetic expression is no longer the only and ultimate goal. Diplomatic translators need to serve political functions and convey ideological positions while translating texts. In this context, it is particularly necessary for us to critically review classical and modern translation theories.

Western scholars have many different views on the standards and principles of literary translation. Whether it is Horace, Cicero or modern literary schools, they all have their own different opinions and characteristics. The British translation theorist Tytler (1747-1814) was very influential in the field of translation. He put forward three points of view on literary translation: the style of the translation must be consistent with the style of the original text; the translation must be consistent, and the language must be as smooth and natural as the original text; the translation must reflect the original text's thoughts [1]. While Tytler's principles emphasize stylistic correspondence and naturalness, they are formulated within a literary paradigm that largely abstracts translation from concrete political contexts. As a result, they offer limited guidance when literary language is mobilized to serve diplomatic positioning or policy communication. However, the famous Italian aesthetics Croce (1866-1952) played a key role in the field of Western aesthetics. He outlined his three personal views on literary translation: the value of literary translation lies in its reproduction of the original text; it is impossible for translation to completely replicate the style and form of the original text; translation is not only the result of reproduction, but also an independent work of art in itself. [2] In diplomatic contexts, where translation outcomes may carry policy implications, Croce's aesthetic-centered perspective risks overestimating the legitimacy of creative deviation. In addition to these two scholars, there is also a famous representative of the Western school of linguistic translation theory, Eugene Nida (1914-2011), who is also one of the most modern translation theorists. The core of his translation theory is the principle of equivalence. This principle requires that the atmosphere, facts and emotions that the reader obtains from the translation are, in principle, the same or consistent with the information he obtains from the original text. [3] While this approach has significantly advanced functional translation, it largely presupposes a communicative environment free from high political risk. In diplomatic discourse, however, reader response is not merely a matter of comprehension or naturalness, but of ideological alignment and policy implication. Consequently, equivalence at the level of response may still result in political distortion. On the basis of the classical traditional theories put forward by these great scholars, the subject of our research is the correct expression of Chinese literary allusions in the field of diplomatic translation, so the traditional translation principle will definitely have some limitations.

In addition to the contributions of these Western scholars, Chinese scholars have also made their due important contributions. For example, Mao Dun (1896-1981) advocated "translation of artistic creation", arguing that literary translation itself should reach the level of works of art [4]. As such, their applicability to diplomatic translation remains indirect rather than systematic. The

British translator of classical Chinese literature James Legge (1815-1897) believed that the authority of these texts required honesty and accuracy as the basic principles, while striving to be faithful to the original text while taking into account stylistic readability[5]. His respect for the original text transcends his pursuit of beautiful writing. He believes that the authority of classics determines the basic principle of honesty when translating classics.

In addition to the research of western and Chinese scholars, many scholars in Kazakhstan have also made many contributions to this topic. According to what Seidikenova mentioned in her article, when we evaluate the quality of translation, the accuracy of translation is as important as the consistency of translation. These requirements will directly affect the acceptability of translation in a specific context. Their research also mentioned that minor deviations in the translation of professional terms may also lead to misunderstandings of policies in diplomatic translation, which will bring many undesirable consequences, so we must be very cautious.[6] In addition, Kamirdinova and Kalieva found in their pragmatic research on the context of diplomatic translation that stylistic conventions may bring unique pressures to translators. For example, factors such as polite procedures, hierarchical titles, and strategic indirect expressions significantly limit the translator's free space, and require the translator to continuously adjust between clarity and formal etiquette [7]. Not only that, the research of Bakitov and colleagues expands the above discussion from the perspective of institutional responsibility. They pointed out that official translations are often carried out under the framework of administrative or legal accountability. Therefore, translators tend to choose a stable terminology system and a clear propositional structure, especially if the translation results may be traced or need to be explained [8]. However, while these studies foreground political risk, stylistic constraint, and institutional accountability, they tend to remain descriptive in nature, without proposing systematic evaluative criteria for balancing political and aesthetic dimensions.

Taken together, these studies demonstrate that while political accuracy and institutional responsibility are widely recognized as central to diplomatic translation, the aesthetic dimension of literary allusions remains theoretically underdeveloped and methodologically under-specified, often treated as an implicit or secondary concern rather than a structured analytical category.

Viewed as a whole, translators must carefully balance fidelity, style and artistry when rendering literary texts. However, when literary allusions occur in the diplomatic context, they are given a new political function and ideological color. We can find that in the past, these scholars provided some good guidance on the principles of literary translation, but it was not enough to meet the dual requirements of diplomacy, so these theories should be injected with a new soul in this context, which makes it necessary to introduce new standards of translation work. To address the shortcomings and deficiencies in existing scholarly research, this study proposes a framework supported by measurable indicators and strategic methods, combined with the dual principles of "political equivalence" and "aesthetic equivalence." This framework not only meets the rigid requirements of diplomatic translation but also integrates methods from cultural and aesthetic translation, promoting a more comprehensive application of diplomatic translation theory. This study does not seek to replace existing theories of equivalence or functional translation. Instead, it **revises the conceptual model of** political and aesthetic considerations within diplomatic translation by **operating** them into a multi-dimensional evaluative model. The originality of this study lies not in proposing entirely new principles, but in systematically integrating political equivalence and aesthetic considerations into a transparent, evaluative framework applicable to real diplomatic cases involving cultural allusions. This study advances existing approaches to equivalence and functional translation not by rejecting them, but by recasting their insights within a multi-dimensional evaluative structure. While earlier theories articulate what translators should aim for, the present model demonstrates how such aims can be assessed, compared, and prioritized in diplomatically sensitive contexts involving cultural allusions.

INTRODUCTION

In today's era of globalization, the translation of diplomatic discourse has become an indispensable bridge between international exchanges and international relations. This process involves accurate translation of national policies, positions and views from one language to another, while maintaining their original diplomatic intent and context, focusing on how to effectively tell the history of a country and increase its international influence, highlight the country's unique attractiveness and values, and enable the international community to gain a deeper understanding of the country's historical heritage, cultural characteristics, social system and development path, thereby enhancing its understanding and recognition of the state. The translation of diplomatic discourse is by no means just a translation from one language to another, but a kind of intercultural construction and identity.

The use of famous phrases of cultural classics to express political opinions in a diplomatic context is not only a distinctive feature of China's diplomatic discourse, but also a complex aspect in the translation of Foreign Affairs. The diplomatic context gives these cultural sentences a new practical meaning, how to correctly understand their political meaning and translate them into the original language so that the target audience feels the same political information and artistic aesthetics as the original audience. This is a challenging task for diplomatic translation. In this case, the traditional literary translation standards can no longer meet the needs of foreign affairs translation work. Therefore, this study proposes new translation methods and strategies to deal with these problems.

The purpose of this research is to explore the translation characteristics of literary allusions in Chinese diplomatic discourse, and based on these characteristics, to propose a translation method that can not only meet political needs but also reflect cultural expression. This research includes several main tasks. For example, it analyzes the language and cultural characteristics of classical quotations common in contemporary Chinese diplomatic texts, and examines the limitations of existing literary translation principles; the principles and methods of literary language translation in the diplomatic context; and studies case studies based on composite translation standards; based on this, this paper proposes a dual-principle model that proposes a composite standard to translate such literary languages, integrating political and aesthetic equivalence, and explores how to balance these two dimensions at the same time in order to achieve the ultimate goal of diplomatic translation.

This research has both theoretical and practical significance. Theoretically examining the diplomatic translation, if we consider the two dimensions of politics and aesthetics, their mutual influence and role, we can propose a discussion of the concept of reciprocity. This article discusses the challenges faced by translators in the field of diplomacy from a practical perspective. They must strike a relative balance between the transmission of political information and cultural representation. Ultimately, the purpose of this article is to clarify how diplomatic translators should engage in cross-cultural diplomatic translation. This requires the translator to accurately understand and convey the speaker's political intentions, political connotations, political tendencies and emotional meanings.

MATERIALS AND METHODS

Through the historical investigation of the principles of traditional literary translation, this research has discovered that the traditional translation techniques used to translate literary languages in the diplomatic context will have limitations. Within the framework of the study, the following tasks were set and solved: Combining the strong political color of diplomatic translation with the aesthetic characteristics of literary translation, it is necessary to use new and complex translation techniques for a perfect translation that does not conflict between the two. Through in-depth discussion on the principles and methods of literary language translation in the diplomatic context, combined with case studies under the composite translation standard, the author of the

study finally proposed a composite standard to translate such literary languages, namely political equivalence and aesthetic equivalence.

According to the various purposes and contexts of diplomatic translation, this research paper offers an understanding of poetic translation in terms of three aspects: literal translation to convey attitude, paraphrasing to convey friendly feelings, and translation combined with aesthetics to spread Chinese culture. The translation of poetry in the field of diplomacy has its own specifics and skill. In the process of translation, it should not only reflect the aesthetic features and artistic value of ancient Chinese poetry, but comply with the principles and standards of diplomatic translation.

This study explores the limitations of applying traditional literary translation principles to diplomatic discourse, and considers how to adjust translation methods so that diplomatic translators can ensure political accuracy and cultural resonance. The influence of cultural differences on literary translation is far-reaching and complex. It is not only reflected in the balance between fidelity to the original text and adaptability to the target culture in the translation process, but also in the understanding and respect for different cultural values and expressions. In modern translation practice, translators pay more and more attention to the cultural background and context of the original work, emphasizing that in the translation process, they must not only convey the meaning of the text, but also convey the author's cultural perspective and creative intent. Such traditional theories and translation methods do not fully consider diplomatic communication, and require diplomats to have a high degree of political sensitivity and ideological awareness.

The main content of this article is divided into the following important parts. First of all, it reviews the existing theories of Western, Chinese and Kazakh scholars, recognizes their contributions, and points out their limitations in diplomatic work. Next, it examines the classical expressions used in contemporary Chinese diplomatic texts, and analyzes and discusses the English translations of its diplomatic interpreters. Based on analysis and observation, the author proposes and constructs a conceptual framework that integrates political and aesthetic considerations. In order to explore the effectiveness of this framework, the author conducted several case studies; comparing the three methods of literal translation, explanatory translation, and mixed translation. This research material mainly draws on Chinese diplomatic texts and analyzes their English translations at the same time. These examples come from press conferences, official statements, and speeches containing cultural allusions.

Methodologically, this study uses a variety of methods. For example, the comparison method compares and observes the changes in the effectiveness of conveying political intentions between the original Chinese text and its English translation. This study adopts a qualitative, case-based research design, focusing on the contextual analysis of diplomatic translations involving cultural allusions. Quantitative references in this study are limited to descriptive observations, such as frequency tendencies, and are not intended to support statistical generalization. In addition, the study also conducted a series of case studies. For example, it translates proverbs like “行有不得，反求诸己” [xíng yǒu bù dé, fǎn qiú zhū jǐ] at press conferences, analyzing the true diplomatic intent of the spokesperson when using these proverbs; other examples include translating “人心齐，泰山移” [rén xīn qí, Tài Shān yí] in materials related to international aid. Furthermore, the study examines how the translator's ideology plays a role by analyzing the effectiveness of the translations, particularly regarding fixed concepts frequently cited by Chinese leaders, such as “和而不同” [hé ér bù tóng]. In addition, the author also conducted a recipient response test on bilingual readers, asking them to compare different translations and evaluate their clarity, persuasiveness, and rhetorical effects. The cases were selected based on the presence of culturally loaded literary allusions, their occurrence in officially published diplomatic texts, and the availability of parallel source–target versions for analysis. Each case was examined through a stepwise procedure involving the identification of the allusion's function, the classification of translation strategies, and an evaluation using the proposed multi-dimensional model. In addition to the analytical evaluation, a small-scale recipient response test was employed to introduce an external perspective. Although

limited in scope, readers' assessments of clarity and rhetorical effectiveness showed a tendency consistent with the results of the five-dimensional evaluation, particularly in the dimensions of audience comprehensibility and aesthetic representation. This convergence provides preliminary external support for the proposed model.

To reduce subjectivity, the translations were independently assessed by three raters. Prior to scoring, the raters discussed and aligned the evaluation criteria to ensure a shared understanding of each dimension. This procedure was adopted to enhance the consistency and transparency of the qualitative evaluation. The five dimensions are not intended to function as a mathematically weighted scoring system. Rather, they represent analytically distinct but hierarchically constrained evaluation criteria. In diplomatic translation, political accuracy and ideological consistency operate as prerequisite conditions, while register appropriateness, audience comprehensibility, and aesthetic representation function as secondary and compensatory dimensions. This hierarchy reflects the risk-sensitive nature of diplomatic discourse, where political misalignment cannot be offset by stylistic or rhetorical effectiveness.

RESULTS

This study demonstrates that the famous quotes in Chinese classics and culture that appear in diplomatic situations carry political purposes, have political connotations and meanings, and cannot be translated simply by using traditional literary translation principles and methods. Therefore, in this article, the author proposes a composite standard to translate such literary languages, namely political equivalence + aesthetic equivalence. This requires the translator to accurately understand and convey the speaker's political intentions, political connotations, political tendencies and emotional meanings. And on the basis of reaching the meaning, we strive to show the beauty of the phonological meaning of the original text, so that the translated audience and the source audience can enjoy similar or even the same information and aesthetic feelings.

Simultaneously, according to the study, aesthetic equivalence is equally important in diplomatic translation, as it reflects a nation's cultural essence; correctly translating literary allusions and conveying their aesthetic effect is a microcosm of a nation's image. The framework proposed in this study combines these two principles, providing a basis for judging the success of diplomatic translation and helping to remedy the methodological deficiencies found in the early stages of the research.

1. New characteristics of the literary language after its inclusion in the diplomatic context.

As a special diplomatic language, the role and status of famous quotations and famous sentences in the cultural classics of the history of diplomacy are irresistible. He can achieve results that cannot be achieved by simple diplomatic means, and effectively contribute to the promotion of international relations and foreign policy. The diplomatic context determines whether a literary language has new characteristics depending on the specifics of the situation in which it is used.

First, in diplomatic situations, politicians often cite their country's classic famous proposals to clarify the political positions of their governments, clarify doubts and refute unproven accusations. Consequently, the literary language is given political connotations that serve its political purposes. The translator must accurately understand the meaning of the speaker's quote, understand the speaker's intentions and translate realistically. A little negligence affects the reputation of a country and even causes diplomatic disputes and threatens national interests.

Secondly, it is given a new shade and meaning. The literary language is wide and deep, rich in connotation and deep meaning. The meaning of the speaker's reference to this sentence is also something that the translator must take into account according to the context. A literary language in a diplomatic context has all the characteristics of a literary language in general, but because of the special case of its origin, its interpretation is no longer limited to its original meaning or literal meaning, but it must carefully consider the diplomatic duties of the time and its deeper meaning.

2. Compositional standards of literary translation in a diplomatic context.

A fundamental requirement of diplomatic translation is the pursuit of political equivalence. "Political equivalence" - diplomatic translation means, on the one hand, that the speaker must accurately and honestly reflect the original language, political thought and political context. On the other hand, it must be expressed in a translation language understandable to the recipient, so that the political value and information on both sides are equivalent, and the translation can perform the same role and communicative function as the source text. In order to achieve "political equivalence", it is necessary to maintain the political nature of the translation; the translation must maintain a balance. In short, it is worth paying attention to the "dual identity" and "dual proximity" of the translation to a specific subject. Successful transfer is actually a process of finding a balance between alienation and naturalization.

Beyond political equivalence, diplomatic translation also demands adherence to the principle of complex translation, which synthesizes political and aesthetic equivalence. On the one hand, aesthetic reproduction involves preserving the stylistic beauty, rhetorical rhythm, and artistic form of the source text, ensuring that the target audience experiences a comparable aesthetic effect. On the other hand, political expression requires accurate transmission of the original's political subtext, emotional undertones, and ideological positioning.

The combination of political equivalence and aesthetic equivalence, that is, aesthetic reproduction and translation under the guidance of political equivalence. In the context of diplomacy, translation into a literary language must comply with the dual principle - both political and artistic expression. The so-called artistic expression consists in conveying the external form and the internal artistic concept of the original text, reproducing the original style so that the translator and the audience in the original language can enjoy the same or similar aesthetic equivalent. "Political expression" means a combination of the political context of the original text, careful consideration of its political connotation and the truthful transmission of the speaker's political intentions and emotions. The political equivalent - this is a guiding direction, while the aesthetic equivalent is an auxiliary requirement. The best translation must meet the two above requirements at the same time. When a translation cannot meet two requirements at the same time, the focus should be on political equivalence.

In practice, political equivalence functions as the primary directive, while aesthetic equivalence serves as a complementary requirement. Ideally, the highest quality diplomatic translation is one that successfully integrates both. However, when simultaneous achievement of both standards proves unattainable, priority must be given to political equivalence in order to safeguard the communicative and strategic objectives of diplomacy.

This research shows that the translation of literary works is a complex and challenging process, which not only requires the translator to have a high degree of language skills, but also requires the translator to have an in-depth understanding of the original work and the target culture. In the context of globalization, the translation of literary works is not only the conversion of language, but also the dissemination and dialogue of culture. The translation of literary allusions in diplomatic discourse has gained a political dimension. This requires a new approach to deal with the growing demand for diplomatic communications in order to achieve diplomatic goals between countries. This research proposes a composite standard to translate such literary languages, namely political equivalence and aesthetic equivalence. This requires the translator to accurately understand and convey the speaker's political intentions, political connotations, political tendencies and emotional meanings. Diplomatic translation has not only become a language task, but also a key way to maintain cultural understanding, safeguard political interests, and promote constructive international interaction between countries.

DISCUSSION

The following will discuss the translation of classical Chinese cultural statements cited by leaders, so as to verify the feasibility of achieving the effects of "political connotation and aesthetic

equivalence” at the same time. The strategy and method of realizing the translation of "Political equivalence and aesthetic equivalence" are based on the translation method. For example:

(1) Literal Translation has long been considered one of the most frequently employed strategies in diplomatic interpretation, yet its effectiveness requires careful contextual assessment. In diplomatic discourse practice, several examples illustrate the application of this method. For instance, in 2015 Premier Li Keqiang employed the folk saying “穿鞋要合脚” [chuān xié yào hé jiǎo], which was rendered into English as “Shoes must suit the feet, our administration must meet people’s needs and deliver benefits”. Here, the translator retained the metaphorical image of the “shoes,” allowing the target audience to grasp both the political message of governance serving the people and the stylistic flavor of the source text. Similarly, in 2014 Li used the metaphor “开了弓那还有回头箭” [kāi le gōng nà hái yǒu huí tóu jiàn], which was translated literally as “How can an arrow shot be turned back?”. The imagery of the bow and arrow was fully preserved, vividly conveying China’s determination and the reversibility of reform.

The above translations have their own merits. The translator can adjust the translation strategy according to the speaker's political goals and target audience, and change or retain the original poetic image. This concern echoes Schäffner's view that diplomatic translation often faces a contradiction between formal fidelity and functional clarity, and that political accuracy often takes precedence over formal fidelity in the translation process. [9] Kang further points out that in diplomatic translation, translators must play the role of cross-cultural mediators to ensure that literal translation does not obscure the true political information that diplomats want to express. [10] Language expression methods and literary traditions in different cultural contexts have had a profound impact on the understanding and translation of literary works. Especially in the context of diplomatic translation, cultural translation has another layer of strict political overtones. The differences in cultural context are reflected in the metaphors, metaphors, idioms of language and the deep cultural and historical values behind them. These elements play a key role in literary works. In addition, the cultural carrier functions of vocabulary and idioms are equally important in the translation process. Certain words or phrases may contain deep cultural background and historical information. These elements that are widely known in the original culture may not find a direct corresponding expression in the target culture. The challenge for translators in this regard is how to effectively convey the meaning of these cultural-specific elements without losing the style and depth of the original work.

(2) Paraphrase

Paraphrase plays a crucial role in diplomatic translation. Due to cultural differences, there are very few metaphors in which the English and Chinese languages are exactly the same in terms of analogy, expression, and meaning. In most cases, the original text and the translation have different or even contradictory understandings of the subject and the metaphor; there are also some metaphors that have a deep cultural background and can be explained clearly in a few words. In diplomatic situations, the translator must quickly and accurately understand the leader's speech and convey the speaker's thoughts truthfully in real time. Therefore, in order to avoid the translation being lengthy and procrastinating and deviating from the focus, the translator should adopt a paraphrase method to convey the meaning of the original text and clearly reflect the speaker's attitude and purpose.

A concrete example is found in Premier Li Keqiang’s press conference at the Second Session of the 13th National People’s Congress in 2019. He stated: “现在可以说是真金白银已经准备好了 [xiànzài kěyǐ shuō shì zhēn jīn bái yín yǐjīng zhǔnbèi hǎole], ... “绝不能让政策打白条” [jué bùnéng ràng zhèngcè dǎ bái tiáo]”. Literally, “真金白银” denotes “real gold and silver,” connoting tangible wealth, while “打白条” refers to issuing a “bad check,” metaphorically describing unimplemented policies. The English rendering “As these heavyweight policies and measures are

all set, government departments at all levels must fully deliver them. There must be no lip service” abandons the original imagery but secures immediate comprehensibility.

Actually, “真金白银 [zhēn jīn bái yín]” originally meant to refer to “rare and precious metals”, but actually refers to “actual policies and measures”. The “真金白银 (zhēn jīn bái yín)” here uses a borrowed rhetorical technique, that is, it does not directly say the name of the thing, but replaces it with another thing related to it. If literal translation is carried out, it will inevitably cause obstacles to cross-cultural communication. In this example, the translator chose to abandon the original meaning and retain only the interpretation. This is consistent with Yang Mingxing's view that political equivalence is the core requirement of diplomatic translation. By focusing on conveying the "major policy", the translator ensures that the reader is focused on the political intention of the original text, rather than struggling to understand the obscure cultural metaphors. [11]

From the translation effect of this example, we can also see the limitations of interpretation. Although interpretation helps to avoid misunderstandings and achieve the purpose of diplomatic communication, according to Venuti, domestication may weaken the cultural uniqueness of the original text[12]. Bielsa and Bassnett also pointed out that when translating texts, we should pay attention to both the function of communication and the function of expressing cultural representation[13]. If metaphorical imagery is always omitted, the cultural depth may be weakened when translating literary allusions used in diplomatic language. Therefore, we should be very careful in choosing to use interpretation. The method of interpretation may be particularly effective when cultural imagery may hinder the recipient's understanding, or when diplomatic occasions require us to express ourselves accurately. However, when the use and translation of aesthetic or rhetorical features are crucial to the speaker's intention, interpretation may become an auxiliary, with a brief explanation or equivalent rhetorical device, so that the translation can maintain the clarity of conveying political intentions and reflect the cultural connotation of the speaker.

(3) Comprehensive Method

In foreign affairs, interpreters must have a cross-cultural awareness, know how to choose information, distinguish the main and secondary priorities, and save some redundant or practical information for translation. The comprehensive Method can not only make the translation more concise and accurate, but also reduce obstacles in cross-cultural communication by omitting unimportant information.

For example, at the Second Session of the 13th National People's Congress in 2019, when talking about coping with the downward pressure on the economy, Chinese Premier Li Keqiang said: 所谓大水漫灌 [suǒ wèi dà shuǐ mǎn guàn], 萝卜快了不洗泥 [luó bo kuài le bù xǐ ní], 一时可能会有效果 [yī shí kě néng huì yǒu xiào guǒ], 但是会带来后遗症的 [dàn shì huì dài lái hòu yí zhèng de], 所以这个方法不可取 [suǒ yǐ zhè ge fāng fǎ bù kě qǔ].

The English interpretation was: “While such an indiscriminate approach may work in the short run, it also may lead to future problems. Thus it is not a viable option.” The original intention is that when radishes are in short supply when they are on the market, merchants and hawkers often ship as early and as much as possible, and they don't care about carefully washing off the mud on the radishes. It was later extended to the fact that doing things only pursues speed and ignores details. The original meaning of “大水漫灌” refers to an irrigation method used by people in agricultural production. It was often used to refer to the unified steps or methods taken by the government in order to improve speed and efficiency. Therefore, there is a slight semantic repetition of “flood irrigation” and “radish is fast and does not wash mud”. In order to convey effective information to foreign partners in a limited time, Zhang Lu combined the two information and translated the saying “radish is fast and doesn't wash mud”. The direct translation is “such an indiscriminate approach”. Although the image of the original text is abandoned, it is a feasible method in diplomatic interpretation that pays attention to efficiency and accuracy.

The logic behind this choice is also consistent with Pym's principle of risk minimization, which states that translators must address potential communication failures rather than simply copying them. [14] It also reflects Chesterman's accountability ethics, according to which translators have a responsibility to ensure that political objectives are clearly conveyed to the target audience. [15] In some cases, the application of this simplification should be balanced by other rhetorical strategies so that the accuracy of the translation does not completely obscure cultural expression.

Literal translation, interpretation, and synthesis each have their advantages and disadvantages, and play different roles in different contexts. They are not contradictory but rather complementary tools. Translators should flexibly choose based on the context, the audience, and political risks, thereby achieving a balance between political significance and linguistic style.

A literal translation to convey the content of poems requires that the translation correspond to the content of the original text, and not arbitrarily increase or decrease the number of words and meanings in the original text. The method of literal translation can be used in the field of diplomacy, which is characterized by a more rigid approach and demonstrates the political position of the country in order to better show the diplomatic position of the country.

Case 1. 行有不得，反求诸己

SL: 行有不得，反求诸己 (xíng yǒu bù dé, fǎn qiú zhū jǐ) 《孟子·离娄上》

TL: Turn inward and examine yourself when you encounter difficulties in life.

This quotation was cited during the Ministry of Foreign Affairs press conference on March 12, 2020, when spokesperson Geng Shuang rejected U.S. accusations about the early stages of the epidemic. The translator adopted a literal translation strategy while adjusting word order to conform to English thematic prominence. The result preserves political equivalence by highlighting self-responsibility, while also retaining the rhetorical force of Confucian discourse.

Ancient Chinese poems are subtle and elegant, their language is concise, and they are very characteristic of Chinese culture. When translating in the field of diplomacy, in order to better convey the friendship and friendly atmosphere between countries, translators often have to supplement some of the content or remove some of the graphic information in order to make it easier for a foreign audience to understand their basic thoughts and emotions.

Case 2. 人心齐，泰山移

SL: 人心齐，泰山移 (rén xīn qí, Tài Shān yí) 《古今贤文》

TL: When people are determined, they can overcome anything.

This old saying is written on the medical supplies provided by the Chinese government to African countries. The original sentence comes from an old Chinese proverb that is well-known in China, while the English translation adopts the famous words of former South African President Mandela. This proverb was inscribed on medical supplies sent to African countries. The translator paraphrased the expression, omitting the culturally specific "Mount Tai" and aligning the message with a quotation familiar to foreign audiences. It is an elaboration of the main content of the meaning of the image. Using statements that are familiar to the people of both countries can better convey the meaning of helping each other in the same boat, suffering and sharing in the same boat contained in the original sentence itself.

Case 3. 杀鸡取卵，竭泽而渔

SL: 杀鸡取卵，竭泽而渔 (shā jī qǔ luǎn, jié zé ér yú) 《吕氏春秋·慎大览》

TL: A development model resembling killing a goose to get its golden eggs or draining the pond to catch the fish cannot be sustainable.

This original sentence is a classic Chinese idiom. When translating, you cannot stick to the literal translation of these two idioms in the original form. According to the characteristics of the target language, the translation adds subjects and verbs to it, so that foreign audiences can see at a

glance the development mode referred to by these two idioms. Here the translator applied a hybrid method, combining condensation, explication, and intertextuality. By supplementing the idioms with explicit subjects and verbs and drawing parallels with Western fables, the translation strengthens intercultural resonance while maintaining political equivalence. The former has the same beauty, and the latter allows the rich life atmosphere in the original language to be conveyed to the greatest extent. Translated into two symmetrical structures, the image is vivid and easy to understand, which is conducive to resonating with foreign audiences.

Case 4. 华山再高，顶有过路

SL: 华山再高，顶有过路 (Huà Shān zài gāo, dǐng yǒu guò lù) 《民间谚语》

TL: No matter how high the mountain is, one can always ascend to its top.

On March 14, 2010, Premier Wen Jiabao said when he met with Chinese and foreign reporters and answered reporters' questions. The translator adapted the expression by adding “always,” thereby reinforcing determination and political resilience. Although the cultural reference to Mount Hua is weakened, the translation conveys motivational force effectively for international audiences.

Case 5. 和而不同

SL: 和而不同 (hé ér bù tóng) 《论语·子路》

TL: The gentleman aims at harmony, and not at uniformity / Seek harmony in diversity.

In December 2003, Prime Minister Wen mentioned this concept in a speech titled "Focusing on China" at Harvard Business School. In the context of international relations. Harmony and Differences emphasizes that countries around the world should strive for harmonious and cooperative development based on tolerance and respect for each other. Therefore, the translator translated it as “Seeking harmony without uniformity. It faithfully conveyed the speaker's ardent hope that China and the United States can properly handle the political and cultural differences between the two countries, seek common ground while preserving differences, and respect each other's institutional choices and development models.

In November 2009, Premier Wen also mentioned this great idea in his speech "Respecting the Diversity of Civilizations" at the League of Arab States headquarters. Islamic civilization also contains the concepts of advocating peace and advocating tolerance. In this situation Premier Wen emphasized that there are differences among human civilizations, but peace and tolerance are the invariant pursuits of all civilizations. Countries should seek unity among diverse civilizations in order to achieve harmonious and common development. According to the context of the prime minister's speech at the time, the translator flexibly translated it as “Seek harmony in diversity”, which well captures the meaning of Premier Wen's “seek common ground in diversity, and seek harmony in differences”, highlighting respect for the diversity of civilization.

Comparing the two examples above, it can be noted that in two speeches the emphasis is on harmony without striving for consistency, and in the second - on striving for harmony and consistency in differences. The translator responds flexibly to the context and political connotation of the speaker, accurately conveying his political purpose and meaning.

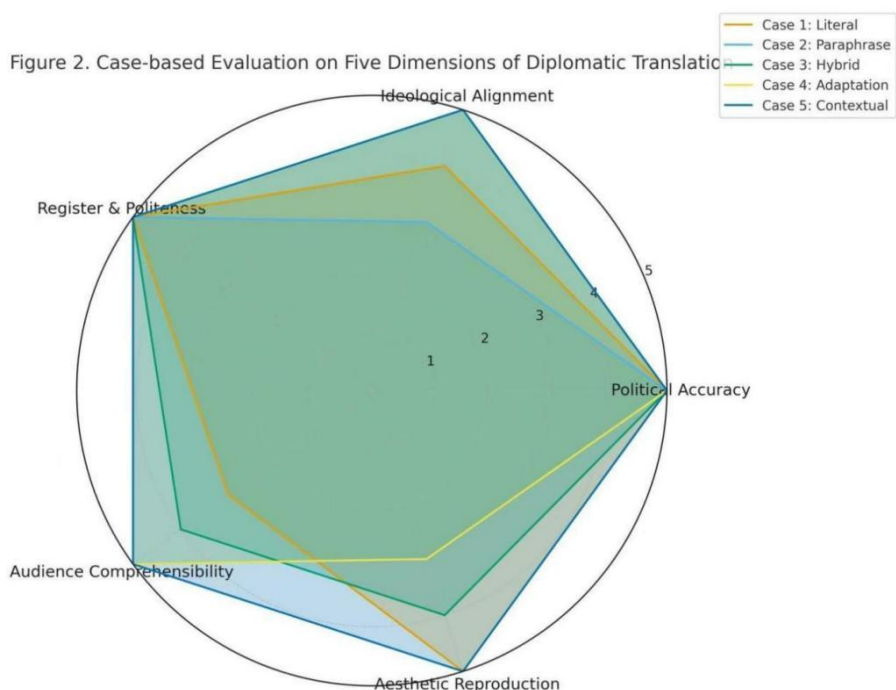
The five cases above demonstrate that diplomatic translators differ not only in their linguistic skills when choosing translation strategies, but also in their effectiveness across multiple dimensions, including political, cultural, and communicative expression. To systematically and comparatively evaluate these strategies, this study proposes a five-dimensional model, exploring five dimensions: political accuracy, ideological consistency, register and politeness, audience comprehensibility, and aesthetic representation. The results are shown in Table 1 and further illustrated in Figure 2.

Table 1. Case-based Evaluation of Translation Strategies in Diplomatic Discourse

ST & TT	Strategy	Political Accuracy	Ideological Alignment	Register & Politeness	Audience Compre-	Aesthetic Repro-	Context

					hensibility	duction	
行有不得， 反求诸己 → Turn inward...	Literal	High	High	High	Medium	High	Press confe- rences
人心齐，泰 山移 → Overcome anything	Para- phrase	High	Medium	High	High	Medium	Aid diplomacy
杀鸡取卵， 竭泽而渔 → Unsus- tainable	Hybrid	High	High	High	High	Medium- High	Policy discourse
华山再高， 顶有过路 → Summit	Adapta- tion	High	High	High	High	Medium	Inspira- tional speech
和而不同 → Harmony...	Context- ual	High	High	High	High	High	Civiliza- tion dialogue

As shown in Table 1, each translation strategy achieves political and aesthetic equivalence to varying degrees. For example, literal translation preserves the rhetorical power of the translation, but may also lead to cultural obscurity. Interpretive translation ensures clarity and precision in political expression, but may weaken the effect of cultural imagery. Therefore, in some cases, if diplomatic translators choose a hybrid approach, they can balance accuracy and comprehensibility. This study also points out that contextualized translation of phrases such as "harmony in diversity" clearly demonstrates how translators choose and adjust their translations according to the diplomatic context. Table 1 systematically summarizes the different performances of each strategy across five dimensions. To further illustrate this, Figure 2 presents the same data visually. This chart makes the trade-offs between different strategies more intuitive, clearly showing the relative advantages and disadvantages of each dimension.

Based on the relative performance of the five cases across five dimensions shown in Figure 2, we can conclude that diplomatic translation cannot be simplified to a single method. Instead, it

requires a more flexible selection and application of multiple strategies in the practical application of theory, with appropriate adjustments made according to changes in context. Overall, diplomatic translators play a crucial mediator role, and the choice of translation strategies is key to achieving diplomatic communication goals. This study uses a five-dimensional model to propose a new framework that combines the dual principles of political and aesthetic equivalence. This theory emphasizes that diplomatic translation, as a form of strategic communication, places extremely high demands on the fidelity of the original text, cultural connotations, and audience expectations. We should always pay attention to balancing multi-dimensional considerations. In diplomatic translation, we must not only adhere to the core goal of accurately expressing political intentions but also achieve aesthetically pleasing translation effects.

CONCLUSION

As a special diplomatic language, the role and status of famous quotes and famous sentences in cultural allusions are irreplaceable in the history of diplomacy. It can achieve effects that cannot be achieved by general diplomatic instruments and effectively promote the promotion of foreign relations and foreign policy. The use of literary allusions in the diplomatic context serves its political purpose and is given deep political connotation and political significance. Therefore, this paper proposes a new standard to guide the translation of metaphors in diplomatic situations, namely “political equivalence and aesthetic equivalence”. Through case studies, such as analyzing the quotations and translations of classical Chinese literature like “行有不得，反求诸己” and “和而不同”, this study demonstrates that while maintaining the depth of diplomatic texts, translators should prioritize political fidelity and accuracy. In this way, we can not only preserve the meaning in sensitive contexts but also enhance the translator's cross-cultural understanding, enabling the recipient to better understand the original text and appreciate its cultural connotations. However, in order to better promote Chinese culture and let more people appreciate the breadth and depth of Chinese culture, translators should also think more and accumulate more in normal times, strengthen the cultural literacy of Chinese and foreign bilingualism, and strive to use bilingualism handily and translate metaphors with ease, so that foreign audiences can also feel the beauty and artistic conception of Chinese.

The results of this study demonstrate that different translation strategies have their own advantages and limitations. When diplomatic texts employ metaphors, literal translation, while effective and ensuring rhetorical power, also carries the risk of culturally specific references becoming obscure and difficult to understand. In the field of diplomacy, poetry and ancient words have gradually become a means of expressing emotions. It is an eternal and classic language with the ability to embrace history and penetrate the hearts of people, as well as strong cohesion and attractiveness. While the proposed five-dimensional model is primarily conceptual, the inclusion of independent raters, a theoretically grounded hierarchy of evaluation criteria, and an external recipient-based assessment provides an initial empirical grounding for the framework. Famous quotations from Chinese classics and culture, which are found in diplomatic situations, pursue political goals, have political connotations and meanings and cannot be translated simply using traditional principles and methods of literary translation. For example, when the same sentence occurs in a diplomatic context, the translator cannot accurately reproduce the above translation. Therefore, in this study, the author proposes a composite standard for translation into such literary languages, that is, political equivalence and aesthetic equivalence jointly achieve the goal. This requires the translator to accurately understand and convey the speaker's political intentions, political connotations, political trends, and emotional meanings. And based on the achievement of meaning, we strive to show the beauty of the phonological meaning of the original text, so that the translating audience and the audience of the source can enjoy similar or even the same information and aesthetic feelings. Overall, the research findings suggest that diplomatic translation is not a

single method, but rather a flexible strategic system, requiring the selection of appropriate translation strategies based on specific contexts.

REFERENCES

- 1 Tytler, A.F. (1790), Essay on the Principles of Translation. Archibald Constable and Company, Edinburgh, Scotland, pp. 2–4.
- 2 Croce, B. (2005), “Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic”, available at: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/9306/pg9306-images.html> (Accessed 30 September 2025).
- 3 Nida, E. (2004), Principles of Correspondence, in Venuti, L. (ed.), The Translation Studies Reader, 2nd ed., Routledge, Oxford, UK, pp. 153–167.
- 4 Mao, D. (1983), Literary translation work must be raised to the level of artistic creation, Chinese Translation, 1, pp. 16–17.
- 5 Duan, H. (2005), “James Legge: The origin and style examination of the translation of ‘Chinese Classics’”, Journal of Zhejiang University (Humanities and Social Sciences Edition), pp. 91–98.
- 6 Seidikenova, A., Bakitov, A., Morugova, Y., Zhantileuova, G. (2020), “Problems of translation and teaching of military terminology at the universities of Kazakhstan”, News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Social and Human Sciences, 4(332), 249–257.
- 7 Kamirdinova, N., Kalieva, Sh. (2018), “Communicative-pragmatic analysis of diplomatic papers (based on note verbale)”, Journal of Oriental Studies (KazNU), 2(85), pp. 207–214.
- 8 Seidikenova, A., Bakitov, A., Abirova, A. (2022), “Strategies for translating official and legal documents”, News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Social and Human Sciences, 3, pp. 209–215.
- 9 Schäffner, C. (2012), “Rhetorical and ideological aspects of translation in diplomacy”, in Venuti, L. (ed.), The Translation Studies Reader (3rd ed.), Routledge, London and New York, pp. 231–243.
- 10 Kang, J. (2020), Diplomatic Translation and Cross-Cultural Pragmatics, Springer, Singapore, pp. 55–72.
- 11 Yang, M. and Yan, D. (2012), “Translation strategy of diplomatic language under the theoretical framework of political equivalence”, Journal of the People’s Liberation Army Institute of Foreign Languages, vol. 3, pp. 73–77.
- 12 Venuti, L. (1995), The Translator’s Invisibility, Routledge, London and New York, pp. 19–21.
- 13 Bielsa, E. and Bassnett, S. (2009), Translation in Global News, Routledge, London and New York, pp. 66–69.
- 14 Pym, A. (2014), Exploring Translation Theories (2nd ed.), Routledge, London and New York, pp. 85–88.
- 15 Chesterman, A. (2017), The Ethics of Translation, Routledge, London and New York, pp. 112–115.

Received: 02.10.2025

Дипломатиялық аудармадағы мәдени аллюзиялар: стратегиялар, модельдер және бейімдеу жолдары

Л. Жунисбек¹, Ф.Н. Даулет¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

Мақалада қытай мәдени классикаларын аудару үдерісінің ерекшеліктері талданады және дипломатия саласындағы көркем аударманы контекстке бейімделген аударма әдістерімен ұштастыру қажеттігі негізделеді. Дипломатиялық контексте көркем тілдің аударылуы маңызды саяси міндет пен саяси реңкке ие болғандықтан, дәстүрлі көркем аударма қағидаттары мен әдістері бұл талаптарды толыққанды қанағаттандыра алмайды. Сол себепті мәдени-тілдік аударманың ерекшеліктеріне сүйене отырып,

дипломатиялық жағдайға бейімделген жетілдірілген стандарттар мен аударма стратегиялары әзірленуі тиіс. Бұл мемлекеттер арасындағы мәдениетаралық ынтымақтастық пен коммуникация міндеттерін іске асыруға мүмкіндік береді. Жаңа дәуірдің дипломат-аудармашылары ретінде біз «саяси эквиваленттік» және «эстетикалық эквиваленттік» деп аталатын жаңа кешенді қағидатты енгізуіміз қажет. Аударма мәтіні мен түпнұсқа мәтіннің саяси және эстетикалық эквивалентті болуын қамтамасыз ету үшін баяндамашының шынайы саяси ниеті мен саяси мазмұнын дәл жеткізу, сонымен қатар түпнұсқаның көркемдік ерекшеліктерін сақтау қажет. Зерттеу нәтижесі теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды. Ол эквиваленттік пен функционалдылыққа негізделген аударма әдістерінің дамуына ықпал етіп қана қоймай, дипломатиялық аударманың сапасын қамтамасыз ету мен аудармашыларды даярлау ісіне де үлес қосады.

Кілт сөздер: дипломатиялық аударма, аудармадағы мәдени аллюзиялар, саяси эквиваленттілік, эстетикалық эквиваленттілік, аударма стратегиялары, мәдениетаралық қарым-қатынас.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Tytler, A.F. (1790), Essay on the Principles of Translation. Archibald Constable and Company, Edinburgh, Scotland, pp. 2–4.
- 2 Croce, B. (2005), “Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic”, available at: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/9306/pg9306-images.html> (Accessed 30 September 2025).
- 3 Nida, E. (2004), Principles of Correspondence, in Venuti, L. (ed.), The Translation Studies Reader, 2nd ed., Routledge, Oxford, UK, pp. 153–167.
- 4 Mao, D. (1983), Literary translation work must be raised to the level of artistic creation, Chinese Translation, 1, pp. 16–17.
- 5 Duan, H. (2005), “James Legge: The origin and style examination of the translation of ‘Chinese Classics’”, Journal of Zhejiang University (Humanities and Social Sciences Edition), pp. 91–98.
- 6 Сейдикенова А., Бақытов А., Моругова Е., Жантілеуова Г. (2020), “Қазақстан университеттерінде әскери терминологияны аудару және оқыту мәселелері”, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы, 4(332), 249–257.
- 7 Қамырдинова Н., Қалиева Ш. (2018), “Дипломатиялық іс - қағаздарының коммуникативті - прагматикалық анализі (вербалды ноталар негізінде)”, Шығыстану журналы (ҚазҰУ), 2(85), 207–214.
- 8 Сейдикенова А., Бақытов А., Абирова А. (2022), “Ресми құжаттар мен заң саласындағы мәтіндерді аударудағы стратегиялар және аударма үдерісіндегі кездесетін қиындықтар”, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы, 3, 209–215.
- 9 Schäffner, C. (2012), “Rhetorical and ideological aspects of translation in diplomacy”, in Venuti, L. (ed.), The Translation Studies Reader (3rd ed.), Routledge, London and New York, pp. 231–243.
- 10 Kang, J. (2020), Diplomatic Translation and Cross-Cultural Pragmatics, Springer, Singapore, pp. 55–72.
- 11 Yang, M. and Yan, D. (2012), “Translation strategy of diplomatic language under the theoretical framework of political equivalence”, Journal of the People’s Liberation Army Institute of Foreign Languages, vol. 3, pp. 73–77.
- 12 Venuti, L. (1995), The Translator’s Invisibility, Routledge, London and New York, pp. 19–21.
- 13 Bielsa, E. and Bassnett, S. (2009), Translation in Global News, Routledge, London and New York, pp. 66–69.
- 14 Pym, A. (2014), Exploring Translation Theories (2nd ed.), Routledge, London and New York, pp. 85–88.

15 Chesterman, A. (2017), *The Ethics of Translation*, Routledge, London and New York, pp. 112–115.

Материал 02.10.2025 баспаға түсті

Культурные аллюзии в дипломатическом переводе: стратегии, модели и механизмы адаптации

Л. Жунисбек¹, Ф.Н. Даулет¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

В статье анализируются особенности процесса перевода китайских культурных классических текстов и обосновывается необходимость сочетания литературного перевода в сфере дипломатии с контекстно-адаптированными переводческими методами. Процесс перевода с литературного языка в дипломатическом контексте наделяется важной политической задачей и окраской. Следовательно, принципы и методы традиционного художественного перевода больше не могут в полной мере удовлетворять потребностям этой задачи, и модернизированные стандарты и стратегии перевода должны разрабатываться в дипломатическом контексте, исходя из особенностей культурного и лингвистического перевода. Это полезно для реализации задач межкультурного обмена и коммуникации между странами. Как дипломатические переводчики новой эры, мы должны ввести новый сложный принцип, называемый политической эквивалентностью и эстетической эквивалентностью. Для того чтобы переведенный текст и исходный текст имели одинаковую политическую и эстетическую эквивалентность, необходимо точно передать истинные политические намерения и политические коннотации говорящего и в то же время обеспечить литературное совершенство исходного текста. Это открытие имеет как теоретическое, так и практическое значение. Оно не только помогает совершенствовать методы исследований, основанные на эквивалентности и функциональности, в переводе, но и способствует подготовке переводчиков и обеспечению качества дипломатического перевода.

Ключевые слова: дипломатический перевод, культурные аллюзии в переводе, политическая эквивалентность, эстетическая эквивалентность, стратегии перевода, межкультурная коммуникация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Tytler, A.F. (1790), *Essay on the Principles of Translation*. Archibald Constable and Company, Edinburgh, Scotland, pp. 2–4.
- 2 Croce, B. (2005), “Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic”, available at: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/9306/pg9306-images.html> (Accessed 30 September 2025).
- 3 Nida, E. (2004), *Principles of Correspondence*, in Venuti, L. (ed.), *The Translation Studies Reader*, 2nd ed., Routledge, Oxford, UK, pp. 153–167.
- 4 Mao, D. (1983), *Literary translation work must be raised to the level of artistic creation*, *Chinese Translation*, 1, pp. 16–17.
- 5 Duan, H. (2005), “James Legge: The origin and style examination of the translation of ‘Chinese Classics’”, *Journal of Zhejiang University (Humanities and Social Sciences Edition)*, pp. 91–98.
- 6 Сейдикенова А., Бакитов А., Моругова Е., Жантйлеуова Г. (2020), «Проблемы перевода и преподавания военной терминологии в университетах Казахстана», *Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук*, 4(332), с. 249–257.

- 7 Камирдинова Н., Калиева Ш. (2018), “Коммуникативно - прагматический анализ дипломатических бумаг (на основе вербальных нот)”, Журнал востоковедения (КазНУ), 2(85), с. 207–214.
- 8 Сейдикенова А., Бакитов А., Абирова А. (2022), “Стратегии перевода официальных документов и юридических текстов и возникающие проблемы при процессе перевода”, Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук, 3, с. 209–215.
- 9 Schäffner, C. (2012), “Rhetorical and ideological aspects of translation in diplomacy”, in Venuti, L. (ed.), The Translation Studies Reader (3rd ed.), Routledge, London and New York, pp. 231–243.
- 10 Kang, J. (2020), Diplomatic Translation and Cross-Cultural Pragmatics, Springer, Singapore, pp. 55–72.
- 11 Yang, M. and Yan, D. (2012), “Translation strategy of diplomatic language under the theoretical framework of political equivalence”, Journal of the People’s Liberation Army Institute of Foreign Languages, vol. 3, pp. 73–77.
- 12 Venuti, L. (1995), The Translator’s Invisibility, Routledge, London and New York, pp. 19–21.
- 13 Bielsa, E. and Bassnett, S. (2009), Translation in Global News, Routledge, London and New York, pp. 66–69.
- 14 Pym, A. (2014), Exploring Translation Theories (2nd ed.), Routledge, London and New York, pp. 85–88.
- 15 Chesterman, A. (2017), The Ethics of Translation, Routledge, London and New York, pp. 112–115.

Материал поступил в редакцию журнала 02.10.2025

MFTAP 16.21.47

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp94-107](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp94-107)

Б.Ә. Көшімова¹, Ш.С. Әбішева¹, А.Х. Бекбосынова², С.Г. Канапина²

¹Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан Республикасы

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы

МАҢҒЫСТАУ ТОПОНИМІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК АССОЦИАЦИЯ

Бұл мақалада Маңғыстау топонимдерінің лингвокогнитивтік негіздері жан-жақты қарастырылып, географиялық атаулардың тек кеңістік бағдар ғана емес, ұлттық сана мен дүниетанымдағы күрделі мәдени-танымдық құрылым екені дәлелденеді. Автор Маңғыстау жер-су атауларында жинақталған этномәдени, тарихи, мифтік және лингвоәлеуметтік ақпараттарға талдау жасай отырып, оларды тіл тұтынушылар санасында қалайша концепт дәрежесіне көтерілетінін сипаттайды. Зерттеу барысында топонимдердің ұлттық менталитетпен, дәстүрмен, рухани құндылықтармен және тарихи жадымен байланысы айқындалды. Маңғыстау концептісінің сан алуан мағыналық қабаттардан (жағымсыз эмоция, мифтік бейнелер, экономикалық ассоциациялар) тұратыны, әрі олардың біртіндеп санада орнығу үдерісі көрсетіледі. Сонымен қатар, қазіргі тілтұтынушы үшін географиялық атаулардың эмоциялық және мәдени жүктемесі бар, көпқабатты семантикалық құрылым ретінде қабылданатыны дәлелденеді. Мақалада топонимдер – ұлттың дүниетанымымен тығыз байланысты, когнитивтік тұрғыдан белсенді этномәдени бірлік ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: топоним, лингвокогнитивтік негіз, концепт, сема, әлеуметтік ассоциация, эмоция, этномәдени бірлік, дискурс.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жалқы есімнің семантикасын құрылымдау немесе модельдеу мәселесі ономастикалық зерттеулер теориясы мен әдістемесінің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл салада көптеген жұмыстар жүргізілді: атап өтсек, орыс тіл білімінде, В.А. Никонов, А.В. Суперанская, А.К. Матвеева, М.Э. Рут, Е.Л. Березович, М.В. Голомидова, И.С. Карабулатовалардың, қазақ тіл білімінде Қ. Рысберген, Б.Тілеубердиевтің еңбектерін атап өтуге болады.

«Оним семантикасын модельдеудің қызықты әрі тиімді нұсқасын М.В. Голомидова ұсынған, ол жалқы есім концептісін қалыптастыру ретінде қарастырады. Автордың тұжырымдамасы бойынша атау оны қолдану мүмкіндіктері туралы идеялардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі, бұл – осы тілде сөйлейтіндерде қалыптасқан ономастикалық белгіні пайдалануымен байланысты тілдік және экстралингвистикалық білімнің көрінісі» [1, 16]. «Жалқы есімнің жалпы теориясы» тарауларының бірінде А.В. Суперанская ассоциациялардың маңыздылығы мен рөліне жеке тарауша арнаған [2]. Мұнда автор әртүрлі ассоциацияларды, соның ішінде ономастикалық ассоциацияларды зерттеудің ерекше маңыздылығын атап көрсетеді. Ассоциативті кешеннің тиісті атауларына тән құрылымын А.В. Суперанская: «ассоциация с именуемым объектом + комплекс различных сведений об объекте + комплекс эмоций, вызванных этим объектом у говорящего», – деп атап көрсетеді [2, 285].

В.А. Никонов топоним мағынасының үш түрлі деңгейін атап көрсетеді: «1) топонимнің негізін қалаған сөздің этимологиялық және апеллятивтік мағынасы; 2) тікелей географиялық мағынасы, яғни топонимнің сөйлеу барысында қолданылу ерекшелігі; 3) посттопонимдік мағына – адамның нысанмен танысуы нәтижесінде атауға байланысты қалыптасқан ассоциациялар» [3, 57].

Осылайша, ассоциациялар топонимдік семантика құрылымының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады деген қорытындыға келеміз. Ассоциативті әдіс – географиялық атаулардың семантикалық мазмұнын ашу мен жүйелеудің тиімді әрі жаңашыл тәсілдерінің бірі. Бұл әдіс топонимикалық материалды зерттеуде ана тілінде сөйлейтіндердің тілдік санасындағы жалқы есімдерді қабылдау эволюциясын бақылауға мүмкіндік береді. Топонимдерде тіл мен мәдениет тығыз байланысты. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мәдени коннотация негізінде жүзеге асады. Бұл коннотация топонимнің ассоциативті және бейнелі негізін мәдени және ұлттық стандарттармен немесе стереотиптермен сәйкестендіру арқылы пайда болады [4,15].

Сонымен қатар, жалқы есімнің семантикалық құрылымын модельдеу тек лингвистикалық факторлармен шектелмейді, ол тіл иесінің когнитивтік және этномәдени санасымен де тығыз байланысты. Бұл тұрғыда жалқы есімнің мазмұны – тек тілдік белгі ғана емес, сонымен қатар мәдени, тарихи және әлеуметтік ақпараттың шоғырланған көрінісі болып табылады. Яғни, жалқы есім – тіл мен таным тоғысқан тұста пайда болған күрделі құрылым.

Ассоциативтік әдіс осы танымдық және мәдени құрамдас бөліктерді ашуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы тіл иелерінің жалқы есімдерге байланысты жеке және ұжымдық қабылдауын, олармен байланысты туындайтын образдар мен эмоцияларды жүйелеуге болады. Осылайша, ономастикалық бірліктерді зерттеуде ассоциативтік талдау, тек семантикалық мәнді ашу ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тарихи, әлеуметтік және этникалық қауымдастықтардың дүниетанымдық ерекшеліктерін де көрсетеді.

Мұндай тәсіл тек жеке жалқы есімдерге қатысты емес, сонымен қатар белгілі бір өңірге тән топонимдік жүйелерді сипаттауда да тиімді. Мысалы, Қазақстан аймақтарындағы атауларды зерттегенде, ономастикалық жүйеде этнотілдік ерекшеліктер, тарихи жағдайлар мен табиғи географиялық факторлар көрініс табатыны байқалады. Ассоциативтік өріс

арқылы топонимнің тарихи-мәдени сипатын қалпына келтіріп, қазіргі тілдік сананың қабылдау ерекшеліктерін де анықтауға болады.

Сондай-ақ ономастика саласындағы модельдеудің заманауи бағыттары компьютерлік лингвистика мен корпус лингвистикасының мүмкіндіктерін де пайдаланады. Жалқы есімдердің семантикалық құрылымын модельдеу кезінде тілдік деректерді статистикалық және семиотикалық талдау арқылы кешенді зерттеу әдістері қолданылуда. Бұл – жалқы есімдерді автоматты түрде тану, оларды картографиялау, тарихи-мәдени кеңістіктегі өзгерістерін бақылау секілді жаңа ғылыми міндеттерді шешуге жол ашады.

Қорытындылай келе, жалқы есімдердің семантикасын құрылымдау мен модельдеуде ассоциативтік әдіс, когнитивтік тәсіл және мәдениетаралық талдау секілді пәнаралық бағыттардың тоғысуы – ономастика ғылымының заманауи парадигмасын айқындайтын басты бағдарлардың бірі болып отыр. Мұндай кешенді көзқарас ономастикалық зерттеулердің танымдық әлеуетін арттырып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

КІРІСПЕ

Жалпы топонимдерде тілдің мәдени құндылықтары мен қоғамның дүниетанымын білдіру тәсілі және халықтың тарихынан хабар беретін өзгерістердің жиынтығы жатады. Н.Уәли: «Ономастикалық атаулардың табиғатын когнитивтік құрылым тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі, мүмкіндігі еш күмән туғызбаса керек, біріншіден, топоним, антропоним, гидроним, космонимдік т.б. атаулар ақиқат дүниенің үзігін бейнелейтін тілдік картиналарға жатады; екіншіден, ономастикалық атаулар тілдік ұжымның, тілдік тұлғаның когнитивтік санасында белгілі бір білімдер жүйесі, аялық білім түрінде өмір сүреді. Ономастикалық атаулар, оның ішінде жер-су атаулары кездейсоқ түзілім емес, ол тілдік санадағы ақиқат дүниені, мәдени-тілдік қоғамдастықтың тарихи иесін бейнелейтін жүйе» [5] – деген пікір айтады.

Маңғыстау топонимі қазақтың ұлттық лингвомәдени концептісі болып табылады. Себебі «Топонимдер жай ғана географиялық атаулар емес, олардың құрамында географиялық және тілдік мағлұматтармен қатар тарихи дәуірлердің айғағы көрініс береді. Жер-су атаулары, олардың өзіндік ерекшеліктері сол жерде тұратын халықтың мәдениеті мен өмір салтына тікелей байланысты» [6, 16]. Мәселені негіздеу қазақ топонимдерінің концептуалдану мүмкіндіктерін көрсетеді. Ең алдымен ол ҚАЗАҚСТАН, Қазақ даласы деген макроконцептінің ажырамас бір бөлігі болуы тиіс. Ал ҚАЗАҚСТАН деген макроконцептінің болуын дәлелдеген әлі ғылыми зерттеулер бола қоймаса да, жуық арада болуы, болғанда да біреу емес, бірнеше болуына сеніміміз нығая отырып, әрі ҚАЗАҚСТАН концептісін құрайтын кіші концептілердің зерттеле бастағанын көріп, біз МАҢҒЫСТАУ-ды ҚАЗАҚСТАН концептісінің бір компоненті ретінде аламыз. Және мұндай топонимдердің индивидуалданған семантикасынан барып, объективтенген, кейін қайыра индивидуалданған, «туған жер» мен «туғал ел» деген саналы индивидтің ең жақын эмоциясымен ажырамас байланыстағы «концептілік бірліктер» қазақ ұлтының санасындағы негізгі концептілер болып табылатынына көзіміз жетіп отыр. Өйткені жер-су атауы ұлттың ментальділігімен тіке бірлікте. Сонда бір жағынан Маңғыстау қазақ ұлтының ментальділігін көрсететін концептіге айналғанын да дәлелдеуге тиіспіз. Ол үшін керісінше әдіс қолданамыз: Маңғыстауды менің, болмаса мен сияқты жеке субъектілердің кіндік қаны тамған жері деп жекешелендіріп емес, оны объективтендіреміз. Объективтендірудің бір жолы өзіміз өмір сүрген дәуірге дейін, кезеңге дейінгі шығармашылықта осы жер атауы қалай бейнеленді, қалай танылды, қандай сезімнің таңбасы болды, соған назар аудару. Яғни, Қ.Рысбергген атап көрсеткен лингвоәлеуметтік ақпаратты іздеу, тану. «Лингвоәлеуметтік ақпарат – нақты бір атау туралы қоғамдағы қазіргі кезеңдегі халық, әлеуметтік топтар арасындағы түрлі деректер, ассоциациялар, яғни шартты түрде тарихи болып үлгірмеген немесе тарихилануға бейім атауларға қатысты ақпараттар, мысалы, Арал (Арал тағдыры), Семей (Семей полигонының

қасіреті), Байқоңыр (ғарышқа жол), Астана – тәуелсіз Қазақстанның елордасы, ҚР жетістігінің символы т.б.» [7, 30].

Бүгінгі таңда тіл біліміндегі антропоэлектік бағыт пен когнитивтік лингвистика шеңберінде топонимдерге қатысты зерттеулердің аясы кеңейіп келеді. Бұл зерттеулердің басты мақсаты – тек атаулардың тілдік табиғатын тану емес, сол атаулар арқылы ұлттық мәдениеттің ішкі құрылымдарын, тарихи жады мен танымдық кодтарын ашу. Себебі әрбір топоним – белгілі бір халықтың өмір сүру ортасын, шаруашылығын, дүниетанымын, тарихи-мәдени тәжірибесін, тіпті эмоциялық қарым-қатынасын бейнелейтін күрделі семантикалық құрылым. Осы орайда Маңғыстау атауының концепт дәрежесіне көтерілуі – оның тек географиялық нүкте емес, сонымен қатар ұлттық санада мағынасы бар, өз алдына мәдени бейне ретінде орныққанын көрсетеді.

Бүгінгі күннің қоғамдық-саяси ахуалында, әсіресе ақпараттық кеңістіктің ықпалы артқан кезеңде, белгілі бір топонимге қатысты қоғамдық пікір мен ұжымдық түсініктердің қалайша қалыптасатынын зерделеу маңызды. Маңғыстау атауы да дәл осы тұрғыда қазіргі медиамәтіндерде, тұрмыстық сөйлеу тілі мен қоғамдық дискурста түрлі мағына қабаттарын жинақтаған концептілік бірлік ретінде назар аударады. Бұл атауға жүктелген семалар қоғамның әртүрлі деңгейіндегі қабылдау ерекшелігінен хабар береді. Атап айтқанда, тарихи-рухани мағынадан алыстап, көбіне материалдық немесе стереотиптік қабылдау жиі кездеседі. Сондықтан осындай концептіні қалыптастыруда лингвоәлеуметтік факторлармен қатар, ұлттық жады мен ұрпақтан-ұрпаққа берілетін тілдік-мәдени кодтардың рөлін назардан тыс қалдырмау керек.

Бірақ оған дейін біз осы күнгі қоғамдық сананың өкілі болғандықтан, бүгінгі күннің білім қорымен қоректеніп отырғандықтан, қазіргі Қазақстан жағдайындағы коммуникативтік тұлғалардың «үстіңгі санасында» Маңғыстау деген атау, сөз қандай ассоциациялар тудырады екен, қандай түсініктерді алдыңғы орынға шығарады екен деген мәселеге қызығушылық таныттық. Өйткені тілді қолданушылардың бәрі бір деңгейде емес, бәрі тілдің астыңғы қатпарларын тани бермейді, үстіңгі құрылымдармен сөйлейді, үстіңгі құрылымдағы дайын тұрған, алға шыққан түсініктерімен түсінеді. Бәрі бірдей интеллектуалды сананың өкілі емес: «көркем шығармалар тудырған бейнелер жаппай жұртшылыққа өз бағанасында әсер ете бермейді. Сондықтан жалпы төменгі, орта, жоғары деңгейдегі тілтұтынушылар санасында әлеуметтік, экономикалық, тұрмыстық, саяси жағдайына байланысты экстралингвистикалық сипаттағы қарабайыр ұғым-түсініктер болады» [8, 10]. Ол ұғым-түсініктер өз деңгейіндегі сөйлеу тілінде коммуниканттардың тез түсінісуіне көмектеседі. Осы сөйлеу тілінің өзінде үстіңгі құрылымға шыққан түсініктер бара-бара күрделі түсініктерге ұмтыла бастайды. Сана күрделілікке, жаңалыққа құштарланады. Мысалы, мына бір диалогті тыңдайық:

- Қай жақтансың, балам?
- Адаймын.
- А-а-а, Маңғыстауданмын де...., қалай икра-микро (қара уылдырық) әлі көп пе?

Диалогте алдыңғы коммуникант баланың туған, осыған дейін өмір сүрген жерін сұрады. Ал бала руын айтты. Екінші коммуникант үшін Маңғыстау мен адай деген түсінік синкретті сипат алып кеткен, тіпті бала үшін Маңғыстау емес, «адай елі» деген сөздің мағынасы құндырақ. Екінші коммуникант та адайлардың Маңғыстау жерінде тұратынын біліп, бірден Маңғыстау деген сөзден қара уылдырықты ассоциациялап шығарып алады. Және икра-микро деп әдейі қосынушылық, әдейі бағаламаушылық экспрессиясын көрсетеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Тіл – қыр-сыры мол, ішкі құрылымы күрделі, үздіксіз дамып отыратын қоғамдық-әлеуметтік құбылыс. Топонимдер – сол тілдің маңызды қабаттарының бірі, олар уақыт өте келе жаңарып, толықтырылып, әр кезеңнің мәдени-әлеуметтік, тарихи және идеологиялық өзгерістеріне бейімделіп, қоғам сұранысына қызмет етіп келеді. Жер-су атаулары – ұлт

жадындағы тарихи оқиғалардың, дүниетанымдық түсініктердің, географиялық танымдардың, саяси-әлеуметтік шындықтардың тоғысқан көрінісі. Олар – өткен мен бүгінді байланыстыратын әрі болашақ ұрпақтың да танымына әсер ететін маңызды мәдени кодтардың бірі болып табылады [9, 25].

Топонимияда әрбір этностың дүниетанымы, өмір сүру салты, наным-сенімі, әлеуметтік құрылымы мен тарихи тәжірибесі сақталған. Сондықтан да топонимдер тек тілдік бірлік емес, сонымен қатар халықтың мәдениетіне, рухани мұрасына, этнолингвистикалық ерекшеліктеріне қатысты күрделі мағыналық құрылым ретінде қарастырылады. Зерттеушілер топонимдік атауларды тіл білімінің түрлі салаларында – лексикология, семантика, когнитивтік лингвистика, социоллингвистика, этнолингвистика аясында зерттеуде. Әсіресе, топонимдерде халықтың ассоциативтік ойлауы мен дүниені қабылдау ерекшеліктері, қоғамда болып жатқан тарихи-мәдени өзгерістердің әсері көрініс табады.

Зерттеу жұмысында Маңғыстау өңіріндегі топонимдер арқылы берілетін лингвоәлеуметтік ақпараттар жан-жақты талданды. Бұл топонимдердің концептуалдану үдерісінде «туған жер», «атамекен», «киелі мекен» сынды ұлттық-мәдени эмотивтердің және сөйлеу тілінде жиі қолданылатын лингвоәлеуметтік тіркестердің ерекше рөл атқаратыны анықталды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – «Маңғыстау» концептісінің тек тарихи кеңістікте ғана емес, бүгінгі прагматикалық және ментальді кеңістікте де белсенді қызмет етуі, оның ұлттық концептосферадағы мағыналық тармаққа айналу ерекшелігін анықтауға бағытталған. Зерттеу нәтижелері қазіргі таңда топонимдердің тек бағыт-бағдар көрсетуші таңбалық қызметімен шектелмей, ұлттық, танымдық сипаттарымен қоғамдық-саяси маңызы бар тілдік бірлік ретінде алдыңғы қатарға шыққанын дәлелдейді. «Бүгінде топонимдер еліміздің тыныс-тіршілігіне қажетті бағыт-бағдар беретін таңбалық қызметінен басқа үлкен қоғамдық-саяси маңызға ие болып, ұлттық, танымдық сипаттарымен алдыңғы орынға шықты. Өйткені жер-су аттары адамзат қоғамында ғана пайда болып, өмір сүріп, қызмет ететіндіктен, сол қоғамда болып жататын өзгерістерден тыс қала алмайды. Уақыт өте бұл өзгерістер тарихқа айналады» [10, 87].

Зерттеу барысында жер-су атауларының лингвоәлеуметтік ақпаратын, оның ішінде халықтың тарихи-мәдени жадымен, әлеуметтік қабылдаумен, этникалық ассоциациялармен сабақтас семантикалық мазмұнын ашу мақсатында когнитивтік және ассоциативтік әдістер қолданылды. Бұл тәсілдер зерттеліп отырған топонимдердің халық санасындағы орны мен уәжін анықтауға мүмкіндік берді. Аталған әдіснама бойынша Есенов университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасында оқитын маңғыстаулық студенттер арасында арнайы эксперимент жүргізілді. Экспериментте студенттердің туған өлке топонимдеріне қатысты қабылдау ерекшеліктері мен мағыналық ассоциациялары сұралды. Сонымен қатар, Алматы қаласында тұратын әртүрлі сала қызметкерлері арасында сауалнама жүргізу әдісі қолданылып, олардың Маңғыстау топонимдеріне қатысты пікірлері мен танымдық деңгейлері салыстырмалы түрде талданды. Бұл әдістердің үйлесімі арқылы Маңғыстау топонимдерінің ұлттық санамен байланысы, аймақтық ерекшелігі және прагматикалық сипаты жан-жақты ашылып көрсетілді.

НӘТИЖЕЛЕР

Публицистикалық дискурстарда негізінен МАҢҒЫСТАУ атауына байланысты екі түрлі эмотивті кездестірдік, олар бірінші, мақтаныш сезімінен шыққан жағымды, көтеріңкі, әсіремақтау сезімдері болса, екіншісі МАҢҒЫСТАУ атауына қосыла ассоциацияланатын қорашыну, қор көру, көзтүрткі болу сезімдерімен байланысты екен.

I. Мақтаныш эмотивтері:

- «киелі өңір»;
- «ғаламаттар өлкесі»;
- «қазыналы түбек»;
- «қасиетті Маңғыстау»;

«қызығы мол өлке» (Ресей білімпаздары;
«аспан асты музей»;
«мұнайлы Маңғыстау»;
«қазынаға толы алып қорық»
«[тарихы қалың, тамыры терең, айтар әңгіме, шертер сыры көп қасиетті] құт мекен»;
«[ата-бабаларымыздың ат-тұяғының ізі қалған, дуалы сөзі қалған, асыл қасиеті дарыған
құнарлы топырақты] құтты мекен»;
«түлеген түбек»;
«Маңғыстауым – мерейім»;
«дәулетіміз де, сәулетіміз де мұнайда»;
«кіл тектілер жатқан маң»;
«пір Бекеттен дұға дарыған ел»;
«ұлдары тентек [ер салынбаған асаудай] ел»;
«бақытсыз келіп бақ тапқан ел»;
«кең[дігі сонша сауғалап келген қашқынға Қайдан келдің, не қылып жүрсің демеген,
таңырқаймын деп, таңданам деп талайдың, суырылып көзі, таңдайы түскен жұлынып] ел»;
«құт дарыған өлке»;
«ғашықтар мекені»;
«мақтанышым»;
«жер кіндігі»;
«жасампаздық рухы күшті ел»;
«[ұлан ғайыр қасиетке толы бір қиыр, әлемнің күллі асылындай жарқыраған] құдіретті
қоныс»;
«аяулы түбек»;
«атам-Адай, пірім-Бекет»;
[ұшы-қиырсыз шөлейт дала, толқындары толассыз жағаға ұрған Каспий теңізі, күнмен
шағылысқан көне мешіт күмбездер] балбал тастар»;
«көненің көзі де, бүгінгінің өзі де бар өлке»;
«дүние жүзіне белгілі аймақ»;
«көкке көтерілген күмбездер, әшекейлі мешіттер, көздің жауын алатын өрнекті
құлпытастар, оюлы қойтастар мекені»;
«[өзіне ғана емес күллі Қазақстанның, мемлекеттің өсіп өркендеуіне] сүбелі [үлес
қосып келе жатқан] өңір»;
«кәрі Маңғыстау»;
«төлқұжатты Маңғыстау».

Бұл баған сөз тіркестерінің жиі қайталануынан бастап, бір рет кездескеніне қарай орналастырылды, яғни алғашқы тіркестер БАҚ-та ең жиі қолданылған бірліктер екенін көруге болады. Байқап отырғанымыздай, жергілікті аудитория үшін өңірдің киелілігі алдыңғы орында, жер жағдайының ерекшелігі – ғаламаттығы да сол жер тұрғындары үшін ашылмаған құпия, ал қазыналылық, мұнай қорының көптігі, бір қызығы, өңір коммуниканттары үшін рухани құндылықтардан жоғары емес.

III. Қорлану эмотативтері:

«машақаттар өлкесі»;
«өз қандастары тарапынан сөз түрткі көруге мәжбүр ел»;
«жұмысшы табы қалыптаспаған ел»;
«арда аймақ»;
«көзәпара алалаушылық саясатының құрбандығына айналған жер»;
«бұйығы түбек»;
«шет аймақ»;
«өгей түбек»;
«жетім өлке»;
«өгей өлке»;

«жабайы өлке»;
«тағы өлке»;
«мешеу өлке»
«көрінгенге көз түрткі болған жер».

Бұл тіркестерде өз бағасын жеткілікті дәрежеде ала алмай келе жатқан өңір дауысының риза болмау, қорашсыну, іштей тыну реңктері бар. Немесе мекен тұрғындарының ӨЗ-і туралы бағаларының ерекше көтеріңкі екенін білдіретін реңк бар.

Біз енді осы мәтіндер әсер еткен, Ақтау қаласының болашақ зиялы қауым өкілдері – студент жастарының тілдік санасында қандай ассоциациялар қалыптасқан екен, соған назар аудардық.

Есенов университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасында оқитын маңғыстаулық 20 студентке жүргізілген эксперимент қорытындысы:

Қазыналы түбек 17
Мұнайдың астанасы 17
Мұнайлы алқап 15
Апатты аймақ 15
Әсем өлке 15
Шөл 15
Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен жер 14
Толық зерттелмеген 14
Дәстүрге бай құтты мекен 12
Шет қалған аймақ 12
Шаңды қиян 12
Шежіреге толы аймақ 8
Табиғаты ерекше 7
Қонақжай 7
тал бесік 7
маңғаз дала 4
түлеген түбек 4
аруана мекен 4
кұрсағы құтты 4
мазмұнға толы кітап 2
қойнауы бай өлке 1
теңдесі жоқ сұлу өлке 2
жер кіндігі 2
беті ашық оқулық 1

Бір айтатыны, жергілікті студенттер жер қойнауының байлығы мен сол байлықтан шығып отырған жер апатын қатар қойған, Бұл – қоғамның саналы азаматтары қалыптасып келе жатқанының белгісі. Сондай-ақ өңір табиғатының әсемдігі мен шөл далалығы да бірдей пайыздық көрсеткішті көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда, қазіргі Ақтау қаласы, Маңғыстау өңірін туған жерім деп санайтын тілдік тұлғалардың санасында МАҢҒЫСТАУ концептісінің экономикалық артықшылық компоненті, өңір табиғатының контрастылық сипаты: әрі сусыз, шөлді жер, әрі ерекше әсемдігі көрініс тапқан.

Тілдік санадағы концепт қалыптасуы көбінесе таза рационалды емес, эмоционалды-экспрессивті факторлармен тығыз байланысты. Тіпті академик В.А.Маслова атап көрсеткендей, «эмоция концептінің танымдық өзегіне серпін береді, сол арқылы ұлттық бейне қалыптасады» [11, 35]. Маңғыстау концептісі де дәл осы эмоциялық бейнелеу арқылы санада орнығып, ұжымдық жадыда ұзақ сақталып келе жатқан бірлікке айналды. Киелілік, мақтаныш, тектілік, тарихи қасірет секілді эмоциялық мазмұндар концептінің мәнін байытып, оны тек таным нысаны ғана емес, рухани-мәдени құндылық ретінде де орнықтырады.

Мәселен, «пір Бекеттен дұға дарыған ел», «жетім өлке», «қара алтынға толы құтты мекен» сынды тіркестер – тек тілдік құрал ғана емес, ұлттық эмоция мен мәдени жадтың көрінісі. Осы сезімдік коды бар тіркестер концептінің ядросын анықтап қана қоймай, оны ұрпақтан-ұрпаққа берілетін символдық белгілерге айналдырады.

Демек, Маңғыстау концептісі – лексикалық немесе тарихи сипаттан гөрі кеңірек: ол – ментальді кеңістік, эмоциялық тұрақ, рухани ереже. Мұндай концептілер – ұлттық идеология мен тарихи жадының тірегі бола алатын лингвомәдени феномендер.

Сөйтіп, орта деңгейдегі тілдік тұлғалардың санасындағы (сауалнама жүргізген студенттер мен БАҚ мақалаларындағы қоғамдық санада) МАҢҒЫСТАУ концептісіне мынадай концептуалды талдау жасап көрдік:

I. Маңғыстау атауының жалпы категориалды семантикасы: Маңғыстау – Каспий мен Арал, Жем мен Бегашы аралығын алып жатқан, Қазақстанның батысындағы облыс, жер атауы.

II. Индивидуалданған семантикасы: адай, қазыналы түбек, 362 әулие мекен еткен жер, мұнайлы өлке, «киелі өңір»; «ғаламаттар өлкесі»; «қазыналы түбек; қасиетті Маңғыстау»; «мұнайлы Маңғыстау»; «түлеген түбек»; «Маңғыстауым – мерейім; дәулетіміз де, сәулетіміз де мұнайда», «құт дарыған өлке»;

III. Атаудың прагматикалық зонасы:

а) э м о т а т и в т і к о м п о н е н т: қасиетті жер, киелі өлке, аяулы түбек, «мақтанышым»; «жер кіндігі»; «[ұлан ғайыр қасиетке толы бір қиыр, әлемнің күллі асылындай жарқыраған] құдіретті қоныс»; «кең[дігі сонша сауғалап келген қашқынға Қайдан келдің, не қылып жүрсің деген, таңырқаймын деп, таңданам деп талайдың, суырылып көзі, таңдайы түскен жұлынып] ел»;

ә) ф р е й м д і к о м п о н е н т: «аспан асты музей, жеті жұрт мекен еткен жер, «бақытсыз келіп бақ тапқан ел»;

IV Өріс проекциялары:

А н т о н и м ретінде мұнайлы – тақыр - қазыналы, қиыр - аспан асты музей, «қызығы мол өлке» - «кәрі Маңғыстау»; «дүние жүзіне белгілі аймақ» - қиыр, Тентек, «ұлдары тентек [ер салынбаған асаудай] ел»; сотқар - қорқу дегенді білмейтін, ез – батыр.

С и н о н и м қасиетті, киелі, құтты, құдіретті

К о н в е р с и я

мекен еткен – тығылған

басып алған – берілген

Алыс жер – түсінбейтін, жабайы

«кіл тектілер жатқан;

«пір Бекеттен дұға дарыған.

«қазынаға толы

[тарихы қалың, тамыры терең, айтар әңгіме, шертер сыры көп қасиетті ата-бабаларымыздың ат-тұяғының ізі қалған, дуалы сөзі қалған, асыл қасиеті дарыған құнарлы топырақты].

Осы нәтижелерге сүйене отырып, Маңғыстау концептісінің ұлттық санадағы орны мен құрылымын ғылыми-теориялық тұрғыдан сипаттау қажеттігі туындайды. Төменде осы концептінің тілдік санада орнығу ерекшеліктері мен құрылымдық модельдері сараланады: Қазақ ономастикасындағы концепт түсінігі тек тілдік-мәдени бірлік ретінде емес, сонымен қатар ұлттық болмысты айшықтайтын когнитивтік механизм ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан келгенде, «Маңғыстау» атауы – тек географиялық нысан емес, ол ұлттық жады мен ұжымдық сананың символына айналған концептілік бірлік. Осы концептінің күрделі құрылымы бірнеше қабаттан тұрады: когнитивтік ядро (перцептивтік образ), символдық мән, әлеуметтік-прагматикалық реңктер және эмоционалды-экспрессивтік қабаттар.

Маңғыстау – халықтың рухани-мәдени кеңістігінде терең орныққан, мифтік-танымдық қабаты бар концепт. Онда тарихи жады мен ұрпақ сабақтастығы сақталып қана қоймай, қазақтың өзін-өзі тануы мен тұтастығы бейнеленеді.

Маңғыстау концептісінің басты ерекшелігі – оның диахронды құрылымында. Яғни, бұл атау ежелден бастап тілдік санада түрлі деңгейде танылып, түрлі реңктер мен ассоциациялар жинақтаған. Бір жағынан бұл «қазыналы түбек», «киелі мекен» секілді жағымды, жоғары эмоционалды бірліктермен көрініс тапса, екінші жағынан – «шет қалған өлке», «жетім аймақ» секілді маргиналдық дискурстармен де сабақтасып жатыр. Бұл қарама-қайшылық оның семантикалық өрісін кеңейтіп, концептілік әлеуетін арттыра түседі.

Маңғыстау концептісінің ерекше бір қыры – оның тарихи жадымен сабақтастығында. Бұл туралы белгілі лингвомәдениеттанушы Е.Жанпейісов: «Қазақ халқының дүниетанымында жер атауы – тек кеңістік емес, ол ұлттың рухани тірегі, тарихи жадысының белгісі» – деп көрсетеді [12, 57]. Маңғыстау өңірі – Бекет ата, Шопан ата, Қараман ата сияқты әулиелермен сабақтас киелі кеңістік. Осы киелілік ұғымы тілдік санада эмоционалды таңба ретінде сақталып, түрлі поэтикалық формада қайта өңделеді: «пір Бекеттен дұға дарыған ел», «ата-бабалар ізі қалған құт мекен» деген тіркестер – осының дәлелі.

Лингвистикалық концептологияда мұндай эмоционалды және тарихи-мәдени қабаттар концептілік ядроны күшейтіп, оны тұрақты ұжымдық кодқа айналдырады. В.И. Карасик бұл құбылысты «мәдени кодталған концепт» деп атайды және «ондай концепт ұлт санасында мифтік деңгейде орнығады» деп жазады [13, 111].

Қазіргі кезде Маңғыстау концептісі тек өткенмен емес, бүгінгі прагматикалық кеңістікте де қызмет етіп отыр. Оның тілдік бейнесінде экономикалық, саяси және әлеуметтік факторлармен тығыз байланысқан прагматикалық мағына қалыптасқан. Мұны зерттеу барысында байқалған «мұнайлы өлке», «қара уылдырық», «байлыққа толы мекен» деген ассоциациялар растайды. Бұл ұғымдар тілтұтынушылардың күнделікті тәжірибесінен туындап, концептілік жүйеде мағыналық тармаққа айналады.

Алайда, материалдық байлыққа негізделген ассоциациялар концептінің рухани-мәдени әлеуетін толық сипаттай алмайды. Сол себепті қазіргі тілдік санада концептілік бейнені қалыптастыруда рухани мазмұн – тарих, салт, киелілік ұғымдары ерекше орын алады. Қазақ тіл білімінде бұл құбылысты «концептілік құндылық» деп атайды.

ТАЛҚЫЛАУ

«Топонимдер кез келген мәдени топтың лексиконының бір бөлігі болғандықтан, олар осы мәдениетті қалыптастырған және пайдаланатын халықтың шынайы мәдениеті туралы маңызды ақпарат береді. Көптеген зерттеушілер тіл – мәдениеттің негізі әрі басты құралы, сондай-ақ білім, құндылықтар, сенімдер мен идеяларды жеткізудің негізгі тәсілі деп санайды. Географиялық атаулар – мәдениеттің ажырамас бөлігі, себебі олар әртүрлі адам қауымдарының ауызша дәстүрлерінен туындап, ұрпақтан ұрпаққа белгілі бір өзгерістермен беріліп келеді» [14, 201].

Осы ғылыми ұстанымды басшылыққа ала отырып, біз Алматы қаласы қызметкерлерінің арасында «Маңғыстау деген жер аты сізге қандай түсінік тудырады?» деген сауалнама жүргіздік. Нәтижесінде, Маңғыстау атауы қазіргі таңда, ол жерді тікелей мекендемейтін, Қазақстанның әр өңірінен жиналған тілтұтынушылар санасында, ең алдымен, мынадай ассоциациялармен байланысатыны анықталды: «адай», «қара уылдырық», «мұнай». Сауалнамаға қатысқан респонденттердің 98 пайызы осы ассоциацияларды атады. Сонымен қатар, жиі қайталанған ұғымдар қатарында мыналар болды:

«қызыл балық»,
«қымбатшылық»,
«ақша»,
«ақшалы қазақ»,
«санаторийлерде толып жүретін ел»,
«байлық»,
«әулиелі жер».

Бұл деректерден аңғаратынымыз – респонденттердің ойында өңірдің материалдық-экономикалық артықшылықтары (мұнай, байлық, қымбатшылық) алдыңғы орынға шыққан. Ал рухани-мәдени компоненттер – дәстүр, тарихи сана, интеллектуалды мұра сияқты құндылықтар бұл тізімде мүлде жоқ немесе өте әлсіз көрініс тапқан. Демек, қазақ тілін коммуникативтік деңгейде меңгерген, бірақ сол өңірдің өкілі емес тілтұтынушылар үшін Маңғыстау көбінесе сыртқы, беткі сипаттармен бағаланады.

Бұл жағдай топонимдік концептіні тануда оның негізгі көзі тек сырттай әсер емес, ішкі – өңірлік сана, жергілікті тілдік тәжірибе екенін көрсетеді. Яғни, жер-су атауларынан туындайтын концепттер алдымен сол топырақта дүниеге келген, туған жеріне деген ерекше патриоттық сезімі бар, тіл арқылы өз өңірін бағалап, асқақтата алатын жергілікті тілтұтынушылардың сөйлеу тілінен қалыптасады.

Материалдық құндылықтар да рухани қабатпен байланыспаса, ол терең концептіге айнала алмайды. Интеллектуалды деңгейде бағалануы үшін кез келген ұғым рухани-мәдени тамырмен нәрленуі тиіс. Осы ретте біз Алматы қаласы тұрғындарынан алынған деректерге сүйене отырып, Маңғыстау концептісінің ұлттық санада толыққанды орнығуына, ең алдымен, сол жердің өз тұрғындары мен республика көлемінде танылған мықты тілдік тұлғалары айрықша үлес қосады деген тұжырым жасадық.

Өйткені концепт – сырттан телінетін дайын бейне емес. Ол алдымен тілтұтынушылардың күнделікті сөйлеу тәжірибесінен бастау алады. «Концепт ең алдымен сол тілді тұтынатын жалпы коммуниканттардың сөйлеу тілінен туады» деген пікір осыны дәлелдейді. Бұл жерде «жалпы коммуникант» ұғымының мәні терең: ұлттық тілде қалыптасқан концепт сол тілді тұтынушылардың барлығына ортақ кемінде екі-үш ассоциация арқылы санада орнығуы тиіс. Бұл бастапқы қарапайым ұқсастықтар уақыт өте келе әртүрлі контекстерде мағына кеңейтуге ұшырап, концептілік дәрежеге жетеді [15, 59].

Әрине, мұндай түсініктер статикалық емес, үнемі өзгеріп, дамып отырады. Олар сөздің семантикалық дамуы тәрізді мағыналық жылжуға, реңк алу мен күрделенуге ұшырайды. Осылайша, бастапқы қарапайым ассоциация біртіндеп ерекше экспрессияға ие ұғымға, кейін шығармашылық ойлаудың, метафоралық бейнелеудің арқасында ұлттық санадағы тұрақты концепт ретінде орнығады.

Осы зерттеу аясында біз МАҢҒЫСТАУ концептісінің қалыптасуына әсер ететін сөйлеу тіліндегі лексикалық бірліктерді жүйелеуге тырыстық. Бұл мақсатта өңірлік ақпарат құралы ретінде Ақтау қаласынан күн сайын жарық көретін «Маңғыстау» газетінің тілдік материалы – мақалалар, сұхбаттар, айдарлар мен тілдік қолданыстар – зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Өйткені баспасөз – бұқара халықтың санасына ықпал ететін пәрменді құрал, ал ондағы тілдік элементтер – өңірлік концептілердің басты қайнар көзі.

Сонымен қатар, концептінің қалыптасуына ықпал ететін тағы бір маңызды фактор – фольклорлық және тарихи-мәдени дискурс. Маңғыстау аймағы ежелден рухани мұраға бай өңір ретінде танылған. Бұл өлкенің киелі атаулары мен аңызға айналған мекендері – Отпан тау, Шерқала, Бекет ата, Қараман ата, Шопан ата сияқты нысандар тек географиялық атау ғана емес, сонымен қатар халық жадында мифологиялық-танымдық бейнелер ретінде де орныққан. Осындай сакралды орындар мен тарихи тұлғалар туралы ауыз әдебиетінде, жыраулар поэзиясында, шежірелерде жинақталған мәліметтер жергілікті тұрғындар тіліндегі ассоциациялық өрістің негізіне айналып, концептінің тереңдеуіне қызмет етеді.

Алайда, сырттан келетін, өңірден алшақ тілтұтынушылар бұл рухани-мәдени кодтарды жете танымайтындықтан, олардың ассоциациялық базасы көбінесе материалдық факторларға сүйенеді. Демек, концептінің кең көлемде әрі ұлттық деңгейде қабылдануы үшін оны қалыптастыруға тек жергілікті тілдік тәжірибе емес, мәдени ақпараттың да көпшілікке қолжетімді болуы маңызды. Осы тұрғыда бұқаралық ақпарат құралдарының, әсіресе өңірлік баспасөздің, әлеуметтік желілер мен көркем әдебиеттің мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану – концептінің мазмұнын тереңдетудің, оның рухани тұғырын нығайтудың тиімді жолы болмақ.

Сондай-ақ, Маңғыстау концептісінің болашақта одан әрі дамуы мен өрістеуі үшін мектеп бағдарламаларынан бастап жоғары білім мен ғылыми зерттеулер аясында да жүйелі

түрде зерделеніп, мәдени код ретінде ұсынылуы – елдік сананы байытудың, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды қадамы болары сөзсіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу нәтижелері мен талдаулар көрсеткендей, топонимдер – тек географиялық координатты білдіретін атау емес, ол халықтың дүниетанымын, тарихы мен мәдениетін бойына сіңірген күрделі мәдени-танымдық құбылыс. Маңғыстау топонимі – қазақ халқының ұлттық санасында қалыптасқан ерекше концепт ретінде танылады. Дегенмен бұл концепт қазіргі қоғамда біржақты, негізінен материалдық-экономикалық белгілермен танылып отырғаны байқалады. Алматы қаласы тұрғындары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері Маңғыстау атауына қатысты ассоциациялардың негізінен «мұнай», «қара уылдырық», «ақша», «қымбатшылық», «санаторий» сияқты ұғымдарға тірелетінін көрсетті. Мұның өзі тілтұтынушылардың санасында рухани емес, сыртқы бейнеге құрылған түсініктің басым екенін аңғартады.

Алайда концептінің терең қабатында тек материалдық емес, рухани құндылықтар – тарихи сананың, аңыздық кеңістіктің, киелі жерлер мен тұлғалардың бейнесі жатуы тиіс. Маңғыстау өңірі мұндай мәдени-тарихи байлыққа кенде емес. Сондықтан бұл концептінің шынайы мазмұнын ашып, оның рухани деңгейде орнығуы үшін сол өлкені мекен еткен, тіл мен танымды, салт пен сананы қатар өрістеткен жергілікті халық пен тілдік тұлғалардың атқарар рөлі шешуші екенін мойындау қажет. Концепт – тілдің қойнауынан шыққан сана туындысы болғандықтан, оның «ұрығы» қарапайым сөйлеу тілінен бастау алып, бірте-бірте метафоралық, символикалық бейнелермен байып, ұлттық бейнеге айналады.

Сонымен қатар, өңірлік концептінің қоғамдық санада кең танылуы үшін бұқаралық ақпарат құралдарының, әсіресе өңірлік басылымдар мен әдеби-көркем дискурстың ықпалы зор. «Маңғыстау» газетінің мақалаларындағы тілдік бірліктер мен бейнелеу тәсілдері – концепт мазмұнын қалыптастыратын құнды тілдік материалдар. Осындай дереккөздерде кездесетін сөз оралымдары, тұрақты тіркестер мен образдар – тілтұтынушылардың ассоциативтік базасын кеңейтіп, концептінің ұлт деңгейінде терең орнығуына жағдай жасайды.

Болашақта Маңғыстау концептінің мәнін толық ашу үшін оны тілдік тұрғыдан ғана емес, тарихи-мәдени, этнолингвистикалық және когнитивтік бағыттарда да кешенді зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл зерттеулер нәтижесінде ұлттық сананы байытып, топонимдік кеңістікте мәдени коды бар концепт ретінде орнығуына жол ашылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Голомидова М.В. Ономастикадағы жасанды номинация: монография. – Екатеринбург: УрГУ бас, 1998. – 232 б.
- 2 Суперанская А.В. Жалқы есімнің жалпы теориясы. Екінші басылым, өңделген. М.: ЛКИ баспасы. 2007. – 368 б.
- 3 Никонов В.А. Топонимикаға кіріспе. М.: Ғылым, 1965. – 179 б.
- 4 Pangereyev A.Sh., Kabylov A.D., Aldashev N.M., Umatova Z.M., Suleimenova Z.Y., Shuriyeva A.B. Epic toponyms as carriers of a linguocultural code // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 9, No. 1. – P. 13–23. – DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901002>.
- 5 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 6 Shuriyeva A., Kuzembayeva G., Pangereyev A., Abisheva S., Zhetkizgenova A. Eurasian bilingual hydronyms nominations with the components "ak/kara" // XLinguae. – 2024. – Vol. 17, No. 2. – P. 16–28. – DOI: 10.18355/XL.2024.17.02.02. – ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X.
- 7 Рысберген Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол.ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2010. – 262 б.

- 8 Шафиков С.Г. Тіл біліміндегі категориялар мен тұжырымдамалар // Тіл білімінің мәселелері, 2007, № 2. Б. 3-18.
- 9 Аяпбекова А.Е., Абишов Н.У. Топонимика: монография. – Өңделген басылым. – Анкара, 2021. – 136 б.
- 10 Адилова Ж.К., Қасымова А.А. Қазақ және көне түркі топонимдік жүйесінің ортақ белгілері // Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. – 2022. – № 1. – Б. 87–95.
- 11 Маслова В.А. Когнитивтік лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 б.
- 12 Жанпейісов Е. Этнолингвистика мен лингвомәдениеттану мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2005. – 280 б.
- 13 Карасик В.И. Тілдік шеңбер: тұлға, концепт, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 б.
- 14 Shoyimova K. The study of toponyms in English linguistics // Foreign Linguistics and Linguodidactics. – 2024. – Special Issue № 3. – ISSN 2181-3701. Available at: <https://inscience.uz/index.php/foreign-linguistics>.
- 15 Урусова О.А. «Америка» концептісі // Концептілер антологиясы / ред.алқа. В.И.Карасик, И. А. Стернин. – М.: Гноз, 2007. Б. 254-268.

Материал 15.09.2025 баспаға түсті

Топонимы Мангистау и социальная ассоциация

Б.А. Кошимова¹, Ш.С. Абишева¹, А.Х. Бекбосынова², С.Г. Канапина²

¹Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, 130000, Республика Казахстан

²Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы. Костанай, 110000, Республика Казахстан

Исследование языка в тесной связи с сознанием, мировоззрением, традициями, менталитетом, ценностями, системой мышления народа, использующих данный язык, всетаки дает большие результаты в распознавании и выделении уникальных особенностей национального языка от других языков.

В данной статье проводится анализ топонимической информации географических названий Мангистау, включающей этнокультурную и историко-мифологическую, а также лингвосоциальную информацию для выявления лингвокогнитивной основы Мангистауской топонимии.

К ценностям национального менталитета, которые легли в основу Мангистауской топонимии, относятся нравственность, умение особо вознаграждать человека, достойного уважения, жадность, кровопролитие, высокомерие, уважение к искренней любви, приравнивание предательства к смерти, признание любви матери к ребенку как великому чувству и др. Среди топонимов имена с богатым этнокультурным, лингвосоциальным, историческим содержанием становятся понятием, обязательно актуальным в сознании людей, носителей языка, лингвистов. Макроконцепт Мангистау начинается с отрицательной эмоции, затем преобладает мифологический компонент, а после в качестве доминантного имени выступает экономический компонент.

Для современного потребительского сознания географические названия являются не только земной ориентацией, но и более высокими культурными ценностями, взаимодействующие с чувствами и эмоциями. Топонимы - это этнокультурные единицы, связанные с духовной жизнью населения, имеющие несколько смысловых единиц.

Ключевые слова: топоним, лингвокогнитивная основа, концепт, сема, социальная ассоциация, эмотивы, этнокультурная единица, дискурс.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Голомидова М.В. Искусственная номинация в ономастике: монография. – Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 1998. – 216 с.
- 2 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 368 с.
- 3 Никонов В.А. Введение в топонимику. М.: Наука, 1965. - 179 с.
- 4 Pangereyev A.Sh., Kabylov A.D., Aldashev N.M., Umatova Z.M., Suleimenova Z.Y., Shuriyeva A.B. Epic toponyms as carriers of a linguocultural code // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 9, No. 1. – P. 13–23. – DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901002>.
- 5 Уали Н. Теоретические основы казахской словесной культуры: дисс... докт. филол. наук. - Алматы, 2007. - 330 с.
- 6 Shuriyeva A., Kuzembayeva G., Pangereyev A., Abisheva S., Zhetkizgenova A. Eurasian bilingual hydronyms nominations with the components "ak/kara" // XLinguae. – 2024. – Vol. 17, No. 2. – P. 16–28. – DOI: 10.18355/XL.2024.17.02.02. – ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X.
- 7 Рысбергенов К. Лингвокогнитивные и этнокультурные основы казахской топонимии: дис. ... докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 262 с.
- 8 Шафиков С.Г. Категории и концепции в языкознании // Вопросы языкознания, 2007, № 2. С. 3–18.
- 9 Аяпбекова А.Е., Абишов Н.У. Топонимика: монография. – Переработанное издание. – Анкара, 2021. – 136 с.
- 10 Адилова Ж.К., Касымова А.А. Общие признаки казахской и древнетюркской топонимической системы // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва. – 2022. – № 1. – С. 87–95.
- 11 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
- 12 Жанпейісов Е. Вопросы этнолингвистики и лингвокультурологии. – Алматы: Ғылым, 2005. – 280 с.
- 13 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 14 Shoyimova K. The study of toponyms in English linguistics // Foreign Linguistics and Linguodidactics. – 2024. – Special Issue № 3. – ISSN 2181-3701. **Available at:** <https://inscience.uz/index.php/foreign-linguistics>.
- 15 Урусова О.А. Концепт «Америка» // Антология концептов / ред. коллегия: В.И. Карасик, И.А. Стернин. – М.: Гнозис, 2007. – С. 254–268.

Материал поступил в редакцию журнала 15.09.2025

Mangistau toponym and social association

B. Koshimova¹, Sh. Abisheva¹, A. Bekbossynova², S. Kanapina²

¹Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan

²Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

The study of language in close connection with consciousness, worldview, traditions, mentality, values, and thinking systems allows for a deeper understanding of the unique features of a national language compared to others.

This article analyzes the toponymic information of Mangistau, including ethno-cultural, historical-mythological, and linguo-social aspects, to identify the linguo-cognitive basis of Mangistau toponymy. The values of the national mentality reflected in these toponyms include morality, respect for worthy individuals, greed, bloodshed, arrogance, reverence for sincere love, equating betrayal with death, and recognition of maternal love, among others.

Toponyms with rich ethno-cultural, linguo-social, and historical content become concepts that are significant in the consciousness of native speakers, linguists, and the general population. The macroconcept of Mangistau typically progresses from a negative emotion to a mythological component, followed by an economic component as the dominant element.

For modern audiences, geographical names serve not only as markers of physical orientation but also as carriers of cultural values intertwined with emotions and sentiments. Toponyms function as ethno-cultural units associated with the spiritual life of the population, encompassing multiple semantic layers.

Key words: toponym, linguocognitive basis, concept, seme, social association, emotives, ethnocultural unit, discourse.

REFERENCES

- 1 Golomidova, M.V. (1998) *Onomastikadagy jasandy nominasiia: Monografiia* [Artificial nomination in onomastics: Monograph]. Ekaterinburg. [In Russian].
- 2 Superanskaia, A.V. (2007) *Jalqy esimnin jalpy teoriiasy* [General theory of proper names]. Moscow. [In Russian].
- 3 Nikonov, V.A. (1965) *Toponymikaga kirispe* [Introduction to toponymy]. Moscow. [In Russian].
- 4 Pangereyev, A.Sh., Kabylov, A.D., Aldashev, N.M., Umatova, Z.M., Suleimenova, Z.Y. and Shuriyeva, A.B. (2023) 'Epic toponyms as carriers of a linguocultural code', *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 9(1), pp. 13–23. doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901002>. [In English].
- 5 Yalı, N. (2007) *Qazaq soz madenietinin teoralyq negizderi: filol. gyl. dokt. ... diss.* [Theoretical foundations of Kazakh word culture: Philological sciences doctoral dissertation]. Almaty. [In Kazakh].
- 6 Shuriyeva, A., Kuzembayeva, G., Pangereyev, A., Abisheva, S. and Zhetkizgenova, A. (2024) 'Eurasian bilingual hydronyms nominations with the components "ak/kara"', *XLinguae*, 17(2), pp. 16–28. doi: 10.18355/XL.2024.17.02.02. [In English].
- 7 Rysbergen, Q. (2010) *Qazaq toponimiasynyń lingvokognitivtik jáne etnomádeni negizderi: filol. gyl. dokt. diss* [Linguocognitive and ethnocultural foundations of Kazakh toponymy: Philological sciences doctoral dissertation]. [In Kazakh].
- 8 Shafikov, S.G. (2007) *Til bilimindegi kategorialar men tujyrymdamalar* [Categories and concepts in linguistics]. [In Russian].
- 9 Aiapbekova, A.E. and Abishov, N.U. (2021) *Toponymika: monografiia* [Toponymy: Monograph]. Revised edition. Ankara. [In Kazakh].
- 10 Adilova, Zh.K. and Kasymova, A.A. (2022) 'Obshchie priznaki kazakhskoi i drevnetiurkskoi toponimicheskoi sistemy' [Common features of Kazakh and ancient Turkic toponymic systems], *Vestnik Evraziiskogo Natsional'nogo Universiteta imeni L.N. Gumileva* [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University], (1), pp. 87–95. [In Kazakh].
- 11 Maslova, V.A. (2004) *Kognitivti lingvısika* [Cognitive linguistics]. Minsk: Tetrasystemy. [In Russian].
- 12 Janpeiisov, E. (2005) *Etnolingvistika men lingvomádeniettany máseleleri* [Issues of ethnolinguistics and linguoculturology]. Almaty: Gylym. [In Kazakh].
- 13 Karasik, V.I. (2002) *Tildik sheńber: tulǵa, uǵymdar, diskýrs* [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd: Peremena. [In Russian].
- 14 Shoyimova, K. (2024) 'The study of toponyms in English linguistics', *Foreign Linguistics and Linguodidactics*, Special Issue 3. Available at: <https://inscience.uz/index.php/foreign-linguistics> [In English].
- 15 Urusova, O.A. (2007) '"Amerika" konseptisi' [The concept of "America"], in Karasik, V.I. and Sternin, I.A. (eds.) *Konseptiler antologiasy* [An anthology of concepts]. Moscow. [In Russian].

Received: 15.09.2025

IRSTI: 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp108-123](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp108-123)

B. Myrzabaieva¹, Ya. Shimshek², K. Molgazhdarov³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 080002, Republic of Kazakhstan

²Giresun University, Giresun, 28000, Turkey

³Sh. Ualihanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

ABAI'S SPEECH ADDRESSEE STRUCTURE: TYPE SPECIFICATIONS AND SOCIAL PRAGMATICS

This article examines the speech's pragmatic meaning and social code from linguistic perspective in Abai Kunanbayuly's works. The study aims to analyze the addressee structure and pragmatic function of Abai's speech as well as its role in shaping public consciousness and moral values. Research directions and ideas are to reveal the speech's social meaning in the poetic-discourse space, to demonstrate the influence of language on the process of national consciousness and spiritual renewal through Abai's works, and to identify how linguistic means convey social content.

Scientific and practical significance is to substantiate scientifically the problems of spiritual and linguistic renewal in modern Kazakh society by studying the communicative, educational, and ideological functions of Abai's language. The social code and value systems conveyed by Abai's works are linked to the addressee structure in linguistics and are analyzed from a pragmatic-linguistic perspective.

Research methodology is a discourse analysis, methods of pragmatic and semantic analysis, thematic interpretation of stylistic and lexical structures.

Results and conclusions-the pragmatic nature and social content of the addressee-directed speech in Abai's works were identified during the research. The influence of symbolic and moral codes conveyed through linguistic transformations in conversational structures on the spiritual development of society has been proven. Abai's speeches are classified into four specific addressee structures, and structural-semantic speech systems are identified as a means of conveying national and universal values.

The value of the research lies in the fact that, by examining the pragmatic space of Abai's discourse, important stages in the development of the Kazakh literary language and public consciousness are scientifically described. Furthermore, this research allows for a deep understanding of the relationship between language and thought, speech and consciousness.

The practical value of the work lies in the possibility of applying the findings of the article in the fields of Kazakh language teaching, literary studies, discourse theory, speech science, and education and culture, with the aim of shaping national consciousness.

Key words: Abai, speech, social code, addresser-addressee, discourse, addressee structure, pragmatics, linguistic transformation.

MAIN PROVISIONS

It is necessary to rely on several basic rules and trends while studying the addressee structure and social significance in Abai's works. This article considers the following scientific, theoretical, and methodological principles:

1. A complex and multi-layered structure is the object of study. Abai's speech is not just a collection of literary texts, it is considered as a historical cultural phenomenon rich in linguistic, philosophical, social and moral content. Therefore, the study of its addressee structure requires an multi-aspect approach. The main conclusion used in the article is that Abai's speech takes place not only within the text, but also in a dialogical textual space.

2. In this study, the purpose of the phrase and the directional nature of addressee in speech are determined through pragmatics. The communicative relationship between the author and the listener (reader) through the text is analyzed by discourse analysis. The social and moral significance of lexical units is revealed through contextual semantic analysis. The classification of Abai's works into addressee types is solved through addressee modeling. The relationship between speeches and consciousness, as well as elements of cognitive linguistics were used to analyze the mental representation of meaning.

3. In the course of the research, the works of the following foreign and domestic scientists were planned to cite as a scientific and theoretical basis:

Foreign scientists-communication model of K. Emmorey, B. Tversky, Theories of Discourse acts by J. Searle, and J. Petho, T. Tukacs dialogical discourse, and domestic scholars who studied the artistic, cognitive, and communicative aspects of Abai's language - A. Baitrusynuly, Zh. Mankieva, Zh. Dadebayev, K. Oralbekova, Sh. Kurmanbayeva, etc.

4. Continuing with the arguments and ideas that will be analyzed in the future, the organization of all of Abai's works (192 poems, 46 Book of words) according to a complete classification of titles is planned, analyzing the lexical, grammatical and pragmatic elements within each title structure. Theoretical conclusions are also put forward that determine the relationship between Abai's speech, national ideology, education and society today.

5. In conclusion, the analysis of Abai's works through the prism of pragmatic, dialogical and addressee models offers a new form of scientific explanation of the relationship between language and consciousness, as well as between speech and social symbol. This approach paves the way for a broad study of the modern perception of Abai's speech and its spiritual and cultural influence.

INTRODUCTION

There are two concepts that are the essence of human existence and are closely related to each other: speech and consciousness. These concepts are studied in linguistics, psycholinguistics, philosophy and cognitive science to describe the system of thinking and cognitive abilities of a person. It is well known that a speech is not only a means of communication, but also a manifestation of consciousness, a form of thought, a material layer of a worldview. The internal source of meaning and content, the place where speeches arise, is consciousness. "A speech is a mirror of thought. There is no speech without thought. The development of thought and the development of language go hand in hand," says Zhusipbek Aimautily [1], proving the relationship between language, consciousness and thinking, and arguing that there is no speech without meaning, and that the development of thought and language go hand in hand, and this conclusion that the integrity of language and thought is again accepted as the national basis of the author.

The object of research of this article is the orientation system of Abai Kunanbayuly's works or the speech to the addressee, and the subject is the pragmalinguistic and discourse features of the addressable structures reflected in these works. The article considers Abai's discourse not as a cultural-ideological or philosophical phenomenon, but in terms of addressing categories and intention within the framework of a specific linguistic communication. Social and philosophical interpretations are used only as an auxiliary means of complement in the interpretation of linguistic data, the main core of the analysis is aimed at determining the nature of the language units orientation towards the addressee, the pragmatic activity of speech acts and the discourse relationship between the speaker and the listener. Thus, the study is limited only to aspects of discourse theory concerning communicative intention and addresser-addressee communication, and clarifies the addressable structure of Abai's speech as a form of systemic linguistic analysis.

Thus, the area of interaction between the internal intellectual structure of a person and the external linguistic manifestation can be called the space of speech and consciousness. This space is formed in the process of transforming thought into language, and language into meaning. In consciousness, an abstract concept is expressed in speeches and takes on a concrete form. This

space has two sides. The first is subjective, i.e. rooted in the inner world of the individual, and the second is intersubjective, i.e. subject to the rules of language and oriented toward social consciousness. In cognitive linguistics, this space is characterized by such concepts as mental representations and contexts. For example, in human consciousness, concepts such as intelligence, strength, honor, and courage are associated with personal experience and form a cognitive-emotional structure. This construction is reflected through speeches and communicates with other consciousness: the reader, the listener, and society. Likewise, speeches are not just a form of consciousness directed outward, but also a force that reconstructs it. By expressing one's thoughts in speeches, a person organizes one's consciousness and forms one's understanding. This phenomenon can be studied in connection with inner speech, reflexive consciousness, and thinking through language [2, 157–160].

In Abai's work, the space of speeches and consciousness is expressed in a unique harmony. The speeches expressed in Abai's poems and Book of words are a reflection of the author's worldview, inner thoughts, and spiritual journeys. Abai is not just an information carrier, but a master of speeches who works with consciousness and sets himself the goal of understanding people. For example, Abai's sayings “the soul is penetrated by the song” and “The heart flies to the abyss” are speeches expressed by consciousness and emotions. In the nineteenth speech, the author says: “A man does not appear into the world reasonable. He becomes such, listening to people, seeing their affairs, working hard. He slowly begins to distinguish right from wrong. He who learns a lot and sees a lot becomes wise. He who listens to the speeches of fools is wise in his own way.” He defines the place of speeches in the path of self-knowledge and education of a person by saying, “If you listen to the good you hear, learn from what you hear, and if you avoid the bad, you will be useful, man” [3, 105]. This refers to the process of educating and creating a space of consciousness through the speech. For Abai, the speech is not just a linguistic phenomenon, but a means of understanding the world, improving society, and developing humanity. Thus, the author paves the way from individual consciousness to national consciousness, and then to universal knowledge. In Abai's work, the speech and the space of consciousness represent a structure that reflects the whole world on a philosophical, socio-psychological level.

The concepts of addresser and addressee, which are the main elements of communicative activity, are widely studied in linguistics, pragmatics, and discourse analysis. The person or audience who aims to hear and understand the speaker's speech, that is, the person who receives the speech act, is the addressee. The concepts of addresser and addressee reflect the interactive and dialogical nature of the speech act, and play an important role in the production of language and thinking.

In linguistics, the concept of addressee is associated with R. Jakobson's model of communication. Here, six components of linguistic communication are identified: addresser, addressee, code, message, channel, and context [4, 105]. That is, the addresser is the speaker, the addressee is the listener, the code is the language, the message is the text, the channel is the means of communication, and the context is the meaning. In this model, the addressee is defined as the recipient of the message. Therefore, it is clear that the address structure carries not only a grammatical dimension, but also a practical, psychological, and social dimension. In the field of pragmatics, the concept of addressee is considered a decisive factor in the successful implementation of speech acts in the works of John Searle and K. Oralbekova [5, 110; [6, 821]. That is, any speaker or narrator acts taking into account the cognitive, social, and cultural status of the addressee. Therefore, the purpose of the addresser is to create a certain reaction in the mind of the addressee. Moreover, the addressee structure is closely related to the intention of the text, that is, the author's intention to perceive the text. The author adapts his speech to a specific type of audience, thus creating an appropriate structure within the text. For example, the use of interrogative or exclamatory intonations, interjections, emotionally expressive speeches or language units such as “you”, “we”, “dear brothers” in the text indicates that the text is addressed to the addressee. Communication between the speaker and the listener is carried out not only through linguistic means, but also through cultural, social, ideological signs. In this sense, the addressee is

not just a listener, but a co-creator of meaning and significance. Especially in texts written in a literary or journalistic style, this relationship becomes even more complicated, a multi-level address structure emerges. For example, direct addressee (a specific person, community), indirect addressee (future generations), universal addressee (address to humanity). These theoretical foundations can provide important support for the analysis of addressee structures in Abai Kunanbayuly's discourse. Because Abai's speeches are directed at a metaphysical topic, a specific and general addressee, and aim to influence consciousness. This is not only a linguistic construct, but also a philosophical, educational and social category.

Abai's works are a golden treasure of Kazakh spirituality and language. His poetic and philosophical works exemplify the profound meaning of speeches and the social symbol that influences society. This article examines the title structure and social meaning in Abai's works from a linguistic perspective. The significance of this study lies in the fact that, in order to understand the problems of linguistic and spiritual renewal in modern Kazakh society, it is important to reconsider the linguistic means used by Abai and the spiritual and social content he conveys through them. There is little in-depth research in this area, and analyzing Abai's language from the perspective of a purposive process structure could provide new data as a new methodology.

The aim of this study is to identify the addressee structure, pragmatic function, and the role of the speech in shaping public consciousness and values in Abai's works. In this context, the following tasks should be carried out: to determine the nature of the addressee direction of Abai's speeches; to analyze linguistic means that convey social meaning; and to examine the linguistic means that convey social meaning. Investigation of the function of speeches on a poetic and rhetorical basis.

The aim of the research work is to determine the addressee structure and pragmatic activities of Abai's works, its role in the formation of public consciousness and values. In this regard, the following tasks have been completed: determination, description of the addressee structure of Abai's speeches; analysis of linguistic means reflecting social meaning; disclosure of speech activities on a discourse and poetic basis.

In modern scientific works, the study of the Abai's language from the point of view of stylistics, philosophy, cognitive linguistics, poetics is widespread, and its pragmatics, addressable structure, multilayer model of the addressee in the text require special systematic study. This is an up-to-date study in the domestic Abai studies.

Abai's works, that is, poetics and book of words, are addressed to addressees of different levels: they are addressed to themselves; nation, Creator, humanity. Today, a comprehensive analysis of the cognitive-pragmatic foundations, discourse markers of this addressee structure is important. Because in modern linguistics, research on discourse, pragmatics, and addressee structure is intensively developing. Revealing the addressee nature of Abai's speech, the basis of historical norms in the Kazakh language is determined. It develops recognition of the Abai model in issues such as social communications, language consciousness, moral discourse in modern society.

This research paper is of great theoretical value. A new scientific approach is formed by linking communication theories with Kazakh classical texts. In addition, Abai's analysis of speech on a discourse-pragmatic basis complements a new scientific direction in the study of the Kazakh language. Through the addressee structure of Abai's speech, we can determine the historical and cultural codes of the Kazakh system of thinking.

MATERIALS AND METHODS

There are many domestic and foreign studies on the works of Abai. In addition to the work begun before the years of independence by M.Auezov, K. Mukhammedkhanov, Z. Akhmetov, A. Konyratbayev the others continued the research such as M. Mirzakhmetuly, Z. Shoynbet, T. Zhurtbay, S. Kirabayev, J. Yesim, R. Syzdyk. Although most of the research on the Abai's heritage is focused on literary studies, there are also studies in the field of linguistics.

M. Auezov determined the historical and social, artistic context of Abai's works, systematized the national-spiritual basis of the poet's worldview. K. Mukhamedkhanov, studying the textual nature of Abai's texts, the heritage of the addressee, contributed to the restoration of the true structure of Abai's speeches. The poetic system of Abai's poetry, stylistic features, and the pictorial language were analyzed by Z. Akhmetov. A. Konyratbaev examined Abai's works in traditional poetics and the national worldview of poetics, showed the peculiarities of text perception, and M. Myrzakhmetuly, having studied the eastern, Islamic and Turkic spiritual worldview of Abai, revealed the ideological and cognitive codes of the poet's texts. The studies of J. Shoiynbet, T. Zhurtbay, S. Kirabaev, G. Yesim characterized the system of socio-philosophical thinking of Abai, its features of assessing society, human behavior, moral norms. These works became the basis for interpreting the social content of Abai's addressee structure in our study. R. Syzdyk's thoroughly analysis of the linguistic nature, culture of the speech, and stylistic structure of the Abai language opened the way to the pragmalinguistic direction. These works of the author serve as a scientific basis for contextual-semantic analysis and determination of the pragmatic potential of the speech used in this article.

Abai's heritage is now being studied based on its anthropological significance. Systematic analyses from this perspective and based on pragmatic and directional structure are rare. Although the work of professor Z. Mankeeva analyzes Abai's language from a communicative perspective [7, 198-206]. The issues of the specific level of the addressee and the social code have not yet been fully explored.

In his article, Nuraly Otegen and other scholars explores the communicative nature of speech, examining its structural and pragmatic aspects. He considers speech not merely as a linguistic phenomenon, but as a fundamental means of social, psychological, cognitive, and cultural interaction between the speaker and the listener [8, 551-558].

Abai's poems and book of speeches are used as sources in the article. The qualitative materials are the texts of Abai's works, while the quantitative materials include 192 poems and 46 book of speeches [9], of which about 10 works were considered. Such methods as pragmatic linguistic analysis, discourse analysis, semantic contextual analysis, and addressee modeling were used to study Abai's works. The complex use of these methods made it possible to consider comprehensively the addresser-addressee ratio in Abai's speech, the semantic system of socially significant linguistic means.

The article included the following research stages: selection of Abai's works; defining the structures of the addressee; description of the social content by linguistic means. Since the Abai language is a unique tool for the formation of knowledge and discourse, the author not only expresses his thoughts, but also conveys social direction and national knowledge through speeches.

Abai Kunanbayev's poetry and book of words were selected as a research material in which the communication of the addressee is clearly visible. They were guided by several basic conditions when texts were chosen: firstly, the presence of direct or indirect proverbs to the addressee, forms of the other side, structures of appeal; second, reflecting the dialogic structures representing the relationship between author and recipient; thirdly, the expression in the text of social, moral, educational intention. Directive, expressive, constitutional types of speech acts and the mechanisms of influence of linguistic means on the addressee were determined by carrying out pragmalinguistic analysis of selected materials. The method of discourse analysis determined the author's position as an addressee, his social and communicative roles, analyzed the connection of the text with a wide social context. The addressable modeling approach makes it possible to systematize the obtained linguistic data and creates the basis for creating a multi-layered pragmatic typology of types of addressees characteristic of Abai's discourse.

RESULTS

The President of the Republic of Kazakhstan K-Z.K. Tokayev, in the article "Abai and Kazakhstan in the 21st Century", in the section "Personality of the World Culture", wrote that:

“Almost every modern civilized country can boast of outstanding historical figures. Among them are politicians, statesmen, celebrities, leaders, poets, writers, professors of art and culture. Kazakhs also have their own special people. Among them, Abai takes a special place. The Great Abai is a world-class genius born in Kazakhstan. He gave the fruits of his thought to all mankind” [10], and noted that Abai's thought does not lose its significance over the centuries. This is because the poet's legacy has proven that the mentality of all mankind is reflected in it. By integrating modern knowledge, science and culture, we can clearly see that the concepts of knowledge, faith, measure, value, and listener in Abai's work coincide with the concepts of universal personality. The more we study Abai's work, his speeches, the more our level of perception of him changes. In general, if we accept the legacy and achievements of a certain person in his speeches, we can understand the structure of the addressee/recipient, represent the social group of the recipient, and classify and reveal the social meaning of the recipient's speeches. The communication process has structures such as sender-receiver, writer-student, speaker-listener, process-receiver, and addresser-addressee. In verbal communication, there is a “sender and a receiver” or addresser and addressee, and in text or written communication, there is a writer and a reader. According to Abai, the main owners of communication are “speakers and listeners”. Through writing or speeches, writers influence others, present new perspectives, expand knowledge, and build relationships.

Akhmet Baitursynuly, the founder of Kazakh linguistics, wrote in his book: “Speech is the information transmission from one person to another. When speaking or writing, a person expresses his thoughts. Not every speech that comes out of the mouth is a sentence. Only speeches that the listener understands are considered sentences.” He explained in a practical way the addressee structure and purpose of human language. At the same time, A. Baitursynuly particularly praised Abai's speeches and summarized it as follows: “In 1903, I received a notebook of Abai's poems. When I read them, they were so different from those of other poets that I was initially fascinated and remained speechless for a long time. They have few speeches, but their meaning is profound and thoughtful. If you read them quickly to someone who has never heard them before, they will understand a little, but not most of their meaning. Anyone who is not accustomed to thinking about speeches will not understand them even after reading them a thousand times. Only when someone explains them to you can you grasp their meaning. Therefore, it is true that Abai's poems are difficult for the general public to understand. Yet this difficulty is not a flaw that Abai had not noticed, but one that students have not yet reached.” [11, 298-299] when assessing the author's level of education and concluding that the reader's or listener's level of understanding is low.

When considering Abai's work, the structure of the addressee can be classified as follows: The speeches the author speaks to himself, or the dialogue the poet has with himself, that is, with his inner voice. The speech the author addresses to the Creator, that is, the dialogue the poet has with God, preaching the path of truth. A work addressed to humanity, emphasizing the values of kindness, honesty, and justice. The author's works address rural themes, such as the life of the Kazakh people, the social situation, etc.

In linguistics, the author's speeches addressed to himself are called self-directed speech [12, 415]. Here, both the sender/addresser and the receiver/addressee are a single person, a single identity: the author himself. In speech act theory, self-directed speech performs both communicative and psychological functions. The former can express social thought, with the exception of inner speech, while the latter includes acts such as self-regulation, motivation, and internal decision-making.

The author's address to the Creator is a special linguistic act. Here, although the addressee is not specified, it has communicative significance. The type of discourse here is transcendental addressee. When the author addresses his speech to the Creator, the recipient is not in the real, material world, but in a transcendent space. In linguistics, even if there is such an addressee, the unreal subject is generally known as the addressee.

The next discourse structure is the author's address to the people - a special type of collective appeal that is pragmatic, ideological, and discursive in nature. The recipient in this addressee structure is a culturally and historically recognized community, a social group that shares a

language, spirit, and consciousness. The goal of such discourse is to arouse national consciousness and responsibility, unite through language, and create social discovery. In literary and journalistic discourses, we often encounter the author's appeal to the audience. Based on J. Searle's theory of speech acts, the author's address to his people is characterized by the following speech acts:

Directive acts - a call to unity, vigilance, and action;

Expressive acts - expressing emotional states and love;

Commission acts - expressing future intentions and willingness to sacrifice for his people [6, 62]. In such speeches, the author recognizes his people as responsible for the current situation and enters into a dialogue with them. The author uses rhetorical questions, metaphors, expressive definitions, and quotation marks in his public discourse. These linguistic elements are used to influence profoundly on the recipient's mind.

The type of addressee structure that plays a special role in linguistic discourse and communication as a universal form of discourse is the author's discourse to humanity. From a linguistic perspective, this discourse refers to speech acts addressed to a general (global) addressee. It is a dialogical structure aimed at influencing human values and global consciousness that appeals to all of humanity. What we are dealing with here is the global human community, which exists in an abstract form, is defined on a generalized human basis, and appears as a broad subject that transcends language, nationality, religion, and culture. In this receptive construction, the pragmatic intention focuses on existential threats (which prompt reflection on the meaning of existence), moral threats (which distinguish between good and evil), worldview threats, and global threats (moral values, war, and the environment). Here, the addresser is the person who bears moral responsibility on a global scale and is the representative of humanity. The author enters into an eternal dialogue with humanity (13, 8-10).

During the study, a multi-level address structure of Abai's work was revealed. Communication between speakers and listeners takes place in dynamic non-static systems. In this system, Abai's speech is a means of encoding thought, and the recipient is the person who reinterprets thought.

First, the addressee structure model of Abai's speech has 4 levels. They are:

- works of reflection and spiritual self-awareness in relation to oneself (inner speech);
- transcendental methods in a religious and philosophical sense, that is, works aimed at the

Creator;

- work with the state in the form of pragmatic appeal in the socio-ideological sense;
- works written to humanity on a humanistic and moral basis.

Second, Abai's addressee structure and social code have an irrelevant relationship. Each receiver listed on the slopes of Abai is a specific social role and a practical goal. For example, in his work, the author analyzes himself as the owner of reflective consciousness, and rethinks it with society.

Third, the convincing model of Abai's speech differs to the type of listener. Thus, in public discourse, the author critically addresses social reform. He gives the notions of humanism and the responsibility of humanity in the discourse on humanity.

Fourth, the author uses rhetorical questions, counterintelligence and parallelism as practical language.

The fifth, social norms such as "mind," "heart," "shame and "justice" in Abai's discourse are also elements of the everyday ethical category pragmatic language. The author attempts to form a social personality through these concepts.

Therefore, Abai's speech can be described as a cultural phenomenon at the intersections between human spaces and spaces addressed to the state.

The table below shows the linguistic and practical characteristics of address structures in Abai's speech.

Table 1. Linguistic and practical characteristics of address structures in Abai's speech

The structural type of addressee	Linguistic and pragmatic signs
Devoted to himself (inner speech) (The poet's speech to himself)	- frequent use of 1st person forms: me, myself, my mood, etc.; - Rhetorical questions: to care about country? Cattle breeding?; - Antithesis and repetition: no caring, I do not take care of, etc.; - Expressive verbs: thought, felt, repented, etc.; - Expression of inner excitement, doubt, reflection through intonation structure.
Devoted to the Creator (The poet's speech to the God)	- Abstract and spiritual lexis: Allah, faith, right, heart, shame, etc; - 2nd person singular: you, nobody is perfect; - Modal verbs and religious terms: necessary, must, sex, worship; - words of appeal: Oh God!; - Syntactic parallelism and rhythm is a symbol of ritual style.
Devoted to his nation (The poet's speech to the nation)	- Common names: we, the people, the country, the people; - Apostrophic and journalistic structures: the people of my country, Kazakhs! - Forms of exclamatory intonation and imperative mood category: don't be so greedy, let them be educated, etc.; - Active use of adjectives and evaluative words: lazy, angry, ignorant, coward; - Directive speech acts: appeal, propaganda, warning.
Devoted to humankind (The poet's speech to the humankind)	- Abstract names and universal concepts: humanity, justice, love, spirit; - Generalized subjects: love for everybody, dear brother; - Moral and philosophical categories: good-evil, life-death; - Humanistic intonation and emotional balance; - To convey universal human thoughts through semantic binary oppositions.

Thus, this table presents morphological, editorial and realistic features of Abai's works, features of various types of addresses.

DISCUSSION

Abai's poetry and Book of speeches are characterized by complex addressee structures and are multifaceted in linguistic and pragmatic terms. This article explores Abai's work in four key target areas: The purpose of this article is to clarify the linguistic and pragmatic nature of the relationship between the author's language and the addressee and to explain the complexity that Abai's scientifically based discourse sought to achieve.

1. The speeches that the writer speaks to himself, or the dialogue that the poet conducts with himself, that is, the poet's inner speech [14, 55–70]. Abai Kunanbayuly conveys his message, internal contradictions, depression, loneliness and spiritual pain through some of his works. Abai's first work, which falls into this directed composition, is the first poem in the Book of speeches [3, 89]. The author begins his story, as if talking to himself, with a dark story about personal struggles and thoughts, and then turns to a wider reader. “I will write whatever comes to mind...” performs the following practical functions: it speaks the truth (constative), expresses and strengthens (directive), and expresses the inner state of the soul (expressive). In the phrase “Nobody talks about science... science itself is like a fire that quickly ages...” we see social incompetence, inner fatigue, moral stagnation, and a practical contradiction between Abai's personal path and social activity. Abai's gloomy speech is a philosophical-didactic speech. The phrase “care for the homeland, care for livestock, care for children, care for science” indicates Abai's rejection of social roles. Finally, he decided to write. All this is Abai's internal dialogue, an internally contradictory dialogue. The author's speech initially seemed pessimistic, but soon gained hope and took on an optimistic tone: “I finally understand...” In this book of speeches, the author asks himself: “Should I care for my country? Should I care for my livestock? Should I engage in science? Should I care about religion? Should I care about my children?” This sentence poses a rhetorical question and uses recurring expressions such as “care, no, I don't understand”, and antonyms such as “care about the country –

no one cares about the country, do science – no one speaks in the name of science”. The addressee is him and the listener.

The book that clearly expresses his attitude towards poetry and the purpose of writing poetry is “I do not write poetry for pleasure”. In this poem, Abai clearly expresses his poetic mission and sets high demands on his audience, expressing “a sensitive heart, an elegant language and a high sense of purpose” [2, 94]. Therefore, the author unfolds his work around two addressee. One is the poet himself, and the other is an appeal to the youth. He says that his mission as a poet is to encourage the youth to think.

One of the main ideas of the poem “I did not know that science existed in my youth,” which expresses regret for not paying much attention to science in his youth, is to realize that time is precious, and another is to call on young people to engage in science [2, 45]. The recipient of this addressee structure in the line “When I was young, I did not assume that science existed, I went to different schools and climbed the stairs,” is the young Abai, and the addressee of the line “I wanted children to be intelligent, I sent my children to madrasahs” is his children, that is, young people in general.

One of his poems about loneliness and mental distress is “My heart turned away from friends and enemies” [2, 50]. The author directs his poetry to himself, describing the negative aspects of people representing each social class around him. The rich, the merchants, the wise, the ignorant, the beggars, the sisters, the powerful, the many evil, the young, the old, the more demanding, social groups, social classes, social functions and roles are analyzed separately and their negative actions are described. Therefore, here the author's addressee is again himself and the social environment surrounding him.

A poem describing the complexity of the poet's life is “Will my space be empty when I die?”. In this poem, the poet shows himself as a mysterious person, reveals the state of life and death, as if communicating with his inner “I”. At the same time, the author of this poem wants a reader who can “penetrate the depths of his soul”. And in the poem, which describes the state of the poet's last period of life and talks about his anxious thoughts about society and time, it is said: “We grew old, we sorrow a lot, sleep not so much” [2, 46]. The poem is based on the concept of mental responsibility and attitude to life as one gets older, and the addressee of the poem is the poet himself. In the poem “Eight Legs”, written in a philosophical-satirical tone. The poet, whose poem begins with the speeches “The tongue is boundless, If there is a speech to say, do it”, describes the origin of human speech, how it is affected, in what structure it ends, criticizes society and people, laments his spiritual loneliness, which he feels sorry for not having an audience who will understand his speeches. It is clear that the author's addressees are again himself and society. Abai Kunanbayuly's writings about himself are like his spiritual diary. The social significance of this work is the poet's self-reflection, a sense of mission, responsibility for loneliness and honor, and the philosophy of time and life.

2. The second type of discourse structure is the discourse of the author to the Creator, which means that the poet addresses God and spreads the path of truth. The book of Abai Kunanbayuly contains poems and verses with spiritual and religious content, dedicated to the Creator (Allah). In this work, the poet expresses his thoughts on the relationship between man and the Creator, faith, the path of truth, life and death, and the faith (the three loves). With the concept of “knowing God with understanding” Abai calls for deep faith, courage, and love, not religious fanaticism and inner faith, not outward piety. Recognizing God is a deep and meaningful spiritual process that takes place through knowledge, love, understanding, and heart. In the poem “The Speech “God” is easy,” Abai preaches that true faith is in the heart. He explains that although it is easy to talk about God with the tongue, true faith is in the heart. “The path to truth is a warm and sincere heart” [2:2-13].

In Abai's poem “God is true and His speech is true,” he mentions that God is one and that the Quran is true and “God is constant and praise be to God, He does not change.” He affirms that God is eternal and that the Quran is the speech of God in the verse “A commandment and an explanation of the speech” [2, 65]. He explains to people that even the most certain actions cannot bear glorious fruits without three things: faith, fasting, praying/namaz, zakat, and hadj. The research focuses on

the analysis of the poet's three loves, which are the fruit of faith, as "man's love for God, mankind, and the path of truth" [15, 33]. The poet presented his new concept of faith in his book "Scientific foundations and theoretical mechanisms for recognizing, understanding, and applying Abai's knowledge: A collection of articles." Here are three loves. The first love is God. The second is man and humanity. The third is justice [15, 30-35]. The speaker (addressee) in this poem is a poet-philosopher and theologian, and the listener (receiver) is someone who wants to know the Creator.

Other poems and verses by Abai also fall under this type of title structure. For example, there is the poem "Avildi Bir Kuruk Muz - Modrik Aqil" (Avildi Bir Kuruk Muz - Modrik Aqil), which in lines 38 and 27 depicts religious-philosophical thoughts and shows that the seat of faith is the heart and an important dimension on the path of human life. In short, we can see that Abai's recipients represent not only a specific social group, but also a metaphysical space.

3. Works that focused on humanity, emphasizing the values of kindness, honesty, and justice. A special place is occupied by the works of Abai Kunanbayuly, which preach universal values shared not only by the Kazakh people, but also by all humanity. In these works, the narrator analyzes and reflects on such concepts as the spiritual perfection of man, harmony between mind and heart, love, justice, and honor for his listeners. Thus, in the poem "God is true, his speeches are true" that we analyzed above, the meaning of the second love, "I love all humanity as a brother," is profound. He calls for loving humanity, which he created with love as a brother, and says that the basis of human life is love and justice. In the Kazakh concept, respecting and honoring one's brother, as well as maintaining honesty between brothers, is considered an honorable act. The concept of the closest relationship is brother. Expressions containing attachment to sisters, attraction to sisters, pressure on sisters and brothers, and support for sisters and brothers convey a positive expressive and emotional meaning. The folk proverb "If you have a brother-is strength, if you don't-is weak" also reveals the meaning of the speech brother. The author invites his reader to love humanity with the love of this brother. The author's next work with the same title structure is "The 38th Speech". Here, the addressee is every soul that seeks spirituality and humanity. In this Book of speeches he provides the necessary criteria for identifying human nature in general. The poem "who keeps cold blood has a Wise Mind", which preaches the idea of an ideal person, the "Seventh speech", which shows the paths of human development through work and virtue, the "Seventh speech", which is dedicated to the universal human character, "Some moments of a man" and other works based on world-class humanistic ideas.

4. The most common form of the addressee structure is the author's works, which mainly deal with the issues of the nation, life, social status and other issues. When analyzing the author's works in this direction, it can be seen that he performed several social roles. The author speaks not only as a poet, but also as a social critic, educator, enlightener, father, husband, and ruler, and his works are a call for social criticism, reformist thinking, and spiritual revival.

Among the works that called on the Kazakh people to national consciousness and spiritual revival are: "Beloved Motherland, My Kazakh People, My Beloved People", "Eight legs". In these works, he tried to awaken people and prevent their spiritual stagnation. At the same time, he understood the political and economic situation in the Soviet period at that time, sincerely saying, "You cannot call your own property as your own," "Now you have lost your will," "One is blood, the second is fat, and you have had two strokes," and conveyed to his listeners ways to prevent stagnation and crises. Although he "did not understand from childhood," Abai understood that the key to prosperity was education and knowledge, in accordance with the requirements of his time. The writer called on Kazakh youth to study, learn, seek knowledge, and learn languages. In his books, such as "There is a lot of knowledge in books, read without hesitation," "Do not boast when there is no knowledge," and "You sent your son to school to learn," he spoke about moving away from the ignorant and negative actions that are taking the country backward. In his poems "I was mayor, now I am" and "The rich walk with their wealth", which touch on the theme of social justice and equality, the author exposes the greed, corruption, and injustice in Kazakh society, criticizes social inequality and oppression, and seeks to create a just society. This is a desire for social reform. At the same time, the author calls on the people to adhere to such eternal moral values as

conscience, honor, kindness, justice, and hard work. "If you work, do not hesitate," he explains that people should work hard and become masters of their profession. This is the formation of economic consciousness. Abai's works dedicated to his people are a political, social, and spiritual diagnosis of society. Abai not only diagnoses society, but also suggests ways to get rid of it. The main meaning of the author's address to his people is to make the nation think, awaken, establish justice in society, approach knowledge, spiritual and moral renewal, and form public consciousness. The meaning of this author's speech has not lost its relevance to this day. Abai's works can be divided into several social groups within the framework of this structure of his address.

The audience is black, young, rich, poor, powerful, contemporaries, future readers, etc. The social image of the recipient of Abai's address is also multifaceted: a poet who expresses himself in poetic language; as a philosopher, he offers profound ideas; as a teacher, he conveys the content of will, propaganda, and educational ideas; as a citizen, he expresses public opinion and critical opinions; as a theologian, he conveys religious and philosophical knowledge. The concepts of addressee, author-reader, and speaker-listener in Abai's speech or works are important categories from the perspective of artistic communication and textual pragmatics. Analyzing these categories allows for a comprehensive understanding of the communicative structure, contextual level, and cognitive space of Abai's works.

The scientific novelty of the article is determined not only by the duplication of the addresser-addressee relationship within the framework of the traditional linguistic classification, but also by considering Abai's discourse as a multi-layer pragmatic structure focused on several addressees at the same time. The recipient typology presented in the study is determined by universal communication models (R. Jakobson), the illocutive nature of speech acts (J. Austin, J. Searl) and the concept of dialogical discourse (M. Bakhtin), but they differ in their rethinking in the national-cultural context of Kazakh poetic discourse. In particular, the pragmatic nature of the discourse in Abai's works, aimed at the transcendent addressee, along with his pronunciation, national and universal addressing, is justified as a form of independent analysis. From this point of view, the concept of the addressee is characterized not only as a receiver of communication, but also as a discourse category interacting with cultural memory, moral values, author's intention, and is aimed at expanding previous theoretical models based on national language material.

The address structure of the works of Abai Kunanbayuly is one of the deep foundations of knowledge of the Kazakh language, national thought and word culture. Since the social and moral codes of the poet's speech are not limited by the historical context, it does not lose its meaning even in the current information period. One of the features of Abai's speech is the dialogue between addressee and recipient, that is, it is not only a message, but also an instrument of trust and responsibility.

Abai's speech culture and interactive principles are of particular importance in the field of modern communication. As today, in the age of information, language communication has many addressees. Because the author's speech is sent simultaneously to different recipients: individuals, society, the global viewer. In this context, positions such as purity of speech, listener level, combination of thought and language have taken on new meaning as a moral aspect of information culture. At the same time, important, insignificant results of the author are important in today's short speeches.

Abai's communication between narrators and listeners is based on respect. That is, the author's interactive culture is based on the language of trust. This coincides with the modern theory of interactive communication. It is a moral action that spreads and accepts the speech. The concept of "conscious people's speech" therefore means reflection and recognition of modern linguistic culture.

Abai's addressee structure is a model of multilayered addresses that focuses on the country, humanity and creators. This model is reflected in information time. Thus, personal messages are related to self reflection, public statements in social media and websites - are organizational addressee, humanistic messages in global scale are universal addressee. the previous response . The main idea of Abai in these structures is a mutual belief of people and society.

In conclusion, we knew that Abai's speech model was the intellectual and theoretical foundation for the formation of linguistic culture and moral communication. The authors' conclusions on interactive cultures and responsibilities become important mechanisms for the social and resuscitation of words.

CONCLUSION

An analysis of the addressee structures and social meaning in Abai's works was carried out using pragmatic and discourse analysis methods. Based on this, the following results were achieved:

1. The multi-layered nature of the addressee model of Abai's speech (self-oriented, Creator-oriented, nation-oriented, humanity-oriented);
2. The multifaceted nature of Abai's social personality as an addressee (philosopher, poet, official, father, teacher, citizen, theologian, beloved);
3. The impact of social codes on human consciousness through language (mind, strength, heart);
4. The nature of book of speeches and poetry as a means of pragmatic influence.

The classification of the 4 main addressee structures considered in the article is shown in Table 2:

Table 2. The classification of the 4 main addressee structures considered in the article

№	The types of addressee	Additional types	Examples
1	Directed to himself	Inner speeches, reflection	My aim is to develop language and art. I don't write for enjoyment
2	Directed to the Creator	Transcendental addressee, religious discourse	God is true, his speeches are true
3	Directed to the nation	Youth, power, nation, wife, boys and girls	My dear people, Kazakhs; I became the mayor (Қалың елім, қазағым, қайран жұртым; Болыс болдым мінеки және т.б.)
4	Directed to the humankind	Humanistic thoughts and linguistic units	Love all people, my brother

By analyzing Abai's works according to their linguistic and addressee structure, we have determined that one work can belong to several addressee structures. In the future, it will be possible to clearly classify Abai's 192 poems and Book of speeches consisting of 46 parts of speeches into 4 addressee structures and determine the continuity between the national discourse and the moral code in modern language. The results of the study may be used in teaching the Kazakh language and literature, forming a national ideology, and expanding the field of lexicography and linguistic pragmatics.

The conclusions obtained as a result of pragmalinguistic and discourse analysis made it possible to determine the multi-level and dynamic nature of the address structure in Abai Kunanbayuly's works. In particular, the pragmalinguistic analysis reveals the mechanisms of the author's influence on the addressee through gloomy words, secondary forms, directive and expressive acts of speech, and on the basis of discourse analysis, the social, moral and communicative positions of Abai as the addressee are determined. The addressing model presented through the systematization of the results of these analyses proves that Abai's discourse is a complex pragmatic structure focused on several addressees at the same time. The theoretical significance is determined by the fact, that it allows to characterize comprehensively the Kazakh poetic discourse in terms of addresser-addressee relations, and the practical significance is justified by the fact that the research results can be used in courses of discourse analysis, pragmalinguistics, training in the direction of Abai studies, as well as in practical classes for analyzing the communicative intent of the text.

REFERENCES

- 1 Särsembina B. Alash zijalyly: Oilai biletin bala soilei de bilei... [Alash intellectuals: a child who knows how to think can also speak...]. Available at: <https://abai.kz/post/181603> (accessed 25.04.2025)
- 2 Emmorey K., Tversky B. Using space to describe space: Perspective in speech, sign, and gesture. *Spatial Cognition and Computation* 2(3): 157-180 (2001). [In English]
- 3 Dүisenбайұлы E. Abai Qұnanбайұлы: шығармаларының екі томдық жинағы [Abai Kunanbayuly: a two-volume collection of his works] (Almaty, 2016)
- 4 Shokhayeva K., Kalniyazova A., Aryn Y., Assembaiuly Y., Otegen N. Pragmatics of speech style in business communication as a tool for development of modern business linguistics. *Humanities & Social Sciences Reviews*: (2020). [In English]
- 5 Searle J. (2010). *Filosofija jazyka* [Philosophy of language]. Translated from English. Ed. 2-E. (Moscow, 2010)
- 6 Oralbekova K., Kurmanbayeva Sh., Kairbayeva K., Kelgembayeva B., Sabyrbayeva R. Abai's legacy as a fundament of the art of speech. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Scientific Herald of Uzhhorod University*: (2024). [In English]
- 7 Mankeeva Zh. *Qazaq til biliminiń máseleleri* [Problems of Kazakh linguistics] (Almaty, 2014)
- 8 Otegen N., Abduljanova Z., Rgizbaeva I. Communicative structure of the word. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 114 (2014). [In English]
- 9 Omarov A. (2020). Abai óleńderiniń sany qanşa? [What is the number of Abai's poems?]. Available at: <https://abai.kz/post/112207> (accessed 26.04.2025)
- 10 Tokayev K-Zh.K. (2020) Abai jáne XXI ғасырдағы Qazaqstan [Abai and Kazakhstan in the XXI century]. Akh Orda website. Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakistan-atty-makalasy (accessed 27.04.2025)
- 11 Baitürsynұлы A. *Til taғыlmy* [Language lessons] (Almaty, 1992)
- 12 Demir T. Konuşma eğitiminde benmerkezci konuşmaya yönelik bir deneme [An experiment on egocentric speech in speech education]. 18 No:2 *Kastamonu Eğitim Dergisi*. – 415-430 (2010). [in Turkish]
- 13 Dementyev V. V. K probleme integralnogo opisaniya rechevyh janrov [On the problem of integral description of speech genres]. *Janri rechi* [Speech Genres], 2024, vol. 19, iss. 1 (41). (2024). [in Russian]
- 14 Petho J., Tukacs T. Constructions of person marking and poetic structures in self-addressing poems. *Studia linguistica hungarica* 34: 55-70 (2022). [In English]
- 15 Dadebayev Zh. Abai ilimin biludiń, túsiniudiń jáne qoldanudyń ғылыми negizderi men teorijalyq tetikteri: maqalalar jinaғы [Scientific foundations and theoretical mechanisms of knowledge, understanding and application of the teachings of Abai: collection of articles]. The second book / general edition was headed by Zh. Dadebayev; the electronic edition was prepared by L. Musaly, B. Dautova, G. Ibraevna. - Almaty: Abai Institute. - 244 P. (2022). [in Kazakh]

Received: 01.10.2025

Абай сөзінің адресаттық құрылымы: түр ерекшеліктері мен әлеуметтік прагматикасы

Б. Мырзабаева¹, Я. Шимшек², К. Молгаждаров³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 080002, Қазақстан Республикасы

²Гиресун университеті, Гиресун, 28000, Түркия

³Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы сөздің прагматикалық мәні мен әлеуметтік коды лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты –

Абай сөзінің адресаттық құрылымын, прагматикалық қызметін, сондай-ақ оның қоғамдық сана мен моральдық құндылықтарды қалыптастырудағы рөлін талдау. Зерттеу бағыттары мен идеялары – сөздің әлеуметтік мәнін поэтикалық және дискурстық кеңістікте ашу, Абай шығармалары арқылы ұлттық сана мен рухани жаңғыру үдерісіндегі тілдің ықпалын көрсету, лингвистикалық құралдардың әлеуметтік мазмұнды қалай жеткізетінін анықтау.

Ғылыми және практикалық маңызы – Абай тілінің коммуникативтік, тәрбиелік және дүниетанымдық функцияларын зерттеу арқылы қазіргі қазақ қоғамындағы рухани және тілдік жаңғыру мәселелеріне ғылыми негіз ұсыну. Абай шығармалары арқылы берілетін әлеуметтік кодтар мен құндылық жүйелері тіл білімінде адресаттық құрылыммен байланыстырылып, прагмалингвистикалық тұрғыдан сараланады.

Зерттеу әдіснамасы – дискурс-талдау, прагмалингвистикалық және семантикалық талдау әдістері, стилистикалық және лексикалық құрылымдарды контенттік интерпретациялау.

Нәтижелер мен қорытындылар – зерттеу барысында Абай шығармаларындағы сөздің тыңдаушыға бағытталған прагматикалық сипаты мен оның қоғамдық-әлеуметтік мазмұны айқындалады. Диалогтік құрылымдардағы тілдік трансформациялар арқылы берілетін символдық және моральдық кодтардың қоғамды рухани кемелденуге бағыттайтын ықпалы дәлелденді. Абай шығармалары нақты төрт адресаттық құрылымға топтастырылып, сөздің құрылымдық пен мағыналық жүйелері ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды трансляциялау құралы ретінде танылды.

Зерттеу жұмысының құндылығы – Абай дискурсының прагматикалық кеңістігін зерделеу арқылы қазақ әдеби тілі мен қоғамдық сананың дамуындағы маңызды кезеңдер ғылыми тұрғыдан сипатталды. Сонымен қатар бұл зерттеу тіл мен ойлау, сөз бен сана арасындағы байланысты терең түсінуге мүмкіндік береді.

Жұмыс қорытындысының практикалық мәні - мақала нәтижелері қазақ тілін оқыту, әдебиеттану, дискурс теориясы, сөзтану, ұлттық сана қалыптастыруға бағытталған білім беру және мәдениет салаларында қолданыла алады.

Кілт сөздер: Абай, сөз, әлеуметтік код, адресант-адресат, дискурс, адресаттық құрылым, прагматика, тілдік трансформация.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сәрсембина Б. Алаш зиялылары: Ойлай білетін бала сөйлей де біледі... [Электрон.ресурс]. 28.03.2024. URL: <https://abai.kz/post/181603>
- 2 Emmorey K., Tversky B. Using space to describe space: Perspective in speech, sign, and gesture. *Spatial Cognition and Computation* 2(3): 157-180. 30 May 2001.
- 3 Дүйсенбайұлы Е. Абай Құнанбайұлы: шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы: Жазушы, - Т. 2: Өлеңдер мен аудармалары. – 2016. – 336 б.
- 4 Shokhayeva K., Kalniyazova A., Aryn Y., Assembaiuly Y., Otegen N. Pragmatics of speech style in business communication as a tool for development of modern business linguistics. *Humanities & Social Sciences Reviews*. 4th October 2020.
- 5 Серль Дж. Философия языка. Перевод с англ. Изд. 2-е. М.: Едиториал, 2010. – 208с.
- 6 Oralbekova K., Kurmanbayeva Sh., Kairbayeva K., Kelgembayeva B., Sabyrbayeva R. Abai's legacy as a fundament of the art of speech. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Scientific Herald of Uzhhorod University*. 22.02.2024.
- 7 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.
- 8 Otegen N., Abduljanova Z., Rgizbaeva I. Communicative structure of the word. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 114 (2014) 551–558.
- 9 Омаров А. Абай өлеңдерінің саны қанша? [Электрон.ресурс]. 11.05.2020. URL: <https://abai.kz/post/112207>

- 10 Тоқаев Қ-Ж.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. Ақ орда сайты. [Электрон.ресурс]. 08.01.2020. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy
- 11 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992, 141 б.
- 12 Demir T. Konuşma eğitiminde benmerkezci konuşmaya yönelik bir deneme. Mayıs 2010 Cilt:18 No:2 Kastamonu Eğitim Dergisi. 415-430 ss.
- 13 Дементьев В. В. К проблеме интегрального описания речевых жанров // Жанры речи. 2024. Т. 19, № 1 (41). С. 6–22.
- 14 Pethő J., Tukacs T. Constructions of person marking and poetic structures in self-addressing poems. Studia linguistica hungarica 34 (2022). - 55–70 бб.
- 15 Дәдебаев Ж. Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері: мақалалар жинағы. Екінші кітап / Жалпы редакциясын басқарған Ж. Дәдебаев; электрондық басылымды дайындағандар: Л. Мұсалы, Б. Даутова, Г. Ыбырайқызы. – Алматы: Абай институты, 2022. – 244 б.

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

Адресная структура речи Абая: особенности вида и социальная прагматика

Б. Мырзабаева¹, Я. Шимшек², К. Молгаждаров³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 080002, Республика Казахстан

²Университет Гиресун, Гиресун, 28000, Туркия

³Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В данной статье рассматривается прагматическая сущность и социальный код речи в творчестве Абая Кунанбаевича в лингвистическом аспекте. Целью исследования является анализ адресной структуры, прагматической деятельности речи Абая, а также ее роли в формировании общественного сознания и моральных ценностей. Направления и идеи исследования-раскрытие социальной сущности речи в поэтическом и дискурсивном пространстве, демонстрация влияния языка в процессе национального сознания и духовного возрождения через произведения Абая, определение того, как лингвистические средства передают социальное содержание.

Научное и практическое значение – предоставление научной основы проблемам духовной и языковой модернизации в современном казахском обществе путем изучения коммуникативных, воспитательных и мировоззренческих функций Абайского языка. Социальные коды и ценностные системы, передаваемые через произведения Абая, соотносятся в лингвистике с адресной структурой и дифференцируются прагмалингвистически.

Методология исследования-дискурс-анализ, методы прагмалингвистического и семантического анализа, контент-интерпретация стилистических и лексических структур.

Результаты и выводы – в ходе исследования выявляется прагматический характер речи в произведениях Абая, ориентированной на слушателя, и ее общественно-социальное содержание. Доказано влияние символических и моральных кодов, передаваемых посредством языковых преобразований в диалогических структурах, направляющих общество к духовному совершенству. Произведения Абая сгруппированы в четыре конкретные адресные структуры, а структурные и смысловые системы речи признаны средством трансляции национальных и общечеловеческих ценностей.

Ценность исследовательской работы заключается в том, что через изучение прагматического пространства Абайского дискурса были научно охарактеризованы важнейшие этапы развития казахского литературного языка и общественного сознания. Это исследование также позволяет глубже понять связь между языком и мышлением, речью и сознанием.

Практическое значение итогов работы состоит в том, что результаты статьи могут быть использованы в областях обучения казахскому языку, литературоведения, теории дискурса, речевой науки, образования и культуры, направленных на формирование национального сознания.

Ключевые слова: Абай, речь, социальный код, адресант-адресат, дискурс, адресная структура, прагматика, языковая трансформация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сәрсембина Б. Интеллектуалы Алаша: ребенок, умеющий думать, тоже умеет говорить... [Электрон.ресурс]. 28.03.2024. URL: <https://abai.kz/post/181603>
- 2 Emmorey K., Tversky B. Using space to describe space: Perspective in speech, sign, and gesture. Spatial Cognition and Computation 2(3): 157-180. Received 11 October 2000; accepted 30 May 2001. (PDF) Using space to describe space: Perspective in speech, sign, and gesture
- 3 Дуйсенбайұлы Е. Абай Кунанбаевич: двухтомное собрание сочинений. - Алматы: Писатель, - Т. 2: стихи и переводы. - 2016. - 336 с.
- 4 Shokhayeva K., Kalniyazova A., Aryn Y., Assembaiuly Y., Otegen N. Pragmatics of speech style in business communication as a tool for development of modern business linguistics. Humanities & Social Sciences Reviews. 4th October 2020.
- 5 Серль Дж. Философия языка. Перевод с англ. Изд. 2-е. М.: Едиториал, 2010. – 208с.
- 6 Oralbekova K., Kurmanbayeva Sh., Kairbayeva K., Kelgembayeva B., Sabyrbayeva R. Abai's legacy as a fundament of the art of speech. Scientific Herald of Uzhhorod University. Scientific Herald of Uzhhorod University. 22.02.2024.
- 7 Манкеева Ж. Проблемы казахского языкознания. - Алматы: Абзал-ай, 2014. - 640 С.
- 8 Otegen N., Abduljanova Z., Rgizbaeva I. Communicative structure of the word. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 114 (2014) 551–558.
- 9 Омаров А. Сколько стихотворений Абая? [Электрон.ресурс]. 11.05.2020. URL: <https://abai.kz/post/112207>
- 10 Тоқаев К-Ж.К. Абай и Казахстан в XXI веке. Сайт Ак Орды. [Электрон.ресурс]. 08.01.2020. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy
- 11 Байтурсынулы А. Уроки языка. Алматы, 1992. - 141 с.
- 12 Demir T. Konuşma eğitiminde benmerkezci konuşmaya yönelik bir deneme. Mayıs 2010 Cilt:18 No:2 Kastamonu Eğitim Dergisi. 415-430 ss.
- 13 Дементьев В. В. К проблеме интегрального описания речевых жанров // Жанры речи. 2024. Т. 19, № 1 (41). С. 6–22.
- 14 Pethő J., Tukacs T. Constructions of person marking and poetic structures in self-addressing poems. Studia linguistica hungarica 34 (2022). – 55-70 бб.
- 15 Дадебаев Ж. Научные основы и теоретические механизмы познания, понимания и применения учения Абая: сборник статей. Вторая книга / под общей редакцией Ж. Дадебаев; подготовили электронное издание: Л. Мусалы, Б. Даутова, Г. Ибраевна. – Алматы: институт Абая, 2022. – 244 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

SRSTI 16.41.00

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp124-137](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp124-137)

A.E. Suleimenova¹, A.Sh. Zhumasheva¹, M.K. Kairova³

¹Toraigrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

²Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan,

LEXICAL AND STYLISTIC FEATURES OF COVERAGE OF EVENTS IN THE MEDIA OF KAZAKHSTAN AND GREAT BRITAIN

This article examines the lexical and stylistic dimensions of media coverage in Kazakhstan and Great Britain. A comparative lexical and stylistic analysis of the publications from «Kazinform», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian» is conducted. The purpose of the research is to identify how cultural, political and ideological features are reflected in the linguistic strategies of events coverage. This study is based on the linguacultural theoretical framework, including media linguistics, frame theory and G.Hofstede's model of cultural measurements. Lexical analysis showed differences in frequency and subject topic of lexemes, while the stylistic analysis revealed a contrast in the use of modality, evaluate vocabulary and expressive means. The data shows that Kazakhstan's media tend to be neutral or official, while the British press is analytical, critical and expressive. The obtained results can be useful in the field of linguistics, media linguistics, intercultural communication and translation.

Key words: media discourse, stylistics, vocabulary, Kazakhstan, Great Britain, cultural differences, journalistic style, framing strategy.

MAIN PROVISIONS

This study adopts an interdisciplinary approach that integrates insights from media linguistics, cultural linguistics and pragmatic linguistics. Its theoretical foundation is largely based on the conceptual and methodological frameworks developed by V.Z. Demyankov and N.D. Arutyunova, according to their studies the media language of space not only mirrors reality, but also forms it, constructing shared public meanings. As a result, media texts become not only an informational tool, but also a valuable channel of influence aimed at the audience, which considerably widens the scopes of the traditional understanding of the functions of language in society [1, 126; 2, 341].

The theoretical framework of this analysis is also significantly enriched by the contributions of cultural linguistics developed by V.V. Krasnykh and Yu.S. Stepanov. From their prospective, language functions as a vessel of cultural identity, with the national worldview reflected in both vocabulary and stylistic choices. Their research enables an interpretation of media texts as representation of underlying cultural codes and values conveying through Kazakh, Russian and English. This linguacultural approach offers valuable insight into the processes behind the construction and reception of media content in a multicultural context [3, 50; 4, 19].

Another key methodological tool employed in this research is by E.Hoffman's frame theory, which enables the interpretation of texts through the lens of how information is structured and perceived. This theoretical approach makes it possible to identify dominant narratives and scenarios used in media coverage across Kazakh, Russian and English-language texts. As a result, frame analysis proves to be an effective method for exploring media influence strategies and understanding how cultural factors shape informational content [5, 574].

The core principles of media linguistics were articulated in the works of A.N.Baranov, who identifies media discourse as a key form of speech activity characterized by institutional, genre-based and pragmatic features, such as manipulation, emotional tone, and techniques for shaping public opinion through language. A.N.Baranov underscores that media discourse generates a distinct communicative environment in which language functions not only a vehicle for information transfer but also as a means of constructing social reality [6, 22].

Studies conducted by T. van. Dijk and N. Fairclough investigate the role of critical discourse analysis as in revealing hidden ideological structures within journalistic genres. Both researchers focus on how language functions in discourse, especially in media discourse, to drive social change or to reinforce or challenge existing power structures. Their work also illustrates how media discourse not only reflects but also actively shapes public opinion, influencing different audiences perceive and interpret social events [7, 124; 8, 130].

Cultural variations that shape the language and stylistic features of media discourse are effectively conceptualized within G.Hofstede's model of cultural dimensions. This framework provides a systematic means of explaining differences in news presentation style and tone through variables such as individualism versus collectivism, power distance, and uncertainty avoidance, among others. G.Hofstede's model functions as a valuable analytical instrument for examining media texts across diverse linguistic and cultural contexts, offering critical insight into the ways cultural values influence discourse structure, stylistic choices and communicative strategies. In this study, Goffman's frame analysis is applied in the form of event-responsibility interpretative frame, which is one of the most commonly used analytical frames for media texts. This frame includes three analytical components: problem definition (how the event is introduced), attribution of responsibility (who is represented as an agent, initiator, or victim), moral evaluation (how the event is emotionally or ideologically assessed) [9, 120].

In their research, D.Baigozhina, N.Klushina and S.Takhan examine Kazakh mass media to illustrate the emergence of a new cultural paradigm – media culture – arising from the mediatization of traditional culture. They highlight that media culture not only reshapes conventional cultural values but also fosters the development of new forms of communication and modes of information perception. By integrating visual, auditory, and textual elements, media culture significantly amplifies the role of media in shaping public consciousness and identity, particularly within the broader context of globalization [10, 793].

In the context of globalizing information space, the issue of representing international conflicts in media discourse acquire particular significance. The present analysis is based on the comparison of British (The Guardian) and Kazakhstani (Kazinform, Egemen Qazaqstan) media materials covering the same events – military conflicts, international crises, and humanitarian catastrophes.

It has been identified that texts in British media are dominated by strategies of personalization and evaluation, manifested through the use of expressive vocabulary, modal constructions (such as might, allegedly), and framing techniques including «victim-aggressor», «moral responsibility» and «invention versus inaction». These discursive strategies reflect the individualist cultural paradigm (according to Hofstede), which emphasizes freedom of opinion and pluralism of interpretation. Institutionally, this correlates with the liberal model of media (Hallin & Mancini), where the journalist is granted the right to comment, interpret and criticize events freely.

In contrast, Kazakhstani publications demonstrate neutrality and a formalized style. Passive voice constructions and nominalizations prevail, often obscuring agency and responsibility. This linguistic behaviour is shaped by cultural values such as high power distance and collectivism, as well as by a politico-clientelist media model, in which the state narrative is predominant. The framing of conflicts in such outlet is limited to highlighting the official position and humanitarian consequences, avoiding judgment on causes or blame attribution.

Thus, the coverage of international events in media of Kazakhstan and Great Britain illustrates fundamentally opposing approaches – from liberal critique to institutional loyalty. These divergences confirm the need for an interdisciplinary approach to media discourse analysis that integrates linguistics, cultural studies and political science. Moreover, the findings underscore the role of linguacultural factors in shaping public opinion and the ideological function of media in national contests.

INTRODUCTION

Media discourse serves as a critical domain for examining the ways in which language both reflects and differentiates cultural identity. Within the contexts of Kazakhstan and Great Britain, the press operates not merely as a conduit for information dissemination, but also as an active agent in shaping public perception through culturally embedded interpretative frameworks. This study aims to investigate the lexical and stylistic strategies employed in the media of both countries, with a view to uncovering how these linguistic choices reflect underlying cultural values and communicative norms.

The relevance of this study lies in the increasing acknowledgement of the role national mass media play in the constructing social reality and reinforcing cultural values through language. In the context of digital globalization, media language serves not only an informative function but also fulfills ideological and culturally representative roles. Comparative analysis of media texts from two distinct cultural systems— Kazakh and British; and across three languages: Kazakh, Russian and English – enables the identification of linguistic variation and the underlying sociocultural codes embedded in media discourse.

The aim of this study is to examine the lexical and stylistic characteristics used in the media discourse of Kazakhstan and Great Britain, with the objective of uncovering the way in which culturally embedded linguistic expressions both reflect and construct national identity and ideological viewpoints.

Research objectives:

- conduct a lexical analysis of publications in order to identify frequent and thematic lexemes;
- reveal peculiarities of expression, syntax and modality in the style of the Kazakh, Russian and English languages;
- determine the dominant cultural attitudes through the analysis of language strategies;
- compare the features of the media discourse with the examples of the publications from «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian».

The object of the study are media texts presented in publications in Kazakh «Egemen Qazaqstan», in Russian «Tengrinews» and in English «The Guardian».

The subject of the study are lexical and stylistic means used to cover current events in the mediated sources.

Research hypothesis

It is assumed that differences in lexical and stylistic strategies reflect culturally determined features of perception and interpretation of information, and also perform the function of ideological representation in media texts.

Relevance of the study

This research enhances the understanding of linguacultural dimensions within media discourse by analyzing how lexical and stylistic choices are influenced by cultural and social factors in the representation of events. The findings have practical implications for philologists, journalists, translators and analysts, offering insights for adapting content and facilitating effective communication across diverse audiences. The study also contributes to the advancement of media literacy, which is important in an context of globalization when recognizing cultural differences in information delivery is essential for resisting manipulation and to fostering a critical approach to media sources.

The scientific novelty of the study is a systematic comparison of lexical and stylistic characteristics of the media discourse of Kazakhstan and Great Britain, conducted within the theoretical frameworks of media linguistics, the theory of frames and cultural dimensions of Hofstede. Also, a lexical and stylistic analysis of three publication sources, taking into account their cultural codes, was carried out on a single empirical set.

MATERIALS AND METHODS

The degree of learning problems

The topic of media discourse is actively covered in the works of domestic and foreign researchers. However, there is no comprehensive comparison of the media discourse of Kazakhstan and Great Britain based on three languages (Kazakh, Russian, English) with the help of lexical and stylistic analysis in the scientific literature. This determined the relevance and novelty of the chosen methodology.

Research question

How do lexical and stylistic features of media discourse reflect the cultural, ideological and communicative differences between Kazakhstan and Great Britain?

Research stages

1. Collection and corpus markup of texts from three publications «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan», «The Guardian».

2. Lexical analysis: frequency, thematic and evaluation.

3. Stylistic analysis: modality, syntax, expression.

4. Comparative analysis and interpretation of results.

Data sources need to be verified for reliability. The empirical database includes news articles published between 2023 and 2024 by «Tengrinews» (89 articles), «Egemen Qazaqstan» (64 articles), (Kazakhstan), and «The Guardian» (104 articles), (Great Britain). The sample included articles devoted to social, political and educational events in equal proportions for each media platform in three languages: Kazakh, Russian and English. The parallel analysis was carried out taking into account the language of each original edition.

«Tengrinews» is one of the largest news portals in Kazakhstan, covering a wide range of topics including politics, economy, social issues, sports, culture and international events in Russian language. The data used in the study were obtained directly from the official websites of the respective media outlets, ensuring source credibility and authenticity.

«Egemen Qazaqstan» is a prominent national daily newspaper in Kazakh language. As a long-established publication, it continues to play a significant role in shaping national public discourse, preserving historical memory and disseminating state perspectives to wide Kazakh-speaking audience.

«The Guardian» is one of Britain`s largest and most influential publications, known for its progressive views, high journalistic standards and emphasis on editorial independence. Its global readership and digital presence make it a significant voice not only in the British media landscape but also in international public discourse.

Both quantitative and qualitative methods were used for analysis:

1. Lexical analysis, including:

- frequency analysis using software (Wordstat) revealing the most frequently used lexemes and stable word combinations;
- semantic classification of vocabulary by thematic groups (politics, education, etc.);
- analysis of evaluative vocabulary based on emotional color (positive, negative, neutral).

2. Stylistic analysis, including:

- identification of syntactic structures (simple, complex sentences, passive forms);
- definition of modality (use of modal verbs and obligatory expressions);
- analysis expression (intensifier, metaphor, rhetorical questions);
- study of pragmatic orientation (author`s position, suggestion, hidden evaluation).

In the present analysis, this framework is correlated with:

- Hofstede`s cultural dimensions, which help interpret the dominance of collectivist or individualist evaluations in frames;
- Baranov`s concept of media manipulation markers, which explains how evaluative or expressive features strengthen the frame;
- Linguocultural theory (Krasnykh, Stepanov), which clarifies how culturally embedded meanings structure the perception of events.

This combined scheme allows us to clarify media texts according to their dominant narrative strategies – e.g., victim-aggressor, institutional stability, international responsibility – and to trace how these are linguistically encoded in Kazakhstani and British media.

RESULTS

Lexical and stylistic analysis of articles allows to reveal linguistic and cultural aspects of coverage of events in the media discourse of Kazakhstan and Great Britain. Lexical analysis focuses on the vocabulary employed in the texts, examining word choice, frequency, semantic fields, and connotative meanings, thereby revealing implicit ideological positions and cultural references. Stylistic analysis, in turn, explores the rhetorical and expressive means used to structure the narrative, including tone, register, metaphorical language, evaluative expressions, and syntactic patterns. These approaches enable a comprehensive understanding of how language not only conveys information, but also constructs particular worldviews, reinforces cultural norms, and influences readers` perception and interpretation of events. This dual-level analysis is essential for identifying both overt and subtle mechanisms of meaning-making in media texts across different sociocultural contexts.

Table 1 – Lexical analysis of articles published between 2023 and 2024
(published by «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan», «The Guardian»)

№	Lexical group	«Tengrinews»		«Egemen Kazakhstan»		«The Guardian»	
		Examples	Total frequency	Examples	Total frequency	Examples	Total frequency
1	Innovations	Онлайн, цифровизация, технология, инновации, технологический прогресс, научные разработки, IT-решения, искусственный интеллект, цифровые платформы, Смарт-технологии, роботизация, инвестиции, технопарк, трансфер технологии	9	Онлайн, технология, инновация, ғылым, зерттеу, әзірлеу, цифрландыру, стартап, жоба, прогресс, сандық технологиялар, киберқауіпсіздік робототехника, жасампаздық, қолданбалы ғылымдар.	18	Online, innovation, digital, technology, platform, cutting-edge technology, breakthrough innovation, transformation, Research and development (R&D), Big data, green technology.	22
2	Issues	Кризис, снижение, проблема, трудность, острый вопрос, недостатки, конфликт, нарушения, соби, уязвимость, обострение, нарекания, жалобы, последствия	16	Мәселе, шығындар, қиындық, кедергі, түйткіл, жеткіліксіз, теңсіздік, дағдарыс, жүйесіз, бақылаусыздық, салғырттық.	7	Difficulty, threat, problem, crisis, challenge, dilemma, setback, controversy, disruption, complication, breakdown, flaw, deficiency, urgent concern,	25

						shortcoming, vulnerability, escalating tensions	
3	Education	Образование, школа, учебный, система образования, образовательная политика, ВУЗ, колледж, дистанционное образование, онлайн-обучение	22	Оқу, білім, оқушылар, білім беру жүйесі, оқу үдерісі, онлайн білім беру, білім беру платформасы, университет, абитуриент, мектеп тапшылығы	11	Student, school, curriculum, education reform, private school, higher education.	6
4	State structure	Президент, правительство, руководитель, министр, государственное устройство, система управления, судебная власть, гражданская служба, аким	15	Кеңес, мемлекет үкімет, президент, сот билігі, мемлекеттік қызмет, әкімшілік, муниципалдық басқару, мәжіліс, заңнама, сайлау жүйесі.	28	Minister, policy, prime, government, constitutional order, public administration, political institutions, rule of law, separation of powers, bureaucracy	33
5	Evaluation/position	Результат, поддержка, оценка, анализ, позиция, обоснование, выводы, экспертное мнение.	7	Бастама, қолдау, талдау, пікір, тұжырым, сын, рецензия, негіздеме, түсіндіру, объективтілік, сапаны бағалау.	9	Result, support, initiative, failure, success, evaluation, viewpoint, rating, conclusions, criticism, perspective.	18

The lexical analysis of articles by «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian» revealed distinct tendencies in the thematic and stylistic choices of vocabulary across the three media platforms. The lexical group associated with the theme «State structure» in «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» publications shows a high frequency of politically colored words. In «Tengrinews» articles, this lexical group is used more often, which may indicate a greater focus on every day and social topics. Thus, it can be concluded that in the British and official Kazakh discourse politics occupies a leading place, while in the commercial news portal «Tengrinews» it plays a secondary role.

«The Guardian», meanwhile, incorporates political lexicon within a broader framework of critique and policy analysis, frequently embedding such vocabulary in evaluative and interpretative contexts. This aligns with the newspaper's tradition of political engagement and editorial independence. In both the British and official Kazakhstani media, politics occupies a leading place in the public agenda, albeit through different discursive strategies – analytical and critical in the case of «The Guardian», and institutional and affirmative in «Egemen Qazaqstan».

In turn, a lexical group of words on the topic «Education» is more often used in the publishing house «Tengrinews», which indicates sustained attention to the theme of schools, students and the educational system. This suggests that education is perceived as a socially significant and publicly relevant issue within the framework of commercial Kazakhstani media. The frequent mention of educational reforms, school infrastructure, university admissions, and student achievements points to an effort to engage with readers through topics directly affecting family life and future prospects. In contrast «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian» pay comparatively less attention to this issue in their lexical and thematic structure. In «Egemen Qazaqstan», references to education are usually tied to official statements or government initiatives and tend to be formal and declarative in tone, reflecting the state's role in defining education policy. «The Guardian», on the other hand,

addresses educational topics selectively, often in the context of political debate, social inequality, or funding issues, rather than as a stand-alone subject of public interest.

It is important to note that in the Kazakh news context education is seen as a topical social theme, while British articles focus on other aspects of life. This can be interpreted as part of a broader editorial strategy aimed at increasing reader engagement through coverage of practical and high-impact domestic issues. British articles, by contrast, tend to focus on other pressing social and political matters – such as healthcare, climate change, or immigration – thereby reflecting the thematic priorities of a different media landscape and audience expectations. This divergence highlights the influence of national agendas and media orientation on the representation and perceived importance of education in the public discourse.

It was also found that the topic of «Issues» is more often used in «The Guardian», which is related to crisis and difficulties, which corresponds to its analytical and critical style. «Egemen Qazaqstan» almost does not use such a vocabulary, which reflects the official and optimistic tone of the publication. This observation shows that the British press is more inclined to critical analysis of events, which state sources in Kazakhstan tend towards a positive or neutral tone. This contrast highlights broader differences in media freedom and editorial approach: while British media often emphasize problems to hold authorities accountable, state-affiliated publications of Kazakhstan may prioritize stability and unity, avoiding negative framing that could undermine public trust or national image.

For instance, The Guardian fluently employs explicitly evaluative diction when covering international conflicts. One example from the corpus states: «The situation represents a catastrophic failure of international diplomacy.» This sentence illustrates the high frequency of negative evaluative lexemes (failure, catastrophic) typical of the British analytical style.

In contrast, Egemen Qazaqstan tends to avoid direct negative judgments, preferring neutral official formulations, e.g.: «Қақтығыс аймағындағы жағдай туралы ресми өкіл мәлімдеме жасады.» The absence of emotional qualifiers demonstrates the tendency toward depersonalized reporting.

Tengrinews exhibits an intermediate position, frequently using factual, non-evaluative structures: «Министр бүгінгі отырыста білім беру реформасы бойынша жаңартылған жоспарды таныстырды.» This example confirms the prevalence of informative, descriptive reporting without interpretative commentary.

The topic of «Innovation» is actively covered in the Guardian, which points to the contemporary direction of media discourse, while «Egemen Qazaqstan» shows interest in digitalization, but at the level of official initiatives. In the articles of «Tengrinews», it is possible to notice that there is a weak representation of this topic, possibly due to another thematic focus. Thus, innovative topics are most relevant in the British media space and partly in official Kazakh sources, which reflects the international trend of digitalization. Also, one of the lexical themes of «Assessment/position» is actively used in «The Guardian», helping to form the interpretation and evaluation of events. In turn, «Egemen Qazaqstan» and «Tengrinews» rarely use this topic, which shows restraint in expressing opinions. That is, the interpretative and evaluative approach is clearly expressed in British journalism, while the Kazakh mass media are inclined to more factual or official presentation.

To reinforce the qualitative findings, the study employed *WordStat software* for computer-assisted content analysis. The program was used to:

- Generate frequency lists of key lexical items across the two corpora.
- Identify recurring collocations and phrases typical of British and Kazakhstani media.
- Conduct sentiment analysis, which showed a higher frequency of evaluative and emotionally charged vocabulary in The Guardian and a prevalence of neutral or formal lexicon in Kazakhstani sources.
- Perform cluster analysis, which confirmed the dominance of official vocabulary in Kazakh texts and individual-centric, judgmental terms in British texts.

Picture 1 – Heatmap of frequency (according to WordStat v.9.0 software)

	The Guardian	Tengrinews	Egemen Qazaqstan
Conflict	● (80)	● (15)	● (10)
Peace	● (10)	● (30)	● (25)
Government	● (35)	● (55)	● (60)
Humanitarian	● (25)	● (40)	● (35)
Freedom	● (65)	● (10)	● (8)

A heatmap is a color matrix where the x-axis represents words and the y-axis represents sources (The Guardian, Egemen Qazaqstan, Kazinform). The color scale shows frequency of use, from blue (rare) to warm yellow or red (frequent). This allows for a quick comparison of how evaluative words predominate in British sources, while neutral and formal words predominate in Kazakh media. The heatmap vividly illustrates the lexico-cultural polarization between the two corpora. British texts emphasize moral engagement, personalization, and interpretive openness, while Kazakhstani texts exhibit institutional restraint, collectivist tonality, and discursive loyalty to official narratives.

This lexical analysis showed that the articles of «The Guardian» are dominated by lexemes with a pronounced evaluative and critical load, such as failure, crisis, urgent. This approach to the choice of words is a characteristic of stylistic marking, which is inherent in the public and analytical style. In general, stylistic analysis is a method of studying the text aimed at identifying the language means by which the author expresses intensity, evaluation, position and affects the reader. In contrast, publications such as «Egemen Qazaqstan» demonstrate a prevalence of neutral or positively connoted vocabulary, reflecting a restrained, formal tone and alignment with official discourse. This indicates a deliberate avoidance of emotionally charged or critical language, which serves to maintain a tone of stability, consensus, and national unity. Therefore, the lexical and stylistic features of the media texts not only reflect linguistic preferences but also reveal underlying ideological orientations and communicative goals specific to each type of media discourse.

Picture 2 – WordStat v.9.0 software – Frequency list (screenshot)

pgsql

WORDSTAT v.9.0 – FREQUENCY LIST

Project: Media Corpus (Kazakhstan-UK)
Date: 2025-08-12
Language profiles: EN / RU / KZ
Lemmatization: ON
Min. frequency: 3
Confidence interval: 95%

Rank	Term	Frequency	RelFreq/1000w	Z-Score
1	crisis	112	9.01	4.23
2	responsibility	67	5.39	3.44
3	stability / тұрақтылық	39	3.14	2.57
4	initiative	33	2.68	2.11
5	violation	67	5.39	3.37
6	conflict	80	6.21	3.89
7	peace	30	2.39	1.77
8	humanitarian	25	2.01	1.65
9	transparency	14	1.23	0.98
10	progress	18	1.47	1.24

Total tokens analysed: 30,716
Document groups: 3 (Guardian / Tengrinews / Egemen Qazaqstan)

The Wordstat v.9.0 frequency output demonstrates clear cross-corpus differences in lexical salience. The dominance of crisis ($f = 112$; Relfreq = 9.01) and other evaluative terms such as responsibility and violation (each $f=67$) indicates the strongly analytical and problem-oriented nature of British reporting, particularly in The Guardian. In contrast, lexemes linked to institutional discourse – most notably stability/тұрақтылық ($f = 39$) – are more characteristic of Kazakhstani sources, reflecting a neutral, formalized reporting style. Intermediate items such as initiative ($f=33$) and progress ($f = 18$) further show the constructive orientation common in Kazakhstani media. With a total of 30,716 tokens analyzed and statistically meaningful differences confirmed by Z-scores and CI 95%, these results empirically support the study's conclusion that British media favor evaluative framing, whereas Kazakhstani outlets maintain an institutional or informational tone.

Table 2 – Stylistic analysis of articles «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan», «The Guardian»

№	Component	«Tengrinews»	«Egemen Qazaqstan»	«The Guardian»
1	Evaluation vocabulary	Обновленный проект, принятая программа, спорный, тревожный, стабильность, инновационный, устойчивый, рост, прозрачный, мирный, изменение, инициатива, подход.	Маңызды, тұрақты, нәтижелі, сәтсіз, мәселе, тиімсіз, сынға ұшыраған, сенімсіздік, тұрақтылық, бастама, жаңашыл, мықты, болашағы зор, ынталандырушы, өзгеріс, пікір, ұсыныс, қадам.	Effective, serious, damaging, promising, critical, progressive, crisis, violation, issue, ineffective, corrupt, inequality, successful, reliable, cooperation.
2	Intensifiers	Крайне важно, особенно, чрезвычайно, резко, решительно, глубоко, абсолютно, радикально, полностью, примечательно, серьезный, масштабный.	Маңызды, тұрақты, нәтижелі, шектен тыс, тым, ерекше, барынша, ірі, шұғыл, күрделі, ауыр, төтенше.	Very, extremely, deeply, very serious, highly, especially, too, particularly, excessively, remarkably, increasingly, severely.
3	Rhetorical techniques	Use comparisons, framing through traditional and national values (solidarity, historical continuity)	Official style and bureaucratic language (formal and administrative language, within minimal subjectivity), explanatory structures (logical reasoning to justify policies), one-sided discourse (strong authorial stance without space for opposing views)	Use metaphors (describing economic crises as 'storms', etc.), rhetorical questions, metonymy and personalization (Brussels, Europe, etc.), allusion (It's a Man's world..., Blackbird singing in the dead of night, etc.)
4	Syntax	Clear, accessible, and often neutral syntactic style with simple sentences, direct word order	Standardized speeds, neutral forms, long, formal sentences with complex structures, subordinate clauses, parallel structures, declarative sentence structure.	Complex, compound and extended sentences, passive forms, frequent use of parenthetical and embedded clauses, ellipsis and sentence fragmentation.

The comparative lexical, syntactic and stylistic analysis of the articles from the «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian» demonstrates clear differences in the linguistic strategies employed by each publication, reflecting their distinct communicative functions and socio-political contexts.

«Egemen Qazaqstan» uses a highly formalized and institutionally aligned style. Its use of positive evaluative vocabulary, passive constructions and modal expressions of obligation supports

state initiatives (маңызды, нәтижелі, тұрақты), while avoiding critical and emotionally charged language. The syntax is predominantly complex and bureaucratic, reinforcing authoritative tone.

In contrast, «The Guardian» employs a diverse and rhetorically expressive style and differs in using a combination of both positive and negative (dangerous, crucial, effective) assessments. This distinction allows to create contrast and enhance the interpretive framework of events, and includes a wide range of intensifiers, rhetorical questions and stylistic variation. Its syntactic richness allows for critical analysis, emotive resonance, and reader engagement – key features of liberal and analytical journalism.

«Tengrinews», meanwhile, adopts a neutral and informative style. It minimizes emotional language, avoids strong modality, and relies on simple or compound sentence structures to present facts in a clear and accessible manner. This reflects its role as a general-purpose media outlet that seeks to maintain objectivity without political engagement.

British texts also rely on expressive metaphorical framing, as illustrated by the citation from The Guardian: «The government is navigating through an economic storm with no clear compass.» Kazakhstani official discourse avoids metaphorical dramatization. Instead, Egemen Qazaqstan uses administrative-nominal constructions, e.g.: «Бағдарламаның негізгі бағыттары тиісті мемлекеттік органдармен келісілді.»

On the other hand, in terms of intensification and expression, «The Guardian» distinguishes itself by an active use of amplifiers (very, extremely, deeply) and rhetorical devices that increase the impact on the reader and emphasize the stylistic dynamics of the text. In the articles published by «Egemen Qazaqstan» intensifiers are very rare, and expressive designs are almost absent, which corresponds to a formal and restrained style. Similarly, in the articles of «Tengrinews» there is almost no use of emotional coloring – the style remains extremely functional and informatively neutral.

It is also necessary to emphasize that in the texts of publishing houses, there are pronounced differences in the use of modality. «The Guardian» often uses modal verbs (must, need to, should), which emphasizes the need for concrete action and forms the author's position. In «Egemen Qazaqstan», modality is implemented through formulas of obligation within the framework of official rhetoric (необходимо, следует), but there is no personalization. «Tengrinews», on the other hand, almost does not use fashion designs, which emphasizes the neutral and alienated intonation of the texts.

Overall, the linguistic differences identified in this analysis not only illustrate genre-specific features of media discourse, but also highlight how language reflects ideological orientation, editorial policy, and cultural communicative norms across different media environments. These findings confirm that media discourse is not only a vehicle for transmitting information, but also a powerful tool for shaping public perception and constructing social meaning. Thus, a lexical and stylistic analysis of the texts of «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian» shows significant differences in the use of language media, reflecting both genre specificity and cultural communicative settings of each media space.

DISCUSSION

The results of the conducted research confirm the relevance of an interdisciplinary approach to the analysis of media discourse, which combines elements of media linguistics, cultural linguistics and stylistics. The lexical and stylistic features of the texts in «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian» demonstrate not only linguistic diversity, but also differences in ideological attitudes, communicative goals, and cultural mentality.

The obtained data are consistent with the conclusions presented in the works of A.N.Baranov and N.D. Arutyunova, in particular, in the aspect of functioning of the evaluative lexicon and modality in texts oriented to manipulate or informative impact. For example, «Egemen Qazaqstan's» predominance of positive evaluative language and absence of expressive constructions is consistent with Arutyunova's thesis about the ritual function of official discourse,

which aims to maintain social order and institutional legitimacy rather than provoke critical reflection. In turn, the variety of stylistic approaches and the frequent use of modal and intensifying devices in «The Guardian`s» materials illustrate the principles of E.Hoffman`s frame theory, where the framework for interpretation is created at the expense of the specificity of presentation of information, allowing authors to guide the reader`s perception through nuanced linguistic choices.

Studies also confirm the cultural conclusion of V.V.Krasnykh and Yu.S.Stepanova on the influence of the national language picture world on the structure of the media text. Thus, Kazakh sources demonstrate a collectivist orientation and a high level of institutional loyalty, manifested through formal syntax, restrained modality, and predominantly positive lexical evaluation. In contrast, British texts emphasize individualism, critical assessment and openness to differing opinions, which corresponds to the cultural dimensions of G.Hofstede, such as lower power distance and higher individualism.

Moreover, the syntactic and rhetorical strategies observed in these publications reveal how language shapes not only the transmission of factual information but also the construction of ideological narratives and cultural identities. For instance, the use of passive voice and nominalization in «Egemen Qazaqstan» contributes to depersonalization and emphasizes institutional authority, while «The Guardian`s» passive voice and rhetorical questions engage the reader in critical reflection and debate. «Tengrinews», occupying a middle ground, maintains functional neutrality and informational clarity, reflecting its position as a relatively impartial news source.

Thus, the discussion of the results demonstrates that media texts are complex communicative structures, where language acts not only as a means as transmitting information, but also as an instrument of cultural and ideological influence. This highlights the importance of linguistic analysis for understanding how media shapes public discourse, constructs social realities, and reflects broader socio-cultural dynamics.

CONCLUSION

The conducted lexical and stylistic analysis of media texts, published in «Tengrinews», «Egemen Qazaqstan» and «The Guardian», made it possible to reveal significant differences in language design and communicative strategies caused by cultural and institutional settings. The choice of vocabulary, the presence or absence of evaluative markers, intensifiers and modal constructions serve as indicators of both genre specificity and ideological orientation of the texts.

«Tengrinews» and «Egemen Qazaqstan» demonstrate a tendency to formal, neutral and mostly positive coverage of events, which corresponds to the state information policy and official discourse. This is reflected in the frequent use of terms related to state structure, governance and institutional stability, often framed within culturally specific paradigms of authority and societal values. In contrast, «The Guardian» is characterized by the use of a pronounced author`s position, critical tone, complex syntactic constructions and various stylistic techniques, which emphasizes the analytical nature of British journalism. The British media texts frequently deploy critical discourse analysis tools to challenge existing power structures and highlight ideological underpinnings, demonstrating a more openly evaluative and argumentative approach.

Overall, the media discourse of each edition acts not only as a means of transmitting information but also as a reflection and construction of the national linguistics and cultural picture of the world. The incorporation of culturally specific lexical and pragmatic markers in Kazakh, Russian and English media texts reveal how language shapes public consciousness and social realities differently in these contexts. The application of frameworks such as frame theory and linguocultural analysis proved crucial in understanding how dominant cultural codes and values are encoded and decoded through media language.

Furthermore, the study highlights the dual role of media language as both a mirror and an active force in shaping social realities, public opinion and ideological orientations. The presence of evaluative language and the articulation of explicit or implicit positions in media texts are essential

for the formation and transformation of societal norms, contributing to the ongoing process of mediatization and the emergence of media culture.

These findings contribute to the fields of media linguistics, intercultural pragmatics and comparative stylistics. They provide valuable insights for practical applications such as intercultural translation, media education and policy analysis. Consequently, this research confirms the need for further interdisciplinary studies focusing on the lexical and stylistic aspects of media discourse across Kazakh, Russian and English languages to deepen our understanding of the complex interplay between language, culture and media in globalized world.

REFERENCES

- 1 Dem'yankov V.Z., Interpretatsiya politicheskogo diskursa v SMI// YAzyk SMI kak ob'ekt mezhdisciplinarnogo issledovaniya: Uchebnoe posobie/ Izd-vo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta im. M.V. Lomonosova, 2003. – 116-133 pp.
- 2 Arutyunova N.D., Tipy yazykovykh znachenij: Ocenka. Sobytie. Fakt. – M.: Nauka, 1988 – 341p.
- 3 Krasnyh V. V. Nekotorye bazovye ponyatiya lingvokul'turologii. // Voprosy lingvistiki, 2009, № 2, 45–58 pp.
- 4 Stepanov YU. S. Ponyatie koncepta v lingvokul'turologii: istoriya razvitiya, struktura, klassifikatsiya. – Voprosy lingvistiki, 2002, № 4, 12–23 pp.
- 5 Goffman, E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. — New York: Harper & Row, 1974. — 574 p.
- 6 Baranov A. N. *Magical Discursive Practices in Russian Public Discourse*. — In: Science Journal of Volgograd State University. Linguistics, 2024, vol. 23, no. 3, pp. 17–28.
- 7 van Dijk, T. A. *Political Discourse and Ideology*. In: *Cognitive Models and Discourse Analysis*. Amsterdam: John Benjamins, 1998, pp. 91–143.
- 8 Fairclough N. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995, pp. – 126-132
- 9 Geert Hofstede Gert van Hofstede, Michael Minkov, *Cultures and organization: Software of the mind*, Third edition, 2010, p. 89-133.
- 10 Baigozhina, D. O., Klushina, N. I., & Takhan, S. S. (2019). Mediatization of culture in the discourse of modern Kazakh media. *Russian Journal of Linguistics*, 23(3), 784–801. <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2019-23-3-784-801>

Received: 12.08.2025

Қазақстан мен Ұлыбританияның медиадискурсында оқиғаларды бейнелеудегі лексикалық және стилистикалық ерекшеліктері

А.Е. Сулейменова¹, А.Ш. Жумашева¹, М.К. Каирова²

¹Торайғыров университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Қазақстан мен Ұлыбританияның медиадискурсында оқиғаларды бейнелеудің лексикалық және стилистикалық өлшемдері қарастырылады. Зерттеуде Kazinform, Egemen Qazaqstan және The Guardian басылымдарының жарияланымдарына салыстырмалы лексика-стилистикалық талдау жүргізілді: Зерттеудің мақсаты — мәдени, саяси және идеологиялық ерекшеліктердің оқиғаларды тілдік тұрғыда бейнелеу стратегияларына қалай әсер ететінін анықтау. Зерттеу медиалингвистика, фрейм теориясы және Хофстеде ұсынған мәдени өлшемдер моделі сияқты лингвомәдениетаралық теориялық негізге сүйенеді. Лексикалық талдау лексемалар жиілігі мен тақырыбы бойынша айырмашылықтарды көрсетті, ал стилистикалық талдау модальділік, бағалауыш лексика және экспрессивті тәсілдерді қолдану жағынан айырмашылықты анықтады. Алынған деректер Қазақстан медиасының бейтарап немесе ресми стильге бейімділігін, ал

британдық баспасөздің аналитикалық, сыншыл және бейнелі тәсілдерді қолданатынын көрсетті. Зерттеу нәтижелері лингвистика, медиалингвистика, мәдениетаралық коммуникация және аударма салаларында пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: медиадискурс, стилистика, лексика, Қазақстан, Ұлыбритания, мәдени айырмашылықтар, журналистік стиль, фрейминг стратегиялары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Демьянков В.З., Саяси дискурсты БАҚ-та интерпретациялау // БАҚ тілі – пәнаралық зерттеу нысаны ретінде: Оқу құралы/ М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің баспасы, 2003. – б. 116-133.
- 2 Арутюнова Н.Д., Тілдік мағыналардың түрлері: Бағалау. Оқиға. Факт. – М.: Наука, 1988 – 341 б.
- 3 Красных В. В. Лингвомәдениеттанудың кейбір негізгі ұғымдары // Тіл білімі мәселелері, 2009, № 2, Б. 45–58.
- 4 Степанов Ю. С. Лингвомәдениеттанудағы концепт ұғымы: дамуының тарихы, құрылымы, жіктелуі. – Тіл білімі мәселелері, 2002, № 4, Б. 12–23.
- 5 Goffman, E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. — New York: Harper & Row, 1974. — 574 p.
- 6 Baranov A. N. *Magical Discursive Practices in Russian Public Discourse*. — In: Science Journal of Volgograd State University. Linguistics, 2024, vol. 23, no. 3, pp. 17–28.
- 7 van Dijk T. A. *Political Discourse and Ideology*. In: *Cognitive Models and Discourse Analysis*. Amsterdam: John Benjamins, 1998, pp. 91–143.
- 8 Fairclough N. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995, pp. – 126-132
- 9 Geert Hofstede, Gert van Hofstede, Michael Minkov, *Cultures and organization: Software of the mind*, Third edition, 2010, p. 89-133.
- 10 Baigozhina D. O., Klushina, N. I., & Takhan, S. S. (2019). Mediatization of culture in the discourse of modern Kazakh media. *Russian Journal of Linguistics*, 23(3), 784–801. <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2019-23-3-784-801>

Материал 12.08.2025 баспаға түсті

Лексические и стилистические особенности освещения событий в медиадискурсе Казахстана и Великобритании

А.Е. Сулейменова¹, А.Ш.Жумашева¹, М.К. Каирова²

¹Торайгыров университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстана

³ Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан

Данная статья рассматривает лексические и стилистические измерения в освещении событий в медиадискурсе Казахстана и Великобритании. Проводится сравнительный лексико-стилистический анализ публикации изданий Kazinform, Egemen Qazaqstan и The Guardian. Целью исследования является выявление того, как культурные, политические и идеологические особенности находят отражение в языковых стратегиях освещения событий. Исследование основано на лингвокультурологической теоретической базе, включая медиалингвистику, теорию фреймов и модель культурных измерений Хофстеде. Лексический анализ показал различия в частотности и тематике лексем, в то время как стилистический анализ выявил контраст в использовании модальности, оценочной лексики и экспрессивных средств. Полученные данные демонстрируют, что медиа Казахстана склонны к нейтральному или официальному стилю, тогда как британская пресса проявляет аналитичность, критику и выразительность. Полученные результаты могут быть полезны в области лингвистики, медиалингвистики, межкультурной коммуникации и перевода.

Ключевые слова: медиадискурс, стилистика, лексика, Казахстан, Великобритания, культурные различия, журналистский стиль, стратегии фрейминга

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Демьянков В.З., Интерпретация политического дискурса в СМИ// Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: Учебное пособие/ Изд-во Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, 2003. – с. 116-133.
- 2 Арутюнова Н.Д., Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988 – с. 341
- 3 Красных В. В. *Некоторые базовые понятия лингвокультурологии.* // Вопросы лингвистики, 2009, № 2, с. 45–58.
- 4 Степанов Ю. С. Понятие концепта в лингвокультурологии: история развития, структура, классификация. – *Вопросы лингвистики*, 2002, № 4, с. 12–23.
- 5 Goffman E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience.* – New York: Harper & Row, 1974. – 574 p.
- 6 Baranov A. N. *Magical Discursive Practices in Russian Public Discourse.* — In: Science Journal of Volgograd State University. Linguistics, 2024, vol. 23, no. 3, pp. 17–28.
- 7 van Dijk, T. A. *Political Discourse and Ideology.* In: *Cognitive Models and Discourse Analysis.* Amsterdam: John Benjamins, 1998, pp. 91–143.
- 8 Fairclough N. *Media Discourse.* London: Edward Arnold, 1995, pp. – 126-132
- 9 Geert Hofstede, Gert van Hofstede, Michael Minkov, *Cultures and organization: Software of the mind*, Third edition, 2010, p. 89-133.
- 10 Baigozhina D. O., Klushina, N. I., & Takhan, S. S. (2019). Mediatization of culture in the discourse of modern Kazakh media. *Russian Journal of Linguistics*, 23(3), 784–801. <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2019-23-3-784-801>

Материал поступил в редакцию журнала 12.08.2025

IRSTI 17.07.21

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp137-150](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp137-150)

Z. Tabakova¹, S. Agibayeva¹, O. Anichshenko², G. Fatkiyeva²

¹ Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan

² Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

RETROSPECTIVE AND DETERMINISM OF THE CONCEPT ALIENATION

The conceptualization of the concept “alienation” is a global process related to the economic and socio-psychological problems of society, but the specifics of its semantic transformation and verbalization is not sufficiently studied, and therefore the consideration of linguistic ways of representing the concept alienation in texts aimed at the mass consumer (fiction, media) seems relevant. The study revealed that the concept “alienation” was formed in biblical times and accompanied a person throughout his history.

The concept “alienation” in modern times acquires new meanings due to the transformation of socio-economic conditions in the world. This study is aimed at identifying the semantic content of this concept, analyzing the evolution of its content, and determining the characteristic ways of its implementation in various discursive practices. The research work includes several successive stages: preliminary development of the topic, analysis and selection of relevant sources - fiction, scientific and journalistic texts; comparison of existing interpretations of the concept under study in

the works of various authors; generalization of the obtained data and formulation of conclusions. To achieve this goal, various methods of scientific analysis were used. The method of comparative analysis allowed us to identify the features of concept representation in texts belonging to different historical eras and cultural traditions. Using the method of statistical analysis, specific ways of expressing the concept in Russian and American fiction, as well as modern Internet journalism, were recorded.

Fiction reflects the meanings of the concept "alienation": lack of understanding, cessation of intimacy, indifference, discrimination on social status. In the era of globalization, the ambivalence of the concept clearly manifested itself: alienation as individual-personal loneliness became a kind of protective reaction of a person in conditions of mass urbanization.

Key words: concept, meaning, representation, discrimination, alienation, loneliness, creative solitude, hermitry.

MAIN PROVISIONS

S.I. Ozhegov in the explanatory dictionary gives the following definition to the concept alienation: "Alienation is the termination of close relations between someone, estrangement" [1, 484]. V. Dahl connects the interpretation of alienation with the problems of humanity and society: "Alienation is to do it alien, to eliminate, to transfer to another, to deprive" [2, 321]. M.V. Zatsepina, relying on the dictionary of N.V. Goryaev, notes the differences between the words *alien* and *aloof*. The roots of *alien* and *aloof* have some semantic differences. In the dictionary of V.I. Dahl, the word *alien* is interpreted through a selection of synonyms: "alien is not his own, outside, unknown, unfamiliar, not related, not from our family, not from our house, foreign. I save mine and I don't need alien. Not alien people, ours, the family, relatives. Some alien came, unfamiliar" [2, 562].

According to the interpretive dictionary of S. I. Ozhegov, the word *alien* - "distant in spirit, according to views, having no proximity to anyone, anything" [1, 889]. The root of *alien* is used in words: alienating, alienation. If the word *alien* is used in the meaning 'not native, not relative', then the word *aloof* collocates with *views, ideas, thoughts*. *Alien* thought is not your own, but *aloof* thought is a thought that is repulsive for a person who does not correspond to his beliefs. Everything that is *aloof* repels, causes rejection, in essence contrasts with its own perception. The concept *alienation* in its semantics contains both meanings. Removal from something or from someone; in the Russian language 'otchuzhdeniye' the prefix *ot-* creates a vector direction in the opposite direction that correspond to the prepositions in English 'away, off': he drove away, turned away, moved away, ran off, flew off, dissuaded, etc.

This paper is devoted to the analysis of literary works by Russian and foreign authors, as well as modern Internet publications related to the problem of alienation. The main goal of the research is to explore the meaning of the concept of alienation in the context of language, literature, and journalism. The objectives of this survey are:

- a) defining the scope of the concept *alienation*;
- b) describing the ways to verbalize the concept *alienation* in the field of literature and journalism;
- d) comparing the cloud of words of the concept *alienation* in texts of the 19th and 21st centuries;
- e) argumentation of the results of interpretive and language analysis.

The scientific novelty of the work lies in its attempt to examine the concept of *alienation* using works belonging to different cultural and literary traditions, which can open up new possibilities for comparison and analysis.

In our opinion, despite the presence of a number of works in Russian-language scientific research of linguistic and psychological nature, as well as foreign literary studies, this problem has not been sufficiently studied yet. The problem of alienation has many facets, both in philosophical-aesthetic and cultural, and in social aspects. Thus, the problem is relevant.

INTRODUCTION

The relevance of the study of problem of alienation is explained by the global nature of its manifestation. The frequency of the word was checked according to the "National Collection of the Russian Language." The results of the study are reflected in Table 1.

Table 1. "Frequency of lemma of word *alienation* according to NCRL"

Lemma	Part of speech	Frequency (ipm)	R	D	Texts
alienation	S	8.5	96	87	429
aloofness	S	2.0	73	90	147
aloof	A	1.5	63	89	117
To be alienated	V	0.6	33	81	46

To prove the relevance of the concept *alienation*, important data are the following indicators: R is the number of collection segments in which the lemma was identified (out of 100 possible); D is the Juian coefficient. "The Juian coefficient is the best currently known way to measure how commonly used a word is, or, on the contrary, how specific it is to individual subject areas." [3].

To analyze the essence and linguistic pragmatics of the concept *alienation*, we turn to its functioning in texts. In the study, we adhere to the general requirements for the analyzed materials: the semantic unity of the text, the main theme of which is the concept *alienation*, the structural-semantic organization of the text, authorship. Compliance with these conditions presents a real picture of the transformation of both the concept itself and the means of its verbalization.

The primary sources were theological texts, which recorded examples of the manifestation of *alienation*. Religious sources help to understand that alienation begins with inflated self-esteem and derogatory treatment to other people. Thus, the "The Parable of the Tax Collector and the Pharisee," mentioned in the Gospel of Luke (Synodal Translation) [4, 154], is known to each Christian, testifying to human arrogance: *God! I thank you that I am not like other people, robbers, abusers, adulterers, or like this tax collector*, the Pharisee prayed. The parable is finished with Jesus "prophetic words:" Everyone raising himself will be humiliated. "Revealing the meaning of the parable, the Blessed Theophylact states:... "*arrogance* brings a person down to the lowest level and likens him to *a demon*". "The Parable about the Merciful Samaritan" told by Jesus teaches that there are no people unworthy mercy [5, 156]. Thus, the Samaritan showed mercy to one of the dying Jews, who the Samaritans were not allowed to communicate with. "He was able to step over human conventions and do what the God expected of him - to help a living person on the border between life and death," (from the comments of Archpriest Pavel Velikanov).

In modern linguistics, the anthropocentric paradigm is recognized as the main focus of research. The active study of the language from the perspective of the anthropocentric paradigm aroused great interest in defining the concept as one of the main units of a new direction in science. The concept seems to be the bridge that connects language and thinking, represents in a concentrated form the achievements of world culture, combining objective and subjective, universal, ethnic and deeply personal.

The concept as a complex unit of memory includes objective knowledge and personal experience. Objective is represented in the concept by the concept of a word that is formed in the process of obtaining knowledge (encyclopedic component); subjective representation is explained by the linguistic consciousness of the individual and includes cultural values (mental component), the experience of social and intercultural communication of the recipient forms a personal component.

The core of the concept *alienation* is the basic concepts that are: *alien* and *aloof*. In the "Explanatory Dictionary," S.I. Ozhegov considers both nominations, however, when interpreting

the ambiguity of the word *alien*, the meaning of the word *aloof* is considered as one of the meanings of the word *alien*, i.e. "*distant in spirit, according to views, not close to someone else, alien*". The semantic field of the concept *alienation* is presented by lack of understanding, trust, location and also forms an internal distance, conflictness, isolation, dislike, rejection. Alienation in modern society becomes one of the pressing problems that hinder the development of human civilization in economics, science, education, communication, and spiritual development. However, different forms of alienation existed in all historical times.

The history of mankind has passed massive and bloody periods of alienation, when people were divided into the worthy and outcasts from the moment of their birth: slaveholders and slaves, healthy and weak, who were destroyed in Sparta as history says; in the ancient world, there was officially a harsh form of alienation - ostracism: the expulsion of a person from the country by a vote that replaced the cry of the crowd. Echoes of such alienation have survived to this day; for example, cast division into Brahmins and untouchables in India, racial division into white and color (black, red, yellow). The bloody stain in history was marked by crusades that were wars for the "right" religion, the terrible years of the inquisition, and then the war under the flag of national superiority and racial purity, became the madness of reason.

But alienation is not just war. "The concept *alienation* includes different levels of experience and emotion, such as loneliness, despondency, longing, stress, rejection, lack of roots, powerlessness, meaninglessness, frustration, disintegration, confusion, nonexistence, helplessness, anomaly, and a feeling of non-involvement. It denotes a general term that encompasses multiple viewpoints" [6, 197]. In peacetime, there are no less cruel processes of alienating a person from society, work, creativity, from the family, from a decent life and from life itself. So, according to official statistics, the known reasons for suicide (previous factors) for Kazakhstanis are mainly *loneliness* and *a feeling of rejection* (294 suicides), a difficult financial situation (205 suicides) and a serious illness (136 suicides).

"Alienation as a literary topic can be described as alienation of a literary character or person from something that he was, should be or would like to be in accordance and consonance" [7, 31].

The first ideas about alienation originated in antiquity. So, Aristotle interpreted alienation as the exclusion of a person from the community. Cicero used this term in civil law when transferring property to other hands. The ancient idealist philosopher Plotinus speaks about alienation of the soul from its supersensitive origin and about ascension to it as alienation from the world. The Greek Christian philosopher Origen first touches on the topic of mental ill health of a person, using the term "alienation" as damage of the mind under the influence of the infusions of evil spirits. The interpretation of alienation in religion has played a historical role. Augustine and Athanasius the Great talk not only about alienation from God, about a soul seized with fleshly passions, but also about alienation as a detachment from earthly affections.

In philosophical treatises, the term "alienation" appeared in the 17-18 centuries in the New Age. It was used by J.J. Russo, D. Locke, T. Gobs. Being supporters of the theory of social contract, they considered modern society as a society of alienation, where social institutions become alien to a person and force them to obey private individuals. In psychological science, alienation is defined by experiences: feeling of isolation, loneliness, rejection, loss of one's identity. Thus, the term *alienation* is revealed in many sciences: in philosophy, in Christian theology, in sociology, in civil law, in psychology. As an interdisciplinary concept, it became the subject of research in political science, description in fiction, transmission by means of fine art.

MATERIALS AND METHODS

The specific problem addressed in this work is to determine the range of meanings of the concept of alienation based on the material of fiction and journalistic texts, in the collective awareness of the past and present.

Hypothesis: the concept of alienation has not been sufficiently studied in modern linguistics and literary criticism; the semantic connections of this concept with the economic and socio-

psychological problems of modern society have not been identified. The concept of "alienation" in the 20th-21st centuries absorbs new meanings that arise in connection with the change in the conditions of socio-economic life. The purpose of this study is to identify the semantics of the concept, its transformation and the specifics of the means of representation.

This work includes several stages: defining the research goals and objectives; studying and selecting literary, scientific, and journalistic texts that form the basis of the research; examining and comparatively analyzing existing scientific works on the issue; and generalizing the obtained data and formulating conclusions.

This study pays special attention to the analysis of the works of the classic of 19th century Russian literature A.P. Chekhov. For the study, 15 stories by A.P. Chekhov were analyzed: "Case from practice", "On matters of service", "Kalkhas", "I Want to sleep", "Man in a Case", "Appropriate Measures", "Enemies", "Death of an Official", "Anyuta", "Alien Trouble", "Fat and Thin", "Rothschild Violin", "Chameleon", "Longing", "Mask".

The concept of *alienation* was explored using classic American literary works: "Sister Kerry" by T. Dreiser, "When I Was Dying" by W. Faulkner, "The Catcher in the Rye" by J. Salinger, and "Under the Glass Cap" by S. Plath. Valery Skripko's article "About Social Racism" was used as an example of an online source that explores the problem of *alienation* in contemporary society.

To achieve this goal, various methods of scientific analysis were employed. The study employs both linguistic and literary methods. In the linguistic and statistical analysis of the concept of *alienation*, the authors rely on definitions presented in dictionaries of N.V. Goryaev, S.I. Ozhegov and V. Dahl.

The cultural and cultural-historical aspects of the study are linked to the history of interpreting the concept of *alienation* in the philosophies of Aristotle, Plato, European thinkers, and within Christian ideology. The method of linguistic analysis is applied to the works of A. P. Chekhov, while literary-critical and cultural-historical methods are used to examine the manifestation and features of the interpretation of the concept of *alienation* in the works of T. Dreiser, W. Faulkner, J. Salinger, and S. Plath.

The novelty of this work lies in analyzing the various interpretations of the concept of *alienation* in both historical and modern cultural contexts; examining the ways it is represented in 19th–20th century fiction and in journalism; and studying it from both linguistic and literary perspectives using material from Russian and American literature.

RESULTS

In the 19th century A.P. Chekhov became the master of verbal expression of the concept "alienation". The Chekhov vision of the process of alienation of personality is synonymous with the psychological definition of this concept. In psychological science, alienation is defined as a feeling of isolation, loneliness, rejection, loss of one's self.

The Chekhov characters reflect the society of the 19th century, where the concept "alienation" expresses coldness in relations between people, indifference to someone else's misfortune, detachment caused by social inequality. To characterize literary heroes of this type, the term "little man" began to be used in literary criticism. For the first time, the very use of the concept "little man" was introduced by V.G. Belinsky in 1840 in the article "Woe from the Mind". Chekhov shows an alienated person who is distant from reality, where official honor dominates. So, the stories "Alien Trouble", "Fat and Thin", "Enemies", "A Man in a Case" predict alienation with their name.

In the story "Longing", a *little* man Iona with his grief is not interesting to the cold St. Petersburg society, thirsty for power and wealth. This society openly expresses indifference to the grief of man. The Chekhov small prose presents various linguistic ways of expressing the concept *alienation*. In the story "Longing," alienation is visible in the etymology of the name of the main character: Iona in Hebrew means dove and it is derived from Ioann. A.P. Chekhov associates Iona with the holy martyr: "Iona hears more than he feels the sounds of a slap. "Cheerful gentlemen, God bless you" [8, 124]. His offenders take a metaphorical form: *leshii*, *devil*, *old dog*, *hell*, *old cholera*,

Zmey Gorynych. The story is dominated by verbs of imperative mood, emphasizing the alienation of passengers from the lashers Iona: *hold, turn, go, chase, swipe, hit*. The ellipses in the dialogues reflect the understatement in Iona's speech, which is caused by the reluctance of passengers to listen to the main character. Repetitions of words and negative particles emphasize the indifferent attitude of people towards Iona: *Again he is alone, and again silence comes for him... will there be at least one of these thousands who listens to him? But the crowds flee without noticing him or his longing...* [8, 124].

The lexemes *cold* and *blackness* are frequent in the Chekhov texts as a reflection of the atmosphere of society in which a small person exists: *She saw only vulgarity in everything, and his hand, hugging her waist, seemed to her tough and cold as a hoop* [8, 437]; *Heavy anger, definitely as a cold hammer, woke in his soul, and he wanted to tell Manya something rude and even jump up and hit her* ("Literature Teacher") [8, 268]. In conditions of non-freedom and alienation, even a hug feels like a hoop, and anger turns into a hammer, a tool for rough beating. *The entire auditorium appeared to be a black, bottomless hole, gaping mouth, it seemed infinitely deep, deserted, like a grave...* [8, 244], the mention of the grave also evokes the idea of the cold (recall Lermontov: *but not that cold dream of the grave*). In the story "Anyuta," the main character complains about the *cold* hands of the student: *Anyuta, definitely tattooed, with black stripes on her chest, having cringed because of cold, sat and thought, thought...* [8, 132]. The adjective *cold* in the text, in addition to the direct meaning, conveys the coldness in the relationship, the indifference of the person whom she serves. Black stripes evoke the idea of hopelessness and a black stripe period in the life of Anyuta. In the cloud of words of the Chekhov story, the approaching of consumer society is guessed, and the student, as his future builder, is ready to use the weakness of others.

Semantic word formation of the surname allows you to focus on the event line of the narrative. So, the surname *Abogin* comes from the root of "bog-" ("God"), the capital letter *A* is an abbreviated version of the prefix *anti-*. Therefore, *Abogin* is a godless man. Such *the Abogins* are anti-spiritual, they deprive people of faith by their existence and alienate a person from a person. The student Klochkov in the story "Anyuta" is not awarded a detailed description, but his last name is informative. The root "*clotch-*" is derived from the word "*lock*" that is "fragments of something". The semantics of the surname represents a person who has not formed, unreliable, irresponsible, does not have his own worldview, spiritual values.

Negative verbs are often found in the stories by Chekhov: *he did not like, he did not want to listen, he did not understand, etc.* To describe alienation, A.P. Chekhov uses: word formation of names and surnames (*Abogin, Plyunin, Osheinikov, Chervyakov, Khryukin, Klochkov, Ochumelov*—about 16 examples). Metaphors, comparisons and associative words allow the writer to convey the scale, duration and depth of alienation. Social stratification of society gives rise to hopeless chronic poverty, ignorance. Spiritual weakness leads to the alienation of people from the spiritual and moral beginning, 115 uses were revealed that form closeness, indifference, selfishness, aloofness of the Chekhov character. The negative particles – *not, nor* are presented with parts of speech in 96 examples. Exclamation sentences and rhetorical questions are found in the analyzed texts 161 times, which indicates the emotional tension of the discourse of Chekhov's stories. Although *alienation* is undoubtedly one of the most ancient concepts in world culture, in the twentieth century it is being reinterpreted.

Paradoxical, chaotic, alienation of a lonely person became a universal topic (and problem) in Western European and American literature of the late XIX - early XX centuries. According to the famous American critic and literary theorist H. Bloom, the artistic depiction of *alienation* is found in the poems by Homer [9, 15]. In American literature of the twentieth century, the topic of alienation is often represented in the socio-psychological and emotional aspects. According to John P. Clark, «Of the numerous definitions given to alienation - feeling of meaninglessness, powerlessness, belonginglessness, being manipulated, social and self-isolation — an isolable feature in all of them is man's feeling of lack of means (power) to eliminate the discrepancy between his definition of the role he is playing and the one he feels he should be playing in a situation. Alienation is the degree to which man feels powerless to achieve the role he has

determined to be rightfully his in specific situations. Those who feel their actions meaningless would make them meaningful if they could, those who feel they do not belong would cause themselves to belong if they could, those who feel manipulated would cease to do so, those socially or self-isolated would not be so if they were in a position to change circumstances - provided that they have decided that their roles rightfully should be different» [10, 849].

Unlike romantic writers of the 19th century, American novelists of the naturalistic direction interpreted the image of man as socially deterministic, limited by the laws of genetics and the foundations of society. The character of T. Dreiser Carolina Meeber ("Sister Kerry," 1900) arrives in Chicago, trying to conquer a large city. However, reality strikes the "little knight" with a blow, starting with tedious, exhausting soul and body searches for work, and ending with love disappointments. *Half the undoing of the unsophisticated and natural mind is accomplished by forces wholly superhuman*, – the author notes [Theodore Dreiser, 2005, 35]. It does not come to mind of Kerry and the other characters of the novel to fight the existing orders. They can only try to adapt - and Kerry adapts, taking advantage of her youth and beauty. She succeeds as a comedy actress, but her dramatic talent remains unrealized. *Little newspaper fame* does not bring her happiness [11, 459].

The former patron of Kerry Gerstwood, who in the past personified life's success, falls to the very bottom and dies. At the end of the novel, the author mentions *harps in the wind, blind strivings of the human heart* [11, 477-478] - a heart striving for the beauty, but powerless to find the desired. And the words of the author himself are perceived as a sentence to a "little person": *In your rocking-chair, by your window dreaming, shall you long, alone. In your rocking- chair, by your window, shall you dream such happiness as you may never feel!* [11, 479]. Thus, Kerry's fate reflects the fate of a man in a world of indifference and alienation.

In well-known novel by J. Salinger "The Catcher in the Rye" (1951), the sixteen-year-old Holden Caulfield is alienated from teachers and classmates, family and society. In the world of adults, he is stumbled by hypocrisy, vulgarity, falsity. According to Robert S. Evans, Holden "looks on the world with premature cynicism and jaded contempt, and yet at some level he also hungers for a deeper, richer, more fulfilling existence" [12, 42]. He tells his sister Phoebe about it: *Anyway, I keep picturing all these little kids playing some game in this big field of rye and all. Thousands of little kids, and nobody's around - nobody big, I mean - except me. And I'm standing on the edge of some crazy cliff. What I have to do, I have to catch everybody if they start to go over the cliff - I mean if they're running and they don't look where they're going I have to come out from somewhere and catch them. That's all I do all day. I'd just be the catcher in the rye and all* [12, 199]. J. Salinger's character finds sincerity and absolute morality only in children.

The category *alienation* is represented in American literature in symbolically meaningful motives of death and old age ("When I Was Dying" by W. Faulkner, 1930), a rebellion against materialism and leveling of individuality ("The Catcher in the Rye" by J. Salinger, 1951; "Flying over the cuckoo's nest" K. Kisi, 1962); through coverage of painful mental dissatisfaction, depression and suicide ("Under the Glass Cap" by S. Plath, 1963).

In the novel by W. Faulkner "When I Was Dying", Addy Bandren in a suicide inner monologue sums up, talks about the meaning of life, about her children, about God, sin and salvation. In her girlhood, Addie did not feel spiritual intimacy with her father and other people: *I would have to look at them day after day, each with his or her secret and selfish thought, and blood strange to each other blood and strange to mine* [13, 118]. Her own family turned out to be alien to Addy. The eldest son makes a coffin right outside his mother's window: *If we were deaf we could almost watch her face and hear him, see him* [13, 13]. While the coffin is being transported to the city, each member of a large family thinks about his/her own. Immediately after the funeral, the widower-farmer inserts his teeth and, *kind of hangdog and proud too* [13, 174], introduces the children to the new Mrs. Bandren.

In the novel by S. Plath "Under the Glass Cap," the heroine, a former provincial, cannot find herself in crowded New York: *I guess I should have been excited the way most of the other girls were, but I could get myself to react* [14, 4]. New circumstances, work, people around us are

perceived by Esther Greenwood as something alien and unrelated to her. The city outside the window reminds her a flat poster: *The city hung in my window, flat as a poster, glittering and blinking, but it might just as well not have been there at all, for all the good it did me* [14, 14]. And Esther herself seems to herself *very still and very empty, the way the eye of a tornado must feel*, lonely, removed from the exciting life [14, 4]. Signs of obsessive-compulsive disorder, obsessive thoughts of death, moral misophobia and the suspicion that the heroine is *giving up, fading away*, lead Esther to a psychiatric clinic. Reflecting on her isolation from life, the girl concludes: "To the person in the bell jar, blank and stopped as a dead baby, the world itself is the bad dream" [14, 153].

The concept *alienation* from the field of literary creativity with its focus on description in the field of personal relations has become widespread in the political life of a person, turning him into an outcast, and there are frequent attempts to consider the entire countries with a multi-million population as outcasts. In modern political discourse, alienation has become a fact of discrimination of a person on the level of material status of people, belonging to power bodies, age, on the basis of language, gender relations. At the same time, the alienation of a person in the family, in the staff members has not disappeared anywhere, it has not become less aggressive, but the problems of human socialization have sharply worsened in civil society. The deep gap between the rich and the poor has created new forms of alienation of a labor man.

Let us turn to the analysis of media materials that address the formation of a society based on market relations. Naturally, an author's personal code is unique, as it depends on their established cognitive base. Nevertheless, each genre's discourse is characterized by a particular style of presentation and a specific cluster of words that objectively shapes the reader's perception of the text. It is no coincidence that authors precede their research works with key words.

Modern society is deeply politicized, and the media have significantly contributed to this process. As with any large-scale development, the widespread adoption of the Internet has both advantages and disadvantages. Its undeniable benefits include broad access to information for wide segments of the population. However, its major drawback is equally evident: it has made it possible to manipulate the consciousness of individuals who lack critical thinking skills and are not inclined toward analytical reflection. In addition to our interest in the content of political discourse, we were guided by its linguistic proximity to works of fiction. Texts belonging to these styles share common pragmatic aims and are often produced by the same individuals.

The common genres addressing this topic include *interviews, conversations, articles, reviews, and comments*. All of these genres are subject to modification, evolving into various forms or subgenres. With the expansion of freedom of expression, an off-system commentary genre has emerged—allowing any reader or listener to provide feedback or express an opinion on a discussed text. Such commentary lacks a fixed structure and traditional linguistic conventions. The categorical tone in evaluating content and the erosion of language norms often lead to open conflict among commenters; the original subject of discussion is frequently forgotten as participants shift to mutual insults. This type of communication, generated by the digital environment, can be classified as amateur discourse.

To construct a 'word cloud' for the concept of *alienation*, we analyzed discussion-oriented publications on various Internet platforms. A linguistic analysis was conducted on Valery Skripko's article "*On Social Racism*" [15]. In modern political discourse, alienation has come to signify a form of discrimination based on material status, affiliation with power structures, age, language, or gender relations. At the same time, personal alienation within the family and workplace has not disappeared or become less severe; on the contrary, issues of human socialization have sharply intensified in contemporary civil society.

In the era of globalism and urbanization, the process of human alienation has become a prerequisite for survival in the large city. In this context, *alienation* emerges as a natural mechanism of individual adaptation to urban life. The absence of strong social ties, as researchers note, grants a person the 'right to loneliness'—a right made possible by the weakening of traditional dependence on the patriarchal family and its behavioral norms. The city allows an individual to become a freer personality and to live according to their own notions of everyday comfort and moral orientation.

Urbanization inevitably disrupts established relationships, and modern literature also reflects these concerns. However, the shift in cultural paradigms has not resulted in the predicted “decline of Europe,” for the solitude experienced by city dwellers does not equate to complete alienation from life or to their transformation into “soulless” performers.

The concept of *alienation* encompasses the notion of loneliness, which may—though not necessarily—constitute one of its components. However, even when an individual becomes an outcast within a professional or social group, the presence of a supportive family or loyal friends can prevent the experience of loneliness. Researchers at the Center for Longitudinal Studies of the Institute for Social Policy at the Higher School of Economics have warned of a growing sense of isolation: “More than 43 percent of Russians feel lonely to some degree (2.7% — almost always; 9.5% — often; and 30.9% — rarely).” Yet long before scholars addressed this issue empirically, the problem of loneliness had already been observed and vividly depicted in literature.

In the context of urbanization, an individual’s experience of loneliness increasingly becomes a condition for psychological survival in the modern city. One of the core meanings embedded in the concept of *alienation* is personal privacy. This dimension does not imply coercion, as privacy is typically chosen voluntarily and consciously. Numerous examples from the creative and scientific spheres illustrate the productive potential of deliberate solitude. For instance, the renowned mathematician G. J. Perelman, for whom solitude became a natural mode of existence, created optimal conditions for scientific work. His indifference to public recognition—even to the point of declining the million-dollar Millennium Prize—reflects his preference for intellectual immersion over social engagement. Such forms of alienation are often described as *creative solitude*, a state in which great works are produced, including immortal lines of poetry, Malevich’s “*Black Square*”, and the sublime music of Tchaikovsky.

Hermitage represents another form of *alienation* from established social norms. It is one of the most radical modes of withdrawing from conventional life, yet paradoxically the most democratic, as it generally results from an individual’s own deliberate choice, grounded in personal convictions or intentions.

Valery Skripko’s article “*On Social Racism*” addresses the pressing issue of societal stratification based on property and social status. The gap between socioeconomic groups continues to widen, resulting in various forms of social discrimination. While the development of civilization undeniably improves material living conditions, it simultaneously enters into conflict with moral principles, rendering the boundary between good and evil increasingly blurred and fragile for many individuals.

According to the author, the “successful” citizen often undergoes a form of moral degeneration during their ascent “from rags to riches.” Having begun to perceive themselves as part of an elite social stratum, such individuals tend to regard those who have not achieved comparable wealth or success as inferior — “second-class” citizens, deficient or inadequate in their eyes.

The author’s rejection and heightened emotionality are reflected in the article through the extensive use of expressive linguistic devices. Consider the following fragment: “*At the heart of this phenomenon is pridefulness. It permeates the entire being of a person who has found himself superior to others in terms of property or social status. Often, a “successful” citizen—unshielded from moral degradation either by faith or by proper education—undergoes a transformation and begins to perceive himself as part of an elite social stratum. At the same time, he views all those who have not achieved comparable success as inferior, defective individuals of the “second class.”*” [15] As we can observe, the reasoning attributed to representatives of the modern “elite” closely echoes the self-justifying rhetoric traditionally associated with the Pharisees.

DISCUSSION

In our research, we have attempted for the first time to examine the concept of *alienation* in a broad historical and literary context, using the works of Russian and American writers from the 19th and 20th centuries. We discovered that the concept *alienation* is interdisciplinary and timeless,

the roots of the concept *alienation* go into biblical texts; growing new meanings, it has not disappeared throughout the further history of mankind. By analyzing the concept *alienation* within the framework of the historical past, one can acquire the essence of alienation, its topology and transformations in society. Religion introduced its idea into the conceptual basis of the concept *alienation*, including the meaning of godlessness. During the Inquisition, the concept alienation becomes synonymous with the concept *nonconformity*. Racial discrimination led to the death of millions of people, its semantics were identified with the meaning *allogeneity*.

The semantic system of the concept *alienation*, transforming, is determined through loneliness, creative solitude and hermitry. Over time, the concept *alienation* reflects an increasingly deep split in society and the loss of spirituality. Attempts to establish the artificial division of people into the elite and outcasts of society not only do not stop, but become more diverse and harsh. The main reason for all kinds of separation of people is social and material inequality. In recent years, new types of discrimination have been added to certain types of people: alienation on the basis of national and gender affiliation, besides, age discrimination is increasing.

In the era of globalization, a new communication is created that replaces face-to-face communication and negatively affects the mental, personal and spiritual development of mankind, and alienation between people increases, gaining new forms. Further study of this concept is significant for society, since understanding the essence of alienation will contribute to solving not only global material, but also political problems of the world. The realization comes that improving the civilized living conditions of mankind without the spiritual improvement of a person will not help to create a society of universal prosperity.

CONCLUSION

Having studied the narrative of the stories by A.P. Chekhov, we identified the main ways of verbalizing the concept "alienation", the frequency of their functioning.

Chekhov shows the weakness and uncertainty of "a little man," his servility and cringing. "A little man" does not tell everything, he is doubting constantly; hence, in the texts the presence of repetitions of words and servility, voluntary self-humiliation. Chekhov sought to show the alienation of people in society, highlighting the main causes of the tragedy that is social inequality and the decline of morality.

In American art prose, the category *alienation* is represented in a number of topics. The works of T. Dreiser, J. Salinger, W. Faulkner, S. Plath and other authors consider a wide range of social, psychological and philosophical issues affecting the problem of moral insolvency and the loneliness of modern man, as well as his dependence on a chaotic, constantly changing world. The category *alienation* in artistic interpretation includes motives and images of spiritual decline, degradation, mental crisis, illness and death.

The relevance of the study of problem of *alienation* in modern society is explained by the global nature of its manifestation. In the era of general globalization, a new communication is created that replaces living communication and negatively affects the mental, personal and spiritual development of mankind, in these conditions alienation between people grows, taking new forms. These factors also lead to dramatic changes in the concept *alienation* itself. The ambivalence of the concept is more clearly manifested.

Prospects for further research in this area are related to an in-depth analysis of various manifestations of the concept of alienation as a significant element of modern culture. Of particular interest, in our opinion, in this sense are descriptions and references in fiction of mental, psychological states reflecting the processes of alienation in the society of the 20th-21st centuries.

REFERENCES

- 1 Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeol. Vyrazhenij [Explanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological expressions] (Moscow, 2003).
- 2 Dal' V.I. Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka [Interpretive dictionary of the Russian language] (Moscow, 2015).
- 3 Nacional'nyj korpus russkogo yazyka [National Corpus of the Russian Language]. Available at: <https://ruscorpora.ru> (accessed 27.11.2020).
- 4 "The Parable of the Pharisee and the Tax Collector" [Electronic Resource]. Available at: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Luke%2018%3A9-14&version=NIV> (accessed 28.11.2020).
- 5 "Parable of the good Samaritan" [Electronic Resource]. Available at: <https://www.biblegateway.com/quicksearch/?quicksearch=Parable+of+the+good+Samaritan&version=NIV> (accessed 28.11.2020).
- 6 Agrawal Rashmi. Postmodernist Concerns in the Novels of Anita Desai and Namita Gokhale: A Study in Comparison. Kota (Raj.): University of Kota, 2018. 407 p. (In English)
- 7 Seigneuret Jean-Charles, Arnold Armin. Dictionary of Literary Themes and Motifs A-J.
- 8 Chekhov A. P. Rasskazy [Stories] (Moscow, 2015).
- 9 Bloom's Literary Themes: Alienation. Bloom's Literary Criticism. NY, 2009. 237 p. (In English)
- 10 Clark John P. Measuring Alienation within a Social System. American Sociological Review. Vol. 24, No. 6, 1959. Pp. 849-852. (In English)
- 11 Dreiser Theodore. Sister Carrie, Barnes & Noble Classics. Fine Communications, US, 2005. 496 p. (In English)
- 12 Salinger J. D. The Catcher in the Rye: Book for reading in English. St. Petersburg: Anthology: KARO, 2008. 288 p. (In English)
- 13 Faulkner William. As I Lay Dying. Vintage books, NY, 1990. 288 p. (In English)
- 14 Plath Sylvia. The Bell Jar. A Bantam Book, Harper & Row, NY, 1971. 296 p. (In English)
- 15 Skripko V. (Krasnoyarskaya obl). O social'nom rasizme (Zametki na polyah nauchnyh monografij) [On social racism (Notes on the fields of scientific monographs)]. Rossijskij pisatel' - gazeta Soyuza pisatelej Rossii [Russian writer - newspaper of the Union of Writers of Russia]. Available at: <http://www.rospisatel.ru/skripko-rasizm.htm> (accessed 28.11.2020).

Received: 15.10.2025

Өзгестену концептінің ретроспективасы мен детерминизмі

З.П. Табакова¹, С.С. Агибаева¹, О.А. Анищенко², Г.Т. Фаткиева²

¹ Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан

² Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

«Өзгестену» ұғымының концептуализациясы экономикалық және әлеуметтік-психологиялық мәселелерімен байланысты жаһандық процесті білдіреді, бірақ оның семантикалық трансформациясы мен вербализациясының ерекшелігі жеткілікті зерттелмеген, осыған байланысты жаппай тұтынушыға бағытталған мәтіндерде (көркем әдебиет, БАҚ) тілдік репрезентация тәсілдерін қарастыру өзекті мәселе болып табылады. Зерттеу барысында өзгестену ұғымы көне замандарда, атап айтқанда, Інжіл кезеңінен бастау алғаны және адамзат тарихының барлық кезеңдерінде оны ертіп жүргені анықталды.

«Өзгестену» ұғымы қазіргі заманда әлемдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруіне байланысты жаңа мағынаға ие болуда. Бұл зерттеу осы ұғымның семантикалық мазмұнын анықтауға, оның мазмұнының эволюциясын талдауға және оны әртүрлі дискурсивті тәжірибелерде жүзеге асырудың сипаттамалық жолдарын анықтауға бағытталған. Зерттеу жұмысы бірнеше кезекті кезеңдерді қамтиды: тақырыпты алдын ала әзірлеу, тиісті дереккөздерді – көркем әдебиет, ғылыми және публицистикалық мәтіндерді талдау және таңдау; әртүрлі авторлардың еңбектеріндегі зерттелетін ұғымның бар түсіндірмелерін салыстыру; алынған мәліметтерді жалпылау және қорытындыларды тұжырымдау. Бұл мақсатқа жету үшін ғылыми талдаудың әртүрлі әдістері қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісі әртүрлі тарихи дәуірлер мен мәдени дәстүрлерге жататын мәтіндердегі ұғымды бейнелеу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Статистикалық талдау әдісін қолдана отырып, концепцияны орыс және американдық көркем әдебиетте, сонымен қатар қазіргі интернет журналистикасында көрсетудің нақты тәсілдері жазылды.

Көркем әдебиетте өзгестену концептісінің келесі мағыналары көрініс тапқан: түсініспеушілік, жақындықтың үзілуі, немқұрайдылық, әлеуметтік мәртебеге байланысты кемсітушілік. Жаһандану дәуірінде бұл концептінің амбиваленттілігі айқын көріне бастады: жеке тұлғаның жалғыздығы жаппай урбанизация жағдайында өзіндік қорғаныс реакциясының бір түріне айналды.

Кілт сөздер: концепт, мағына, репрезентация, кемсітушілік, өзгестену, жалғыздық, шығармашылық оқишаулану, оңашалану.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі: 80 000 сөз және фразеологиялық тіркестер. – М.: ООО «ITI Technologies», 2003. – 944 б.
- 2 Dahl V. I. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі. – М.: Эксмо, 2015. – 896 б.
- 3 Орыс тілінің ұлттық корпусы [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://ruscorpora.ru> (дата обращения: 27.11.2020).
- 4 “The Parable of the Pharisee and the Tax Collector” [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Luke%2018%3A9-14&version=NIV> (дата обращения: 28.11.2020).
- 5 “Parable of the good Samaritan” [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.biblegateway.com/quicksearch/?quicksearch=Parable+of+the+good+Samaritan&version=NIV> (дата обращения: 28.11.2020).
- 6 Agrawal Rashmi. Postmodernist Concerns in the Novels of Anita Desai and Namita Gokhale: A Study in Comparison. - Kota (Raj.): University of Kota, 2018. - 407 p.
- 7 Seigneuret Jean-Charles, Arnold Armin. Dictionary of Literary Themes and Motifs A-J. - London: Greenwood Publishing Group, 1988. - 1507 p.
- 8 Чехов А.П. Әңгімелер. - М.: Проспект, 2015. - 488 б.
- 9 Bloom’s Literary Themes: Alienation. // Bloom’s Literary Criticism. - NY, 2009. - 237 p.
- 10 Clark John P. Measuring Alienation within a Social System // American Sociological Review. - Vol. 24, No. 6, 1959. - Pp. 849-852.
- 11 Dreiser Theodore. Sister Carrie. - Barnes & Noble Classics. Fine Communications, US, 2005. - 496 p.
- 12 Salinger J. D. The Catcher in the Rye: Book for reading in English. - St. Petersburg: Anthology: KARO, 2008. - 288 p.
- 13 Faulkner William. As I Lay Dying. - Vintage books, NY, 1990. - 288 p.
- 14 Plath Sylvia. The Bell Jar. - A Bantam Book, Harper & Row, NY, 1971. - 296 p.
- 15 Скрипко В. (Краснояр облысы). Әлеуметтік нәсілшілдік туралы (Ғылыми монографиялардың шеттері туралы жазбалар) // Орыс жазушысы - Ресей Жазушылар

одағының газеті [Электрон. ресурс]. – 2020. - URL: <http://www.rospisatel.ru/skripko-rasizm.htm>
(дата обращения: 28.11.2020).

Материал 15.10.2025 баспаға түсті

Ретроспектива и детерминизм концепта *отчуждение*

В.П. Табакова¹, С.С. Агибаева¹, О.А. Анищенко², Г.Т. Фаткиева²

¹ Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан

² Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

Концептуализация понятия «отчуждение» представляет собой глобальный процесс, связанный с экономическими и социально-психологическими проблемами общества, но специфика его семантической трансформации и вербализации изучена недостаточно, в связи с чем рассмотрение лингвистических способов репрезентации концепта отчуждение в текстах, ориентированных на массового потребителя (художественная литература, СМИ) представляется актуальным. В ходе исследования выявлено, что концепт «отчуждение» сформировался в библейские времена и сопровождал человека на протяжении всей его истории.

Концепт «отчуждение» в новейшее время приобретает новые значения, обусловленные трансформацией социально-экономических условий в мире. Настоящее исследование направлено на выявление смыслового наполнения данного концепта, анализ эволюции его содержания, а также определение характерных способов его реализации в различных дискурсивных практиках.

Исследовательская работа включает несколько последовательных этапов: предварительную разработку темы, анализ и отбор релевантных источников — художественных, научных и публицистических текстов; сопоставление существующих интерпретаций исследуемого концепта в трудах различных авторов; обобщение полученных данных и формулирование выводов.

Для реализации поставленной цели были применены различные методы научного анализа. Метод сравнительного анализа позволил выявить особенности репрезентации концепта в текстах, принадлежащих разным историческим эпохам и культурным традициям. С помощью метода статистического анализа были зафиксированы специфические способы выражения концепта в русской и американской художественной литературе, а также современной Internet публицистике.

В ходе исследования выявлено, что концепт «отчуждение» сформировался в библейские времена и сопровождал человека на протяжении всей его истории. В художественной литературе отражены смыслы концепта «отчуждение»: отсутствие понимания, прекращение близости, равнодушие, дискриминация по социальному положению. В эпоху глобализации отчётливо проявилась амбивалентность концепта: отчуждение как индивидуально-личностное одиночество стало своеобразной защитной реакцией человека в условиях массовой урбанизации.

Ключевые слова: концепт, смысл, репрезентация, дискриминация, отчуждение, одиночество, творческое уединение, отшельничество.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. – М.: ООО «ИТИ технологии», 2003. – 944 с.
- 2 Даль В. И. Толковый словарь русского языка. – М.: Эксмо, 2015. – 896 с.

- 3 Национальный корпус русского языка [Электрон. ресурс]. – 2020. - URL: <https://ruscorpora.ru> (дата обращения: 27.11.2020).
- 4 “The Parable of the Pharisee and the Tax Collector” [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Luke%2018%3A9-14&version=NIV> (дата обращения: 28.11.2020).
- 5 “Parable of the good Samaritan” [Электрон. ресурс]. URL: <https://www.biblegateway.com/quicksearch/?quicksearch=Parable+of+the+good+Samaritan&version=NIV> (дата обращения: 28.11.2020).
- 6 Agrawal Rashmi. Postmodernist Concerns in the Novels of Anita Desai and Namita Gokhale: A Study in Comparison. Kota (Raj.): University of Kota. - 2018. - 407 p.
- 7 Seigneuret Jean-Charles, Arnold Armin. Dictionary of Literary Themes and Motifs A-J. - London: Greenwood Publishing Group, 1988. - 1507 p.
- 8 Чехов А. П. Рассказы. - М.: Проспект, 2015. - 488 с.
- 9 Bloom’s Literary Themes: Alienation // Bloom’s Literary Criticism. - NY, 2009. - 237 p.
- 10 Clark John P. Measuring Alienation within a Social System. American Sociological Review. - Vol. 24, No. 6, 1959. - Pp. 849-852.
- 11 Dreiser Theodore. Sister Carrie. - Barnes & Noble Classics. Fine Communications, US, 2005. - 496 p.
- 12 Salinger J. D. The Catcher in the Rye: Book for reading in English. - St. Petersburg: Anthology: KARO, 2008. - 288 p.
- 13 Faulkner William. *As I Lay Dying*. - Vintage books, NY, 1990. - 288 p.
- 14 Plath Sylvia. The Bell Jar. - A Bantam Book, Harper & Row, NY, 1971. - 296 p.
- 15 Скрипко В. (Красноярская обл). О социальном расизме (Заметки на полях научных монографий) // Российский писатель - газета Союза писателей России. [Электрон. ресурс]. – 2020. - URL: <http://www.rospisatel.ru/skripko-rasizm.htm> (дата обращения: 28.11.2020).

Материал поступил в редакцию журнала 15.10.2025

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

FTAMP 17.01.07.

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp151-166](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp151-166)

***Ж.Б. Әділбекова¹, А.Ә. Үсен¹, М. Арслан², А. Жұмабекқызы¹**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

²Памуккале университеті, Денизли, 20980, Түркия

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АМЕРИКА ӘСЕРЛЕРІ» ОЧЕРКІН МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ТАНЫМ ТӘЖІРИБЕСІ ТҰРҒЫСЫНАН ТАЛДАУ

Мақалада халқымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің 1960 жылы Америка Құрама Штаттарына барған сапарының негізінде жазылған «Америка әсерлері» жолжазба очеркі жанрлық және мазмұндық тұрғыдан жан-жақты талданады. Шығарма жазылған дәуірдің тарихи-мәдени мәнмәтіні, АҚШ сапарының мән-маңызы қарастырылады. Очерктің публицистикалық сипаты, жазушының деректілік пен көркемдік тепе-теңдікті сақтаудағы шеберлігі сипатталады. Әуезовтің Америка мәдениетін қабылдауы, қазақ халқының өз мәдени құндылықтарымен салыстыра суреттеуі нақты эпизод, мысалдар арқылы көрсетіледі. Зерттеудің өзектілігі – М.О. Әуезовтің мәдениетаралық қабылдауын қазіргі әдебиеттанудағы диалогтық үрдістермен байланыстыра қарастыруда. «Америка әсерлері» очеркін талдау арқылы Мұхтар Әуезовтің өзге елдің өмірін өз ұлтының таным-түсінігі тұрғысынан зерделеп, екі халықтың ортақ адамзаттық құндылықтарын табуға ұмтылған қайраткерлік ұстанымы айқындалады.

Зерттеу барысында очерк жанрының публицистикалық сипаты мен Әуезовтің авторлық стиль ерекшеліктері тарихи-мәдени мәнмәтін аясында зерделенеді. Сонымен бірге «Америка әсерлері» очеркіндегі мәдениетаралық қабылдаудың мәні мен Әуезов қаламына тән көркемдік ерекшелік туралы тұжырымдар жасалады. Зерттеу жұмысының жаңашылдығы – шығарманы сапарнама ретінде емес, публицистикалық қуаты мол мәдениетаралық ой-толғам үлгісі ретінде бағалауда. Зерттеу нәтижесінде очерктің тарихи деректілік пен көркемдік үйлесімі анықталып, жазушының әлем өркениетіне ұлттық тұрғыдан баға берудегі шеберлігі мен мәдениеттерді тоғыстыруға деген ұмтылысы айқындалды.

Кілт сөздер: Мұхтар Әуезов, «Америка әсерлері», жолжазба очерк, публицистика, мәдениетаралық коммуникация, авторлық стиль, тарихи мәнмәтін

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Мақаланың негізгі ережелері очерк жанрының заман шындығын, қоғамның өзекті мәселелерін көркем-публицистикалық тәсіл арқылы жеткізудегі М.О. Әуезовтің шеберлігін айқындауға негізделеді. Очерктің жанрлық табиғаты мен теориялық шекаралары З. Қабдолов, Т. Кәкішев сынды қазақ әдебиеттанушылары тарапынан кеңінен зерттеліп, теориялық негіздері айқындалды.

Академик З.Қабдолов очеркті шағын әңгімеге жақын жанр ретінде сипаттайды. Ғалымның пікірінше, очерк қысқа көлемде өмірдің нақты шындығын, адам өмірінің бір сәтін шынайы кейіпкер арқылы бейнелейді, өткен емес, қазіргі заманның жаңа шындығына сүйеніп, өз дәуірінің үнін жеткізеді. Сондай-ақ, очерк беллетристика мен публицистиканың

сипаттарын қатар қамтитын, әрі әдебиетке, әрі баспасөзге ортақ жанр екендігін атап өтеді [1, 303-304].

Сонымен қатар Қазақ әдеби тілінің сөздігінде очеркке келесідей анықтама беріледі: «Очерк – болған оқиғаны қысқаша суреттейтін көлемі шағын, әдеби-публицистикалық шығарма» делінсе [2, 59], «Көркем очерк – өмірде болған істі баяндап, әдеби тілмен суреттеле жазылған шығарма екендігі айтылған [3, 341].

Бұл анықтамалар очерктің екіұдай табиғатын – бір жағынан зерттеу мен деректілікке, екінші жағынан көркемдікке негізделетін ерекшелігін аша түседі.

Очерк жанрында нақты өмірлік деректер әлеуметтік, қоғамдық тұрғыдан сараланып, публицистикалық үнмен баяндалады, бейнелі тіл арқылы оқырманға әсер ететін формада жеткізіледі. Очерктің деректілік сипаты – шындыққа негізделуінде, ал көркемдік сипаты – автор тілінің әсерлілігі мен баяндау шеберлігінде жатыр.

Осы теориялық негіздеме Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» очеркін талдаудың тірек қаңқасын құрайды. Біздің бастапқы болжамымыз М. Әуезовті «Америка әсерлері» очеркі деректі фактілерді (сапар маршруты, кездесулер, тарихи-мәдени нысандар) авторлық «меннің» лирикалық-интеллектуалдық рефлексиясымен ұштастырып, оқырманға әрі танымдық, әрі эстетикалық әсер береді; туынды мәдениетаралық коммуникацияның әдеби үлгісі ретінде қазақ әдебиетін әлемдік арнаға жақындатуға қызмет етеді. Бұл болжамды компаративистік, тарихи-салыстырмалы, мәтінішілік (интертекстуалдық) және лингвостилистикалық талдаулар арқылы тексереміз: очерктегі деректілік (факті, нақтылық, статистика) пен көркемдік (теңеу, метафора, бейнелі синтаксис) қабаттарының өзара әрекетін, авторлық баяндаудың публицистикалық пафосы мен эстетикалық көркемдігін салыстыра ашамыз. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, отандық іргелі еңбектерге (З. Қабдолов, Т. Кәкішев, Г. Пірәлі) және шетелдік бағалауларға (мысалы, Д. Киннің туындыны көп тілге аударуға лайық әдеби ескерткіш ретінде бағалауы) сүйенеміз.

Зерттеу барысында «Америка әсерлері» очеркі кеңестік-америкалық мәдени алмасу кезеңінің рухын деректілікпен жеткізе отырып, автордың бейімдеуші (адаптациялық) баяндау тәсілі арқылы бейтаныс өркениетті қазақ оқырманына жақын ұғымдармен түсіндірудегі шеберлігі сипатталады. Мақалада келтірілген дәлелдер мен мәтіндік талдау негізінде очерк жанрының теориялық қағидалары Әуезов мұрасында нақты эстетикалық пішінге айналатыны, «Америка әсерлері» деректілік пен көркемдіктің тең салмақты синтезі ретінде қазақ очерктануының үлгілі мәтініне айналғаны баяндалады.

КІРІСПЕ

Мұхтар Әуезов – қазақ әдебиетінің алып тұлғасы, эпикалық құлашты «Абай жолы» романы арқылы әлемге танылған жазушы. Халқымыздың тұрмысын, уақыт тынысын, ел тағдырын қаламына арқау еткен Мұхтар Әуезов – бірнеше жанрда еңбектенген қарымы кең қаламгер. Өмірінің соңғы жылдарында жазушының бірнеше шет елге сапар шегіп, өз әсерлерін жолжазба очерктер түрінде қалдырғаны белгілі. Мұхтар Омарханұлының туған өлкеміз бен алыс-жақын шет мемлекеттерге барған сапарлары оның шығармашылығына тың серпін беріп, жаңа тақырып пен идеялардың дүниеге келуіне себепкер болды.

Осыған орай зерттеудің негізгі мақсаты – Әуезовтің шетелдік сапары негізінде жазылған очерктік шығармасын талдау арқылы оның қазақ әдебиетін әлемдік арнаға қосудағы рөлін айқындау, жазушының дүниетанымы мен көркемдік көзқарасы арқылы қазақ әдебиетінің өрісін кеңейтуін көрсету, негізгі бағыты – оның публицистикалық мұрасының мазмұнын ашып, қазақ оқырманын әлемдік әдеби-мәдени кеңістікке жақындатудағы ықпалын зерделеу.

Әлем әдебиетінің алыптарының біріне айналған М. Әуезов өз шығармалары арқылы қазақ халқының тарихын, мәдениетін, ұлттық болмысын әлем қауымдастығына паш еткенін зерттеушілер жиі атап өтеді [4, 25]

Зерттеудің ғылыми маңызы – Әуезов мұрасын романист жазушы тұрғысынан ғана емес, публицист әрі мәдениетаралық байланысты қалыптастырушы тұлға ретінде қарастыруға мүмкіндік беруінде.

Негізгі нәтижелеріне тоқталсақ, Әуезовтің шетелдік сапарларынан туған очерктері қазақ оқырманын әлемдік әдебиет пен мәдениеттің үлгілерімен таныстырды. Әр елде зиялы қауыммен пікірлесуі оның мәдени делдал ретіндегі тұлғасын айқындады. Әсіресе, «Америка әсерлері» очеркі тарихи кезеңнің мәдени-рухани тынысын бейнелеп, жазушының замана шындығын терең сезіне алғанын дәлелдейді.

Осылайша, жүргізілген зерттеудің құндылығы – Әуезовтің шығармашылық мұрасын жаңа қырынан танытып, мұхтартанудың ғылыми аясын кеңейтуінде. Бұл еңбек қазақ әдебиеті тарихына қосымша деректер енгізіп қана қоймай, оның әлемдік әдебиетпен байланысын жан-жақты аша түседі. Ал зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы – алынған қорытындыларды қазақ әдебиеті мен мәдениеттану пәндерінде, университет дәрістерінде, арнайы курстарда пайдалануға, сондай-ақ қазіргі заманғы мәдени дипломатия тәжірибесінде қолдануға болатындығында.

Жазушы ұлттық кітапхана мен музейлерді аралап, саяси, мәдени шараларға қатысып, Америка қаламгерлері, зиялы қауым өкілдерімен жүздесті [5, 141]. Елге оралған соң сапар әсерін жинақтап, очерк жанрында көлемді шығарма жазуға кіріскен. Алайда жазушы кенет науқастанып, бұл туындының екінші бөлімі аяқталмай қалғаны мәлім [6, 14]. «Америка әсерлері» очеркі алғашқы бөліммен шектеліп, 1960 жылы 24 сәуірде «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланды. Қазақ оқырманы бұл шығарманың толық нұсқасын тек жазушының 100 жылдық мерейтойында жарық көрген 50 томдық шығармалар жинағының 38-томынан оқуға мүмкіндік алған [7, 155]. «Америка әсерлері» – Әуезов өмірінің соңғы жылдары жазылған елеулі туындыларының бірі, Америка зерттеушісі Деннис Кин оны әлемнің көптеген тіліне аударуға лайық еңбек ретінде бағалайды [5, 8].

Мұхтартанушы ғалым Г. Пірәлі бүкіл адамзаттық ақыл-ой мен рухани құндылықтарды ұлт тағдырымен сабақтастыра білген, әлемдік деңгейде беделге ие болған ғұлама, ойшыл әрі дара тұлға М.Әуезовтің өркениетті елдерді танып-білуі мен оларды өзгеге танытуы ерекше тағылымдық мәнге ие құбылыс екендігін негіздейді [8, 143]

Әуезов шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетін әлемдік арнаға жақындатты деуге болады. Жазушы түрлі елдер жайлы жазғанда, сол жұрттың әдебиеті мен өнеріне, ғылымына арнайы тоқталып, қазақ оқырманына олардың жетістіктерін түсіндіруге күш салған. Мысалы, Үндістанда кемеңгер жазушы үнді поэзиясын, мұсылмандық шығыс мұраларын сөз етсе [9, 49], Жапонияда жапон дәстүрі мен тарихын [3, 299], ал Америкада Америка әдебиетінің алыптарын (У.Уитмен, М.Твен, Э.Хемингуэй, т.б.) тілге тиек етеді [10, 155]. Әр елде Әуезов сол жердің зиялы қауымымен пікірлесіп, мәдени диалог орнатады: Делиде жергілікті жазушылармен сұхбаттасып, Токиода әлем қаламгерлері алдында сөйлеп, Нью-Йоркте журналистердің сауалдарына жауап береді. Осындай кездесулерде Мұхтар Омарханұлы қазақ әдебиетінің жетістіктерін әңгімелеп, Абайды, өзге де қазақ классиктерін таныстырудан жалықпағаны байқалады. Әуезов 1950-жылдары Үндістан, Жапония, АҚШ сияқты шет елдерге барған сапарларынан туындаған жазбаларында жазушы өзге ұлт мәдениеті мен дүниетанымына сындарлы көзқараспен қарап, салыстырмалы таным тұрғысынан қазақ оқырманына тың ойлар ұсынды. Мұхтар Әуезовтің очерктік шығармалары әдебиет пен журналистика тоғысында дүниеге келіп, тарихи-мәдени таным мен суреткерлік шеберліктің үлгісіне айналды.

1960 жылдың ақпан-наурыз айларында Әуезов кеңес жазушылары делегациясы құрамында Америка Құрама Штаттарын аралап қайтып, мұхиттың арғы бетінде көрген-білгендерін осы очеркке өзек еткен. Бұл сапар «Хрущев жылымығы» деп аталған тарихи кезеңде, КСРО мен АҚШ арасындағы мәдени, ғылыми байланыстар жандана бастаған уақытта жүзеге асқан еді [5, 4].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу барысында негізгі талдау нысаны ретінде Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» очеркі алынды. Бұл туынды жазушының АҚШ-қа барған сапары нәтижесінде қалыптасқан мәдениетаралық көзқарастарын, қоғамдық өмірге қатысты ой-тұжырымдарын және екі ел айырмашылықтарын бейнелейді. Зерттеу жұмысын жан-жақты қамтамасыз ету үшін негізгі очерк мәтінімен қатар бірқатар қосымша дереккөздер де тартылды. Ең алдымен, жазушының 50 томдық шығармалар жинағында сақталған күнделіктері мен жолсапар жазбалары қарастырылып, «Америка әсерлері» очеркімен идеялық және фактілік тұрғыдан салыстыра талданды. Сонымен бірге Мұхтартану саласының жетекші өкілдері – Г. Пірәлі, М. Әбіш және басқа да зерттеушілердің еңбектері жазушының көзқарасын, шығармашылық эволюциясын және публицистикалық стиль ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Аталған талдауды толықтыру мақсатында шетелдік әдебиеттанушылардың пікірлері, әсіресе Д. Киннің Әуезов шығармашылығына берген бағасы пайдаланылды. Бұл еңбектер жазушының халықаралық деңгейдегі қабылдануын анықтауға көмектесті. Сонымен қатар XX ғасырдың 60-жылдарындағы кеңес–америкалық мәдени алмасу тарихына қатысты еңбектер қолданылып, очерктің жазылған кезеңінің тарихи-фондық жағдайы нақтыланды.

Очерктің жанрлық табиғатын ашу үшін публицистика мен очерк жанрына арналған теориялық еңбектер де назарға алынды. З. Қабдолов пен Т. Кәкішевтің ғылыми пайымдары мәтіннің көркемдік-публицистикалық ерекшеліктерін жүйелі түсіндіруге мүмкіндік берді. Осы дереккөздердің барлығы зерттеудің теориялық негізін кеңейтіп, очеркті көпқырлы мәдени-әдеби құбылыс ретінде қарастыруға жағдай жасады. Бұл материалдар зерттеудің теориялық базасын күшейтіп, очерктің мазмұнын кең аяда, сол кезеңнің нақты тарихи контекстімен сабақтастыра қарастыруға мүмкіндік берді.

Әдіснамалық негіз бірнеше ғылыми тәсілдерге сүйенді. Компаративистикалық әдіс арқылы Әуезовтің Америка өркениетін қазақ мәдениетінің құндылықтар жүйесі арқылы қалай қабылдағаны, оның мәдениетаралық ойлау ерекшелігі айқындалды. Тарихи-салыстырмалы талдау жазушының сапар барысында көрген ортасы мен сол дәуірдегі АҚШ-тың әлеуметтік-саяси жағдайын салыстыруға, очеркте көрініс тапқан деректілік элементтерді нақты тарихи материалдармен қатар қарастыруға мүмкіндік берді.

Интертекстуалдық талдау арқылы очеркте кездесетін әлем әдебиетінде жасалған мәдени кодтарды, әдеби аллюзияларды анықтауға бағытталды. Бұл тәсіл Әуезовтің Америка әдеби дәстүрімен мәдени және рухани үндестікті ашуға көмектесті. Лингвистикалық талдау жазушының тілдік-стистикалық шеберлігін, публицистикалық және көркемдік элементтердің табиғи бірігуін, эмоциялық реңк пен бейнелі ойдың құрылымын айқындады. Сонымен бірге контент-талдау мәтіндегі тұрақты концептілерді, қайталанатын тақырыптық өрнектерді, мәдениетаралық диалогты білдіретін терминдер мен образдарды жүйелі түрде анықтауға мүмкіндік берді.

Берілген әдістердің барлығы өзара байланысты түрде қолданылып, зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне толық сәйкес келді. Кешенді талдау нәтижесінде «Америка әсерлері» очеркі тек сапарнама жанрына тән шығарма ғана емес, сонымен қатар қазақ әдеби жәдігерінің әлемдік өркениетпен байланысын көрсететін маңызды мәдени-әдеби құжат екені анықталды. Жазушының жаңа қоғам, жаңа өркениет, адам мінезінің өзгеруі, рухани ізденіс пен мәдени диалог туралы пайымдары кең тарихи-мәдени контексте қарастырылып, оның мәдениетаралық коммуникацияны көркем жеткізудегі шеберлігі жан-жақты сипатталды.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеуші ғалым М. Шындалиева Мұхтар Әуезовтің публицистикалық мұрасындағы очерктері жеткілікті зерттелмей келген қыры екенін атап көрсетеді. Оның пікірінше, жазушы

очерктерінің күрделі даму жолы мен публицистикалық шеберлігінің қалыптасу кезеңдері арнайы талдауды қажет етеді. Әрбір очеркі өз дәуірінің өзекті мәселелерін көтеріп, қазақ халқының мұң-мұқтажын бейнелеуге арналған. Әуезов очерктің барлық түріне қалам тартқанымен, әсіресе жолсапарлық, проблемалық, портреттік және оқиғалы очерктері мазмұн тереңдігімен ерекшеленетіндігіне тоқталады [11, 194].

Мұхтар Омарханұлының жолжазба еңбектерінде деректілік пен әдеби бейнелеу көркем өріліп, шетелдік және қазақ болмыс арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтар көрініс табады.

Жазушы үшін Вашингтон сапарының маңызды оқиғасы Шекспир кітапханасын көру еді. Әуезов Уильям Шекспир пьесаларын қазақ тіліне аударған тұңғыш драматургтердің бірі болатын, сондықтан әлемдегі ең бай Шекспир мұралары жинақталған кітапханада өз аудармаларының да сақталғанын көру жазушыға айрықша қуаныш сыйлады [5, 46]. Бұл оқиға жазушы санасында қазақ және әлем әдебиеті арасындағы рухани байланыстың бекем екенін тағы бір аңғартқандай. Тарихи тұрғыдан алғанда, М.О. Әуезовтің бұл сапары – қазақ жазушысының батыс әлемін өз көзімен көріп, екі елдің мәдениетімен салыстыра танысуының бірегей тәжірибесі.

Әдебиеттанушы ғалым Г. Пірәлі М.Әуезовтің шығармашылық табиғатына тоқталып, оның әр сапардан алған әсерін ұмытпау үшін шағын ой-түйіндер түрінде түртіп қоятынын, кейін сол қарапайым жазбалардың «түймедей ойдың кейін тарам-тарам толғаныстарға, ірі-ірі тарауларға» айналғанын атап өтеді. Зерттеушінің пікірінше, қаламгердің осы шығармашылық тәсілі – оның өмірбаяны мен еңбектерінде айрықша мәнге ие тағылымдық қыры [8, 37].

Сондай-ақ, зерттеушілер М. Әуезовтің шығармашылығы қуатты эмоциялық реңк, поэтикалық әрі лирикалық өрнек, образдардың ерекше икемділігі, түстер мен кейіпкерлердің, сезімдердің қарама-қайшылығынан тұратынын атап өтеді [12, 130].

1-кесте. Зерттеу мазмұны мен алынған нәтижелер сипаттамасы

№	Мазмұндық бағыт	Қолданылған әдіс	Негізгі нәтиже
1	Очерк жанрының деректілік сипаты	Тарихи-салыстырмалы талдау	Әуезов деректер мен көркем бейнелерді қатар пайдаланып, тарихи шындықты дәл жеткізгені анықталды.
2	Авторлық «мен» және публицистикалық баяндау	Лингвостилистикалық талдау	Әуезов тілі эмоциялық реңкке бай, публицистикалық үн мен көркемдік тепе-теңдігі сақталған.
3	Мәдениетаралық қабылдау ерекшелігі	Компаративистикалық әдіс	Америка және қазақ мәдениеттерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырылып, мәдени диалогтың көркем үлгісі анықталды.
4	Шығарманың жалпы мәдени маңызы	Интеграциялық және герменевтикалық тәсіл	Очерктің көркемдік маңызы мен екі ел арасындағы әдеби, мәдени көпір рөлін атқарғаны дәлелденді.

Кестеде зерттеу жұмысының негізгі мазмұндық бағыттары мен оларға сәйкес қолданылған ғылыми әдістердің өзара байланысы көрсетілді. Әр бағыт бойынша алынған нәтижелер зерттеу мақсатына сай нақты ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» очеркін жаңа қырынан, мәдениетаралық коммуникация және ұлттық әдеби дүниетаным тұрғысынан қарастыруында. Бұған дейін очерк көбіне жазушының шетелдік сапар әсері ретінде сипатталып келген болса, бұл жұмыста оның мазмұндық құрылымы мен көркем-публицистикалық ерекшелігі кешенді түрде талданды. Зерттеу барысында М. Әуезовтің шетел мәдениетін ұлттық ділмен салыстыра бейнелеу тәсілдері мен тілдік-стилистикалық әдістері баяндалды.

Ғылыми тұрғыдан бұл зерттеу қазақ публицистикасының жанрлық дамуы мен мәдениетаралық диалог тақырыбына қосылған маңызды үлес болып табылады. М.О. Әуезов туындысының қазақ әдебиетіндегі өзіндік ерекшелігі айқындалды. Сондай-ақ, зерттеу

нәтижесінде жазушының гуманистік және интермәдени көзқарасы қазақ әдебиетіндегі жаңа эстетикалық деңгей ретінде қарастырылды. Бұл тұжырымдар әдебиеттану ғылымының теориялық және әдіснамалық бағыттарын байыта түседі.

Практикалық маңызы – зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарының «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Журналистика және публицистика негіздері», «Мәдениетаралық коммуникация» пәндерінде оқу-әдістемелік материал ретінде қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелері отандық әдебиет пен мәдениеттің жаһандық өркениеттегі орнын айқындауға және қазақ публицистикасының әлемдік деңгейде бағалануының ғылыми негізін күшейтуге үлес қосады.

ТАЛҚЫЛАУ

Мұхтар Әуезовтің «Америка эсерлері» жанр тұрғысынан – жолжазба очерк, сапарнама сипатындағы публицистикалық шығарма. Жазушы бұл еңбегінде деректі материал мен өз ой-толғамдарын шебер астастыра отырып, оқырманға жаңа әлемді таныстыруды мақсат етті. Очерктің кіріспе бөлімінде-ақ оқырмандарға арнайы үндеу жолдап, өзінің жазу мақсатын айқын атап өтеді. Автор ең алдымен: «...өзіміздің ардақты оқушылар алдында үш түрлі жайдан өтініп алу мақұл деп білдім» дейді [5, 124]. Біріншіден, ол АҚШ туралы отандастары білетін жайттарға өзі көрген-білгенінен аз да болса үстеме мағлұмат қосу ниетін білдіреді. Яғни, очерк міндеті – қазақстандық оқырманның дүниетаным көкжиегін кеңейту, Америка туралы кеңес адамының біліміне үлес қосу. Екіншіден, Әуезов алдын ала ескертеді: «менің бұл жазатыным тек көзбен көргеннен алған тікелей эсерлер ғана» [5, 124], яғни ол кәсіби саяхатшы емес, жан-жақты зерттеу жүргізген географ не саясаткер де емес екенін ашып айтады. Мұнысы – өз очеркін саяхатнама жанрына телімей, жүректен шыққан шынайы эсерлер жинағы екенін ұқтыру.

Яғни, мұншалық күрделі ел туралы үстірт пікір айтудан автор саналы түрде бойын аулақ ұстайды. Әуезов өзінің қаламгерлік жауапкершілігін және публицист ретінде объективтілік қағидатын ұстанатынын көрсетеді.

Демек, Мұхтар Омарханұлы очерк арқылы Кеңес Одағы оқырмандарына алыстағы Америка жөнінде түсінікті, шынайы, эсерлі суреттеме ұсынуды көздеді. Публицист-жазушы ретінде фактіге негізделген шындықты баяндай отырып, соның ар жағындағы кең мағыналы құбылыстарды ашуға ұмтылады. Мәселен, жазушы Вашингтондағы көрген-білгендерін тізе бермей, солардың арасынан ең елесі күшті оқиғаларды іріктеп алады: Конгресс кітапханасындағы кездесу, телесұхбат, Шекспир кітапханасы, т.б. Бұл оқиғалардың әрқайсысы белгілі бір идеяны меңзейді – қазақ жазушысының әлемдік мәдениеттегі орны, америкалық қоғамның демократиялық қырлары, жаһандық өркениеттің жетістіктері мен қайшылықтары. Очерк қарапайым сапар хаттамасы деңгейінен көтеріліп, публицистикалық-аналитикалық очерк дәрежесіне жетеді.

Очерк жанрының бір ерекшелігі – автордың «мені» айқын сезіліп тұрады, яғни баяндаушы өз атынан сөйлеп, оқырманмен тікелей сырласады. Автор кейде аудиторияға қайырыла сөйлеп, «оқушыға ескерте кететін жай...» деп бастайды не бір мәселеге өзіндік пікір қосады [5, 125]. Мысалы, Нью-Йорк туралы сөзінде «адамзат цивилизациясы жиырмамыншы ғасырдың орта кезінде осылайша қалыптастырған анық мәдениеті зор, зәулім алып қала – осы» [5, 137], - деп, ой түйеді. Бұл – авторлық «меннің» тамшыдай көрінісі, яғни Әуезов өз эсерін оқырманмен бөлісіп қана қоймай, қорытынды жасап, баға береді. Сол арқылы Америка мегаполисін прогресс шыңы ретінде сипаттайды, мұны да даурығып емес, сабырлы, байыпты үнмен баяндайды. Мұндай тәсіл публицистикалық очеркке тән автор мен оқырманның сұхбаттастығын көрсетеді.

«Америка эсерлерінде» заманның көкейкесті саяси-әлеуметтік мәселелері көрініс табады. Әуезов бірқатар жайттарды оқырманға сол қалпында жеткізе отырып, салыстырмалы пайым жасауға итермелейді. Яғни очерк авторы ашық пікір айтып насихаттамайды,

керісінше, өмір шындығын көрсетіп, бағасын оқырманның таразысына қалдырады, бұл – публицистикалық бейтараптық пен объективтіліктің белгісі.

Жалпы, «Америка әсерлері» – деректері мол, танымдық маңызы зор туынды. Зерттеушілердің пікірінше, Әуезов бұл туынды арқылы қазақ оқырмандарына Америка жайлы шынайы бейне ұсынып қана қоймай, қос мемлекет арасындағы өзара түсіністікке дәнекер болуды да көздеген. Әуезов өзіне дейінгі кеңестік штамптарды қайталамай, АҚШ өмірінің шындығын боямасыз көрсете білді, бұл – оның публицистік батылдығы. Мысалы, жазушы «Совет әдебиеті өкілдеріне арналған қырыс-теріс қабақ та байқала қойған жоқ» деп, сапар барысында ешқандай қырын қабақ немесе суық қарым-қатынас көрмегенін атап өтеді [5, 130]. Американың күнделікті өмірде қарапайым, қонақжай, мәдениеті жоғары ел екеніне көз жеткізеді.

Сол заманғы ресми насихат Америка қоғамын жат, агрессивті орта етіп көрсетуге тырысатын. Әуезов осы қалыптасқан сыңаржақ пікірді өзінің көрген деректерімен толықтырып, түзету енгізгендей болады.

Мұхтар Әуезовтің Америкаға барған сапардан алған әсері сырт көз туристік әсер емес, терең мәдениеттанымдық тұрғыдағы қабылдау болды. Жазушы бұрын өзіне бейтаныс Америка өркениетін өз халқының санасындағы ұғымдармен салыстыра саралайды. Очеркте Әуезовтің Америка мәдениетін қалай көріп-түйсінгені және оны қазақ қоғамының құндылықтарымен үйлестіре әрі салыстыра пайымдағаны анық байқалады. Әуезов Америка халқына, мәдениетіне зор қызығушылықпен қарайды.

Әуезов Америка мәдениеті мен тұрмысын суреттегенде, үнемі оны өзі туып-өскен қазақ ортасымен не жалпы кеңестік өмірмен ойша салыстырып отыратыны байқалады. Бұл салыстыру көп жағдайда ішкі, имплицитті түрде жүреді. Жазушы тікелей «бізде бұлай, оларда осындай» деп ашып айтпаса да, әр суреттеуінде астарлы түрде қос мәдениеттің ерекшеліктері жанаса сезіледі. Мәселен, Нью-Йорк қаласын сипаттағанда, оны адамзат өркениетінің шыңы ретінде бейнелейді: зәулім ғимараттар, қайнаған қозғалыс бұның бәрі қазақ оқырманына мүлде бөлек әлем екенін жазушы түсінеді. Сондықтан жазушы Нью-Йоркты ертегідегі алыпқа теңейді, XX ғасыр ортасында осындай орасан мәдениет ордасы қалыптасқанын таңданыспен тілге тиек етеді. Яғни, Америка мегаполисін мадақтау арқылы қаламгер өз халқына дамудың мүмкін болар үлгісін көрсетеді.

Әуезов стилінің басты ерекшеліктерінің бірі – образды, астарлы суреттеу. Ол қарапайым ақпаратты суретке айналдырып жібере алады. Жазушының мәдени қабылдауындағы маңызды әдістің бірі – ұқсастықтар іздеу. Бейтаныс елдегі контраст, айырмашылықтар қанша жерден көп болса да, Әуезов әр құбылыстың артынан өзіне таныс дүние тауып отырғандай. Мәселен, Нью-Йорктың Идлвайльд (Idlewild) әуежайына алғаш қонғанда, автор ең алдымен оның атауына назар аударады: «Айдл-Уайлдың аты да қазақ құлағына өзінше ойда жоқта қызық естіледі. Сөз мәнісі үйлеспесе де, сыртқы дыбыс бойынша естілу қалпында Айдл-Уайл – айдың ауыл тәрізді естіледі. Ал сөздің мәніне қарағанда бұл бір есіз алаң деген ғана жер аты екен» деп, қазақшаға «Айдың ауылы» деп аударып көреді [5, 127]. Бөтен сөзді қазақшаға бұрып, мағына іздеуі жазушының бейсаналы түрде де Америка ақиқатымен өз тілдік әлемі арқылы байланыс орнатуға тырысқанын көрсетеді.

Тағы бір мысал – Нью-Йорктың түнгі көрінісін жазушы отты жұлдыздар шашылған аспанға немесе ертегідегі алыптарға ұқсатады.

Сондай-ақ, әуежайдың орасан зор көлемін көргенде Әуезов оның көрінісін оқырманның көз алдына елестету үшін теңеуді туған табиғатынан алады, ұшақтарды теңіз түбіндегі әртүрлі балықтар мен алып жайындарға теңейді. Олар да бір-біріне жақындап, кейде кішілері жүйткіп өтіп, ірілері қалыңқырап тоқтап қалғандай болады. Бір сәт үнсіз қозғалып, қайтадан алға ағылғандай әсер береді. Сол арқылы жазушы ұшақтардың қимыл-қозғалысын теңіз астындағы тіршіліктің тылсым әлеміне ұқсата сипаттайды [5, 127].

Бұл жерде жазушы Америкадағы жаңа техникалық ортаны түсіндіру үшін өзі білетін табиғи дүниені – теңіз әлемін мысал етеді. Әуезов америкалық шындықты қазақы танымға

жақын образдар арқылы қабылдап бейнелейді. Бұл тәсіл мәдениетаралық коммуникациядағы адаптация (бейімдеу) деуге келеді, өзге мәдениеттің элементтерін өз мәдениетінің ұғымдарына жанастырып көркемдеу.

Мұнда типтік Әуезовтік бейнелеу бар: жансыз техникаға жан бітіріп, ұшақты балыққа, әуежайды айлы ауылға теңеу жазушы қиялының байлығын, метафора жасау қабілетін көрсетеді. Мұндай әдеби тәсілдер очерктің публицистикалық мазмұнын эстетикалық ләззат берер көркем шығарма деңгейіне көтеріп тұр. Оқырман жаңа мәлімет алып қана қоймай, көркем әдебиет оқығандай әсер алады.

Америка туралы жолжазбасында Әуезов ерекше сөз қолданыстарын ұсынғанын әдебиетші ғалым Қ. Мәдібаева да алға тартады. Әуезовтің синагоганы «намазжай» деп атауы, «іркiштеу», «ымырат» сияқты қазір қолданыстан шыққан сөздерді қолданғанын атап өтеді. Нью-Йорктің зәулім үйлерін «адамзат цивилизациясының сан алуан сеңгірлері» ретінде сипаттап, Манхеттенді XX ғасырдың «аспанға таспен жазылған поэмасына» теңегенін атап өтеді [13].

Сонымен бірге жазушы америкалық мәдениеттегі адамгершілік, рухани ұқсастықтарды іздейді. Нью-Йоркте Әуезовтің кездесуінде болған әйгілі ақын Лэнгстон Хьюз – қазақ сапаршыларын құшақ жая қарсы алған [5, 59].

Әуезов Америка қоғамының жетістіктерін де, кей кемшіліктерін де әділеттілікпен қабылдайды. Жазушы АҚШ-тың озық техникасына, қала мәдениетіне, ғылым мен өнердегі табыстарына үлкен құрметпен қарайды. Мысалы, очеркте Американың мәдени көздері мен өнер түрлеріне егжей-тегжейлі талдау жасайды және автор олардың дамуына білгірлікпен баға береді [5, 135]. Әуезовтің әлемдік мәдениет тарихынан хабардар энциклопедист ғалым екенін де танытады.

АҚШ-тың кемшіліктерін де Әуезов жасырмайды, бірақ сынағанда да әділ өлшеммен қарайды. Мәселен, Нью-Йоркте көрген «Bucket of Blood» атты фильмдегі азғындық көріністер жазушыны шошытады, оны моральдық құлдырау нышаны деп бағалап, кеңес қоғамында мұндайға жол берілмейтінін айтады [5, 147-148].

Очерктегі ерекше көңіл аударар тақырып – табиғатты қабылдау. Қазақ даласының перзенті Әуезов үшін кеңістік пен табиғат құбылыстары жат емес, жанына жақын тақырып. Америка сапарында Мұхтар Омарханұлы табиғат ескерткіштерін көргенде қатты әсерленген. Соның бірі – Гранд Каньон (Үлкен шатқал). Аризона штатында Әуезов әйгілі Үлкен Каньонның жиегіне барып, тұңғыш табиғат ғажабын көзбен көрді [5, 87]. Жазушының табиғатқа сүйсінуі, оны көркем образбен жеткізуі қазақтың кең табиғатын суреттегендегі мәнерін еске түсіреді. Зерделі суреткер Йосемит орманындағы секвойяларды көргенде де толқыды, олардың алыптығын түйсіне отырып, мүмкін іштей Шыңғыстаудың қарағайлы ормандарымен салыстырып та кеткен болар [5, 6].

Зерттеушілердің пікірінше, Мұхтар Әуезов – ойдың тереңіне үңіле алатын, мәнін түсінетін және әрбір адамның жүрегінен Отанын іздейтін тұлға [14, 7].

Жалпы, Әуезовтің Америка мәдениетін қабылдауы синтездік сипатта болды деуге болады. Өз көзімен көрген батыс өркениетінің барлық саласын – саясат, экономика, техника, тұрмыс, өнер, ғылым, табиғат – тұтас бір өрім ретінде қарастырады. Мұны қазақ қоғамындағы бейнемен салыстырып отырады. Бұл салыстыру арқылы екі алшақ әлемнің өзара ұқсас қырларын да, ерекшеліктерін көрсетеді. Мысалы, ғылым мен білім саласында Әуезов Американың озықтығын айта отырып, қазақ ғалымдарының да еңбегі еленіп жатқанын атап өтеді: Колумбия университетіндегі қазақ эпосына арналған зерттеуді үлгі етеді [5, 142]. Шынында, Әуезов очеркі бір ұлт мәдениетін екінші ұлтқа қарсы қоймайды, керісінше, екеуін салыстыра отырып, екеуіне ортақ адамзаттық құндылықтарды алға тартады. Достық, қонақжайлық, өнерге құрмет, білімге құштарлық, табиғатқа сүйіспеншілік, міне, қазақ пен америка қоғамының ұштасатын тұстарын Әуезов өз сапары барысында айқын сезеді және оны шығармасына астарлап енгізеді. Сол себепті «Америка әсерлері» – нағыз мәдениетаралық коммуникацияның әдеби үлгісі.

Мұхтар Әуезовтің қаламгерлік қуаты оның қай шығармасында болмасын айқын аңғарылады, ал «Америка әсерлері» очеркінде жазушының шеберлігі публицистикалық жанрда жаңа қырынан көрінеді. Бұл очеркте автор деректі оқиғаларды суреттей отырып, оларға ерекше әдеби әр беріп, көркем бейнелеу тәсілдерін қолданған. Зерттеушілер Әуезовтің стилін сипаттағанда жиі айтатын «мың бояудың той-тоғысы» атты метафора бұл шығармаға да дәл келеді, жазушы баяндауларында тіл өрнегінің сан алуандығы, суреттеу құралдарының байлығы көзге түседі [6, 14].

Ең алдымен, очерктің тілі жатық әрі оқырманға түсінікті. Әуезов ұзақ, күрделі сөйлемдерден гөрі қысқа да нақышты тіркестермен ойды жеткізеді, ауызекі сөйлеу мәнері мен әдеби тіл үйлесім тауып отырады. Көп тұста автор тікелей диалог немесе өз атынан алғашқы жақта баяндау арқылы шығарманы жандандырып отырады. Мәселен, «Біз қарлы, жауын-шашынды әлі қысы аяқталмаған Вашингтон, Нью-Йорк тұрған Атлант теңізі жағасынан бұл мемлекеттің маужыраған жылы жағы – Тынық мұхит жағасындағы Калифорния штатына ұшуға беттедік. Алдымыздағы ендігі біздің көңіл қиялымызды тартқан үлкен қала – Лос-Анжелос» деген секілді сөйлемдер арқылы оқыrmанды сапар желісіне тартып, бірге ертіп әкетеді [5, 162]. Бұл әдіс – очерк жанрының талаптарынан туындағанымен, Әуезовтің табиғи жазу мәнерімен жақсы қабысып тұр. Себебі жазушы эпикалық романында оқырманмен психологиялық байланыс жасауды шебер меңгерген еді, сол әдісті деректі материалға қолданған.

Г. Пірәлі жазушының жолжазбаларында көркемдік, этнографиялық, тарихи-танымдық сипаттаулармен бірге қоғам қайраткерлерінің еларалық қызметі суреттелетінін айтады. Оның ойынша, бұл еңбектердің әдеби-публицистикалық мәнін оқырманға таныстырудың маңызы зор [8, 142].

Жолжазбалардың тағы бір қыры – ғылыми-танымдық стиль элементтерінің пайдаланылуы. Әуезов әр елге бармастан бұрын мол мағлұмат жинап, энциклопедияларды ақтарып, сапар барысында да бейтаныс құбылыстардың мәнін сұрап-біліп отырғаны байқалады. Сондықтан оның очерктерінде тарихи даталар, статистикалық сандар, географиялық, мәдени деректер мол ұшырасады. Автор бұл мәліметтерді шығарманың табиғи бөлшегіне айналдырып, оқыrmанның білім көкжиегін кеңейтуді мақсат тұтқан. Айталық, «Америка әсерлерінде» АҚШ-тың білім жүйесі мен баспасөзіне қатысты деректер нақты цифрлармен, фактілермен беріледі [5, 150]. Бұл оның жолжазбаларын тек әдеби туынды ғана емес, сол заманның бірегей танымдық құжаты деңгейіне көтереді. Зерттеуші Т.Есембеков атап өткендей, сапарнама жанрының ерекшеліктерінің бірі – автордың шығармашылық ізденіс тарихын нақтылау, құнды деректер беру және суреткердің шығармашылық лабораториясының кей сәттерін ашу [15, 44]. Әуезовтің жолжазбалары осы талаптардың үдесінен шығады, жазушының өмірбаяндық белестері туралы қызықты мәліметтермен құнды, әрі оның әдеби-қоғамдық көзқарастарынан да сыр шертеді.

Жазушы стилінің тағы бір қыры – эмоциялық реңкті шебер беру. Әуезовтің Америкаға келгендегі таңданысы, қуанышы, кей сәттегі толқуы мен толғанысы – барлығы шығармадан сезіліп отырады. Мысалы, жоғарыда келтірілген Гранд Каньонды көргендегі әсері: ол шатқал сұлулығына «қайран қалып» айран-асыр болады [5, 88]. Бұл сөз тіркестерінен автордың жүрек толқынысы анық білінеді. Сол сияқты автордың Нью-Йоркте биік ғимарат төбесінен қарағандағы көңіл күйі, Вашингтонда Шекспир кітапханасында тұрғанда көңілін кернеген мақтанышын жасырмай, нәзік лиризммен жеткізеді. Оқырман да жазушының сол сәттегі сезіміне ортақтасып, бірге қуанып, бірге таңырқап отырады. Бұл – очерктің оқырманға эмоциялық әсерін күшейтетін стильдік ерекшелік.

Әуезовтің тілі нақты, айқын. Мұхтар Омарханұлы оқыrmанды дерекпен жалықтырып алмау үшін сандар мен атауларды да көркем мәнмәтінде бере біледі. Мәселен, очеркте Америка қалаларының аты, көрген жерлері аталады: Вашингтон, Нью-Йорк, Аризона, Лос-Анджелес, т.б. бірақ әр атауға қысқаша мінездеме қосып кетеді (Вашингтон – жауын-шашынды суық қыс әлі кетпеген қала, Калифорния – маужыраған жылы штат деп сипаттайды). Сол арқылы жай географиялық ақпарат емес, әр мекеннің өзіндік болмысын

сездіруге тырысады. Бұл да автордың жазушылық машығын деталь арқылы характер беруді көрсетеді.

«Америка әсерлерінде» публицистикалық баяндау мен көркем баяндау қатар өрілген. Бір жағынан, автор ресми тұлғамен кездесу өткені, пәлен музейді аралағаны сияқты фактілерді хабарласа, екінші жағынан, сол ортада туған әсерлерін көркем тілмен кестелейді. Мысалы, Вашингтонда өткен баспасөз конференциясында болған диалогтерді келтіріп, Пастернак жайлы сұрақты қалай өткір қойылғанын жазады [5, 60], бұл публицистикалық элементтің көрінісі. Бірақ содан соң Әуезовтің өз жауабын сипаттағанда, оған әдеби бояу береді: кеңес дипломаты Полянскийдің әзілін, өзінің тапқырлығын қосып, шағын оқиға етіп шығарады [5, 131]. Осындай әдіс оқырманды ресми ақпардан жалықтырмай, қызықтырып отырады.

Әуезов өзінің әдеби кейіпкер ретіндегі бейнесін де сомдайды, очерктің ішінде «Әуезов» образы бар. Шығармада америкалықтардың Әуезовті жатсынбай, өз қоғамындағы білімді, беделді тұлға бейнесінде қабылдағаны көрінеді. Автор өзіне сырт көзбен қарауды да ұмытпайды, оқырманға америкалықтардың пікірін, әсерін жеткізу арқылы жанама түрде өзінің беделін, образының қабылдануын да байқатады. Бұл әдіс шығармаға көпқырлылық береді, Әуезовтің көзімен Америка ғана емес, Америка көзімен Әуезов деген астарды да көрсетеді.

Тұтас алғанда, «Америка әсерлері» очеркі – көркем-публицистикалық стильдің тамаша үлгісі. Мұнда публицистикаға тән нақтылық пен әдебиетке тән бейнелілік үйлесім тапқан. Жазушының авторлық «мені» шынайы қалпында көрініп, оқырманға ашық сыр ашады. Сондай-ақ, Әуезов стилінің ең құнды тұсы – оның гуманистік пафосы осы шығармада айқын көрінеді. Очерк барысында автор ашық үндеулер жасамайды, бірақ әр жолынан адамзатқа ортақ мәдени құндылықтарға деген сүйіспеншілік сезіліп тұрады. Америка жерінде жүріп, адам баласы ақыл-ойының, өнерінің, табандылығының нәтижелеріне сүйсінеді, мейлі ол асқақ қала, алып көпір, не өнер туындысы болсын, бәрінен адамзаттың ұлылығын көреді. Әуезов қаламының гуманистік бағыты да осы: жат елдің жақсысын көре білу, бағалай білу, құрметтей білу. Бұл – нағыз мәдениет иесі, көркем ойдың иесі көрсете алатын қасиет.

Қорыта айтқанда, Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» – жазушының авторлық стилін жаңа қырынан танытқан, саяхат очеркі жанрында жазылса да, көркемдік деңгейі жоғары шығарма. Онда әдебиет пен публицистика шебер бірігіп, оқырманға тарихи маңызды кезеңнің рухын, америка мен қазақ мәдениетінің өзара байланысын әсерлі жеткізеді. Әуезов стилінің байлығы мен ойының тереңдігі очеркте айқын көрінеді, бір жағынан энциклопедист ғалымның білімділігі, екінші жағынан суреткердің қиялға бай, сезімтал жүрегі қатар сезіледі. «Америка әсерлерін» репортаж ретінде емес, әдеби ескерткіш ретінде де бағалағанмыз дұрыс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» очеркі – қазақ әдебиетінде ерекше орын алатын туынды. Жазушының Америка Құрама Штаттарына жасаған бір айлық сапарының көркем шежіресі ғана емес, сол дәуірдегі екі саяси-мәдени жүйе арасындағы рухани көпір қызметін атқарған шығарма.

Ең алдымен, очерктің пайда болуына ықпал еткен тарихи жағдай 1960 жылғы кеңес-американ мәдени алмасу кезеңі оның мазмұнында айқын бейнеленгені анықталды. Әуезов кеңес жазушылары делегациясының мүшесі ретінде АҚШ-ты аралап, суық соғыс жағдайында екі халықтың бірін-бірі тануға деген алғашқы қадамдарының куәсі болды. Бұл сапар қазақ жазушысына әлемнің дамыған елін өз көзімен көріп, оның жетістіктері мен өзгешеліктерін салыстырып, саралауға мүмкіндік берді.

Негізгі талдау көрсеткендей, Мұхтар Әуезов Америка мәдениетін ерекше бір ықыласпен қабылдап, оған өз халқының тұрмыс-тіршілігімен салыстыра отырып баға берген. Зерделі жазушы америкалықтардың қонақжайлығы мен өркениеттілігін көріп қуанды,

техника мен ғылымдағы жетістіктеріне тәнті болды, өнері мен табиғатына тамсанды. Сонымен қатар кей тұстарда кеңестік көзқарас тұрғысынан сын да айтты, мысалы, әлеуметтік теңсіздік немесе коммерциализация көріністеріне (қымбатшылық, моральдық құлдырау бейнелері) сын көзбен қарады. Ең маңыздысы, Әуезов бөтен елдің мәдениетін суреттегенде үнемі оны өз қазақы дүниетанымының сүзгісінен өткізді. Бұл сүзгі, алысты жақындатуға сеп болды, жазушы Америка қоғамындағы құбылыстардан қазаққа түсінікті баламалар іздеп, мәдениеттер арасындағы ортақ негіздерді табуға тырысты. Сөйтіп, очеркінде Америка мен Қазақ даласы бейне бір астасып, сөйлескендей әсер қалдырады, бұл мәдениетаралық қабылдаудың Әуезовке тән әдісі еді.

Авторлық стиль тұрғысынан, «Америка әсерлері» – Мұхтар Әуезовтің көркем тілі мен бай суреткерлік қиялының публицистика жанрындағы жарқын айғағы. Шығармада деректі оқиғалар әдеби тәсілдермен әрленіп, көркем картинаға айналып отырған. Әуезовтің теңеулері мен метафоралары очеркке ерекше реңк береді. Жазушының эмоциялық толғанысы да қаламынан анық байқалып, оқырманға әсерлі жеткізіледі – бұл очеркті жалаң ақпарат емес, жүрек тебіренер әдеби туынды деңгейіне көтереді. Сонымен бірге қаламгер факт пен қиялдың мөлшерін дәл өлшеп, шындықтан ауытқымауды бірінші орынға қойған. Нәтижесінде, «Америка әсерлері» шыншыл да шырайлы туынды болып шыққан.

Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» очеркіне жасалған бұл талдаудың қорытындысын толықтыра келе, оның қазақ әдебиетіндегі маңызы мен рухани-мәдени құндылығын бірнеше қырынан атап көрсетуге болады. Бұл туынды – жазушының жеке шығармашылық ізденісінің нәтижесі ғана емес, ұлттық әдебиеттің өркениеттік кеңістікке ену жолындағы маңызды белесі болды. Әуезов Америка өмірін бейнелеу арқылы өз халқының ой-өрісін кеңейтті, оқырманын әлемдік мәдениетті тануға жетеледі. «Америка әсерлері» – кеңестік кезеңнің идеологиялық шеңберінде жазылса да, ондағы адамзаттық, гуманистік идеялар уақыт сынынан сүрінбей өтті. Автор өз заманының саяси ахуалында шындық пен бейтараптықты сақтай білді.

Очерк жазушының ойлау мәдениетін, дүниетанымдық тереңдігін танытатын туынды ретінде бағаланады. Ол кез келген елдің даму деңгейін адамдық қасиет, рухани жетілу тұрғысынан өлшеді. Әуезовтің Америка жөніндегі байқаулары оның әлем әдебиеті мен мәдениетіне деген кең көзқарасын дәлелдейді. Жазушы американдық өркениеттің жетістіктерін көріп, қазақ қоғамының болашағына қажет тәжірибе ретінде қабылдайды. Очерктегі тіл байлығы мен стильдік өрнек жазушының көркемдік шеберлігін жаңа қырынан танытты.

Әуезовтің бұл еңбегі – мәдениеттер тоғысының әдеби көрінісі. Америка мен қазақ дүниетанымының арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстыра отырып, автор адамзаттың ортақ рухани негіздерін іздеді. Очерк жазушының публицистік ойлау қабілетінің кемелдігін көрсетті, яғни ол көркем сөз арқылы қоғамдық ой тудыра алды. Сондай-ақ, «Америка әсерлері» XX ғасырдың 60-жылдарындағы халықаралық қарым-қатынастың әдеби айнасы іспетті.

Туындыны оқу арқылы қазақ оқырманы басқа мәдениетті құрметтеуге, әртүрлі көзқарастарға төзімді болуға үйренді. Сонымен бірге шығарма тәуелсіздік дәуіріндегі жастар үшін де өзекті, себебі ол әлемді тану, өз елін әлемдік деңгейге көтеру идеяларын дәріптейді. Әуезовтің туындысы оның шығармашылық эволюциясының соңғы кезеңіндегі рухани толысуын көрсетеді, ұлттық әдебиеттің халықаралық байланысын нығайтудағы баспалдақ болды.

«Америка әсерлері» қазіргі мәдениетаралық коммуникация теориялары тұрғысынан да зерттеуге лайық еңбек. Очерк жазушының эстетикалық қағидаларының қалыптасқанын, шеберлік мектебінің биік деңгейін аңғартады. Бұл туынды қазақ публицистикасының жанрлық мүмкіндіктерін кеңейтті. Әуезовтің әрбір байқауы арқылы адам мен қоғам, мәдениет пен өркениет арақатынасы көрініс табады. Шығарманың көркемдік қуаты бүгінгі күні де оқырманды ойландырады.

«Америка әсерлері» – жазушының өмірге, өркениетке деген сүйіспеншілігінің көрінісі, өз халқын әлемдік мәдени диалогқа шақырған рухани үндеу ретінде қабылданады. Жалпы алғанда, бұл очерк – Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасының алтын қорындағы жауһар туынды, қазақ әдебиетінің әлемдік өркениетпен үндесуін паш еткен жәдігер.

Мақалада жасалған талдау «Америка әсерлері» очеркі өткен заманның естелігі ғана емес, бүгінгі күн үшін де құндылығы зор шығарма екенін көрсетті. Очеркте екі халық арасындағы алғашқы жақындасу кезеңі, мәдениеттер диалогы көрініс тапқан. Әуезов бұл диалогті адал ниет, кең көзқараспен жүргізеді.

Қорытындылай келе, Мұхтар Әуезовтің «Америка әсерлері» – қазақ әдебиетіндегі мәдениетаралық коммуникацияның асқақ үлгісі. Жазушы бұл очерк арқылы Америка өмірін қазақ оқырманына әсерлі жеткізумен қатар қазақ мәдениетінің де әлемдік кеңістікке ашық екендігін танытты. Шығармада суреттелген Америка достасуға тұрарлық, жетістігінен үйренуге лайық, өзгешелігін құрметтеуге татырлық ел. Осылайша, «Америка әсерлері» – публицистикалық очерк пішінінде жазылған әдеби-көркем туынды, ол өткен ғасырдың маңызды тарихи-мәдени кезеңін сипаттап қана қоймай, ұлт пен ұлтты өнер мен сөз арқылы жақындастыру миссиясын орындаған бағалы еңбек болып қала береді.

Демек, Әуезовтің жолжазбалары оның жазушы ретінде әлем әдебиетімен байланыс орнатудағы рөлін де айғақтайды. Сол сапарларда ол бір ұлттың ғана өкілі емес, тұтас Кеңес Одағы мәдениетінің елшісі ретінде сөз сөйлеп, жаһандық мәселелерге қаламгер көзімен қарады. Жазушының ұлт межесінен шығып, жалпыадамзаттық биікке көтерілген туындылары – қазақтың рухани қазынасын әлем өркениетімен тоғыстырған дәнекер іспетті.

Г.Пірәлінің пікірінше, М. Әуезовтің өмір жолының соңғы кезеңін биік белестермен айшықтап, сол тұстағы эстетикалық ұстанымдарын танытатын шетел сапарлары – ғылыми тұрғыдан да, рухани тағылым тұрғысынан да құнды мұра болып саналады [8, 201]. «Америка күнделігі» өз жанрына тән тарихи дерегін сақтаған, жолжазбалық міндетін өте жоғары деңгейде орындаған жұмыс» ретінде бағалайды [8, 194].

Әдебиеттанулық тұрғыдан, Мұхтар Әуезовтің сапарнама очерктері очерк жанрының көркемдік және публицистикалық әлеуетін толық ашып берген шығармалар ретінде бағаланады. Бұл туындылар жарық көрген кезінде үлкен резонанс туғызды және қазақ публицистикасында соны соқпақ салды. Бүгінде тәуелсіз Қазақстан әлемге есігін айқара ашып, өркениетті елдермен тікелей мәдени-ғылыми байланыстар орнатып отырған тұста, өткен ғасырда жазылған сол жолжазбалар қайта сараланып, жаңаша бағасын алуда. Уақыт өте келе бұл шығармалардың қадір-қасиеті кеміген жоқ, қайта ұлттық әдебиетіміздің төрінен орын алатын тағылымды туындыларға айналды. Әуезовтің жолжазбаларын оқи отырып, бүгінгі ұрпақ жазушының сөз өнеріндегі кемелдігін, ой өрісінің кеңдігін, өз дәуірінің шеңберінен озып, әлемдік өреге құлаш сермеген парасатын тереңірек түсінері хақ.

«Америка әсерлері» очеркі жанрлық табиғаты тұрғысынан да, мазмұндық тұрғысынан да публицистиканың озық үлгісі қатарына қосылғаны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- 2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Мәтін]: он бес томдық; құраст.: А. Үдербаев [ж. б.]; жалпы ред. басқ.: А. Ысқақов, Н. Уәли; ред. алқасы: С. Бизақов [ж.б.]; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі; А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 12-т. – 3000 дана. – ISBN 9965-893-53-5.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдеринова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
- 4 Mukasheva M.K. Teaching M. Auezov's Epic Novel 'The Way of Abai' at School // Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization (KIN Journal). – 2023. – Vol. 9, №1. – P. 24-36. DOI: <https://doi.org/10.55630/KINJ.2023.090102>

- 5 Әуезов М.О. Америка әсерлері = Impressions of America: арнайы шығарылым / құраст.: Д. Кин, Г. Пірәлі, Д. Қонаев. – Алматы: Service Press, 2021. – 318 б.
- 6 Әбіш М. Америка Әуезов көзімен // Егемен Қазақстан. – 2022. – 2 ақпан.
- 7 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2010. – 38-том: Мақалалар, очерктер, жолжазбалар, зерттеу. 1959–1960. – 408 б.
- 8 Пірәлі Г. Қазіргі Мұхтартану: 1-кітап. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 320 б.
- 9 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 34-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 416 б.
- 10 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2010. – 36-том: Мақалалар, күнделік. 1956–1958. – 408 б.
- 11 Шындалиева М. Публицистика жанрлары мен пішіндері [Электрондық ресурс]: оқу құралы. – Астана: ЕҰУ АББ, 2012. – 325 б.
- 12 Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva S.T., Bostekova A.R., Mirov M.O. Linguacultural and cognitive images of characters in Mukhtar Auevov's literary works // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2025. – Vol. 11, №1. – P. 129-138.
- 13 Мәдібаева Қ. Америка ашқан жолжазба // Qojalar.kz. – 19.08.2022. – URL: <https://kozhalar.kz/202210528-amerika-ashqan-zholzhazba> (қаралған күні: 11.09.2025).
- 14 Issayeva Z., Aitimbetova F. National Spiritual and Humanitarian Issues in the Works of Mukhtar Auevov // Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities. – 2024. – Vol. 11, №37. – P. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11212684>
- 15 Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

Анализ очерка М. Әуезова «Американские впечатления» с точки зрения опыта межкультурного познания

*Ж. Б. Адильбекова¹, А. А. Усен¹, М. Арслан², А. Жумабекқызы¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, 010000, Казахстан

²Университет Памуккале, Денизли, 20980, Турция

В статье всесторонне анализируется жанрово-содержательная специфика путевого очерка «Американские впечатления», написанного выдающимся писателем нашего народа Мухтаром Ауэзовым по итогам его поездки в Соединённые Штаты Америки в 1960 году. Рассматриваются историко-культурный контекст времени, значение поездки в США. Подчеркивается публицистический характер очерка, мастерство писателя в сохранении баланса между документальностью и художественностью. Отражается восприятие Ауэзовым американской культуры, сопоставление её с ценностями казахского народа на основе конкретных эпизодов и примеров. Актуальность исследования заключается в рассмотрении межкультурного восприятия М.О. Ауэзова в связи с диалогическими процессами современной литературоведения. Через анализ очерка «Американские впечатления» выявляется гражданская позиция Мухтара Ауэзова, стремившегося постичь жизнь другой страны с точки зрения национального мировосприятия и найти общечеловеческие ценности, объединяющие два народа.

В процессе исследования очерк рассматривается в аспекте его публицистических особенностей и авторского стиля Ауэзова в контексте историко-культурной ситуации. Также делаются выводы о значении межкультурного восприятия в очерке «Американские впечатления» и художественной своеобразии, характерном для пера Ауэзова. Новизна исследования состоит в том, что произведение оценивается не как простая путевая заметка, а как образец публицистического и межкультурного размышления. В результате анализа определяется гармония документальности и художественности очерка, а также

мастерство писателя в оценке мировой цивилизации с национальной позиции и его стремление к культурному синтезу.

Ключевые слова: Мухтар Ауэзов, «Американские впечатления», путевой очерк, публицистика, межкультурная коммуникация, авторский стиль, исторический контекст.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кабдолов З. Искусство слова. – Алматы: Санат, 2002. – 360 с.
- 2 Словарь казахского литературного языка: в пятнадцати томах; сост. А. Удербасов [и др.]; под общ. ред. А. Ыскакова, Н. Уали; ред. коллегия: С. Бизаков [и др.]; Министерство образования и науки Республики Казахстан; Институт языкознания им. А. Байтурсынова. – Алматы: Казахская энциклопедия, 2010. – Т. 12. – 3000 экз. – ISBN 9965-893-53-5.
- 3 Словарь казахского литературного языка. В пятнадцати томах. Т. 8 / сост. К. Кудеринова, О. Жубаева, М. Жолшаева и др. – Алматы, 2011. – 744 с.
- 4 Mukasheva M.K. Teaching M. Auezov's Epic Novel 'The Way of Abai' at School // Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization (KIN Journal). – 2023. – Vol. 9, №1. – P. 24–36. DOI: <https://doi.org/10.55630/KINJ.2023.090102>
- 5 Ауэзов М.О. Американские впечатления = Impressions of America: специальное издание / сост. Д. Кин, Г. Пирали, Д. Кунаев. – Алматы: Service Press, 2021. – 318 с.
- 6 Абиш М. Америка глазами Ауэзова // Егемен Казахстан. – 2022. – 2 февраля.
- 7 Ауэзов М. Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: «Дәуір», «Жибек жолы», 2010. – Т. 38: Статьи, очерки, путевые заметки, исследования. 1959–1960. – 408 с.
- 8 Пирали Г. Современное ауэзововедение: книга 1. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2014. – 320 с.
- 9 Ауэзов М. Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. Т. 34. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2008. – 416 с.
- 10 Ауэзов М. Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: «Дәуір», «Жибек жолы», 2010. – Т. 36: Статьи, дневники. 1956–1958. – 408 с.
- 11 Шындалиева М. Жанры и формы публицистики [Электронный ресурс]: учебное пособие. – Астана: ЕНУ АББ, 2012. – 325 с.
- 12 Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva S.T., Bostekova A.R., Mirov M.O. Linguacultural and cognitive images of characters in Mukhtar Auezov's literary works // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2025. – Vol. 11, №1. – P. 129–138.
- 13 Мадиебаева К. Путевые заметки, открывшие Америку // Qojalar.kz. – 19.08.2022. – URL: <https://kozhalar.kz/202210528-amerika-ashqan-zholzhazba> (дата обращения: 11.09.2025).
- 14 Issayeva Z., Aitimbetova F. National Spiritual and Humanitarian Issues in the Works of Mukhtar Auezov // Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities. – 2024. – Vol. 11, №37. – P. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11212684>
- 15 Есембеков Т.О. Теория художественного текста: учебное пособие. – Алматы: Казахский университет, 2015. – 186 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

An analysis of M. Auezov's essay «Impressions of America» from the perspective of intercultural perception

*Zh. Adilbekova¹, A. Usen¹, M. Arslan², A. Zhumabekkyzy¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

²Pamukkale University, Denizli, 20980, Turkey

This article provides a comprehensive analysis of the travel essay Impressions of America, written by the great Kazakh writer Mukhtar Auezov based on his 1960 visit to the United States of America. The study examines the historical and cultural context of the period and the significance

of Auezov's trip to the US. The essay's journalistic features are highlighted, along with the writer's mastery in maintaining a balance between factual accuracy and artistic expression. Auezov's reception of American culture and his comparison with Kazakh cultural values are illustrated through specific episodes and examples. The relevance of this research lies in its exploration of M.O. Auezov's intercultural perception within the framework of dialogic processes in contemporary literary studies. Through the analysis of Impressions of America, Auezov's civic stance becomes clear: he sought to comprehend another nation's life from the perspective of his own cultural worldview and to discover shared universal human values between the two peoples.

The research explores both the journalistic qualities of the essay genre and Auezov's distinctive authorial style within its historical-cultural framework. It also draws conclusions about the significance of intercultural perception in Impressions of America and the artistic features characteristic of Auezov's prose. The novelty of this study lies in evaluating the work not as a simple travelogue, but as a powerful example of intercultural reflection with strong journalistic potential. The findings reveal the essay's harmony of historical factuality and artistry, as well as the writer's skill in evaluating world civilization from a national standpoint and his aspiration toward cultural synthesis.

Key words: Mukhtar Auezov, Impressions of America, travel essay, journalism, intercultural communication, authorial style, historical context.

REFERENCES

- 1 Kabdolov Z. Soz oneri [The art of the word] (Almaty: Sanat, 2002). [in Kazakh].
- 2 Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]: in fifteen volumes; comp. by A. Uderbayev et al.; ed. by A. Ysqaqov, N. Uali; editorial board: S. Bizakov et al.; Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan; Institute of Linguistics named after A. Baitursynov (Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2010), vol. 12, 3000 copies. ISBN 9965-893-53-5. [in Kazakh].
- 3 Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]: in fifteen volumes, vol. 8; comp. by K. Kuderinova, O. Zhubayeva, M. Zholshayeva et al. (Almaty, 2011). [in Kazakh].
- 4 Mukasheva M.K. Teaching M. Auezov's Epic Novel 'The Way of Abai' at School, Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization (KIN Journal), 9 (1), 24–36 (2023). DOI: <https://doi.org/10.55630/KINJ.2023.090102>.
- 5 Auezov M.O. Amerika aserleri = Impressions of America: arnaiy shygarylym [Impressions of America: special edition], comp. by D. Keene, G. Pirali, D. Kunaev (Almaty: Service Press, 2021). [in Kazakh].
- 6 Abish M. Amerika Auezov kozimen [America through the eyes of Auezov], Egemen Kazakhstan, 2 February (2022). [in Kazakh].
- 7 Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy [Complete works in fifty volumes], vol. 38: Articles, essays, travel notes, research, 1959–1960 (Almaty: Daur, Zhibek Zholy, 2010). [in Kazakh].
- 8 Pirali G. Kazirgi Muhtartanu: 1-kitap [Modern Auezov Studies: Book 1] (Almaty: Eltanym, 2014). [in Kazakh].
- 9 Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy [Complete works in fifty volumes], vol. 34 (Almaty: Zhibek Zholy Publishing House, 2008). [in Kazakh].
- 10 Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy [Complete works in fifty volumes], vol. 36: Articles, diaries, 1956–1958 (Almaty: Daur, Zhibek Zholy, 2010). [in Kazakh].
- 11 Shyndaliev M. Publitsistika zhanrlary men pishinderi: oku kuraly [Genres and forms of publicism: textbook] [Electronic resource] (Astana: ENU ABB, 2012). [in Kazakh].
- 12 Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva S.T., Bostekova A.R., Mirov M.O. Linguacultural and cognitive images of characters in Mukhtar Auezov's literary works, Eurasian Journal of Applied Linguistics, 11 (1), 129–138 (2025).

13 Madibaeva K. Amerika ashqan zholzhazba [Travel notes discovering America], Qojalar.kz, 19.08.2022. Available at: <https://kozhal.kz/202210528-amerika-ashqan-zholzhazba> (accessed 11.09.2025). [in Kazakh].

14 Issayeva Z., Aitimbetova F. National Spiritual and Humanitarian Issues in the Works of Mukhtar Auezov, Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities, 11 (37), 6–11 (2024). DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11212684>.

15 Yesembekov T.O. Korkem matin teoriyasy: oku kuraly [Theory of artistic text: textbook] (Almaty: Kazakh University, 2015). [in Kazakh].

Received: 01.10.2025

MFTAP 17.82.10

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp166-177](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp166-177)

***L. Abikenova¹, G. Abikenova¹, K. Tulebayeva¹**

¹Alikhan Bokeikhan University, 071410, Semey, Republic of Kazakhstan

ABOUT SHAKARIM KUDAIBERDIEV'S WORK «THE GENEALOGY OF THE TURKS, KYRGYZ-KAZAKH AND THEIR KHANS»

Shakarim Kudaiberdiuly's work «The Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their Khans» explores not only the origin and history of these peoples but also their worldview, way of life, and culture. In contemporary scholarship, there is an increasing need to reassess national values and reinterpret literary and historical heritage. Accordingly, Shakarim's genealogy is significant not only as a historical document but also as a reflection of national consciousness and spiritual continuity.

This article examines the work from a literary-hermeneutical perspective, aiming to determine its literary and cognitive value by analyzing manifestations of national knowledge, historical data, and spiritual continuity. The study employs methods such as systematization, synthesis, comparison, interpretation, literary hermeneutics, and philosophical and logical analysis.

The analysis focuses on Shakarim's purpose in writing the genealogy, his historical and philosophical views, and his intention to affirm national identity through the text's structure and content. The study also considers the artistic and literary features of the work in relation to the author's perspective.

The results contribute to theoretical discussions in the history of Kazakh literature, literary studies, and Shakarim studies. They can inform research on Shakarim's works and serve as a basis for lectures and textbooks in courses such as History of Kazakh Literature and Shakarim Studies. The study highlights Shakarim's spiritual identity as a thinker who harmonized East and West, religion and science, and history and literature.

Key words: literary hermeneutics, literature, chronicler, chronicler, source scientist, folklore, legend, interpretation.

MAIN PROVISIONS

Shakarim Kudaiberdiev, who left his own mark in the history and culture of the Kazakh people, lived in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, continued the tradition of the great Abay school, and left an inexhaustible rich cultural heritage to the next generation, was a well-known humanist poet, thinker, historian-chronologist, educator, scholar. The poet, who was born in the 19th century, showed his entire conscious life in the last three decades of the 20th century, and left behind a rich and comprehensive spiritual heritage for the next generation, was a unique phenomenon of his time. We can see from his works that Shakarim Kudaiberdiuly

was a forward-thinking figure and citizen who paid great attention to history, historical events and personalities, and had his own developed historical intelligence. The perfection of a person's personality, the pursuit of reason and common sense, honesty, caring for people – all these are topics that the poet conceived all the time. Many of the topics are propagandistic and instructive in nature.

Shakarim's work «The Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans» has been studied by writers and historians from different angles. Scientists, such as Alikhan Bukeikhanov, K. Mukhametkhanov, T. Shanbai, K. Tolebaeva, D. Seisenuly, K. Zekenuly, A. Slyamov studied Shakarim's genealogy and used it in their works. Shakarim's «The Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans» is considered by K. Tolebaeva from the point of view of literary studies in the article «Shakarim Kudaiberdiuly's «The Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans» and the Turkic world» [1] and the historian A. Slamov in his collection of scientific articles entitled «History and Teaching» [2] analyzed as inheritance. Scientist Alikhan Bukeikhanov also highly appreciated the genealogy of Shakarim. S.Yildirim, M.Topay's scientific article entitled «Perception of Turks and Common Ancestor in Kazakh Genealogy» [3] and Zh.Saltakova, M. Naci Onal T.Albekov «Turkic People's Custom of Genealogical Method of Storytelling or National Memory» [4], Reichl, Karl. Ritual Language Behaviour. «Ritual Aspects of the Performance of Epic» [5], Uansina Jan «Oral Tradition as History» [6] can be mentioned among the works of foreign scientists who considered genealogical works in the direction of literary studies.

INTRODUCTION

Shakarim's personality as a historian and philosopher is revealed by his historical-chronological, scientific-philosophical works entitled «The genealogy of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and their khans», «Muslim Treaty», «Three Certainities». Shakarim Kudaiberdiuly's «The genealogy of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and their khans» was published in Orenburg in 1911. It is one of the most valuable works, among people, is called «Shakarim's genealogy». «I wanted to know the story of the Kazakh genealogy, I had heard about it for a long time, recorded what I knew and read genealogical books of different people. If there were no words left from the old, without a fairy tale, then there was no chronicle written in our Kazakh language» [7, 3], - the author said about his work.

We note that Shakarim Kudaiberdiuly wrote with great interest the history of the Kazakh and Turkic peoples, their various historical processes. Historical and literary heritage of the Kazakh people is «Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans» by Shakarim Kudaiberdiuly. A noble heritage that reflects the roots and origins of the Kazakh people. Shakarim, as a historian, does not narrate the Chronicle simply, but in some cases, based on legendary stories, he narrates it artistically. Therefore, the study of Shakarim's genealogy is also of great importance for literary studies. The purpose of the study is a literary hermeneutical study of Shakarim Kudaiberdiuly's «Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans».

MATERIALS AND METHODS

The article summarizes and systematizes the views and opinions of scientists studying Shakarim Kudaiberdiuly's «Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans». In conducting research in this direction, methods of systematization, generalization, comparison were used. The opinions of foreign scientists who studied genealogical works in the context of literary studies were also in the attention. Studying Shakarim Kudaiberdiuly's «Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans», we used the methods of literary hermeneutical analysis, literary interpretation, intertextual research, philosophical-logical, integrative research to analyze and differentiate its historical, cultural, literary and aesthetic significance.

Hermeneutics – interpretation, discussion based on well-known information, texts. «The creation of the laws of literature is systematized according to the principle of hermeneutics. The concepts of method in literature are also traditionally directly related to hermeneutics. Hermeneutics as a method of comprehending historical factors based on philological data was considered a comprehensive principle of interpretation of literary monuments» [8, 82]. The relevance of the study is manifested in the consideration of the genealogy of Shakarim in the literary hermeneutical direction.

In her scientific article about Shakarim's chronicle, K. Tulebayeva said: «the ideological ideal of the Shakarim's chronicle is to show the Kazakh people the way to progress, continuing the past and subsequent history of the people. When analyzing the civic and penitential appearance of the poet, it is important to consider his works as a single heritage, without separating them from each other, because they are inseparable works in terms of artistic thought, sublime ideas, filial vision» [1, 41].

In the process of writing this work, Shakarim says that he read many works by Radlov about the Uyghur, Aristov about the Turkish race, including the most ancient Turkish Chronicle Books «Kudatgu Bilik», «Koshochidam» and the book of the Chinese writer Yuanshaumishi, etc. When writing the Shakarim's chronicle, he tries to compare and differentiate these chronicle data that he has read, as well as the opinions of various historians and researchers on the chronicle, and choose from them the most reasonable ones. Shakarim began writing this work at the age of nineteen, and in 1911 in Orenburg he published a book titled «Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans». It is not difficult to see in the chronicle that Shakarim was very rich in the treasures of world culture, spiritual origins, carefully read various works by famous historians of the East and West.

The chart showing all the members of the genealogy, starting from the farthest ancestor of a person or family to him, is defined as the genealogy. These genealogies, called «Şejire» (шежіре) in Kazakh Turkish, are an important genre in Kazakh oral literature, and have long been sung by representatives of oral utterance tradition such as aqyn and zhyrau in oral tradition and delivered to the present day, and today they have been substantially in written form. Genealogies, although have undergone major changes when being verbally transmitted from generation to generation, are one of the most important sources of oral history [3, 37].

Historical legends, which have been preserved in the country for a long time, also pay attention to stories, comparing the events told in them with information from historical books.

RESULTS

1. The structure and genealogical sources of the work “The Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans”.

Shakarim worked for many years, writing «Genealogy of Turks, Kyrgyz, Kazakh and their khans» (from 1877 to 1911, 34 years). In the work, written in a deep content, clear object of thought, compositionally unified, systematic, an exploration of the genealogical path from Adam and Eve is made. The book consists of many chapters such as Before the genealogy, The beginning of the genealogy, Where the Kazakh came from, Khan's genealogy, Genghis Khan's genealogy, Turkish race in Istanbul, Sart, Uzbek, Nogai, Bashkir, Kalmak and Teleuit, Turkmen, Yakut, Oranhai, Turkish in the Yenisei, Turkish in the east Turkestan. At the end of the book, his poems «Maksut», «Kazak», «Nasihat», «Tagi da sorli Kazakh», «Kosh» are presented. These topics in Shakarim's chronicle are presented with a systematic presentation of historical data. It is clearly seen in all chapters that the Kazakh people represent the most basic composition in the system of ancient Turkic tribes. The most important feature that can be seen in the Chronicle is that Shakarim does not disclose the information he is talking about only to himself. He constantly reports where he got each data from which work he read it. The largest chapter which called “Where the Kazakh came from”, contains a lot of information about the origin of the Kazakh people, the historical path traveled, the history of the Kazakh three zhuzs, Khans, and individual tribes. If we study the works

of Shokan and Kurbangali Khalid about history of Kazakhstan and call them the first Kazakh historians, then we can rightfully mention Shakarim Kudaiberdiuly. The advantage is that he tried to write Kazakh history by systematizing and reflecting on certain periods of Kazakh history. He was one of the first to understand the need for a systematic written history. Although this work has a traditional name-genealogy, we can assume that it is a great research work dedicated to the history of Kazakhstan. At the same time, even if we look at the work from the point of view of today's official Kazakh history, we do not see a big gap. Shakarim paid attention to three problems facing the history of the Kazakh people, which had not yet been formed. These are: the formation of the Kazakh people, the formation of the Kazakh Khanate and the theology of the khans. These are questions that have not lost their relevance yet. During the writing of his work, the author made extensive use of the works of medieval eastern historians Mahmud Kashgari, Nazhib Gasimbek, M. H. Dulati, Wasifi, Abilgazy Bahadur Khan and connoisseurs of later times Berezin, Radlov, Aristov.

In the preface to the book of genealogy, Shakarim says: «trying to find out the story of the Kazakh genealogy, I wrote for a long time what I heard and read about it and read the books of genealogies of different people in different countries» [7, 5]. Books which he had read Turkish-Arab Chronicles: Tabari, Turkish, Arab chronicles: «Tarih gumumi», «Tarih gusmani», «History of Turkish» by Nadjip Gasimbek, «Genealogy of Turkish» by Abilgazy Bahadur, «Qutadgu Bilik» by Jusup Balasagun, «Chronicles about Uygurs» by Radlov, Chronicle «About the Turkish Race» by Aristov, words from «Orkhon inscriptions» and other books.

He studied Russian-historical scientists such as Berezin, Levshin, Sapssky, Maevsky. In this way, Shakarim studied the works of eastern and Russian scientists, studied the legends and stories of the Kazakh people, compared the events in them with historical works and used them in his work. Thus, Shakarim began to write the Kazakh genealogy from the age of nineteen. After such searches, the “Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans” was published in Orenburg in 1911. There are lot of information about history, literature, language and ethnography, about historical figures and other socio-historical information.

2. Artistic representation of national consciousness and national ideas in the genealogy.

Genealogy is a source of historically valuable information. The word genealogy comes from the Arabic word – ‘shajarat’ - Branch. The distribution of genealogies is an integral part of the Kazakh spirituality, which is transmitted from father to son. Among our people, the phrase «zhety atasin bilmegen zhetesiz-those who do not know their ancestors are ignorant» is deeply rooted in our national consciousness. (*Zheti ata* – Seven fathers; another meaning is *Seven ancestors*; there is also a variant spelling *Zhety ata* — the system of compiling pedigrees (shezhire) among Kazakhs and Kirghiz, as well as Bashkirs. The principle of «Zheti ata» implied the obligation to know the names of their ancestors in the male line up to the seventh generation. Relatives up to the seventh generation were considered close and collectively responsible for each other; marriages between them were prohibited in order to avoid incest). It is a long tradition to ask for the origin. This tradition could not be destroyed by anybody even socialist ideology. There is the saying «If you drink poison, drink it with your clan, tribe» - it means unity. We can see how people were called to unity in such way. The division into clans became an auxiliary tool of administrative and state administration, guaranteeing the preservation of the unity of the language, religion and mentality of the Kazakhs, occupying a large territory. Political and administrative management was carried out through the head of clan. The largest tribes and clans were formed and they were obeyed to a regionally centralized system. Based on genealogical data, legends and stories, it is possible to build the psychological character of an ethnic group by studying individual tribes. There is a great meaning in the words of Maiky Bi: «Give the junior juze (juze means tribe) spear and send them to the enemy, give the middle juze pen and send them to the dispute, give the senior juze the stick and send them to the cattle». This wonderful word of our ancestor Maiky Bi, which has become famous, contains a whole ethnopsychology of the Kazakh people. People in junior juze are brave, couregeos and strong, people in middle juze are serious and sensible, people in senior juze are more flexibility in a trade. For Kazakhs, genealogy is a sacred concept.

Shakarim said: «The God created the prophet Adam from the earth and he created Eve from his right rib of Adam, every year Eve gave birth to one son and one daughter, and married the son of the previous year's daughter, born the following year, gives the son of the previous year's daughter the previous year, when there were forty thousand people growing up, the Prophet Adam died a thousand years later, and Eve died ten years later», we see that the origin of the human race began with the fact that it was searched for in the depths. We noticed that during the writing of the work «Genealogy of the Turkic, Kyrgyz, Kazakh and their khans», the poet showed great interest and spent a lot of time writing his work. He gave examples and criticized fairy tales and legends of the peoples of the East. For example, «... a fabulous irrational word in the Chinese chronicle says that the ancestors of the Turkish people were born from a ten-year-old boy, whom tribe hung cut off his arms and legs and from a female wolf. Because the Wolf found the child, took it between a cliff in a big mountain, raised it for adoption, and the Wolf gave birth to his ten children. They say that the Turks are the race of those ten children», Chinese legends are quoted from the lines.

Shakarim also relies on scientific conclusions. In Radlov's book about the Uyghur, the Chinese word Goshan in the old days, that is, two rivers flow from Mount Gulin on the land of the Uyghur people; Tohula, and Selenge. Once people saw a light which came out from a tree on a mountain between that river, people went there and looked, it was a light that came out of from the tree. The tree looked like plump woman. Five children were born from the same tree, the people adopted and raised them as God's Messenger, and give them names as Sunkartegin, Ko-turtegin, Tugeltegin, Ortegin, Bukategin, and they elected the youngest of them, Bukategin as their khan(king). There we can see that Shakarim worked hard to collect and compare various folk legends and fairy tales. When the Turkic kingdom became very large, it was divided into two parts, called the east and the west, the country above Chuisky became the southeast Turk, and the Tele race below it and the Teles to the southwest of the Mughals became the southwest Turk, and they were called five Amak dulu. The Principality of Bulgaria is from this Dulu race. Najib Gasyimbek writed this people called Tele or Dulu as Tilu. In this paragraph, Shakarim describes in detail the origin of the Turkic people.

« ...these Turkic people have not abandoned their old customs until now. When Turkic people get married, they give a gift to the future wife's relatives. This custom is called "Kalyn mal" in Kazakh, the Turkish word for «agyrylyk», the Kazakh word for «korimdik» the Turkish word for «yu kormek», the Kazkh word «kol ustamak», for Turkish word «opmek»...» [7, 11]. In this work, Shakarim attempts to substantiate the historical unity of the Kazakh people by describing not only the ancestry, historical foundation, and genealogy of the Turkic, Kyrgyz, and Kazakh peoples, but also the similarities in their customs, traditions, and lifestyles.

Through the lines «Our Kazakh roots are Turkic. There is no doubt about this... The Turkic lineage is traced back to the Prophet Noah. This is confirmed by Islamic historians, Persian and Arab genealogists» [7, 3] the author awakens national identity by showing the historical, cultural, and linguistic roots of the Kazakh people with other Turkic peoples. For him, not only historical facts, but also spiritual continuity is important. At the same time, Shakarim, in the chronicle of the khans, forms historical consciousness by analyzing the merits of the khans and biys to the country, their just or unjust rule. Through the stories about the khans in the chronicle, we understand the idea of responsibly approaching the history of the nation and learning from the past.

Shakarim promoted the principles of conscience, justice, and truth in his genealogy. In writing this work, he did not limit himself to collecting historical facts, but educated the reader in morality and honesty. Shakarim, describing the tyranny of some khans, promotes a government based on justice. In the work, the author not only collects historical facts, but also deeply explains the importance of serving the nation, being fair, and preserving honor.

«The Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans» allows us to recognize Shakarim not only as a poet and historian, but also as a thinker who combined national heritage and moral standards.

3. Evaluation of the Shakarim's genealogy in Kazakh literary criticism.

“In order to understand other works of Shakarim, first of all, you need to read The Chronicle” [9, 123], - said scientist Kayum Mukhamedkhanuly.

In Shakarim's work «Genealogy of Turkic, Kyrgyz, Kazakh and their Khans», which we are considering, as we have already mentioned, Alikhan Bokeikhanov gave an assessment (Kyr Balasy). He says if someone wants to write a chronicle, then he should not start without reading Shakarim's works. In his work «Genealogy of the Turkic, Kyrgyz, Kazakh and their khans» Scientist Alikhan Bukeikhanov said «Before that, the Kazakh Chronicle was not published as a book in the Kazakh language. This is Shakarim's book - let those, who are looking for Kazakh genealogy, find it in this book. From now on, whoever wants to write Kazakh genealogy, don't start without fully knowing the book of Shakarim. It is not an easy task to write a book like The Chronicles of Shakarim while traveling in a nomadic steppe» [10, 30.]

Even if he says so, this chronicle of the Shakarim is a documentary work that can answer the scale of history and the criticism of time. It has a special role in the history and spirituality of our country. Public figures, members of Alash movement also gave their real assessment. For example, Alikhan Bokeikhan said – «The book about the origin of Kazakhs has never been published in the Kazakh language. The benefit of this book by Shakarim is that, those, who want to know their ancestors by the origin of the Kazakhs will find in this book [10]. If anyone wants to write about the genealogy of their ancestors, they must first read Shakarim's work», Zhusupbek Aimaityov said – «Shakarim was very responsible when he wrote “Genealogy of Turk, Kyrgyz-Kazakh and their khans», he read, thought and compared the chronicle in depth. In this regard, I would not say more if I called him the Kazakh «Karamzin». Those who want to get acquainted with the history of the Turks cannot leave without reading this book [11, 12].

K. Zekenuly, leading researcher of the State Reserve-Museum of Abai «Zhidebay-Borili», told about the reasons why Shakarim's Chronicle is called «The genealogy of Turk, Kyrgyz-Kazakh and their khans»: «In those times, the emergence of various opinions imposed from outside regarding the origin of the Kazakhs and the country's structure did not stop public figures from thinking. It is known from history that, firstly, the tendency to bring the Kazakh origin closer to Arabic, and secondly, the tendency to call Kazakhs «Kyrgyz». Many different travelers and religious missionaries, who visited our great steppe, had a lot of agitations that left the country in a state of confusion» [12, 49]. It has become clear that the various concepts arising from these and other trivial matters are a threat to the disintegration of the Kazakh society. From that point of view, the name of Shakarim's genealogy seems to be considered as a complete answer to those who say who and where Kazakhs come from. The accuracy of the title of his work explained to everyone about the origin of the Kazakh people. In other words, we are Turkish or Kyrgyz, we are a country that was in the structure of Kazakh and their Khans. It should be noted that the goal of sharing the genealogy of the Khans together is to show that the Kazakhs are the nobles of the khans, who have been ruling the vast steppes since the time of the Turks.

DISCUSSION

Sh. Kudaiberdiuly's poem «Zhasinda aralastin maltimaga (You got involved into contention in your youth)» contains the following lines: «Tirbanganda tirnaktay gylym taptin» (If you work hard, you'll find science like a nail). Science like a nail means the legends and historical data collected from people's mouths related to genealogy. Here, Shakarim is not satisfied with himself even though he had traveled around the world and gained knowledge. He said that the scientist shouldn't be satisfied with science. In his memory, Akhat, son of poet, noticed that he had never seen a person with books, as in the library of Shakarim at that time. There were collections of western, eastern poets, all over the country, and newspapers, magazines. Shakarim kept these collections of books very carefully. There were also full volumes of the «Thousand and one nights». From a young age, Shakarim, as he said, «spent much time to learn, to gain knowledge» He will be going to write the Kazakh chronicle» [9, 235].

The beginning of the Chronicle began with a narrative method. The author approached with great responsibility and wrote in a language that is understandable to the average reader. Shakarim can be considered a professional historian in this regard. We noticed that the information in the Chronicle was taken by the thinker from three different sources:

- 1) Folklore
- 2) Works of Turkic historians
- 3) Works of European historians

Shakarim, who studied all the works of historians from oral historical sources and other countries, wrote the chronicle in a language that is understandable to ordinary readers. In his work, the writer repeatedly used the phrase like fairy tale, illogical. We understood that Shakarim told here ancient legends-stories, that is, mythology. The method of narrating historical events through myth is common to all peoples. In the Chinese, Arab, Persian chronicles that passed through the minds of the thinker, there were many differences, mysterious and incomprehensible details. It is the result of great work that Shakarim took the truthful and brought it to logic. An important work telling the history of the Kazakh people is «the Genealogy of the Turks, Kyrgyz-Kazakh, and their khans», which is full of information about ethnography, historical events.

Shakarim said about this: «under the mentorship of Abai, I started collecting the Kazakh chronicle at the age of 19. According to him, there is information in the chronicle that he accumulated by sending a letter to different countries». It is not difficult to notice in the chronicle that Shakarim was very rich in the treasures of world culture, spiritual origins, carefully read various works by famous historians of the East and West. Historical legends that have been preserved in the country for a long time, as well as comparing the stories told in historical books, using them in their work, reviewing them, helped him a lot in writing his work. He reads genealogical books of different peoples in different countries, trying to find out the history of the Kazakh ancestors. The books he read were Muslim: Tabari «Tarikh gumumiy», «Tarikh gusmani», «Tarikh anttar Al-Slam», «Turkish history» by Nazhep Gasimbek, «Shezhire-n-Turk» written by Abilgazy Bahadur Khan and words from various books carefully read the work of the famous historian Abilgazy (1603-1663) «Shezhire - n-Turk» («Turkish chronicle»). The work was translated into French in 1725 and Russian in 1770. It was published in German, English and Turkish in the 18th century. The oriental language version was published in 1826. Shakarim apparently used this publication. Shakarim said that he read books in Russian such as Radlov's works about the Uyghur (K voprosu ob uygurakh), Aristov's works about the Turkish race, translated into Russian from the chronicles of different people in the world. The most ancient Turkish chronicle books are «Kutadgu Bilik», «Kosho kaidam». Also he read the quotations and point of view of the Chinese writer Yuan-chao-Shi, and the words of the writers of Arabic, Persian, Rome, Europe. It is clear from these writings that Shakarim, before delving into the depths of history and mysterious secrets, he was well acquainted with the scientific and historical statements of his time and then, especially about the countries of the East, he studied a lot, reflected on what he read, determined the goals and objectives. He also read the works of the Arab historians Ibn Al-Asir, Ibn Khaldun, Russian scientists-historians as Levshin, Berezin, Spassky, Maevsky. He studied the books of historians, writers, studied in depth, collected a lot of information and wrote the first Kazakh Chronicle. In his works, he tried to study the genealogy since Adam and Eve. The Chronicle of Shakarim consists of the following chapters: «Before the Chronicle», «The beginning of the chronicle», «where the Kazakh came from», «Khan's Chronicle», «Genghis Khan's Chronicle», «Turkish race in Istanbul», «Sart», «Uzbek», «Nogai», «Bashkir», «Kalmyk and teleuit», «Turkmen», «Yakut», «Oranhai», «Turkish in the Yenisei», «Turkish in the eastern Turkestan». In the section «the beginning of the shezhire», Shakarim expresses his opinion on the origin of the Turkish race and gives his thoughts, telling about the fact that Abulgazy Bahadur Khan in the work «Shezhire Turk» wrote that Turk was one of the 8 children of Noah's son Yafis. At the same time, Shakarim expresses his reasoned attitude against Radlov's assumptions «in the book about the Uyghurs» that the Turk was born from tree, in the Chinese chronicles that the Turkish people were caused by the Union of Wolf and Man are irrational.

In the genealogy, Shakarim tells about the history and origins of each people. The Turkic people are not a people who lived in clans like the Persians, but rather, they united from various clans, formed a nation, conquered neighboring countries, and if they were defeated, they would move to another country, and after conquering one country, they united from each clan and took on different names. Even if they are not of the same race, if two Turks want to become brothers, they will bleed one of them, mix their blood with milk or kumuz and drink it, and they will say that they have become sisters with their blood mixed in. It is called *Anda*. This is the word *anda* in our Kazakh word *kuda-anda*, which tells about the ancient customs of the Turkic people.

Shakarim wrote about Tatars in his work: «The Tatars were a Turkic people. They had Uyghurs, Bayagen, and Mongols in their clans. Among them, the closest neighbors and the strongest were the Tatars. No matter how many troops the Black Chinese sent, they could not defeat the Tatars» [7, 5].

Shakarim explains the origins of the Kalmyks and Oirats as follows: “Kalmyks mean those who remain. The reason they became Oirats was because the Mongols called their troops in the west Oirats. They became Oirats because they mixed with them. The word Kalmyk, Oirat comes from that”.

Shakarim says about the Kanly. Kanly means a cart. The Kanly were named after the Uyghurs. There used to be a very large number of these people. Ospanuly Turk in Istanbul is also from the Kanly race. They are also part of the Or Turk race. There are a few of them everywhere in our middle zhuz. I don't know their later ancestors [7, 5].

In the Shakarim chronicle, he also gives a definition of the name of the Kipchak people. They were called Kipchaks because they separated from the Kangly and went to a desolate, desert, empty land. The word means empty, desert, and desolate. Long before Genghis Khan, they went to the Edil-Zhaik region and were conquered by a king, Jochi Khan. People in that place was named Dashti-Kipchak after them. Arab writers from the Kipchak tribes, Amir Ruhneddin al Ebinhaldun wrote that Toksoba, Sita, Burjogli, Antugli, Dort, Kabarugli, Zhuzinen, Karaberkli, Kotan, Borli, Kangu. If there were only a few Kipchaks in each place in the Middle Zhuz, I do not know which tribe they were from. The reason for the decline of the Kipchaks is that they merged with various Turkic peoples, and most of them became Nogais and Uzbeks [7, 5].

Also Shakarim explains the origin of the Konurat people in his chronicle, Konurat originated in the Middle Zhuz. According to Rashiddin and Abilgazy Khan, the Konurat were from the Orazgan clan, the son of the Jurlyk marksman of the Durilgen tribe, Konurat. According to Radlov and the old Kazakh saying, the Konurat were the children of two ancestors - kok, koktenshi. According to Levshin, it means rich, soul, sphere. According to the Chinese writer Yuan-Shu-mi-shi, in ancient times, the Unkurs, that is, the Konurat, lived in the area where the Khalkh River flows into Lake Babior. Many of them also joined the Uzbeks and became Uzbeks [7, 7].

The Chronicle contains a lot of information related to the history, ethnography, culture of the people.

This article was prepared within the framework of the grant project BR28712491 “Comprehensive study of the spiritual heritage of Shakarim Kudaiberdyuly in literary-cultural, historical-ethnographic, geographical, and linguistic aspects: digital integration and ethno-tourism”.

CONCLUSION

The poet's Chronicle explains the words, historical names that are not understandable to everyone in the country, are ancient or entered from other languages, determines the origin of a number of words and gives his opinion. In the chapter of the chronicle «Kazakh», he criticized the acts that prevent national prosperity. He criticizes the reluctance to science, art, knowledge, enmity within the brothers, theft, lies, etc. In the chapter «nasihat», both adults and young people are invited to the knowledge and science. In the Chronicle «Kazak tup ata» is a work written in the form of a historical saga. We note that in this historical saga-chronicle there is a factual description of outstanding figures in the history of our people.

In conclusion, the main value of Shakarim's genealogy lies in the fact that it compares the information of various records and books of the past and presents them in a systematic way. Shakarim's «The genealogy of Turk, Kyrgyz-Kazakh and their khans» remained a valuable heritage that never lost its historical significance in the matter of correctly telling the history of the Kazakh people and identifying the Kazakh ancestor.

The article was written within the framework of the grant-funded research project BR28712491 «Comprehensive study of the spiritual heritage of Shakarim Kudaiberdiuly from a literary-cultural, historical-ethnographic, geographical, and linguistic perspective: digital integration and ethnotourism».

REFERENCES

- 1 Tulebaeva K.T. (2018) Shakarim Kudaiberdiulinin “*Turik, kirgiz-kazakh ham khandar sheziresi*” zhane turki alemi [Shakarim Kudaiberdiuly “Chronology of the Turks, Kirghiz-Kazakhs and Khans” and the Turkic world], Til zhane kogam [Language and society], 1 (47), 34-41.
- 2 Slyamov A. Tariq jane tağılım [History and education]. A collection of scientific articles. Semey "Intellect" 2010. - 326 p.
- 3 Yildirim S., Topay M.. (2022) Perception of Turks and Common Ancestor in Kazakh Genealogy. Bilig, № 100. -P. 37-58. <https://doi.org/10.12995/bilig.10002>
- 4 Saltakova Zh., Önal M., Albekov T. Türk halklarının şecerecilik geleneği ya da millî bellek [Turkic People's Custom of Genealogical Method of Storytelling or National Memory] Millî Folklor, 2021, Yıl 33, Cilt 17, Sayı 130
- 5 Reichl, Karl. Ritual Language Behaviour. “Ritual Aspects of the Performance of Epic”. Journal Historical Pragmatics Special Issue, Vol. 4. №2, 249. Amstredam: John Benjamins Publishing Company, 2003
- 6 Uansina Jan. Oral Tradition as History. London: James Currey, 2021.
- 7 Kudaiberdiev Sh. Turk, Kyrgyz-Kazakh kham khandar shejiresi. The facsimile and indicators were written by Zh. O. Artykbayev [Genealogy of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and Khans. Facsimiles and indicators written by J.O. Artykbaev], (Astana, 2007)
- 8 Aldamergenova G.T., Panzabek B.T. (2018) Germenevtikalik adistin adebiettanu gilimindagi orni [The place of the hermeneutic method in the science of literary studies], Bulletin of Kazakh national women's teacher training university [Bulletin of the Kazakh State Women's Pedagogical University], 3 (75), 82-86.
- 9 Mukhamedkhanuly K. Shakhkarim // Collection of multi-volume works. Volume3. [Shakarim. // Multi-volume collection of works], (Almaty, 2005)
- 10 Shakarimuly A. Menin akem halyk uly Shakarim. [My father is Shakarim, the great son of the people], Shakarim personality encyclopedia. [Encyclopedia of Shakarim personality], (Semey, 2008)
- 11 Shakarimtanu maseleleri: seriialyq gylymi zhinaq [Problems of Shakarimology: serial scientific collection]. Vol. I. (Vols. 1-4). (Semey-Novosibirsk, 2006).

12 Zekenuly K. Shakarim shezhiresi tup tamirimizdin tiregi [Genealogy of Shakarim - the basis of our roots] <https://abaialemi.kz/post/view?id=1158>

Received: 17.09.2025

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» туралы

*Л.Т. Абикенова¹, Г.Т. Абикенова¹, Қ.Т. Тулебаева¹

¹Әлихан Бөкейхан университеті, 071410, Семей, Қазақстан Республикасы

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі халықтың шығу тегі, даму тарихы ғана емес, дүниетанымынан, өмір тіршілігі мен мәдениетінен де хабар береді. Бүгінгі таңда ұлттық құндылықтарды бағалау, әдеби, тарихи мұраларды жаңаша пайымдау қажеттілігі артып отыр. Сондықтан Шәкәрім шежіресін тек тарихи дерек емес, ұлттық сана, рухани сабақтастықты бейнелейтін құнды еңбек ретінде қарастырудың маңызы зор.

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі әдеби герменевтикалық бағытта қарастырылды.

Зерттеудің мақсаты - шежіредегі ұлттық таным, тарихи деректер мен рухани сабақтастықтың көріністерін талдау арқылы, еңбектің әдеби-танымдық құндылығын айқындау.

Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиетінің тарихы, әдебиеттану, Шәкәрімтану сияқты ғылым салаларының теориялық мәселелерін толықтыруға өз деңгейінде үлес қосады. Зерттеуде алынған нәтижелер мен тұжырымдарды Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығын зерттеуде, «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Шәкәрімтану» пәндері бойынша дәрістер мен оқулықтар жазуда қолдануға болады.

Зерттеу барысында жүйелеу, жинақтау, салыстыру, интерпретация, тұжырымдау, әдеби герменевтикалық, философиялық-логикалық талдау сияқты зерттеу әдістері қолданылды.

Мақалада Шәкәрімнің шежірені жазудағы мақсаты мен тарихи философиялық көзқарастары және ұлттық болмысты тануға ұмтылысы мәтіннің құрылымы және мазмұны арқылы сараланады. Сонымен қатар әдеби интерпретация әдісі арқылы еңбектің мазмұндық сипаты мен көркемдік ерекшеліктері авторлық ұстаныммен байланыста талданады. Зерттеудің құндылығы: зерттеу барысында Шәкәрім Құдайбердіұлының Шығыс пен Батыс, дін мен ғылым, тарих пен әдебиет арасындағы байланысты үйлестіруші тұлға ретіндегі рухани болмысы ашылды.

Кілт сөздер: әдеби герменевтика, әдебиет, шежіре, шежіреші, деректанушы, фольклор, аңыз, интерпретация

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Төлебаева Қ. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» және түркі әлемі. Тіл және қоғам. №1 (47). 2018. -Б. 34-41.
- 2 Слямов А. Тарих және тағылым. Ғылыми мақалалар жинағы. Семей «Интеллект» 2010. - 326 б.
- 3 Yildirim S., Topay M.. (2022) Perception of Turks and Common Ancestor in Kazakh Genealogy. Bilig, № 100. -P. 37-58. <https://doi.org10.12995/bilig.10002>
- 4 Saltakova Zh., Önal M., Albekov T. Türk halklarının şecerecilik geleneği ya da millî bellek [Turkic People's Custom of Genealogical Method of Storytelling or National Memory] Millî Folklor, 2021, Yıl 33, Cilt 17, Sayı 130
- 5 Reichl, Karl. Ritual Language Behaviour. "Ritual Aspects of the Performance of Epic". Journal Historical Pragmatics Special Issue, Vol. 4. №2, 249. Amstredam: John Benjamins Publishing Company, 2003
- 6 Uansina Jan. Oral Tradition as History. London: James Currey, 2021.

- 7 Құдайбердиев Ш. Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі. Факсимиле мен көрсеткіштер жазған Ж.О. Артықбаев. Астана «Фолиант» 2007, 384 б.
- 8 Алдамбергенова Г.Т., Панзабек Б.Т. Герменевтикалық әдістің әдебиеттану ғылымындағы орны Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 3 (75), 2018. Б. 82-86.
- 9 Мұхамедханұлы Қ. Ш. Шаһкәрім. // Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том.-Алматы: Алаш, 2005. – Б. 267-316.
- 10 Шәкәрімұлы А. Менің әкем халық ұлы Шәкәрім. Шәкәрім тұлғалық энциклопедиясы. – Семей: Тенгри, 2008. – 864 б.
- 11 Шәкәрімтану мәселелері. Сериялық ғылыми жинақ. I том, (Құрастырған Т.Шаңбай) - Семей-Новосибирск, «Таллер –Пресс», 2006,- 440 бет.
- 12 Зекенұлы К. Шәкәрім шежіресі түп тамырымыздың тірегі. <https://abaialemi.kz/post/view?id=1158>.

Материал 17.09.2025 баспаға түсті

О книге «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий» Шакарима Кудайбердыұлы

*Л.Т. Абикенова¹, Г.Т. Абикенова¹, К.Т. Тулебаева¹

¹Alikhan Bokeikhan University, 071410, Семей, Республика Казахстан

Произведение Шакарима Кудайбердиұлы «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханов» рассказывает не только о происхождении и истории народа, но и о его мировоззрении, быте и культуре. Сегодня возрастает необходимость по-новому оценить национальные ценности, литературное и историческое наследие. Поэтому важно рассматривать родословную Шакарима не только как исторический документ, но и как ценное произведение, отражающее национальное сознание.

В статье рассматривается произведение Шакарима Кудайбердиұлы «Родословие тюрков, киргизов, казахов и ханов» с точки зрения литературной герменевтики.

Цель исследования – определить литературно-познавательную ценность произведения посредством анализа проявлений национального знания, исторических данных и духовной преемственности в генеалогии.

Результаты исследования способствуют дополнению теоретических вопросов таких научных направлений, как история казахской литературы, литературоведение и шакаримоведение. Полученные в исследовании результаты и выводы могут быть использованы при изучении творчества Шакарима Кудайбердиұлы, написании лекций и учебников по предметам «История казахской литературы», «Шакаримоведение».

В ходе исследования были использованы такие методы исследования, как систематизация, компиляция, сравнение, интерпретация, заключение, литературная герменевтика, философский и логический анализ.

В статье анализируется цель Шакарима при написании летописи, его историко-философские взгляды, стремление к осознанию национальной идентичности через структуру и содержание текста. При этом посредством метода литературной интерпретации анализируются содержательная сторона и художественные особенности произведения во взаимосвязи с авторской позицией. Ценность исследования: в ходе исследования раскрыта духовная личность Шакарима Кудайбердиұлы как координатора связи Востока и Запада, религии и науки, истории и литературы.

Ключевые слова: литературная герменевтика, литература, родословная, летописец, документалист, фольклор, легенда, интерпретация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Тулебаева К. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий Шакарима Кудайбердыева и тюркского мира. Язык и общество. №1 (47). 2018. - с. 34-41.
- 2 Слямов А. История и образование. Сборник научных статей. Семей «Интеллект» 2010. – 326 с.
- 3 Yildirim S., Topay M.. (2022) Perception of Turks and Common Ancestor in Kazakh Genealogy. Bilig, № 100. -P. 37-58. <https://doi.org/10.12995/bilig.10002>
- 4 Saltakova Zh., Önal M., Albekov T. Türk halklarının şecerelik geleneği ya da millî bellek [Turkic People's Custom of Genealogical Method of Storytelling or National Memory] Millî Folklor, 2021, Yıl 33, Cilt 17, Sayı 130
- 5 Reichl, Karl. Ritual Language Behaviour. "Ritual Aspects of the Performance of Epic". Journal Historical Pragmatics Special Issue, Amstredam: John Benjamins Publishing Company, Vol. 4. №2, 2003. P. 249.
- 6 Uansina Jan. Oral Tradition as History. London: James Currey, 2021.
- 7 Кудайбердиев Ш. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. Факсимиле и показатели, составленные Ж.О. Артыкбаевым. Астана «Фолиант» 2007, с. 384.
- 8 Алдамбергенова Г.Т., Панзабек Б.Т. Место герменевтического метода в литературоведении. Вестник Казахского государственного женского педагогического университета № 3 (75), 2018. с. 82-86.
- 9 Мухаметханов К. Шакарим // Многотомное собрание сочинений. Том 3.- Алматы: Алаш, 2005. – с. 267-316.
- 10 Шакаримулы А. Мой отец – сын народа Шакарим. Энциклопедия личности Шакарима. - Семей: Тенгри, 2008. с. 864.
- 11 Проблемы Шакаримоведения. Серийный научный сборник. Том I, (составитель Т. Шанбай) - Семей-Новосибирск, «Таллер –Пресс», 2006, с. 440.
- 12 Зекенулы К. Генеалогия Шакарима – основа наших корней. <https://abaialemi.kz/post/view?id=1158>.

Материал поступил в редакцию журнала 17.09.2025

МРНТИ 16.21.33

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp177-191](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp177-191)

Я.В. Зубенко¹, Л.А. Нефедова²

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, Костанай, 110000, Республика Казахстан

²Челябинский государственный университет, Челябинск, 454001, Россия

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СТРАТЕГИИ ДИСТАНЦИРОВАНИЯ В ЖЕНСКОМ НАРРАТИВЕ (НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКО- И РУССКОЯЗЫЧНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)

Исследование посвящено анализу стратегии дистанцирования в женском нарративе на примере немецко- и русскоязычной литературы. Эта стратегия играет ключевую роль в формировании авторского голоса, осмыслении социальных норм и взаимодействии с читателем. Цель работы заключается в изучении прагматического аспекта стратегии дистанцирования, выявлении ее функциональной роли в передаче авторского замысла и особенностей использования в различных лингвокультурных контекстах. Основные задачи включают определение понятий «женский нарратив» и «стратегия дистанцирования»,

анализ языковых способов их реализации и выявление культурных особенностей. Исследование имеет как научную, так и практическую значимость, расширяя понимание гендерных аспектов нарративной литературы и углубляя знание о механизмах женского опыта в литературе. В работе применены лингвокультурологический, прагматический и сравнительно-сопоставительный подходы, а также методы интерпретации, дискурс- и стилистического анализа, что обеспечило всесторонний подход к исследованию. Основные результаты демонстрируют, что стратегия дистанцирования в немецкоязычной литературе акцентирует рационализацию и символизм, в то время как русскоязычные тексты насыщены эмоциональными конструкциями и отрицаниями. Также выявлено, что оба типа нарративов используют стратегию дистанцирования для отражения внутреннего конфликта и осмысления коллективных норм. Кроме того, исследование показало, что стратегия дистанцирования способствует деконструкции традиционных гендерных ролей, создавая пространство для новой интерпретации женского опыта. Однако в обоих случаях прагматическая цель стратегии заключается в активизации интерпретации текста и разрушении стереотипов. Ценность исследования выражается в его вкладе в изучение гендерной лингвокультуры, демонстрации роли дистанцирования в формировании уникальных авторских позиций и влиянии на восприятие читателя. Практическое значение работы состоит в возможности применения ее результатов для анализа художественных текстов, разработки курсов по гендерной лингвистике, межкультурной коммуникации и для более глубокого понимания механизмов работы с эмоциональными переживаниями.

Ключевые слова: нарратив, женский нарратив, прагматика, стратегия дистанцирования, лингвокультура.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Прагматика понимается как осознанный выбор автором стратегии, создающей дистанцию между персонажем, событиями и читателем. Это проявляется через внутреннюю рефлексивность, что формирует многослойность восприятия текста. Такие стратегии позволяют управлять восприятием читателя, направляя его внимание на ключевые аспекты сюжета.

Немецкая литература акцентирует индивидуализм и когнитивное дистанцирование, где героини анализируют события, оставаясь эмоционально отстраненными. Русская традиция связана с коллективизмом, что выражается в эмоциональном дистанцировании для соблюдения социальных норм. Эти различия обусловлены историческими и культурными контекстами, влияющими на восприятие женской роли в обществе.

Эмоциональное дистанцирование сдерживает сильные переживания, обеспечивая контроль над ситуацией, когнитивное – анализирует события, избегая прямого участия. Эстетическое дистанцирование создает символическую дистанцию между персонажем и читателем, углубляя восприятие произведения. Все три типа объединяет их прагматическая цель – активизировать интерпретацию текста и стимулировать глубокое осмысление роли женщины в нарративе.

Опора на теоретические труды отечественных и зарубежных исследователей позволяет уточнить подходы к анализу дистанцирования в женском нарративе. В частности, А.М. Жакулаев, С.У. Такиров и Л.И. Мингазова (2023) рассматривают нарратив как структуру, в которой соотносятся личное и историческое, а дистанцирование становится способом включения женского опыта в более широкий социокультурный дискурс. А.С. Ратохина и А.В. Ленец (2017) выделяют прагматический характер стратегий дистанцирования и указывают на их языковую репрезентацию через модальность и оценочные конструкции. А.Д. Круглик (2021; 2022) уточняет лексико-грамматические средства, способствующие формированию дистанции в нарративе, подчеркивая их значение в создании эффекта отстранения. Зарубежные исследования, такие как работа В. Entzminger (1995), посвящены

эмоциональной дистанции как способу художественного оформления женской субъектности. D.G. Nirwinastu (2021) и M. Gustavsson (2024) дополняют эти подходы, анализируя, как дистанцирование позволяет женщинам выстраивать нарративную идентичность в условиях давления и социальной предвзятости. В исследовании Ju. Zhao (2021) подчеркивается значение прагматического дистанцирования в академическом письме как инструмента, формирующего авторскую позицию и объективность высказывания, что актуально и для литературных текстов с женской перспективой. В свою очередь, обзор D. Andoko и др. (2024) демонстрирует, как стратегии дистанцирования реализуются в нарративах женщин, действующих в мужских профессиональных пространствах, где дистанция становится механизмом защиты и самопрезентации. Формулируется междисциплинарный и межкультурный подход к интерпретации женского нарратива сквозь призму прагматических стратегий дистанцирования, отражающий взаимосвязь культурных, социологических и лингвистических факторов.

ВВЕДЕНИЕ

Исследование гендерных аспектов художественного нарратива занимает важное место в современной гуманитарной науке, отражая стремление понять механизмы конструирования женского опыта и его интерпретации в литературе. Женская литература, будучи значимой частью культурного дискурса, предоставляет богатый материал для анализа стратегий, направленных на выражение субъективности, осмысление социальных норм и создание эмоционального взаимодействия с читателем. Одной из таких стратегий является дистанцирование, которое играет ключевую роль в формировании уникального авторского взгляда и создании особой коммуникативной дистанции между текстом и читателем.

Особый интерес вызывает прагматический аспект стратегии дистанцирования, включающий в себя выбор языковых средств, структурирование текста и формирование нарративного голоса. Эта стратегия, с одной стороны, позволяет авторам выразить критическую позицию по отношению к культурным и социальным реалиям, а с другой – формирует сложные формы взаимодействия с читателем, стимулируя его рефлексивное восприятие. Анализ немецко- и русскоязычных художественных произведений женских авторов предоставляет уникальную возможность выявить как универсальные черты, так и культурно обусловленные особенности использования дистанцирования.

Цель данного исследования – изучение прагматического аспекта стратегии дистанцирования в женском нарративе на примере немецко- и русскоязычных произведений. Исследование направлено на выявление функциональной роли этой стратегии в передаче авторского замысла и определение ее особенностей в различных лингвокультурных контекстах.

В соответствии с поставленной целью в работе решаются следующие задачи:

1. Дать дефиниции понятий «женский нарратив» и «стратегия дистанцирования».
2. Определить и сопоставить языковые способы реализации стратегии дистанцирования.
3. Выявить типы стратегии дистанцирования и установить специфику их использования на материале немецко- и русскоязычной художественной литературы.

Объектом исследования является женский нарратив в художественных произведениях немецких и русских авторов.

В качестве предмета изучения рассматривается прагматический аспект стратегии дистанцирования в женском нарративе.

Гипотезой исследования выступает предположение о том, что стратегия дистанцирования, проявляющаяся через языковые и структурные особенности текста, играет ключевую роль в передаче авторской рефлексии и культурно обусловленного восприятия женского опыта.

Научная новизна работы заключается в выявлении культурных и лингвистических особенностей реализации стратегии дистанцирования, что позволяет углубить понимание прагматических механизмов формирования женского нарратива в литературе. Познавательная значимость исследования состоит в его вкладе в развитие междисциплинарных подходов к изучению гендерной лингвокультуры, а также в создании базы для дальнейших сравнительных исследований.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Нарратив – это воссоздаваемая неким лицом история из прошлого, которую возможно рассматривать в рамках исторического дискурса [1, 112]. Нарратив представляет собой привычную для человека форму передачи и сохранения знаний об окружающем мире, являясь одновременно простой речевой формой и очевидным инструментом для реализации коммуникативных намерений.

Женский нарратив является формой репрезентации феминного нарратора, повествующего об упорядоченных реальных или вымышленных событиях, существенных для женской модели восприятия окружающей действительности [2, 65].

Женский нарратив, как особая форма повествования, предполагает взаимодействие между феминным нарратором и адресатом, что требует учета особенностей коммуникативной стратегии. В этом контексте важным аспектом становится использование стратегии дистанцирования, направленной на сохранение границ между участниками общения.

Стратегия дистанцирования – это своего рода коммуникативная тактика, направленная на выражение и поддержание эмоциональной, социально-психологической или ролевой дистанции между коммуникантами. Она реализуется посредством выбора языковых средств, таких как использование нейтральной или формальной лексики, избегание прямого контакта, структурирование высказывания таким образом, чтобы минимизировать вовлеченность говорящего в ситуацию. Эта стратегия позволяет говорящему сохранять границы взаимодействия, подчеркивать автономность и контролировать влияние на адресата.

Стратегия дистанцирования выступает как значимый элемент, помогающий женщинам формировать и защищать свою идентичность в различных контекстах – художественном, профессиональном и социальном.

А. С. Ратохина и А. В. Ленец утверждают, что стратегия дистанцирования ориентирована на собеседника и акцентирует внимание на сохранении существующих границ между коммуникантами, подчеркивая наличие дистанции. Часто отстранение ассоциируется с негативной оценкой и пейоративной коннотацией, поскольку говорящий стремится не только выразить свое отношение к предмету высказывания, но и повлиять на восприятие адресата, подбирая для этого соответствующие лексические и грамматические средства [3, 139]. Категория модальности также выступает важным языковым инструментом для реализации стратегии дистанцирования в межличностной коммуникации, особенно в художественной литературе. Лингвистические средства, такие как модальные глаголы, наречия и структурные особенности высказывания, используются авторами для создания эмоциональной или психологической дистанции между персонажами, а также для передачи их отношений и внутреннего состояния [4, 417; 5, 495].

Дистанцирование в художественных текстах выступает как средство выражения внутреннего конфликта и протеста против угнетения женщин. Стратегия является лингвистическим и психологическим механизмом, позволяющим женщинам осмысленно отстраняться от ситуаций, вызывающих чувство уязвимости, что помогает им выразить несогласие с социальными нормами [6, 73; 7, 453]. Стратегии прагматического дистанцирования используются в письме. Особое внимание уделяется тому, как выбор лексических и грамматических средств помогает создать дистанцию между автором и читателем, демонстрируя формальность, объективность или уважение в межкультурной коммуникации [8, 79].

Дистанцирование, как стратегия коммуникации, активно исследуется в контексте гендерных аспектов и может рассматриваться как инструмент управления социальными взаимодействиями в профессиональной среде. Данная стратегия позволяет демонстрировать женщинам независимость и компетентность, избегая чрезмерной эмоциональной вовлеченности, что часто воспринимается как «традиционно женская» черта [9, 8; 10, 4].

Современная феминистская критика активно развивается благодаря деятельности женщин, которые вносят значительный вклад в продвижение гендерного равенства через литературу, интернет-активизм и инициативы, поддерживающие женские голоса. Их работа не только переосмысливает фемининность, но и способствует осмысленному дистанцированию от устаревших гендерных стереотипов, поддерживая четвертую волну феминизма и подчеркивая многообразие женского опыта и их роль в общественной жизни [11].

В этом контексте актуально исследование литературных произведений, которые отражают разнообразие женских перспектив и опытов. Для анализа были использованы два современных литературных текста, созданных русско- и немецкоязычными писательницами в начале XXI века. Отбор произведений основывался на следующих критериях:

1. Произведения отражают стремление авторов ретроспективно осмыслить собственное внутреннее состояние, учитывая жизненные обстоятельства, исторический контекст и влияние культурной среды. Это позволяет оценивать реальность с субъективной позиции, передавая мысли и переживания через литературное творчество.
2. Учитывались временные рамки создания произведений (от начала XXI века до настоящего времени), тематика (освещение значимых жизненных ситуаций, анализ отношений между поколениями, гендерные взаимодействия).
3. Литературные тексты принадлежат женщинам-писательницам, создающим на русском и немецком языках.

В результате были отобраны следующие художественные произведения: N. Pollatschek „Das Unglück anderer Leute“, 2018; М. Трауб «Бедабеда», 2019.

В исследовании, наряду с общенаучными методами, использовался ряд специальных подходов:

- лингвистическое моделирование (применялось для анализа коммуникационных процессов в литературных произведениях и выявления языковых особенностей женского нарратива на уровнях синтаксиса, лексики и стиля);
- лингвокультурологический анализ (применялся для изучения текста нарратива как культурного феномена, с акцентом на выявление культурных смыслов, заложенных в языковых знаках и текстах в целом);
- метод интерпретации (использовался для раскрытия внутреннего содержания художественных текстов немецко- и русскоязычных авторов).

Дополнительно были задействованы методы дискурс-анализа и стилистического анализа.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В данном исследовании проанализированы стратегии дистанцирования, применяемые русскоязычными и немецкоязычными нарраторами в художественных текстах. Особое внимание уделено лексическим, грамматическим и стилистическим средствам, которые используются для создания эмоционального отчуждения, осмысления личного опыта и формирования критической дистанции к социальным стереотипам и собственному прошлому.

Для нарратива немецкоязычного нарратора свойственно:

1. Символизм и метафоры: Дистанцирование в немецкоязычных текстах проявляется через метафорические образы, такие как «*die Matriarchin – матриарх*» и «*die Marionetten –*

марионетки», которые подчеркивают власть и контроль в семейных отношениях. Использование этих символов усиливает эмоциональное отчуждение нарратора от матери и других участников описываемой ситуации [12, 1112, 1114].

2. Рационализация эмоций: Фразы, такие как «*O.k., nein, offenbar nicht – Хорошо, нет, очевидно, что нет*», демонстрируют внутренний диалог, в котором логика преодолевает эмоциональный импульс. Этот прием позволяет нарратору дистанцироваться от гипотетических размышлений и сосредоточиться на аналитическом осмыслении прошлого.

3. Амбивалентность эмоций: Эпитеты, например, «*seltsam wohlwollend – странным образом благожелательно*», отражают сложное отношение к воспоминаниям, усиливая эффект дистанцирования. Такой подход подчеркивает умозрительность и рациональность восприятия прошлого, избегая эмоционального погружения.

Для нарратива русскоязычного нарратора характерно:

1. Эмоциональное отчуждение: Русскоязычный нарратив демонстрирует использование лексического повтора отрицания, такого как «*ничего не*», что подчеркивает крайность эмоционального состояния нарратора и создает эффект отчуждения от собственного опыта. Повторяющиеся конструкции, например, «*ничего не знаю, ничего не умею*», акцентируют ощущение беспомощности и полного обесценивания прежних достижений. Такие приемы усиливают восприятие предельной ситуации и формируют барьер между прошлым и настоящим.

2. Дистанцирование от социальных стереотипов: Отрицание социальных ролей, например, стереотипного образа матери, достигается с помощью саркастических и гиперболизированных высказываний, таких как «*улыбаться как дурочка*». Экспрессивная лексика и резкие отрицания подчеркивают противопоставление нарратора навязанным социальным ожиданиям. Риторические вопросы и отрицательные конструкции формируют непреодолимую границу между нарратором и стереотипной социальной ролью.

3. Рационализация и самоирония: Элементы рационализации проявляются через использование конструкций, таких как «*уж прости*», которые формально смягчают тон высказывания, но в контексте текста усиливают ироничную интонацию. Это демонстрирует независимость автора и его способность критически оценивать традиционные социальные установки.

Полученные результаты подтверждают, что стратегия дистанцирования играет ключевую роль в осмыслении нарраторами личного опыта и в отвержении социальных стереотипов. В обоих языковых контекстах выявлены сходные приемы, такие как использование отрицаний, рационализация и эмоционально заряженная лексика. Однако немецкоязычные тексты чаще демонстрируют рационализированное дистанцирование, тогда как русскоязычные нарративы акцентируют экспрессивность и эмоциональную насыщенность.

Результаты исследования могут быть использованы для анализа художественных текстов с целью более глубокого понимания механизмов работы с эмоциональными переживаниями и их выражения. Выявленные приемы дистанцирования также представляют интерес для изучения кросскультурных различий в восприятии и осмыслении прошлого.

Перспективы дальнейших исследований включают анализ стратегии дистанцирования в других культурно-языковых контекстах, а также в различных литературных жанрах и медиа. Это позволит оценить универсальность и адаптивность данного явления, а также его влияние на восприятие текста аудиторией.

ОБСУЖДЕНИЕ

Немецкоязычный нарратор, используя стратегию дистанцирования, демонстрирует эмоциональное отчуждение от матери и ее поведения, описывая ситуацию с критической точки зрения: *Sie macht das, weil sie nur so beweisen kann, dass sie **die Matriarchin** und wir ihre*

Marionetten sind [13, 11] – Она делает это, потому что только так может доказать, что она – *matriarx*, а мы – *ее марионетки* (здесь и далее перевод наш – Я.З.).

Нарратор описывает действия матери, которые направлены на утверждение ее доминирующей позиции в семье. Слова *die Matriarchin* – *matriarx* и *die Marionetten* – *марионетки* символизируют власть и контроль, которые мать стремится поддерживать [12, 1112, 1114].

В данном примере дистанцирование проявляется через несколько лингвистических и содержательных элементов. Использование личных местоимений «*sie*» (она) и «*wir*» (мы) четко отделяет субъект (представительницу матриархата) от коллектива, к которому относится нарратор. Это создает эффект дистанцирования, где он не идентифицирует себя с «ней», то есть с матриархом. В данном случае дистанцирование заключается в противопоставлении «она» (авторитарная фигура) и «мы» (подчиненные).

Употребление метафоры «*Marionetten* – *марионетки*» является важным инструментом создания дистанции. Нарратор использует метафору, чтобы подчеркнуть отсутствие автономии у «нас». Мы (включая нарратора) представлены как пассивные объекты, которыми управляет матриарх. Это не только усиливает дистанцию между «ней» и «нами», но и выражает эмоциональное отчуждение, унижая коллектив и превращая его в безвольных исполнителей чужой воли.

Придаточное предложение «*weil sie nur so beweisen kann*» объясняет мотив действий матриарха. Это показывает, что ее действия рассматриваются с аналитической и холодной точки зрения, как нечто предопределенное, что еще больше подчеркивает дистанцирование. Нарратор наблюдает за ее действиями со стороны и рассуждает о ее мотивах, что указывает на рациональное дистанцированное восприятие ситуации.

Фраза «*nur so beweisen kann*» отражает прагматичную мотивацию матриарха, что усиливает отчужденное восприятие ее действий. Она не действует из личной привязанности или эмоций, а лишь ради демонстрации своей власти, что увеличивает дистанцию между ней и остальными персонажами, включая нарратора.

В совокупности эти элементы создают четкую границу между субъектом действия (матриарх) и объектами (нарратор и его коллектив), усиливая эффект дистанцирования.

Следующий пример демонстрирует использование стратегии дистанцирования, выраженной через рационализацию, символизм и амбивалентность эмоций: ***O.k., nein, offenbar nicht; kontrafaktische Fragen führen doch zu nichts, dachte ich. Ich schloss das Fotoalbum mit den Kindheitserinnerungen in meinem Kopf seltsam wohlwollend*** [13, 17] – *Хорошо, нет, очевидно, что нет; контрафактические вопросы ведь ни к чему не приводят, подумала я. Я закрыла фотоальбом с воспоминаниями о детстве в своей голове странным образом благожелательно.*

Нарратор использует фразу «*O.k., nein, offenbar nicht*» (*Хорошо, нет, очевидно, что нет*) как средство, подчеркивающее характер внутреннего диалога. Эта конструкция выполняет несколько ключевых функций в тексте, способствуя созданию многослойного нарратива.

Высказывание построено так, чтобы передать процесс обдумывания и отказа от гипотетических размышлений. Нарратор сначала допускает возможность («*O.k.*»), затем отрицает ее («*nein*») и, наконец, приходит к окончательному выводу («*offenbar nicht*»). Эта последовательность отражает динамику внутреннего монолога, в котором логика преодолевает эмоциональный импульс. Такой прием позволяет автору показать, как нарратор постепенно дистанцируется от навязчивых мыслей, упорядочивая свои переживания.

Использование кратких фраз создает эффект разговорного, неформального стиля. Однако этот стиль, вместо того чтобы сближать читателя с нарратором, служит для усиления эмоциональной отстраненности. Нарратор словно ведет диалог сам с собой, но делает это с позиции наблюдателя, анализирующего свои реакции, а не участника, активно переживающего свои эмоции. Такая подача усиливает стратегию дистанцирования, отстраняя нарратора от непосредственных эмоциональных переживаний.

Рационализация проявляется в утверждении «*kontrafaktische Fragenführen doch zu nichts* – *контрафактические вопросы ведь ни к чему не приводят*» – нарратор осознанно отвергает гипотетические размышления о прошлом, которые могли бы вызвать эмоциональный отклик. Эта позиция демонстрирует интеллектуализированный подход к обработке воспоминаний, позволяющий дистанцироваться от их эмоционального содержания.

Символизм, в свою очередь, играет важную роль в формировании дистанции. Закрывание фотоальбома с воспоминаниями о детстве в своей голове (*Ich schloss das Fotoalbum mit den Kindheitserinnerungen in meinem Kopf*) является метафорой завершения эмоционального контакта с прошлым. Этот жест, однако, представлен как действие, происходящее исключительно в сознании, что подчеркивает его умозрительный характер. Использование символического образа фотоальбома позволяет нарратору избежать непосредственного столкновения с эмоциональной реальностью воспоминаний, сместив акцент на их формальную, условно завершенную природу.

Амбивалентность эмоций добавляет дополнительный слой дистанции. Эпитет «*seltsam wohlwollend* – *странным образом благожелательно*» подчеркивает разрыв между переживанием и его осмыслением. С одной стороны, нарратор испытывает положительное чувство по отношению к своим воспоминаниям, но, с другой стороны, эта эмоция осознается как необычная и даже непривычная, что усиливает ощущение отстраненности.

Таким образом, анализируемый текст демонстрирует сложную работу стратегии дистанцирования, основанную на рациональном осмыслении воспоминаний, их символическом завершении и осознанной амбивалентности. Это позволяет нарратору сохранять внутреннюю стабильность, избегая глубокого эмоционального погружения в воспоминания и гипотетические сценарии, которые, по его мнению, не имеют практической ценности.

Русскоязычный нарратор иллюстрирует стратегию дистанцирования через описание личного опыта и внутренних переживаний, связанных с осознанием своих ограничений и неосуществленных желаний: *Для меня было тяжело принять, что я не стану, например, олимпийской чемпионкой, и в восемнадцать лет осознать, что я ничего не знаю, ничего не умею, кроме как мячик бросать. Я переживала* [14].

Нарратор ретроспективно анализирует свои чувства и размышления о прошлом, что позволяет читателю глубже понять его эмоциональное состояние и процесс принятия реальности. В предложенном примере стратегия дистанцирования реализуется через лексический повтор «*ничего не*», состоящий из местоимения в отрицательной форме и частицы «*не*», используемой для выражения отрицания. Форма отрицания «*ничего не*» служит для создания эффекта отчуждения от собственных возможностей и способностей и выражения полного отрицания знаний или навыков за пределами одной конкретной деятельности – умения бросать мяч. Это усиливает восприятие предельной ситуации, подчеркивая крайность эмоционального состояния говорящего и его ощущение беспомощности.

Повторяющееся отрицание «*ничего не (знаю), ничего не (умею)*» в данном контексте представляет собой проявление самоуничижения, через которое нарратор дистанцируется от своего прошлого опыта, сводя его значение к нулю. Это является показателем того, что он осознанно обесценивает свои прежние достижения, наблюдая за ними словно со стороны, что усиливает эффект дистанцирования. Нарратор отвергает собственную личную историю, что позволяет ему взглянуть на себя отстраненно и критически. Данная фраза также выполняет функцию создания эмоциональной дистанции между повествователем и его прежними амбициями. Через ее использование нарратор подчеркивает разрыв между ожиданиями (в данном случае, стать олимпийской чемпионкой) и реальностью (осознание ограниченности своих навыков), что формирует барьер между прошлым и настоящим.

Конструкция «*ничего не*» становится выразительным инструментом дистанцирования, способствующим акцентуации внутреннего кризиса и эмоционального смещения фокуса на ощущение утраты значимости прошлого опыта и служит маркером дистанцирования, что

позволяет субъекту не только вербализировать свое разочарование, но и выстроить барьер между собой и своим прежним «я», обостряя восприятие эмоционального кризиса и потери.

Использование глагола «*переживать*» в значении «беспокоиться, волноваться, страдать» указывает на эмоциональную боль и стресс, которые испытывал нарратор в связи с этим осознанием. Данный глагол относится к группе глаголов, демонстрирующих эмоциональное или психическое состояние и обозначающих процесс или продолжительное состояние, которое происходит или развивается со временем.

Наречие «*тяжело*» в данном контексте указывает на эмоциональную или психологическую трудность восприятия ситуации. Оно описывает, насколько сложно нарратору справиться с определенной мыслью или фактом.

В данном отрывке нарратор обращается к своему прошлому, анализируя свои эмоции и мысли, что позволяет читателю лучше понять его внутренний мир и процесс принятия изменений в жизни.

Следующий пример демонстрирует эмоциональные и социальные дистанции от типичных стереотипов о материнстве: *Я не хочу считаться «мамочкой». Бесит, когда меня так называют. Не хочу гулять с коляской и улыбаться как дурочка, слушая, как кто-то рассказывает про какашки зеленого цвета. У меня, уж прости, все в порядке с психикой. И я не собираюсь плакать над песней из мультфильма про мамонтенка «Пусть мама услышит, пусть мама придет...». Что ты еще мне можешь сказать? Про пресловутую пуповину? Не выйдет* [14].

Одним из ключевых инструментов дистанцирования являются лексические маркеры, несущие эмоционально негативную окраску. Слова и выражения такие как «*бесит*», «*дурочка*», «*какашки зеленого цвета*» создают отталкивающий эффект, демонстрируя активное неприятие определенного социального поведения. Такая экспрессивная лексика усиливает эмоциональное напряжение текста и подчеркивает резкость позиции нарратора.

Не менее важным приемом выступает сарказм и ирония, которые позволяют нарратору деконструировать навязанные стереотипы. Например, гиперболизированное описание прогулок с коляской («*улыбаться как дурочка*») или эмоциональной реакции на песню из мультфильма («*Пусть мама услышит, пусть мама придет...*») наделено ироничным оттенком. Саркастические замечания акцентируют отказ нарратора ассоциировать себя с типичным образом матери, который, по его мнению, выглядит преувеличенно эмоциональным и стереотипным.

Риторические вопросы и отрицающие конструкции играют важную роль в формировании дистанции. Фразы вроде «*Что ты еще мне можешь сказать?*» или «*Не хочу считаться „мамочкой“*» не только предполагают гипотетическую реакцию аудитории, но и сразу отвергают ее. Серия отрицаний («*не хочу*», «*не собираюсь*», «*не выйдет*») выстраивает четкую границу между нарратором и обсуждаемым образом, делая дистанцию практически непреодолимой.

Особое место занимает апелляция к рациональности. Утверждение «*У меня, уж прости, все в порядке с психикой*» подчеркивает осознанность и нормальность нарратора в противопоставление гиперэмоциональному поведению, которое он считает чуждым. Это позволяет усилить контраст между нарратором и общепринятым образом «идеальной матери», подразумевающим безоговорочную эмоциональную вовлеченность.

Фраза «*уж прости*» в данном контексте выполняет функцию ироничного смягчения высказывания, но по своей сути она не столько смягчает тон, сколько усиливает саркастическую интонацию. Нарратор формально извиняется перед собеседником или обществом, но делает это явно неискренне, подчеркивая своей риторической конструкцией независимость и противопоставление общественным ожиданиям.

Выражение «*уж прости*» работает как средство создания дистанции, усиливая разрыв между нарратором и теми, кто разделяет навязанные стереотипы. Оно помогает акцентировать различие во взглядах, делая это с долей самоиронии и становится не только

частью ироничного стиля текста, но и важным элементом дистанцирования, подчеркивающим независимость автора и его рациональный подход.

Эмоциональная насыщенность текста достигается благодаря использованию экспрессивных конструкций. Включение культурных отсылок, таких как песня про мамонтенка, выступает инструментом для подчеркивания абсурдности традиционных ожиданий. Нарратор создает образ рационального человека, не принимающего навязанных социальных ролей.

Важным элементом стратегии дистанцирования является контраст между индивидуальным «я» и коллективным «они». Фраза «*Не хочу считаться „мамочкой“*» усиливает ощущение противостояния. Это противопоставление помогает нарратору сохранить личную идентичность, отделяя себя от стереотипного образа матери, поддерживаемого обществом.

Стратегия дистанцирования в данном примере проявляется через сочетание отрицаний, сарказма, гиперболы и экспрессивной лексики. Нарратор создает резкий разрыв между своим образом и стереотипной материнской ролью, выражая это через эмоционально заряженные конструкции и намеренно провокационную стилистику. Эти приемы позволяют не только подчеркнуть индивидуальность, но и бросить вызов традиционным социальным нормам.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цели и задачи исследования были направлены на изучение стратегии дистанцирования в женском нарративе, а также выявление языковых, когнитивных и культурных механизмов, способствующих ее реализации в русско- и немецкоязычной литературе. Проведенный анализ позволил раскрыть особенности формирования дистанции как ключевого инструмента, отражающего индивидуальный опыт авторов, их социальные и культурные установки, а также способы взаимодействия с читателем.

Следует отметить, что выводы базируются на ограниченном корпусе примеров – тексты одного немецкоязычного и одного русскоязычного автора. Это придает исследованию определенную субъективность и отражает скорее авторское видение материала, чем позволяет делать универсальные обобщения о женском нарративе в целом. Поэтому результаты работы необходимо рассматривать как аналитические наблюдения, характерные именно для выбранных текстов, а не как общую закономерность для всех литературных традиций.

Методология, основанная на прагмалингвистическом и сравнительно-сопоставительном подходах, обеспечила всестороннее изучение структуры и функций дистанцирования, а также ее выражения через текстовые, стилистические и семантические приемы. На основании проведенного анализа можно выделить следующие результаты:

1. Специфика когнитивного дистанцирования в немецкоязычной литературе.

Для произведения, созданного немецкоязычным автором, характерно использование метафор, символизма и рационального анализа. Эти приемы позволяют нарраторам сохранять интеллектуальную дистанцию от событий, акцентируя внимание на процессе осмысления и интерпретации. Такой подход способствует формированию индивидуалистической позиции, где субъект стремится выделить личное восприятие через логический и структурированный взгляд на реальность.

2. Эмоциональное дистанцирование в русскоязычной литературе.

В тексте русскоязычного автора стратегия дистанцирования чаще выражается через эмоционально насыщенные конструкции, такие как отрицания, лексические повторы и самоуничижительные формы. Эти элементы не только передают внутренний конфликт, но и отражают коллективные нормы и культурные ожидания, усиливая взаимодействие между нарратором и социальной средой.

3. Объединяющая роль прагматического дистанцирования.

Как в русской, так и в немецкой литературе стратегия дистанцирования служит прагматическим инструментом, который направлен на активацию интерпретационной работы читателя. Через когнитивное, эмоциональное и эстетическое дистанцирование авторы стремятся подчеркнуть сложность женского опыта, разрушая устоявшиеся стереотипы и открывая пространство для новой, более глубокой рефлексии.

Результаты исследования подтвердили гипотезу о центральной роли дистанцирования в женском нарративе. Оно выполняет множество функций: от создания эмоционального и интеллектуального контраста до акцента на уникальности женского голоса в литературе. Этот инструмент не только углубляет восприятие текста, но и служит важным средством для выражения авторской позиции, культурной критики и деконструкции традиционных ролей.

Дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение стратегий дистанцирования в художественных текстах других культур и языков. Это позволит расширить понимание универсальных и уникальных особенностей данного феномена. Практическое применение результатов работы возможно в разработке курсов по гендерной лингвистике, межкультурной коммуникации и литературоведению. Также результаты могут быть полезны для анализа текстов, связанных с гендерной тематикой, в образовательной и научной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Zhakulaev, A. M., Takirov, S. U., Mingazova, L. I. (2023) "Narrative and Historical Discourse" *Keruen*, no. 78(1), pp. 112-122. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-10>
- 2 Зубенко Я. В. Функционально-прагматический аспект женского нарратива (на материале немецко- и русскоязычных художественных произведений): дис. ... канд. фил. наук. Челябинск, 2023. – 228 с.
- 3 Ратохина А. С., Ленец А. В. Лингвистическая репрезентация стратегии дистанцирования в коммуникативном поведении парламентариев Великобритании // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2017. № 12(78): в 4-х ч. Ч. 2. – С. 138-141.
- 4 Круглик А. Д. Модальность как средство реализации стратегии дистанцирования в межличностной коммуникации // *Международные отношения: история, теория, практика: материалы XI науч.-практ. конф. молодых ученых фак. междунар. отношений Белорус. гос. ун-та*. – Минск: БГУ, 2021. – С. 417-421.
- 5 Круглик А. Д. Лексические и грамматические средства реализации стратегии дистанцирования в романе А. Мердок «Время ангелов» // *Международные отношения: история, теория, практика: материалы XII науч.-практ. конф. молодых ученых фак. междунар. отношений Белорус. гос. ун-та*. – Минск: БГУ, 2022. – С. 495-499.
- 6 Entzminger, B. (1995) "Emotional Distance as Narrative Strategy in Elizabeth Spencer's Fiction", *The Mississippi Quarterly. The Johns Hopkins University Press*, vol. 49, no. 1, pp. 73-87.
- 7 Nirwinastu, D. G. (2021) "Oppression towards Women as depicted in Marge Piercy's Selected Poems", *Journal of Language and Literature*, vol. 21, no. 2, pp. 453-463. DOI: 10.24071/joll.v21i2.3722.
- 8 Zhao, Ju. (2021) "Strategies of Pragmatic Distance Employed in English Writing by Chinese College Students" *Journal of South Asian Studies*, no. 9(2), pp. 79-84. DOI: 10.33687/jsas.009.02.3332
- 9 Andoko, D., Nurisnaeny, P. S., Wicaksono, P. and Isma, W. (2024) "Women in Intelligence: A Dynamic and Integrative Literature Review" *Gender Issues*, no. 41(3), pp. 1-22. DOI:10.1007/s12147-024-09331-x.
- 10 Gustavsson, M. (2024) "Fishing businesses, women's entrepreneurship, and the performance of femininity" *Journal of Rural Studies*, no. 108, pp. 1-9. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2024.103305.
- 11 Forbes Woman (2024), available at: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/491078-bor-ba-s-domogatel-stvami-i-samoironia-kak-zensiny-dobivalis-ravnopravia-v-xxi-veke> (Accessed 05.12.2024)

12 Duden. Deutsches Universalwörterbuch: Das umfassende Bedeutungswörterbuch der deutschen Gegenwartssprache“. 9. überarb. Aufl. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 2019. 2144 S.

13 Pollatschek N. (2018) *Das Unglück anderer Leute*. München: Goldmann Verlag.

14 Трауб М. *Бедабеда* [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=83314 (дата обращения: 08.12.2024)

Материал поступил в редакцию журнала 24.09.2025

Прагматикалық аспект стратегиясын дистанцирования әйелдер нарративе (мысалы, неміс және орыс тілді көркем шығармалар)

Я.В. Зубенко¹, Л.А. Нефедова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан

²Челябі мемлекеттік университеті, Челябин, 454001, Ресей

Зерттеу неміс және орыс тілді әдебиеттер мысалында әйелдер әңгімесіндегі қашықтық стратегиясын талдауға арналған. Бұл стратегия авторлық дауысты қалыптастыруда, әлеуметтік нормаларды түсінуде және оқырманмен қарым-қатынаста шеуші рөл атқарады. Жұмыстың мақсаты-қашықтық стратегиясының прагматикалық аспектісін зерттеу, оның авторлық ниетті жеткізудегі функционалдық рөлін және әртүрлі лингвомәдени контексттерде қолдану ерекшеліктерін анықтау. Негізгі міндеттерге "әйелдер әңгімесі" және "қашықтық стратегиясы" ұғымдарын анықтау, оларды жүзеге асырудың тілдік тәсілдерін талдау және мәдени ерекшеліктерді анықтау кіреді. Зерттеу ғылыми және практикалық маңыздылыққа ие, баяндау әдебиетінің гендерлік аспектілері туралы түсінікті кеңейтеді және әдебиеттегі әйелдер тәжірибесінің механизмдері туралы білімді тереңдетеді. Жұмыста лингвомәдени, прагматикалық және салыстырмалы-салыстырмалы тәсілдер, сондай – ақ зерттеуге жан-жақты көзқарасты қамтамасыз ететін интерпретация, дискурс және стилистикалық талдау әдістері қолданылды. Негізгі нәтижелер неміс тіліндегі әдебиеттегі алыстау стратегиясы рационализация мен символизмге баса назар аударатынын көрсетеді, ал орыс тіліндегі мәтіндер эмоционалды құрылымдар мен теріске шығаруларға толы. Сондай-ақ, әңгімелердің екі түрі де ішкі қатығыстарды көрсету және ұжымдық нормаларды түсіну үшін қашықтық стратегиясын қолданатынын анықталды. Сонымен қатар, зерттеу алыстату стратегиясы дәстүрлі гендерлік рөлдерді деконструкциялауға ықпал етіп, әйелдер тәжірибесін жаңа түсіндіру үшін кеңістік құратынын көрсетті. Алайда, екі жағдайда да Стратегияның прагматикалық мақсаты Мәтінді түсіндіруді жандандыру және стереотиптерді жою болып табылады. Зерттеудің құндылығы оның гендерлік лингвомәдениетті зерттеуге қосқан үлесі, бірегей авторлық позицияларды қалыптастырудағы қашықтықтың рөлін көрсету және оқырманның қабылдауына әсер етуінде көрінеді. Жұмыстың практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін көркем мәтіндерді талдау, гендерлік лингвистика, мәдениетаралық коммуникация курстарын әзірлеу және эмоционалды тәжірибелермен жұмыс істеу механизмдерін тереңірек түсіну үшін қолдану мүмкіндігі болып табылады.

Кілт сөздер: әңгіме, әйелдер әңгімесі, прагматика, қашықтық стратегиясы, лингвомәдениет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Zhakulaev, A. M., Takirov, S. U., Mingazova, L. I. (2023) “Narrative and Historical Discourse” *Keruen*, no. 78(1), pp. 112-122. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-10>
- 2 Зубенко Я. В. Әйелдер әңгімесінің функционалды-прагматикалық аспектісі (неміс және орыс тілді көркем шығармалар негізінде): дис. ... канд. ... фил. ғылымдар. Челябині, 2023. – 228 б.
- 3 Ратохина А. С., Ленец А. В. Ұлыбритания парламентшілерінің коммуникативті мінез-құлқындағы алшақтық стратегиясының лингвистикалық көрінісі // Филология ғылымдары. Теория және практика мәселелері. Тамбов: Грамота, 2017. № 12(78): 4 бөлікте 2-бөлім. – Б. 138-141.
- 4 Круглик А. Д. Модальдылық тұлғааралық қарым-қатынаста дистанциондық стратегияны жүзеге асыру құралы ретінде // Халықаралық қатынастар: тарих, теория, практика: XI ғылыми-практикалық материалдар. конф. жас ғалымдар факультеті. халықаралық Беларусь қатынастары. мемл. унив. – Минск: БМУ, 2021. – Б. 417-421.
- 5 Круглик А. Д. Мердоктың «Періштелер уақыты» романындағы дистанциялық стратегияны жүзеге асырудың лексикалық-грамматикалық құралдары // Халықаралық қатынастар: тарих, теория, практика: XII ғылыми-практикалық материалдар. конф. жас ғалымдар факультеті. халықаралық Беларусь қатынастары. мемл. унив. – Минск: БМУ, 2022. – Б. 495-499.
- 6 Entzminger, B. (1995) “Emotional Distance as Narrative Strategy in Elizabeth Spencer's Fiction”, *The Mississippi Quarterly. The Johns Hopkins University Press*, vol. 49, no. 1, pp. 73-87.
- 7 Nirwinastu, D. G. (2021) “Oppression towards Women as depicted in Marge Piercy’s Selected Poems”, *Journal of Language and Literature*, vol. 21, no. 2, pp. 453-463. DOI: 10.24071/joll.v21i2.3722.
- 8 Zhao, Ju. (2021) “Strategies of Pragmatic Distance Employed in English Writing by Chinese College Students” *Journal of South Asian Studies*, no. 9(2), pp. 79-84. DOI: 10.33687/jsas.009.02.3332
- 9 Andoko, D., Nurisnaeny, P. S., Wicaksono, P. and Isma, W. (2024) “Women in Intelligence: A Dynamic and Integrative Literature Review” *Gender Issues*, no. 41(3), pp. 1-22. DOI:10.1007/s12147-024-09331-x.
- 10 Gustavsson, M. (2024) “Fishing businesses, women’s entrepreneurship, and the performance of femininity” *Journal of Rural Studies*, no. 108, pp. 1-9. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2024.103305.
- 11 Forbes Woman (2024), available at: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/491078-bor-ba-s-domogatel-stvami-i-samoironia-kak-zensiny-dobivalis-ravnopravia-v-xxi-veke> (Accessed 05.12.2024)
- 12 Duden. Deutsches Universalwörterbuch: Das umfassende Bedeutungswörterbuch der deutschen Gegenwartssprache“. 9. überarb. Aufl. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 2019. 2144 S.
- 13 Pollatschek N. (2018) *Das Unglück anderer Leute*. München: Goldmann Verlag.
- 14 Трауб М. *Бедабеда* [Электрон. ресурсы]. – 2019. – URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=83314 (кіру күні: 12.08.2024)

Материал 24.09.2025 баспаға түсті

The pragmatic aspect of the distancing strategy in female narrative (on the example of german- and russian- works of fiction)

Ya. Zubenko¹, L. Nefedova²

¹A. Baitursynuly Kostanai Regional University, Kostanai, 110000, Kazakhstan

²Chelyabinsk State University, Chelyabinsk, 454001, Russia

This study analyzes the use of distancing strategies in female narratives, focusing on German and Russian literature. Distancing strategies are crucial for shaping the authorial voice, understanding social norms, and engaging readers. The purpose of the research is to examine the pragmatic aspects of these strategies and identify their functional role in conveying the author's message, as well as their specific application in different linguistic and cultural contexts.

The study defines key concepts such as “female narratives” and “distancing strategies,” analyzes linguistic methods of implementation, and explores cultural characteristics. Employing linguocultural, pragmalinguistic, and comparative approaches, along with interpretation, discourse, and stylistic analysis, the research provides a comprehensive examination of the topic.

The findings reveal that in German literature, distancing strategies emphasize rationalization and symbolism, while Russian texts rely more on emotional constructions and negations. In both contexts, these strategies are used to express internal conflict, reflect collective norms, and deconstruct traditional gender roles, creating space for new interpretations of female experiences. The pragmatic aim in both literatures is to enrich interpretation and challenge stereotypes.

The study contributes to gender linguocultural research by demonstrating the role of distancing strategies in shaping unique authorial perspectives and influencing reader perceptions. Practically, the findings can inform literary analysis, the development of courses on gender linguistics and intercultural communication, and the understanding of mechanisms underlying emotional experiences in narrative literature.

Key words: narrative, female narrative, pragmatics, distancing strategy, linguoculture.

REFERENCES

- 1 Zhakulaev, A. M., Takirov, S. U., Mingazova, L. I. (2023) “Narrative and Historical Discourse” Keruen, no. 78(1), pp. 112-122. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-10>
- 2 Zubenko Ya. V. Funkcional'no-pragmaticheskij aspekt zhenskogo narrativa (na materiale nemecko- i russkoyazychnyh hudozhestvennyh proizvedenij) [Functional and pragmatic aspect of female narrative (on the example of German- and Russian works of fiction)]: dis. ... kand. fil. nauk [diss. cand. of phil. sciences]. Chelyabinsk, 228 (2023). [in Russian]
- 3 Ratochina A. S., Lenec A. V. Lingvisticheskaya reprezentaciya strategii distancirovaniya v kommunikativnom povedenii parlamentariev Velikobritanii [Linguistic representation of the distancing strategy in the communicative behavior of UK parliamentarians], Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological sciences. Theoretical and practical issues]. Tambov: Gramota, 12(78): 4(2), 138-141 (2017). [in Russian]
- 4 Kruglik A. D. Modal'nost' kak sredstvo realizacii strategii distancirovaniya v mezhlichnostnoj kommunikacii [Modality as a means of implementing the distancing strategy in interpersonal communication], Mezhdunarodnye otnosheniya: istoriya, teoriya, praktika: materialy XI nauch.-prakt. konf. molodyh uchenykh fak. mezhdunar. otnoshenij Belorus. gos. un-ta [International relations: history, theory, practice: materials of the XI scientific-practical. conf. of young scientists of the faculty of international. relations of the Belarusian state university]. Minsk: BSU, 417-421 (2021). [in Russian]
- 5 Kruglik A. D. Leksicheskie i grammaticheskie sredstva realizacii strategii distancirovaniya v romane A. Merdok «Vremya angelov» [Lexical and grammatical means of implementing the distancing strategy in the novel "The Time of Angels" by I. Murdoch], Mezhdunarodnye otnosheniya: istoriya, teoriya, praktika: materialy XI nauch.-prakt. konf. molodyh uchenykh fak. mezhdunar. otnoshenij Belorus. gos. un-ta [International relations: history, theory, practice: materials of the XII scientific-practical. conf. of young scientists of the faculty of international. relations of the Belarusian state university]. Minsk: BSU, 495-499 (2022). [in Russian]
- 6 Entzminger, B. (1995) “Emotional Distance as Narrative Strategy in Elizabeth Spencer's Fiction”, *The Mississippi Quarterly. The Johns Hopkins University Press*, vol. 49, no. 1, pp. 73-87.

- 7 Nirwinastu, D. G. (2021) "Oppression towards Women as depicted in Marge Piercy's Selected Poems", *Journal of Language and Literature*, vol. 21, no. 2, pp. 453-463. DOI: 10.24071/joll.v21i2.3722.
- 8 Zhao, Ju. (2021) "Strategies of Pragmatic Distance Employed in English Writing by Chinese College Students" *Journal of South Asian Studies*, no. 9(2), pp. 79-84. DOI: 10.33687/jsas.009.02.3332
- 9 Andoko, D., Nurisnaeny, P. S., Wicaksono, P. and Isma, W. (2024) "Women in Intelligence: A Dynamic and Integrative Literature Review" *Gender Issues*, no. 41(3), pp. 1-22. DOI:10.1007/s12147-024-09331-x.
- 10 Gustavsson, M. (2024) "Fishing businesses, women's entrepreneurship, and the performance of femininity" *Journal of Rural Studies*, no. 108, pp. 1-9. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2024.103305.
- 11 Forbes Woman (2024), available at: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/491078-bor-ba-s-domogatel-stvami-i-samoironia-kak-zensiny-dobivalis-ravnopravia-v-xxi-veke> (Accessed 05.12.2024)
- 12 Duden. Deutsches Universalwörterbuch: Das umfassende Bedeutungswörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. 9. überarb. Aufl. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 2019. 2144 S.
- 13 Pollatschek N. (2018) *Das Unglück anderer Leute*. München: Goldmann Verlag. [in German]
- 14 Traub M. Bedabeda [Bedabeda] (2019). Available at: http://loveread.ec/view_global.php?id=83314 (accessed: 08.12.2024)

Received: 24.09.2025

МРНТИ 17.07.41

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp191-208](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp191-208)

Л.А. Крылова¹, А.Ж. Кадыров¹, С.В. Мисяченко¹, Е.И. Туровская²

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан

²Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

АРХЕТИП УСАДЕБНОГО САДА В ИДИОСТИЛЕ А.С. ПУШКИНА И Н.В. ГОГОЛЯ

Среди универсалий русской классической литературы сад занимает особое место. Писатели-классики создали целую галерею садов как полноправных героев произведений, куда вошли не только исторические дворцовые, но усадебные сады. В литературоведении образ сада в тексте художественного произведения представлен узко как тема, мотив, пейзаж. В таком контексте сад теряет свою специфику как уникального микромира, культурного архетипа, мирового символа духовных и нравственных ценностей, полноправного героя произведения. Чтобы постичь ценностно-смысловой мир сада, необходимо погрузиться в культуру его времени. Исследователи мало обращают внимание на садовую символику его цветов, деревьев и кустарников, а они входят в образную систему произведения и служат не только выражением авторской идеи, но и высвечивают характер и шкалу ценностей героев произведений. «Язык цветов и деревьев» и их символика является частью исторического быта русской дворянской культуры. Русская классика запечатлела на своих страницах сады разных европейских стилей. Что касается усадебных садов, то следует отметить, что они не были европейской копией, а зависели от вкуса и предпочтения владельцев сада. В статье проанализировано 7 садов в произведениях А.С. Пушкина «Капитанская дочка», «Евгений Онегин», «Дубровский» и Н.В. Гоголя «Мертвые души». Восприятие и осмысление сада как культурного архетипа познается через анализ семантики его стиля и ключевых функций; постижения символики флористического

пространства сада и флорообразов героев, определение особенностей пушкинского и гоголевского идиостиля при описании усадебного сада и его ипостасей.

Ключевые слова: усадьба, архетип сада, райский сад, ипостаси, флорообразы, флористические мотивы, сенсорное пространство, идиостиль, архитектура сада.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Русская классическая проза XIX века в жанровом плане представляет собой доминирование, как правило, усадебного романа или усадебной повести. Усадьба не может существовать без такой культурной ценности, как сад. Сад – это не пейзаж, это культурный код, обеспечивающий гармоническое пространство усадьбы. Он обладает несколькими ключевыми функциями: культурно-исторической, культурно-бытовой, эстетической, символической и бытийной. Российский исследователь В.Н. Топоров первым увидел в русской поэзии не только «единый текст сада», но и определил наивысшие его ипостаси: сад-космос, сад-эпифания, сад-откровение, сад-искупление, сад-воспоминание, сад-свидание, сад-надежда, сад-поэзия, сад-бессмертие. Исследователь правомерно использовал богословский термин «ипостась», поскольку никто из поэтов и писателей никогда не забывал, что земные сады имеют корневое родство с сакральным райским садом. Данный термин часто используется в философии и культуре в переносном значении как сущность.

Актуальность данной работы заключается в том, что анализ архетипа усадебного сада в русской картине мира отражает нравственные и эстетические, социальные и философские представления и идеалы своего времени, связи с прошлым и будущим и знакомит с разными ипостасями русского усадебного сада. При изучении усадебной прозы в вузе и школе необходимо обращаться к архетипу усадебного сада, который обеспечивает погружение в культурно-исторический и семейно-родовой мир русской усадьбы. Безусловно, органика образа сада в поэтическом тексте отличается от прозаического, но ипостаси сада можно определить не только в поэзии, но и в прозе. У писателей-классиков можно встретить многие ипостаси сада, которые определены исследователем в поэзии, но прозаики открыли и описали новые ипостаси сада, которых не встретишь в поэзии. Однако, на сегодняшний день мы не встретили исследований, где бы был представлен кластер ипостасей усадебного сада в прозе первой и второй половине XIX века.

Рукотворный усадебный сад создавался для внутреннего диалога с его владельцем и членами его семьи. Просвещенные владельцы родовых усадеб, понимая культурную и философскую ценность сада, стремились внести в пространство сада, помимо дендрария и флоры, архитектурные культурные составляющие: аллеи, беседки, скамейки, клумбы, пруды, зелёные кабинеты и другие садовые компоненты. Переноса стиль европейского сада в пространство своей усадьбы, владелец адаптировали его под свой вкус, который зависел от его образованности и культуры. Там, где это отсутствовало, появлялись сады-утопии, сады-пародии, сады-гримасы, сады-карикатуры.

В 2004 году исследователь К.И. Шарафадина в докторской диссертации «Язык цветов» в русской поэзии и литературном обиходе первой половины XIX века (источники, семантика, формы) впервые обратилась к цветам как культурной традиции, которая отражается в быте, этикете и в альбомной традиции русского дворянства. Именно эта работа дала нам возможность обратиться к символике цветов и деревьев усадебного сада в прозе Пушкина и Гоголя. Поскольку культурное пространство сада, его дендрарий и флора входят в образную систему художественного произведения и являются средством выражения не только авторской идеи, но и постижения внутреннего мира владельцев сада и его посетителей. Фокус анализа сосредоточен на специфике сенсорного пространства сада и его воздействие на психологическое состояние героев. Внимание сконцентрировано на исследовании символики садовых цветов, кустарников и деревьев, которые были традиционными для русской усадьбы, а именно: березы, дуба, липы, рябины, клёна, сирени, розы, лилии, ландыша, шиповника.

ВВЕДЕНИЕ

В истории человечества сад являлся в разных ипостасях: образом мироздания, мировым деревом и видом искусства. Начиная с середины XIX века и по сегодняшний день, сад находится в реестре архитектуры. Словарь русской ментальности дает следующее толкование сада – это «воплощение красоты, добра и блага как символ рая» [1, 200]. Появление на Руси садов учёные связывают с влиянием Востока, поскольку представление о саде-рае зародилось именно там. Академик Д.С. Лихачёв, исследуя семантику садово-парковых стилей, отмечал, что «в христианском и мусульманском мире сад является земным раем» [1, 11], а сад Эдема выражает вечную аксиому: «сад – это книга, по которой можно «прочитать» Вселенную, но сад – книга особая: она отражает мир только в его доброй и идеальной сущности» [1, 24]. Ключевыми ценностями сада являются красота и покой, обладающие целебными силами. Сад создавался как пространство для гармоничного взаимоотношения человека с миром природы, сенсорно воздействуя на его зрение, вкус, слух, обоняние и тактильность. В нём учились и философствовали, влюблялись и созерцали, музицировали и пели, прозревали и постигали духовные знания.

Получив в XVIII веке освобождение от воинской обязанности, дворяне начали создавать сады в родных усадьбах. В этом веке популярными в России были сады классицизма. Родиной садового классицизма была Франция, её Версальский сад поражал мир своим размахом и красотой, создавая атмосферу парадности и величия. В мире началось подражание этому стилю, но в России он не прижился. Такой сад создавался для парадов, садового балета и музыки, а не для отдыха. Здесь предпочитали голландский барокко, наполненный скульптурами и беседками, памятниками, обилием цветов, «зелёными кабинетами» и прудом. Мода на них к тридцатым годам XIX века проходит, и предпочтение отдаётся английским ландшафтным паркам и садам. Пейзажный сад создавался для внутренней жизни человека, для его уединённого созерцания и философствования. Его органика вписывалась в русский национальный пейзаж, внося естественное сочетание рощ, лужаек, дорожек из гравия, а в центре располагался водоём с островом.

Цель статьи – постижение ценностно-смыслового и пародийного мира усадебного сада в произведениях Пушкина и Гоголя начинается с погружения в культуру его времени и осмысление ключевых функций архетипа сада: культурно-исторической, семейно-родовой и символической.

Задачи статьи:

- раскрыть специфику архетипа усадебного сада и его ипостаси у владельцев-помещиков в прозаических произведениях А.С. Пушкина и Н.В. Гоголя;
- определить влияние сенсорного пространства сада на психологию героев произведений;
- постичь бытие сада и его диалог с героями произведения;
- осмыслить ключевые символы и мотивы флоры и дендрария сада;
- выявить особенности пушкинского и гоголевского идиостиля при создании образа усадебного сада и определить его ключевые ипостаси.

Новизна работы – исследование сенсорного и культурного пространства сада и их влияние на симптоматику психологического состояния героев произведения, а также осмысление культурных знаков сада таких, как архитектурные компоненты, символика флоры и дендрария, выявление разных ипостасей усадебного сада,

Гипотеза исследования – усадебный сад не был европейской копией, а зависел от вкуса и предпочтения, образованности и культуры владельца усадьбы. Дворянская усадьба – явление национально-культурное, там, где культурная доминанта отсутствовала или исчезала, то сад обретал отрицательную сущность. Там, где усадьба была культурным явлением, то сад становился культурной ценностью. Идиостиль обоих писателей зависел от того, какую ипостась усадебного сада они описывали – отрицательную или культурную.

Писатели использовали разные стилистические приемы при создании образа усадебного сада.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Анализ данной темы строится на материале фундаментальных работах академика Д.С. Лихачёва «Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей», историка В.О. Ключевского, а также на исследованиях литературоведов и культурологов XX-XXI веков Ю.М. Лотмана, В.Н. Топорова, К.И. Шарафадиной, В.А. Доманского, С.В. Давыдова. В статье цитируется письмо Екатерины Второй к философу Вольтеру об английских садах. Основные методы исследования следующие: культурологический, аксиологический, мифопоэтический.

Первый метод позволяет постичь сад как уникальный рукотворный феномен, имеющий богатую семантику садовых стилей русского усадебного сада и его культурный архетип в произведениях Пушкина и Гоголя. В русской картине мира первой половины XIX века архетип усадебного сада у названных прозаиков предстаёт как хранитель исторической и семейной памяти, как диалог человека и природы, как отражение бытия человека и сада. Характер владельца усадьбы помогают осмыслить вещи, окружающие его, но его «границы внутреннего портрета» может передать только диалог с садом [2] или его отсутствие. Второй метод позволил раскрыть ценностно-смысловую наполняемость архетипа усадебного сада, которая имеет корневую связь с садом Эдема, вбирая красоту, гармонию, покой и сакральность. Третий метод даёт возможность погрузиться в мифопоэтику усадебных цветов и деревьев, осмыслить не только их название, но и символику.

Данный материал был апробирован 17 ноября 2024 года во время проведения мною как научного консультанта международного семинара учителей русского языка и литературы Казахстана, России и Белоруссии в рамках сетевого взаимодействия на базе Первой гимназии г. Петропавловска «Методика эффективного сотрудничества: опыт сетевой коммуникации по теме «Архетип сада в русской картине мира (на материале программных произведений XIX - XX веков)». Международные эксперты дали высокую оценку анализу темы и инновационной методике её изучения в вузе и школе.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Россия XIX века – страна, где есть две столицы, а доминирует в ней нескончаемая провинция. Слово «провинция» изначально понималось как «нестоличность» и имело пренебрежительный оттенок и воспринималось как синоним всему патриархальному, невежественному и нелепому. Классическая проза запечатлела оппозицию «столица – провинция». В первой половине XIX века усадебный и столичный сад широко представлен в прозе А.С. Пушкина, а у Гоголя он ярко использован только в поэме «Мертвые души». Важно было понять, почему автор наделил садом только двух помещиков в поэме, а остальным владельцам усадеб было в нём отказано. В других прозаических произведениях автора имеется целая галерея губернских и уездных садов карикатурного плана. Потребуется осмыслить причины такого образа сада в губернских и уездных городах России первой половины XIX века.

Сад занимает свое особое место в хронотопе русской усадьбы. Оба писателя осознавали его феномен, который заключался в том, что сад всегда растет в будущее, никогда не отрываясь от родной почвы и не меняя своего бытия, подчиняясь только природным циклам. У сада бинарное бытие, умирая, он всегда возрождается, побеждая смерть. В садовом микромире усадьбы деревья, кусты и цветы, дорожки и скамейки, аллеи и «зеленые кабинеты», пруды и беседки имеют свои символические или аллегорические смыслы. У названных классиков сад выражает эстетическое и философское представление о мире и эпохе, в которой жили они и их современники.

Пушкинские ипостаси усадебного сада в романе «Дубровский»

Роман А.С. Пушкина «Дубровский» был написан в 1833 году, а опубликован в 1841 году – через пять лет после смерти автора. В романе есть три усадебных сада: покровский, принадлежащий барину Троекурову, кистенёвский – дворянину Дубровскому и арбатовский – князю Верейскому. Анализ сада позволяет глубже понять психологические портреты владельцев сада и их взаимоотношения с окружающим миром. Старинная усадьба Троекурова состояла из бельведера огромного, каменного дома, пятиглавой церкви с колокольной и старинного сада. Её большие размеры – это не только дань моде на архитектурный стиль классицизма XVIII века, но это и желание предков героя увековечить память о своём древнем дворянском роде и закрепить традиции. При Кириле Петровиче традиции рода угасали, уступив место самодурству и тщеславию. Не случайно автор называет героя не дворянином, а барином, у которого атрофировано эстетическое чувство природы, а мировидение узкое и ограниченное. Теперь его гордостью является псарня и лазарет для собак, предпочтение отдается застолям, розыгрышам и охоте, где жертвой и добычей становится не только зверь, но и человек.

Владелец огромного сада никогда не проявлял к нему интереса. Сад давно утратил свою поэзию и стал местом неволи. По воле хозяина с превращается в место прогулок молодых затворниц крепостного гарема. Троекуров никогда не показывал его своим гостям. Исключение сделал только для князя Верейского, но «старинный сад с его стриженными липами, четырехугольным прудом и правильными аллеями ему не понравился» [3, 173]. Сад классицизма достался Троекурову по наследству и давно вышел из моды, поэтому он не понравился князю-европейцу, который предпочитал эстетику модного английского сада. Любимым деревом русской усадьбы была медоносная липа. Её ботаническая особенность – липкость листьев и коры, отсюда пошло и название этого дерева. Сердцевидная её листва отождествлялась славянами с богиней любви и красоты – Ладой. Это женское дерево является символом нежности и красоты. Липовые аллеи создавали уединённость для свиданий, дружеских прогулок и созерцания красоты. По европейской традиции садового классицизма липы подстригались, хотя к этому времени их уже перестали стричь в России. Подстриженные липовые аллеи не располагали к уединению влюблённых. В саду классицизма, как точно заметил В.А. Доманский, «роман Маши Троекуровой и Владимира Дубровского, лишенный семантических знаков усадебного романа, заранее был обречен на неудачу» [4, 214].

Тайные встречи Маши с Владимиром Дубровским проходят в покровском саду, где он и признаётся ей в любви. Герой, видя её в белом платье в глубине сада, сравнивает с «небесным видением» [3, 171]. Ради любви он отказался от мщения её отцу за предательство своего отца. Последняя встреча состоялась в саду летней тихой лунной ночью. Герой предложил девушке стать ее покровителем, чтобы уберечь от нежеланного брака со старым князем Верейским. Дуб с дуплом Владимир определил местом, куда девушка, решившись с ним бежать, опустит кольцо в дупло. В славянском этнокультурном и фольклорном дендрарии дуб занимает почётное место за свои неповторимые природные свойства: крепость, долголетие, мощь. Он олицетворяет мужское начало: силу, твердость духа. Этими качествами обладает и Владимир Дубровский. Он выпускник столичного кадетского корпуса, гвардейский пехотный офицер. Покровский сад стал символом несчастья для него и Маши. Закрытая на замок, девушка не смогла воспользоваться его предложением и была насильно обвенчана со старым князем. В черновиках писателя история этих героев имела продолжение. Когда героиня станет вдовой, в это время из заграницы возвращается Дубровский.

В поместье дворян Дубровских рукотворный сад отсутствовал, его окружала березовая роща. Андрей Гаврилович дорожил ею, зная цену этому дереву. В славянской традиции береза – почитаемое дерево-оберег, названная по цвету коры. Её светлость выделялась особо и воспринималась как сакральная. Белый цвет в русской ментальности является символом красоты, чистоты и святости. В памяти народа закрепились её ключевые полезные свойства: согревала и освещала, мыла и лечила, дарила красоту. Воспетая веками не только в

фольклоре, но и в поэзии и искусстве, она не случайно стала культурным концептом России. Исследователь-лингвист В.А. Маслова рассматривает её как составную часть русской языковой картины мира, как «этнокультурную метафору», в которой «отражается особое русское восприятие – через символику, мифологические и лингвистические коды», становясь «одним из ключевых элементов национального концепта «Родина» [5, 82].

Отец Дубровского не стремился европеизировать своё поместье, для него важнее было сохранить родной национальный пейзаж. Естественная природа радует сердце и укрепляет дух. Символично, что в последний путь его гроб понесли рощею, как прощание с природным садом. Его мироощущение и уклад жизни неразрывно связаны с крестьянским бытом. Дубровский-младший видит и понимает красоту природного сада, находит в нем успокоение души после смерти отца. Герой уходит в бунт против судебного произвола. С потерей березовой рощи он почувствовал утрату личной гармонии, выйдя на тропу разбоя. В финале романа герой во имя чести и памяти отца уходит с этой тропы и покидает родной край.

На берегу озера расположена роскошная усадьба-замок князя Верейского. Его дорогой английский сад не вписывался в местный волжский пейзаж и смотрелся чужаком-иностранцем. Сад вобрал пять видов искусств: архитектуру каменную и зелёную, скульптуру, картинную галерею, музыку (духовой оркестр), которые сенсорно воздействуют на все чувства посетителей. Пространство княжеского сада включает культурные знаки двух стилей: рококо и раннего романтизма. Эти европейские садовые стили создавались для прогулок, забав и отдыха. В саду присутствуют два культурных знака рококо: первый – «густозелёный луг, на котором паслись швейцарские коровы» [3, 175]. Для этого стиля, как известно, характерен буколический пейзаж, демонстрирующий сельскую жизнь-идиллию. Второй – представлен искусственной пещерой и гротами на озерных островах. Доминируют в саду культурные знаки раннего романтизма, а именно: беседка, озеро с островами, мраморная статуя, памятник с таинственной надписью, духовой оркестр и вечерний фейерверк. В беседке у озера князь угощал Троекуровых изысканным кофе, это тоже элемент стиля рококо и романтизма.

Экскурсия по княжескому саду вызвала у Маши чувство восхищения, но на другой день желания пройтись вновь по саду у девушки не возникло. Этот сад предназначен для праздной жизни, бесцельных прогулок и тщеславного наслаждения, а не для души. Такой сад не вдохновляет, не озаряет, не лечит. Всё это указывает на атрофию русской души хозяина Арбатова. Герой, будучи русским по крови, предаёт родную культуру, умышленно забывает её и становится чужим среди своих. Европейская красота сада и изысканность обращения с Троекуровыми не изменила душу князя, она осталась черствой и надменной. Плач и мольба юной девушки отказаться от брака, оставили его непреклонным.

Царскосельский английский сад-счастья в романе «Капитанская дочка»

В романе А.С. Пушкина «Капитанская дочка» дворцовый Царскосельский сад предстает как полноправный герой произведения, отражающий исторический контекст эпохи в координатах русского бунта, возглавляемого донским казаком Емельяном Пугачевым. Известно, что в эпистолярном диалоге с философом Вольтером Екатерина II восхищалась садами: «...люблю до безумия Английские сады, кривые дорожки, отлогие холмы, озерам подобные пруды, архипелаги на твердой земле, а к прямым дорожкам, однообразным аллеям чувствую величайшее отвращение к прямым дорожкам, к однообразным аллеям. Ненавижу фонтаны, которые принуждают воду течь совсем против своей природы; стати собраны в галереи, в кривые переходы и прочее» [6, 104]. Это свидетельствует о том, что Екатерина Великая не любила парадные сады классицизма.

В судьбе Петра Гринева и Маши Мироновой дворцовый сад сыграл судьбоносную роль и стал символом спасения и счастья. Только в пейзажном саду мог произойти эмпатический диалог императрицы и героини, располагающей к пониманию и доверию. Эпиграфом к роману служит русская пословица, представленная только первой частью: «Береги честь смолоду». Однако Пушкин не забывает и о второй её части. Исследователями давно замечено, что главные герои романа облачаются порой не в свои одежды. Не является

исключением и императрица, которая прогуливается в парке «в белом утреннем платье, ночном чепце и душегрейке» [7, 319], в таких одеждах она никак не похожа на венценосную особу.

Утром капитанская дочка, переодетая в крестьянское платье, вошла в осенний дворцовый сад. Его пространство в свете солнца напоминает пастельную картину, для которой характерны мягкие, нежные, воздушные полутона. Осенняя садовая пастель создаёт атмосферу онтологической красоты и покоя. Локусы сада наполнены сиянием и спокойствием: широкое озеро и лебеди, плывущие по нему, и прекрасный луг, и деревья. Возникает ощущение, будто сад успокаивает читателя и сигнализирует о помиловании Петра Гринёва. Царскосельский сад спасает и дарует возлюбленным воссоединение.

Маша Миронова увидела императрицу, гуляющую по парку с собачкой: «Ей казалось лет сорок. Лицо её, полное и румяное, выражало важность и спокойствие, а голубые глаза и лёгкая улыбка имели прелесть неизъяснимую» [7, 319]. Осенние пастельные краски сада благотворно влияли на душевное состояние Екатерины II. Об этом красноречиво говорят её глаза и улыбка. В сцене диалога с Машей Мироновой автор даёт бинарный портрет её Величеству. С одной стороны, знатная дама, с другой – вспыльчивая императрица, когда капитанская дочка не согласилась с её отрицательной оценкой Гринёва. Утренняя умиротворённая картина сада и прямое обращение к ней героини, приехавшей за милостью, способствовали пробуждению душевного отклика императрицы на историю Петра Гринёва. Милость была дарована: казнь заменена на вечное поселение в Сибири. Для капитанской дочки этот сад стал пространством надежды и милосердия. Сад помогает героям сохранить человечность в условиях жестокого мира и обрести душевное равновесие.

Портрет Екатерины II в этом романе до сих пор остаётся дискуссионным, потому что Пушкин отказался от парадного портрета императрицы. В ряде работ известных литературоведов, а вслед за ними и школьные учителя до сих пор продолжают утверждать, что автор снял величественный лоск с образа императрицы. Исследователь Ю.М. Лотман опроверг такую точку зрения, поскольку бытовое изображение императрицы как человека не отрицает ее державность. Царскосельский сад в контексте истории Петра Гринёва и его невесты предстал у автора в своей наивысшей ипостаси как сад-счастья, способный пробудить у венценосной дамы чувство милосердия. В 30-е годы у Пушкина – историка и философа сложилось глубокое понимание того, что человеческая простота составляет основу величия. Категорию милосердия Пушкин возводит в ранг главной добродетели Власти.

Романтический усадебный сад- душа и сад-память в романе «Евгений Онегин»

Усадебный сад семейства Лариных по своему ландшафту представляет собой романтический сад, не имея ограды, он сливался с окружающим пространством. Татьяна Ларина находится с ним в полной гармонии: понимает его душу, находит в нём внутренний покой и спасение в трудных жизненных ситуациях. В своем письме к Онегину Татьяна задает вопрос: «Кто ты, мой ангел ли хранитель / Или коварный искуситель...», бинарность ее чувства идёт от неопытности её души [8, 60]. Услышав экипаж Онегина, подъезжающего к усадьбе, она бежит в сад, «чтоб трепет сердца в ней затих» [8, 65]. Героиня бежала в сад через «Куртины, мостики, лужок, / Аллею к озеру, лесок, / Кусты сирен переломала, / По цветникам летя к ручью, и задыхаясь, на скамью / / Упала...» [8, 63-64]. Читая французские романы, героиня мечтает о романтической любви: «Тоска любви Татьяну гонит, / И в сад идет она грустить...» [8, 52]. Ее влюбленность не предполагает кокетства и игры.

В «Евгений Онегин» цветы связаны не только с садом-свидания, но соотносены с его главными героями. В тексте произведения образ цветка имеет бинарную функцию: природно-ботаническую и культурную традицию. Исследователь К.И. Шарафадина заметила, что цветы, обозначенные автором, отражают «бытовую, этикетную и альбомную традиции дворянского класса» первой трети XIX века [9, 31]. Пушкин наделяет не всех своих героев флористическими эмблемами, есть герои, которым в этом отказано и надо понять, по каким причинам. Пушкин не случайно флороземблемой Татьяны выбрал сирень, потому что

этот цветок не встречался в альбомах дворянских девушек, т.е. не являлся альбомным штампом. Татьяна любит природу, а значит и садовую красивую сирень.

Сирень в начале XVIII века была завезена в Россию Петром I, но востребованной в садово-парковых пространствах стала только в XIX веке. Согласно античной легенде Пан – бог лесов и лугов, повстречав прекрасную речную нимфу Сирингу, решил заговорить с ней, но та испугалась и убежала, превратившись в благоухающий куст с нежными лиловыми цветами. Имя нимфы стало латинским названием сирени. В России ее называли синелью, от слова «синий», поскольку этот цвет был один из её оттенков. Этим флорообразом автор подчеркивает духовную исключительность своей героини, поскольку она его «милый идеал».

Во времена Пушкина этот цветок ещё не имел единого названия. Цветы называли по-разному: «синель», «сирены», «сиринга». Поэт выбрал множественное число «сирены», которые, как верно заметила исследователь, отсылают «своей омонимичностью к мифологическим сиренам» [9, 35], известные своим волшебным пением увлекать и заманивать мореходов, и те гибли в морской пучине. В этом контексте автор подчеркивает духовную чистоту Татьяны, которой не свойственно заманивание и завлечение Онегина. Интересно, что в то время автор ещё не знал, что в будущем этот цветок в родном отечестве станет символом первой любви.

Объяснение Онегина с Татьяной произойдёт в саду у озера. Бегущая туда героиня, переполненная сильным волнением, «ломает» кусты опавшей сирени, которая становится символическим знаком скорого расставания героев. Когда её сестра Ольга, выйдя замуж, покинула родное семейство, Татьяна в печали смотрит на опустелый осенний сад. Психологический пейзаж раскрывает тягостное одиночество героини, заставляя её вновь подумать о далёком Онегине и погибшем Ленском. Она посетила сад и библиотеку усадьбы героя. С этого момента начинает пробуждаться её сердце, наступает прозрение и взросление её души.

Татьяна – «милый идеал» Пушкина, потому что она впитала в своей семье национальные ценности и им не изменяет. Авторское отношение подчеркивается и в выборе имени героини, и мотивах поведения, и отношении к природе, саду и русской зиме. Героиня была честной при выборе мужа. Её выбор был по велению её души. Им стал генерал, участник войны 1812 года. Муж Татьяны – личность доблестная и честная. Его боевые раны свидетельствуют о том, что он не жалел живота на поле брани. Татьяна в диалоге с Онегиным подтвердила этот факт: «муж в сраженьях изувечен» [8, 163]. Героиня, став княгиней, продолжает нести в мир гармонию. На светском петербургском рауте она единственная излучает внутреннюю духовность. Все присутствующие оказывают ей знаки внимания и почтения, но героиня выше этого и мечтает о жизни усадебной: «Сейчас отдать я рада / Всю эту ветошь маскарада, / Весь это блеск, и шум, и чад/ За полку книг, за дикий сад, / За наше бедное жилище...» [8, 163]. Петербург для героини – город-маскарад. Татьяна предана родной усадьбе, саду-памяти и находится в гармонии с миром природы.

У автора Ольга и Онегин не имеют цветка-эмблемы. Оба героя абсолютно равнодушны к саду и цветам, поскольку для них они не представляют никакой ценности. У столичного жителя была возможность посетить сад родного дяди, но садовый мир скучен для Онегина-денди. Ландыш и лилия – флористические портреты Ольги в её альбоме, они даны в восприятии героя Ленского, а не автора. Герой «характеризует свою идеальную возлюбленную системой флорошифров, восходящих к альбомной поэтике» своего времени [9,31]. Сестра Татьяны не обладает даром любви, которую олицетворяет ландыш, и нет в ней духовной чистоты лилии. Не случайно героиня так быстро забыла Ленского, а осенью вышла замуж за улана.

Флороэмблемой для Ленского автор выбирал шиповник. Цветущий шиповник в соседстве с сосной дан автором в описании могилы героя, «природная «эпитафия» сосны и цветущего шиповника вносила в облик погибшего поэта пафос героизации» [9, 34]. В Ленском-романтике живет ожидание героического поступка, но жизнь, окружающая его, не

дает поводов для этого. Денди «взбесил» его в оценке категории любви. Герой предпочитает дуэль, от которой его отговаривают, решая защитить любовь от коварства, свой романтизм от скептицизма Онегина. Ленский перед дуэлью читал Шиллера «Коварство и любовь» и шёл защищать не Ольгу, а идею любви, усвоенную им у немецких романтиков. Его гибель совершает глубокий драматический перелом в судьбе Онегина, герой понимает, что чувство превосходства, которым он так гордился, оказалось мнимым. Этим открытием Онегин был подавлен. По характеру и мировидению Ленский-романтик и влюбленный поэт. На наш взгляд, если бы герой не погиб на дуэли, то его флорообразом всё равно был бы шиповник, который на «языке цветов» означает весну и поэзию. Два этих начала доминируют в портрете и характере Владимира Ленского.

Онегин в восприятии Татьяны ассоциируется с «сумраком липовых аллей», а во сне с лесом [8, 80]. Оба сравнения подчеркивают доминирование в герое затемненного начала. Великий историк В.О. Ключевский хотел понять истоки формирования в русском обществе человека онегинского типа. Он обратился к родословной героя, начиная с прапрадеда и заканчивая его отцом. Историк доказал, что предки героя являются недорослями, обучающимися за границей и «из рода в род передавали приобретённые ими нравственные и умственные вывихи и искривления» [10, 88]. Отец Евгения тоже обучался за границей, вернувшись в Россию, занял административную должность, но всё время тосковал по европейскому комфорту и веселью. Историк обратил внимание на то, что русского европейца сама Европа воспринимала как «переодетого по-европейски татарина, а в глазах своих он казался родившимся в России французом» [10, 95]. Пушкину хватило одной строчки, чтобы передать соль личности отца Онегина: «Служил отлично благородно, долгами жил его отец, давал три бала ежегодно и промотался наконец» [8, 211].

Увлечение европейским Евгений унаследовал от отца. Подражание иностранному в крови героя, предки и отец привили это на генетическом уровне. Поверхностное французское обучение и воспитание в детстве и отрочестве не коснулось души и сердца героя. В молодости очарованный английским модой Евгений стремится стать денди. Освоив чужие культурные коды и не впитав ценности своего национального кода, русский европеец не вписался в русскую картину мира. Только Татьяна Ларина смогла просветлить и духовно обогатить Евгения Онегина, но герой оценил её слишком поздно.

Автор показал два полюса жизни главных героев – столичный и усадебный, выразив своё собственное предпочтение жизни в деревне. Там в провинциальной русской усадьбе есть тот самобытный мир ценностей, который утерян в европеизированных столицах России. Усадьба и сад для Пушкина есть выражение русского миропорядка, который хранит ключевые ценности национального бытия.

Гоголевские сады в поэме «Мёртвые души»: сад-пародия и сад-вселенная

Знакомство читающей России с образом русской провинции первой половины XIX века началось с острой критики её в произведениях Н.В. Гоголя. Писатель раскрыл пошлость провинциального бытия и карикатурно описал сцены жизни губернского города NN в «Мёртвых душах». Это собирательный город, который составлен из многих реальных данных, подмеченных автором в разных концах большой империи. Перед читателем город-символ, вобравший в себя всё дурное, что было в России этого времени. Есть в нем городской сад-пародия, сад-карикатура. Это пустой сад с карликовыми деревьями, в которых отсутствует красота и еле-еле теплится жизнь. Сад обречен на вымирание. Такая убогая картина полумертвых садов характерна у писателя для всех провинциальных российских городов. Причина в следующем: в этих городках было много сельского, поскольку город вырастал из села. В связи с этим интересной представляется нам гоголевская оценка архитектуры русского провинциального города. Его поражало однообразие его домов, которые были похожи на сараи или казармы. Архитектурное пространство такого города говорит о заскорузлости быта и отсутствии в нём эстетического начала. Для Гоголя идеалом был средневековый город, который подкупал его наличием в нем разных культурно-исторических пластов.

В уездных и губернских российских городах культурный пласт отсутствовал. Культурная жизнь провинции, по сравнению с Москвой и Петербургом, отличалась медленным и застойным течением. Основу провинции составляло мещанство, это был низший разряд городских обывателей. Мещанство – понятие не только социальное, но и философское. Дух мещанства опутывал город, тормозил его развитие, порождая пошлость в мыслях, действиях, интерьерах и садах. Типическое однообразие выражено у писателя в авторских названиях этих городов, а именно в их буквенности: N, NN, C. В городах-клонах сад как культурное явление не приживался и был обречен на вымирание или чахлость. Много негативного и порочного о провинциальных городах и её жителях запечатлел народный фольклор: «Что город, то норов», «Без денег в город - сам себе враг», «В городе суета, в деревне маета», «В городе толсто звонят, да тонко едят», «Город затейный: что ни шаг, то съестной да питейный».

Гоголь садом сканирует внутренний мир своих героев и состояние общества. Перед читателем в поэме «Мёртвые души» усадьбы-личины, усадьбы-маски, потому что их владельцы – люди духовно ограниченные. Из пяти помещиков сад есть только у Манилова и Плюшкина. Первый сад бутафорный, а второй – настоящий усадебный. Возникает закономерный вопрос: почему писатель не удостоил садом остальных помещиков поэмы? Сад необходим тем, у кого есть душа или эстетическое чувство. Где нет души – там нет и сада. Автор данный тезис усиливает: где нет души – там нет лица. Чтобы показать омертвление душ помещиков, он использует зоологические сравнения: вместо лиц маска животного или птицы. Так, Манилов напоминает кота, Собакевич – медведя, Коробочка – курицу, Ноздрев – собаку. В описании лица Плюшкина отсутствует зоологическое сравнение, есть только одна деталь: автор сравнивает быстро бегущие глаза помещика с мышьяками.

Гоголь подробно описывает двор каждого помещика. Поместье Коробочки – единственное в поэме женского уклада, где доминирует птичье начало, это царство пера и пуха. Не случайно её узкий двор похож на курятник, а вместо сада – огород. Жизненное бытие героини ограничивалось только продажей натурального хозяйственного продукта, поэтому героини неведомы духовные запросы. Это и способствовало омертвлению её маленькой души. В усадьбе-курятнике нет места для культурного пространства сада. Помещик Ноздрев – персонаж, олицетворяющий пустоту и хаос, обладая гигантской энергией, герой бессмысленно прожигает её в кутежах и картах. Его двор – псарня для разведения борзых собак. Появление сада в его усадьбе-псарне – явление немыслимое, поскольку ноздрёвщина далека от философии и красоты сада. Да и сама земля, ведущая к его поместью, большей частью болотистая. Собакевич – помещик-прагматик глухой к культуре и искусству, воспринимает свой усадебный лес только товаром и выгодно его продает. В системе его ценностей сад отсутствует, потому что его продать нельзя. В него усадьба-харчевня, здесь все направлено на церемонию чревоугодия. Известно, что сады растут только на плодородной почве. В поэме присутствует мотив скудной, непригодной почвы для возделывания сада. Данным мотивом автор подчёркивает омертвление души её владельцев.

Рассмотрим изнаночную пошлую изысканность помещика Манилова, подающего себя как утончённого, культурного и образованного человека. Автор разоблачает эту внешнюю декорацию. Его усадьба привлекает своим парадным фасадом, в ней всё рассчитано на внешний эффект, за которым исчезает иллюзия культурной усадьбы. В ней доминирует бутафорное и мнимое. В поэтике Н.В. Гоголя есть ирония – излюбленный сатирический приём автора. В ней соединены два смысла речи прямой и скрытый, в последнем замаскирована усмешка, выраженная в восторженной форме, а по сути является издевкой.

Окружает Маниловку скудный пейзаж: карликовые сосенки и скучный лес. Герой же всё подаёт в розовом цвете, а реальный цвет в его усадьбе и вокруг неё только серый. Погода в день посещения Чичиковым имения Манилова была странной: «день был не то ясный, не то мрачный, а какого-то светло-серого цвета, какой бывает только на старых мундирах

гарнизонных солдат» [11, 22]. Автор приятную светло-серую палитру дня разбавляет цветом старых солдатских мундиров, и цвет дня становится грязно-серым. Этим ироническим сравнением автор высвечивает атмосферу безделья и пошлости маниловщины. Сад был необходим мечтательному герою не для философского созерцания, а чтобы блеснуть в округе модным английским садом и преподнести себя как владельца культурной усадьбы. Его сад назвать английским нельзя. Затея героя оборачивается пародией и авторским осмеянием. Планировка сада хаотичная и незавершенная. Сад пустой и нелепый. Манилов никогда не сможет гармонизировать его пространство. Пустая мечтательность и лень героя никогда не дают довести начатое дело до ума. Выбор им садовых деревьев и кустарников является традиционным для этой местности, но здесь вместо пышных, кудрявых берез растут только чахлые.

Владельцы усадеб стремились посадить тенистый сад, который по традиции должен опоясывать господский дом. У Манилова «только пять – шесть берёз небольшими купами кое-где возносили свои мелколистные жиденькие вершины» [11, 22]. На склоне холма «были разбросаны по-английски две-три клумбы с кустами сиреней и жёлтых акаций» [Там же]. Они своим расположением не создавали гармонии и притяжения глаз. Кусты сирени и акации трудно представить весной цветущими. Следовательно, маниловская земля тоже не пригодна для возделывания сада. Есть здесь «беседка с плоским зеленым куполом и голубыми колоннами, где можно увидеть надпись: «Храм уединенного размышления» [Там же]. Беседка-храм не выдумка самого героя, она архитектурный элемент, характерный для английского парка. Нелепая надпись красноречиво говорит о культурных амбициях владельца. Голубой цвет выбран автором не случайно: в русском языке есть устойчивое выражение голубая мечта, означающее идиллическую или недостижимую мечту. Владелец усадьбы – душа мёртвая, поэтому и у него скудная земля для сада.

У подножья холма находится «пруд, покрытый зеленью...», т.е. тиной. Автор с усмешкой подчёркивает, «что, впрочем, не в диковинку в английских садах русских помещиков» [11, 22]. Унылую картину сада оживляли только бредущие по колена в пруду две бабы, тянувшие бредень, в который попались рак и плотва. В абсурдных мечтах героя есть желание взгромоздить над прудом каменный мост с лавками. Известно, что мост через пруд есть английский компонент сада, но предназначенный не для лавок. Осваивая чужое, Манилов придаёт ему свой элемент. Это и порождает тонкую авторскую пародию. Историк литературы Е.Е. Дмитриева, исследуя философию английского сада и его освоение русской усадьбой отмечала, что «присвоение чужого и вместе с тем отторжение от него, так, что чужое и вовсе ассимилируется в исконно русское, свое, и было примечательной особенностью равно бытового, культурного и литературного сознания Гоголя» [12]. Удивительно то, что сад никто из семейства не посещает. Худородный сад, лишенный красоты и диалога с ним, растущий на неплодородной почве, обречен на вымирание. В усадьбе-мираже герой породил сад-иллюзию, сад-пародию.

По богатству усадьба-замок помещика Степана Плюшкина могла сравниться с помещьем Троекурова, герой владел более тысячами крепостных крестьян. Когда-то герой был бережливым хозяином, и «как трудолюбивый паук, бегал хлопотливо, но расторопно по всем концам своей хозяйственной паутины» [11, 108]. У этого помещика-труженика была крепкая семья, гостеприимный дом, добрая жена, умные дети и друзья. Это была усадьба с садом-раем, со временем превратившаяся в усадьбу-склеп. Из всей галереи помещиков в поэме он единственный, кто имел живую душу и церковь в усадьбе. Даже сейчас при всей его деградации есть момент, свидетельствующий о том, что его уснувшая душа и деревянное лицо откликнулись на воспоминание о друге.

Психологическим ударом для героя были смерть жены, дочери и отъезд совершеннолетних детей из усадьбы. С момента отчуждения от детей жизнь его утратила здравый смысл. Его неуступчивая скупость отпугнула от него скупщиков, которые сначала торговались с ним, а потом, назвав бесом, навсегда оставили его. Дорога к усадьбе навсегда заросла. «Сено и хлеб гнили, клади и стога обращались в чистый навоз, мука в подвалах

превратилась в камень, к сукнам, к холстам страшно было притронуться: они обращались в пыль» [11, 123]. Это привело героя к психическому недугу – одержимость страстью бессмысленного накопительства и подозрительности. Они вытеснили из него не только лучшие чувства, но и привело к бедности. Одинокая жизнь героя превращает его, как образно выразился автор, в «прореху на человечестве», т.е. в изъян. Усадебный двор помещика Плюшкина покрыт зелёной плесенью – это смердящий символ. Холод смерти присутствует и в интерьере дома.

В этом гиблом месте буйство жизни и красоту сохраняет только усадебный сад. Писатель описывает его в контексте садово-парковой культуры своего времени. Многие интерпретаторы в этом описании видят только мрачность. В запустении сада чувствуется потрясающая внутренняя энергетика его жизнестойкости и цветовая палитра. Гоголеведы единогласны в том, что писатель, описывая плюшкинский сад, был увлечен категорией живописности, усвоенной им у английских эстетиков XVIII века. Сильное впечатление оказало на него «Эссе о живописном по сравнению с величественным и прекрасным» (1794) Ю. Прайса, где запустение в пейзаже рассматривается как категория эстетическая. В представлении Гоголя настоящий подлинный пейзаж – это естественное переплетение ветвей деревьев и кустарников, контраст цвета и света. Садовый зелёный лабиринт в английском парке представлял забаву, у Гоголя сад – лабиринт – это зигзаги и тупик жизненного пути Плюшкина.

Сад у писателя – это микрокосмос, вобравший временное и вечное, живое и мертвое, эстетическое и символическое. Важно обратить внимание на бытие его дендрария. Автор передаёт его красоту как живую картину, где присутствует удивительная игра его цветовой палитры и образные сравнения дендрария: снежная белизна «берёзового ствола-колонны» передаёт её мощь и жизнестойкость [11, 109]. Черный остроконечный её излом, полученный от грозы, не умоляет её красоту, а только усиливает. Вершины деревьев сада уподобляются храмовым куполам и сравниваются с «зелёными облаками». Кленовый лист под лучами солнца из зелёного превращается «вдруг в прозрачный и огненный, чудно сиявший в этой густой темноте» [11, 109]. Жизненная доминанта возрождает внутреннюю энергетику старого сада, и он выходит за село в поле заросший, но живой и обновлённый. Сад живёт вопреки всему, сад убегает от тленной усадьбы в чистое поле, становясь садом-вселенной. Внутри сада идет поединок жизни и смерти: «дряхлый ствол ивы», «седой чапыжник», «иссохшие от страшной глушины, перепутавшиеся и скрестившиеся листья и сучья» [11, 109]. От удушья цепкого хмеля больше всего пострадали три кустарника: бузина, рябина и лесной орех. Хмель изменил их органику и не позволил стать деревьями, они перестали расти ввысь и уже не смогут цвести и плодоносить. На символическом уровне в них отразилась судьба трех детей Плюшкина, двух дочерей и сына. По русской традиции родители с рождением каждого ребенка садили дерево. Когда дети покинули родные пенаты, отец проклял их. Хмель – символ отцовского отречения от детей, а три кустарника, не ставшие высокими деревьями, – это несчастливая доля его детей.

ОБСУЖДЕНИЕ

Архетип усадебного сада в русской картине мира первой половины XIX века, представленный в прозе А.С. Пушкина и Н.В. Гоголя, есть многозначный символ, отражающий культурно-исторические, философские и нравственно-духовные поиски русского общества этого времени. У обоих писателей сад отражает жизнь героев в контексте культурно-бытового уклада, семейной памяти, истории любви или судьбы. Флористическое пространство сада служит средством выражения авторской идеи и участвует в раскрытии внутреннего мира героя и аксиологии его души. В работах В.А. Доманского, К.И. Шарафадиной, Е.Е. Дмитриевой и И.А. Беляевой исследование сада ведётся в координатах типологии садовых стилей и их культурно-семантических знаков. Анализируя усадебный сад в произведениях первой и второй половины XIX века, они обращаются к садам эпохи

Средневековья, Ренессанса и Классицизма, голландского и итальянского барокко и рококо, романтизма и и английского сада. Ими проделана большая и чрезвычайно важная работа в этом направлении. Мы, опираясь на этот опыт, постигали сущность усадебного сада, возделанного его владельцем, то есть стремились определить ипостаси этих садов. Усадебные сады не были полной европейской копией, а зависели от вкуса, пристрастий, образованности его владельцев. Перенесенный ими европейский дизайн сада в родное пространство, сливаясь с местным колоритом, ассимилировался и становился уже собственно русским.

Были определены ипостаси сада в пушкинской прозе. Так, в романе «Дубровский» автор описал и представил три ипостаси сада: сад классицизма помещика Троекурова как сад-несчастье, сад-неволя. Роскошный английский сад князя Верейского не вписывался в местный ландшафт. Такой сад создан для впечатления и тщеславия, поэтому и воспринимался местным народом как сад-чужеземец, сад-антураж, созданный для праздной жизни, а не для души. У дворянина Дубровского не было рукотворного сада, для него и его сына им стала берёзовая роща, которой они дорожат и находятся с ней в духовном диалоге. Английский дворцовый Царскосельский сад в «Капитанской дочке» стал садом- надежды, принесшим счастье для помилованного императрицей офицера Гринева и его невесты. Сад описан автором в стиле лучезарной осенней пастельной картины. В романе «Евгений Онегин» родной романтический усадебный сад в юности был для Татьяны Лариной садом- души, а в Петербурге стал садом-памяти, по которому она тоскует. У Гоголя в поэме «Мёртвые души» сад имеют только два героя-помещика: Манилов и Плюшкин. Остальных помещиков автор не удостоил садом. Не случайно в этих имениях отсутствует плодородная почва. Мотив неплодородной и худородной земли является в поэме сквозным. Отсутствие сада в поместьях героев следует воспринимать как наказание за отсутствие у их владельцев живой души. Попытка Манилова блеснуть перед соседями модным английским садом оборачивается садом-пародией и авторским осмеянием. Пустой и нелепый маниловский сад растёт на худородной почве, поэтому обречен на высыхание и вымирание. Только у помещика Степана Плюшкина было достойное прошлое и душа, уснувшая от одиночества и отчуждения от взрослых детей. Зброшенный им обширный сад убегает из тленной усадьбы в поле, чтобы стать садом-вселенной.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От вкуса и образованности русского помещика усадебный сад становился местом гармонии или утопии, символом возрождения или разрушения, символом культуры или антикультуры. В этом контексте сад в произведениях Пушкина и Гоголя представляет собой философскую метафору, через которую идёт постижение героями произведения и читателями ключевых нравственных и духовных аксиом и вечных ценностей. Описывая в художественном тексте образ усадебного сада, оба писателя создали свой неповторимый авторский стиль. В романе «Дубровский» для Пушкина-прозаика характерна краткость описания сада, но каждая авторская деталь полно раскрывает его бытие через зрительно-слуховые впечатления. Иной идиостиль выбран автором для описания дворцового Царскосельского сада в «Капитанской дочке». Осенняя пастельная картина сада сенсорного характера, полно передающая цвет, звуки, запахи, тактильность, и её психологическое воздействие на милостивый диалог императрицы с капитанской дочкой в решении судьбы Петра Гринева. В «Евгений Онегин» цветы связаны у поэта не только с романтическим садом Лариных, но соотнесены с его главными героями романа. Только для двух героев автор использует цветок-эмблему. Татьяна Ларина наделена флоробразом сирени, а Владимир Ленский – цветущим шиповником. Цветы, представленные в альбоме Ольги Лариной, не являются флоробразом, поскольку они даны влюблённым Ленским, который её идеализировал. Сестра Татьяны не обладает даром любви, которую олицетворяет ландыш и нет в ней духовной чистоты лилии. Для Онегин-денди сад не является ценностью. Во второй

половине века писатель И.А. Гончаров первым использовал пушкинский приём с веткой сирени для раскрытия истории любви Обломова и Ольги Ильинской.

В «Мертвых душах» Гоголь, описывая сад помещика Манилова, обращается к иронии и контрасту, которые создают образ сада-пародии и сада-иллюзии. Нелепое освоение героем английского дизайна сада в своем усадебном пространстве оборачивается смехотворной европеизацией усадьбы. По-другому спроецирован у автора сад Плюшкина, представленный как живописная картина онтологического плана. Здесь налицо авторская новизна его создания в стилистике сада-лабиринта. Он связан с судьбой героя и его детей. Сад-лабиринт, с одной стороны, является символом зигзагов и тупиков жизненного пути Плюшкина. С другой стороны, на символическом уровне в нем отразилась судьба его детей (двух дочерей и сына). От удушья хмеля в саду пострадали три кустарника: бузина, рябина и лесной орех. Хмель – это символ отцовского отречения от детей, а три кустарника, не ставшие высокими деревьями, – это несчастливая доля его детей. Причина, по которой писатель лишил остальных помещиков сада, заключается в том, что для Гоголя в архетипе сада важна сакральная составляющая, а в мертвых душах помещиков доминирует пустодушие, а там, где наличествует пустота, рано или поздно появится темное начало. Жизненная философия маниловщины, ноздревщины, сабокеевщины, коробовщины пронизаны уродством пошлости, косности, плоскости и бездуховности, которые способны породить только антисад. Не случайно стремление помещика Манилова создать в усадьбе сад обернулось авторским осмеянием, поскольку он обречен на вымирание. Герой не сможет его спасти в силу своей бездарности и лени. Городские сады в российской провинции, погрязшей в пошлости и заскорузлости, не приживались или представляли собой карикатуру на сад.

Во второй половине XIX века писатели-классики, учитывая опыт и мастерство Пушкина и Гоголя, продолжили работу над созданием образа усадебного сада в своих романах и повестях. Для последнего русского писателя-классика XIX века сад всегда был символом красоты, мира и веры. Только в конце века А.П. Чехов обратился к гоголевскому опыту в повести «Черный монах», где впервые представил вниманию современников антисад помещика Песоцкого (сад-гримаса, сад-коммерция), а закончил свое творчество пьесой «Вишневый сад» 1903 года, где запечатлел насильственную вырубку сада-культуры в дворянской усадьбе Л.А. Раневской. Двадцатый век начался с гибели усадебного сада – это глубокий авторский символ-предупреждение о грядущих катастрофах в России нового века. Предвидение Чехова стала исторической реальностью: исчезли дворянские усадьбы и сады, грянула революция и гражданская война.

Во второй половине XIX века усадебный сад широко представлен в романах И.С. Тургенева и И.А. Гончарова, Л.Н. Толстого и М.Е. Салтыкова-Щедрина, а в романах Ф.М. Достоевского присутствуют парки и монастырские сады. Интерес к архетипу сада и его новым ипостасям у названных писателей-классиков растет, поэтому мы продолжим работать в этом направлении, чтобы создать полную картину бытования и бытия усадебного сада и его ключевые ипостаси в прозе русской классики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лихачёв Д.С. Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей; сад как текст. – М.: Наука, 1982. – 343 с.
- 2 Krylova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. Media Watch, 2020, 11(4), stranicy 630–647© Media Watch 11 (4) 630-647, 2020ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630
- 3 Пушкин А.С. Дубровский. Сочинение в 3т. Т.3. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 126-190.
- 4 Доманский В.А. Литература и культура: Культурологический подход к изучению словесности в школе. – М.: Издательство «Флинта», 2002. – 368 с.

- 5 Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Академия, 2001. – 109 с.
- 6 Переписка Екатерины Второй и господина Вольтера, продолжавшаяся с 1763 по 1778. Перевод с французского Ивана Фабиева. – М., 1803. Часть 2. С.86-87.
- 7 Пушкин А.С. Капитанская дочка. Сочинения в 3-х т. Т3. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 232-322.
- 8 Пушкин А.С. Евгений Онегин. Поэмы. – М.: Художественная литература, 1970. – С. 5-187.
- 9 Шарафадина К. И. «Язык цветов» в русской поэзии и литературном обиходе первой половины XIX века (источники, семантика, формы): автореферат. диссертации д. ф.н., СПб., 2004. – 44 с.
- 10 Ключевский В. О. Предки Онегина. Сочинение в 9 томах, т. 9. – М.: Мысль, 1990. – С. 84-100.
- 11 Гоголь Н.В. Мёртвые души: Поэма. – М.: «Финансы», 1980. – 382 с.
- 12 Дмитриева Е.Е. Сад Плюшкина, Сад Гоголя // Поэтика русской литературы: К 70-летию проф. Ю.В. Манна: Сб. статей. – М.: 2001. – С. 148-160.
- 13 Брумфилд, У.К. (2020), «Противостояние в идиллии: усадьба как locus moralis в русской литературе», Actual Problems of Theory and History of Art, vol. 10, pp. 400-411, doi:10.18688/aa200-2-35.
- 14 Cruse D. A. Lexical Semantics. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - XIV, 310 с. (Cambridge Textbooks in Linguistics).
- 15 Велигорский, Г.А. (2023), «The Lady of the Russian Woods» как усадебный символ России: миф о белой берёзе в литературе Великобритании (XIX–XXI вв.), Mundo Eslavo, no. 22, pp. 169-182, doi: 10.30827/meslav. 22.26018.

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

А.С. Пушкин мен Н.В. Гогольдің идиостиліндегі бақ архетипі

Л.А. Крылова¹, А.Ж. Кадыров¹, С.В. Мисяченко¹, Е.И. Туровская²

¹М. Қозыбаева атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Орыс классикалық әдебиетінің әмбебаптарының арасында бақ ерекше орын алады. Классикалық жазушылар бақтардың бүкіл галереясын шығармалардың толыққанды кейіпкерлері ретінде құрды, оған тек тарихи сарай бақтары ғана емес, сонымен қатар иелік бақтары да кірді. Әдебиеттануда көркем шығарманың мәтініндегі бақтың бейнесі тақырып, мотив, пейзаж ретінде аз ұсынылған. Бұл тұрғыда бақ бірегей микроәлем, мәдени архетип және рухани және адамгершілік құндылықтардың әлемдік символы ретіндегі ерекшелігін жоғалтады. Бақтың құндылық-семантикалық әлемін түсіну үшін оның уақытының мәдениетіне еніп, болмысы мен мәнін түсінуіңіз керек. Зерттеушілер гүлдер, ағаштар мен бұталардан тұратын бақша символизміне аз көңіл бөледі, ал олар шығарманың бейнелі жүйесіне енеді және авторлық идеяның көрінісі ғана емес, сонымен қатар шығармалар кейіпкерлерінің сипаты мен құндылықтар шкаласын көрсетеді. «Гүлдер мен ағаштардың тілі» және олардың символикасы орыс дворян мәдениетінің тарихи өмірінің бөлігі болып табылады. Орыс классикасы өз беттерінде әртүрлі еуропалық стильдегі бақтарды түсірді. Иелік бақтарына келетін болсақ, олар соқыр еуропалық көшірме емес, бақша иелерінің талғамы мен қалауына байланысты екенін атап өткен жөн. Мақалада А.С. Пушкиннің «Капитан қызы», «Евгений Онегин», «Дубровский» және Н.В. Гогольдің «Өлі жандар» шығармаларындағы 7 бақ талданды. Бақшаны мәдени архетип ретінде қабылдау және түсіну, оның стилі мен негізгі функцияларының семантикасын талдау арқылы танылады; флористикалық кеңістікті және оның флоросимволизмін түсіну, сондай-ақ бақтың сенсорлық кеңістігін түсіну және оны шығарманың кейіпкерлері

мен авторының қабылдауы; әртүрлі стильдер мен иелік бақшасының мәнін жасау кезінде Пушкин мен Гогольдің идиостилінің ерекшеліктерін анықтау.

Кілт сөздер: архетип, бақтың мәні, флоросимволика, флорэмблема, сенсорлық кеңістік, идиостиль, мәдени-тарихи, мәдени-тұрмыстық, құндылық-семантикалық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Лихачёв Д.С. Бақ поэзиясы: бақ пен саябақ стильдерінің семантикасына; бақ мәтін ретінде. – М.: Наука, 1982. – 343 б.
- 2 Krylova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. Media Watch, 2020, 11(4), stranicy 630–647© Media Watch 11 (4) 630-647, 2020ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630
- 3 Пушкин А.С. Дубровский. Шығармалар 3 т. Т. 3. – М.: Көркем әдебиет, 1987. – 126-190 бб.
- 4 Доманский В.А. Әдебиет және мәдениет: мектепте әдебиетті зерттеудің мәдениеттанулық тәсілі. – М.: Флинта, 2002. – 368 б.
- 5 Маслова В.А. Лингвомәдениеттану: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – М.: Академия, 2001. – 109 б.
- 6 Екатерина II мен Вольтердің 1763 жылдан 1778 жылға дейінгі хат алмасуы. Француз тілінен аударған Иван Фабиев. – М., 1803. 2-бөлім. – 86-87 бб.
- 7 Пушкин А.С. Капитан қызы. Шығармалар 3 т. Т. 3. – М.: Көркем әдебиет, 1987. – 232-322 бб.
- 8 Пушкин А.С. Евгений Онегин. Поэмалар. – М.: Көркем әдебиет, 1970. – 5-187 бб.
- 9 Шарафадина К.И. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс поэзиясы мен әдеби тұрмысындағы «гүл тілі» (дереккөздер, семантика, формалар): филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертацияның авторефераты. – Санкт-Петербург, 2004. – 44 б.
- 10 Ключевский В.О. Онегиннің ата-бабалары. Шығармалар 9 т., Т. 9. – М.: Мысль, 1990. – 84-100 бб.
- 11 Гоголь Н.В. Өлі жандар: поэма. – М.: Финансы, 1980. – 382 б.
- 12 Дмитриева Е.Е. Плюшкин бағы, Гоголь бағы // Орыс әдебиетінің поэтикасы: профессор Ю.В. Маннның 70 жылдығына арналған мақалалар жинағы. – М., 2001. – 148-160 бб.
- 13 Brumfield, W.C. (2020), “Идиллиядағы қақтығыс: орыс әдебиетіндегі усадьба моральдық кеңістік ретінде”, Actual Problems of Theory and History of Art, vol. 10, pp. 400–411, doi: 10.18688/aa200-2-35.
- 14 Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – XIV, 310 б. – (Cambridge Textbooks in Linguistics).\
- 15 Veligorsky, G.A. (2023), «Орыс ормандарының аруы» Ресейдің усадьба символы ретінде: Ұлыбритания әдебиетіндегі ақ қайың мифі (XIX-XXI ғасырлар)», Mundo Eslavo, no. 22, pp. 169-182, doi: 10.30827/meslav.22.26018.

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

The archetype of the garden in the idiostyle of A. Pushkin and N. Gogol

L. Krylova¹, A. Kadyrov¹, S. Misyachenko¹, Ye. Turovskaya²

¹M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan

²Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

Among the universals of Russian classical literature, the garden occupies a special place. The great writers created an entire gallery of gardens as full-fledged characters in their works,

encompassing not only historical palace gardens but also estate gardens. In literary studies, the image of the garden within a literary text is often narrowly represented as a theme, motif, or landscape. In such a context, the garden loses its specificity as a unique microcosm, a cultural archetype, and a universal symbol of spiritual and moral values. To comprehend the value-semantic world of the garden, it is necessary to immerse oneself in the culture of its time, to understand its being and its hypostases. Scholars rarely pay attention to the garden's symbolism-its flowers, trees, and shrubs-which, however, form part of the figurative system of a work and serve not only as an expression of the author's idea but also highlight the character and value scale of the heroes. The "language of flowers and trees" and their symbolism constituted an integral part of the historical way of life of Russian noble culture. Russian classics immortalized on their pages gardens of various European styles. As for estate gardens, it should be noted that they were not mere blind copies of European models but depended on the tastes and preferences of their owners. This article analyzes seven gardens in the works of A.S. Pushkin-The Captain's Daughter, Eugene Onegin, Dubrovsky-and N.V. Gogol's Dead Souls. The perception and understanding of the garden as a cultural archetype is revealed through the analysis of the semantics of its style and its key functions; the exploration of the floral space and its florosymbolism; the interpretation of the sensory space of the garden and its perception by the heroes and the author; and the determination of the peculiarities of Pushkin's and Gogol's idiostyles in creating various styles and hypostases of the estate garden.

Key words: archetype, garden hypostases, florosymbolism, floro-emblem, sensory space, idiostyle, cultural-historical, cultural-everyday, value-semantic.

REFERENCES

- 1 Likhachyov D.S. Poeziya sadov: k semantike sadovo-parkovyh stilej; sad kak tekst [Poetry of gardens: on the semantics of garden and park styles; the garden as a text]. – Moscow: Nauka, 1982. – 343 pp.
- 2 Krylova, L.A., Zhundibayeva, A.K., Kadyrov, Z.T., Fatkiyeva, G.T., Y.V. Portrait image in pushkin's prose of the thirties in the 19th century. Media Watch, 2020, 11(4), stranicy 630–647© Media Watch 11 (4) 630-647, 2020ISSN 0976-0911 | e-ISSN 2249-8818DOI: 10.15655/mw/2020/v11i4/204630
- 3 Pushkin A.S. Dubrovskij [Dubrovsky]. Sochineniya v 3 t. T. 3 [Works in 3 vols. Vol. 3]. – Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1987, pp. 126-190.
- 4 Domanskij V.A. Literatura i kultura: Kulturologicheskij podhod k izucheniyu slovesnosti v shkole [Literature and culture: A culturological approach to the study of literature at school]. – Moscow: Flinta, 2002. – 368 pp.
- 5 Maslova V.A. Lingvokul'turologiya: uchebnoe posobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij [Linguoculturology: a textbook for students of higher educational institutions]. – Moscow: Akademiya, 2001. – 109 pp.
- 6 Perepiska Ekateriny Vtoroj i gospodina Vol'tera, prodolzhavshayasya s 1763 po 1778 [Correspondence of Catherine II and Mr. Voltaire, continuing from 1763 to 1778]. Translation from French by Ivan Fabiev. – Moscow, 1803. Ch. 2, pp. 86-87.
- 7 Pushkin A.S. Kapitanskaya dochka [The Captain's Daughter]. Sochineniya v 3 t. T. 3 [Works in 3 vols. Vol. 3]. – Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1987, pp. 232-322.
- 8 Pushkin A.S. Evgenij Onegin [Eugene Onegin]. Poe'my [Poems]. – Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1970, pp. 5-187.
- 9 Sharafadina K.I. «Yazyk cvetov» v russkoj poezii i literaturnom obihode pervoj poloviny XIX veka (istochniki, semantika, formy) ["The language of flowers" in Russian poetry and literary use of the first half of the 19th century (sources, semantics, forms)]: Avtoreferat dissertacii doktora filologicheskikh nauk [Abstract of the dissertation of Doctor of Philological Sciences]. – Saint Petersburg, 2004. – 44 pp.

- 10 Klyuchevskij V.O. Predki Onegina [Onegin's ancestors]. Sochineniya v 9 t., t. 9 [Works in 9 vols., vol. 9]. – Moscow: Mysl', 1990, pp. 84-100.
- 11 Gogol N.V. Mertvye dushi: Poe'ma [Dead Souls: Poem]. – Moscow: Finansy, 1980. – 382 pp.
- 12 Dmitrieva E.E. Sad Plyushkina, Sad Gogolya [Plushkin's garden, Gogol's garden] // Poe'tika russkoj literatury: K 70-letiyu prof. Yu.V. Manna: Sbornik statej [Poetics of Russian literature: For the 70th anniversary of Prof. Yu.V. Mann: Collection of articles]. – Moscow, 2001, pp. 148-160.
- 13 Brumfield, W.C. (2020), "Confrontation in Idyllia: The Country Estate as Moral Space in Russian Literature", Actual Problems of Theory and History of Art, vol. 10, pp. 400-411, doi: 10.18688/aa200-2-35.
- 14 Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – XIV, 310 pp. – (Cambridge Textbooks in Linguistics).
- 15 Veligorsky, G.A. (2023), "The 'Lady of the Russian Woods' as the estate symbol of Russia: the myth of the white birch in the literature of Great Britain (19th–21st centuries)", Mundo Eslavo, no. 22, pp. 169-182, doi: 10.30827/meslav. 22.26018.

Received: 01.10.2025

FTAMP 17.09.09

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp208-223](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp208-223)

А.Т. Мұстояпова¹, Ж.Ж. Ибраимова¹

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан

ДЖОН ДОС ПАССОСТЫҢ «МАНХЭТТЕН ӨТКЕЛІ» РОМАНЫНЫҢ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫ ПРОЗАСЫ

Бұл мақаланың мақсаты – америкалық модернист Джон Дос Пассостың «Манхэттен өткелі» романын эксперименталды жазу ерекшеліктерінің бар-жоғын анықтау тұрғысынан талдау. «Манхэттен» (1925) – АҚШ әдебиетіндегі алғашқы модернистік романдардың бірі, ол оқырмандар мен сыншылар арасында пікірталас тудырып, түрліше бағаланды. Дәл осы ерекшелік романға деген ерекше қызығушылықтың әлі күнге дейін сақталуына негіз болды. Әдеби шолудың қысқаша нәтижелері қазіргі ағылшынтілді әдебиеттануда Дж. Дос Пассос жаңашылдығының зерттелу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Мақала авторлары Дж. Дос Пассос шығармашылық эксперимент жасап, оның романның барлық деңгейіне – композициясына, құрылымына, бейнелер жүйесіне, ритмикасына және поэтикасына әсер еткені туралы гипотезаны ұсынады және талдайды. Зерттеудің негізгі назарында полифонизм, кинематографиялық тәсіл, монтаж әдісі, түстер гаммасының символизмі, мәтіннің фрагментарлығы сияқты көркем бейнелеу жаңашылдықтары тұр. Мақалада Дж. Дос Пассос қолданған жаңа баяндау техникасының белгілі бір әлеуметтік-тарихи контекспен заңдылық түрде байланыстылығы дәлелденеді. Жүргізілген талдау Дж. Дос Пассос жаңашылдығының ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді, бұл жазушының модерн дәуірінің бейнесін, сипатын және мәнін дәл жеткізе алатын жаңа баяндау тілін іздеумен айналысқан кезеңімен тығыз байланысты. Мақаланың мазмұны модернистік мәтін поэтикасының ерекшеліктерін проблематизациялауға және авторлық жазудың өзектілігін арттыруға ықпал етеді. Мақалада жүргізілген талдау өз дәуірінің ұлы жазушыларының қатарында тұрған, көбінесе жеткілікті бағаланбаған Дж. Дос Пассосты модернистік әдебиет жаңашылы ретінде танып, оның орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: эксперимент, фрагменттілік, монтаж, полифонизм, кинематографиялық.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

XX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиет модернизмнің ықпалымен дамыды, сондықтан оның құбылыстарын модерн дәуірінің әлеуметтік және рухани жағдайлары контекстінде қарастыру қажет. Модерн дәуірі ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, жедел индустрияландыру, шапшаң урбанизация, технологияны кеңінен қолдану, өндіріс пен құрылыс салаларындағы бұрын-соңды болмаған жетістіктермен ерекшеленетін өркениеттің даму кезеңін бастады. Бұл процестер ойлау мен өмір салтының, социомәдени тәжірибелер мен эстетикалық нормалардың бұрынғы дәуірден түбегейлі ерекшеленетін жаңа түрін қалыптастырды. Дж. Дос Пассос романы осы дәуірдің сипатын бейнелеп, урбанизацияланған заманының жинақталған әрі символдық портретін жасауды көздеді. Қала романның басты бейнесіне айналады, бұл оның атауында да көрініс тапқан.

Кинематографияның ойлап табылуы, аспанмен таласқан ғимараттардың салынуы, автомобильдер мен ұшақтардың пайда болуы адамдардың өмір салтын, әдеттерін, мінез-құлық нормаларын, қарым-қатынас формаларын және құндылық бағдарларын айтарлықтай өзгертті. Модерн дәуірі адамдардың санасын және олардың шындықты қабылдауын өзгертті. Дүниенің жаңа көрінісі жазушылардан өзгерген шындықты бейнелеудің жаңа мәндерін, жаңа стильдері мен әдістерін іздеуді, бұрынғы әдеби формаларды түбегейлі қайта қарауды және көркем бейнелеу құралдарын жаңартуды талап етті. Модернизм өкілдері батыл эксперименттер жүргізді, алайда бұл эксперименттерді сыншылар да, оқырмандар да бірден қабылдай қойған жоқ. Сол батыл авторлардың бірі – америкалық модернист Джон Дос Пассос (1896–1970).

Әдебиеттегі модернизмнің өз алдына қойған жаңа міндеті – жаңа бейнелеу құралдарын игеруді талап етті. Модернизмнің басты жетістіктерінің бірі – эстетикалық эксперимент, яғни суретшінің өзін-өзі көрсету үшін жаңа құралдарды табу, дүниені танудың жаңа тәсілдерін ашу болды.

Айта кету керек, 1910–1920 жылдардың негізгі ерекшеліктерінің бірі роман формасындағы эксперименттер болды. Жаңа роман құруға бағытталған ұмтылыстардың ауқымы мен әртүрлілігін Ф. Кафка, М. Пруст, Д. Джойс, У. Фолкнер, Т. Манн, Г. Гессе және басқа да авторлардың есімдері арқылы түсінуге болады.

Модернистер әлемге көркемдік тұрғыдан түпнұсқалық көзқарасты басты орынға қойып, олардың жасаған дүниелерінің байлығы, романдардың жанрлық түрлері, бейнелеу әдістері мен субъективті қабылдауды ерекше көрсететін образдары арқылы ерекшеленді. Осындай фон аясында Дж. Дос Пассос айрықша көзге түсті, ол кейіпкерлердің ішкі әлемін қала бейнесі арқылы керемет жеткізді.

Модернизм бастапқыда әртүрлі субъективтіліктерді, кейіпкерлер санасында бар шындықтың әртүрлі интерпретацияларын бейнелеуге бағытталды. Бұл модернистік романның полифонизмін анықтады. Дж. Дос Пассос кейіпкерлердің көп дауыстылығы мен қала көшелерінің дыбыстары арқылы үлкен қаланың симфониясын жасады.

Әдебиет басқа өнер түрлерімен (кескіндеме, кинематография, музыка, театр) тығыз байланыста болып, олардың тілдері мен әдістерін игеріп, жаңа синтетикалық жанрлық формаларды жасады. Роман жанрының трансформациясында пайда болып, көрерменнің назарын жаулап алған кинематографияның ықпалы зор болды. Ол бір жағынан оқиғаны баяндау, өткір сюжеттер мен өмірлік қақтығыстармен баурап алу функциясын иемденіп, әдебиетті шетке ығыстырып тастады. Екінші жағынан, ол әдебиетті жаңа баяндау техникаларымен байытты. Роман жазушылар кинематографияның бұл сынағына ішкі әлемді, адамның менталдық қызметі мен өзін-өзі рефлексиялауды бейнелеу арқылы жауап берді, өйткені бұны кино арқылы көрсету қиын болатын. Осылайша, роман оқиғалар мен өмірбаяннан гөрі адамның ойлау процестеріне, оның дүниені қабылдауына басымдық

берді. Дж. Дос Пассос бірізді оқиғаны, тұтас сюжетті, толық және айқын бейнеленген кейіпкерлер образын көрсетуден бас тартты. Жазушы кейіпкерлердің тарихынан гөрі олардың шындықты қабылдауына назар аударды. Ол жекелеген адамдардың оқиғаларын емес, олардың өмір сүрген қаласының тарихын бейнеледі.

Дж. Дос Пассостың «Манхэттен өткелі» романы [1] заманауи америкалық шындықтың ауқымды бейнесін ұсынған алғашқы романдардың бірі болды. Бұл шығармада ұлы «америкалық арман» мифінің көрінісі мен интерпретациясы, ғылыми-техникалық прогресс, тез өзгеріп жатқан әлемдегі жеке адамның тағдыры бейнеленді. Ең бастысы – автор америкалық модернистік романды қалыптастыруда түпнұсқа үлгі жасауда сәтті қадам жасады.

Алайда Дж. Дос Пассостың жаңашылдығы замандастары тарапынан әртүрлі қабылданды. Мұндай тағдыр көптеген модернисттерді күтіп тұрды, өйткені олардың әрқайсысы өз дәуірінің сипатына сай жаңа роман түрін жасауға ұмтылды. К. Морли былай деп атап өтеді: «Дос Пассос модернистік әдеби зерттеулерде жиі еленбегенімен, жоғалған ұрпақ деп аталатын кезеңдегі ең эксперименталды жазушылардың бірі болды. Оның шығармашылығына Эрнест Хемингуэй, Гертруда Стайн және Ф. Скотт Фицджеральд сияқты эмиграциядағы әріптестері тамсанған» [2, 65]. Сыншылар романның эксперименталды сипатын ерекше атап өтті. «Дос Пассостың жаңашыл техникасын сипаттау үшін сыншылар «импрессионистік», «экспрессионистік», «супернатуралистік», «неореалистік», «архитектоникалық», «панорамалық», «калейдоскоптық», «фрагментарлық» және «кинематографиялық» сияқты сөздерді қолданды» [3, 214-215].

Синклер Льюис Дос Пассостың шығармасын «аса маңызды роман» деп атап, оны «жазушылардың мүлде жаңа мектебінің бастауы» ретінде бағалады. Ал Д.Г. Лоуренс бұл кітапты Нью-Йорк туралы оқыған ең үздік заманауи кітап деп атады. Сонымен бірге ол кітапта сюжет ұғымының жоқтығын мойындады [4, 114].

Алғашқы рецензенттер Дж. Дос Пассосқа француз натурализмі, импрессионизмі, кубизмі, экспрессионизмінің ықпал еткенін атап өтіп, оны Дж. Джойспен салыстырды. Романның баспагері Харпер шығарманы «америкалық өмірдің импрессионистік зерттеуі Джойс стилінде орындалған» деп сипаттады [5, 85].

КІРІСПЕ

Дж. Дос Пассос «Манхэттен өткелі» романын жазуды 1923 жылы бастады. Оның басты мақсаты – америкалық шындықтың барлық қырларын кең ауқымды панорама түрінде бейнелеу болды: адамдардың өмірі мен көңіл-күйі, саяси және әлеуметтік процестер, елдің қарқынды дамуы және техникалық прогресс. Автор бейнелегісі келген материалдың ауқымы соншалықты кең болды, ол күнделікті өмірді, елдің тарихын, жеке адамның өмірін, үлкен мегаполисті, сыртқы әлем оқиғаларын, елдің рәміздерін, атмосферасын және ондағы өзгерістердің мәнін қамтитын арнайы форманы табуды талап етті. Дж. Дос Пассос бейнелеу нысаны ретінде елдегі өзгерістер айқын көрінетін қаланы таңдады. Бұл қала – Нью-Йорк болды, өйткені ол миллиондаған эмигранттар үшін жаңа өмірдің бастауы еді. Сонымен қатар бұл қала қарқынды өзгеріп жатқан елдің символына айналды. Ал Нью-Йорктің жүрегі – Манхэттен, Дж. Дос Пассос романының оқиғалары дәл осы жерде өрбиді.

Әрине, роман жазу барысында жазушы өзінде бар әдеби тәжірибеге сүйенген, бұл романда натурализм, импрессионизм, экспрессионизм белгілерін байқауға мүмкіндік береді. Роман символикаға, қаланың және адамдардың импрессионистік суреттемелеріне, сондай-ақ экспрессионистік, тіпті футуристік урбанистикалық көріністерге толы.

Алайда әдебиетте бұрын сыналған әдістерді қолдану «Манхэттен өткелі» романы үшін басты ерекшелік бола қойған жоқ. Джон Дос Пассос авангардтық әдістерді өзіндік көзқараспен қайта өңдеп, роман формасын едәуір байытқан өзіндік эксперимент жасады.

«Манхэттен өткелі» романы 1925 жылы жарық көріп, үлкен әсер қалдырды. Джон Дос Пассостың жаңашыл шығарма жасауға арналған ерекше шығармашылық талпынысы айқын байқалып, ол батыл экспериментатор ретінде танылды. Бүгінгі күнге дейін «Манхэттен өткелі» роман жанрындағы эксперименттің маңызды үлгісі болып саналады. Романда таңғалдыратын көптеген ерекшеліктер бар: үйреншікті орталық (басты) кейіпкерлердің және оқиғалардың бірізді дамуының болмауы, сюжеттің айқын еместігі мен оның бөлшектенуі, проблематика мен қақтығыстың анықталмауы, ерекше баяндау техникасы, мәтіннің фрагменттілігі және басқалары.

Ғылыми-техникалық прогресс пен философиялық идеялардың ықпалымен түбегейлі өзгерген шынайылық модерн дәуіріндегі адамның ойлау жүйесінің трансформациясына әсер етті. Жазушылардың жаңа көркемдік санасы модернистік романда көрініс тапты. Олар дайын концепциялардан және еуропалық романның ескірген үлгілерін ұстанудан бас тартты. Шынайылықты сол қалпында бейнелеу дәстүрінің орнына модернистер оны модельдеуге тырысады. Автор өмірдің бірден-бір шындығына немесе оның жалғыз дұрыс бағасына таласпайды. Бұл кейіпкерлердің сипаттамасына, қақтығыстың түсіндірмесіне, финалдық шешімге және т.б. қатысты. Жазушы шындықтың жалғыз ғана емес, көпқырлы екенін және оның әрдайым салыстырмалы екенін көрсетеді. Бұл шығарманың тұтастығының бұзылуына әкеледі, ал бұл өз кезегінде модерн дәуірінің әлемдік тұтастығының күйреуін дәл бейнелейді.

Әңгіме өзегінде Нью-Йорктің іскерлік орталығы – Манхэттеннің алуан түрлі өмірі жатыр. Романның әлемі алғашқы қарағанда бір-бірімен аз байланысқан эпизодтар, көріністер, диалогтар түрінде калейдоскоптық түрде бейнеленген. Авторлық баяндау он беске жуық үздіксіз пайда болатын, фрагменттік түрде, пунктирмен сызылғандай көрсетілген кейіпкерлердің дауыстарымен үзіледі. Роман тұтастай алғанда, мәтін бойынан пунктирлі түрде өтетін бірнеше мотивтермен өрілген. Романда барлығы – адамдар, машиналар, уақыт және қаланың өзі қозғалыс жағдайында. Ал романдағы ерекше мәтін осы өмірдің, кейіпкерлер тағдырының, қаланың және елдің өзгермелі бейнесінің үздіксіз қозғалысын жеткізуге бағытталған. Романның ерекше ырғағын беру үшін Дж. Дос Пассос кадрлардың кинематографиялық ауысу техникасын қолданады, оқырманның назарын бір кейіпкерден екіншісіне жиі әрі күтпеген түрде ауыстырады, бұл кейіпкерлердің ешқайсысы орталық кейіпкер емес. Романдағы ерекше бас кейіпкер Дж. Дос Пассос үшін қаланың өзі.

«Манхэттен өткелі» романының таңғаларлық жаңашылдығы, ерекше стилі мен күтпеген шешімдері кең талқылауға себеп болды. Дж. Дос Пассостың замандасы Синклер Льюис бұл романды Г. Стайнның шығармаларына, М. Прустың романдарына, тіпті Д. Джойстың «Улиссіне» қарағанда маңызды құбылыс деп санаған. С. Льюис өз пікірін Дж. Дос Пассостың эксперименттік әдістерді, қазіргі заманғы психологияның жаңалықтарын және жаңашыл стилін табысты қолданғанымен түсіндірді. Бұл тәсілдерді аталған авторлар да қолданғанымен, олардың классикалық әдебиет шаблондарына қарсы шыққанын қолдағанына қарамастан, Дж. Дос Пассос олардан ерекшеленді [3, 214-215]. Дж. Дос Пассос жаңашыл бейнелеу құралдарын пайдалана отырып, тек адамның ішкі өмірін суреттеумен шектелмей, заманауи Американың өмірін бар толықтығымен бейнелей алды.

Қазіргі зерттеушілерді эксперименттік техникамен таңғалдыру қиын болса да, олар «Манхэттен өткелі» романының жаңашылдық ерекшеліктерін талдауға назар аударды. Мәселен, Дж. Пауэлл роман поэтикасын авангардист-суретшілердің – кубистердің, футуристердің, сюрреалистердің бейнелеу техникасының ықпалы тұрғысынан талдайды. К. Микалайтс [6] Дж. Дос Пассос прозасының кинематографиялық ерекшеліктері туралы жазады. В. Спенсер [3] романның жанрлық табиғатын, оның тарихын және америкалық әдебиетіндегі орнын анықтайды. К. Морли [2], А. Коритц [4], Р. МакКи [7] қала бейнесін зерттейді. А. Беддоу [8] образдар жүйесін, соның ішінде Манхэттен бейнесін талдайды. Дж. Мац [9] стиль мәселесіне тоқталады. С. Кляйн [10] романдағы дыбыстық

сипаттамаларды зерттейді. Ал Е.П. Гейх [11] романның таңбалық жүйесін талдаумен айналысады.

Зерттеудің өзектілігі авторлық стратегиялар мен көркем тілдің мүмкіндіктерін сынауға бағытталған эксперименттік жазу тәсілдерін әдебиеттанулық тұрғыдан талдауға деген сұраныспен айқындалады. Осыған байланысты модерн бағытын ұстанған экспериментшіл жазушылардың шығармашылық тәжірибесін зерттеу ерекше маңызға ие болуда. Бұл қаламгерлер прозада батыл эксперименттер жасап қана қоймай, белгілі бір дәуірдің рухын барынша толық жеткізе алатын бейнелеу құралдарын қолданды.

Зерттеудің мақсаты – Джон Дос Пассостың жаңашылдығының мәнін, оның эксперименттік жазу стилінің ерекшеліктерін айқындау.

Зерттеу міндеттері мыналарды қамтиды: жаңашыл баяндау тілін және оның модерн дәуірін бейнелеудегі мүмкіндіктерін талдау; монтаж тәсілінің мүмкіндіктерін зерттеу; Дос Пассос романының полифониялық құрылымының өзіндік ерекшелігін анықтау; түстер гаммасының символизмін талдау; мәтіндегі фрагментарлықтың қолданылу себептерін айқындау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – бұл материалдарды ХХІ ғасыр әдебиетіндегі жаңашыл құбылыстарды, атап айтқанда, компаративтік талдау жүргізу немесе көркемдік бейнелеу құралдарының трансформациясын анықтау үшін пайдалануға болады.

Мақаланың танымдық құндылығы сөзсіз, өйткені қазіргі әдебиет ХХ ғасырдың басындағы, яғни кинематографтың енді ғана қалыптаса бастаған кезеңіндегі ізденістермен ұқсас сұрақтарға тап болуда. Джон Дос Пассос кинематографтық тәсілдерді қолдану арқылы көркемдік бейнелеу құралдарын түрлендіріп, байыта білді. Бұл тәжірибе бүгінгі таңда ақпарат дәуірінде, әлеуметтік желілер үстемдік ететін, жас ұрпақтың клиптік санасы қалыптасқан қоғамда әдеби үдерістің қазіргі өкілдері үшін де қызығушылық тудырады. Бүгінде уақыт рухына сай жаңа көркем тіл іздеу мәселесі қайтадан өзекті болып отыр. Осы тұрғыда модерншіл жазушылардың тәжірибесіне жүгіну орынды деп саналады.

Бұл мақалада авторлар Дж. Дос Пассостың «Манхэттен өткелі» романында дәстүрлі прозадан ауытқып, жаңашыл әдістерді қолданған элементтерін қарастыруға тырысады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы романның құрылымы мен композициясы, кинематографиялық және монтаж тәсілдері, прозаның ырғақтық жүйесі, фрагментарлық пен полифонизмнің кешенді түрде талдауға алынуымен айқындалады. Негізгі гипотеза Дж. Дос Пассос романының эксперименттік прозасы натурализм, символизм, импрессионизм, экспрессионизм, кубизм, футуризмнің негізін қалаушылардан алған жекелеген әдістерден тұрмайтынын, керісінше, романның бүкіл құрылымына сіңген ерекше оптика екенін және оның жаңашылдығы мен эксперименттің мәнін айқындайтынын көрсетеді.

Модернистік роман авторына баяндауды өрбіту үшін фабулалық негіз қажет емес, өйткені ол біртұтас әрі қызықты сюжет құруды мақсат етпейді. Дос Пассос роман жаза отырып, әлемнің тағы бір бейнесін жасауға тырыспайды. Ол қазіргі шындықтың мәнін түсіну сұрағына жауап іздейді, сол себепті индустрияландыру, урбанизация секілді процестердің мағынасын және адамзаттың бұл процестердегі орнын ұғынуға жетелейтін ерекше әлемді жасайды, модельдейді. Бұл тәсіл – ойдан шығарылған шынайылық моделі емес, ерекше перспектива. Автор жалпы көріністің элементтерін бөліп алып, оларды ұлғайтқыш әйнек арқылы қарағандай талдайды, әдетте тұтас бейнеге көз жүгірткенде байқалмайтын жайттарды көрсетеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақалада К. Морли мен Дж. Мацтың америкалық модернистік романның ерекшеліктеріне арналған ғылыми еңбектері, сондай-ақ Дж. Дос Пассостың «Манхэттен өткелі» романында кейбір аспектілерді зерттейтін жұмыстар қарастырылған. Мысалы,

қала бейнесі, персонаждар жүйесі, авангардтық мектептердің кубизм және футуризм поэтикасы бойынша салыстырмалы талдау, романдағы ритмді проза, кинематографияның шығармадағы әңгімелеу техникасына әсері және басқалары. Джон Дос Пассостың «Манхэттен өткелі» романы мақаланың негізгі дәлелдері үшін материал ретінде алынған. Зерттеу нәтижелері мақалада қарастырылған категориялардың талдауы негізінде жасалған, бұл Дж. Дос Пассостың жаңашыл техникасының жеке әдістер ғана емес, романның барлық деңгейлерін қамтитын өзара байланысты әдістер кешені екенін дәлелдейді. Бұл жағдай Дж. Дос Пассостың батыл экспериментатор болғанын және модернистік әдебиетті жаңа көркемдік бейнелеу құралдарымен байытқанын көрсетеді.

Мақалада тарихи-типологиялық және когнитивистік тәсілдер қолданылған, олар тарихи оқиғалардың қоғам мен жеке тұлғаның жағдайына, адамның санасында болып жатқан когнитивті процестерге тұрақты және ұзаққа созылған әсерін көрсетуге мүмкіндік береді. Контекстік талдау әдеби процестің дамуы мен жағдайының тарихи оқиғалармен, ғылыми-техникалық прогреспен және өнердің дамуымен байланыстылығын көрсетуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ зерттеуде жүйелі тәсіл қолданылды, ол құбылыстарды тұтастай қарастыруға мүмкіндік беріп, ғылыми мәселені ашатын түрлі құрамдас бөліктердің арасындағы байланыстарды анықтауға көмектесті.

НӘТИЖЕЛЕР

Дж. Дос Пассостың жасаған эксперименті оның бір шығармасында роман, эпопея және деректі хрониканың белгілерін біріктіріп, алғаш рет көпқабатты шындықты бейнелеу техникасының мүмкіндіктерін пайдаланғандығында көрінеді. Жанрлық формаға романист модернистік әдебиетте бұрын болмаған бірегей прозамен толтырған.

Дж. Дос Пассос полифония әдістерін қолданады, уақыттық ауысуларды іске асырады, жеке мен жалпы, әмбебапты біріктірудің көркем әдістерін қолданады, ішкі монологты және тілдік құралдарды (күрделенген синтаксис, кері жазу, сөздердің біріктіріліп жазылуы және т.б.) жаңа тұрғыда меңгереді.

Роман жанрының маңызды белгісі болып табылатын оқиғалар тізбегі екінші орынға шығып, баяндау фабулалығын жоғалтады, сюжеттің әлсіреуі орын алады, бірізді композиция мен хронологиялық тәртіп жойылады. Оның орнына автор үзілмелі, кішкене эпизодтарға бөлінген баяндауды ұсынады. Егер дәстүрлі роман шындықтың иллюзиясын тудырса, Дж. Дос Пассос шындықтың бір моделін жасайды.

Жазушы енді оқиғалар мен кейіпкерлердің үстінде тұрып, оқырманға болып жатқанның мәнін түсіндіріп, туындыгердің рөлін атқаруды көздемейді. Автор сөз құқығын кейіпкерге немесе бірнеше кейіпкерлерге береді. Бұл әдіс тұтастықтың ыдырауын көрсетуге көмектеседі, себебі кейіпкерлер оқиғаларға, фактілерге, қақтығыстардың себептеріне қарама-қарсы көзқарастарды білдіреді. Оқырман әлемді автордың көзімен емес, кейіпкердің немесе әртүрлі кейіпкерлердің көзімен көреді. Бұл көпқабатты көзқарасты қамтамасыз етеді. Соның салдарынан оқырманның рөлі өзгереді, өйткені жол көрсетуші автордан айырылып қалған оқырман оқиғаларды өзі түсіндіре алады, кейіпкерлерге өз көзқарасын қалыптастырады, олардың әрекеттерінің себептері мен мотивациясын анықтайды.

Шығарманың тым бөлшектенуінің, тұтастықтың маңыздылығы жөніндегі пікірталас маңызды, себебі ол Дж. Дос Пассостың әдісінің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты принципиалды сұрақтар туындайды: роман әлемі мен оның құрылымы тұтастық ретінде қабылдана ма, және шығарманың тұтастығын не қамтамасыз етеді? Бұл сұрақтарға жауап беру романының поэтикасының негізгі ерекшеліктерін анықтап, монтажды роман жанрлық белгілерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Модернистік живопись пен кинематография романды жанрлық табиғатының трансформациясына да әсер етті. Әдебиетте кинематографиялық тіл қолданыла бастады: соматикалық тілдік құралдар, сезімдік боялған сөздер және т.б. Дж. Дос Пассос кеңістіктік

локализацияға, перспективаға, жарық-көлеңке контрастарына, пластикалық бейнелерге және тіпті дыбыстық әрлеуге назар аударады. Қала кеңістігін бейнелеуде ірі және басқа да пландар, түрлі ракурстар, фондық, контрастты, егжей-тегжейлі сипаттамалар, сондай-ақ көзге көрінбейтін нәрселердің көрсетілуі пайдаланылады. С. Льюис Дж. Дос Пассостың кинематографты пайдалануын жоғары бағалады, оның ішінде өткір кадрлар, ретроспективті кадрлар және ірі жоспарлар бар екенін атап өтіп, «автордың сұлулық пен өмірді тірілтуге деген құштарлығы одан да әсерлі болды» [3, 215] деді. Дж. Дос Пассос кино тілі мен техникасын қолдануда өз замандастарынан озып, А. Роб-Грийеннің киноромандарының негізін қалаушы болды.

Әдебиетте басты кинематографиялық әдіс монтаж болып табылады, ал живопись романды кубистер, дадаистер, сюрреалистер қолданған коллаж әдісімен байытты. «Манхэттен өткелі» романында монтаж әдісі романды композициялық тұрғыдан ұйымдастырудың негізі болып табылады. Бұл әдіс құрылымдық принципке айналып, оған ерекше назар аударылады. Бұл әдіс Дж. Дос Пассостың жаңашылдықтың негізін құрайды.

Монтаж әдісімен қатар көркем мәтіннің ұйымдастыру тәсілі оның фрагменттілігінде жатыр. Фрагментті қабылдау шындықтың ыдырауы мен адамның санасының үзілуін көрсетеді. Бұл әдіс романистке кейіпкерлердің үзік «сана тасқынын», түрлі «көзқарастарды» бейнелеуге арналған құралды өте тиімді ұсынды, сонымен қатар көпқабатты эпикалық полотно жасауға мүмкіндік берді.

Модернист жазушылар үшін маңызды жетістік модернистік романының полифониялық принципі, яғни көп дауыстылық, көп үнділік болып табылады. Полифониялық романда әдебиеттің музыкамен байланысы көрінеді. Әдебиеттегі музыкалық концепциялар мәтіндегі архитектоникада көрініс табады. Полифония мәтіннің романдық форма арқылы қойылған шектеулерінен босау тәсіліне айналады, дәстүрлі романдағы бір дауыстылықты жеңу мүмкіндігін береді. Дж. Дос Пассос баяндауды әртүрлі кейіпкерлерге береді немесе оқырманды олардың сана тасқынына терең енуге бағыттады. Әрбір дауыстың өз құндылығы бар және әлемнің жалпы картинасын құруға өз үлесін қосады, бұл симфониялық оркестрдің әрбір аспабы шығарманың толық дыбысына қосылғандай. Әдеби мәтінді музыкалық шығарманың үлгісі бойынша құрылымдау романда жаңа жанрлық формаларды жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, модернистік романда көп қырлы, көп арналы, көп дауысты әлемді бейнелейтін синтетикалық көркем тіл қалыптасты. Бұл романының осы қасиеті Дж. Дос Пассос тарапынан «Манхэттен өткелі» романында көркемдік тұрғыда жүзеге асырылды.

ТАЛҚЫЛАУ

Дж. Дос Пассос шығармашылығын зерттеушілер оның прозасына тән жаңашылдықты атап көрсетіп, жазушыға натуралист, импрессионист, экспрессионист пен кубистердің, сондай-ақ кинематографтың ықпалын ерекше бөліп көрсетеді. Біздің ойымызша, Дж. Дос Пассос жаңашылдығының түп-төркіні белгілі бір әдеби бағытқа еліктеуден немесе сол кезеңдегі әдеби үрдістерге сай болуға ұмтылудан емес, қайта шынайы өмір шындығын – құндылықтар өзгеріп, адамның санасы күйзеліске түскен, бұрынғы моральдық бағдарларынан айырылған модерн дәуірінің тұрақсыз, көз алдымызда өзгеріп жатқан болмысын дәл әрі бейнелі жеткізуге тырысқан ішкі қажеттіліктен туындайды.

Жазушының «Манхэттен өткелі» романында қолданған эксперименттік тәсілдері зерттеу нысанына айналып, оның жаңашыл техникасы оқиғалардың калейдоскоптық сипатынан, баяндаудың жаңа тілінен, фрагменттелген кадрлардың ауысуынан, фабуласыздықтан, шығарманың тұтастығының ыдырауынан көрініс тапқан.

Біздің зерттеуімізде Дж. Дос Пассос жүргізген сан түрлі эксперименттердің өзара толықтырып, біртұтас көркемдік құрылым жасауға мүмкіндік беретініне назар аударылады. Осы тұрғыда монтаж тәсілі шығарманың құрылымдық және жанрлық негізін

құрайтын принцип ретінде көрінеді. Мақалада монтаж тәсілін шебер қолдану арқылы жазушының деконструкцияланған әрі фрагменттелген баяндау жағдайында қоғам өмірінің нақты бір тарихи кезеңіндегі тұтас көрінісін бейнелеуге қол жеткізгені көрсетіледі.

Сонымен қатар, ырғақ та шығарманың тұтастығына ықпал ететін тәсіл ретінде қарастырылады – ол адамдар мен қаланың фрагменттелген өмір көріністерін бір арнаға бағындырып, бірыңғай қозғалыс пен ортақ мақсатқа жұмылдыратындай әсер береді.

Полифонияны кейіпкерлер дауыстарының көптүрлілігі ретінде зерттей отырып, біз қала да өзіндік үні мен бейнесін табатынын баса көрсетеміз.

«Манхэттен өткелі» романы америкалық урбанистік әлемнің кең панорамасын ұсынады. Нью-Йорктің Манхэттен ауданы, америкалық қоғамның метафорасы ретінде, автордың көптеген эпизодтардан құрастырған түрлі мозаикасы ретінде бейнеленген. Бұл көпқабаттылық, көптүрлілік, көп дауыстылық романды полифонияға әкелген. Романда басты кейіпкер мен біртұтас сюжет желісінің болмауы оның тәуекел бастамасы әрі романды жаңашылдыққа жеткізген қадамы болды, өйткені дәстүр бойынша бұл элементтер шығарманың композициясын байланыстырушы болатын.

Романның композициясы, бейнелер құрылымы, мотивтер ел өмірінің ритмін, адамдардың тағдырын, олардың үміттері мен қасіреттерін алмасып отыратын эпизодтар, сахналар, тұлғалар калейдоскопында жеткізуді мақсат тұтады. Монтаждық композициялық құрылымның өзі, оқиғалар, сахналар, әсерлердің шапшаң ауысуы романдағы психологиялық фонды қалыптастырады және оқырманға мегаполис тұрғындарының бойындағы күйгелек атмосфераны, жиі эмоционалды күйреуге және сезімталдықтың жоғалуына әкелетін жағдайды көрсетеді.

Тараудан тарауға материалдың жинақталуы жалпы картинаны құрастыру принципі бойынша пазл жинауға ұқсайды. Бұл картина қала шекараларымен шектелген, ал оқиғалар тізбегі айналмалы композиция бойынша құрылған: бір кейіпкердің қаланың ішіне кіріп, оны тұйық әлем ретінде қабылдауынан басталып, екінші кейіпкердің қаладан шығуымен аяқталады.

Роман үш бөлімге бөлінген, олардың әрқайсысында түрлі кейіпкерлердің параллельді сюжет желілері дамиды. Бұл сюжет желілері ерекше: олар бір-бірімен тек бір рет қиылысады немесе біртұтас желіні құра бастайды, кейін қайтадан бөлінеді; сюжет желілері кенет үзіліп, кейін басқа уақыт кезеңінде қайта пайда болып, кейіпкерлердің тағдырында болған өзгерістермен бірге көрінеді. Сонымен қатар кейіпкерлердің тағдырлары алға жылжитын әрекет түрінде емес, жеке сахналар, диалогтар, басқа кейіпкерлердің оларды сөз етуі түрінде көрсетіледі. Қысқасы, оқырманның алдында калейдоскоп ашылғандай, онда ол бұрын таныс тұлғаларды көреді, оларды дереу жоғалтып, жаңа тұлғалармен танысады.

Романда жүзден астам кейіпкер бар, олардың бірнешеуінің қайталанып кездесетін тағдыры бүкіл роман бойында өтетін сюжет желілерін құрайды. Мұндай кейіпкерлер қатарында Элен Тетчер, Джимми Херф және Джордж Болдуин бар. Басқа кейіпкерлер уақыт-уақытпен пайда болады, олар кино камерасынан кездейсоқ алынғандай, жалпы массовканың бір бөлігі болып көрінеді. Олар америкалық қоғамның түрлі қабаттарын көрсетеді, мұнда оқырман төменгі таптардан бастап үй шаруасындағы әйелдер, кеңсе қызметкерлері, саудагерлер, полицейлер, журналистер, саясаткерлер, актерлер және тағы басқаларды кездестіреді.

Айта кету керек, негізгі кейіпкерлердің сюжет желілері роман бойында кездескенімен, әртүрлі уақытта басталып, аяқталады. Қысқа сюжетті линиялар екінші пландағы кейіпкерлермен байланысты болып, тек бір бөлімді немесе тек бір тарауды қамтуы мүмкін. Эпизодтық кейіпкерлер негізгі немесе қосалқы кейіпкерлермен жеке эпизодтарда қатысуы немесе аталуымен ғана кездеседі (мысалы, сүт тасушы).

Талқыланып отырған романдағы баяндау техникасының маңызды сипаттамасы болып полифония табылады, ол Дос Пассос орындауында тек көп дауыстылық емес, әдебиет, музыка және кинематограф арасындағы өзара байланыстың үлгісіне айналған.

Романда әртүрлі кейіпкерлердің дауыстары естіліп, әрқайсысы өз тақырыбын ашады, бірақ соңында бұл дауыстар романды біріктіретін жалпы симфонияға қосылады. Бұл тек жаңашылдық үшін жасалған эксперимент емес, автордың саналы ұстанымы, ол болып жатқан оқиғаларға бір ғана дұрыс көзқарас немесе пікір жоқ екенін түсінеді. Дж. Мац атап көрсетеді: «Мұндай скептицизм көбіне көрініс пен шындық арасындағы үзілістен туындайды... Модернистік романының эпистемологиясындағы тағы бір ерекшелік – шындық пен мағына көзқарасқа байланысты өзгеріп отырады. Әртүрлі адамдар бір нәрсені әртүрлі көреді, сондықтан қазіргі заманғы роман өз перспективаларын әрдайым өзгертіп отыруға бейім» [9, 219].

Америкалық романының полифониясының тағы бір маңызды ерекшелігі – қаланың да өз «даусы» бар. Роман қалалық шуға толы: құрылыс жұмыстарының дүрбелеңі, қоғамдық көліктердің дауысы, паровоздардың гудоктары, өрт сөндіруші машиналардың сигналдары және тағы басқалар.

Персонаждармен қатар роман «экранында» тарихи және заманауи тұлғалар, қалалық пейзаж суреттері, жергілікті және әлемдік жаңалықтар, газет тақырыпшалары, телеграммалар, танымал әндердің сөздері, дүкен витриналары және тағы да басқа элементтер жылдам ауысып отырады. Барлығы бірлесе отырып, қала өмірінің калейдоскопын құрайды. Свена Фельхабер былай жазады: «1926 жылы Мэй Ламбертон Беккер оны «қозғалыстағы жаңалықтар фильмімен» салыстырса, төрт жылдан кейін Фанни Батчер романды «Нью-Йорктің панорамасы жедел, кездейсоқ, жарқын вспышкалардан, шиеленіскен суреттерден тұратын техникалық трюк» дейді» [5, 86].

Романның кинематографиялылығы көптеген зерттеушілердің назарын аударады. К. Морли Дж. Дос Пассостың кинематографиялық техникасына 1915 жылғы Д.У. Гриффиттің «Ұлттың тууы» фильмі мен конструктивист-режиссер С. Эйзенштейннің әсер еткенін айтады. Бұл әсер, К. Морли пікірінше, монтаждық редакцияда, уақыттағы секірулерде, жақын жоспарлардағы кадрларда, бірнеше сюжет желісіне бір уақытта қозғалу мен шұғыл өтпелі сәттерде көрінеді [2, 67]. Алайда бізге бұл жерде кинохрониканың кез келген техникасы туралы сөз қозғауға болады, сондықтан Дж. Дос Пассостың романын бірқатар рецензенттер хроника деп анықтағаны орынды. Бұл кинохроникада газет тақырыпшалары, жаңалықтар, ән мәтіндері, әңгімелердің үзінділері, статикалық және динамикалық эскиздер түрлі көзқарастардан, әртүрлі кейіпкерлердің көзқарасымен көрсетіледі.

«Манхэттен өткелі» романында құрылым мен жанрды анықтайтын негізгі принцип – монтаж. Дж. Дос Пассос осы принципті романның материалдарының әртүрлілігі мен байлығын біртұтас құрылымға жинақтау үшін қолданған. Романда бірнеше қабаттар көрсетілген: елдің тағдыры мен оның дамуындағы белгілі бір кезең (1890-1925 жылдар); әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдардың жеке тағдырлары; әлемдегі болып жатқан оқиғалар мен қаланың өмірі; Нью-Йорктің қарқынды дамуы мен техникалық прогресс. Барлық материал коллаж принципімен құрылып, монтаждalған. Біріктірілген коллаж қазіргі уақытта қарқынды дамып жатқан қаланы, оның халқын, олардың жоспарлары мен қамқорлықтарын, жеңістері мен жеңілістерін, арман-үміттері мен үмітсіздіктерін бейнелейді. Романда суреттелген адамдардың үзілген тағдырлары, олардың ойлары мен сезімдері қаланың өмірінің жалпы бейнесінде бірігеді, оны тірі организм ретінде көрсетуге мүмкіндік береді.

Айта кету керек, автор бейнеленген оқиғалардан өзін қасақана алыстататын сияқты, авторлық көзқарасын ашық білдіруден бас тартып, оқырманға оқиғалар, тұлғалар мен көріністер калейдоскопында өз бетінше түсінік алу мүмкіндігін береді. Бұл тәсіл оқырманға оқиғалардың жасырын бірлігін, адамдар тағдырларының дәуірмен, орынмен, уақыт атмосферасымен байланысын ашуға жол ашады. Әрбір кейіпкердің тағдыры тек қаланың өмірінің жалпы бейнесінде ғана қажетті тұтастыққа ие болады. Бұл бірлік болмаса, персонаждардың оқиғалары аяқталмаған, үзік-үзік баяндауларға айналып, біртұтас линиядан айырылушы еді.

Монтаж сондай-ақ кейіпкерлердің үміт пен армандарға сенуден көңілсіздік пен иллюзиялардың күйреуіне дейінгі көңіл-күй өзгерістерін бейнелеу құралына айналады. Бұл кейіпкерлердің өмірінен әртүрлі кезеңдерде түсірілген контрастты фрагменттерді көрсету арқылы қол жеткізіледі.

Монтаж романда уақыттың жалпы атмосферасын және АҚШ-пен өз жоспарларын байланыстыратын адамдардың сезімдерін көрсетуге мүмкіндік береді. XX ғасыр басындағы әлеуметтік оптимизм әртүрлі кейіпкерлердің сөздері арқылы бейнеленеді, олар үшін Нью-Йорк шексіз мүмкіндіктер қаласы ретінде көрінеді. Осылайша, Дж. Дос Пассос «америкалық арманмен» арбалған адамдарды өзінше бейнелейді. Романның басында кейіпкерлер өз-өздеріне деген сенімге толы: «Мен бірдеңе жасауға ұмтылғым келеді. Бұл менің арманым. Еуропа шіріп, сасып кеткен. Ал Америкада жас жігіт өз орнын таба алады. Туған жердің рөлі жоқ, білімнің мәні жоқ. Бәрі де алға ұмтылуға байланысты» [1, 21], «Нью-Йорк дегеніміз – үлкен мүмкіндіктер елі» [1, 49], «Мен осы елге таңғаламын. Басқа отаным жоқ... Өз ісіне қабілетті адамдар әрдайым озып шығады» [1, 264], «Мен енді еврей емеспін!... Бұл Ресей емес! Бұл Нью-Йорк! Мұнда қыздардың өз құқықтары бар» [1, 22] және басқалары.

Оқиғаның дамуы мен бірнеше онжылдықтар өте келе адамдардың көңіл-күйі өзгереді, арманның қателігі мен иллюзорлығы олар үшін біртіндеп айқын бола бастайды: «...Джимми Херф қолдарын қалтасына салып, ратушаның алдында бастарында кепкалары бар үстілері жыртық-жыртық, құлақтарында наушниктері бар адамдардың қарды шанаға лақтырып жатқандарын қарап тұр. Жастар мен қарттардың жүздері бірдей түсті, киімдері бірдей түсті. Өткір, бритвадай жел құлағын тіліп, маңдайы мен мұрнын күйдіргендей» [1, 344], «Достарым... жалақы құлдары, мен де бұрын сондай болдым... Бұл адамдар сендердің мойындарыңда отыр... олар ауыздарыңнан асты жырып алып отыр. Бұрын бульварда көретін әдемі қыздар қайда қазір? Оларды қала сыртындағы қонақүйлерден іздеңдер... Жігіттер, олар бізді губка тәрізді сығып алып отыр... олар бізді жұмысымыздан, идеяларымыздан, әйелдерімізден айрып отыр... Олар бізге аштық, рахит пен лас көшелерді қалдырып отыр» [1, 255]. Дж. Дос Пассос америкалық ұлы арман туралы мифтің теріс жағын көрсетті.

Дж. Дос Пассос монтаж әдісіне үлкен мән берді. Бұл әдіс сюжетті децентрализациялауға мүмкіндік беріп, әрбір сюжет желісін дәуірдің жалпы бейнесін жасау үшін бірдей маңызды етті. Адамдар, оқиғалар мен әсерлердің калейдоскопында барлық элементтер құнды болды. Романист былай деп жазды: «Әрбір оқиғаны басқа бір нәрсемен теңестіру мүмкін емес, ол жарқырап тұрған әрі жалғыз нәрсе, ешбір нәрседен туындамайды, бірақ кенеттен пайда болып, басқа нәрселерге қосылады» [12, 132].

Өмірдің күрделі және көпқырлы бейнесін біртұтас қалыпта жинауға мүмкіндік беретін әдіс – монтаж, баяндаудың әртүрлі деңгейлерінде біріктіріледі. Бұл монтаждық байланыстар деп аталады, эпизодтарды «жапсырудың» түрлі тәсілдері. Олардың кейбірін атап өтейік: 1. романның негізгі кейіпкерлері – Джимми Херф, Эллен Тэтчер, Джордж Болдуиннің тағдырларын қамтитын үш негізгі сюжет желісі, олар романның басынан соңына дейін дерлік жүреді. 2. жалпы атмосфера және оқиға өрбіген сайын өзгеріп отыратын басым тональдылық. 3. оқиғаларға біртұтас қарқын мен ырғағын қамтамасыз ететін ритм, ырғақтық сурет. 4. үнемі қозғалыс: адамдар, көліктер, салынып жатқан қала – автордың назарында болатын барлық нәрсе алға ұмтылуды көрсетеді; көліктердің, адамдардың қозғалысы мен үздіксіз өсіп келе жатқан қала уақыттың өтуін бейнелейді. 5. бейнелеу техникасы: көшелердің, витриналардың, кафелердің, адамдардың сырт келбетінің дәл және сипаттамалық детальдарын шағын, үнемді штрихтармен беру; бұл эскиздер нақты картиналар мен жеке портреттерді емес, мегаполис пен оның тұрғындарының жалпы импрессионистік бейнесін жасайды (мысалы, терісі ақшыл). Импрессионистік техника қозғалысты жеткізуге және ауқымды көріністің жалпы әсерін қалыптастыруға барынша мүмкіндік береді. 6. қайталанып кездесетін мотивтер (сәттілік, бақытсыз жағдай, түсік жасату, ауру, өлім мотивтері), образдар мен детальдар (өрт

сөндіру көлігі, полицейлер, биік ғимараттар, сүт тасушы арба); эпизодтарды құрудағы заңдылықтар (жұптылық принципі) және шартты түрде «егіз» деп саналатын кейіпкерлердің болуы. 7. ел тарихында маңызды рөл атқарған немесе оның заманауи қарқынды дамуына үлес қосқан танымал тұлғаларды атап өту: Юджин Дебс, Лютер Бербанк, Карнеги, Эдисон, Лафоллет, Джон Рид, Теодор Рузвельт, президент Вильсон, Морган банкирлер әулеті, Генри Форд, Инсулл және т.б. 8. қаланың, ел тарихының, адамдар тағдырының және ұлттық идеяның бейнесін байланыстыратын сәулет ескерткіштері: Азаттық мүсіні, Бруклин көпірі, Нью-Йорк айлағы. 9. қалада (ұрлық, кісі өлтіру, апаттар) және әлемде («Жапондар Мукденнен шегінді») болған оқиғалар туралы газет жаңалықтарының тақырыптары, жарнама мәтіндері, маңдайшалар, танымал әндердің мәтіндері; бұлардың барлығы кубистер пайдаланған коллаж тәсілі бойынша уақыт пен кеңістік бірлігін жасайды. 10. эпиграфтар, сюжеттің дамуын ықшам түрде жеткізіп, оны біртұтас құрылымға жинақтайды. 11. Нью-Йорк бейнесі – барлық сюжет желілері мен кейіпкерлер тағдырларын байланыстыратын негізгі композициялық концепт.

Монтаждық байланыстар романның фрагменттерінің тұтастығын қамтамасыз етеді. Фрагментарлық роман композициясының басты ерекшелігі болып табылады. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, фрагментарлық романға құрылымдық бірліктің жетіспеуіне, көріністер мен эпизодтардың бөлшектенуіне, ойлардың толық жеткізілмеуіне, кейіпкерлер туралы баяндаулардың аяқталмауына және олардың тереңдігі мен көлемін жоғалтуына әкеледі. Алайда дәл осы монтаж әдісі романға қажетті тұтастық пен қатаң ұйымдасқан құрылым береді. Бұдан бөлек, көптеген эпизодтар, тағдырлар мен тұлғалар Дж. Дос Пассосқа бүтін бір дәуірдің портретін жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, романның фрагментарлығы Дж. Дос Пассостың шығармашылық ұстанымына айналады. Оның функциясы автор жасаған баяндау полотносының ауқымдылығын көрсету болып табылады. Көз алдымызда өзгеріп жатқан дәуір тұрақты, статикалық формаларды емес, қозғалысты, мобильді, жылдам ауысатын нәрселерді талап етті. Сонымен қатар модернисттер жаңа шындықтың қалыптасу кезеңінде өмір сүрді және олар қоғам мен әлемнің жаңа күйін емес, дәл көз алдында болып жатқан өзгерістерді бейнеледі. Осыдан баяндаудың толықтыққа, аяқталғандыққа, үзілді-кесілділікке ұмтылуына сенімсіздік туындайды. Дж. Мартц былай деп атап көрсетеді: «Эпистемологиялық скептицизм, кездейсоқтық пен фрагментарлыққа бейімділік, субъективті ішкі әлем мен өзгермелі сәйкестікке қызығушылық – мұның бәрі модернистік кезеңнің өзі тудырған репрезентациялық тәжірибелердің өзгеруінен туындады» [9, 221].

Маңызды жайттардың бірі – эпизодтардың үнемі алмасуы оқиғаларға жылдамдықтың көрінісін береді. Осы арқылы автор уақыттың қозғалысын, өмірдің өтуін, өткенге кетіп жатқан үміттерді, армандарды, жастықты жеткізеді. Кейіпкерлердің өмір жылдары кадрлардың жылдам ауысуындай зымырап өтеді. Бұл кадрларда өзгерістер көрініс табады: көшелердің келбеті өзгереді, биік ғимараттар көтеріледі, қала көшелерінде жүйткіген көліктердің саны көбейеді, адамдар қартайып, денсаулықтарын жоғалтып, өмірден өтеді.

Осылайша, романның әрбір фрагменті шығарманың мазмұнын тереңдетіп, оның семантикасын кеңейтеді. Дж. Дос Пассос фрагментарлық пен тұтастықтың бинарлық оппозициясын еңсерді. Автор көптеген элементтерден құралған біртұтас картинаны жасаудағы міндетті сәтті орындады. Бұл монтаж әдісін қолдану арқылы мүмкін болды.

Романның тұтастығын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі – ритм. Қаланың өмір қарқыны оқиғаларға, адамдардың өміріне белгілі бір ритм мен жылдамдық береді. Ритм қозғалысты білдіретін етістіктердің молдығы арқылы жеткізіледі. Сондай-ақ ритм кинохроника немесе кинорепортаж әдістерімен – кадрлардың, көріністердің, бет-әлпеттердің, орындардың, газет тақырыптарының ауысуымен беріледі. Қаланың пульсі оның тұрғындарына жылдамдық беріп, оларды өз еркіне бағындырады, оларды қозғалуға, жұмыс істеуге, қуып жетуге мәжбүр етеді. С. Фельхабер былай деп атап өтеді: «Жылдамдық оның формалды және стилистикалық композициясының ерекшелігі болып

табылады. Роман оқырманды мәтіннің жылдамдатылған ескі және жаңа формаларымен таныстырады: ауызекі диалогтық дауыстар сөзді барынша ықшамдайды, сөздер арасындағы кеңістік жойылады, ал мегаполистің сезімдік тәжірибесі үнемді, кинетикалық стильде жеткізіледі» [5, 85].

Романның ритмдік ұйымдастырылуы синтаксис арқылы: қысқа, тамырдың соғуы тәрізді қысқа сөйлемдермен немесе аяқталмайтындай, тоқтаусыз жалғасатын ұзақ сөйлемдермен жеткізіледі. Пунктуацияның еркін пайдаланылуы, сөздердің күрделі құрылымдарға бірігіп, бір деммен, асығыстықпен айтылғандай көрінуі романның сөздік құрылымын біріктіреді.

Ритм дыбыстар арқылы да беріледі. Кейіпкерлер күн бойы мыңдаған дыбыстардың ортасында өмір сүреді. Бұл дыбыстар олардың өмір қарқынын анықтап қана қоймай, негізгі фонға айналып, оларды бір сәтке де тыныш қалдырмайды. Мысалы: «Жүкті арбаларға жегілген аттардың сықырлап, жүк арбаларының дөңгелектері шиқылдап, бәрі құлақ тұндыратын шуға айналды...» [1, 19], «11-авеню мұздай шаңға, дөңгелектердің сықыры мен гүрсіліне, тұяқтардың тарсылына толы. Теміржолдан паровоздардың ысқырығы мен қосымша жолға ауысқан жүк вагондарының дүрсілі естіледі» [1, 47], «Гүрілдеген дыбыстардың бұрыш-бұрыштан шыққан толқындары оның басына төгілді – үстінен аспалы пойыз зулап өтті» [1, 158].

Дж. Дос Пассос ритмдік суреттемелерді бейнелеу нысанына, тақырыбына, кейіпкердің күйіне қарай әртүрлі пайдаланады. Ритм мәтіннің композициялық ұйымдастырылуының құралына айналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Манхэттен өткелі» романында Джон Дос Пассос америкалық модернистік романды қалыптастыруда батыл экспериментатор ретінде танылды. Оның жаңашылдығы көркем бейнелеудің жаңа тәсілдерін жасауда және мәтінді құру үшін кинематографиялық құралдарды ерекше қолдануда көрініс тапты. Бұл құралдардың ішінде монтаж, хроника, жалпы және ірі пландардың ауысуы әдістерін атап өтуге болады.

Талданып отырған романның баяндау техникасының маңызды элементі – полифония. Ол Дж. Дос Пассосқа әдебиет, кинематограф және музыканың өзара ықпалдасу мүмкіндіктерін көрсетуге мүмкіндік берді. Романның көптеген кейіпкерлерімен қатар, автор құрған монументалды картинаның біріктіруші бейнесі болып табылатын қала да өз даусын алады.

Полифония мен бейнеленген шындықтың ауқымды қамтылуы фрагментацияны қолдануды талап етті. Фрагментация тәсілі мүмкіндігінше көп материалды, түрлі көзқарастарды және уақыттық қабаттарды тартуға мүмкіндік береді.

Монтаждық құрастыру объектілері ретінде әртүрлі әлеуметтік топтардың кейіпкерлерінің тағдырлары, қалалық ландшафт көріністері, әлемдік және қалалық жаңалықтарды жеткізетін газет тақырыптары мен хабарламалар, танымал әндердің үзінділері, адамдардың әңгімелері мен ойлары, архитектуралық суреттемелер, құрылыс алаңдары, көлік қозғалысы және т.б. алынады. Мәтіннің монтаждық ұйымдастырылуы шығарманың ішкі тұтастығын қамтамасыз етеді. Шынында да, Дж. Дос Пассостың монтаж техникасын шебер меңгеруі модернистік романның шекарасын кеңейте түсті.

Фрагменттелген картинаның монтаждық байланыстары ретінде мыналарды атауға болады: негізгі кейіпкерлердің сюжеттік желілері; қарқынды дамып келе жатқан қаланың жалпы атмосферасы; оқиғаларға бірыңғай қарқын беретін және уақыттың, көлік пен адамдар қозғалысының динамикасын бейнелейтін ритмикалық суреттемелер; импрессионистік баяндау техникасы, ауқымды картинаның жалпы әсерін қалыптастыру үшін қолданылатын; қайталанатын мотивтер, бейнелер және детальдар; романның уақыттық шеңберін айқындауға мүмкіндік беретін әйгілі тұлғалардың аталуы; қаланың, елдің тарихын, адамдардың тағдырларын байланыстыратын архитектуралық құрылымдар;

қалалық және әлемдік оқиғалар туралы газет тақырыптары, жарнамалық мәтіндер, біртұтас уақыт пен кеңістік атмосферасын құратын кубистер тәжірибесіндегі коллаж принципі бойынша құрылған элементтер; сюжеттің дамуын жинақтап көрсететін және оны біртұтас етіп байланыстыратын эпиграфтар; ақырында, романның барлық сюжеттік желілерін біріктіретін негізгі композициялық концепт ретіндегі Нью-Йорк бейнесі.

Аталған бейнелеу әдістері мен көркем материалды біріктіру тәсілдері авторға мәтіннің тұтастығына қол жеткізіп, өз дәуірінің монументалды, көпқырлы және көпдауысты бейнесін жасау міндетін орындауға мүмкіндік берді.

Бұл аталған әдістер романистің тапқан жеке сәтті құралдары ғана емес екенін ескеру маңызды. Олар бір-бірімен тығыз байланысқан, бірін-бірі толықтырып, бірінен-бірі туындайтын өзара тәуелді элементтер болып табылады.

«Манхэттен өткелі» – бұл эксперименталды роман, мұнда қаламның рөлін кинокамера атқарғандай, ал автор экранда көргенін қағаз бетіне жылдам түсіріп үлгергендей әсер қалдырады. Жалпы және ірі пландардың, жылдам ауысып отыратын көріністердің, бет-бейнелердің, әңгімелердің, витриналардың, көліктердің, газет тақырыптарының кезектесуінен құралған монтаж-роман, хроника-роман қаланың өмірін адам санасындағы «сананың тасқыны» сияқты бөлінбес ағын түрінде бейнелейді. Дж. Дос Пассос қаланың өмір ағынын суреттеді, бұл сөзсіз жаңашылдық еді.

Джон Дос Пассос «Манхэттен өткелі» романында шынымен жаңашыл әдіс қолданды және адамдардың, қаланың, елдің, дәуірдің өмірін көрсету сияқты ауқымды идеяны жүзеге асыру үшін өзіндік баяндау техникасын жасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Doc Passos J. Manhattan Transfer. – New York, London: Harper & Brothers Publishers, 1925. – 404 p.
<https://archive.org/details/manhattantransfe00dosprich/page/4/mode/2up?ref=ol&view=theater>
- 2 Morley C. Modern American Literature. – Edinburgh University Press, 2012. – 352 p.
- 3 Spencer V.C. Dos Passos: A Life. – Northwestern University Press, 2004. – 624 p.
- 4 Koritz A. Urban Form vs. Human Function in the 1920s: Lewis Mumford and John Dos Passos. – American Studies. – 2004. – No. 45:2. – P. 101-123.
- 5 Fehlhaber S. American Discourses of Acceleration and the Emergence of an Alternate practice of Modern American Prose Writing in the 1920s//Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr. phil. an der Universität Osnabrück, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaft. – Dezember, 2017. – 313 p.
- 6 Mickalites C.J. Manhattan Transfer, Spectacular Time, and the Outmoded. – Arizona Quarterly: A Journal of American Literature, Culture, and Theory. – 2011. – No. 67(4). – P. 59-82. <https://dx.doi.org/10.1353/arq.2011.0023>.
- 7 McKee R.A. ‘Kerist I wish I was a skyscraper’: John Dos Passos’ Manhattan Transfer, skyscrapers and the predatory modern city. - Journal of Urban Cultural Studies. – 2018. – Vol.5. – Number 1. – P. 53-71.
- 8 Beddow A. Manhattan Nightmares: John Dos Passos, Charles Sheeler and the Distortion of Urban Space. – Moveable Type. – 2010. – Vol. 6.
- 9 Matz J. The Novel//A companion to Modernist Literature and Culture/Ed. by David Bradshaw and Kevin J.H. Dettmar. – Blackwell Publishing, 2006. – P. 215-226.
- 10 Klein S. The Roar of Modernity: Metropolitan Soundscapes and the Making of the Modern Subject in John Dos Passos’ Manhattan Transfer. – Revista Canaria de Estudios Ingleses. – 2022. – No. 84 (April). – P. 69-82.
- 11 Geyh E. P. From Cities of Things to Cities of Signs: Urban Spaces and Urban Subjects in «Sister Carrie» and «Manhattan Transfer». – Twentieth Century Literature. – 2006. – Vol. 52. – No. 4. – P. 413-442.

12 A Companion to the Modern American Novel 1900-1950/ Edited by John T. Matthews. – Blackwell Publishing Ltd., 2009. – 592 p.

Материал 10.09.2025 баспаға түсті

Экспериментальная проза романа Джона Дос Пассоса «Манхэттенская переправа»

А.Т. Мустояпова¹, Ж.Ж. Ибраимова¹

¹Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, 100026, Казахстан

Целью данной статьи является анализ романа американского модерниста Джона Дос Пассоса «Манхэттенская переправа» на предмет наличия в нем черт экспериментального письма. «Манхэттен» (1925) – один из ранних в литературе США модернистских романов, который вызвал споры и неоднозначные оценки читателей и критиков. Именно этим обстоятельством обусловлен сохраняющийся особый интерес к данному роману. Краткий обзор литературы позволяет определить степень исследованности новаторства Дж. Дос Пассоса в современном англоязычном литературоведении. Автором статьи предлагается и подвергается анализу гипотеза о том, что Дж. Дос Пассос предпринял творческий эксперимент, который пронизал все уровни романа: композицию, структуру, систему образов, ритм прозы, поэтику. В центре исследования внимания оказываются такие новации художественной изобразительности, как полифонизм, кинематографичность, прием монтажа, символизм цветовой гаммы, фрагментарность текста. В статье обосновывается закономерность новой повествовательной техники, использованной Дж. Дос Пассосом, конкретным социально-историческим контекстом. Проведенный анализ позволяет определить своеобразие новаторства Дж. Дос Пассоса в тот период, когда писатели находились в поиске нового повествовательного языка, способного адекватно передать образ, характер, суть эпохи модерна. Содержание статьи способствует проблематизации вопросов своеобразия поэтики модернистского текста и актуализации проблемы авторского письма. Осуществленный в статье анализ позволяет определить место во многом недооцененного Дж. Дос Пассоса как новатора модернистской литературы, стоящего в первом ряду великих писателей его эпохи.

Ключевые слова: эксперимент, фрагментарность, монтаж, полифонизм, кинематографичность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Doc Passos J. Manhattan Transfer. – New York, London: Harper & Brothers Publishers, 1925. – 404 p.
<https://archive.org/details/manhattantransfe00dosprich/page/4/mode/2up?ref=ol&view=theater>
- 2 Morley C. Modern American Literature. – Edinburgh University Press, 2012. – 352 p.
- 3 Spencer V.C. Dos Passos: A Life. – Northwestern University Press, 2004. – 624 p.
- 4 Koritz A. Urban Form vs. Human Function in the 1920s: Lewis Mumford and John Dos Passos. – American Studies. – 2004. – No. 45:2. – P. 101-123.
- 5 Fehlhaber S. American Discourses of Acceleration and the Emergence of an Alternate practice of Modern American Prose Writing in the 1920s//Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr. phil. an der Universität Osnabrück, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaft. – Dezember, 2017. – 313 p.
- 6 Mickalites C.J. Manhattan Transfer, Spectacular Time, and the Outmoded. – Arizona Quarterly: A Journal of American Literature, Culture, and Theory. – 2011. – No. 67(4). – P. 59-82. <https://dx.doi.org/10.1353/arq.2011.0023>.

- 7 McKee R.A. 'Kerist I wish I was a skyscraper': John Dos Passos' Manhattan Transfer, skyscrapers and the predatory modern city. - Journal of Urban Cultural Studies. – 2018. – Vol.5. – Number 1. – P. 53-71.
- 8 Beddow A. Manhattan Nightmares: John Dos Passos, Charles Sheeler and the Distortion of Urban Space. – Moveable Type. – 2010. – Vol. 6.
- 9 Matz J. The Novel//A companion to Modernist Literature and Culture/Ed. by David Bradshaw and Kevin J.H. Dettmar. – Blackwell Publishing, 2006. – P. 215-226.
- 10 Klein S. The Roar of Modernity: Metropolitan Soundscapes and the Making of the Modern Subject in John Dos Passos' Manhattan Transfer. – Revista Canaria de Estudios Ingleses. – 2022. – No. 84 (April). – P. 69-82.
- 11 Geyh E. P. From Cities of Things to Cities of Signs: Urban Spaces and Urban Subjects in «Sister Carrie» and «Manhattan Transfer». – Twentieth Century Literature. – 2006. – Vol. 52. – No. 4. – P. 413-442.
- 12 A Companion to the Modern American Novel 1900-1950/ Edited by John T. Matthews. – Blackwell Publishing Ltd., 2009. – 592 p.

Материал поступил в редакцию журнала 10.09.2025

Experimental prose of John Dos Passos' novel «Manhattan Transfer»

A. Mustoyarova¹, Zh. Ibraimova¹

¹Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, 100026, Казахстан

The purpose of this article is to analyze John Dos Passos' novel Manhattan Transfer (1925) for features of experimental writing. As one of the earliest modernist novels in American literature, Manhattan Transfer has generated controversy and mixed reviews from readers and critics, which continues to sustain scholarly interest.

A review of the literature highlights the extent of research on Dos Passos' innovations in modern English literary criticism. The article proposes and examines the hypothesis that Dos Passos undertook a creative experiment permeating all levels of the novel, including composition, structure, imagery, prose rhythm, and poetics. The research focuses on artistic innovations such as polyphonism, cinematographic techniques, editing, color symbolism, and fragmentary text.

The study also contextualizes Dos Passos' narrative techniques within the socio-historical framework of the 1920s, a period when writers were seeking new narrative languages capable of capturing the character, image, and essence of the modern era. The analysis demonstrates the originality and systematic nature of his experimental approach and situates Dos Passos as a largely underestimated innovator in modernist literature.

Overall, the article contributes to discussions on the originality of modernist poetics, the problematization of authorial writing, and the recognition of Dos Passos' place among the leading literary innovators of his time.

Key words: experiment, fragmentation, editing, polyphony, cinematography.

REFERENCES

- 1 Doc Passos J. Manhattan Transfer. – New York, London: Harper & Brothers Publishers, 1925. – 404 p.
<https://archive.org/details/manhattantransfe00dosprich/page/4/mode/2up?ref=ol&view=theater>
- 2 Morley C. Modern American Literature. – Edinburgh University Press, 2012. – 352 p.
- 3 Spencer V.C. Dos Passos: A Life. – Northwestern University Press, 2004. – 624 p.
- 4 Koritz A. Urban Form vs. Human Function in the 1920s: Lewis Mumford and John Dos Passos. – American Studies. – 2004. – No. 45:2. – P. 101-123.

- 5 Fehllhaber S. American Discourses of Acceleration and the Emergence of an Alternate practice of Modern American Prose Writing in the 1920s//Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr. phil. an der Universität Osnabrück, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaft. – Dezember, 2017. – 313 p.
- 6 Mickalites C.J. Manhattan Transfer, Spectacular Time, and the Outmoded. – Arizona Quarterly: A Journal of American Literature, Culture, and Theory. – 2011. – No. 67(4). – P. 59-82. <https://dx.doi.org/10.1353/arq.2011.0023>.
- 7 McKee R.A. ‘Kerist I wish I was a skyscraper’: John Dos Passos’ Manhattan Transfer, skyscrapers and the predatory modern city. – Journal of Urban Cultural Studies. – 2018. – Vol.5. – Number 1. – P. 53-71.
- 8 Beddow A. Manhattan Nightmares: John Dos Passos, Charles Sheeler and the Distortion of Urban Space. – Moveable Type. – 2010. – Vol. 6.
- 9 Matz J. The Novel//A companion to Modernist Literature and Culture/Ed. by David Bradshaw and Kevin J.H. Dettmar. – Blackwell Publishing, 2006. – P. 215-226.
- 10 Klein S. The Roar of Modernity: Metropolitan Soundscapes and the Making of the Modern Subject in John Dos Passos’ Manhattan Transfer. – Revista Canaria de Estudios Ingleses. – 2022. – No. 84 (April). – P. 69-82.
- 11 Geyh E. P. From Cities of Things to Cities of Signs: Urban Spaces and Urban Subjects in «Sister Carrie» and «Manhattan Transfer». – Twentieth Century Literature. – 2006. – Vol. 52. – No. 4. – P. 413-442.
- 12 A Companion to the Modern American Novel 1900-1950/ Edited by John T. Matthews. – Blackwell Publishing Ltd., 2009. – 592 p.

Received: 10.09.2025

МРНТИ 17.07.41

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp223-235](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp223-235)

А.Ш. Смаилова¹, Б.С. Каукербекова², С.А. Рахымберлина¹, Б.О. Рахимбаева¹

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан

²Қарағанды Медицина университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан

КӨРКЕМ ФАНТАСТИКА МӘТІНДЕРІНІҢ ВЕРБАЛДЫ ҚАБАТЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Көркем мәтін тілі – күрделі, қыры мен сыры мол құбылыс. Оның өзіне тән болмысы зерттеліп жатса да, бүгінгі күн талабынан зерттеуді қажет етіп жатқан тұстары әлі де баршылық. Солардың бірі – қазақ көркем фантастика мәтіндерінің тілдік-стильдік ерекшеліктері мәселелерін тілдік ғылыми тұрғыда зерделеу. Мақалада қазақ фантаст-жазушысы Абдул-Хамид Ф. Мархабаевтың шығармаларындағы тілдік-стильдік ерекшеліктерінің көрінісі және қазақ көркем фантастикасы мәтіндерінің вербалды қабатындағы лексиканың, атап айтқанда, диалект сөздер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мен этнолексиканың қолданылу мақсаты және автордың концептуалды ойын жеткізуге қажетті реалиялары сипатталып, тілдік тұлғалардың автор қолданысындағы мағынасына назар аударылды.

Қиялгер-жазушының шығармасында кездесетін осындай мәтінтүзім бірліктерді не мақсатта қолданатынын нақты дәйектермен түсіндірілді. Авторлар тілдік құралдардың көркемдік-стилистикалық қызметін саралау негізінде қаламгерлердің стильдік қолтаңбасын анықтауға авторлық-индивидуалды сөзқолданыстар ықпал ететінін айқындап, мысалдармен талдау жасады. Аталған мәселелер қазақ көркем фантастика мәтіні теориясының толығына түсуіне үлес қосады.

Кілт сөздер: фантастика, окказионалды қолданыстар, квазионимдер, вербалды қабат, лингвомәдени бірліктер, трансформация.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Көркем әдебиет – кез келген халықтың, жалпы адамзаттың рухани, мәдени байлығы ретінде ұрпақтан ұрпаққа жететін құндылық. Көркем әдебиет тілін, көркем мәтін тілін зерттегенде, алдымен, шынайы өмірдің эстетикалық бейнесін ашу үшін көркем мәтіннің құрылымдық ерекшелігін және көркем туындының мазмұнын ашатын тілдік құралдардың қызметін анықтау керек.

Көркем әдебиет тілін зерттеудің бүгінгі таңда теориялық негізі қаланып, оның мазмұны, зерттеу нысаны мен мақсат міндеттері, ұстанымдары мен зерттеудің әдіс-тәсілдері айқындалған. Бұл орайда, жекелеген ақын-жазушылардың әдеби тілге қосқан үлесін, сөз қолданудағы көркемдік, шеберлік қырларын, көркем шығарма тілін зерттеудің мәселелерін қарастырған Е. Жанпейісов, Р. Сыздықова, Х. Кәрімов, Т. Қоңыров, Б. Хасанов, М. Серғалиев, Б. Шалабай, Х. Нұрмұханов, А. Әділова және т.б. ғалымдардың зерттеулері қазақ көркем әдебиет стилистикасының ғылым саласы ретінде қалыптасуына өзіндік үлес қосқан еңбектер болып табылады.

А.Әділованың «Көркем мәтін жай ғана ақпараттық, коммуникативтік, эстетикалық, кумулятивтік құрылым емес, ол сол ерекшеліктері негізінде жаңа мән-мағына тудыратын, мәдени тұрғыда бұрыннан жинақталған білімді жандандыратын, жаңғыртатын және жаңа білім немесе танымды туындататын, қалыптастыратын (генерациялық) қасиетке ие», - деп берген анықтамасы көркем фантастика жанрында жазылған туындылардың да негізгі белгілерін қамтитыны сөзсіз [1].

Фантастика – әдебиеттің өмір шындығын қиял тұрғысында әсірелеп бейнелейтін жанры. Жерден тыс әлемдегі өркениет, тіршіліктің басқаша формалары тәрізді жұмбақ оқиғаларды қамтиды. Ғылыми айналымдағы пікір-тұжырымдарды салыстыра келе фантастика мәтіндеріне тән белгілер ретінде шындықты қиял тұрғысынан елестету, әсірелеп бейнелеу, болмыстағы сан алуан жайттарды қиялда түрлі жұмбақ жағдайда ұштастыру немесе ұлғайтып көрсету, ғылымның жетістіктеріне сүйене отырып, болашақ, беймәлім өмірді топшылау, армандау деген анықтама беруге болады.

Ал бүгінгі күні осы фантастика мәтіндерінің тілдік құралдары мен олардың семантика-стилистикалық жақтары бүтіндей лингвистикалық талдауға түсе қойған жоқ. Фантастиканың тілін зерттеу арқылы көркем туындылардағы тілдік құралдардың көркемдік қызметтерін ашып, талдап көрсетудің мәні зор. Көркем мәтін тілін лингвистикалық талдау әдеби туындының эстетикалық табиғатын, көркемдік қырын түсінуге жол ашады. Сонымен қатар стилистиканың көптеген мәселелерін шешуге септігін тигізеді. Фантастика мәтіндерінің бейнелеу құралдары, тілдік құрылымы мен стилистикалық тәсілдері көркемдік әлемді модельдеудің ерекше формаларын ұсынады.

Фантастикалық мәтіндердің тілдік табиғаты шынайы өмірде жоқ құбылыстарды сипаттайтындықтан фантастикалық лексиканың мағыналық жаңалығы мен семантикалық аясын анықтап, мәтіндердің тілдік ерекшеліктерін, оларды зерттеудің қағидалары мен әдістемесін сипаттау керек, яғни фантастикалық шығармаларда тіл тек ақпарат жеткізуші құрал емес, сондай-ақ жаңа әлемді құрудың негізі болып табылады. Қаламгерлер өз қиялын тіл арқылы нақты әлемге айналдырады.

КІРІСПЕ

Фантастика жанрының табиғатын айқындап, осы бағытта қалам тербеген қазақ жазушыларының шығармалары ғылыми-фантастикалық әдебиеттің тууына ұйытқы болды. Атап айтқанда, қазақ әдебиетінде жер астындағы оқиғаларды алғаш ғылыми-фантастикалық түрде көркем жеткізген «Жер астына саяхат» (А.Машанов), адамзат баласы үшін мәңгілік

өмір іздеген «Лұқман Хакім» (Т.Сұлтанбеков), көзге көрінбейтін адам мен ғажайып сәуле туралы «Ғажайып сәуле» (М.Сәрсекеев), ғарыштағы әлем мен қазақ ауылының байланысы суреттелген «Шолпанға көшкен ауыл» (Ж. Сахиев), «Жұлдыз адамы» (Т. Сүлейменов), генетика тақырыбы мен данышпандық сыры мәселелері қарастырылған «Данышпандық альфасы» (Ш.Әлімбаев), күйіс қайырмайтын жануардың қышқыл сусыны ізделетін «Ғарыштағы қымыз» (Ө.Мархабаев) Қорқыт атаның әрбір ерен ісі ғарышпен байланыстыра суреттелген «Қайта оралған Қорқыт ата» (Р. Бектібаев) және т.б. – осының дәлелі.

Жалпы фантастика – жазушыларға жаңа тұжырымдамалар мен идеяларды дамытуға, оларды әдеби түрде шындықтың басқа көрінісі ретінде көрсетуге мүмкіндік беретін әдебиеттің өте бай жанры. Осы жанрдың алғашқы туындыгерлерінің бірі, қазақ фантастикалық әдебиетінің теориясы мен тарихын жазушы, оқиганы нақты виртуалды шындық ретінде қабылдата білген қазақ фантаст-жазушысы А. Мархабаев: «Фантастиканың басты міндеттерінің бірі ғылымды насихаттау екен. Демек, бұл жанрдың басқа әдеби түрлерден ерекшеленіп тұратын оқшау қасиеті болуы тиіс. Ол фантастика, ғалым, табиғаттану, жаратылыстың құпия құбылыстарын ел арасына, өз оқырмандары ортасына таратумен қатар, өзі де сол ғылымның арқасында өмірге келеді. Яғни, фантастика ғылымды туғызса, ғылым өз кезегінде фантастиканы қамшылайды. Былайша айтқанда, «фантастика-ғылым» және «ғылым-фантастика» тандемі болып келеді. Осылардың жиынтық ұғымы біздің әдебиеттану ғылымымызда «ғылыми-фантастикалық әдебиет» дегенді қалыптастырады», – деп тұжырымдайды [2]. Демек, фантастикалық шығарманың негізін болашақта болмысқа айналуға, жүзеге асыруға мүмкіндігі бар ғылыми идея құрайды.

Фантастикалық мәтін – бұл көпқырлы құбылыс, ол қазіргі кезде лингвистикадағы ғылыми пікірталастардың объектісіне айналған. Қиял-ғажайып мәтінді белгілі бір қарым-қатынас саласы шеңберінде концептуалды негізділігі мен коммуникативті бағыты бар сөйлеу өнімі ретінде қарастыра отырып, оның нақты стилистикалық ерекшеліктерін анықтап, құрылымдау қажет. Осы тұрғыда ағылшын тіліндегі қиял-ғажайып мәтіндердің стилистикалық ерекшеліктерін зерттеген ғалымдар (Н. Глинка, Ю. Зайченко, А. Мачулианска) қиял мәтінінің стилистикалық портретін жасау үшін үш маңызды аспектіні ерекшелеп көрсетеді:

- мәтіннің стилистикалық фонын қалыптастыратын мәнерлі құралдар мен стилистикалық тәсілдер;
- мәтінде мәнерлі құралдар мен стилистикалық тәсілдер іске асырылатын семантикалық өрістер;
- өрістер ішіндегі коннотативті доминант. Бұл зерттеуде стилистикалық портрет белгілі бір мәтінде басым болатын және автордың мәтінде сипатталған құбылыстарға қатынасын көрсететін және оны ұқсас мәтіндерден ерекшелендіретін бейнелілік пен экспрессивтілікке ие тілдік бірліктердің бірегей жүйесі ретінде қарастырылады [3].

Фантастикалық шығармалардың бір ерекшелігі - ерекше «тілдік жағдайдың» артланғтары (көркем шығармаларда қолдану үшін жасалған жасанды тілдер), табиғи тілдердің стилистикалық трансформациясы және басқа да лингвистикалық әдістер арқылы бейнеленген реалиялары арқылы автордың өзіндік мәдениеті бар әлемді құруы. Мұндай әлемді ресейлік зерттеушілердің бірқатары (Абраменко Е. В., Евсюкова Т. В., Вербицкая М. В.) фантастикалық мәтіндердің құрылымдық және стилистикалық ерекшеліктерін және олардың баяндаудағы функцияларын анықтай келе «қосалқы мәдениет» (вторичная культура) деп атап және қосалқы мәдениеттің мәтіні «фантастикалық әлемді шындыққа жанасатындай сенімдірек етеді, әр түрлі тілдік құралдарды қолдану арқылы оқырманға оның ішкі логикасына енуге мүмкіндік беретіні туралы түсіндіреді [4,5].

Көркем мәтін жазу кезінде авторлар көбінесе оқырманға не болып жатқанын оңай түсіндіру үшін мүмкіндігінше сенімді сипатталған әлем құруға тырысады. Ғылыми фантастика жағдайында бұл біршама күрделі: оның авторлары, бір жағынан, оқырмандарды өздерінің мәтіндік әлеміне тартуға тырысса, екінші жағынан, олар оқырмандардың өз шығармаларының көркем әлеміне енуіне әдейі және саналы түрде кедергі келтіреді. Дәл осы

жағдайды фантастика зерттеушісі Дарко Сувин фантастика жанрының басты ерекшелігі дей келе, бұл құбылысқа *«когнитивное отчуждение»* (cognitive estrangement)» деген ерекше атау береді [6]. Ал жаңа әлеммен, кейіпкерлермен және нақты әлемнен айтарлықтай ерекшеленетін құбылыстармен танысу үшін фантастикалық жанрдағы шығармалардың лексикалық ерекшеліктері мен оларды іріктеп таңдауда ғалым Сизери Рони: «Читатели ожидают от фантастического новых слов и выражений, обозначающие новые (научно-фантастические) понятия, так же как зрители от фантастических фильмов и сериалов ожидают спецэффектов. Неологизмы являются показателями «радикальной новизны», отличительной черты жанра, и играют немаловажную роль в построении логики повествования научно-фантастического произведения, так как обозначают фантастические допущения. Методы и способы создания неологизмов основаны на существующих лингвистических моделях в данном языке» деген пікірін білдіреді [7]. **Сонымен көркем фантастика мәтіндерінің стилистикалық ерекшеліктері** — бұл жанрға тән тілдік, көркемдік және композициялық тәсілдердің жиынтығы. Олар автордың қиялындағы әлемді, болашақ қоғамды немесе ғылыми жаңалықтар негізіндегі оқиғаларды нанымды етіп көрсету үшін қолданылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты - қазақ көркем фантастика мәтіндерінің тілдік-стильдік ерекшеліктері мәселелерін тілдік ғылыми тұрғыда зерделеу. Осы тұрғыда ғалымдардың еңбектерінде ұсынылған фантастика саласындағы әртүрлі ғылыми еңбектері сұрыпталып және олардың еңбектерінде келтірілген талдау мен тұжырымдар осы зерттеудің ғылыми негізіне айналды. Қойылған мақсаттарға жетудің құралы - белгіленген тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерді зерттеп, жұмыстың теориялық негізі ретінде отандық және шетелдік лингвистердің еңбектері пайдаланылды. Қазақ және шетелдік лингвист ғалымдарының мәтін мәселесі, соның ішінде ғылыми-фантастикалық көркем мәтінді зерттеген еңбектері зерттеу мақаласының әдіснамалық негізі болды. Мақаланы жазуда дереккөз ретінде қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі материалдар пайдаланылып, сұрыптау, жіктеу, жүйелеу әдістері негізге алынды.

Жалпы фантастика мәтінінің өзіне тән болмысы, табиғаты көркем мәтін аясында сөз етілгенмен нақты зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Мақалада қазақ фантаст-жазушысы А. Мархабаевтың шығармасындағы тілдік-стильдік ерекшеліктерінің көрінісі мен вербалды қабатындағы лексиканы қолдану мақсатына, белгілі бір сөздің, тілдік тұлғалардың автор қолданысындағы мағынасына көңіл бөлінеді. Сондай-ақ зерттеуде қойылған міндеттерді орындау үшін А.-Х.Ф. Мархабаевтың қалың оқырманға кеңінен танымал *«Жұлдыздар жарығы жерге жетеді»* атты туындысына талдау жасауға тырыстық.

Фантастикалық шығармалардың тілі – ерекше стильдік құралдар мен көркемдік әдістерге толы күрделі жүйе, сондықтан фантастика тілін зерттеуде лингвостилистикалық әдіс басты орын алады, себебі бұл жанрда тіл — көркемдік пен ғылыми мазмұнды біріктіруші құрал. А.-Х.Ф. Мархабаевтың туындысында кездесетін тілдік қолданыстардың мәтіндегі ақпарат түрлерін жеткізудегі қызметін ашу үшін зерттеудің негізгі әдістері ретінде стилистикалық талдау әдісін, мәтіндік талдау әдісін, лингвомәдени талдау, лингвистикалық бақылау әдісін, үздіксіз іріктеу әдісін және лингвистикалық сипаттауды таңдадық, оның ішінде, **лингвостилистикалық талдау** – автор қолданған тілдік құралдарды анықтау, **контекстік талдау** – жаңа сөздер мен құрылымдардың мағынасын мәтін ішінде ашу, **салыстырмалы талдау** – реалистік шығармалармен салыстыра отырып, фантастика тілінің айырмашылықтарын көрсету болды.

НӘТИЖЕЛЕР

Жалпы фантастикалық туындыларда қаламгердің өзіндік стиль даралығы авторлық сөзқолданыстары, сөзжасам модельдері мен қолданған квазитерминдерінен, яғни сөздерді белгілі бір мақсатта қолдануынан көрінеді. Абдул-Хамид Ф. Мархабаевтың шығармасында фантастикалық терминдер, диалект сөздер, фантастикалық кәсіби сөздер, авторлық неологизмдер, трансформацияланған мақалдар, қысқарған сөздер, күрделі атаулар, айқындауыш мүшелер жиі кездеседі.

Көркем фантастикалық шығармаларды оқып отырғанда, әдеби тіл нормасына түспеген, тек белгілі бір ортада ғана белсенді түрде қолданылатын сөздер, яғни диалектизмдер кездеседі. **Диалект** (гр. *dialektos* – сөйлеу ерекшелігі) лексикаға белгілі бір жердегі жергілікті тұрғындардың сөйлеу тілінде қолданылатын сөздер жатады. Диалект сөздер ұлттық лексиканың құрамына кіреді, бірақ олар жалпыхалықтық болып есептелмейді, өйткені олардың басым көпшілігінің жалпыхалықтық тілде, әдеби тілде баршаға түсінікті баламалары бар.

Диалектизмнің фантастикада қалай көрініс табатынын төмендегі мысалдар байқатады:

Барлығымыз да, әлгі сарапшы-тамырдың айтуына қарағанда, осы жерде **әнтектік** жасаптыз.

Олар: «Қаждағы қосаяқты етқоректі тіршілік иелерін **мұралдатамыз**» деген желеумен, планета беті, қойнауындағы іліп алар байлықтарды басқа планеталарға асырып жіберген деседі.

Осы Жарыс қарсаңында Батыс түпкірлеріндегілерге ынабаттылығымен, қолға алған шаруасы **нісентті**, тыңғылықты, басқа көршілер халқына ешқандай **несиен**, ғайбат сөз бірде-бір ультратолқындарынан шығып көрмеген Коре планетасының басына қасірет үйірілді.

Сондықтан да Жайсаң кітаптар Жарысы бұлардың не теңі?! **Мұрсалары** жоқ қой?!

«Былай болса, - деп оларды сосын ЖЖЖЖ, - айтпаса да мына маубастардан қайбір тартымды, **әтібірлі**, ауыз тұшырлық, көңіл көншірлік пікір күтерсің».

Роботтың маңдайынан төменірек орнатылған **миттей** қос шам алма кезек жыпылықтап жүре берді.

Ішкі сарайы, жартылай бионейронды бастарының қандай екені қайдам, ал мына тыс **бәгәрнәйі** қатқан! Қарасаң көз тоймайды-ау, тоймайды.

Бұл жерде Реж өкіліне ұнаған нәрсе – **нән** компьютер иісдыбысбейне таспасындағы дастанның әр шумағы қолма-қол аударылатыны.

Өзіміздің Қызғылт күннің Сегізінші планетасында жаңа, **нәті** мүлде өзгеше, әмбебеп компьютер құрастырылыпты.

Күні бүгінге дейін ТК он сегіз мың ғаламға **бостекей** зымыран сабылтып, Реждің өзіне де қасқалдақтың қанындай қат қаншама барелль фотонмай сарп етілді?!

Бас Баһадүрдің өзі меншіктеп бөлген, сенің тақымыңа түскен зымыранның алба-жалбасын шығарып, құртып, **лакса** қылғаныңды мәлімдеді. Өңдеуден соң иесінің өзі танымай қала жаздаған-ды: сыртқы **бәгөрнай**-әрін мүлде басқа түрге бояп, тағы да сырт келбетінің әр жерлерін жасап-құрағанда, қалай құлпырып шықты десеңші.

Жоғарыда келтірілген кейбір диалект сөздердің жеке тұрғанда мағынасын дәл айтып беру қиын және сөздер сөйлем ішінде, контексте ғана белгілі бір мағынаға ие болады. Мысалдарда қолданылған кейбір сөздердің, атап айтқанда, **әтібірлі**, **нісентті**, **күләбісіне**, **бершімектеніп**, **бәгөрнай**, **бәгәрнәйі** дегендердің мағынасын бірден айта қою қиындау. Дегенмен, Оңтүстік Қазақстан өңірі тұрғындарының жергілікті тұрмысында қолданылатын бұл сөздердің жазушының туған өлкесіне қатысы бары анық. Кейбір өңірлерде ғана қолданылатын мұндай ерекше сөздер адамдардың түсінбеушілігін де тудырып жатады. Диалектологиялық сөздікте **әтібірлі** деген сөз абыройлы, абырой деген ұғымды берсе, **нісентті** – сақ, сенімді, тыңғылықты, бәгөрнай, бәгәрнәйі – сырт келбеті, түрі деген

мағынада жұмсалған. Автор бәғернай, бәғернәйі деген сөздердің орнына кейде репеті деген сөзді қолданған.

Жалпы диалектілер арасында да көпмағыналылық, омонимдік, синонимдік ерекшеліктер жиі кездеседі. Қиялгер жазушылардың еңбектерінде омонимдік ерекшеліктері кездесті. *Мысалы, нәті* диалектісі – солтүстік аймақта анық, жете, оңтүстік говорында негізі, асылы, тегі деген мағынаны береді. Диалектологиялық сөздікте *әнтек* – болар-болмас, сәл ғана, азғана; онша лайық болмайтын, орынсыз ағат деп екі мағынасы берілген. Жоғарыда келтірілген сөйлемде әнтектік екінші мағынаға сәйкес келіп тұр[8].

Ал А.Х. Мархабаев қолданған *мұралдату, миттей, пәтуаласу* сөздері диалектологиялық сөздікте жоқ. Авторлардың мұндай жергілікті сөздерді өз шығармаларында қолданудағы мақсаты - әдеби тілде баламасы жоқ диалектизмдермен тілімізді байыту деп түсіну керек сияқты. Себебі ғалым Ш.Сарыбаев: «Көркем шығармада әдеби тілде баламасы бар диалектілерді қолданғаннан гөрі, таныс емес, әдеби тілде баламасы жоқ кейбір тіл ерекшеліктерін қолданған дұрыс», - деп санайды [9].

Сонымен фантастикалық шығармаларда қиялгер-жазушылар диалект сөздерді мынадай мақсаттарда:

- кейіпкер басындағы эмоциялық-психологиялық күйді ашу үшін;
- сөйлемнің экспрессивті-эмоционалды қуатын арттыру, сол арқылы айтар ойын оқырман көңіліне бірден, нақты жеткізу үшін;
- кейіпкер тілінде оның образын (мінез-құлқын, дүниетанымын, тыныс-тіршілігін) таныта түсу үшін;
- кейіпкер бейнесін сомдау, ойдың әсерлі көрінісін беру үшін қолданады.

Қазақ тілінің сөздік қорында ерекше орын алатын **фразеологизмдер** шығармаға айрықша өң беріп, туындыны жандандыра түседі. Олардың ерекшелігі – экспрессивті-эмоционалды реңкке ие болуы.

Қаламгер тілі байлығының бір қырын фразеологизмдер танытады. Қиялгер-жазушы өз туындысында фразеологизмдерді ойын бейнелі әрі әсерлі етіп жеткізу үшін мейлінше мол қолданған. Аталған көркем мәтінде фразеологизмдер кейіпкерлердің жан дүниесін, күйзелісін, өкінішін, қуанышын психологиялық сезімдерін жеткізуде ерекше орын алады. Толығырақ мысалдармен дәлелдейік:

Сол Ісмер планетасы өз төбелеріндегі күллі Пырақ шоғырындағы ең жарық Ақ-Сарғыш Күндері Батыс Галактиканы тұрақты дербес орбитасымен бір айналып шыққанға дейінгі ауыз жарытымсыз, қарыс сүйем уақыт арасында қалай тамаша көркейгенін қарамайсың ба?

Өздері үшін «етек-жеңі жиыңқы», ықшам Ісмерін құшақтай, мұп-мұнтаздай гып қойғаны Галактиканың осы түкпіріндегі планеталарға түгел жария.

Ана планетадан – бір, мына планетадан – бір алыпқашты сөздер шым-шымдап шығып жатты.

Не дегенмен «жазмыштан озмыш жоқ қой», қаншама әрекеттенсең де, биодене болғасын, мерзімі жеткенде тозады.

Фай-қағаздың бірінші бетін жоғарыдан төмен қарай тез көзімен жүгіртін өтті. Қас пен көздің арасында жаңағы әңгіменің мәнін қағып алды.

Бұлар қалайша уәлаяттарды басқарып жүр мына сықлыттарымен? «Орталықтағы біздердің аузымызды баққаннан басқа тірлік қылу жоқ қой мыналарда!» - ЖЖЖЖ шынымен-ақ қынжыла бастады.

Қожайынның көңіл хошы бірден түсіп кетті. Жеркөлік іші құлаққа ұрған танадай.

Әкімшілік бөлген саяжайға жетем дегенше әлгі сұмдық ой оның салын сұға кетіріп, үнжырғасын түсіріп бітті.

Осынышама ұшы қиырына жеткізгісіз Галактикадан (Құдай-ау)жібі түзу бір компьютер табылмады дегенге кім сенер?

Осындай кұстана сөздерді төте тікелей бетіне салық қып айтпаса да, ТК биоқұлағымен қаймана қазақтың еміс-еміс естіп жүрген жайы бар... Сондықтан ол жанын қоярға жер таппай, плазма қабадан ауға түскендей, сандалып аласұруда.

Сонымен қатар фантаст-жазушы жекелеген фразеологизмдерді өзгерту арқылы окказионалды қолданыстар жасаған. Бұл оның тілдік тұлға ретінде шеберлігімен даралығын, өзіндік мәнерін аңғартады. Қаламгер жаттанды сөздерге әуес емес, ол көпшіліктің жүрегіне жақын қарапайым түрде фразеологизмдерді қолданысқа түсіре білген:

Оның дәмі биоөңешті тілін кетердей ащы, иісі биотанауды кеңсірікпен қоса жарып жіберердей ерекше сұйық пайда болады. Ол «сотанақ су».

Таптым! – Қандай маубасын! Өзінің екі биоөзүі екі биоқұлағына ілініп қалыпты.

«Мынадай іріктеу бола ма?! - Өздерінде микроиненің жасуындай нысап жоқ шығар! Кілең – кірмелер! Аннан қашқан, мыннан қашқандар! Сонда қай планетаның жыртасын жыртпақ болар!?»

Енді бар билік тек қана планетаның Төре Компьютершісіне тиді. Оның қорұнд ине жасуынан өтетін, нейтрионға бергісіз өткір – сүзжұпас екенін әркім мойындайды.

Бір ғарышқұлақтың айтуынша, өздерінің Қызғылт Күн жүйесіндегі Бесінші планета – Юпитердің Ганимед серігінде «мынауский» компьютер бар көрінеді. Бірақ «шақ-шақ» етіп, биотөбеқұйқанды шымырлатады екен. Биоқұлаққа түрпідей тиеді екен.

Олимпиадаға осы қазірден дайындалмасақ, қараңыз да тұрыңыз, ертең басқалар құрамында натрий карбонаты бар тақыр мұзға жалаңаш отырғызып кетері айдан анық!

Бұл мысалдарда идиомалар құрамындағы соматизмдер мен артефакт атаулары квазионимдермен алмастырылған, яғни автор адамның дене мүшелеріне «био» сөзін тіркеп, жанрға тән жаңа лексика жасаған, жалпы халықтық тілдегі тұрақты тіркестер негізінде, сөз қосу немесе қысқарту арқылы жаңа тіркес, авторлық тіркес жасаған. Осы фразеологизмдерден көркем мәтіннің фантастикалық жанрға жататынын бірден аңғаруға болады.

Фразеологизмдер тұрақты тіркестер болғанмен, жазушы оны сөз қолданысында әңгіме өрісіне лайықтап, белгілі бір өзгеріске түсіруі мүмкін. Тұрақты тіркестердің халық тіліндегі вариантын өзгертіп қолдануы туралы академик Р.Сыздықова: «Фразеологизмдерді өзгерту мотивтері де килы, бірі стиль қажетінен, фразеологизмге қосымша мағыналық реңк үстеп, оларды ұтымдырақ ұсыну мақсатымен пайда болатын өзгеріс», - дейді [10]. Ғалымның пікіріне сүйене отырып, автор шығармаларына назар аударайық. Көркем мәтіндерде фразеологизмдердің өзгертіліп қолданылуын жалпы тіл ғылымы трансформацияланған фразеологизмдер (өзгертілген) деп атайды. А. Мархабаевтың туындыларында трансформацияланған фразеологизмдерді де кездестіруге болады, мысалы, төмендегі сөйлемде *арасынан қыл өтпеу* тұрақты тіркесіндегі сөз алмастырылған:

Ал ертеректе араларынан жарты микрон өтпестей, етжақын дос қалыпта келген, «бірісіз екіншісінің тамағынан ас жүрмейтін» қос егіздей Айдаһар мен Арыстан планеталарына не көрім көрінді десеңші?

Сонымен қатар фантаст-жазушы мақал-мәтелдерді де ұтымды пайдаланған. **Мақал-мәтелдер** – көркем әдебиетте көп қолданылатын тілдің көріктеуіш тәсілдерінің бірі және кейіпкер тілінде мазмұн мен ойды беруде қолданылған мақал-мәтелдердің қызметі ерекше.

Халық тілінің байлығы, шырайы болып табылатын мақал-мәтелдер фантастикалық мәтіндерде көбінесе кейіпкер тілінде кездеседі. Жазушылар мақал-мәтелдерді халық тіліндегі түпнұсқасымен де береді, кейде жаңғыртып, өзгертіп қосымша рең, мағына туғызып, сөйлем құрылымына байланысты икемдеп, өзіндік стилін көрсетуге де қолданады. Әсіресе, фантастикалық шығармаларда өзгеріске түскен, яғни трансформацияланған мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Мұндай өзгерістер А. Мархабаевтың шығармаларында да көп кездеседі. Мысалы:

– Тамырлар! – деп алды. – «Жазда мінер зымыранды қыста сайла» деп бұрынғылар біліп айтса керек.

Тағы бір ойына: **«Өсер планета баласы бірін-бірі ақын дер», «Жақсының жақсылығын айт – нұры тасысын»...** дегендей сөздер орала берді.

Бүгінде жұрт қарап жүре ме? Сыбыр-сыбыр көп қой... **«Реж құлағы елу»** деп ел айтушы еді.

Есі-дерті – Мықырдың құпиясын білу. Қалай сонда? **«Қара ұылдырықтың бір молекуласына дейін бөліп жарып жеп жүргенде»...**

Сонымен жазушы мақал-мәтелдерді:

– кейіпкер тілінде қолданып, әсерлілік, мәнерлілік туғызады;

– кейіпкерлерін басқа кейіпкерлерден даралау мақсатында жұмсайды;

– кейіпкердің айтайын деген ойын жандандырып, ұлттық ажар беру үшін қолданады.

Жазушының стильдік қолданысына түскен мақал-мәтелдер шығарма тілін шұрайландыра түскен.

Абдул-Хамид Ф. Мархабаев шығармаларында адам қиялынан тыс әлемде болып жатқан оқиғалар мен өмір сүріп жатқан тіршілік иелері туралы сөз болып жатса да, **этнолексика** көптеп кездеседі. Оның ішінде, ұлттық мәдениеттің ерекше көрініс беретін саласы — киім-кешекке байланысты атаулары. Көркем шығармада қолданылатын этноатаулардың ұлттық реңк жасаудың бірден-бір құралы, негізі болатындығына көз жеткізу үшін, қиялгер-жазушының шығармаларынан алынған төмендегі үзінділерді келтіруге болады: (тағы қосу керек.).

1) *...ЖЖЖЖ қарағаннан қарап отырып қаперімде өзінен өзі бір ысыды, бір суыды... Тіпті иығындағы **бешпентін** шешіп, орындық арқалығына асқанын да білмеді.*

2) *Мойыңға таққанда, он сегіз амин қышқылдарының қан қысымын реттеп тұратын **алқа, сақина-жүзік, білезікке** өз планетасында көңіл аударып, біздердегідей таласып жатқан ешкім жоқ.*

3) *ТК олардың әрқайсысын алып, бүйіріндегі алабажақ жазуларын оқып отыр. Бірсыпыра тінткілегесін тапты-ау, әйтеуір. Сықпа түтік бүйірінде **«Қазы-қарта»** деген жазулы біреуін, **«Құйрық-бауыр»** деген екіншісін қолына ұстатты. Сосын **«Шұбат»**, **«Айран»** сықпаларын тапты.*

Бұл сөйлемдердегі этноатаулардың ерекшелігі – жазушының мұндай тілдік бірліктерді фантастика жанрына тән етіп, сол стильге бейімдеп, ұтымды, шебер қолдана білуінде әрі осындай этнолексика ұлттық-тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Осындай ұлт өкілдерінің киіну үрдісін сипаттайтын киім-кешек атаулары, ұлттық тағам атаулары бір жағынан, ұлттық болмысты көрсетіп лингвомәдени бірліктер болса, екінші жағынан белгілі бір стильдік жүк арқалап тұр.

ТАЛҚЫЛАНУЫ

Кез келген тілдік құрал көркем шығарма тілінде жөнсіз, қисынсыз қолданылмайды. Ондағы күрделі синтаксистік құрылымдар, мағыналық топ құрайтын сөздер, сөз тіркестері, фразеологизмдер – бәрі де жазушы талғамы мен концептуалды ойды түзуге қызмет ету үшін қолданылатын тілдік құралдар болып табылады. Фантастика мәтіндерінің бейнелеу құралдары, тілдік құрылымы мен стилистикалық тәсілдері көркемдік әлемді модельдеудің ерекше формаларын ұсынады.

Орыс ғалымы Д.Д. Ложкина филологиядағы фантастикатану мәселелерін қарастырған мақаласында лингвистика тұрғысынан зерттеу жұмыстарының аз екенін айта келіп, мынадай мәселелерге жеткілікті назар аударылмай келе жатқанын айтады: «как реализуются в фантастическом тексте языковые средства и как они связаны между собой; какие из них наиболее частотны; какие особые функции они реализуют именно в фантастической литературе; как они встраиваются в речевую стратегию автора, как отражают прагматические установки текста; как именно происходит остранение и каким образом система языковых средств позволяет автору правдоподобно изобразить необычайное» [11]. Бұл орайда автор қолданған тілдік бірліктер – өзі суреттеп отырған болмыс пен кеңістікті,

ондағы адамдар мен басқа да қиялдан туған кейіпкерлерді, олардың қарым-қатынасын, пікір-тұжырымдары мен олар қолданатын түрлі артефактілерді нақты, әсерлі сипаттап, оқырманды иландыруға, оның санасын серпілтуге қызмет ететін бірден-бір құрал екені сөзсіз, яғни фантастика жанрындағы көркем мәтіндерде міндетті түрде тілдік креативтілік болу керек.

Ал ғылыми фантастикалық мәтіндердің тілдік креативтілігін сөз еткен ғалымдар А.В. Олянич мен Л.М. Рыльщикова: «Лингвосемиотическая креативность, по нашему мнению, представляет собой способность творческой личности (писателя и рассказчика) создавать языковые знаки фантастической реальности (гиперреальности будущего), давать им функционально нагруженные определения и формировать для их актуализации особую коммуникативную среду (художественные произведения научно-фантастической тематики)» деп тұжырымдайды [12]. Дегенмен кез келген фантастикалық шындық, әрине, бірден пайда болмайды, яғни ол Жер бетіндегі шынайы тұрмыс пен ондағы адамдардың түйсінуі, қабылдауы, қарым-қатынас жасауы нәтижесінде пайда болады, демек, гиперреалды болашақты сипаттау үшін тіл жүйесінде бар бірліктер таңдалып алынады да, олар автор интенциясына сай еш өзгеріссіз немесе трансформацияға түсіп қолданылады.

Сондай-ақ, ғылыми-фантастикалық шығармалардың тілдік ерекшеліктерін зерттеген шетелдік ғалымдардың бірі – **G. Muradian** ғылыми фантастика мен реалистік әдебиеттің стилистикалық айырмашылықтарын талдап, ғылыми фантастикада жиі кездесетін неологизмдер, техникалық терминдер және метафоралардың қолданылуын зерттесе [13], **П. Стоквелл** ғылыми фантастика жанрының тілдік, баяндау және поэтикалық стратегияларын зерттейді. Ол жаңа сөздер мен метафоралардың қолданылуын, сондай-ақ ғылыми фантастикадағы әлем құру тәсілдерін талдайды [14]. **И. Нолетто** ғылыми фантастика әдебиетіндегі ойдан шығарылған тілдердің стилистикалық аспектілерін зерттеп, глоссопоэзия (тіл жасау өнері) мен әлем құру, баяндау және риторика арасындағы байланысты талдайды [15]. Жоғарыда ғалымдардың айтқан пікірлері мен зерттеулерінен фантастика мәтіндерінің стилистикалық ерекшеліктері әлемнің қиял арқылы жасалған бейнесін тілдік тұрғыда айқын көрсетуге мүмкіндік береді деп айтуға болады.

Кез келген стильдегі мәтіннің стильдік-тілдік ерекшелігі, негізінен, лексика қабатынан ізделеді, көркем фантастика мәтінінің синтаксистік конструкциялары күрделі, көркем ойды білдіруге арналғандықтан, жай және құрмалас сөйлемдердің барлық түрлері кездеседі. Сондай-ақ кейіпкерлердің дүниетанымын, өмір туралы түсінік пайымын, қиялдағы кеңістікте болып жатқан түрлі оқиғаларды нақты сипаттап, суреттейтін көркем мәтіннің вербалды қабатына назар аударып отыру қажет болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалаға негіз болған тақырыптың аясын кеңінен ашу үшін материал ретінде ғылыми-фантастикалық шығарма таңдалғандықтан фантастиканың әртүрлі анықтамалары қарастырылды, сонымен қатар осы жанрдың негізгі ерекшеліктері, атап айтқанда, автордың кеңістік пен уақытты сипаттау барысында қолданған реалияларының қолдану мақсаты нақты дәйектермен талданды. Сондай-ақ, мұндай авторлық сөзқолданыстар оқырманға ойдан шығарылған әлемді шынайы және мәнерлі түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

А.Х. Мархабаев шығармасының вербалды қабатын талдай келе, қаламгердің өз шығармасында сюжеттің дамуына байланысты қарапайым адамға тән емес кейіпкерлер жасауда және көркемдік тұрғыда негіздеуде диалектілерді, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді, мәдени лексиканы ұлт болмысын танытуда, кейіпкердің мінез-құлқын және оның образын жасауда ұтымды қолданған. Сонымен ғылыми-фантастикалық мәтіннің лексикалық элементтері, оның ішінде, реалийлердің берілу тәсілдері фантастикалық туындылардың лексикалық және стилистикалық мәселелерін толықтыруға және тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, қазақ көркем фантастика мәтіндерінің вербалды құрылымындағы лексикалық бірліктер, олардың жасалуы, экспрессивтілігі мәтіннің стильдік ерекшеліктерін таныта алады. Фантастикалық шығармаларда ұлттық тіл лексикасының барлық қабаттарына тән тілдік бірліктер қолданылған, бұл заңды да, себебі көркем шығармада ойлау мен танымды, пайымдауды жеткізу үшін жалпы халыққа түсінікті сөздер, этномәдени лексика, түрлі бейнорма элементтер (диалектизмдер), көркемдегіш құралдар, эмоционалды-экспрессивті әлеуеті мол бірліктер жұмсалатыны белгілі. Қиялгер-жазушының туындысындағы мәтінтүзімдік бірліктер қазақ көркем фантастика мәтіні теориясының толығына түсуіне үлес қосады деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Адилова А.С. Қабылдау стилистикасы. – Алматы: Эверо, – 2016. – 100 б.
- 2 Мархабаев. А-Х. Қазақ қиялының «жүріс-тұрыстары» фантастика жанры: тарих және теория. – Алматы: Жазушы, 2011. – 50 б.
- 3 Glinka N., Zaichenko Y., & Machulianska, A. Stylistic Portrait of English Fantasy Texts. // Arab World English Journal. - №4 (12). – 2021, pp. 294-307. DOI: [10.24093/awej/vol12no3.20](https://doi.org/10.24093/awej/vol12no3.20).
- 4 Абраменко Е. В., Евсюкова Т. В. Повествовательные уровни в научно-фантастическом тексте и их метапрозаические импликации // Балтийский гуманитарный журнал. 2019. – №1(26). С. 13–16.
- 5 Вербицкая М. В. Теория вторичных текстов (на материале современного английского языка): автореф. дис. док-ра филол. наук. Москва, 2000. 47 с.
- 6 Suvin D. Positions and presuppositions in science fiction. – Baasingstoke, Macmillan Press. – 1988. – 241 p.
- 7 Csicsery Ronay. The Seven Beauties of Science Fiction. – Middletown, Conn. : Wesleyan University Press. – 2008. – 323 p.
- 8 Айтбайұлы. Ө., Әбдрахманов. С. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
- 9 Сарыбаев. Ш. Қазақ тіл білімінің мәселелері: ғылыми басылым. / Ш. Сарыбаев. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 624 б.
- 10 Сыздық. Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар./ Р. Сыздық. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
- 11 Ложкина Д. Д. Место лингвистики в современном фантаствоведении // Известия Саратовского университета. Серия: Филология. Журналистика. 2021. Т. 21, вып. 4. С. 406–411.
- 12 А.В. Олянич, Л.М. Рыльщикова. Лингвосомиотическая креативность актуализации концепта «информация о будущем» в научно-фантастическом дискурсе / Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2, Языкозн. – 2015. – № 4 (28) – С.81-93.
- 13 Muradian G. Metaphoric Blending in Science Fiction. / *Studies about Languages*. – 2013. - №22. DOI: [10.5755/j01.sal.0.22.2656](https://doi.org/10.5755/j01.sal.0.22.2656).
- 14 Stockwell P. The Iconicity of Style in Contemporary Science Fiction. / *English Studies*. – 2022. - №3.(103). P. 494–511. DOI: [10.1080/0013838X.2022.2050627](https://doi.org/10.1080/0013838X.2022.2050627).
- 15 Noletto I. Fictional Languages in Science Fiction Literature: Stylistic Explorations. – London, Routledge. – 2024. – 270 p.

Материал 02.04.2025 баспаға түсті

Особенности вербального слоя текстов художественной фантастики

А.Ш. Смаилова¹, Б.С. Каукербекоева², С.А. Рахымберлина¹, Б.О. Рахимбаева¹

¹Карагандинский исследовательский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, 100026, Республика Казахстан.

²Медицинский университет Караганды, Караганда, 100026, Республика Казахстан.

Язык художественного текста – явление сложное, загадочное и многогранное. Несмотря на его изученность, есть еще некоторые аспекты, требующие необходимости в исследовании в связи с сегодняшними требованиями. Одним из них является лингвистико-научное изучение языковых и стилистических особенностей казахских художественных текстов. В статье описаны языковые и стилистические особенности произведений казахстанского писателя-фантаста Абдул-Хамида Ф. Мархабаева, определена цель использования определенной лексики в художественных текстах, в частности казахских диалектных слов, фразеологизмов, пословиц с этнолексикой и реалиями, это необходимо для передачи автором своих концептуальных идей.

Также уделено внимание значению фигур речи, используемых писателем. Использование подобных текстовых единиц, встречающихся в творчестве писателя-фантаста, объясняется на примере конкретных отрывков. На основе разграничения художественно-стилистической функции языковых средств автор статьи определяет, что авторско-индивидуальное словоупотребление способствует определению стилистического почерка писателя, что подтверждается проанализированными примерами. Таким образом, анализ подобных проблем способствуют развитию теории художественного текста.

Ключевые слова: вымысел, окказионал, квазионимы, вербальный слой, лингвокультурные единицы, трансформация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Адилова А.С. Стилистика восприятия. – Алматы, Эверо. – 2016. – 100 с.
- 2 Мархабаев. А-Х. Состояние жанра фантастики: история и теория. – Алматы: Жазушы, 2011. – 50 с.
- 3 Glinka N., Zaichenko Y., & Machulianska, A. Stylistic Portrait of English Fantasy Texts. // Arab World English Journal. - №4 (12). – 2021, pp. 294-307. DOI: 10.24093/awej/vol12no3.20.
- 4 Абраменко Е. В., Евсюкова Т. В. Повествовательные уровни в научно-фантастическом тексте и их метапрозаические импликации // Балтийский гуманитарный журнал. 2019. – №1(26). С. 13–16.
- 5 Вербицкая М. В. Теория вторичных текстов (на материале современного английского языка): автореф. дис. док-ра филол. наук. Москва, 2000. 47 с.
- 6 Suvin D. Positions and presuppositions in science fiction. – Baasingstoke, Macmillan Press. – 1988. – 241 p.
- 7 Csicsery Ronay. The Seven Beauties of Science Fiction. – Middletown, Conn. : Wesleyan University Press. – 2008. – 323 p.
- 8 Айтбайулы. О., Абдрахманов. С. Диалектологический словарь. Алматы: Арыс, 2007. – 800 с.
- 9 Сарыбаев. Ш. Вопросы казахского языкознания: научное издание. / Ш. Сарыбаев. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 624 с.
- 10 Сыздык. Р. Архаические и неологические явления казахского языка./ Р. Сыздык. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 с.
- 11 Ложкина Д. Д. Место лингвистики в современном фантастоведении // Известия Саратовского университета. Серия: Филология. Журналистика. 2021. Т. 21, вып. 4. С. 406–411.
- 12 А.В. Олянич, Л.М. Рыльщикова. Лингвосомиотическая креативность актуализации концепта «информация о будущем» в научно-фантастическом дискурсе / Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2, Языкозн. – 2015. – № 4 (28) – С.81-93.
- 13 Muradian G. Metaphoric Blending in Science Fiction. / *Studies about Languages*. – 2013. - №22. DOI: 10.5755/j01.sal.0.22.2656.
- 14 Stockwell P. The Iconicity of Style in Contemporary Science Fiction. / *English Studies*. – 2022. - №3.(103). P. 494–511. DOI: 10.1080/0013838X.2022.2050627.

15 Noletto I. Fictional Languages in Science Fiction Literature: Stylistic Explorations. – London, Routledge. – 2024. – 270 б.

Материал поступил в редакцию журнала 02.04.2025

Features of Verbal Fiction texts

A. Smailova¹, B. Kaukerbekova², S. Rakhimberlina¹, B. Rakhimbayeva¹

¹E.A. Buketov Karaganda Research University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan

²Karaganda Medical University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan

The language of a literary text is a complex, multifaceted phenomenon, and certain aspects still require further research in light of contemporary requirements. One such aspect is the linguistic and stylistic analysis of Kazakh literary texts.

This article examines the linguistic and stylistic features of the works of Kazakh science fiction writer Abdul-Hamid F. Marhabaev. It focuses on the author's purposeful use of specific vocabulary, including Kazakh dialect words, phraseological units, and proverbs containing ethnolexics and cultural realities, which serve to convey conceptual ideas. The study also considers the meaning of figures of speech employed by the writer, illustrated through examples from selected passages.

Based on the differentiation of artistic and stylistic functions of linguistic means, the article demonstrates that the author's individual word usage contributes to defining his stylistic signature. The analysis of these features confirms how specific lexical and stylistic choices shape the literary voice and aesthetic of Marhabaev's science fiction works.

Overall, the study of these linguistic and stylistic elements enhances the understanding of the author's creative approach and contributes to the broader development of literary text theory.

Key words: fiction, occasional, quasi-names, verbal layer, linguistic and cultural units, transformation.

REFERENCES

- 1 Adilova A.S. Qabıldau stilistikasy. [Stylistics of reception: a textbook]. (Almaty, 2016). [In Kazakh]
- 2 Marhabaev, A-H. Qazaq qıalynyń «júris-turystary» fantastıka janry: tarih jáne teoria.jazyshy [Science fiction genre "behavior" of the Kazakh imagination: history and theory]. (Almaty, 2011) [in Kazakh]
- 3 Glinka, N., Zaichenko, Y., & Machulianska, A. Stylistic Portrait of English Fantasy Texts (AWEJ, 2021).[in English] Web of Science
- 4 Abramenko E. V., Evsyukova T. V. Povestvovatelnye urovni v nauchno-fantasticheskom tekste i ih metaprozaicheskie implikatsii // Baltiski humanitarnyi jurnal [Narrative levels in a science fiction text and their metaprosaic implications] (Moscow, 2019). [in Russian]
- 5 Verbitskaya M. V. Teoria vtorichnyh tekstov (na materiale sovremennogo angliskogo iazyka) [Theory of secondary texts] (based on the material of the modern English language) (Moscow, 2000). [in Russian]
- 6 Suvin D. Positions and presuppositions in science fiction. (Baasingstoke,1988) [in English]
- 7 Csicsery Ronay. The Seven Beauties of Science Fiction. (Middletown, 2008). [in English]
- 8 Aıtbaıuly, Ó., Ábdrahmanov, S. Dialektologalyq sózdik. [Dialectological dictionary]. (Almaty, 2007) [in Kazakh]
- 9 Sarybaev, Sh. Qazaq til biliminiń máseleleri: gylymı basylym. [Problems of Kazakh linguistics]. (Almaty, 2014) [in Kazakh].
- 10 Syzdyq, R. Qazaq tilindegi eskilikter men jańalyqtar.. [Old and new in the Kazakh language]. (Almaty, 2009)[in Kazakh]

- 11 Lozhkina D. D. Mesto lingvistiki v sovremennom fantastovedenii. [The place of linguistics in modern fiction] (Saratov, 2021). [in Russian]
- 12 A.V. Olyanich, L.M. Rylshchikova. Linguosemiotic creativity of actualization of the concept of «information about the future» in science fiction discourse. (Volgograd, 2015). [in Russian]
- 13 Muradian G. Metaphoric Blending in Science Fiction. / *Studies about Languages*. (Kaunas, 2013). DOI: 10.5755/j01.sal.0.22.2656. [in English]
- 14 Stockwell P. The Iconicity of Style in Contemporary Science Fiction. / *English Studies*. (London, Taylor & Francis Ltd, 2022). DOI: 10.1080/0013838X.2022.2050627. [in English]
- 15 Noletto I. Fictional Languages in Science Fiction Literature: Stylistic Explorations. (London, 2024). [in English]

Received: 02.04.2025

МРНТИ 17.09.09

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp235-247](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp235-247)

Г.С. Умарова¹, Г.Н. Ахметова¹, В.А. Овчинникова¹

¹Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Республика Казахстан

ХРОНОТОП В ПРОЗЕ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Статья посвящена комплексному анализу феномена хронотопа в прозе мировой литературы с опорой на фундаментальные теоретические разработки М.М.Бахтина и их дальнейшее развитие в исследованиях современных литературоведов, включая Н.Э.Фаликову, И.В.Алимбочку, Н.Ю.Дмитриева, М.Ю.Никифорову, А.Б.Темирболат, Г.Н.Мухарлямову, Н.В.Рожкова; зарубежных литературоведов E.Steinberg, Nele Bemong, Bart Keunen; John Pier, Dr.Sophie Raine, Disha Chugh, а также казахстанских филологов М.Миразову, Ж.Аймухамбет, Ж.Болтанову, Е.Сабиеву, Т.Ахметову.

Цель работы заключается в аналитическом рассмотрении хронотопа как универсальной категории, объединяющей параметры времени и пространства, и в выявлении его функциональной роли в структурной и семантической организации как художественных, так и медийных текстов.

В качестве эмпирической базы исследуются произведения Оноре де Бальзака, Ф.Кафки, Шарля де Костера, Г.Рахима, А.Кутуя, М.Галяу, Ф.Рабле, Дж. Джойса, Г.Ф.Лавкрафта, У.Чэн-Эня, Ф.М.Достоевского, А.П.Чехова, Л.Н.Толстого, Ж.Жабаева, а также современные медиатексты, включая интервью журналиста Ю.Дудя с филологом А.Захаряном, публикации Е.С.Радионцевой, что позволяет расширить традиционное понимание хронотопа и проанализировать его функционирование в условиях междисциплинарного диалога.

Изучение литературных и медийных хронотопов дает возможность глубже и детальнее рассмотреть поэтику произведений классиков мировой литературы и их функционирование в современном медианпространстве; расширить поле их интерпретации, полнее раскрыть смысловые уровни и структуру, подчёркивая их универсальность и актуальность для изучения социокультурных процессов.

Исследование проведено с помощью культурно-исторического, сравнительно-сопоставительного методов, поиска типологических сходжений.

Ключевые слова: хронотоп, художественное время, художественное пространство, литературный анализ, структура текста, медианпространство.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Современное литературоведение подчеркивает актуальность изучения хронотопа как категории, фиксирующей органическое единство художественного времени и пространства и служащей для воссоздания образа мира, раскрытия психологии персонажей, отображения национально-культурных картин мира, а также осмысления общественных, религиозных и ценностных систем конкретных социально-исторических эпох.

Хронотоп характеризует последовательность и динамику сюжетных событий, служит инструментом интерпретации индивидуального художественного стиля автора и выполняет важную функцию литературно-эстетической категории. Теоретическое осмысление категории «хронотоп» представлено в исследованиях зарубежных специалистов (E.Steinberg, Nele Bemong, Bart Keunen; John Pier, Dr. Sophie Raine, Disha Chugh), русских филологов (М.Бахтин, Д.Лихачёв, Ю.Лотман, Е.Мелетинский, В.Хализев, А.Эсалнек), а также казахстанских литературоведов (З.Кабдолов, З.Ахметова, Р.Нургалиев, Ш.Елеукенов, Н.Джанышбеков, А.Б.Темирболат, М.Логинова).

Применительно к медийным текстам хронотоп проявляется через сочетание визуальных, вербальных и аудиальных компонентов, создавая диалог между автором, аудиторией и культурным контекстом. Интервью Ю. Дудя с филологом А. Захаряном и публикация Е.С. Радионцевой показывают, как хронотоп позволяет исследовать пространственно-временные отношения в современных формах коммуникации, выявляя синтез медийного и литературного опыта.

Таким образом, исследование хронотопа в литературных и медийных текстах мировой литературы способствует уточнению представлений о функциональных возможностях художественного времени и художественного пространства в поэтике произведения, а также выявлению расширения роли бахтинской концепции в эпоху цифровой реальности.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность рассматриваемой проблемы обусловлена необходимостью анализа хронотопа как категории, объединяющей пространство и время в художественном тексте. На современном этапе эта проблема является одной из ключевых как в литературоведении, так и в медиапространстве. С момента введения термина М.М. Бахтиным, концепция хронотопа вышла за рамки сугубо филологического подхода и обрела междисциплинарное значение.

Настоящее исследование направлено на выявление и систематизацию особенностей хронотопа в прозе Оноре де Бальзака, Ф.Кафки, Ш.де Костера, Ф.М.Достоевского, А.П.Чехова, Л.Н.Толстого, Ж.Жабаева, а также на рассмотрение функционирования хронотопа в современных медиатекстах, включающих интервью Ю.Дудя с филологом А.Захаряном и исследование Е.С. Радионцевой, что позволяет проследить динамику трансформации временно-пространственных структур от классического художественного текста к цифровым форматам.

Цель исследования – определение основных проявлений пространства-времени в прозаических и медийных текстах, расширение поля их потенциальной интерпретации, выявляющих смысловые уровни и структуры, что позволяет по-новому осветить неизвестные грани творчества авторов. Задачами выступают систематизация теоретических подходов к концепции хронотопа и их функциональных возможностей; идентификация различных уровней хронотопа в анализируемых текстах мировой литературы и в медиапространстве; определение взаимосвязи хронотопа с концептами художественного мира и смысловыми слоями текста.

Объект исследования включает спектр прозаических произведений: «Человеческая комедия» Оноре де Бальзака, «Замок» Ф.Кафки, «Легенда о Тиле Уленшпигеле и Ламме Годзаке» Шарля де Костера, «Жизнь и мнения Тристрама Шенди, джентельмена» Л.Стерна,

«Каменные клёны» Л. Эланг, «Утеген батыр» Ж.Жабаева, «Идель» Г.Рахима, «Неотосланные письма» А.Кутуя; диалоги «Муть» и «Мухаджиры» М.Галая; рассказы А.П.Чехова, «Гаргантюа и Пантагрюэль» Ф. Рабле, «Улисс» Д. Джойса, «Война и мир» Л.Н.Толстого, «Зов Ктулху» Г.Ф.Лавкрафта, «Путешествие на Запад» У.Чэн-Эня.

Предметом исследования выступают многоплановые уровни хронотопа, обеспечивающие развитие сюжетных событий, эволюцию характеров персонажей, интеграцию символических элементов и формирование уникального художественного мира и медиaprостранства.

Гипотеза исследования заключается в предположении, что интеграция художественного пространства и времени в структуру литературного и медийного текста определяют трансформации восприятия мира и человека, а также расширяет возможности интерпретации текстов в условиях цифровой и глобализированной среды.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологическая база исследования опирается на работы М.М. Бахтина, Н.Э.Фаликовой, И.В.Алимбочки, Н.Ю.Дмитриевой, М.Ю.Никифоровой, А.Б.Темирболата, Г.Н.Мухарлямовой и Н.В.Рожковой; зарубежных авторов E.Steinberg, Nele Bemong, Bart Keunen; John Pier, Dr. Sophie Raine, Disha Chugh; отечественных учёных М.Миразовой, Ж.Аймухамбет, Ж.Болтановой, Е.Сабиевой, Т.Ахметовой.

Использованы культурно-исторический, сравнительно-сопоставительный методы, типологический подход к выявлению структуры хронотопа в различных текстах. В качестве эмпирической базы использовались тексты классической и современной прозы, интервью, медиаматериалы и аналитические исследования современных авторов.

Понятие «хронотоп» было впервые введено М.М.Бахтиным, чьи работы оказали значительное влияние на теорию литературы XX века [1, 52; 4]. Хронотоп трактуется автором как органическое единство временных и пространственных параметров, формирующее не просто «фон» действия, но и комплексный смысловой каркас, через который реализуются темы, характеры и все смысловые уровни содержание произведения.

Постмодернистский хронотоп времени и пространства рассматривается как динамическая и гибкая структура, способная функционировать одновременно в прошлом, настоящем и будущем, а также адаптироваться к особенностям цифровой реальности, встречается в современной интерпретации (конец XX – нач. XXI вв.), включая исследования N.Bemong, P.Borghart [2], John Pie [3]. Хронотоп как междисциплинарное явление, отражающее историческую память, культурные традиции и духовные ценности в художественной литературе, архитектуре, в культурных памятниках, выявлены и проанализированы отечественными исследователями М.Миразовой, Ж.Аймухамбет, Ж.Болтановой и др. [4]. Медийному хронотопу особое внимание уделено в интервью Ю.Дудя с филологом А.Захаряном, в исследованиях Е.С.Радионцевой.. Это позволило расширить бахтинскую концепцию применительно к цифровой реальности. Исследование подчеркнуло гибкость хронотопа и его адаптивность к современным формам коммуникации, выявив ключевые закономерности его функционирования в художественной словесности и медиа в условиях глобализации.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Результаты анализа художественных текстов свидетельствуют о том, что хронотоп в русской и зарубежной литературе XIX–XX веков реализуется через сложное взаимодействие временных и пространственных параметров, которые выступают основными структурообразующими элементами повествования. В романах и рассказах фиксируется тенденция к точной фиксации географических, социальных и культурных локусов, что обеспечивает создание эффекта аутентичности и глубины литературного мира.

Н.Э.Фаликова анализирует фрагментарный хронотоп постмодернистской литературы, отражающий нестабильность восприятия. И.В.Алимбочка изучает восточную литературу, где хронотоп формируется под влиянием традиционных культурных и религиозных представлений.

Системное сопоставление художественных и медийных хронотопов позволяет констатировать сохранение фундаментальной роли категории времени и пространства в организации повествовательной структуры в условиях глобализации и цифровой эпохи, когда время и пространство становятся более гибкими и многослойными. В интервью Ю.Дудя с литератором А.Захаряном подчеркивается мысль о привязанности современников к реальному пространству и особенностях их восприятия менее линейного и более «мгновенного» времени благодаря современным коммуникационным технологиям.

Хронотопические доминанты в различных форматах публичных коммуникаций и связей с общественностью ее культурные и идеологические значения, транслирующиеся PR-сообществом в пространственно-временной парадигме хрупкого, тревожного, нелинейного, непостижимого BANI-мира выявляют научные труды Е.С.Радионцевой.

Следовательно, в медиапространстве хронотоп сохраняет универсальность и адаптируется к цифровым форматам, расширяя поле интерпретации текста.

В итоге выяснено, что хронотоп выходит за рамки литературоведения, затрагивая философские, культурологические и социальные аспекты. На основании работ Бахтина, Фаликовой, Алимбочки и интервью Захаряна с Дудем, исследовании Е.С.Радионцевой хронотоп рассматривается как отражение изменений в обществе и принимающей новые формы в литературе XXI века. Это делает его важным инструментом для понимания многослойности текста.

ОБСУЖДЕНИЕ

В эссе о концепте хронотопа Бахтин ясно соотносит его с временным опытом, который также является центральным в философии А.Бергсона. Обсуждая «реальное время» в ФТС, Бахтин последовательно обращается к времени становления – непрерывному ожиданию будущих событий, формирующемуся на основе элементов, сохраняемых в памяти. Речь идёт о способности видеть время, «читать» его в пространственно организованной целостности мира и, с другой стороны, воспринимать заполнение пространства не как неподвижный фон, не как нечто раз и навсегда заданное и завершённое, а как возникающее целое, как событие. Именно эта способность означает умение различать во всех явлениях знаки, указывающие на течение времени в его развитии – от природных процессов до человеческих обычаев и идей, вплоть до наиболее абстрактных понятий [2]. Образы и события здесь взаимно переплетаются, формируя многослойный хронотоп, что наглядно проявляется в романах «Кораблюн» и «ДаштуДаларда». В этих произведениях человеческие судьбы сопоставляются с образами животных, выступающими средством репрезентации глубинных конфликтов и трансформаций сознания персонажей.

Среди различных мелких хронотопов, как хронотоп дороги, встречи, порога и гостиной-салона, М.М.Бахтин подчёркивает особое значение хронотопа гостиной-салона как пространства, в котором пересекаются временные и пространственные ряды романа. Бахтин использует хронотоп гостиной-салона для демонстрации своей способности «видеть» время через художественные формы. В частности, ряд пространственных элементов – здание, гостиная, салон – не только отображает архитектурный и бытовой стиль эпохи, но и служит средством репрезентации времени, структурируя социальное и частное содержание, переплетая исторические и повседневные ряды в «Человеческой комедии» Оноре де Бальзака. Пространственная организация бала выступает как хронотопический знак времени, фиксируя взаимодействие социальных норм и индивидуальных судеб, а также трансформацию субъектности персонажей в рамках историко-культурного контекста аналогично в русской литературе XIX века [4].

Теоретическая концепция «хронотопа», предложенная Михаилом Бахтиным, предоставляет продуктивный инструмент для анализа функционирования сакральных мест в казахской литературе. Бахтин (1937) рассматривал хронотоп как художественное единство пространственных и временных измерений в литературном произведении. «Хронотоп сакрального места» соединяет географию, историю и культурную память, символически передавая сложные смыслы. Так, мавзолеи объединяют пространственные характеристики — такие как места захоронения и архитектурные сооружения — с временными аспектами, включая течение времени и связь с предками. Посредством насыщенных хронотопов литература превращает физические пространства в ландшафты, наполненные культурной значимостью [5].

Смысловые уровни хронотопа проявляются через ориентацию на человечески обжитое пространство, представленное образом «дома». Так, дом предстает холодным, тёмным и безмолвным в романе *«Евгения Гранде»*. Он расположен на возвышении, в наиболее видном месте города, однако остаётся невидимым, так как скрыт развалинами городской стены. Подобным образом дом г-на Гранде функционально напоминает «замок», которым Ф.Кафка обозначает всё произведение. И в произведениях Оноре де Бальзака, и у Ф.Кафки пространственные хронотопы дома содержат многослойные смысловые уровни, объединяя в себе социальные, психологические и символические измерения художественного мира [6].

«Заторможенность» временного охвата событий наблюдается в плутовском романе Шарля де Костера *«Легенда о Тиле Уленишпигеле и Ламме Годзаке»*: герои как бы изъяты из хода времени и не подвержены старению, хотя участвуют в исторических событиях. Подобные парадоксальные свойства сюжетного времени, включая временные ретардации, «играючи» использовал Лоренс Стерн. В *«Жизни и мнениях Тристрама Шенди, джентльмена»* он отмечает, что его произведение одновременно «отступательное и поступательное», демонстрируя сложную хронотопическую организацию времени в романе. [7, 69].

Хронотоп, по мнению А. Темирболат [8], является фундаментом построения художественного мира и системы эстетических и философских взглядов казахского акына Ж.Жабаева. Применение категорий хронотопа позволяет выявить отношение автора и персонажей к историческим событиям и социальным явлениям, отражённым в поэмах акына. Пространственно-временной континуум в произведениях Жамбыла Жабаева характеризуется многомерностью: события разворачиваются одновременно в историческом, сказочно-мифологическом, онейрическом и реальном пространствах-временах. Повествователь поэмы *«Утеген батыр»*, обращаясь к герою батыру, информирует о событиях, происходящих на казахской земле в начале XX века. В структуре произведения представлены социальный, культурно-исторический и психологический типы хронотопа, что позволяет автору создать целостное и многомерное отображение действительности и образа героя. В тексте выявляются частные хронотопы как автора, так и героя: описание внутреннего мира персонажа, осмысление его мировосприятия, отношений к действительности и реконструкция пространства его сознания. Кроме того, интерес представляют хронотопы других персонажей, демонстрирующие их индивидуальные пространственные и временные восприятия. Особое значение имеет авторская концепция времени и пространства, проявляющаяся через полифонию произведения на уровне категорий хронотопа, что обеспечивает многоголосие текста и богатство его смысловых слоёв.

Художественные образы в обобщённой форме, абстрагируясь от индивидуальных особенностей их структуры в конкретных случаях, исследуют Dr.Sophie Raine и И.В.Алимбочка [9]. В качестве примера можно обратиться к роману Арундати Рой *«Бог мелочей»* — семейной драме, повествование в которой разворачивается на протяжении нескольких поколений. В работе «Пространственная поэтика и “Бог мелочей” Арундати Рой» Сьюзен Стэнфорд Фридман отмечает, что пространства в текстах Рой «насыщены» «исторической сверхдетерминированностью» и «воплощают социальные локусы, в которых конкретизируются силы истории». По её мнению, такие пространства не являются лишь

фоном для событий сюжета, а представляют собой «порождающую энергию повествования, пространство, вмещающее время» [10].

Сложную и многомерную структуру художественного мира, объединяя время и пространство и учитывая взаимодействие автора, персонажей и читателей отражает хронотоп в произведениях Ф.М.Достоевского. Это проявляется через множественные пространственно-временные измерения в рассказе *«Сон смешного человека»* [11, 112]. Реальное, воображаемое и онейрическое пространства сосредоточены в хронотопе главного героя: реальное пространство фиксирует окружающий мир, тогда как онейрическое охватывает сны, предоставляя персонажу возможность постижения Истины. Все события преломляются через восприятие героя, что позволяет глубже осмыслить его психологию и субъективное отношение к действительности [11, 260].

Хронотоп бала выполняет значимую функцию в отображении повседневной жизни русского дворянства XIX века в произведениях Л.Н.Толстого *«Война и мир»*, *«Анна Каренина»*, *«После бала»*. Вследствие этого авторы часто включают хронотоп бала в структуру произведения как фон для завязки и развязки ключевых событий. При этом бал выступает не только как социальное пространство, но и как феномен культурного контекста. В указанных произведениях хронотоп бала служит репрезентацией исторической эпохи, местом развития интриг и встреч, что позволяет автору художественно воспроизвести культурную и социальную среду своего времени [12].

Хронотоп как аналитическую единицу языка, которую можно изучать с точки зрения времени и пространства, символически выраженную в философии языка изучают последователи М.М.Бахтина Кэрил Эмерсон и Майкл Холквист. Ими особо выделяется одна из ключевых особенностей хронотопов – способность отражать идеологии и мировоззрения [13]. В зарубежной бахтинской традиции выделяют четыре уровня значений хронотопов: сюжетообразующую функцию, репрезентативное значение, различение жанров и семантическую значимость. Сложный хронотоп, включающий противопоставления прошлого и настоящего, реального и идеального, подчёркивает уникальность персонажа и многозначность событий, разворачивающихся в художественном мире.

Объединение рассказов А.П.Чехова в так называемую «маленькую трилогию» трактуется А.Я.Эсалнек как особый хронотоп, обеспечивающий целостность цикла [14]. Связующими фигурами выступают рассказчики Буркин, Чимша-Гималайский и Алехин, каждый из которых делится собственной историей. События цикла разворачиваются в течение трёх дней и происходят в пределах одной губернии. Буркин, Чимша-Гималайский, Иван Иванович и Алехин действуют в близких локациях, а их повествования объединены общей местностью, что подчёркивает единство хронотопа [14, 23]. События, описанные героями, произошли относительно недавно: Буркин упоминает похороны Беликова, состоявшиеся два месяца назад, Иван Иванович вспоминает визит к брату в прошлом году, а роман Алехина с Анной Алексеевной также произошёл недавно, поскольку «её знали» оба героя

Пространство-время в произведениях Г.Ф.Лавкрафта [15] сочетает реальное, мифологическое и космическое, создавая атмосферу ужаса. Временные и пространственные координаты здесь искажены сверхъестественными силами, подчёркивая беспомощность человека перед Вселенной. Одним из центральных хронотопов у Лавкрафта является порог между мирами - пространственно-временная зона, в которой сталкиваются реальность и иное измерение. Этот мотив наглядно представлен в рассказе *«Хребты безумия»*, где учёные в Антарктиде обнаруживают следы древней цивилизации: *«Перед нами простиралась огромная ледяная равнина, испещрённая странными архитектурными формами, которые словно говорили о времени, столь древнем, что само человеческое сознание едва могло вместить его»* [15, 213]. Хронотоп в этом случае объединяет реальный географический ландшафт и мифологическое прошлое, размывая границы между научным знанием и мифом и формируя уникальную художественно-философскую перспективу текста. Малые городки, Аркхем или Иннсмут, функционируют как пространства, в которых мифологическое время

проникает в повседневность. В рассказе *«Тень над Иннсмутом»* город представлен как застывший во времени: *«Дома, стоявшие вдоль улиц, казались одновременно древними и странно неподвластными времени, как будто они смотрели из своего мира в наш, не признавая наших законов»* [15, 286]. В подобных хронотопах пространство становится замкнутым, что усиливает чувство изоляции и приближает персонажей к сверхъестественному. В итоге нами выяснено, что пространство-время у Г.Ф.Лавкрафта строится на размывании границ между измерениями, что подчёркивает его философию космического ужаса. Через искажённое пространство и нефункциональное время он раскрывает бессилие человека перед масштабами Вселенной и неизбежным крахом привычных категорий восприятия.

Ключевую роль, объединяя мифологию, буддизм и даосизм, выполняет хронотоп в романе У.Чэнь-Эня *«Путешествие на Запад»*. Он проявляется в пересечении реального и сверхъестественного, земного и духовного, а гибкость времени и пространства подчёркивает идею переменчивости бытия и духовного пути. Один из центральных хронотопов романа – *путь как символ духовного развития*. Пространство, через которое проходят герои, отражает как физическое перемещение, так и внутренний духовный рост. Каждый этап пути преподносит урок, связанный с преодолением препятствий и совершенствованием: *«Снова встанёт перед нами дорога, полная опасностей и неизвестности. Каждый шаг – это борьба, но именно в этой борьбе раскрывается истинный путь»* [16, 325]. Хронотоп пути обеспечивает интеграцию внешнего и внутреннего пространства, позволяя автору художественно репрезентировать динамику духовного и морального становления персонажей.

Двойственность пространства как важная особенность художественного пространства-времени проявляется в реальном ландшафте, становясь проводником в сверхъестественные миры. Горы, реки и пустыни, через которые проходят герои, одновременно являются реальными географическими объектами и мифологическими символами. Так, Пылающая гора (Хуо Яньшань) воплощает как реальное препятствие, так и аллегория духовного очищения: *«Сунь Укун взглянул на гору - из неё поднимались огненные языки, словно сама земля сжигала всякую гордыню и гнев»* [16, 253]. Путь через такую гору символизируется необходимостью освобождения от привязанностей и слабостей. Хронотоп *небесных сфер* в романе представляет цикличность времени и бесконечность пространства, характерные для китайской мифологической традиции. В Нефритовом дворце императора герои сталкиваются с космическим временем, где одно мгновение может равняться нескольким годам на Земле: *«Здесь, в Небесах, время текло иначе. Стоило герою обернуться, как земные дни уже сменились ночами, а недели – месяцами»* [16, 128]. Такое восприятие времени подчёркивает его относительность и подчинение высшим законам Вселенной.

Наконец, *хронотоп возвращения* выступает ключевым элементом романа, символизируя завершение пути и обретение духовной гармонии. После долгих лет странствий герои достигают Индии и получают священные писания. Пространство в этом хронотопе трансформируется из неизвестного и опасного в стабильное и просветлённое: *«Когда мы смотрим на Индийские храмы, все страдания пути кажутся далёкими, как давний сон»* [16, 400]. В итоге, хронотоп в *«Путешествии на Запад»* выступает не просто как фон для событий, но и как активный участник повествования, отражающий идею взаимосвязанности пространства, времени и духовного пути. Через него раскрывается философская глубина романа, связанная с преодолением иллюзий и достижением высшего состояния бытия.

В интервью с Ю.Дудем А.Захарян отметил, что хронотоп М.М.Бахтина сегодня воспринимается не только как художественный приём, но и как философский принцип, отражающий социокультурный контекст и единство пространства и времени в тексте [17]. Филолог подчёркивает, что хронотоп задаёт рамки развития сюжета в соответствии с историческими и культурными условиями. У Ф.Рабле в *«Гаргантюа и Пантагрюэле»*

хронотоп приобретает гротескный характер, отражая специфику эпохи Возрождения, тогда как у Дж.Джойса в «Улиссе» он модернистский, передавая восприятие мира через сознание героя. Такой подход позволяет читателю глубже погружаться как в текст, так и в культурно-исторический контекст эпохи [17].

Рассуждая о концепции хронотопа, А.Захарян обращается к произведениям Ф.М.Достоевского и Л.Н.Толстого, чтобы продемонстрировать, как пространство и время формируют уникальную атмосферу и влияют на поведение персонажей. У Достоевского, особенно в романах, действие часто разворачивается в тесных и душных пространствах Петербурга [17]. Такие декорации позволяют автору показать воздействие городской среды и её специфической атмосферы на психологическое состояние героев, усиливая их чувствительность к моральным дилеммам. В произведениях Л.Н.Толстого хронотоп приобретает иной масштаб: время и пространство представлены эпически. Это заметно в «Войне и мире», где хронотоп позволяет проследить переплетение масштабных исторических событий с судьбами отдельных людей. Временные и пространственные координаты у Толстого способствуют формированию личности персонажей, оказывая влияние не менее значимое, чем семейные или личные связи. Захарян подчёркивает, что у Толстого хронотоп функционирует не просто как фон повествования, а как активная составляющая текста, формирующая мировоззрение героев и поднимающая философские вопросы их жизни. Данное размышление об индивидуальном художественном стиле Л.Н.Толстого является частью более широкой беседы А.Захаряна о литературе, где подчёркивается использование великими писателями уникальных стилистических приёмов – художественного времени и художественного пространства – для создания глубокой связи между читателем и текстом [17].

Хронотопические доминанты BANI-мира в различных форматах публичных коммуникаций и связей с общественностью исследовала Е.С.Радионцева [18]. Автор доказывает, что обращение к теории хронотопа как смысловой категории позволяет выявить, какие культурные и идеологические смыслы транслируются PR-сообществом в пространственно-временной парадигме хрупкого, тревожного, нелинейного и непостижимого BANI-мира. Специфика репрезентации хронотопа в PR-практиках свидетельствует о том, что его представление в СМИ и социальных медиа носит преимущественно фрагментарный и поверхностный характер.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Хронотоп остаётся ключевой категорией для понимания связи времени и пространства в литературе. Он формирует сюжет, влияет на развитие персонажей и может выступать самостоятельным элементом повествования. В медиапространстве хронотоп сохраняет универсальность и адаптируется к цифровым форматам, расширяя поле интерпретации текста.

Результаты данного исследования позволяют утверждать о возможности глубокого и детального изучения поэтики художественного и публицистического текстов, расширении интерпретации их многослойных смыслов посредством анализа литературных и медийных хронотопов. В том числе подтверждается бахтинская концепция хронотопа, выявляющая социальные и технологические изменения в условиях гибкой и многослойной глобализации в цифровой реальности. На сегодня данный концепт воспринимается не только как художественный приём и социокультурный контекст в единстве пространства и времени, но и как философский принцип в мировом литературоведении и в медиапространстве.

Цифровые технологии и медиа функционируют преимущественно как инструменты трансляции литературоведческих и культурологических сведений, не формирующие при этом самостоятельной или принципиально новой роли хронотопа в медиапространстве.

Итоги предложенного исследования могут быть интересны в области литературоведения и медиапространства, при исследовании проблем коммуникации,

изучении психологии. Выполненная работа может быть востребована в процессе вузовского и школьного обучения литературоведческим курсам и учебным предметам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Фаликова Н.Э. (1992), Хронотоп как категория исторической поэтики // Проблемы исторической поэтики. – Петрозаводск. – С.45-57.
- 2 Nele Bemong, Pieter Borghart, Michel De Dobbeleer, Kristoffel Demoen, Koen De Temmerman & Bart Keunen (eds.) (2010), Bakhtin's theory of the literary chronotope: reflections, applications, perspectives/ Gent, Academia Press. [Электронный ресурс]. – URL: – <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/34655/377572.pdf> (дата обращения 10.12.2024).
- 3 Pier, J. (2020), The Chronotope and Narrative Space // Encyclopedia of Narrative Theory. – London : Routledge. – P. 112-115.
- 4 Башляр Г. (2004). Избранное: поэтика пространства. – М.: РОССПЭН. – URL: – https://monoskop.org/images/4/4f/Bashlyar_Gaston_Poetika_prostranstva.pdf (дата обращения 10.12.2024).
- 5 Миразова М. и др. Поэтическая модель сакральных мест. Poetic Model of Sacred Places / Modelo poético de lugares sagrados. // Bakhtiniana, São Paulo, 19 (4): e65181e, Oct./Dec. 2024. Бразилия. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.scielo.br/j/bak/a/hBfLDrNCKsVbwp3Qm97jy5z/?format=pdf&lang=en> (дата обращения 10.12.2024).
- 6 Роднянская И. Б. Художественное время и художественное пространство // Краткая литературная энциклопедия. [Электронный ресурс]. – URL: <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke9/ke9-7721.htm> (дата обращения 03.12.2025)
- 7 Стерн Л. Жизнь и мнения Тристрама Шенди, джентльмена. – М.-Л., 1949. [Электронный ресурс]. – URL: https://imwerden.de/pdf/stern_tristram_shandy_1968.pdf
- 8 Темирболат Алуа, Категория хронотопа в поэме Жамбыла Жумабаева «Утеген батыр». [Электронный ресурс]. – URL: <https://keruenjournal.kz/main/article/view/120/93> (Дата обращения 03.12.2025)
- 9 Алимбочка И.В. (2014), Хронотоп как структурный компонент художественного образа // Актуальные вопросы филологической науки XXI века : сборник статей IV МНК молодых ученых, посв. 80-летию юбилею кафедры иностр. языков. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2014. – С. 457-462. [Электронный ресурс]. – URL: <https://elar.urfu.ru/handle/10995/37569> (дата обращения 12.12.2024).
- 10 Dr. Sophie Raine (2023) What is the Chronotope? [Текст]. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.perlego.com/knowledge/study-guides/what-is-the-chronotope/> (дата обращения 04.08.2025)
- 11 Шутая Н.К. (2015). Роль хронотопа «Присутственное место» в романе Ф.М.Достоевского «Признак.» [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hronotop-bala-v-proizvedeniyah-l-tolstogo/viewer> (дата обращения 03.12.2025)
- 12 Сунь Цзинсюе (2023), Хронотоп бала в произведениях Л.Н. Толстого // Языкознание и литературоведение. Шаньдунский университет, г. Дзинянь. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения 06.12.2025)
- 13 М.С. Мозжерина (2022). Хронотоп субъективной реальности в романном творчестве Лены Элтанг. Южно-Уральский государственный университет, г. Челябинск, Российская Федерация [Электронный ресурс]. – URL: <file:///C:/Users/Lera%20Ovchinnikova/Downloads/hronotop-subektivnoy-realnosti-v-romannom-tvorchestve-leny-eltang.pdf> (Дата обращения: 23.12.2025)
- 14 Эсалнек А.Я. (2008). Хронотоп в рассказах А. П. Чехова (на материале «маленькой трилогии») – М.: Портал «О литературе», 2008. – [Текст]. [Электронный ресурс]. – URL:

http://taganrog-gorod.ru/upload/content/blg/chexov/proza/20_09_09_2020.pdf (Дата обращения 16.12.2024).

15 Лавкрафт Г.Ф. (2021) Зов Ктулху: [сборник: перевод с английского] Говард Филлипс Лавкрафт. – М.: Изд-во АСТ. – 416 с.

16 Чэн-Энь У. (2014) Путешествие на Запад: Том 1. – М.: Книга по требованию. – 460 с.

17 Интервью Юрия Дудя с Арменом Захаряном. «Невероятный разговор о книгах» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://youtu.be/g8CfjYTCspM?si=MzGIXs5cWaIJrXw8>. (Дата обращения 12.11.2024).

18 Радионцева Е.С. (2025). Хронотопические доминанты медиапространства BANI-мира. *Коммуникология*. [Электронный ресурс]. – URL: <https://doi.org/10.21453/2311-3065-2025-13-1-25-38> (Дата обращения 10.01.2025).

Материал поступил в редакцию журнала 01.11.2025

Әлем әдебиеті прозасындағы хронотоп

Г.С. Умарова¹, Г.Н. Ахметова¹, В.А. Овчинникова¹

¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 090000, Орал Қазақстан

Мақала әлемдік әдебиет прозасындағы хронотопты талдауға арналған. М.М.Бахтиннің хронотоп туралы теоретикалық ғылыми еңбектері мен оның қазіргі Н.Э.Фаликова, И.В.Алимбочка, Н.Ю.Дмитриева, М.Ю.Никифорова, А.Б.Темирболат, Г.Н.Мухарлямова және Н.В.Рожкова; шетелдік әдебиеттанушы Э.Штайнберг; Nele Bemong, Bart Keunen; John Pier, Dr. Sophie Raine, Disha Chugh пен қазіргі қазақ филологтары М.Миразова, Ж. Аймұхамбет, Ж. Бұлтанова, Е.Сәбиева, Т.Ахметова сияқты әдебиеттанушылар сабақтасып ғалымның көзқарасын дамытқан еңбектеріне сүйене отырып зерттеленеді. Жұмыстың мақсаты – хронотоптың уақыт пен кеңістікті біріктіретін әмбебап категория ретіндегі рөлін, сондай-ақ оның көркемдік және медиа мәтіндерді құрылымдық және мазмұндық ұйымдастырудағы маңызын талдау. Нәтижесінде Оноре де Бальзак, Ф.Кафка, Шарль де Костер, Г.Рахим, А.Кутуй, М.Галяу, Ф.Рабле, Д.Джойс, Х.Ф.Лавкрафт, В.Чен-Эн, Ф.М. Достоевский, А.П.Чехов, Л.Н. Толстой, Ж. Жабаров шығармаларындағы хронотопты қарастыру.

Қазіргі медиа кеңістігіндегі хронотоп журналист Ю. Дуд және филолог А.Захарян және осы категорияның дәстүрлі түсінігін кеңейтуге және оның бірнеше ғылыми пәндердің тоғысқан жерінде диалогтық қарым-қатынас формаларының контекстінде жұмыс істеуін қадағалауға мүмкіндік беретін Е.С.Радионцеваның мақаласы. Әдеби және медиа хронотоптарын зерттеу зерттелетін шығармалардың поэтикасын тереңірек және егжей-тегжейлі қарастыруға, олардың әлеуетті интерпретация өрісін кеңейтуге және олардың әмбебаптығы мен әлеуметтік-мәдени процестерді зерттеу үшін өзектілігін атап көрсете отырып, олардың мағыналық деңгейлері мен құрылымын толық ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу мәдени-тарихи, салыстырмалы әдістер арқылы жүргізілді.

Кілт сөздер: хронотоп, уақыт пен кеңістік, әдеби талдау, мәтін құрылымы, медиа-кеңістік, диалог.

ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ

1 Фаликова Н.Э. (1992). *Тарихи поэтика категориясы ретіндегі хронотоп* // *Тарихи поэтика мәселелері*. – Петрозаводск. – 45–57-бб.

2 Nele Bemong, Pieter Borghart, Michel De Dobbeleer, Kristoffel Demoen, Koen De Temmerman & Bart Keunen (ред.) (2010). *Бахтиннің әдеби хронотоп теориясы: ой-толғамдар, қолданбалар, перспективалар*. Гент: Academia Press. – 41 б.

3 Pier, J. (2020). *Хронотоп және баяндау кеңістігі* // *Narrative Theory Encyclopedia*. – Лондон: Routledge. – 112–115-бб.

- 4 Башляр Г. (2004). *Таңдамалы шығармалар: Кеңістік поэтикасы*. – М.: РОССПЭН. – 373 б.
- 5 Миразова М. және т.б. *Қасиетті орындардың поэтикалық моделі / Poetic Model of Sacred Places / Modelo poético de lugares sagrados*. // *Bakhtiniana*, São Paulo, 19 (4): e65181e, қаз.–желт. 2024. Бразилия. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.scielo.br/j/bak/a/hBfLDrNCKsVbwp3Qm97jy5z/?format=pdf&lang=en> (қаралған күні: 10.12.2024).
- 6 Роднянская И.Б. Көркем уақыт пен көркем кеңістік // Қысқаша әдеби энциклопедия. [Электронды ресурс]. – URL: <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke9/ke9-7721.htm> (қаралған күні: 03.12.2025).
- 7 Стерн Л. *Тристрам Шенди, джентльменнің өмірі мен пікірлері*. – М.–Л., 1949. – 715 б.
- 8 Темірболат Алуа. *Жамбыл Жұмабаевтың «Өтеген батыр» поэмасындағы хронотон категориясы*. [Электронды ресурс]. – URL: <https://keruenjournal.kz/main/article/view/120/93> (қаралған күні: 03.12.2025).
- 9 Алимбочка И.В. (2014). *Хронотон – көркем бейненің құрылымдық компоненті ретінде // XXI ғасыр филология ғылымының өзекті мәселелері: жас ғалымдардың IV халықаралық конференция материалдары*. – Екатеринбург: Орал университеті баспасы. – 457–462-бб. [Электронды ресурс]. – URL: <https://elar.urfu.ru/handle/10995/37569> (қаралған күні: 12.12.2024).
- 10 Dr. Sophie Raine (2023). *Хронотон дегеніміз не?* [Мәтін]. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.perlego.com/knowledge/study-guides/what-is-the-chronotope/> (қаралған күні: 04.08.2025).
- 11 Шутая Н.К. (2015). *Ф.М. Достоевскийдің «Белгі» романындағы «Қауымдық орын» хронотопының рөлі*. [Электронды ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hronotop-bala-v-proizvedeniyah-l-tolstogo/viewer> (қаралған күні: 03.12.2025).
- 12 Сунь Цзинсюе (2023). *Л.Н. Толстой шығармаларындағы бал хронотопы* // Тіл білімі және әдебиеттану. Шаньдун университеті, Цзинян. [Электронды ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/> (қаралған күні: 06.12.2025).
- 13 Disha Chugh (2020). *Әдеби хронотон: зерттеу*. IIS Univ. J. A., 110–115-бб.
- 14 Эсалнек А.Я. (2008). *А.П. Чехов әңгімелеріндегі хронотон ("Кіші трилогия" материалдары негізінде)*. – М.: «Әдебиет туралы» порталы. [Электронды ресурс]. – URL: http://taganrog-gorod.ru/upload/content/blg/chexov/proza/20_09_09_2020.pdf (қаралған күні: 16.12.2024).
- 15 Лавкрафт Г.Ф. (2021). *Ктулху шақыруы: [ағылшын тілінен аударма]*. – М.: АСТ баспасы. – 416 б.
- 16 У Чэн-Энь (2014). *Батысқа саяхат: I-том*. – М.: «Талап бойынша кітап». – 460 б.
- 17 Юрий Дудьтің Армен Захарянмен сұхбаты. *«Кітаптар туралы керемет әңгіме»*. [Электронды ресурс]. – Қолжетімділігі: <https://youtu.be/g8CfjYTCspM?si=MzGIXs5cWaIJpXw8> (қаралған күні: 12.11.2024).
- 18 Радионцева Е.С. (2025). *BANI әлемінің медиакеңістігіндегі хронотондық доминанттар. Коммуникология*. [Электронды ресурс]. – URL: <https://doi.org/10.21453/2311-3065-2025-13-1-25-38> (қаралған күні: 10.01.2025).

Материал 01.11.2025 баспаға түсті

Chronotope in prose of world literature

G. Umarova, G. Akmetova, V. Ovchinnikova

¹West Kazakhstan University named after Makhambet Utemisov, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of the chronotope in the prose of world literature, with an emphasis on the theoretical approaches of M.M. Bakhtin and their development in the works of modern researchers such as N.E. Falikova, I.V. Alimbochka, N.Yu. Dmitrieva, M.Yu. Nikiforova,

A.B. Temirbolat, G.N. Mukharlyamova and N.V. Rozhkova; foreign literary scholar E. Steinberg; Nele Bemong, Bart Keunen; John Pier, Dr. Sophie Raine, Disha Chugh and contemporary Kazakhstani philologists M. Mirazova, Zh. Aimukhambet, Zh. Bultanova, E. Sabieva and T. Akhmetova.

The aim of the work is to analyze the role of chronotope as a universal category uniting time and space, as well as its significance for the structural and substantive organization of artistic and media texts. The result is a consideration of the chronotope in the works of Honore de Balzac, F. Kafka, Charles de Coster, G. Rahim, A. Kutuy, M. Galyau, F. Rabelais, D. Joyce, H.F. Lovecraft, W. Cheng-En, F.M. Dostoevsky, A.P. Chekhov, L.N. Tolstoy, Zh. Zhabaev.

The chronotope in the modern media space is studied using the example of an interview between journalist Yu. Dud and philologist A. Zakharyan, and an article by E. S. Radiantseva, which allows us to expand the traditional understanding of this category and trace its functioning in the context of dialogical forms of communication at the intersection of several scientific disciplines. The study of literary and media chronotopes makes it possible to examine the poetics of the works under study in greater depth and detail, expand the field of their potential interpretation, and more fully reveal their semantic levels and structure, emphasizing their universality and relevance for the study of sociocultural processes.

The study was conducted using cultural-historical, comparative methods.

Key words: chronotope, time and space, literary analysis, text structure, media space, dialogue.

REFERENCES

- 1 Falikova, N. E. (1992). *The Chronotope as a Category of Historical Poetics*. In: *Problems of Historical Poetics*. Petrozavodsk, pp. 45–57.
- 2 Bemong, Nele; Borghart, Pieter; De Dobbeleer, Michel; Demoen, Kristoffel; De Temmerman, Koen & Keunen, Bart (eds.) (2010). *Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives*. Gent: Academia Press. 41 p.
- 3 Pier, J. (2020). *The Chronotope and Narrative Space*. In: *Encyclopedia of Narrative Theory*. London: Routledge, pp. 112–115.
- 4 Bachelard, G. (2004). *Selected Works: The Poetics of Space*. Moscow: ROSSPEN. 373 p. (in Russian)
- 5 Mirazova, M. et al. *Poetic Model of Sacred Places / Modelo poético de lugares sagrados*. Bakhtiniana, São Paulo, 19 (4): e65181e, Oct./Dec. 2024. Brazil. [Online]. Available at: <https://www.scielo.br/j/bak/a/hBfLDrNCKsVbwp3Qm97jy5z/?format=pdf&lang=en> (accessed 10.12.2024).
- 6 Rodnyanskaya, I. B. *Artistic Time and Artistic Space*. In: *Brief Literary Encyclopedia*. [Online]. Available at: <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke9/ke9-7721.htm> (accessed 03.12.2025).
- 7 Sterne, L. (1949). *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*. Moscow–Leningrad. 715 p. (Russian translation)
- 8 Temirbolat, Alua. *The Category of the Chronotope in Zhambyl Zhumabayev's Poem "Utegen Batyr"*. [Online]. Available at: <https://keruenjournal.kz/main/article/view/120/93> (accessed 03.12.2025).
- 9 Alimbocka, I. V. (2014). *The Chronotope as a Structural Component of the Artistic Image*. In: *Topical Issues of Philological Science of the 21st Century: Proceedings of the 4th International Conference of Young Scholars dedicated to the 80th anniversary of the Department of Foreign Languages*. Ekaterinburg: Ural University Press, pp. 457–462. [Online]. Available at: <https://elar.urfu.ru/handle/10995/37569> (accessed 12.12.2024).
- 10 Dr. Sophie Raine (2023). *What is the Chronotope?* [Online]. Available at: <https://www.perlego.com/knowledge/study-guides/what-is-the-chronotope/> (accessed 04.08.2025).

- 11 Shutaya, N. K. (2015). *The Role of the "Government Office" Chronotope in F. M. Dostoevsky's Novel "The Sign"*. [Online]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/hronotop-bala-v-proizvedeniyah-l-tolstogo/viewer> (accessed 03.12.2025).
- 12 Sun Jingxue (2023). *The Chronotope of the Ball in the Works of L. N. Tolstoy*. Linguistics and Literary Studies, Shandong University, Jinan. [Online]. Available at: <https://cyberleninka.ru/> (accessed 06.12.2025).
- 13 Chugh, Disha (2020). *Literary Chronotope: An Exploration*. IIS Univ. J. A., pp. 110–115.
- 14 Esalnek, A. Ya. (2008). *The Chronotope in A. P. Chekhov's Short Stories (Based on the "Little Trilogy")*. Moscow: Portal "O literature". [Online]. Available at: http://taganrog-gorod.ru/upload/content/blg/chexov/proza/20_09_09_2020.pdf (accessed 16.12.2024).
- 15 Lovecraft, H. P. (2021). *The Call of Cthulhu* (collection, Russian translation). Moscow: AST Publishing. 416 p.
- 16 Wu Cheng'en (2014). *Journey to the West*, Vol. 1. Moscow: Book on Demand. 460 p. (Russian edition)
- 17 Interview by Yuri Dud with Armen Zakharyan. "An Incredible Conversation About Books". [Online]. Available at: <https://youtu.be/g8CfjYTCspM?si=MzGIXs5cWaIjPw8> (accessed 12.11.2024).
- 18 Radiontseva, E. S. (2025). *Chronotopic Dominants of the Media Space of the BANI World*. Kommunikologiya. [Online]. Available at: <https://doi.org/10.21453/2311-3065-2025-13-1-25-38> (accessed 10.01.2025).

Received: 01.11.2025

MFTAP 17.07.41

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp247-259](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp247-259)

А.К. Хусаинова

Alikhan Bokeikhan University, 071410, Семей, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫ (Ж.АЙМАУЫТҰЛЫ МЕН Р.Н.ГЮНТЕКИН ПРОЗАСЫ БОЙЫНША)

Қазақ және түрік әдебиетіндегі гендерлік аспектілердің берілуі ХХ ғасырдан бастау алады. ХХ ғасырда түрлі тарихи оқиғалардың, мәдени құндылықтардың ауысуымен, сонымен қатар әйел теңдігі мәселесінің көтерілуі ерекшеленеді. Қазақ және түрік қоғамы ислам түсініктеріне негізделген. Осыған сәйкес әйел мәселесінде ұқсастықтар көрінеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік әдебиетіндегі гендерлік аспектіні зерттеу. Зерттеудің негізгі бағыттары мен идеялары феминистік әдебиет, гендерлік аспектімен байланысты. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы Ж.Аймауытұлы мен Р.Н.Гюнтекин шығармашылығын гендерлік аспектіде зерттеуден көрінеді. Практикалық маңыздылығы Ақбілек пен Фериде образдары талдануымен байланысты. Зерттеуде нарративті талдау әдісі, контент-ориентативті талдау әдістері қолданылған. Нәтижесінде қазақ және түрік қоғамындағы әйелдің орны көркем шығарма аясында талданады. Талдаулардың нәтижесінде Ақбілек пен Фериде образдары «әлеуметтік образ» ретінде анықталып, қазақ және түрік қоғамындағы маңызды әлеуметтік мәселелерді жеткізетіні айқындалған. Зерттеудің құндылығы қазақ және түрік қоғамындағы әйелдердің орны ғана емес, жасампаз, жеңімпаз әйелдер образы анықталады. Қоғамның талаптарына қарамастан жеңімпаз бола білген Ақбілек пен Фериде образы әлеуметтік образ аясында жекелей талданады.

Кілт сөздер: Феминистік әдебиет, гендерлік аспект, проза, әлеуметтік образ, қоғам бейнесі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

«Феминистік әдебиет», «гендерлік теңдік», «феминистік дискурс», «әлеуметтік образ», «феминистік нарратив» сынды ұғымдар әлем әдебиетінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кеңінен қолданысқа енді. Аталған ұғымдар көркем шығармадағы әйелдер бейнесінің берілуі, сипатталуы, шығармадағы әлеуметтік мәселелер жайын терең зерттеуде қолданылады. Әдеби зерттеушілердің айтуынша көркем шығармадағы әйелдер бейнесінің сомдалуы қоғамдық қақтығыстардың, әр кезеңде орын алған әлеуметтік мәселелердің көрінісімен байланысты анықталады. Осы орайда «феминистік әдебиет» ұғымына тоқталып өтсек. Зерттеуші Э.Гросс анықтауынша «феминистік әдебиетте» әйел авторлығына үлкен мән берілетінін айтады. Сонымен бірге феминистік әдебиетте үш топтағы мәтіндердің барын ажыратады: әйел авторлардың мәтіндері; «феминдік мәтін» – әйел стилінде жазылған мәтіндер; «феминистік мәтін» – патриархалды негізде қалыптасқан әдеби канондарға қарсы жазылған мәтіндер [1, 21]. Әлем әдебиетінде әйелдер образы Г.Мопассан, Ш.Бронте, Э.Беннет, Г.Флобер, Л.Толстой, Р.Н.Гюнтекин, М.Митчелл және т.б. авторлардың көркем туындыларында сомдалған.

Қазақ әдебиетінде «әйелдер бейнесінің» сомдалуы XX ғасыр басындағы М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С.Торайғыров «Қамар сұлу», Б.Майлин «Шұғаның белгісі», Ж.Аймауытов «Ақбілек», С.Көбеев «Қалың мал» және т.б. шығармаларында «теңдік» мәселесімен байланысты. XX ғасыр басындағы қазақ әйелінің хәлі интеллегенциясының басты назарында болды. Қазақ қоғамындағы әйел орнының төмендеп, қалың малға сатылуы сол кезеңнің өзекті мәселесі еді. Ол кезеңде әйелдерге теңдік беру, оқыту мәселесі барлық оқыған қазақ азаматтарының әрқайсысы үшін маңызды болды. XIX ғасырдағы орыс революционерлерінен үлгі алған қазақ зиялылары көркем шығармаларында әйел бейнесі арқылы бүтін қазақ қоғамының бейнесін беруді мақсат етті. Сүйгеніне қосыла алмаған Жамал, Шұға, Қамар сынды әйелдер образы қазақ даласындағы теңдік мәселесін ғана емес, әлемдегі өзгерістерден қалыс қалып жатқанын көрсетті. Дегенмен XX ғасыр басында ерек болмысымен қазақ әдебиетіндегі озық бейне ретінде танылатыны – Ақбілек образы. Әлем әдебиетінде Ақбілек образымен Р.Н.Гюнтекиннің Феридесі теңесе алады. Феминистік әдебиетте анықталатын «феминистік мәтіндерге», анығырақ айтатын болсақ қалыптасқан әдеби канондарға қарсы шығып, әйелдер образы жайлы жаңа көзқарасты көрсететін «Ақбілек» пен «Беймаза бозторғай» шығармаларын атаймыз.

КІРІСПЕ

«Ақбілек» пен «Бозторғай» шығармаларын негізге алып, салыстыра зерттеудің бірнеше себептері бар. Екі кейіпкер Ақбілек пен Фериде өз заманының оқыған қыздары, еркіндікке, теңдікке ұмтылыс жасап, қоғамдағы әйелдерге қатысты әлеуметтік мәселелерді көрсетуімен ерекшеленеді. Тақырыпты зерделеу қазақ және түрік әдебиетіндегі әйелдер образын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Аталған тақырыпты зерттеудің өзектілігі гендерлік теңдік, феминистік әдебиет аясында жаңа көзқарастардың қалыптасуымен байланысты.

Әлем әдебиетінде өзіндік орны бар «Бозторғай» шығармасы – Р.Н.Гюнтекиннің әйел тақырыбына арналған үздік туындыларының бірі. Әдебиет зерттеушілері «Бозторғай» шығармасындағы Фериде образын түрік әдебиетінің «Джейн Эйрі» деп бағалайды. Ш.Бронтедің «Джейн Эйр» шығармасы да әйел теңдігі, әйелдің қоғамдағы орны сынды негізгі мәселелерді көтереді. XX ғасыр басында жазылған «Бозторғай» туындысы түрік қоғамындағы әйел орнын, қоғамдық өмірдегі әйелдің әлеуметтік маңызын жеткізеді. XX ғасыр басында түрік қоғамында үлкен жылдамдықтағы өзгерістер мен әлеуметтік құндылықтардың жаңғыруы орын алып жатты. «Бозторғай» шығармасында еркін, ерік-жігері мықты жаңа әйел типі сомдалады. Француз миссионерлік колледжінде білім алып, Түркияның оқу орындарын сабақ берген Фериде образы көп тұста қазақ әдебиетіндегі

Ақбілек образымен ұқсас. Зерттеуші А.М.Нигматуллина түрік әдебиеті өзге де ұлт әдебиеттері секілді дәстүр мен жаңашылдық мәселесінің қаламгерлер туындыларында сомдалуы тарихи оқиғалардың әсерінен екенін айтады [2, 46]. XX ғасыр басындағы түрік тарихы біршама өзгерістерді бастан кешіп жатты. Осман империясы құлдырап, ендігі түрік халқының тағдыры қиын кезеңдерді бастан өткереді. Сол кезеңдегі қалыптасқан түсініктер, діни ұстанымдар көркем шығармаға өзек болып, әйел образы жайлы стереотиптердің өзгеруіне алып келді.

Зерттеушілер Қ.Нұрғали, В.Сириченко А.Чехов, Б.Майлин шығармаларындағы әйел образын салыстыра талдап, әйелдердің көркемдік образының айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанын айтады. Әйелдер жайлы қалыптасқан стереотиптер үй жұмыстарының орындалуы, бала дүниеге әкелу сынды қызметтердің аясында қалыптасқан. Соған қарамастан А.Чехов, Б.Майлин шығармаларында әйелдердің жаңа образын сомдап, теңдік мәселесін көтереді. Сонымен бірге әйелдер образын жан-жақты талдауда образдың психологиялық аспектілері басты назарға алынады [3, 128]. «Джейн Эйр» шығармасын «дауыс» концепциясы аясында зерттеген С.С.Лансер XIX ғасырдағы шығармалардан болмысы бөлек «әйел дауысының» айқын көрінісі екенін айтады [4, 177]. Бұл жердегі «әйел дауысы» деу арқылы әйелдерге қатысты мәселелердің Джейн Эйр образы негізінде жеткізілуі екенін атап өтуіміз керек.

«Ақбілек» образы – қазақ әдебиетіндегі соны құбылыс, жаңа мазмұндағы бейне. Тағдырының басқа салған қиын тағдырына қарамастан, болашақтан күдерін үзбеген, оқыған қазақ қызы. XX ғасыр басында «оқу», «білім алу» қыздарға арналмаған деген түсінік қалыптасқан. Олардың басты қызметі отбасын құру, бала тәрбиесі еді. Ақбілек болса өз қоғамының түсініктеріне қарсы шығып, оқып, білім алып өзінің әлеумет арасындағы орнын көрсете білді. «Ақбілек» шығармасы жайында әдебиеттанушы-ғалымдар түрліше баға береді. Ко Кенг Ми «өз азаттығы жолындағы күрескер бейне» [5, 33], Е.С.Адаева «жеңіске жеткен қазақ әйелінің образы» [6, 92] деп бағалайды. Д.Ысқақұлы, М.Жакенбаева «бас бостандығы мен жан қалауына қол жеткізген күрескен кейіпкер» [7, 59], қазақ әйелдерінің образы жайлы пікірі де Ақбілек бейнесіндегі күрескерлік қасиетті көрсетеді. Сонымен бірге зерттеушілер Д.Ысқақұлы, М.Жакенбаева әйел бостандығы тақырыбында жазылған шығармаларға тән бес түрлі факторды жеткізеді: 1. Интеллегенцияның қазақ қыздарының сауатын ашып, ағартушылыққа бағыттау; 2. Қазақ әйелінің сөз бостандығы мен отаршылдықтың ұлттық құндылықтарға зардабын қатар көрсету; 3. Әйел теңсіздігі мен әлеуметтік теңсіздік; 4. Әйел құқығының тапталуы; 5. Әйел бостандығы негізінде ұлттық сана-сезімді сақтауға шақыру [7, 54]. Осы негізде мақаланың негізгі мақсаты – қазақ және түрік әдебиетіндегі әйелдер образын мәдени, тарихи аспектіде салыстыра талдау. Осыған байланысты зерттеудің негізгі міндеттері: 1. Қазақ және түрік қоғамында қалыптасқан тарихи оқиғалардың әсерін айқындау; 2. Әлем әдебиетіндегі «әйел» тақырыбына қатысты ұғымдарды саралау; 3. Ақбілек пен Фериде образдарына тән ұқсастықтарды анықтау.

Зерттеуші қазақ әдебиетіндегі гендерлік аспектіні қарастыра келе мынадай жайттың басын ашады.

Мақаланың негізгі нысаны ретінде Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», Р.Н.Гюнтекиннің «Бозторғай» шығармалары, Ақбілек пен Фериде образдары алынған. Зерттеу тақырыбы көркем әдебиеттегі гендерлік аспектісімен, әйел образының әлеуметтік маңызымен байланысты. Мақала гипотезасы көркем шығармадағы әйелдер образының әлеуметтік образ ретінде анықталуын айқындап, Ақбілек пен Фериде образдары аясында талданады. Осы негізде мақаланың өзектілігі әйелдер образының әлеуметтік образ ретінде анықталуы, әдебиеттегі гендерлік аспектінің терең қарастырылуынан көрінеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу материалы ретінде қазақ әдебиетіндегі Ақбілек образы мен түрік әдебиетіндегі Фериде образы қарастырылады. Қазақ және түрік қоғамындағы әйел мәселесі, қоғамдағы

орны көрсетілген шығармалар гендерлік аспект аясында талданады. Салыстырыла талдауға алынған Ақбілек пен Фериде образдары көркем әдебиеттегі гендерлік аспектімен бірге, «әлеуметтік кейіпкер» ұғымында айқындалады. XX ғасыр басындағы қазақ және түрік қоғамының шынайы болмысын көрсететін шығармаларда сол кезеңдегі әйелге қатысты стереотиптер айқын көрініс береді. Сонымен бірге аталған кезеңде қазақ және түрік қоғамында ислам ережелері қатаң ұсталынып, әйелдердің отбасының жанында болуы керек.

Ақбілек пен Фериде образдарының әлеуметтік маңызын, гендерлік аспектісін анықтау зерттеудің негізгі мәселесі ретінде көрінеді. Зерттеу барысында ұсынылатын негізгі гипотезалар мыналар: «Ақбілек пен Фериде образдары – қиындықты оқумен жеңген, жеңімпаз кейіпкерлер», «Ақбілек пен Фериде образдары XX ғасыр әдебиетінде кездесетін гендерлік теңдіктің алғашқы қадамы», «Ақбілек пен Фериде образдарының әлеуметтік маңызы – әлеуметтік кейіпкер ұғымы аясында анықталуы». Зерттеу негізгі үш кезеңде жүргізілді: 1) қазақ және түрік әдебиетіндегі гендерлік аспектіні сомдаудың алғашқы қадамдарын салыстыру; 2) қазақ пен түрік қоғамындағы әйел жайлы қалыптасқан түсініктерді айқындау; 3) Ақбілек пен Фериде образдарының әлеуметтік маңызын анықтау.

Зерттеуде жалпы әдеби әдістер: салыстыру, талдау, сипаттау, жинақтау қолданылған. Нарративті талдау кейіпкерлердің іс-әрекетін бағалауға, оқиға желісіндегі баяндауларды жекелей талдауға мүмкіндік береді. Нарративті талдау әдісі көптеген салаларда қолданылады. Атап айтар болсақ, тарих, жаратылыстану, әлеуметтану, политология, сонымен қатар медицина салаларында да қолданыс табады. Бұған себеп баяндау мәтіндерін зерттеу жеке адамның әлемді тануы, әдет-ғұрпы, мәдениеті жайлы терең ақпарат береді. Нарратив элементтері ретінде оқиға, кейіпкер, бейвербалды элементтер танылады. Нарративті талдаудың теориялық, методологиялық негізінің қалыптасуына Э.Гуссерль, П.Рикер, Дж.Г.Мид, Г.Блумер сынды зерттеушілер әсер еткен. Жалпы нарратив деген ұғымның өзі шығармада өткен оқиғалардың баяндалуын білдіреді. Осы орайда контент-ориентивті талдау әдісі де өткен оқиғаларға қатысты қалыптасқан имплицитті мазмұнды анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада гендерлік аспектіні анықтау көзделген. Осыған сәйкес интерпретациялық әдісте қолданыс тауып, образдардың әлеуметтік маңызын айқындауда қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде XX ғасырда жазылған «Ақбілек» пен «Беймаза бозторғай» шығармаларының әлеуметтік маңызы айқындалып, гендерлік аспектіде оқыған әйелдер, жеңімпаз әйелдер жайы баяндалады. Ақбілек пен Фериде қиын тағдырына қарамастан, жеңіске жеткен образдар ретінде сомдалады. Шығармадағы психологиялық суреттеу мен кейіпкерлер әлемінің сомдалу ерекшеліктері XX ғасыр басындағы қазақ пен түрік қоғамының айқын көрінісін береді.

НӘТИЖЕЛЕР

«Ақбілек» шығармасында XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы суреттелген. Тарихи контексте XX ғасыр басындағы оқиғалар мынадай еді: Ресей патшалығының I дүниежүзілік соғысқа араласып, жеңіліс табуы; 1916 жылғы көтерілістер; Азаматтық соғыс; қазақ жерінде кеңес билігінің орнауы. Ж.Аймауытұлы «Ақбілек» шығармасының жазылуына себеп болған тарихи оқиға ретінде азаматтық соғыс жылдары екенін айтады. Қазақ ауылдарын ретсіз тонап, ойнақ салып, жауыздық көрсеткен жауыздар малын айдап, бар байлығын тартып алып отырды. Азаматтық соғыс жылдарында ақ әскерлер барынша қазақ ауылдарын тонап алуға тырысып отырған. «Ақбілек» шығармасында ақ әскерлер Мамырбай байдың қызы Ақбілекті ұрлап кетеді. Бұған себеп болған бірнеше себептер шығармада нарратив тұрғысынан көрініс табады. Бұл тұрғысында автордың өзі де былай дейді: «Манағы алты атты кім? Қыз алып қашқан орыстар кім? Бұларды қуам деп оққа ұшқан кім? Олардың кім екенін біз айтайық па? Өздеріне сөйлетейік пе?» [8, 129].

Шығармада мәдени белгі ретінде «сол көздің тартуы» қолданыс тапқан. Қаламгер оқырманды қазақы сенім арқылы қандай да бір жаман оқиғаның басталатынын жеткізеді: «– қуанар ем: сол көзім, – деді – бітті. Кім елеген ондайды?» [8, 126].

Шығармадағы ерекшелік – әр кейіпкердің ішкі психологиялық портреті. Ақбілекті орыстардың құрығына түсіріп берген Мұқаштың портреті дәл берілген. Мұқаштың психологиялық портреті мынадай: «Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақ, жар қабақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым отыз бесте» [8, 133]. Мұқаш өзінің болыс бола алмағанын Ақбілектің ағасының кесірі деп ұғып, ішіне кек сақтап қалады. Реті келгенде ағасында кеткен кегін қайтарудың да реті келеді. Шығармада: «Елге келген соң, ауыл-ауылдан мал, киіз, төсек-орын, ыдыс-сайман алып жүрген ақтардың адамына жолығып, іш пікірім ішімде, соларға кісі болдым. Олар маған жақсы қыз тауып бер деді. Ойыма Мамырбайдың Ақбілегі сап ете түсті. Ағасының қылғанын алдына келтіретін маған да күн туды» [8, 135], - деп Мұқаштың тірлігінің мәнісін түсіндіреді. Дегенмен көп ұзамай Мұқаштың тірлігі білінеді.

Ақбілек жайы шығармада психологиялық тұрғыдан жоғары дәрежеде суреттелген. Ішкі күйі, ел арасындағы өсек-аяннан жасқануы бәрі-бәрі асқан дәлдікпен бейнеленген. Ақбілек екі бірдей ауыр оқиғаны бастан кешеді: анасынан айырылады, Мұқаштың кегінен өзі зардап шегеді. «Қара мүрт» дегенін жасап, тіпті өлтіріп кетуді де ойлайды. Ақтардың жеңіліс тапқан кезде басқа жаққа аттанбақ болады. Сол кезде Ақбілекті ешкімге қимай, өлтіруді көздейді. Алайда Ақбілек аман қалып, ел ішіне оралады. Ел ішінде өсек-аяң дамылсыз таралып, Ақбілек «тірі өлікке» айналады. Анасынан айырылып, құса болған Ақбілек өзінің жүктілігін біліп одан сайын құлазиды. Анасының орнына келген Өрік әркез Ақбілекті кемсітіп отыруға құмар болады. Соның бірінде: «Құдай сендей абиыры кеткеннен, орыс салдақылағаннан сақтасын!» [8, 263], - деп зәрін шашады. Арада бес жыл өткен соң баяндалатын оқиғада Ақбілек оқу оқып ысылған, қала өнеріне бейімделген. Ақбала, Балташ сынды жігіттермен танысады. Екі оқыған жігіт Ақбілекке сезімдерін жеткізіп, ғашық екенін білдіртеді. Алайда Ақбілектің өткенін білген Ақбала теріс айналып кете барады. Балташ болса «- Сенің өткен күндерің маған керек емес, адамшылығың керек. Өткенге сен жазалы емессің» [8, 299], - деп сөзін айтып, көңілін білдіреді. Оқыған, жақсы мен жаманның айырмасын білетін Балташ Ақбілектің өткеніне кінәсі жоқ екенін жақсы түсінді. Ештеңеге қарамастан Ақбілекпен бірге болатынына кәміл сенді. Ақбілек өз туысы Камила жайын сөз еткенде бүкіл қазақ әйелінің жайы көрінеді: «Тым болмаса Камила байғұс бізді шығарып салуға да келе алмады-ау! «Күйеуінен, қайын аға, абысындарынан айбынады ғой, қорынады ғой. Оқымаған әйел қор ғой! Қапастағы құстай ғой!» деген ойлар келді» [8, 301]. Оқымаған қазақ әйелінің қапаста қамалып, халықтың ұят, ар сынды стереотиптерге көне беретіні шығармада Ақбілектің ойларында көрініс береді.

Ақбілектің әкесі Мамырбай халық арасындағы беделін уайымдап, қызының хәліне шыдай алмайды. Қарындасының жайын естіген Төлеген Ақбілекті өзімен қалаға әкетіп, оқуға жібереді. Осы кезден бастап Ақбілек оқудың жолына түсіп, қатарының алдына айналады. Қаншама қиындықтан соң «жеңіске қол жеткізген» Ақбілек өзін түсінетін, өзін қадірлей алатын азаматты, өз теңіне қосылады. Шығарманың соңында туған жеріне оралып, бұрынғы оқиғалар ұмытылып, Ақбілектің абыройы арта түседі.

Шығармада халқымызда қалыптасқан әйел жайлы стереотиптер айқын көрініс береді. Мәселен туындыда былай берілген: «Үй міндеті әйелде, түз міндеті байында» [8, 144]. Үйдің бар жағдайы, бала тәрбиесі – әйелде. Одан басқа іске әйелдің араласуға хақысы жоқ екені осы жолдардан көрінеді. Тіптен ел арасында қызын оқыту тіптен құпталмайтын. Оқымаған әйелдің бұрынғы, көнерген салт-дәстүрдің, ұяттың құрбанына айналатыны шығармада айқын беріледі. Ендігі кезекте «Беймаза бозторғай» шығармасына тоқталсақ.

«Беймаза бозторғай» шығармасында ХХ ғасыр басындағы түрік тарихындағы елеулі оқиғалар қамтылған. Осман империясының тоқырап, түрік халқының болашағы бұлдыр кезеңі суреттеледі. Автобиографиялық негізде жазылған «Беймаза бозторғай» шығармасы жаңа кезеңдегі мәдени, әлеуметтік құндылықтардың өзгеруін ғана емес, жаңа әйел типін

қалыптастырады. Еркін, өз дегеніне қол жеткізе алатын әйел бейнесі ХХ ғасыр басындағы түрік қоғамы үшін жат еді. Фериде кішкентай кезінде ата-анасынан айырылып, туысқан Бесиме тәтесінің үйінде тұрады. Француз миссионерлік пансионда білім алады. Алайда оның өмірін өзгерткен оқиға Кемранның басқа қызбен көңіл қосуы еді. Осыны білген сәттен Фериде үйден қашып, қазіргі Түркияның шалғай аудандарында мұғалім болып жұмыс жасайды. Түркияның шалғай өңірлерінде жүріп, сол кездегі болып жатқан тарихи оқиғалар да шығармада көрініс береді. Түрік әскерлерінің өз жерін қорғау үшін жандарын құрбан етіп, жан алысып, жан берісіп жатқаны да суреттеледі.

Фериде – мұсылмандық шарттармен өмір сүретін қоғамда «өз күшімен жұмыс істеп, табыс тауып жүрген» қыз. Өз ғашығы Кемранның сатқындығын кешіре алмайды. Ыстамбұлдан кетіп, шалғай аудандарда сабақ беріп, табыс табады. Десе де Фериде кедергілерге ұрынады. Басты кедергісі – «сұлулығы». Қандай болсын өңірге келсе де, барша ер адамдардың назары – Фериде. Тіпті өздері «Гүлшекер» деп те ат қояды. Шектен тыс ер адамдардың назары Фериденің бір өңірде ұзақ тұра алмауына әкеледі. Қолы жетпеген жігіттер Фериде жайлы жаман пікірлер айтып, халық арасына таратады. Анадолы жерінде де, басқа да өңірлерде де ұзақ тұрақтамайды. Көңіл білдірген жігіттерді кері қайтаруы Фериденің Кемранға деген сезімінің бар екенін білдіреді. Мәселен шығарма аяғында Фериденің күнделігінің Кемранның қолына түсуі, ондағы Кемранға деген шынайы ниеті дәлел бола алады. Өмірдің күтпеген қалтарыстарында өзінің еркіндігін жоғалтпаған Фериде образы түрік қоғамына жаңа өзгеріс әкелді. Табыс табу, жұмыс жасау ол жылдары түрік қыздарына тән емес еді. Фериденің арманы қоғамға, айналасына өзінің пайдасын тигізу болған. Шығарма барысында Фериденің арманы ұстаздық ету арқылы орындалғанын көреміз. Десе де ол кезең мұсылмандық ұстанымдары берік түрік қоғамы еді. Шығармада құстар жайлы мынадай пікірлер кездеседі: «Птицы – неразумные существа, которые сами не знают, чего хотят...»; «... птиц надо насильно сажать в клетку...» [9, 178], - деген үзінділер тіптен құстар жайлы емес, түрік қоғамындағы әйелдер жайлы екенін аңғарамыз. Яғни құстар өмірден өз орнын іздеген әйелдердің символдық көрінісі саналады. Сол кезеңдегі түрік қоғамында әйелдер қамаудағы құстармен бірдей дәрежеде болған. Осыдан-ақ Фериде образының жаңашыл образ екенін түсінуге болады.

ХХ ғасырда орын алған тарихи оқиғалар Фериде образын сомдауда жанама рөл атқарады. Дегенмен түрік қоғамының тәуелсіздігін сақтауға ұмтылуы әр өңірлерде жүріп жатқан соғыс әрекеттерін атаудан айқындалады. Енді бір жағынан түрік қоғамындағы айтулы өзгерістердің орын алып жатқанын көреміз. Фериденің оқиғасы Р.Н.Гюнтекиннің өмірлік тәжірибесіне ұқсас. Басты кейіпкер Фериде сынды автор Решад Нури Гюнтекин француз миссионерлік колледжінде білім алған, балаларды оқытумен айналысқан. Автор өзінің өмірлік тәжірибесі негізінде Фериденің болмысын бейнелей білген. Шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде Фериденің өмірге келуінен бастап, Кемранмен айырылысу уақытын қамтиды. Екінші бөлімде Фериденің өз сезімдерін баяндайтын күнделік түрінде берілген. Соңғы бөлімде оқиғалар легі үшінші жақтан беріліп, әр кейіпкердің жан-дүниесін айқын көрінеді. Бұндай детальды суреттеу оқиғаларға жан-жақты қарауға мүмкіндік береді.

Фериде кішкене күнінен ашық мінезімен, шынайылығымен ерекшеленеді. Ұстаздық қызмет атқарып, қазіргі Түркияның Бурса, Анадолы, Ыстамбұл жерлерінде оқушыларға сабақ берген Фериде қоғамға өз пайдасын тигізуге ұмтылады. Өмірден өз орнын табуға тырысқан Фериде өз жолында кездескен қиындықтарға қарсы тұрып, қоғамдағы әйелдердің де қоғамдық істермен айналысып, пайдалы бола алатынын көрсетті. Фериде үшін «еркіндік – қоғамға пайдалы болу». Шығармада Фериде әйел ретінде де, ұстаз ретінде де қалыптасқан қоғамның толыққанды мүшесіне айналады. Осылайша автор Р.Н.Гюнтекин ХХ ғасыр басында түрік қоғамында болып жатқан оқиғаларға қарамастан Фериденің потенциалын толық ашып, қоғамдағы әйелдердің рөлі маңызды екенін көрсетеді.

Түрік қоғамында айқын көрінетін әйелге қатысты діни шектеулер қазақ қоғамында «ар», «ұят» ұғымдарымен толықтырыла түседі. «Ақбілек» шығармасында бірқатар оқыған қазақ әйелдерінің, ауыл арасындағы оқымаған әйелдерінің бейнесі сомдалады. Соның ішінде

Ақбілектің жақын туысы Камиланың тағдыры бүтін қазақ әйелінің күйін көрсетеді. Оқымаған қазақ әйелінің ел арасындағы беделі мен абыройы күнделікті күйбең тірліктің көлеңкесінде қалып қоятыны Камила образымен берілген. Шығарманың екінші тарауында өрбитін Ақбілек пен Камиланың диалогынан түр-түсіне, болмыс-бітіміне, гендерлік ерекшеліктеріне қарамастан «заман – оқығандікі» екені айқын аңғарылады. Оқу арқылы ел-жер көріп, жақсы мен жаманды ажыратып, қоғамға өз пайдасын тигізу әйелдердің құқығы екені «Ақбілек», «Беймаза бозторғай» шығармасының негізгі тақырыптық желісі екенін көреміз.

ТАЛҚЫЛАУ

Екі шығарманы да қарастыра отырып, мынадай негізгі талқылаулар анықталады. Жекелей қарастырсақ.

«Ақбілек пен Фериде – өз заманындағы қиындықтарды оқу-біліммен жеңген образдар». Өмірде көрген қорлықтарына, қиындықтарына қарамастан, алдағы күннен үміт үзбеген Ақбілек пен Фериде қалыптасқан стереотиптерге қарсы шыға білді. Олардың ерік-жігерінің мықты болуы – оқуымен, білім алуымен байланысты. XX ғасыр басындағы қазақ, түрік қоғамы мұсылмандық шарттарын қатаң сақтады. Сонымен бірге ұят түсінігі де тек қыздарға ғана қолданылып, салт-дәстүрмен шектеп отырды. Осы орайда Ақбілекке назар аударатын болсақ, Мұқаштың кесірінен зардап шексе де, бар оқиғаның кінәлісі өзі болып шыға келді. Халық арасындағы «ұят» түсінігі әйелдің еркін шектеп, қорлық, зорлық көрсетудің себебі ретінде көрінеді. Өз жақындарының қыспағына ұшыраған Ақбілек өз әкесінен қолдау күтеді. Алайда әкесі қолдау көрсетудің орнына құтылуды ойлайды. Әкесі халық арасындағы өз беделін ойлап, Ақбілектен бас тартады. Ақбілек үшін әкесінің бұл әрекеті «өліммен» бірдей болды. Шығармада мынадай деталь бар: «Шыбын жан құрғырды ойлай беріппін-ау... Япыр-ау! Бұлар мен туралы не ойлайды екен? Мені арамдалмай аман келді деп кім ойлайды дейсің? Әлде менің тірі қалғанымнан да өлгенімді тіледі ме екен?» [8, 174] – деген үзінді Ақбілектің ішкі уайымын көрсетеді. Екі образдың ұқсас тұстары оқу-білімді игерген, жаңа көзқарасты тұлға болуынан көрінеді. Екеуінің айырмашылығы да бар. Ақбілектің басынан өткен қиын жағдай; туған-туыс, туған әкесінің Ақбілектен бас тартуы; Фериде ата-анасынан айырылған, тағдыр талқысын ерте көрген; ер адамдардың тек сұлулығына қызығуы сынды айырмашылықтар бар. Феридеге көңіл білдірген жігіттер оның сұлулығына ғана қызығады. Әрбір көңіл білдірген жігіттерге қарсы жауап берсе, олар Феридені қаралаудан танбады. Бұл сол кезеңдегі ер адамдардың әлсіздігінің көрінісі болса керек.

Ақбілек пен Фериде образдарындағы ортақ ұқсастық – өмірлерінде кездескен қиындықтарға мойымай, жеңіске жетуі. Оқыған, өз заманының озық ойлы образдары ретінде сомдалған Ақбілек пен Фериде қоғам үшін пайдалы болуға талпыныс жасайды. Ақбілек біраз уақыт ара салып, өз ауылына оралады. Көзі ашық, көкірегі ояу Ақбілек өз замандастарының хәлін көріп, қазақ әйелдерін оқытудың маңызды екенін көреді. Жеңгесімен бірге ауыл әйелдерінің сауатын ашуға әрекет етеді. «Ақбілек баяғы емес. Өзгерген, өнер тапқан, жетілген, ысылған. Әйелдерге көсем болған. Бұрынғы бұйығы, ұялшақ, сызылған, мұңайған Ақбілектің ізі де жоқ. Ақбілектің қылығын, ісін көргенде ақсақал таңданады: «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар? Жұп-жуас, ұялшақ бала емес пе еді?» деп ойлайды. Қалайда Ақбілек жат, Ақбілек өнерлі! Ол енді ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы. Енді ақсақал одан именеді» [8, 301]. Фериденің жеңіске жетуі Ыстамбұлға оралып, өз ісін әрі қарай жалғастыруынан көрінеді. Өз теңіне қосылып, өзі оқыған пансионға басшылық ету өмірден өз орнын тапқан Фериденің үлкен жетістігі екені сөзсіз. «Беймаза бозторғай» шығармасында түрік қоғамындағы әйелдер тордағы құстарға теңеледі. Алайда басты кейіпкер Фериде бозторғай сынды еркін, шектеулер мен таптаурындарға сыймайтын болмысқа ие. Осылайша шығармадағы еркіндіктің символдық мотиві бозторғай арқылы көрінеді. Фериденің өмірлік ұстанымы былай көрінеді: «Ах, дорогая Гюльмисаль, кто знает, как прекрасны места, куда я поеду! Арабиستان мне помнится смутно. Анатолия, конечно, во

много раз красивее. Говорят, анатолийцы совсем не похожи на нас. Сами они, говорят, совсем нищие, но зато сердцем богаты, да еще как богаты!.. У них никто не посмеет попрекнуть совершенным благодеянием не то что бедного сиротку- родственника, но даже своего врага. У меня там будет маленькая школа, я ее украшу цветами. А ребят будет в школе целый полк. Я велю им называть себя аблой. Детям бедняков я буду собственными руками шить черные рубашки. Ты скажешь: какими там руками?.. Не смейся. Я и этому научусь» [9, 69].

«Ақбілек пен Фериде – гендерлік аспектінің әдебиеттегі алғашқы көрінісі». Көркем әдебиетте әйел образының жоғары деңгейде, тарихи контексте қатар суреттей алу Ж.Аймауытұлы мен Р.Н.Гюнтекиннің ғана қолдарынан келді. Ештеңеге қарамастан өмірден өз таба алған екі кейіпкер Ақбілек пен Фериде заманның қиындығына қарамастан ерлермен бірдей дәрежеде екенін көреміз. Ақбілек өзі оқу оқып, білім алған соң, өзі өскен өңірде қазақ әйелдерінің сауатын ашу қызметін өз мойнына алады. Фериде болса кезінде өзі оқыған жеке пансионердің иесі атанып, кейінгі буын қыздардың оқуына, білім алуына жағдай жасайды. Бұдан екі кейіпкерді жеңіске жеткен деп пайымдауға болады. Алайда көркем шығармада «гендерлік теңдіктің» алғашқы белгілері бар. Алғашқы белгісі – ер адамдармен тең дәрежеде білім алу, қоғамда өз орнын табу еді.

Р.Н.Гюнтекин қиын кезеңде, реформалар дәуірінде мықты кейіпкерді сомдап, толық деңгейде потенциалын аша білді. Ж.Аймауытұлы да жеке драмасын бастап кешкен Ақбілектің өзінен кейінгі қазақ әйелдерін сауатын ашуға ұмтылуын суреттеп, әйел ретінде қалыптасуын жоғары дәрежеде бейнелейді. Ақбілек пен Фериде ер адамдармен қатар қоғамға пайдалы екендерін іспен дәлелдей алды. «Гендерлік теңдік» идеясы ер мен әйел адамның гендеріне байланысты бөлінуге қарсы. Қандай жағдайда әйел адамды ер адаммен тең көруге бағытталған. Адамды бағаланғанда оның әйел не ер адам екені емес, қандай іс атқарды, қоғамға пайдалы ма деген ұстанымдар алдыға шығады. Осылайша Ақбілек пен Фериде қоғам үшін пайдалы, келешек үшін ұтымды шешімдер қабылдайды. Сол мақсат жолында еңбек етеді.

Қоғам үшін пайдалы болу, әлеуметтік өзгерістердің бастауы болған Ақбілек пен Фериде образдары қазақ, түрік әдебиеттеріндегі гендерлік аспектінің сомдалуының алғышарты болды. XX ғасыр басында орын алған қоғамдық өзгерістер тарихи әрі әлеуметтік сипатқа ие болды. Бұған дейін әйелдер оқу, білім алу, қоғамға пайдалы болу мақсаты болмады. Керісінше олар мұсылмандық ережелерге сәйкес үйде, бала-шаға қасында болуы тиіс еді. Қазақ, түрік жеріндегі өзгерістер гендерлік ұстанымдарды қайта қарау қажеттігін көрсетті. XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары қазақ әйелінің оқу жайын, теңдігін биік мінберлерден сөз етіп, негізгі мәселе ретінде көтерді. Түрік қоғамындағы өзгерістерде әйелдердің қоғамдық, саяси белсенді болуын маңызды мәселе ретінде көрсетті. Осылайша қазақ, түрік әдебиетіндегі ұқсастық бірдей қоғамдық түсініктерден көрініс береді. Екі ел әдебиетіндегі ұқсастық әйелдің теңдігін, қоғамдағы алар орнын айқындаудан туындайды. Көркем шығармада әйел образын терең психологиялық суреттеу мен қилы тағдыр тоғысын бейнелеу авторлардың жеке өмірлік тәжірибесімен қатар, азаматтық ұстанымдарын да көрсетеді. Ж.Аймауытұлы, Р.Н.Гюнтекин өз заманының алдыңғы қатарлы оқыған азаматы ретінде қоғамда болып жатқан теңсіздіктерді саралай келе, әйелдің оқуы, жұмыс жасауы құқығы екенін туындысында жеткізуге тырысады.

«Ақбілек пен Фериде – көркем шығармадағы әлеуметтік образ». Ақбілек пен Фериденің басынан кешкен оқиғалары өздері өмір сүрген қоғамдағы әлеуметтік мәселелермен байланысты еді. Зерттеуімізде Ақбілек пен Феридені әлеуметтік образ аясында қарастыруды басты нысан ретінде алдық. Осы ойымызды өрбіте түссек. Ақбілек өмір сүрген қоғамның келбеті – «ұят» түсінігіне негізделген, қоғамның пікіріне тәуелді. Халық арасындағы неше түрлі алып-қашпа пікірлер адам өміріне тікелей әсер етуге дейін барады. Ақбілек өзінің аман қалғанына қайғырып, өзін өлтіру жайында ойлаған еді. Алайда ертеңгі күнге деген сенім тек алдыға қарай жетелей берді. Ақбілек образы арқылы қазақ қоғамының бейнесі айқын көрінеді. Жұрт пікірінен қысылу, қоғамдық пікірден қорқу шығармада

Мамырбайдың әрекетінен көрініс береді. Сол кезеңдегі тарихи оқиғаларды сараптайтын болсақ, ақтар мен қызылдардың соғысы қазақ жерінде кескілескен айқасқа ұласқан еді. Сол бір жылдары ақтар тарапы қазақтарға тырнағын батырып, ойларына келгенін жасады. Шығарманың тарихи шындыққа жақын тұсы да – осы ақтардың әрекеті. Осындай дүрбелең уақытта өз қызын қорғап, қандай жағдай болмасын қолдау орнына теріс қараған әке әрекеті оның жұрт пікірі алдындағы әлсіздігін көрсетеді. Атастырылған жары Бекболат та батылдық таныта алмай, қанша жерден ұнатса да, жұрт пікірі алдында әлсіздігі танылады. Болған оқиғаға Ақбілектің кінәсі жоқ. Осы екі араны пайымдай алмаған әке де, ғашық жігіт те қазақ қоғамындағы жұрт пікірінен қорқудың айқын көрінісі еді. Сол кезеңдегі қоғам жаңашылдықты қабылдауға әлі де дайын емес, әйелдерді малдан төмен көретін таным белең алып тұрды. Олардың басты қызметі – тұрмыс құру, үй жайы, бала тәрбиесі. Қоғамда өз орнын табу, өзі қалаған оқуды оқу немесе жұмыс жасау әйелдерге арналмаған. Көбіне бұл ер адамдардың ісі деп қабылдайтын.

Ақбілектің басына түскен қиындықты қабылдамай, өзі жасамаса да (Мұқаштың озбырлығы) өзін кінәлаған жақындары, ауылдастарының пікірлері қазақ қоғамындағы әйел жайлы көзқарастарды толық күйінде көрсетеді. Қандай да бір масқараға ұшыраған сәтте әйелдің өзін кінәлау сол кезеңге, қоғамдық құрылысқа тән еді. Бұндай азапқа, қорлыққа білім алып, жетістікке жету арқылы ғана Ақбілек жеңіп шығады. Оқу, білім алу, алдыға талпыну сол уақытта қазақ әйелдері үшін мүмкін емес еді. Ж.Аймауытұлы бір естелігінде Ақбілектің жазылуына өзінің ауылына барған сапарында көрген оқиға себеп болғанын айтқан. Қазақ қызының құлдыққа түсіп, шарасыз күйге түсуі қаламгердің жалпы қазақ қоғамындағы әйелдің орнын сомдауға әкеледі. Басына түскен қиындықпен жалғыз қалған Ақбілекке демеу беріп, қолдаған ағасы мен жеңгесі оқуын басты талап етіп қояды. Алыс Орынборға оқуға барып, ғылымды меңгереді. Өз заманының алдыңғы қатарлы оқу орнында білім алып, басына түскен қиындықты жеңіп шығады. Қазақ әйелінің оқуы керек екенін қаламгер Ақбілек образы арқылы көркем түрде жеткізеді.

XX ғасыр басында қазақ интеллигенциясы бар газет-журнал беттерінде қазақ әйелінің теңдігін, білім алуы мәселесін көтерді. М.Әуезов әйелдің адамшылықтың бастауы екенін, оқыған әйел ғана баласына лайықты тәрбие бере алатынын баса айтты. Әйелдің де қоғамда өз орны бар екені, ел ісіне олардың белсене қатысуға қақысы бары айтыла бастады. «Ақбілек» шығармасында да қазақ әйелінің қоғамда алар орны айтылады.

Шығармада Ақбілекті оқуға талаптандырған өз туған ағасы – Төлеген мен жеңгесі еді. Білім алу арқылы Ақбілек өз басына түскен тағдырдың ауыр азабынан құтылып, қатарластарының алдына айналады. Өзгелердің аянышты көзқарасы, әкесінің теріс қарауы қанша жанына батса да, қоғамда қалыптасқан түсініктер тек оқымаған әйелдерді шектей түсетінін жете түсінді. Әйелдердің еркіндігін қоғам болып шектеп, «ұят», «ар» түсініктерін, салт-дәстүрлерін тек әйелге ғана қолдануы – шығармада көтерілетін әлеуметтік мәселе. Ақбілектің басынан өткен оқиғаға «Қара мұрт» немесе «Мұқаш» кінәлі деп танылмайды, керісінше Ақбілектің өзі кінәлі. Осы тараптан Ақбілек образы әлеуметтік сипатта көрініп, қоғамның әйел жайлы түсінігі көрінеді. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы әйелдердің еркіндігін шектеп қоймай, қоғамдағы орнын көрсетуге тырысады. Бұған бейімделе алмаған, керісінше қарсы шыға білген Ақбілек «жеңімпаз образға» айналады.

Фериде образы арқылы түрік қоғамында әйелдер жайлы қалыптасқан түсініктер көрініс табады. Түрік қоғамында әйелдер торға қамалған құс тәрізді. Р.Н.Гюнтекин түрік қоғамы үшін жаңа әйелдің образын жасап, түрік әдебиетіне жаңашылдық әкеледі. Ата-анасынан жетім қалып, өз сүйгенінің сатқындығын көрген Фериде өзінің қоғамдағы орнын іздей бастайды. Тұлға ретінде өзін қалыптастыруға қадам жасайды. «Беймаза бозторғай» автобиографиялық шығарма болғандықтан, автордың педагогикалық тәжірибесі Фериде образында да көрініс береді. Фериденің шалғай түрік жерлерінде сабақ беруі – автордың жеке тәжірибесі.

Ақбілек пен Фериде образдарын жақындастыра түсетін тұс – олардың армандары. Ақбілек қазақ ауылында қараңғылықтың, ескіліктің құрбаны болып отырған қазақ әйелдерін

оқуға, сауатты болуға шақырса; Фериде түрік қыздарының пансионда емін-еркін оқуына жағдай жасауды көздейді. Алайда шығарма соңының аяқталуы жөнінде бірнеше пікірлер бар. Мәселен зерттеуші А.Радуджану Джейн мен Фериде образдарын салыстыра келе, олардың шығарма соңында бір адамның ғана оқытушысы, қамқоршысы болғанын айтады [10, 44]. Алайда Фериденің тұтастай өзі оқыған оқу орнының иесі болғанын ескерсек, қоғамдық қызметті де ұмытпағанын көреміз. Десек те, Фериде үшін Кемранның баласына қамқорлық жасаудың да маңызды екенін анықтаймыз. Қоғам үшін пайдалы болуды көздеген арудың арманының биіктігі сол кезең үшін үлкен жаңалық. Шығарманың соңында Ақбілек өз ауылына келіп, ауылындағы, тіптен көрші ауылдардағы әйелдерді жинап, олардың сауатын ашуға бел буады. Өзі қатыгездіктің құрбаны болса да, өзгелерге қамқорлық жасауды мақсат етеді.

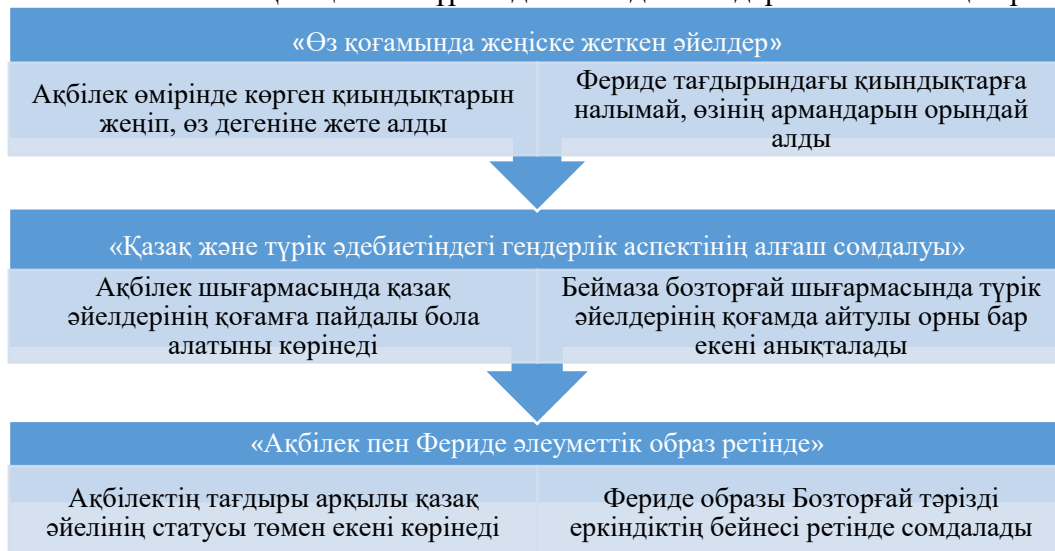
ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және түрік әдебиетіне жаңашылдық әкелген Ақбілек пен Фериде образдары – XX ғасырдағы мәдени, әлеуметтік құндылықтардың ауысуының нәтижесі. XX ғасыр басында қазақ және түрік қоғамы ислами догмаларға негізделген еді. Қалыптасқан түсініктер әйелдің еркіндігін шектеп, қоғамдағы орны отбасы мен ошақ қасында деп түсінілетін. Көркем шығармалардың көбінде де әйелдер образы ерекшелене бермейтін. Десе де Ж.Аймауытұлы мен Р.Н.Гюнтекин шығармаларында әйелдердің «жаңа» образын жасап, әйелдердің қоғамдағы маңызды орнын көрсетеді.

Екі автордың шығарманы жазуы өздерінің жеке тәжірибелеріне негізделген. Ақбілек қазақ қоғамындағы «өз дегеніне жете алған» тұлға болса, Фериде «өз армандарын орындай алған» әйел образы ретінде әдебиетте орны бар. Ақбілек пен Фериде образдарын өзара салыстыра келе, ұқсас тұстары ретінде: оқыған, интеллигент болмыстары; гендерлік аспект мәселесінің бастамаларының көрініс беруі; әлеуметтік образ ретінде сомдалуы анықталған. Екі кейіпкер тағдырдың қиын сынақтарына жолықса да, ертеңгі күннен үміттерін үзбейді. Екеуі де қоғамға пайдалы болуға тырысады. Ақбілек өз ауылына келгенде қазақ әйелдерінің сауатын ашуды көздесе, Фериде өзі оқыған пансионның иесі атанып, түрік қыздарын оқытуға бар күшін салады. Сонымен қатар өз теңдеріне қосылып, үлкен қолдауға ие болады.

Қазақ және түрік қоғамындағы әйелдер жайлы стереотиптер шығармада айқын көрінеді. Ақбілек пен Фериде бұндай шектеулер, стереотиптерге қарамастан, өз бағыттарын тауып, өз еншілерін алады. Оқу арқылы өмірлерін өзгертіп, XX ғасыр басындағы «жаңа әйелдің» образын қалыптастырады. Қорытындылайтын болсақ, ислам догмасына негізделген қазақ және түрік қоғамында Ақбілек пен Фериде образдарының сомдалуы жаңашылдықтың бастауындай көрінеді. Зерттеу қорытындысы 1-кестеде берілген.

1-кесте. Қазақ және түрік әдебиетіндегі гендерлік аспектiнiң көрiнiсi

Қорытындылайтын болсақ, «Ақбілек» пен «Беймаза бозторғай» шығармасы әйелдің қоғамдағы орнын айқындап, жаңа заман талаптарына сай әйел образын сомдағанын көреміз. Әлеуметтік образ ретінде Ақбілек пен Фериде өмір жолдарындағы қиындықтарға қарамастан, өз дегеніне жетіп, армандарын орындауға талпыныс жасайды. Жеңіске жеткен әйелдер ретінде Ақбілек пен Фериденің әлем әдебиетіндегі орны ерекше. Өмірде көрген қиындықтары мен қорлықтарына қарамастан білім алып жетістікке жетіп, қоғамдағы өз орнын таба білді. Осылайша көркем әдебиетте әйел образдарының сомдалу ерекшеліктері гендерлік аспектіде, әлеуметтік образ ретінде маңыздылығы анықталды. Ж.Аймауытұлы мен Р.Н.Гюнтекиннің өмірлік тәжірибелеріне негізделген Ақбілек пен Фериде образдары ХХ ғасырдағы қоғамдық қатынастарды көрсетіп, әйелдердің қоғамдағы алар орны нарратологиялық, интерпретациялық әдістер арқылы талданды. Автор ұстанымы арқылы көрініс тапқан әйелдер образдарын алдағы уақытта «феминистік әдебиет» негізінде тереңдете зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Grosz E. Space, Time, and Perversion. Essays on the Politics of Bodies (New York and London: Routledge, 1995), pp. 9-25
- 2 Nigmatullina A.M. Tradition and Modernism in the Works of the 20th Century Turkish Writer АН Танпинар //Journal of Sustainable Development. – 2015. – V.8. – №7. – pp. 44-48.
- 3 Нұрғали Қ., Сирияченко В. (2022). А.П.Чеховтың пен Б.Майлиннің шығармашылығындағы әйел бейнелері // «Керуен» ғылыми журналы, 74(1), Б. 126-135. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-09>
- 4 Lanser, Susan Snaider. Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice. New York: Cornell University Press, 1992.
- 5 Ми К.К. Ж.Аймауытов шығармашылығындағы азаттық идея көрінісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – Т. 131. – №1. Б. 32-34
- 6 Адаева Е.С. Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, №3, 2023. Б. 85-101 DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>
- 7 Ысқақұлы Д., Жакенбаева М.К. Қазақ қоғамындағы әйел болмысының ұлттық әдебиетіміздегі көрінісі // Керуен №1, 74-том, 2022. Б. 52-62 DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-03>
- 8 Аймауытов Ж. Ақбілек: Романдар. – Алматы: RS, 2013. – 320 бет
- 9 Гюнтекин Р. Н. Королек – птичка певчая / перевод с турецкого И. Печенева. – СПб.: ООО «Издательство «Черная речка», 2019. – 447 с.
- 10 Raducanu A. Outer Mobility, Inner Becoming in *Jane Eyre* and *The Autobiography of A Turkish Girl* // Gender Studies. 2007. Issue 06. P. 37–47.

Материал 17.08.2025 баспаға түсті

Женские образы в казахской и турецкой литературе (на примере прозы Ж. Аймауытова и Р.Н. Гюнтекина)

А.К. Хусаинова

Alikhan Bokeikhan University, 071410, Семей, Қазақстан Республикасы

Представление гендерных аспектов в казахской и турецкой литературе начинается в ХХ веке. ХХ век ознаменовался различными историческими событиями, изменением культурных ценностей, а также подъемом вопроса о равенстве женщин. Казахское и турецкое общество основано на исламских концепциях. Соответственно, есть сходства и в женском вопросе. Цель исследования – изучение гендерного аспекта в казахской и турецкой

литературе. Основные направления и идеи исследований связаны с феминистской литературой, гендерным аспектом. Научную значимость работы можно увидеть из изучения творчества Ж.Аймауытули и Р.Н.Гюнтекина в гендерном аспекте. Практическая значимость связана с анализом образов Акбилек и Фериде. В исследовании использовались методы нарративного анализа и методы контентно-ориентированного анализа. В результате в рамках художественного произведения анализируется место женщины в казахском и турецком обществе. В результате анализа образы Акбилек и Фериде были идентифицированы как «социальные образы» и установлено, что они передают важные социальные проблемы казахского и турецкого общества. Ценность исследования определяется не только местом женщины в казахском и турецком обществе, но и образом творческой, побеждающей женщины. В рамках социального имиджа индивидуально анализируется образ Акбилек и Фериде, сумевших стать победителями вопреки требованиям общества.

Ключевые слова: Феминистская литература, гендерный аспект, проза, социальный образ, образ общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Grosz E. Space, Time, and Perversion. Essays on the Politics of Bodies (New York and London: Routledge, 1995), pp. 9-25
- 2 Nigmatullina A.M. Tradition and Modernism in the Works of the 20th Century Turkish Writer АН Танпинар //Journal of Sustainable Development. – 2015. – V.8. – №7. – pp. 44-48.
- 3 Нұрғали Қ., Сирыченко В. (2022). Женские образы в творчестве А.П. Чехова и Б. Майлина // «Keruen» научный журнал, 74(1), С. 126-135. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-09>
- 4 Lanser, Susan Snaider. Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice. New York: Cornell University Press, 1992.
- 5 Ми К.К. Проявление идеи свободы в творчестве Ж. Аймаутова // Вестник КазНУ. Серия «Филология». - 2011. – Вып. 131. – № 1. С. 32-34
- 6 Адаева Е.С Гендерные аспекты изучения казахской литературы // Вестник Евразийского гуманитарного института, №3, 2023. С. 85-101 DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>
- 7 Ысқақұлы Д., Жакенбаева М.К. Отражение в национальной литературе женской действительности в казахском обществе // Керуен №1, 74-том, 2022. С. 52-62 DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-03>
- 8 Аймауытов Ж. Акбилек: Романы. – Алматы: RS, 2013. – 320 бет
- 9 Гюнтекин Р. Н. Королек – птичка певчая / перевод с турецкого И. Печенева. – СПб.: ООО «Издательство «Черная речка», 2019. – 447 с.
- 10 Raducanu A. Outer Mobility, Inner Becoming in Jane Eyre and The Autobiography of A Turkish Girl // Gender Studies. 2007. Issue 06. P. 37–47.

Материал поступил в редакцию журнала 17.08.2025

Female images in kazakh and turkish literature (based on the example of the prose of Zh. Aimauytov and R.N. Gyunetkin)

A. Khussainova

Alikhan Bokeikhan University, 071410, Semey, Republic of Kazakhstan

The presentation of gender aspects in Kazakh and Turkish literature emerged prominently in the 20th century, a period marked by significant historical events, shifts in cultural values, and the rise of issues related to women's equality. Both Kazakh and Turkish societies are influenced by

Islamic concepts, which contributes to similarities in how women's roles and issues are represented.

The purpose of this study is to examine gender aspects in Kazakh and Turkish literature, with a focus on feminist perspectives and the representation of women. The research analyzes the works of J. Aymayutuli and R. N. Gyuntekin to explore the scientific significance of gender representation, while practical significance is demonstrated through the analysis of the literary images of Akbilek and Feride.

The study employs narrative analysis and content-oriented methods to investigate the portrayal of women. The analysis shows that women's roles in Kazakh and Turkish societies are reflected through these literary works. The characters of Akbilek and Feride are identified as "social images," representing key social issues while simultaneously embodying creativity, resilience, and triumph within the constraints of societal expectations.

The value of this study lies in its examination of both the societal position of women and the literary representation of victorious, creative female figures. Within the framework of social images, Akbilek and Feride are analyzed individually as examples of women who successfully navigate social limitations and achieve personal and societal success.

Key words: Feminist literature, gender aspect, prose, social image, image of society.

REFERENCES

- 1 Grosz E. Space, Time, and Perversion. Essays on the Politics of Bodies (New York and London: Routledge, 1995), pp. 9-25 [in English]
- 2 Nigmatullina A.M. Tradition and Modernism in the Works of the 20th Century Turkish Writer AH Tanpinar // Journal of Sustainable Development. – 2015. – V.8. – №7. – pp. 44-48. [in English]
- 3 Nurgali, K., & Siryachenko, V. Representation of female images in the creative works of A.Chekhov and B.Maylin. *The Scientific Journal "Keruen"*, 74(1), pp. 126-135 (2022). DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-09> [in English]
- 4 Lanser S. S. Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice. New York: Cornell University Press, 1992. [in English]
- 5 Mi K.K. Zh.Aimayutov shygarmashylygyndagy azattyk idea korinisi [The manifestation of the idea of freedom in the work of Zh. Aimautov] // KazUY Habarshysy [Bulletin of the KazNU]. Philology series. – Vol. 131. – No. 1. pp. 32-34 (2011). [in Kazakh]
- 6 Adayeva Y.S. Kazak adabietin zertteudin genderlik aspektleri [Gender aspects of studying kazakh literature] // EGIY Habarshysy [Bulletin of the EHI]. №3. pp. 85-101 (2023) DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06> [in Kazakh]
- 7 Yskakuly, D., Zhakenbayeva M.K. Reflection in the national literature of women's reality in the Kazakh society // *The Scientific Journal "Keruen"*, 74(1), 52-62 (2022). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-03>
- 8 Aimaulytov Zh. Akbilek: Romandar [Akbilek: Novels] (Almaty, 2013). [in Kazakh]
- 9 Gyuntekin R.N. Korolek ptichka pevchaya [The Wren] (Saint Petersburg, 2019). [in Russian]
- 10 Raducanu A. Outer Mobility, Inner Becoming in Jane Eyre and The Autobiography of A Turkish Girl // *Gender Studies*. 2007. Issue 06. P. 37-47. [in Turkish]

Received: 17.08.2025

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

МРНТИ 14.35:28.23

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp260-272](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp260-272)

Дж.Р. Абдуганиева¹, *С.М. Куанышева², Ж.М. Каирова², А.У. Канлыбаева³

¹Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, 100095, Узбекистан

²НАО «Казахский агротехнический исследовательский университет» имени С. Сейфуллина, Астана, 010000, Казахстан

³Западно-Казахстанский медицинский университет им. М. Оспанова, Актобе, 030000, Казахстан

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИКО-КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ
СТУДЕНТОВ ПРИ ПОМОЩИ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ И ИСКУССТВЕННОГО
ИНТЕЛЛЕКТА**

Статья посвящена использованию систем искусственного интеллекта и цифровых ресурсов в процессе преподавания иностранного языка. Отмечаются положительные моменты систем искусственного интеллекта, применяемых в ходе занятий, указаны недостатки. Цель исследования состоит в том, чтобы изучить эффективность системы искусственного интеллекта, веб-квестовых приложений, цифровых ресурсов, применяемых в учебном процессе для формирования лексико-грамматической и коллокационной компетенций студентов. Ставятся задачи: дать разъяснение понятиям «лексико-коммуникативная компетенция», «лексический навык», «лексические умения»; провести анализ влияния системы искусственного интеллекта (чат-боты Jabberwacky, Chat GPT, MyRuskey, электронные словари «МультиЛекс», цифровые ресурсы Quizlet, веб-квестовые технологии, нейросети, создающие графические изображения и рисунки, создающие образ слова (Android, IOS), Memrise, веб-сайты) в процессе обучения языку для формирования и развития у студентов лексических навыков и коммуникативных компетенций. Системы искусственного интеллекта, цифровые ресурсы способствуют самообучению студентов, помогают осуществлять персонализацию учебного процесса, позволяют автоматизировать процесс оценки знаний, поддерживать обратную связь, разрабатывать новые методы обучения.

Ключевые слова: лексические, коммуникативные компетенции, искусственный интеллект, веб-квест, проектирование, нейросети, электронные словари, нейронные сети, цифровые ресурсы.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

На современном этапе обучения иностранному языку искусственный интеллект становится одной из инновационных технологий высшего образования. Если ранее понятие «искусственный интеллект» трактовался как свойство интеллектуальных систем, способных выполнять творческие функции, являющиеся в первую очередь прерогативой человека, то в современной лингводидактике данный термин приобретает все большее значение и описывается как образовательная технология, применяемая при изучении иностранного языка как способ принятия решений и выполнений определенной совокупности действий, как ресурс для самообучения; это технология, представляющая собой вспомогательный

информационно-образовательный и познавательный ресурс, способствующий формированию и развитию знаний, умений и речевых навыков, особенно письма [1]. На данный момент современные технологии позволяют обрабатывать большие базы данных и проводить более углубленные исследования языка, к примеру, корпусный анализ на базе языковых корпусов, что позволяет сфокусироваться на определенном языковом явлении в больших масштабах [2].

Джи, Х., Хана, И. и Парка, С. выделяют в своем исследовании отдельный подвид ИИ – «conversational AI (CAI)» (разговорный искусственный интеллект) в частности Google Assistant, который интегрируется в классы изучения иностранных языков для поддержки взаимодействия учителя, ученика и искусственного интеллекта. Между преподавателями, учащимися и CAI существуют динамичные отношения, и подчеркивается роль преподавателя во взаимодействии и сотрудничестве с ИИ для улучшения изучения языка. На основе результатов авторского исследования на материале социальных сетей и контент-анализа аудиторных занятий и интервью изучается процесс формирования дискурса учителя и CAI на уроке. Исследователи выделяют пять основных моделей взаимодействия: CAI → Ученик, Студент → Учитель, Студент → CAI, Учитель → Ученик и Учитель → CAI. Со временем учащимся стало более комфортно взаимодействовать непосредственно с, о чем свидетельствует увеличение числа взаимодействий между учащимися и CAI и относительное уменьшение числа взаимодействий, ориентированных на преподавателя [3].

Практика применения ИИ в процессе изучения иностранных языков позволяет выделить следующие преимущества: 1) индивидуализация обучения, так как с помощью ИИ можно составлять персонализированные программы обучения; 2) ИИ позволяет автоматизировать процесс оценки знаний студентов; 3) с помощью систем ИИ можно улучшить процесс обратной связи с обучаемыми; 4) повышение доступности образования, с помощью ИИ могут быть созданы массовые онлайн курсы; 5) развитие новых методов обучения, например, виртуальная и дополненная реальность могут быть использованы для создания интерактивных уроков. Роль преподавателя меняется таким образом, что он становится проводником знаний, консультантом и помощником.

Наряду с этим имеются и отрицательное влияние, а именно: эффективность искусственного интеллекта повышает скорость, но обременяет руководителей команд и снижает качество обучения, так как обучающиеся принимают готовые за них решения как единственные возможные, при этом развитие критического мышления идет на спад [4].

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования обусловлена рядом объективных факторов и условий, оказывающих влияние на отечественную образовательную систему, к которой предъявляются новые требования времени и на увеличение исследовательских работ по изучению цифровых ресурсов и ИИ в учебном процессе.

Новизной исследования является блок рассматриваемых цифровых ресурсов с помощью ИИ (включая такие чат-боты как Jabberwacky, Chat GPT и MyRuskey, электронные словари «МультиЛекс», цифровой ресурс Quizlet, веб-квестовые технологии, нейросети, создающие графические изображения и рисунки или образ слова для Android, IOS, ресурс Memrise, веб-сайты) для формирования лексико-коммуникативных компетенций студентов при изучении иностранного языка.

В работах прошлых десятилетий относительно веб-технологий Web 3.0 и на ранней стадии Web 4.0 отмечалось, что система искусственного интеллекта имела серьезные недостатки, что проявлялось в том, что система ИИ испытывала затруднения в построении осмысленного диалога, хотя могла уловить смысл простых языковых образований и даже ответить на них, все же была ограничена дословностью собственной интерпретации вопросов. Компьютер знает определение слов, но не понимает их значения в более широком контексте [5]. В качестве недостатков называлось отсутствие креативного отношения к

слову, что свойственно исключительно человеку; особенно это заметно в машинном переводе. Причины сбоев обусловлены полисемией лексических единиц, метафоричностью языка, наличием фоновых единиц смысла, устойчивых выражений и фразеологизмов, но прежде всего – высокой связи дискурса с контекстом. Две лексические единицы могут иметь сходное значение, и один и тот же смысл нередко передаётся с помощью различных лексико-семантических средств. При этом одно и то же слово или даже целое предложение может приобретать разные значения в зависимости от контекста и коммуникативного намерения говорящего. При работе обучающихся с ИИ в процессе перевода слов, словосочетаний, предложений и всего текста, полагаясь на машину, пренебрегая словарями (даже электронные), отмечается регресс в плане того, что у них не вырабатывается навык самостоятельной работы с лексическим минимумом, грамматическими структурами, характерными для того или иного языка.

Последние 5 лет появляются исследования об активном и эффективном применении Web 4.0 технологий, известный как Интеллектуальный веб, включающий в себя ИИ, автоматизированные системы, умные ассистенты (Siri, ChatGPT), персонализированные алгоритмы и др. Искусственный интеллект является ключевым элементом этой эпохи, делая интернет более адаптивным, предсказуемым и интерактивным. Об этом свидетельствуют исследования, отмечающие положительный эффект от применения AI-приложений (к примеру, Speeko) в изучении языков. Такие возможности способствуют улучшению навыков говорения, готовности к общению и восприятию у изучающих второй язык (L2). Экспериментальные исследования отмечают значительные улучшения, подтверждая эффективность ИИ в обучении языкам [6]. Следовательно, роль ИИ в формировании иноязычной лексической и коммуникативной компетенций студентов возрастает с каждым днем, особенно с распространением новых моделей ИИ, таких как ChatGPT или DeepSeek и эту реальность следует принимать во внимание в образовательном процессе.

Термин «иноязычная коммуникативная компетенция» нацеливает на переход от лингвоцентрической модели обучения к лингвосоциокультурной (погружение в культуру иноязычной страны) и коммуникативной. Но в условиях ограниченного времени, отведенного на занятия по иностранному языку, невозможно расширить иноязычную компетенцию. Возможность же решения этой проблемы открывается с развитием технологий искусственного интеллекта, так как они позволяют дистанционно управлять учебным процессом, обеспечивают обучаемого инструментарием, стимулируют личностную включенность в самообучение.

Иноязычная коммуникативная компетенция трактуется нами не как совокупность четырех компетенций (лингвистической, социокультурной, стратегической и профессиональной), а в более узком понимании как совокупность знаний, навыков, обеспечивающих понимание значений слов, связей между ними, как интерпретация смысла речевых высказываний и умение вступать в диалог и поддерживать общение. Эти две компетенции являются основными, поскольку в лексике заложены те смыслы и значения, которые позволяют коммуникантам понимать друг друга и вступать в общение между собой. В связи с этим, целью нашей статьи является формирование лексико-грамматической компетенции, позволяющей распознавать при помощи ИИ и веб-квестовой технологии значение и смыслы слов, использовать их в контексте и в коммуникации, а также и в их коллокационных связях.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологическая парадигма, используемая в исследовании – интегративная, позволяющая комплексно использовать для изучения сложного объекта систему искусственного интеллекта и цифровые ресурсы, такие как: чат-боты (Jabberwacky, Linguabot) – диалоговые агенты, способные анализировать как отдельные слова, так и грамматические структуры ввода с использованием шаблонов. Они используются в

диалоговом контексте и составлены из конкретных лексем-определителей для ответа от чат-бота, способствуют проведению беседы с пользователем. Голосовой помощник «Алиса» может реагировать на запросы пользователя, не ограничиваясь набором заранее заданных ответов. Чат-бот MyRuskey – обучающий бот на английском и русском языке, он предлагает пользователю ежедневно 1 из топ 100 частотных слов русского языка с комментариями, вопросами и заданиями. Чат общается с пользователем заранее заданными текстовыми сообщениями. Пользователь, подписавшийся на сообщения бота, может ознакомиться с материалом сообщения, ответить на вопросы в нем, перейти к ссылкам в сообщении бота, чтобы получить новое сообщение. Цель использования бота – знакомство с базовым словарным запасом по русскому языку.

Для отработки лексического навыка необходимо представление о значении слова, умение различать прямые и переносные значения слова, его дистрибуцию, ассоциировать слова между собой, соотносить их с ситуацией. Для этого можно использовать приложение Quizlet, способствующее демонстрации новой лексики и вводящее их при помощи флеш-карточек, использовать также игровые приложения Quizlet, упражнения в приложении Quizlet.

Для семантизации новых лексем предлагаются машинные переводные системы ИИ «Prompt», Lingvo, Google Translate, Deepl Translate, Reverso, Яндекс Переводчик и др., которые копируют переводческую деятельность человека с использованием нейронного перевода с помощью разработки алгоритмов порождения и интерпретации высказывания. Такой подход может способствовать преодолению языковой неоднозначности, различать идиомы, неологизмы, преодолевать культурные различия. Для формирования коллокативных компетенций используется веб-сайт <https://learnenglishteens.britishcouncil.org.>, разделы B1-B2, A1-A2 Vocabulary. Выполняются упражнения на сочетаемость фразовых глаголов, отрабатываются умения на формирование новых сочетаний слов, осуществляется дистрибутивный анализ слов и рассматриваются дополнительные окружения слова.

Эффективным средством обучения языку является также веб-квестовая технология, оказывающая содействие в подготовке научных проектов и формировании иноязычной лексико-коммуникативной компетентности, в развитии критического мышления. Роль веб-квестов заключается в развитии критического мышления студентов при помощи скэффолдинга – процесса руководства познавательной деятельностью, мотивирующего приобретение новых знаний и проявление конструктивизма в обучении

РЕЗУЛЬТАТЫ

В ходе изучения эффективности применения ИИ в обучении иностранному языку проводилась работа в коллаборации между Узбекским государственным университетом мировых языков, Казахским агротехническим исследовательским университетом им.С.Сейфуллина и Западно-Казахстанским медицинским университетом им. М. Оспанова в рамках обучения иностранному языку с целью формирования лексико-коммуникативных компетенций. Экспериментальный материал разрабатывался и подвергался тщательному анализу данных совместно авторами. Обратимся немного к разъяснению терминов.

Составляющими лексической компетенции двух ее видов являются знания, навыки, умения. Конкретизируем типы лексических значений: 1) знание различных компонентов значений слова; 2) знание семантической структуры многозначного слова; 3) знание синонимов, антонимов; 4) знание омонимов; 5) знание лексической и грамматической сочетаемости слова. Если ранее лексический навык интерпретировали только как словоупотребление, то в современных исследованиях к компонентам лексического навыка относят и операции выбора, так и сочетания единиц и образования новых слов. При формировании профессионально-ориентированной лексической компетенции необходимым представляется овладение лексическими умениями. К основным лексическим умениям

относят способность к переносу в изменившихся условиях лексических действий. К лексическим умениям, формирующимся на продвинутых уровнях овладения иностранным языком, относят следующие: 1) умение употреблять лексические единицы во всех свойственных им формах и функциях; 2) умение создавать не встречавшиеся в речевом опыте лексические сочетания слов; 3) умение выбирать по ситуации лексическую единицу из ряда ей противоположных, близких по значению.

Рассмотрим, как при помощи систем искусственного интеллекта и веб-квеста можно сформировать у обучаемых лексико-коммуникативную компетенцию, лексические навыки и умения.

Для введения новой лексики в базовый словарь обучаемого можно применить следующие системы искусственного интеллекта: например, MyRuskey bot. Этот чат-бот предлагает вводить одно слово из ста частотных слов. Для работы с этим чат-ботом следует придерживаться следующего алгоритма:

1. Пользователь заходит на страницу Facebook онлайн школы MyRuskey.

2. Через минуту появляется приветствие от чат-бота.

3. Картинка. Она способствует распознаванию образа слова.

4. Текст, видео.

5. Позитивный финал.

6. Пользователь переходит на ветку бота с топ-ста словами. Сообщения приходят с заданной периодичностью в 24 часа. В топ-100 вошли полнозначительные слова разных частей речи? Отобранные их частотных словарей.

Новая лексика может вводиться и при помощи приложения Quizlet. Для этого с помощью Quizlet и системы искусственного интеллекта Chat GPT можно ввести не только одно слово, но и цепочку слов по теме, добавляя новые слова. Далее можно осуществить отработку лексических навыков, переводя слова на английский язык, выполнив упражнения на сопоставление лексики и значения, упражнения на демонстрацию новых слов в контексте, выполнить работу с флеш-карточкой, на одной стороне которой написаны английские слова, на другой - русские, выполнить упражнения на умения использования слова в контексте. Такие упражнения имеются в приложении Quizlet.

Для формирования коммуникативной компетенции следует ввести новую лексику в речь. Для этого можно написать историю о приключениях своих студентов, сделав их главными героями. При этом надо не забывать ввести в сценарий новую лексику. Далее следует загрузить сценарий в сервис Synthesis, далее ИИ преобразовывает текст в речь и в видео, где есть выбор языка, речи, голоса, аватара.

При формировании знаний о коннотативных, культурно-коннотативных, ассоциативных значениях слова следует иметь представление о семантической структуре многозначного слова, в которой выделяются прямые, образные, коннотативные, оценочные значения слова. Для распознавания их следует осуществить компьютерный анализ многозначных слов в разных языках, выделяя прямые и образные значения, например: *қара көйлек*, *қара бұлт*, *черные тучи*, *черное платье*, *черный цвет*, *black dress*, *black colour* - прямые; *қара шаңырақ*, *қара бет*, *қара жүрек*, *қара жан*, *черный враг*, *black market*, *black soul* - коннотативные значения слова; *black sheep*, *lame duck*, *көк есек*, *коварная*, *злая* - оценочные значения слова. Культурно-коннотативные значения слова понимаются как отпечаток «исторической, этнической памяти в системе языка». Она может отражаться в виде символов, фреймов, концептов в языке. Это соотнесение тех или иных значений с тем или иным культурным кодом. Для их распознавания следует вникать в культурные смыслы слова, различные в каждой культуре, например, *қара шаңырақ* обозначает в казахской культуре символ власти, а также родительский дом, *holly* (остролист) - символ рождества, болото в венгерском обозначает «гнилость», а в финском слово «*болото*» обозначает хорошее понятие и др. Для отличия таких значений многозначного слова следует использовать искусственный интеллект Midjourney, работающий на основе нейронных сетей. Он создает по текстовому описанию графическое изображение. Для работы

нейросетей мы описываем сюжет желаемой картинки. ИИ распознает текст и преобразует его в изображение. Для различения оценочных, коннотативных (эмоциональных), культурно-коннотативных значений слов их описывают сюжеты картинок-значений: *қара бауыр, қара жүрек* – изображение жестокого человека; *black sheep* – (паршивая овца) изображение плохого человека; *мокрая курица* – изображение тряпки, безвольного человека; *қара шаңырақ* – в культуре казахов ассоциировался с Верхним миром, где жило Божество – Көк; петух – это символ Франции. *Банан, чайник, макаронница* имеют субъективно-оценочные значения. Изображения Midjourney должны передать путем графических изображений оттенки смысла значений.

Ассоциативные значения слов являются значениями многозначного слова и демонстрируют связь между словесным либо образным выражением мыслей, возникающую в процессе познавательной деятельности человека. Для подбора ассоциаций к слову-стимулу респондент участвует в ассоциативном эксперименте. Для этого он подбирает к слову-стимулу ассоциации, вовлекая его в парадигматические или синтагматические отношения. В парадигматических отношениях к слову-стимулу подбираются синонимы или антонимы, например, *красивый, прекрасный, восхитительный, очаровательный, красный* (синонимы). *Красивый* – *уродливый, безобразный, чудовищный* (антонимы). В синтагматических отношениях к слову-стимулу подбираются фразеологизмы, пословицы, поговорки, сравните: *жаудыр көз, во всей красе, кровь с молоком*. Для реализации ассоциативных связей между словом-стимулом и ассоциирующимся словом привлекают большой выбор систем ИИ Andriod, IOS приложений, в которых используются данные Оксфордских словарей, а также интегрированный искусственный интеллект FeeBu (Feedback Batflu). Приложение имеет доступ к большому корпусу аутентичных английских текстов, обеспечивая словарный запас. Feebu использует для оценки значение и выбор слов по ассоциации из семантического контекста. Для этого берется *слово-стимул*, на него подбираются слова-ассоциации, словосочетания-ассоциации из электронного словаря «Мультилекс», к примеру, *слово-стимул – удав*. К нему в синтагматической парадигме подбирают фразеологизмы *as cool as a cucumber* (спокоен как удав), *snake in the grass* (скрытая опасность), *to raise, to wake snakes* (поднять скандал). В словарной статье приводится фразеологизм, ассоциирующийся со словом-стимулом «змея», дается его перевод, дается первое употребление данного выражения, приводится синонимический ряд, даются примеры употребления в различных контекстах с переводом. Для выявления ассоциативного значения фразеологизмов можно использовать мобильное приложение Memrise. Для заучивания фразеологизмов можно загрузить их списком в компьютер (20), ознакомиться со списком, запомнить их произношение, попросить систему дать одностороннюю карточку, где записаны его произношение, перевод, даны картинки по сюжету фразеологизмов. Картинки и произношение помогают запоминать фразеологизм при помощи фонетических и образных ассоциаций. Например, ассоциации на слова *stone* и *mem (stone)*. *Stone* переводится с английского как *камень*. С ним ассоциируются фразеологизмы *stumbling-black, foundation stone, to raze to the ground, to set heavily on, to face insinuations about a person*. Перевод на русский: *камень преткновения, краеугольный камень*. Ассоциации: *стон, стоны, стонет*. Картинки: *стонущий человек, взывающий о помощи*.

Для понимания значения слова также необходимо знание лексической сочетаемости слова – коллокации, т.е. окружения слов в виду того, что во многих языках мира не совпадает лексическая сочетаемость слова. Поэтому необходимым представляется овладение в рамках коммуникативной компетенции и коллокационной компетентностью, т.е. овладение сочетаниями слов в языке, объединенных по определенному принципу [7].

При формировании коллокационных компетенций можно использовать веб-сайт <https://learnenglishteensofthebritishcouncil.org>. Данный сайт имеет несколько разделов: Courses, Skills, Grammar, Vocabulary, Exams, Study break, English levels. Для нас интерес представляет раздел Vocabulary, так как он направлен на формирование лексических компетенций. В разделе B1-B2 Vocabulary представлены задания на отработку фразовых глаголов (make, do, take, give).

Каждое задание с этими глаголами предполагает Preparation Activity, где осуществляется работа с новыми для обучающегося словами, затем происходит просмотр комикса, затем выполняются четыре упражнения отработку лексики. Можно выполнять упражнения на формирование коллокационной компетенции и по разделу A1-A2 Vocabulary. В разделе даются сначала подготовительные упражнения, вводящие в тему, затем сопоставляются картинки и слова, выполняются упражнения на вставку пропущенных букв в словах, затем выполняются упражнения на правописание этих слов. Для формирования коллокационной компетентности рассмотрим такой блок заданий и коллокаций в них:

Air travel: duty free, seat belt, overhead locker, departures board, boarding card;

Appearance: shaved head, dyed hair, ginger hair;

Around town: traffic lights, bus stop, street lights;

Daily routine: go home, have dinner, go to bed, have lunch, do homework, brush your teeth, have a shower.

Для формирования лексических умений на формирование новых сочетаний слов следует также использовать веб-сайт [https:// learnenglishteens.britishcouncil.org](https://learnenglishteens.britishcouncil.org)., раздел B1-B2 Vocabulary. Для формирования новых словосочетаний, не встречавшихся ранее в речевом опыте, предлагаем осуществить дистрибутивный анализ слов, имеющих дополнительную дистрибуцию. Для этого надо дать задание компьютеру: найти совпадающие, контрастные и дополнительные окружения слова, например, *красный* в русском, казахском и английском языках. Это слово многозначное. Просмотрев окружения слова в разных языках по словарю «Мультилекс», электронному словарю Ожегова, электронному словарю Abby lingvo (многоязычный словарь, охватывает 15 языков, в том числе и казахский язык), мы останавливаемся на словаре Abby Lingvo. В данном словаре дается перевод словосочетаний, представлены также графические изображения слов, транскрипции, перевод всех вариаций того или иного слова, варианты контекстуального использования слов и словосочетаний, что помогает уловить суть самого значения слова. У данного словаря имеется еще одна дополнительная функция – Lingvo tutor, помогающая запоминать новые слова и словосочетания в национальных языках – дополнительные окружения слова. Рассмотрим в нижеследующей таблице №1 – Дистрибуция слова *красный* в разных языках: новые, не совпадающие окружения.

Таблица 1. Дистрибуция слова *красный* в разных языках: новые, не совпадающие окружения

Совпадающие окружения		Отношения дополнительной дистрибуции
Русский язык	Английский язык	Қызыл қарын бала (новорожденный)
Красный цветок	Red bloom	Қызыл сирақ (бедный)
Красная девица	Red girl	Қызыл шұнақ аяз (лютый мороз)
Красный угол	Red corner	Қызыл ымырт (ранние сумерки)
Красный календарь	Red day	Қызыл ауыз (болтун)
Красный язык	Red language	Қызыл иек (старец)
Красная рыба	Red fish	Қызыл кеңірдек (спорщик)
Красный лес	Fins and pins	Қызыл кимей (оратор)
Красный крест	Red cross	Қызыл қораз (вспыльчивый)
Красная лиса	Red fox	The highest price (красная мантия)
Красная горка	First Sunday after Easter	Red herring (отвлекающий маневр)

Для выработки умения выбирать лексическую единицу из ряда близких по значению слов можно использовать систему III Chat GPT. Она сможет найти синонимичные слова в контексте, перевести диалог.

Human: I don't understand what allegation means in the following online articles. Can you explain it to me? "Trump has been charged with 34 counts of falsification of business records, which on its face is a fairly clear-cut allegation."

Chat GPT: Sure, I can explain it to you! In this context, an allegation refers to an accusation or claim that someone has done something.

Человек: Здравствуйте, я не понимаю, что означает слово *allegation* в следующей статье в интернете? «Трамп был обвинен в 34 случаях фальсификации деловой документации, что на первый взгляд является достаточно ясным обвинением».

Человек: какие антонимы можно подобрать к слову *allegation* и составить новые словосочетания с синонимичными словами?

Chat GPT: *accusation, charge, accusatory indictment accuse of man, be charged with, be prosecuted for.*

Для выявления национально-специфического значения слова необходимым представляется использование веб-квестовой технологии, способствующей подготовке научного проекта на тему: «Национальное значение слова». Для осуществления проектной деятельности можно использовать веб-квестовую технологию. Данная технология интерактивная, но она отличается от простого поиска информации в интернете тем, что в ней имеются следующие составляющие: 1) наличие решаемой проблемы; 2) поиск информации по задаваемой проблеме; 3) решение проблемы достигается путем групповой работы между участниками проекта; 4) конечный результат представляется в виде творческого продукта.

Как известно, в веб-квесте выделяются следующие структурные элементы: 1. Introduction (введение); 2. Task (задание); 3. Process (выполнение); 4. Evaluation (оценивание); 5. Conclusion (заключение). Рассмотрим, как осуществляется групповая проектная деятельность на разных этапах веб-квеста. На этапе введения определяется тема веб-квеста, ставится проблема. Тема проектной деятельности «Этноцентричность слова и его лингвокультурологическое значение». Решаемая проблема – выявление национально-специфического значения слова. На втором этапе (задание) определяются группы, которые будут работать над проектом. Перед ними ставятся задачи и задаются проблемные задания.

Задание №1

Почему А. Вежицкая считает, что слова обладают этноцентричностью. Чем объясняется этноцентричность слов каждого языка?

Задание №2

Чем объясняется появление обобщающих и дробных наименований в разных языках?

Задание №3

В чем проявляется специфика различной мотивации наименований предметов?

Задание №4

В чем проявляется национальная специфика реалий?

Задание №5

В чем проявляется неадекватность культурных моделей артефактов?

Задание №6

Как вы понимаете термин «Лингвокультурема»?

Задание №7

Какое значение слова называется лингвокультурологическим?

На третьем этапе (выполнения) обучаемые обращаются к различным сайтам, получают от преподавателя конкретные рекомендации, список литературы, начинают подготавливать свои проекты. В ходе выполнения студенты, объединенные по три человека в группе, начинают готовить свою часть проекта. Первая группа, выполнявшая задание №1, 2 готовит часть проекта под названием «Этноцентричность слова языка». В своем докладе студенты

объясняют этноцентричность слов каждого языка спецификой языковой концептуализации мира, осуществляемой под влиянием трех факторов: 1) природы; 2) культуры; 3) познания. Роль природы в различной концептуализации слов объясняется тем, что народы, проживающие в разных экологических нишах, отражают в языке окружающий мир, его флору и фауну. Роль культуры проявляется в том, что каждый народ творит культурные модели и артефакты сам по потребности, приспособлявая для своего быта. Появление дробных и обобщающих наименований в языке объясняется потребностями познавательной деятельности каждого народа, нуждами его хозяйственной деятельности, например, казахи, занимающиеся кочевой деятельностью, разведением скота, имеют много наименований животных (дробных). Появление обобщающих наименований у некоторых народов объясняется недостаточной степенью развития процессов освоения мира.

Вторая группа, выполняющая проблемные задания 3,4,5, в своем докладе объясняет различную мотивированность наименований предметов различной избирательностью признаков отражения, когда один и тот же объект схватывается по разным признакам у артефактов разных народов. Национальная же специфика реалий проявляется в том, они называют объекты, характерные для жизни (быта), культуры, социального и исторического развития одного народа и чуждые другому. Третья группа, выполняющая задания 6,7 дает представление о лингвокультуре как единице, которая объединяет языковое значение с культурным смыслом. Под лингвокультурологическим значением слова понимается, в этом случае, языковое значение, детерминированное культурой какого-либо народа.

На четвертом этапе (оценивание) представляются критерии оценки выполнения веб-квеста. Они даны в бланке оценки (Таблица 2):

Таблица 2. Бланк оценки

Количество докладов по проекту	Предмет оценки	Оценка заданий (баллы)
1	Доклад по проекту «Этноцентричность слова языка»	50
	Слайд-презентация «Этноцентричность слова»	20
	Видеоролик (презентация)	
2	Доклад по проекту «Различная мотивированность наименований и избирательность признаков предметов»	56
	Слайд-презентация «Национальная специфика реалий»	22
	Видеоролик (презентация)	15
		Итого: 93
3	Доклад по теме «Лингвокультурема и ее значения»	54
	Слайд-презентация «Лингвокультурный концепт»	20
	Видеоролик (презентация)	20
		Итого: 94

ОБСУЖДЕНИЕ

Обсуждению подлежат вопросы, касающиеся определения базовой и расширенной лексической компетенции, содержания лексической компетенции на продвинутом этапе обучения иностранному языку, а также содержание лексического навыка; во-вторых, проблемы семантизации значения слов при помощи ИИ; в-третьих, определение национальной специфики слова при помощи веб-квестовой технологии и машинного перевода. Проблема лексической и коммуникативной компетенции взаимосвязана, поскольку лексическая компетенция формируется в ходе коммуникативной деятельности студентов, а коммуникативная деятельность невозможна без лексики.

В учебной литературе выделяют два вида лексической компетенции: базовую и профессионально-ориентированную иноязычную лексическую компетенцию. Под базовой

лексической компетенцией понимают «совокупность языковых знаний в области лексики, а также в области лексических навыков и умений», профессионально-ориентированная лексическая компетенция трактуется как ресурсное качество, обеспечивающее применение соответствующей лексики, сформированных на основе навыков и умений в ситуациях, связанных с будущей профессиональной деятельностью обучающихся.

Что касается эффективности применения современных интернет-технологий и ресурсов, в том числе ИИ, приведенные в предыдущем разделе показатели указывают на широкий спектр возможностей при умелом обращении с ними в учебном процессе. Для этого каждому педагогу необходимо проходить обучение в рамках использования ИИ в образовательном процессе, чтобы обучающимся можно было предлагать задания и представлять учебный материал с применением ИИ, который становится неотъемлемой частью в методике преподавания иностранных языков.

На современном этапе обучения иностранному языку искусственный интеллект, веб-квестовые цифровые ресурсы считаются инновационными технологиями. К положительным моментам относятся: возможность адаптации к учебному процессу и персонализации; поддержание обратной связи с преподавателем, развитие новых методов обучения и т.д. Вместе с тем, система ИИ имеет недостатки, к которым относятся: ИИ не может осуществлять творческую деятельность со словом. Они могут поддерживать лишь несложный диалог, испытывают затруднения при машинном переводе художественных текстов, фразеологизмов, многозначных слов и др. Тем не менее, система ИИ и веб-квестовые технологии способствуют формированию иноязычной лексической коммуникативной компетенции, понимаемой нами как совокупность знаний, навыков, умений обеспечивающих понимание значений слов и их дистрибуций.

К наиболее востребованным системам искусственного интеллекта относятся чат-боты (Jabbenwacky, Linguabot, MyRuskey). Для семантизации слова можно использовать приложение Quizlet. Оно демонстрирует новые слова, вводит их в речевое употребление. Интерпретация значения слова осуществляется и при нейронном машинном переводе при помощи систем Prompt, Google Translate, при помощи электронных словарей МультиЛекс, Lingvo, Deeple, Abby Lingvo. Для подготовки научных проектов используется веб-квестовая технология.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Система ИИ и цифровые ресурсы оказывают содействие в формировании лексико-коммуникативной иноязычной компетенции. В практике преподавания иностранного языка выделяют два вида компетенции: базовую лексическую компетенцию и профессионально-ориентированную лексическую компетенцию. Составляющими лексической компетенции являются различные знания, лексические навыки, знания о лексической сочетаемости слова.

Для формирования таких видов компетенции, лексического навыка и умения можно использовать следующие системы ИИ: MyRUSkey (чат-бот), вводящий одно слово из ста частотных каждый день; новая лексика может вводиться и при помощи Chat GPT, DeepSeek и др. С их помощью отрабатываются и лексические навыки, когда выполняются упражнения в приложении Quizlet, осуществляется работа с флеш-карточками. Коммуникативная компетенция формируется в речевой деятельности студентов. Для этого следует привлечь сервис Synthesys, когда ИИ преобразует текст в речь, создает видео с выбором языка, голоса, аватара. Формирование знаний о различных значениях многозначного слова осуществляется на основе нейросети Midjourney. Эта система создает по текстовому описанию графическое изображение: описывается сюжет картинки, преобразуется в изображение, по рисунку распознаем характер человека, значение слова (оценочное, коннотативное). Ассоциативное значение слова поясняется при помощи мобильного устройства Memrise: фразеологизмы загружаются в компьютер, запоминается их произношение, приводятся фонетические и образные ассоциации (мемы). Для отработки умения выбирать лексическую единицу из ряда

близких используется система Chat GPT или Deep Seak, способствующая отыскиванию синонимов в тексте и переводу на другой язык. Поисковые системы позволяют быстро подготовить научный проект. Группы, используя структурные элементы веб-квеста, определяют тему, проблему, выполняют проблемные задания, готовят доклады, презентации, видеоролики. Вся эта научная работа оценивается по критериям оценки проектной деятельности. Система ИИ и цифровые ресурсы, как видим, оказывают существенную помощь в формировании знаний о лексике, отработке лексических навыков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Rahayu, Sukardi Weda, Muliati & Nofvia De Vega (2024). Artificial Intelligence in writing instruction: A self-determination theory perspective. *XLinguae* 17(1), pp.234-244. DOI: 10.18355/XL.2024.17.01.16
- 2 Ormanova A., Anafinova M., Ospanova D., Tleshova Zh. (2025). A Corpus-Based Approach in Vocabulary Research: Defining the Word of the Year 2023 in Kazakh. *Theory and Practice in Language Studies* (TPLS) Vol. 15(3), pp. 677-687. <https://doi.org/10.17507/tpls.1503.02>
- 3 Ji, H., Han, I., & Park, S. (2024). Teaching foreign language with conversational AI: Teacher-student-AI interaction. *Language Learning & Technology*, 28(2), 91–108. <https://hdl.handle.net/10125/73573>
- 4 Agrawal, A. and Ali, S. (2025). Double trouble: How AI efficiency is boosting speed but burdening team leaders and bypassing quality. *Development and Learning in Organizations*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/DLO-11-2024-0344>
- 5 Alam, S., Hameed, A., Madej, M. & Kobylarek, A. (2024). Perception and practice of using Artificial Intelligence in education: An opinion based study. *XLinguae* 17(1), pp.216-233. DOI: 10.18355/XL.2024.17.01.15.
- 6 Shafiee Rad, H. (2024). Revolutionizing L2 speaking proficiency, willingness to communicate, and perceptions through artificial intelligence: a case of Speeko application. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 18(4), 364–379. <https://doi.org/10.1080/17501229.2024.2309539>.
- 7 Tan Kim Hua, Nurul Aimi Azmi (2021). Collocational Competence as a measure of ESL / EFL Competency: A Scoping Review. *3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies*. Vol 27(1), pp. 115 – 128. <http://doi.org/10.17576/3L-2021-2701-09>.

Материал поступил в редакцию журнала 16.07.2025

Цифрлық ресурстар мен жасанды интеллектті пайдалана отырып, студенттердің лексикалық және коммуникативтік құзіреттіліктерін қалыптастыру

Дж.Р. Абдуганиева¹, *С.М. Куанышева², Ж.М. Каирова², А.У. Канлыбаева³

¹Өзбек мемлекеттік әлемдік тілдер университеті, Ташкент, 100095, Өзбекстан

²С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000, Қазақстан

³М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан

Мақала шет тілін оқыту үдерісінде жасанды интеллект жүйелері мен цифрлық ресурстарды пайдалануға арналған. Ол сабақтарда қолданылатын жасанды интеллект жүйелерінің оң жақтарын атап өтіп, кемшіліктерін көрсетеді. Зерттеудің мақсаты – оқушылардың лексикалық-грамматикалық және colloкациялық құзыреттіліктерін дамыту үшін білім беру үдерісінде қолданылатын жасанды интеллект жүйесінің, веб-квест қосымшаларының және цифрлық ресурстардың тиімділігін тексеру. Міндеттер қойылады: «лексикалық-коммуникативтік құзыреттілік», «лексикалық дағды», «лексикалық қабілеттер» ұғымдарына түсінік беру; жасанды интеллект жүйесінің әсеріне талдау

жүргізу (Jabberwacky, Chat GPT, MyRuskey чат боттары, «MultiLex» электронды сөздіктері, Quizlet сандық ресурстары, графикалық кескіндерді және сөздің бейнесін жасайтын сызбаларды жасайтын нейрондық желілер. (Android, IOS), Memrise , веб-сайттар) оқушылардың лексикалық дағдылары мен коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру және дамыту үшін тіл үйрену процесінде. Жасанды интеллект жүйелері мен цифрлық ресурстар оқушылардың өздігінен білім алуын жеңілдетеді, оқу процесін жекедендіруге, білімді бағалау процесін автоматтандыруға, кері байланысты қолдауға және оқытудың жаңа әдістерін әзірлеуге көмектеседі.

Кілт сөздер: лексикалық, коммуникативті құзыреттіліктер, жасанды интеллект, веб-квест, дизайн, нейрондық желілер, электронды сөздіктер, нейрондық желілер, цифрлық ресурстар.

Материал 16.07.2025 баспаға түсті

Formation of lexical and communicative competencies of students using digital resources and artificial intelligence

J. Abduganiyeva¹, *S. Kuanysheva², Zh. Kairova², A. Kanlybayeva³

¹Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent, 100095, Uzbekistan

²S.Seifullin Kazakh agrotechnical research university, Astana, 010000, Kazakhstan

³West Kazakhstan Marat Ospanov Medical university, Aktobe, 030000, Kazakhstan

This article explores the use of artificial intelligence (AI) systems and digital resources in foreign language teaching, highlighting both their advantages and limitations. The aim of the study is to examine the effectiveness of AI systems, web-quest applications, and digital resources in developing students' lexico-grammatical and collocational competences.

The objectives of the research are to define key concepts, including 'lexico-communicative competence,' 'lexical skill,' and 'lexical skills,' and to analyze the impact of various AI systems – such as chatbots (Jabberwacky, ChatGPT, MyRuskey), electronic dictionaries (Multilex), digital resources (Quizlet, Memrise, web-quest technologies, neural networks for graphic creation, and word-image applications for Android and iOS) – on language learning.

The study demonstrates that AI systems and digital resources facilitate self-directed learning, personalize the learning process, automate knowledge assessment, provide feedback, and support the development of new teaching methods. By integrating these tools into language instruction, educators can enhance students' lexical skills and overall communicative competence while fostering autonomous and engaging learning environments.

Key words: lexical, communicative competencies, artificial intelligence, web quest, design, neural networks, electronic dictionaries, neural networks, digital resources.

REFERENCES

- 1 Rahayu, Sukardi Weda, Muliati & Nofvia De Vega (2024). Artificial Intelligence in writing instruction: A self-determination theory perspective. *XLinguae* 17(1), pp.234-244. DOI: 10.18355/XL.2024.17.01.16
- 2 Ormanova A., Anafinova M., Ospanova D., Tlesheva Zh. (2025). A Corpus-Based Approach in Vocabulary Research: Defining the Word of the Year 2023 in Kazakh. *Theory and Practice in Language Studies* (TPLS) Vol. 15(3), pp. 677-687. <https://doi.org/10.17507/tpls.1503.02>
- 3 Ji, H., Han, I., & Park, S. (2024). Teaching foreign language with conversational AI: Teacher-student-AI interaction. *Language Learning & Technology*, 28(2), 91–108. <https://hdl.handle.net/10125/73573>
- 4 Agrawal, A. and Ali, S. (2025). Double trouble: How AI efficiency is boosting speed but burdening team leaders and bypassing quality. *Development and Learning in Organizations*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/DLO-11-2024-0344>

- 5 Alam, S., Hameed, A., Madej, M. & Kobylarek, A. (2024). Perception and practice of using Artificial Intelligence in education: An opinion based study. *XLinguae* 17(1), pp.216-233. DOI: 10.18355/XL.2024.17.01.15.
- 6 Shafiee Rad, H. (2024). Revolutionizing L2 speaking proficiency, willingness to communicate, and perceptions through artificial intelligence: a case of Speeko application. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 18(4), 364–379. <https://doi.org/10.1080/17501229.2024.2309539>.
- 7 Tan Kim Hua, Nurul Aimi Azmi (2021). Collocational Competence as a measure of ESL / EFL Competency: A Scoping Review. *3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies*. Vol 27(1), pp. 115 – 128. <http://doi.org/10.17576/3L-2021-2701-09>.

Received: 16.07.2025

МРНТИ 16.21.65

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp272-286](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp272-286)

С.Ж. Баяндина¹, А.С. Нурахынова², Н.Д. Сувандии³

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан

³Тувинский государственный университет, Кызыл, 667000, Республика Тыва, Российская Федерация

ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА Ч. АЙТМАТОВА И О. СУЛЕЙМЕНОВА)

Статья посвящена вопросу формирования лексикографической компетенции казахстанского учителя-словесника – преподавателя русского языка и литературы в школе и в вузе на основе изучения и анализа произведений Ч. Айтматова и О. Сулейменова. В условиях глобализации и межкультурной интеграции особое значение приобретает формирование лексикографической компетенции учителя-словесника как ключевого фактора повышения качества преподавания русского языка и литературы. Рассматривается структура лексикографической компетенции, а также показаны возможности её формирования в процессе лексикографирования элементов культурологически маркированного художественного текста. Внедрение представленной концепции способствует формированию у учителей русского языка и литературы компетенций, необходимых для разработки поурочных словарных материалов и учебных словарей, что является важным аспектом их профессиональной деятельности. Исследование направлено на выявление и обоснование методических подходов к развитию данной компетенции на материале произведений Ч. Айтматова и О. Сулейменова, чьё творчество обладает значительным лингвокультурным потенциалом. Научная значимость работы заключается в систематизации и уточнении понятийного аппарата, связанного с лексикографической подготовкой педагогов, а также в выявлении возможностей интеграции художественных текстов в процесс формирования профессиональных компетенций. Методология исследования включает сравнительно-аналитический, лингвокультурологический и контекстуальный методы, а также элементы контент-анализа и педагогического моделирования. Полученные результаты позволили выявить эффективные приёмы работы с лексическим материалом художественных произведений, способствующие расширению словарного запаса, развитию терминологической

грамотности и формированию умения работать с двуязычными и толковыми словарями. Выводы исследования подтверждают, что целенаправленное использование текстов Ч. Айтматова и О. Сулейменова способствует не только развитию лексикографической компетенции, но и формированию у будущих педагогов навыков межкультурной коммуникации. Вклад работы заключается в разработке модели формирования лексикографической компетенции учителя-словесника с учётом культурно-исторического контекста и социолингвистических особенностей казахстанского образовательного пространства. Практическая значимость заключается в возможности внедрения предложенной модели в программы подготовки учителей русского языка и литературы, а также в использование разработанных методических рекомендаций в учебной и внеучебной деятельности.

Ключевые слова: лексикографическая компетенция, учебный словарь, словарная статья, лингвокультурологический комментарий, Ч. Айтматов, О. Сулейменов, культура, текст

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Приоритетной задачей преподавателя русского языка и литературы в системе школьного образования Казахстана является ознакомление учащихся с элементами национальной культуры, в том числе посредством лингвокультурологического анализа художественного текста. В данном контексте особую значимость приобретает вопрос содержания лингвистической и литературоведческой подготовки учителей-словесников. В рамках методики преподавания русского языка и литературы будущие педагоги должны овладеть методами лингвокультурологической интерпретации художественного текста в условиях учебного процесса. Достижение этой цели возможно через формирование и развитие лексикографической компетенции учителя русского языка и литературы, что способствует более эффективному осуществлению образовательной деятельности. Формирование лексикографической компетенции у учителя является одной из важных задач современной педагогики и лингвистики. В условиях растущей межкультурной коммуникации учитель должен уметь анализировать и интерпретировать лексические значения слов с учетом культурных и этнографических реалий, а также передавать эти знания своим ученикам. Творчество кыргызского писателя Ч. Айтматова и казахстанского поэта О. Сулейменова предоставляет богатый материал для формирования лексикографической компетенции благодаря культурной и языковой многослойности их произведений. Произведения Ч. Айтматова и О. Сулейменова – это уникальный источник, позволяющий учителю расширить собственный лексикографический кругозор и передавать эти знания ученикам, тем самым обогащая их культурную и языковую компетенцию.

Данное исследование опирается на комплекс методологических подходов: системно-структурный, коммуникативно-прагматический, корпусный и педагогический. В числе методов: анализ и синтез теоретической литературы, корпусно-лексический анализ художественных текстов.

Опираясь на труды отечественных и зарубежных учёных, можно выделить следующие методологические основания исследования: В. Д. Черняк в научной статье «Формирование лексикографической компетенции студента-филолога в контексте новейших направлений современной лексикографии» рассматривает лексикографическую компетенцию как одну из значимых составляющих профессиональной компетенции специалиста; Ж. С. Хулхачиева и Т. И. Грибанова акцентируют внимание на роли произведений Ч. Айтматова в освоении языка, знакомстве с культурой, менталитетом и образом жизни кыргызского народа в научной статье «Роль творчества Ч. Айтматова в освоении языка и культуры киргизского народа в иноязычной среде»; И. С. Урманчеева в своей статье «Формирование культуроведческой компетенции обучающихся в процессе изучения антропонимических традиций (из опыта подготовки учителя-словесника)» предлагает комплекс упражнений по

изучению антропонимов, которые способствуют формированию культуроведческой компетенции обучающихся; Г. А. Кажигалиева подчеркивает актуальность проблемы формирования лингвокультурологической компетенции будущих учителей-словесников в своей статье «Формирование лингвокультурологической компетенции будущих учителей-словесников в условиях реализации политики полиязычия в Казахстане»; Т. Г. Никитина в статье «Лексикографическая компетенция учителя русского языка как иностранного и возможности её формирования на материале художественного текста» показала возможность формирования лексикографической компетенции в процессе лексикографирования элементов культурологически маркированного художественного текста, а также детализирует структуру лексикографической компетенции, включая интерпретацию культурной лексики и создание словарных статей. Кроме того, лексикографическая компетенция обеспечивает осознанное использование языковых ресурсов в учебной и научной деятельности. На материале творчества Чингиза Айтматова и Олжаса Сулейменова она позволяет глубже осмыслить культурно-национальные концепты, отраженные в художественном тексте. Это способствует формированию у учителя-словесника способности к интерпретации и адаптации лексических единиц в образовательном процессе.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях образовательного процесса в Республике Казахстан, где образовательная среда является полилингвальной роль учителя-словесника выходит за рамки традиционного владения грамматическими и стилистическими нормами. Одной из важнейших компетенций становится лексикографическая компетенция, которая подразумевает умение системно работать со словарными источниками, создавать и адаптировать лексикографические материалы для образовательных целей, анализировать лексическую систему художественных текстов и трансформировать это знание в учебные задания. Выбор анализируемого материала обусловлен тем, что художественные тексты Ч. Айтматова и О. Сулейменова насыщены лексическими особенностями, культурно-этническими слоями и межъязыковыми импликациями, что делает их ценным материалом для формирования у учителей-словесников навыков лексикографического анализа и практической работы со словарными статьями.

Актуальность темы определяется следующим рядом факторов. Во-первых, возрастанием требований к профессиональной подготовке учителей русского языка и литературы в полиэтнической образовательной среде, где необходимо не только знание языка, но и способность объяснять происхождение слов, их национально-культурные компоненты и варианты эквивалентности. Во-вторых, существующий образовательный процесс редко систематично включает работу с использованием лексикографических ресурсов и методикой их педагогического использования. В-третьих, применение художественных текстов, в частности, Ч. Айтматова и О. Сулейменова как корпуса для лексикографического анализа даёт возможность интегрировать литературоведческий и лексикографический подходы, тем самым повышая качество подготовки учителя-словесника. Таким образом, актуальность исследования отвечает потребностям теории и практики подготовки педагогических кадров, ориентированных на работу в полилингвальной и мультикультурной среде.

Цель исследования предполагает разработку научно-обоснованной модели формирования лексикографической компетенции у учителя-словесника и апробировать её на материале творчества Ч. Айтматова и О. Сулейменова. Данная цель предполагает решение следующих задач: проанализировать теоретико-методологические подходы к понятию «лексикографическая компетенция» и выделить её структурные компоненты; охарактеризовать лексические особенности и специфические лексикографические проблемы, выявляемые в произведениях Ч. Айтматова и О. Сулейменова; разработать методику

формирования лексикографической компетенции, включающую учебно-методические материалы и лексикографические задания.

Объектом исследования является процесс профессиональной подготовки учителя-словесника в вузе, а именно формирование профессиональных компетенций. Предметом исследования выступают содержание, методы и средства формирования лексикографической компетенции у учителя-словесника на материале лексики и лексико-культурных реалий в творчестве Ч. Айтматова и О. Сулейменова.

В исследовании проверяется гипотеза о том, что, если в систему подготовки будущих учителей-словесников будет введена целенаправленная, многоуровневая модель формирования лексикографической компетенции, основанная на анализе художественных текстов, в том числе Ч. Айтматова и О. Сулейменова, включающая теоретическую подготовку, практические упражнения по составлению и использованию словарных статей, работу с корпусными данными, то это приведёт к статистически значимому увеличению уровня сформированности лексикографической компетенции у обучающихся по сравнению с традиционной подготовкой.

Научная новизна заключается в том, что предложена интегративная модель формирования лексикографической компетенции учителя-словесника, адаптированная к условиям полиэтнической образовательной среды и задачам преподавания русского языка и литературы в Казахстане. Выполнен комплексный лексикографический анализ произведений Ч. Айтматова и О. Сулейменова с выделением типов лексических явлений, представляющих практическую ценность для педагогической лексикографии.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что данное исследование дополняет теорию лексикографии и профессиональной подготовки педагогов, уточняет содержание понятия «лексикографическая компетенция», выделяет её структурные компоненты и механизмы формирования в образовательной среде. Практическая значимость предполагает, что результаты представляют собой основу для разработки образовательных программ таких дисциплин как «Лексикография», «Методика преподавания языка» и «Методика преподавания литературы», учебно-методических пособий, рабочих тетрадей и педагогических технологий, а также материалы могут быть использованы при подготовке методических рекомендаций для школ и вузов, при повышении квалификации учителей-словесников.

В лингвистической и педагогической литературе представлены исследования по теории и практике лексикографии, по формированию лексикографической компетенции и по использованию словарей в образовательном процессе. Существенную часть составляют исследования, посвящённые методике преподавания языка и формированию лексической компетенции у обучающихся. Вместе с тем систематические исследования, направленные именно на формирование у учителя-словесника лексикографической компетенции как интегративной профессиональной способности, включающей умение составлять и педагогически применять словарные материалы в отечественной и зарубежной литературе развиты недостаточно. Многочисленные аналитические и интерпретативные исследования творчества Ч. Айтматова и О. Сулейменова рассматривают их стилистику, семантику и культурно-исторический контекст, но лексикографическое исследование их текстов как образовательной базы для подготовки лексикографических навыков у педагогов встречается редко. Это и определяет научную нишу данного исследования.

Ключевым аспектом формирования языковой личности является развитие навыков использования словарей в учебно-познавательной деятельности, что способствует не только приобретению знаний, но и саморазвитию учащихся. Этот вопрос приобретает особую значимость, как подтверждается анализом психологической, дидактической и методической литературы. Внедрение словарей в образовательный процесс соответствует принципам деятельностного подхода, о котором писали такие ученые, как Ю.К. Бабанский, Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин и другие. В их работах подчеркивается важность активного взаимодействия учащихся с источниками знаний, включая словари, как способом развития

критического мышления и навыков самостоятельной работы с информацией. Словари, в свою очередь, представляют собой не только инструмент для получения конкретной информации, но и средство, которое помогает развивать умение различать и анализировать различные типы текстов. Это находит подтверждение в исследованиях психологов, таких как И.А. Зимняя, Л.П. Доблаев и других, которые утверждают, что каждый вид текста требует особых подходов к его восприятию и переработке информации.

Современный этап развития лексикографии характеризуется активным становлением научной терминологии и созданием терминологических словарей, что отражено в трудах S. Nielsen [1]. Методологические основания взаимодействия лексикографии и терминологии анализируются как в общем теоретическом ключе [2], так и в рамках междисциплинарных исследований, интегрирующих лингвистические и информационные знания. Вопросы междисциплинарности остаются в центре внимания научного сообщества, подчёркивая необходимость тесного сотрудничества лексикографов и терминологов [3] [4]. Эти положения напрямую коррелируют с нашей задачей – формированием лексикографической компетенции учителя-словесника: умение системно работать с терминологическими и толковыми словарями, что даёт педагогу инструменты для точного толкования культурно нагруженных единиц, а также для разработки собственных учебных материалов, усиливающих межкультурный диалог на уроках русского языка и литературы. Следовательно, междисциплинарный подход превращается в методологическую основу, объединяющую лексикографическую подготовку учителя-словесника с анализом художественных текстов, что способствует более глубокому осмыслению языка как культурного феномена и повышает качество преподавания.

Для более глубокого осмысления этой проблемы, следует обратить внимание на ключевые термины, такие как «*лексикография*» и «*компетенция*». «*Лексикография* – это раздел языкознания, занимающийся практикой и теорией составления словарей» [5]. Согласно словарю социолингвистических терминов в соавторстве таких известных казахстанских учёных как Э. Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова и др., понятие «*компетенция* – это совокупность полученных знаний, умений и навыков, сформированных в процессе обучения языку с целью адекватного употребления единиц языка в речи» [6, 107]. Таким образом, мы предлагаем рассмотреть *лексикографическую педагогическую компетенцию* как один из ключевых источников формирования гуманитарных знаний, основанную на понимании терминологии лексикографии. Под лексикографической компетенцией мы понимаем способность эффективно работать с лексическим материалом, включая: умение находить и использовать значения слов в различных словарях; понимание многозначности, синонимических и антонимических связей; способность интерпретировать культурно-нагруженные термины и выражения; знание различных типов словарей и справочной литературы и умение использовать их на практике. Формирование лексикографической компетенции важно для учителя, поскольку оно способствует улучшению преподавания лексического материала и обогащает культурный контекст изучаемого языка. Теоретические основы лексикографической компетенции включают: знание типов словарей и их особенностей; умение находить эквиваленты слов в различных языках; навыки владения многозначными словами и фразеологизмами; способность учитывать культурные и исторические аспекты при рассмотрении значения слов. Недостаточный уровень лексикографической компетенции ограничивает возможность полноценного использования словарей, а также препятствует получению интеллектуального удовлетворения от их изучения как уникального хранилища коллективного опыта предыдущих поколений. В контексте формирования профессиональной компетентности будущего преподавателя филологических дисциплин данная компетенция включает способность эффективно использовать словари для решения профессиональных задач, а также навыки организации работы учащихся с различными типами словарей, включая энциклопедические и лингвистические [7, 35-37].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Формирование лексикографической компетенции в данном контексте предполагает целенаправленную деятельность в трех ключевых направлениях: 1) сбор и систематизация языкового материала из письменных и устных источников, фиксирующих актуальное функционирование языковых единиц; 2) анализ словарных данных о языке и его единицах; 3) разработка лексикографического описания языковых единиц [8]. Овладение навыками составления словарных материалов является особенно значимым для учителей-словесников, которые параллельно преподают две дисциплины: русский язык и литературу, поскольку обеспеченность учебного процесса соответствующими ресурсами в казахстанских образовательных учреждениях остается на низком уровне. Данный аспект лексикографической компетенции можно рассматривать как профессионально-ориентированный, однако он не предполагает подготовки специалистов-лексикографов, а ориентирован на школьных учителей, разрабатывающих рабочие версии словарных пособий для решения конкретных учебных задач. В связи с этим целесообразно выделить составительский компонент лексикографической компетенции учителя-словесника. При определении структуры данного компонента нами были сформулированы его основные характеристики в виде квалификационных требований к результатам освоения материала. Казахстанский учитель-словесник, обладающий компетенциями в сфере составления учебных словарей, должен: владеть типологией лингвистических словарей и спецификой организации словарных статей различных типов, в том числе ориентированных на полиэтническую аудиторию; разбираться в принципах разработки лексикографических параметров; уметь отбирать, систематизировать и структурировать языковой материал для учебного словаря, включая лексические единицы, предназначенные для полиэтнической аудитории; осуществлять семантическое, грамматическое и культурологическое описание языковых единиц; владеть приемами семантизации языковых единиц и методами их лингвокультурологического комментирования. Таким образом, составительский компонент лексикографической компетенции является неотъемлемым элементом подготовки учителя-словесника, обеспечивая его способность к разработке учебных словарей, адаптированных к потребностям обучающихся и специфике образовательного процесса.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Разработанная нами концепция формирования составительского компонента лексикографической компетенции основывается на работе с художественным текстом, а именно на материале творчества Ч. Айтматова и О. Сулейменова, рассматриваемом как культурно-исторический источник, что имеет особую значимость для профессиональной компетенции учителя-словесника. Формирование данной компетенции, включая ее составительский компонент, может осуществляться в процессе освоения дисциплин лингвистического цикла, таких как современный русский язык, лингвистический анализ текста, а также в рамках элективных курсов. Дополнительно развитие данной компетенции возможно через участие обучающихся в научно-исследовательской деятельности, проводимой в кружках и исследовательских группах.

При этом данная модель может быть адаптирована и для обучения студентов в технических вузах, где формирование лексикографической компетенции, в том числе её составительского компонента, необходимо рассматривать как средство развития языковой, лингвокультурной и терминологической грамотности у студентов технических направлений. Реализация этой задачи возможна в рамках изучения общеобразовательных дисциплин, таких как «Русский язык» (практический курс, разноуровневое обучение), «Профессиональный русский язык», а также в элективных курсах, специально направленных на развитие языковой рефлексии и навыков работы со словарными источниками. Кроме того, важную роль в развитии указанной компетенции играет вовлечение студентов в научно-

исследовательскую деятельность, осуществляемую в формате кружков, проектных семинаров и исследовательских групп, особенно на стыке лингвистики и языка специальности.

В казахстанских школах произведения Ч. Айтматова и О. Сулейменова изучаются в рамках предмета «Русская литература» в 8 классе. Согласно календарно-тематическому планированию для школ с русским языком обучения, в 8 классе предусмотрено изучение таких произведений как: повесть «Первый учитель», рассказ «Красное яблоко» Ч. Айтматова, и стихотворение «Последнее слово акына Смета» О. Сулейменова. Образовательная система в Казахстане претерпевает постоянные изменения, тем самым обновляя содержание типовой учебной программы. Прежде в школе с государственным языком обучения русский язык и русская литература преподавались как отдельные предметы, входящие в предметную область «филология», однако в предлагаемой обновленной программе два предмета объединены в один под названием «Русский язык и литература». По этому предмету предусмотрены изучение таких произведений как стихотворения «Земля, поклонись человеку!» и «Волчата» О. Сулейменова и повесть «Плаха» Ч. Айтматова [9]. Творчество Ч. Айтматова и О. Сулейменова позволяет раскрыть всю многослойность национальных культур и языковых традиций, что делает их произведения отличным инструментом для развития лексикографической компетенции учителя-словесника.

Ч. Айтматов в своих произведениях широко использует кыргызскую лексику, мифологию и фразеологизмы, что делает его творчество ценным источником для анализа взаимодействия языков. Например, в его произведениях «Белый пароход» и «Плаха» можно встретить множество национальных реалий, которые требуют пояснения и интерпретации с помощью словарей.

Кроме того, в повести «Первый учитель» и рассказе «Красное яблоко», изучаемых в казахстанских школах, прослеживается глубокая связь между культурными кодами и языковыми средствами. Например, символика красного яблока, а именно сорта апорт, отсылает к традиционным представлениям о плодородии и жизненной энергии, что требует внимательного анализа лексики и контекста. Учитель, работающий с текстами Ч. Айтматова, должен уметь определять и объяснять национально-специфическую лексику; показывать роль лексических заимствований в художественном тексте; использовать этимологические и толковые словари для анализа значений слов. Литературное наследие Ч. Айтматова представляет собой важный ресурс для формирования лексикографической компетенции, поскольку оно сочетает национальные черты кыргызской и казахской культур с универсальными темами и образами. Творчество Ч. Айтматова включает сложные, многозначные понятия, метафоры и символы, которые требуют особой языковой проницательности и знания национального колорита для ярких текстов. Произведения Ч. Айтматова, такие как «Джамиля», «Плаха», «Белый пароход», «Прощай, Гульсары!», «Пегий пёс, бегущий краем моря», «Первый учитель», «Красное яблоко» и другие, насыщены терминами, описаниями обычаев, ритуалов и природных явлений, отражающие уникальные черты кыргызского и казахского народов. Эти тексты дают учителю возможность не только изучить специфическую лексику, но и освоить методологию её объяснения и интерпретации. Мы считаем, что учителю-словеснику необходимо формировать лексикографическую компетенцию посредством разработки фрагментов учебных словарей, репрезентирующих этнокультурно-маркированные элементы художественного текста, рекомендованных для изучения в соответствии с календарно-тематическим планированием для общеобразовательных школ Казахстана.

Произведения Ч. Айтматова насыщены словами, обозначающими необходимость реалий кыргызского быта, традиций, кочевого образа жизни. Учитель должен уметь анализировать такие слова с точки зрения их исторического и социального значения, объясняя ученикам, как они связаны с бытом и культурой кыргызского народа. Учителю рекомендуется использовать разные типы словарей – толковые, фразеологические,

этимологические, культурологические, которые помогают расширить представление о лексике Ч. Айтматова. Разнотипные лингвистические словари служат не только справочными источниками, но и важными инструментами в исследовании художественного текста. Толковые словари способствуют выявлению семантической глубины многозначных слов, используемых Ч. Айтматовым, позволяя интерпретировать авторский замысел в контексте историко-культурной эпохи. Фразеологические словари открывают доступ к устойчивым выражениям и метафорическим структурам, отражающим национально-культурную специфику, что особенно важно при анализе образной системы произведения. Культурологические словари дают возможность расшифровать культурные коды, связанные с этнографией, мифологией, религиозными представлениями и образом жизни кыргызского народа, тем самым способствуя более глубокому пониманию художественного мира Ч. Айтматова и его интерпретации в межкультурной коммуникации. Таким образом, словари становятся не просто источниками информации, а средствами анализа, реконструкции и интерпретации смыслов, заложенных в тексте.

В повести «Первый учитель» мы выделили этнографические термины, такие как «*аил*», «*Куркуреу*», «*сарай*», «*мираб*», «*агай*», «*арык*», «*бедняки-джатакчи*», «*мулла*», «*аксакал*», «*деханский труд*», «*байская конюшня*», «*табуны*», «*джигит*», «*курай*», «*кизьяк*», «*беешмет*», «*Аулизата*», «*кошмы*», «*камча*», «*юрта*», «*аркан*», «*Токол*», «*наганы*», которые напрямую отражают культурные традиции и социальные роли в кыргызском обществе, которые требуют разъяснений для обучающихся в классах с полиэтническим составом. В рассказе «Красное яблоко» мы выделили только этнографический термин «*аил*», так как сюжет разворачивается в городских условиях, без частого использования слов, отражающих культурные реалии кыргызского народа.

Сравнение определений из советских энциклопедических и современных толковых словарей позволяет выявить не только различия в объемах дефиниций, но и сдвиги в семантических акцентах, отражающих изменения социокультурного контекста. Обратимся к Большой Советской Энциклопедии (БСЭ) где слово «*аил*» представлено в трех аспектах: этнографическом, социокультурном и административном: 1) у кыргызов и алтайцев в прошлом посёлок кочевого или полукочевого типа, обычно состоявший из родственников различных степеней. У алтайцев А. называлось и отдельное жилище (юрта или шалаш) с усадьбой; 2) У монгольских народов кочевая семейная группа; 3) В Кыргызской ССР сельская административно-территориальная единица. В соответствии с этим сельские Советы Кыргызской ССР именуются: «*аилные и сельские Советы депутатов трудящихся*» [10]. В то же время в Большом толковом словаре русского языка под редакцией С. Кузнецова (БТС) слово «*аил*» уже представлено в одном социокультурном аспекте с детализированной дефиницией. У кыргызов и алтайцев: посёлок кочевого типа, состоящий из одной или нескольких юрт, населённых родственниками; юрта с прилегающим к ней участком [11, 31]. Здесь же, в БСЭ, находим определение слова «*арык*»: арык (тюрк.), местное название канала оросительной сети в Средней Азии, Казахстане, Закавказье [10]. В БТС дана похожая дефиниция, но с добавлением других регионов: (тюрк. *агук* – ров, канал, канава). В Средней Азии, Казахстане, Закавказье, и в некоторых других странах: оросительный канал [11, 48]. В этих же энциклопедических толковых словарях смотрим определение слова «*мулла*»: в БСЭ мулла (от араб. *маула* – господин, владыка), служитель религиозного культа у мусульман; обычно избирается верующими из своей среды [10]. В БТС определение сводится к актуальному значению путём уточнения отношения к науке: мулла (от араб. *maula* – господин, владыка). У мусульман: служитель религиозного культа, знаток религиозных наук, что лишает лексику её социальной окраски и исторической глубины [11, 563]. Исходя из этого, следует отметить, что советские энциклопедические источники демонстрируют стремление к широкой интерпретации, включая историко-культурный, социальный и этнографический контекст, в то время как современные толковые словари ориентированы преимущественно на актуальное языковое употребление, что сужает культурологическую нагрузку терминов.

Стихотворение О. Сулейменова «Последнее слово акына Смета» также содержит понятия, которые раскрывают культурные коды, связанные с образом жизни казахского народа, такие как «акын», «аркан», «юрта», «ата», «жаулык». К примеру, наличие вокативов-тюркизмов (казахизмов) в произведениях, написанных на русском языке обусловлено спецификой казахского речевого этикета. В толковом словаре Даля мы встречаем следующее определение слову-обращению «ата»: ата, атай, м. татарск. отец; в пограничных с Азией губ. употреб. почетно, говоря со стариком татарин, наше: дядя, дедушка [12]. М. Копыленко и З. Ахметжанова в своей книге «Казахское слово в русском художественном тексте» отмечают, что употребления наименований одежды встречается довольно часто в русских текстах, к примеру «жаулык» – головной убор замужней женщины-казашки; белый жаулык (платок) с узорами по краям, с кистями [13].

Во многих произведениях Ч. Айтматова также присутствует множество этнографических терминов, таких как «аксакал», «кичи-апа», «джене», «кичине бала», «кайни», «устака» «юрта», «той», «аил» которые требуют пояснений, связанных с культурными традициями и социальными ролями в киргизском обществе [14, 78-80]. Для учителя важно уметь найти и передать учащимся значение и культурную нагрузку этих слов. Анализ этих терминов через словари, включая толковые и этнографические, позволяет учителю развить способность работать с культурно-нагруженной лексикой. В произведениях Ч. Айтматова встречаются образы и названия животных, такие как «архар», «беркут», «тулпар» «кобылка», «бугу эне» (рогатая мать-олениха), «Акбар», «Ташчайнар» имеющие символическое значение [14, 91] [15, 9]. Учитель, изучая эти термины, может объяснять ученикам, как именно автор использует их в качестве метафор для передачи мыслей и культурных традиций. Например, *архар* (горный баран) часто символизирует силу и независимость, в то время как *кобылка* в кыргызской культуре ассоциируется с понятием выносливости, а *бугу эне* является прародительницей, которая, согласно известной легенде, спасла племя кыргызов от вымирания. В текстах Ч. Айтматова, особенно в исторических отступлениях и диалогах, часто встречаются такие термины, как «манасчи» (сказитель эпоса «Манас»), «бай» (богач), «хан» (правитель), «ак-кеме» (белый пароход), «джайлоо» (летнее пастбище), «курманбекчи» (жертвенный пир), «тандыр» (печь с круглым отверстием), которые не всегда имеют прямой аналог в других культурах [14, 87].

ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённое исследование подтвердило, что формирование лексикографической компетенции возможно и эффективно при работе с художественным текстом, рассматриваемым как культурно-исторический источник. Такой подход был апробирован на материале творчества Ч. Айтматова и О. Сулейменова, что позволило выявить высокую методическую ценность их произведений для профессиональной подготовки учителя-словесника. В отличие от существующих методик, ориентированных преимущественно на филологические специальности, предложенная модель может быть адаптирована для студентов технических вузов, что расширяет её применение и позволяет рассматривать лексикографическую компетенцию как средство формирования языковой, лингвокультурной и терминологической грамотности в междисциплинарной среде. Сопоставление полученных результатов с данными предыдущих исследований показывает, что методика интеграции художественного текста в обучение языку и лексикографии имеет глубокие традиции в отечественной и зарубежной педагогике. Однако в большинстве работ акцент делается на развитие коммуникативной компетенции, тогда как в нашем исследовании в фокусе находится именно составительский компонент лексикографической компетенции – умение выявлять, классифицировать и интерпретировать этнокультурно маркированную лексику с опорой на словарные статьи. Это принципиально отличает предложенную концепцию от подходов, основанных на пассивном усвоении словарных значений.

Анализ произведений Ч. Айтматова и О. Сулейменова подтвердил высокую насыщенность их текстов этнографической лексикой и культурными реалиями, что согласуется с выводами М. М. Копыленко и З. К. Ахметжановой о значимости казахизмов и тюркизмов в русскоязычной художественной литературе Казахстана [13]. При этом наше исследование показало, что эти языковые элементы обладают не только лексическим, но и концептуальным потенциалом: они отражают социальные роли, мировоззрение и историческую память народа. К примеру, сравнительный анализ дефиниций слов «аил», «арык», «мулла» в советских энциклопедических и современных толковых словарях выявил смещение семантических акцентов от широкого историко-культурного охвата к актуализированному современному значению. Подобные наблюдения подтверждают тезис Е. И. Шейгал о том, что изменение социокультурного контекста влечёт за собой трансформацию лексикографического описания терминов. Отдельное внимание заслуживает педагогическая значимость выявленных этнокультурных элементов. Наши результаты согласуются с концепцией Е. О. Беликовой о роли культурно-нагруженной лексики в формировании межкультурной компетенции, которая дана в статье «Роль информационно-коммуникационных технологий в формировании межкультурной компетенции студентов». Однако, в отличие от Е. О. Беликовой, мы предлагаем использовать эти элементы не только как объект интерпретации, но и как основу для составления учебных словарных фрагментов, что стимулирует у обучающихся навыки самостоятельного лексикографического описания. Таким образом, полученные результаты позволяют сделать несколько выводов. Во-первых, интеграция анализа этнокультурной лексики в процесс обучения лексикографии является эффективным инструментом формирования профессиональной компетенции учителя-словесника. Во-вторых, применение сравнительного словарного анализа (советских и современных источников) даёт возможность показать учащимся динамику изменения значений и культурной нагрузки терминов, что усиливает их лингвокультурологическую подготовку. В-третьих, адаптация модели для студентов технических вузов открывает перспективу расширения сферы применения методики и формирования у будущих специалистов комплексной языковой грамотности. Полученные нами результаты способствуют дальнейшему теоретическому и практическому обсуждению вышеуказанной проблематики. Это, в свою очередь, позволяет более глубоко осмыслить необходимость формирования лексикографической компетенции учителя-словесника как ключевого компонента его профессиональной подготовки. Установленная взаимосвязь между уровнем лексикографической компетенции и способностью педагога к эффективной интерпретации, адаптации и объяснению терминологически насыщенных текстов свидетельствует о том, что развитие данного компонента становится неотъемлемым условием современного филологического образования. Учитель, обладающий лексикографической компетенцией, способен не только объяснять значения сложных терминов, встречающихся в учебных текстах, но и целенаправленно формировать у учащихся культурную и языковую компетенцию. Это особенно важно при изучении тем, связанных с культурным наследием народов, этнографическими особенностями и вопросами межкультурной коммуникации, где языковая форма тесно переплетена с содержательными и символическими аспектами. На практике такая компетенция проявляется в анализе культурно-нагруженной лексики на уроках литературы с пояснением значений слов и выражений в их контексте, а также в организации проектной деятельности – например, в создании тематических словарей, где учащиеся составляют лексико-терминологический глоссарий на основе произведений Ч. Айтматова и О. Сулейменова. Дополнительно обсуждение культурных символов и их роли в художественном тексте способствует развитию у школьников критического мышления, способности к интерпретации и осмыслению социокультурной специфики литературных произведений.

Сравнение с предыдущими научными работами подтверждает, что предложенная модель сочетает в себе идеи, ранее разрабатывавшиеся в области методики преподавания русского языка и литературы, и новые методологические акценты, связанные с активным

формированием лексикографической компетенции на материале этнокультурно насыщенных художественных текстов. Это обеспечивает не только академическую, но и практическую значимость исследования, а также определяет направления для дальнейших исследований – в частности, создание авторских словарей для образовательных целей и разработка цифровых приложений, интегрирующих функции анализа художественного текста и словарного описания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование подтвердило выдвинутое утверждение о том, что формирование лексикографической компетенции возможно и целесообразно на основе работы с художественным текстом, рассматриваемым как культурно-исторический источник. Использование произведений Ч. Айтматова и О. Сулейменова в качестве учебного материала позволяет интегрировать лингвистический анализ с этнокультурным содержанием, что обогащает процесс профессиональной подготовки будущих учителей-словесников. Анализ этнографической лексики и сравнительное изучение её словарных дефиниций в советских энциклопедических и современных толковых словарях выявили значимые семантические сдвиги, обусловленные изменением социокультурного контекста. Это подтверждает актуальность и значимость предлагаемого подхода, так как он формирует у обучающихся навыки не только поиска и интерпретации лексического значения, но и понимания культурной динамики языка. Полученные результаты вносят вклад в развитие методики преподавания русского языка в многоязычной и поликультурной образовательной среде Казахстана, расширяя понимание того, как художественный текст может использоваться для формирования лексикографической и лингвокультурной компетенции. В отличие от традиционных методик, акцентированных на пассивное усвоение словарных данных, предложенная модель предполагает активное участие обучающихся в процессе составления учебных словарных фрагментов, что стимулирует развитие языковой рефлексии и исследовательских навыков. В научно-академическом плане данная работа дополняет существующие исследования в области социолингвистики, лексикографии и методики преподавания языка, демонстрируя, что анализ культурно-нагруженной лексики в сочетании с лексикографическим описанием может служить эффективным инструментом межкультурного образования. Формирование лексикографической компетенции учителя-словесника на материале творчества Ч. Айтматова и О. Сулейменова является важной составляющей подготовки педагога, требует системной работы с текстами, включающими национальную специфику, работающего с языковым и культурным наследием народов Центральной Азии. Изучение культурно-нагруженной лексики, отражающей мировоззрение и ценности кыргызского и казахского народов, позволяет учителю расширить свои знания и навыки, что, в свою очередь, повышает качество образовательного процесса. Творчество Ч. Айтматова и О. Сулейменова предоставляет обширный материал для развития лексикографической компетенции, способствуя более глубокому пониманию языка, культуры и истории. Художественные произведения Ч. Айтматова и О. Сулейменова – это уникальный ресурс, благодаря которому учитель может не только обогатить свой словарный запас, но и развить умение интерпретировать и объяснять культурные коды, что крайне важно для формирования межкультурной компетенции у подрастающего поколения. Использование их произведений в образовательном процессе позволяет не только расширить словарный запас, но и научиться анализировать язык в его культурно-историческом контексте.

Перспективы дальнейшей работы видятся в разработке авторских учебных словарей, ориентированных на этнокультурно маркированную лексику художественных текстов, а также в создании цифровых образовательных ресурсов, которые будут интегрировать функции анализа текста и составления словарных статей. Кроме того, планируется апробация предложенной модели в условиях обучения студентов технических

специальностей с целью формирования у них комплексной языковой и терминологической грамотности. Таким образом, полученные в ходе исследования данные подтверждают истинность выдвинутой гипотезы и способствуют расширению научного знания в области лексикографической подготовки. Они демонстрируют возможность интеграции данной подготовки в современный образовательный процесс с учётом межкультурного и междисциплинарного подходов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Nielsen S. LSP lexicography and typology of specialized dictionaries // In: Humbley J., Budin G., Laurén C. (eds.). *Languages for Special Purposes: An International Handbook*. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2018. – P. 71-95. – <https://doi.org/10.1515/9783110228014-004>
- 2 Salgado A. *Terminological Methods in Lexicography: Conceptualising, Organising and Encoding Terms in General Language Dictionaries: doctoral dissertation*. – Lisbon: NOVA University Lisbon, 2021.
- 3 Costa R., Roche C., Salgado A. *Lex Model – Core Terminology for Lexicography* \ – 2022. – URL: <https://hal.science/hal-03730918> (дата обращения: 28.06.2025).
- 4 Grimm N. *Documentary approaches to lexicography* // In: Ekpenyong M. E., Udoh I. I. (eds.). *Current Issues in Descriptive Linguistics and Digital Humanities*. – Singapore: Springer, 2022. – https://doi.org/10.1007/978-981-19-2932-8_37 (дата обращения: 30.06.2025).
- 5 Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
- 6 Словарь социолингвистических терминов. – 2-е изд., доп. и перераб. / Э. Д. Сулейменова, Н. Ж. Шаймерденова, Ж. С. Смагулова, Д. Х. Аканова; отв. ред .Э. Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.
- 7 Канакина Г. И. Компетентностная модель подготовки учителя русского языка // *Известия Пензенского государственного университета им. В. Г. Белинского. Сер. «Гуманитарные науки»*. – 2009. – № 11. – С. 35–37.
- 8 Дидиченко О. В. Роль и место лексикографических навыков в общей и специальной профессиональной подготовке лингвиста-преподавателя // *Преподаватель высшей школы в XXI веке: матер. 8-й междунаро. науч.-практ. интернет-конф. Ростов-на-Дону: Рост. гос. ун-т путей сообщения, 2010. – Ч. 1. – С. 142–146.*
- 9 Жанпейс У. А., Озекбаева Н. А., Даркембаева Р. Д., Атембаева Г. А. *Русский язык и литература: учебник для 8 кл. общеобразоват. шк. с нерусским языком обучения: в 2 ч.* – Алматы: Атамұра, 2018. – 192 с.
- 10 Большая советская энциклопедия: в 30 т. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1969–1986.
- 11 Большой толковый словарь русского языка/ сост., гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
- 12 Даль В. И. Толковый словарь русского языка: современное написание / сост. Ю. М. Медведев. – М.: АСТ, 2025. – 768 с. – (Новые современные словари).
- 13 Копыленко М. М., Ахметжанова З. К., Жолтаева Т. У. *Казахское слово в русском художественном тексте*. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 168 с.
- 14 Айтматов Ч. Т. *Собрание произведений: в 3 т. Т. 1.* – Алматы, 2008. – 512 с.
- 15 Айтматов Ч. *Плаха: роман*. – Алматы: Атамұра, 2004. – 296 с.

Материал поступил в редакцию журнала 26.08.2025

Тіл мен әдебиет мұғалімінің лексикографиялық құзыретін қалыптастыру (Ш. Айтматов және О. Сүлейменов шығармашылығының материалында)

С.Ж. Баяндина¹, А.С. Нурахынова², Н.Д. Сувандии³

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан

³Тува мемлекеттік университеті, Кызыл, 667000, Тыва Республикасы, Ресей Федерациясы

Мақала Ш. Айтматов пен О.Сүлейменовтың шығармаларын зерделеу және талдау негізінде қазақстандық мектеп пен жоғары оқу орнында орыс тілі мен әдебиеті мұғалімінің лексикографиялық құзыретін қалыптастыру мәселесіне арналған. Жаһандану және мәдениетаралық интеграция жағдайында орыс тілі мен әдебиетін оқыту сапасын арттырудың негізгі факторы ретінде тіл мұғалімінің лексикографиялық құзыретін қалыптастыру ерекше маңызға ие болады. Лексикографиялық құзыреттің құрылымы қаралады, сондай-ақ мәдениеттанушылық таңбаланған көркем мәтін элементтерін лексикографиялау процесінде оны қалыптастыру мүмкіндіктері көрсетіледі. Ұсынылған тұжырымдаманы енгізу орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінде сабақтық сөздік материалдар мен оқу сөздіктерін әзірлеу үшін қажетті құзыреттерді қалыптастыруға ықпал етеді, бұл олардың кәсіби қызметінің маңызды аспектісі болып табылады. Зерттеу Ш.Айтматов пен О.Сүлейменов туындыларының материалында осы құзыреттілікті дамытудың әдістемелік тәсілдерін анықтауға және негіздеуге бағытталған. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы педагогтардың лексикографиялық даярлығына байланысты ұғымдық аппаратты жүйелеу және нақтылау, сондай-ақ кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру процесіне көркем мәтіндерді ықпалдастыру мүмкіндіктерін анықтау болып табылады. Зерттеу әдіснамасы салыстырмалы-талдамалық, лингвокультурологиялық және контекстуалдық әдістерді, сондай-ақ контент-талдау және педагогикалық модельдеу элементтерін қамтиды. Алынған нәтижелер сөздік қорын кеңейтуге, терминологиялық сауаттылықты дамытуға және екі тілді және түсіндірме сөздіктермен жұмыс істеуді қалыптастыруға ықпал ететін көркем туындылардың лексикалық материалымен жұмыстың тиімді тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу қорытындылары Ш.Айтматов пен О.Сүлейменовтың мәтіндерін мақсатты пайдалану лексикографиялық құзыреттілікті дамытуға ғана емес, болашақ педагогтардың мәдениетаралық коммуникация дағдыларын қалыптастыруға да ықпал ететінін растайды. Жұмыстың үлесі қазақстандық білім беру кеңістігінің мәдени-тарихи контекст пен әлеуметтік-лингвистикалық ерекшеліктерін ескере отырып, тіл мұғалімінің лексикографиялық құзыреттілігін қалыптастыру моделін әзірлеуден тұрады. Практикалық маңыздылығы ұсынылған үлгіні орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау бағдарламаларына енгізу, сондай-ақ әзірленген әдістемелік ұсынымдарды оқу және сабақтан тыс қызметінде пайдалану мүмкіндігінен тұрады.

Кілт сөздер: лексикографиялық құзырет, оқу сөздігі, сөздік мақала, лингвокультурологиялық түсініктеме, Ш. Айтматов, О. Сүлейменов, мәдениет, мәтін

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Nielsen S. LSP lexicography and typology of specialized dictionaries // In: Humbley J., Budin G., Laurén C. (eds.). Languages for Special Purposes: An International Handbook. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2018. – P. 71-95. – <https://doi.org/10.1515/9783110228014-004>
- 2 Salgado A. Terminological Methods in Lexicography: Conceptualising, Organising and Encoding Terms in General Language Dictionaries: doctoral dissertation. – Lisbon: NOVA University Lisbon, 2021.
- 3 Costa R., Roche C., Salgado A. Lex Model – Core Terminology for Lexicography \ – 2022. – URL: <https://hal.science/hal-03730918> (қаралған күні: 28.06.2025).
- 4 Grimm N. Documentary approaches to lexicography // In: Ekpenyong M. E., Udoh I. I. (eds.). Current Issues in Descriptive Linguistics and Digital Humanities. – Singapore: Springer, 2022. – https://doi.org/10.1007/978-981-19-2932-8_37 (қаралған күні: 30.06.2025).
- 5 Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік/В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 б.

- 6 Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Э.Д. Сүлейменова, Н.Ж. Шәймерденова, Ж.С. Смағұлова, Д.Х. Ақанова; Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 б.
- 7 Канакина Г.И. Орыс тілі мұғалімін даярлаудың құзыреттілік моделі //В. Г. Белинский атындағы Пенза мемлекеттік университетінің жаңалықтары. «Гуманитарлық ғылымдар» сериясы. – 2009. – № 11. – Б. 35-37.
- 8 Дидиченко О.В. Лингвист-оқытушының жалпы және арнайы кәсіби даярлығындағы лексикографиялық дағдылардың рөлі мен орны//XXI ғасырдағы жоғары мектеп оқытушысы: матер. – Ростов-на-Дону: Рост. мемлекеттік қатынас жолдары университеті, 2010. – 1 бөлім. – 142-146 б.
- 9 Жанпейс Ө.А., Өзекбаева Н.А., Даркембаева Р.Д., Атембаева Г.А. Орыс тілі мен әдебиеті: 8 сыныпқа арналған оқулық, жалпы білім беру орыс емес тілінде оқыту: 2 бөлімде – Алматы: Атамұра, 2018. – 192 б.
- 10 Үлкен кеңестік энциклопедия: 30 т – 3-ші басылым. – М.: Сов. энциклопедия, 1969-1986.
- 11 Орыс тілінің үлкен түсіндірме сөздігі/С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 б.
- 12 Даль В. И. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі: заманауи жазу/құрастырушы Ю. М. Медведев. – М.: АСТ, 2025. – 768 б. – (Жаңа заманауи сөздіктер).
- 13 Копыленко М.М., Ахметжанова З.К., Жолтаева Т.У. Орыс көркем мәтініндегі қазақ сөзі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 168 б.
- 14 Айтматов Ш.Т. Туындылар жинағы: 3 Т. 1. – Алматы, 2008. – 512 б.
- 15 Айтматов Ш. Плаха: роман. – Алматы: Атамұра, 2004. – 296 б.

Материал 26.08.2025 баспаға түсті

Formation of lexicographic competence of a language and literature teacher (based on the work of Ch. Aitmatov and O. Suleimenov)

S. Bayandina¹, A. Nurakhynova², N. Suvandii³

¹Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan

³Tuva State University, Kyzyl, 667000, Republic of Tyva, Russian Federation

This article addresses the formation of lexicographic competence in Kazakhstani literature teachers – specifically, teachers of Russian language and literature at schools and universities – through the study and analysis of works by Ch. Aitmatov and O. Suleimenov. In the context of globalization and intercultural integration, developing lexicographic competence is a key factor in improving the quality of teaching Russian language and literature.

The study examines the structure of lexicographic competence and demonstrates how it can be formed through the lexicographic analysis of culturally marked artistic texts. Implementing this concept supports the development of teachers' competencies in creating long-term vocabulary resources and educational dictionaries, an essential aspect of their professional activities.

The research aims to identify and substantiate methodological approaches to developing lexicographic competence based on the linguistic and cultural potential of the works of Ch. Aitmatov and O. Suleimenov. Its scientific significance lies in systematizing and clarifying the conceptual framework for lexicographic teacher training and exploring how artistic texts can be integrated into professional competency development.

The methodology includes comparative-analytical, linguoculturological, and contextual approaches, alongside content analysis and pedagogical modeling. The findings reveal effective methods for working with lexical material from literary works, promoting vocabulary expansion, terminological literacy, and proficiency with bilingual and explanatory dictionaries. Using texts by Ch. Aitmatov and O. Suleimenov contributes not only to the development of lexicographic competence but also to enhancing intercultural communication skills among future teachers.

The study proposes a model for developing the lexicographic competence of teacher-literary scholars, considering the cultural, historical, and sociolinguistic context of the Kazakhstani educational space. Its practical significance lies in the potential integration of this model into teacher training programs and the application of the methodological recommendations in educational and extracurricular activities.

Key words: lexicographic competence, training dictionary, dictionary entry, linguoculturological commentary, CH. Aitmatov, O. Suleimenov, culture, text.

REFERENCES

- 1 Nielsen S. LSP lexicography and typology of specialized dictionaries // In: Humbley J., Budin G., Laurén C. (eds.). Languages for Special Purposes: An International Handbook. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 71-95 (2018). Available at: <https://doi.org/10.1515/9783110228014-004>
- 2 Salgado A. Terminological Methods in Lexicography: Conceptualising, Organising and Encoding Terms in General Language Dictionaries: doctoral dissertation. Lisbon: NOVA University Lisbon, 2021.
- 3 Costa R., Roche C., Salgado A. Lex Model – Core Terminology for Lexicography (2022). Available at: <https://hal.science/hal-03730918> (accessed 28.06.2025).
- 4 Grimm N. Documentary approaches to lexicography // In: Ekpenyong M. E., Udoh I. I. (eds.). Current Issues in Descriptive Linguistics and Digital Humanities. Singapore: Springer, (2022). Available at: https://doi.org/10.1007/978-981-19-2932-8_37 (accessed 30.06.2025).
- 5 Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' / [Linguistic encyclopedic dictionary]. gl. red. V. N. YArceva. (Moscow, 1990) 683 p.
- 6 Slovar' sociolingvisticheskikh terminov. [Dictionary of sociolinguistic terms]. 2-e izd., dop. i pererab. / E. D. Sulejmenova, N. ZH. SHajmerdenova, ZH. S. Smagulova, D. H. Akanova; otv. red. E. D. Sulejmenova. (Almaty, 2007) 330 p.
- 7 Kanakina G. I. Kompetentnostnaya model' podgotovki uchitelya russkogo yazyka [Competence model of training a teacher of the Russian language]. [Izvestiya Penzenskogo gosudarstvennogo universiteta im. V. G. Belinskogo. Ser. «Gumanitarnye nauki»] 11, 35-37 (2009) [in Russian]
- 8 Didichenko O. V. Rol' i mesto leksikograficheskikh navykov v obshchej i special'noj professional'noj podgotovke lingvista-prepodavatelya [The role and place of lexicographic skills in the general and special professional training of a linguist-teacher]. [Prepodavatel' vysshej shkoly v XXI veke: mater. 8-j mezhdunarod. nauch.-prakt. internet-konf] 1, 142-146 (2010). [in Russian]
- 9 Zhanpejs U. A., Ozekbaeva N. A., Darkembaeva R. D., Atembaeva G. A. Russkij yazyk i literatura: uchebnik dlya 8 kl. obshcheobrazovat. shk. s nerusskim yazykom obucheniya: v 2 ch. [Russian language and literature: textbook for 8 cells. general. shk. with non-Russian language of instruction: at 2 parts]. (Almaty, 2018) 192 p.
- 10 Bol'shaya sovetskaya enciklopediya: [Great Soviet Encyclopedia]. v 30 t. 3-e izd. (Moscow, 1969-1986).
- 11 Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Large explanatory dictionary of the Russian language] sost., gl. red. S. A. Kuznecov. (SPb, 2000) 1536 p.
- 12 Dal' V. I. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka: sovremennoe napisanie [Explanatory dictionary of the Russian language: modern spelling]. sost. YU. M. Medvedev. (Moscow, 2025) 768 p.
- 13 Kopylenko M. M., Ahmetzhanova Z. K., ZHoltaeva T. U. Kazahskoe slovo v ruskom hudozhestvennom tekste. [Kazakh word in Russian artistic text] (Alma-Ata, 1990) 168 p.
- 14 Ajtmatov CH. T. Sobranie proizvedenij [Collection of works]. v 3 t. T. 1. (Almaty, 2008) 512 p.
- 15 Ajtmatov CH. Plaha: roman. [Plaha: a novel] (Almaty, 2004) 296 p.

Received: 26.08.2025

FTAMP 14.35.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp287-302](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp287-302)

А. Дәуренқызы¹, С.З. Исабекова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

²Астана халықаралық университеті, Астана, 010000, Қазақстан

ШЕТТІЛДІК КӘСІБИ-КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ОНЛАЙН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақала аграрлық жоғары оқу орындары студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін онлайн форматта қалыптастырудың ағымдағы жағдайын қарастырады. Зерттеу жұмысы онлайн оқытудың тиімділігі және оның кәсіби контекстегі шеттілдік құзыреттілікті қалыптастыру үдерісіне әсерін анықтайды. Мақаланың мақсаты аграрлық жоғары оқу орындары студенттері үшін маңызды аспектілерге назар аудара отырып, осы тақырып бойынша бұрын жасалған зерттеулерді жүйелеу және талдау болып табылады. Мақала онлайн оқу форматы барысында шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру туралы шетелдік және отандық тенденциялар мен модельдерге шолу жасай отырып, олардың ең тиімді нұсқаларына тоқталады. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы аграрлық жоғары оқу орындарында онлайн білім беру контекстінде шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктің дамуын зерттеу қазіргі білім беру парадигмалары шеңберіндегі тиімді білім беру стратегиялары туралы теориялық түсінікті толықтырады. Зерттеу жұмысы барысында қолданылған зерттеу әдістері онлайн форматта шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға байланысты ғылыми мақалаларды, жарияланымдарды, зерттеу жұмыстарын талдауға және студенттер арасында жүргізілген сауалнамаға негізделген. Мақала аграрлық жоғары оқу орындары студенттері үшін онлайн форматта кәсіби бағытталған шетел тілін оқытудың тиімді стратегияларын одан әрі зерттеу және әзірлеудің алғышарты бола алады. Зерттеу жұмысы нәтижелерін жоғары оқу орындары оқытушылары, онлайн-курстарды әзірлеушілер және аграрлық жоғары оқу орындары әкімшілігі онлайн ортада шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға қойылатын заманауи талаптарға сәйкес оқыту үлгілері мен әдістерін бейімдеу үшін пайдалана алады.

Кілт сөздер: шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік, онлайн оқу, ауыл шаруашылығы секторы, аграрлық университет түлектері, негізгі стратегиялар, құзыреттілік моделі.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

"Коммуникативті құзыреттілік" ұғымын алғаш рет Америкалық ғалым Д.Хаймс әртүрлі коммуникативті жағдайларда қолайлы грамматикалық құралдарды таңдау мүмкіндігі ретінде енгізді. Кейінгі зерттеулерінде ол – шеттілдік-коммуникативті құзыреттіліктің лингвистикалық, социолингвистикалық, дискурсивті және стратегиялық компоненттерін атап өтті. Д. Хаймс коммуникативті құзыреттіліктің коммуникативті оқиғаны әлеуметтік-мәдени контекстінде талдау моделін ұсынады. Оның моделі коммуникацияны келесі сұрақтар негізінде, яғни: *What to say? When? Whom? How? What is the intention of the speaker?* сияқты негізгі параметрлерді көрсетеді. Бұл параметрлер жиынтығы өзінің прагматикалық, фокустық және функционалды аспектілерінде 1980 жылдардан бастап шеттілдік білім беру әдіснамасында тілді оқытуға арналған нұсқаулық ретінде қызмет етеді [1, 269-293].

ТМД мемлекеттері ғалымдары да өз тұрғысынан, студенттердің шеттілдік-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру жайлы бірқатар зерттеулер жүргізді.

Д. Бабаев, Б. Сайпидинова, А. Бабаева, Б. Алиева, З. Абдуллаева "коммуникативті құзыреттілік" ұғымының сапалық ерекшелігін сипаттай отырып, келесі қасиеттердің жиынтығы деп санайды:

- адамның әртүрлі әлеуметтік және кәсіби рөлдерді қабылдау және орындау қабілеті;
- әлеуметтік және кәсіби жағдайларға бейімделу қабілеті;
- ауызша және вербалды емес қарым-қатынас құралдарын еркін меңгере білу қабілеті;
- адамдармен белсенді қарым-қатынас процесінде "тұлғааралық кеңістікті" ұйымдастыру және басқару қабілеті;
- өзінің құндылық бағдарларын, қажеттіліктерін түсіну қабілеті, –деп атап көрсетті ғалым [2, 4].

Е. И. Байгузина: “шетілдік-коммуникативтік құзыреттілікті” адамның нақты жағдайға, нақты нысаналы тәсілге, коммуникативтік ниетке және кәсіби қызметтің міндеттеріне сәйкес шетел тіліндегі мәлімдемелерді түсінуге және қалыптастыруға дайындығы мен қабілеті”, –деп қарастырды. “Шетілдік кәсіби коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру–шетел тілі курсының оқыту процесінде студенттің жеке тұлға ретінде қалыптасуында жетекші рөл атқарады және шетел тіліндегі ақпараттық ортада тиімді қарым-қатынас жасау, кәсіби және өмірлік міндеттерді сындарлы түрде шешу қабілетінен тұрады”, – деп тұжырымдайды ғалым. Жеке тұлғаның коммуникативті құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, шетілдік кәсіби коммуникативті құзыреттіліктің өзіндік құрылымы бар, оған лингвистикалық, дискурсивті, стратегиялық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени компоненттер кіреді. Тілдік емес ЖОО жағдайында шетілдік коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру процесі қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникативтік оқыту технологияларын қолдану негізінде жұмыстың аудиториялық, дербес нысандарын қосу арқылы кеңістік-уақыт шеңберін кеңейтумен және тілдік дайындықты тереңдетумен қамтамасыз етіледі, –деп қорытындылайды [3, 38].

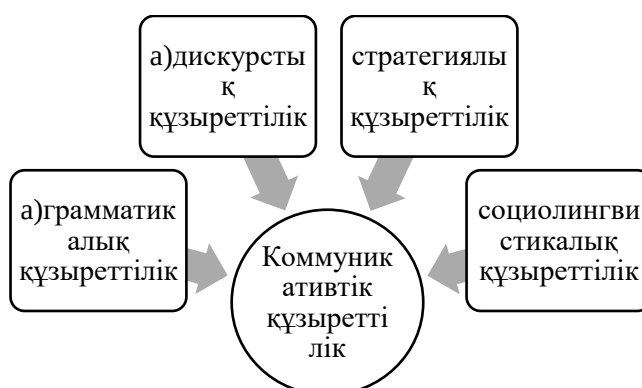
Сонымен қатар, Қазақстандық ғалымдар, соның ішінде С.С. Құнанбаева, А. Т. Чакликова, К. К. Дүйсекова, Ж.Т. Жылтырова, Т. В. Михайлова студенттердің шетілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру бойынша кешенді зерттеулер жүргізді.

"Құзыреттілік" терминіне С. С. Құнанбаеваның "Қазіргі шетілдік білім берудің теориясы мен практикасы" атты еңбегінде төмендегідей анықтама берілген:

1. Тұлғаның интеллектуалды және кәсіби дамуының акмеологиялық категориясы мен әлеуеті, оның сипаттамасы білім беру процесінде жүйелі сапалы неоплазмалар ретінде танылуы керек құзырет болып табылады.

2. “Құзыреттілік – бұл, білім берудің интегративтік сипаттамасы, яғни компетенция немесе компетенттілік, білім берудің соңғы нәтижесі болып табылатын өзекті бөлшек” [4, 92].

Кейінірек, бұл ұғымды Канадалық М.Канел мен М. Свейн шетел тілін үйрену аясында қарастырды. Олар келесі Сурет 1-де ұсынылған құзыреттіліктің төрт компонентін анықтады:

Сурет 1. Коммуникативтік құзыреттілік моделі (М.Канел мен М. Свейн бойынша)

М.Канел мен М. Свейн коммуникативті құзыреттілікті қарым-қатынас үшін қажетті білім мен дағдылардың негізгі жүйесінің синтезі ретінде түсіндіреді. Олардың пікірінше, шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктің үш түрлі негізгі қағидаттары бар: негізгі грамматикалық принциптерді білу (грамматикалық құзыреттілік), коммуникативті функцияларды орындау үшін тілді әлеуметтік контексте қалай пайдалану керектігін білу (социолингвистикалық құзыреттілік) және дискурс принциптерін ескере отырып (дискурстық құзыреттілік және стратегиялық құзыреттілік), коммуникативті функцияларды қалай біріктіру қажеттілігін білу секілді негізгі қағидаттарын қамтиды [5, 27-31].

Британдық ғалымдар Л. Бахман және А. Пальмердің ұсынған, төмендегі Сурет 2-де көрсетілген моделінде тілдік құзыреттілік негізгі екі компоненттен тұрады, олар өз кезегінде тағы да 4 компонентке бөлінеді [6, 449]:

Сурет 2. Тілдік (коммуникативтік) құзыреттілік моделі (Л. Бахман және А. Пальмер бойынша)

М. А. Серебрянникова Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында тілдік емес мамандық студенттерінің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін қарастыра отырып, студенттердің шеттілдік кәсіби қарым-қатынасқа дайындығының төмендегі Сурет 3-те көрсетілгендей моделін ұсынып, оны келесі компоненттерге негіздеген [7, 142]:

Сурет 3. Студенттердің шеттілдік кәсіби қарым-қатына жасауға дайындық моделі (М. А. Серебрянникова бойынша)

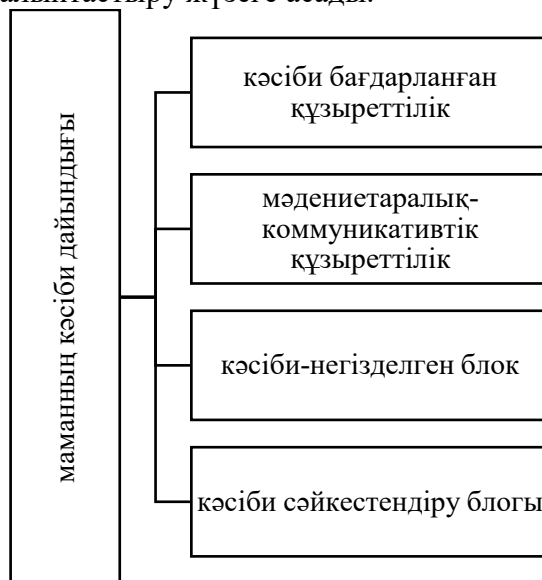
Жоғарыдағы Сурет 3-те М. А. Серебрянникова Қазақстанның жоғары оқу орындарында тілдік емес мамандықтар бойынша шеттілдік кәсіптік білім беруді ұйымдастырудың моделін ұсынған. Алайда, бұл модельде оқытудың онлайн форматы ауқымды түрде қарастырылмаған еді.

Сонымен қатар, Т. Кугильдинованың айтуынша, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті жанындағы оқу-әдістемелік бірлестік С.С. Құнанбаеваның төрағалығымен қазіргі еңбек нарығының талаптарын ескере отырып, тілдік емес жоғары оқу орындары студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың компетентті моделін әзірледі. Бұл модельдің басқа модельдерден басымдылығы – пәнге бағытталған зерттеулерге емес, кәсіби және өндірістік талаптарға негізделуінде еді [8, 9-10].

Академик С.С.Құнанбаева ұсынған шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың компетентті моделі төмендегі Сурет 4-те көрсетілгендей, келесі блоктарды қамтиды:

- Азаматтық қоғамдағы тұлғаның өзін-өзі ұстауы негізіндегі ақпаратты, коммуникацияны, әлеуметтік-құқықтық заңнамаларды пайдалана отырып, кәсіптік тапсырмаларды шешуге бағытталған “негізгі құзыреттіліктер” болып саналатын, кәсіби бағдарланған компетенциялар.
- Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттілік–кәсіби-шеттілдік және халықаралық саладағы дайындық үшін маңызды блок.

- с) Кәсіби негізделген блок–нақты кәсіби саладағы, атап айтқанда: педагогика, филология, халықаралық қатынастар, экономика және аграрлық шаруашылықта кәсіби іс жүргізу үшін қажетті қабілеттер мен даярлықтың базалық құзыреттілігі ретінде қарастырылады.
- д) Кәсіби сәйкестендіру блогы. Бұл блокта–арнайы мамандыққа арналған құзыреттіліктер қарастырылады. Яғни, белгілі бір кәсіби саладағы пәндік ерекшеліктерді негізге алады. Арнайы кәсіби саладағы негізгі және базалық құзыреттіліктерді қалыптастыру жүзеге асады.

Сурет 4. Бакалавр студентінің компетенттік моделі (С. С. Құнанбаева бойынша)

Сонымен, XX ғасырда ғалымдар шеттілдік-коммуникативтік құзыреттілікті – тілдің грамматикасы мен лексикасын білуді, сөйлемдерді дұрыс құра білуді, шетел тілін еркін түсінуді, тілдің мәдени және әлеуметтік аспектілерін талдауды және түсінуді, коммуникативтік мақсаттарға жету үшін тілдік дағдылар мен стратегияларды қолдануды қамтитын ұғым ретінде қарастырды. Кейінірек, С.С. Құнанбаева маманның кәсіби құзыреттілігін – әр-түрлі кәсіби бірлестіктерде бейімделуі, өнімді қызмет етуге керекті мәдени, және еңбек ету, салааралық білім іскерліктері мен қабілеттіктері және шеттілдік ортада шетел тілін қолдана білуін қамтамасыз ететін құзіреттіліктер жиынтығы,-деп анықтайды. Осылайша, шетелдік және отандық ғалымдардың берген анықтамаларын саралай келе, шеттілдік кәсіби коммуникативті құзыреттілік–бұл адамның әртүрлі әлеуметтік және кәсіби жағдайларда тиімді қарым-қатынас жасау үшін шетел тілін қолдану қабілеті деп түсінуге болады. Ол – шетел тілін орынды және тиімді пайдаланудың қажетті алғышарты болып табылады.

КІРІСПЕ

Кез-келген маманның кәсіби өмірінде үйлесімді дамуы үшін шетел тілін білу маңызды әлеуметтік алғышарт болып табылады. Президенттің 2023 жылғы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты саяси реформалар жөніндегі жолдауында аграрлық саланы дамытуды қолға алу қажеттігін айтқан болатын [9]. Қазақстанның аграрлық орталыққа айналуы барысында нақты серпіліс керек екендігі күмән тудырмайды. Соның ішінде, ауылшаруашылығы өнімдерін толыққанды қамтып, артылғанын сыртқа экспорттау – маңызды аспектінің бірі болып табылады. Осы орайда, Қазақстан, шетелдік әріптестермен тиімді серіктестік құруы үшін, аграрлық жоғары оқу орындары (бұдан әрі ЖОО) студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзіреттіліктерін дамыту мәселесі туындады. Алайда, іс жүзінде тілдік емес жоғары оқу орындарының студенттері шетел тілін тиімді кәсіби қарым-қатынасқа кепілдік бере алатын деңгейде әлі де меңгермегендігі аян

(осы мақаланы дайындау барысында жүргізілген сауалнамадағы ақпаратқа сүйенсек, аграрлық ЖОО студенттерінің 78%-ы, олардың шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктері қазіргі заманғы аграрлық еңбек нарығының талаптарына толықтай емес, ішінара ғана сәйкес келетінін айтқан еді).

Осы тұста, мамандандырылған аккредиттеу шеңберінде білім беру бағдарламаларының өзін-өзі бағалау жөніндегі есебіне сәйкес, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің 2025 жылға дейінгі стратегиясы–бірегей оқу бағдарламалары мен академиялық ұтқырлық негізінде оқыту деңгейін, мазмұнын, нысаны мен мерзімдерін таңдаудың кең мүмкіндіктерін ұсыну арқылы мамандар мен ғылыми-педагогикалық кадрларды озық даярлаудың халықаралық стандарттарына сәйкес келетін Қазақстандағы ең үздік жүйені құру болып табылатынын атап өткен жөн. Осы тұста университеттің стратегиялық міндеттері – әлемде жалпы қабылданған стандарттарға сәйкес жетіспейтін құзыреттерді трансферттеу және түлектерді даярлау мақсатында көптілді оқытуды дамыту және ағылшын тілінде еркін коммуникацияға мүмкіндік беретін тілдік ортаны қалыптастыру болып бекітілген еді [10, 14]. Бұндай стратегиялық міндеттер–аграрлық университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың жоғары деңгейін қамтамасыз ететін кәсіптік даярлаудың жаңа тәсілдерін іздеуді талап етеді.

Сонымен қатар, 2019-2020 жылдары аралығында адамзаттың өмір сүру салтын түбегейлі өзгерткен КОВИД пандемиясы Қазақстанның, әлемнің көптеген елдері сияқты онлайн білім беруге ауқымды және бір мезгілде көшуге дайын еместігін көрсетті [11]. Осынау жағдай, еліміздің кез-келген саласы кез-келген уақытта онлайн оқу форматына көшуге дайын болуы қажеттігін айқындап берді.

Осы орайда, аграрлық мамандық студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін онлайн оқыту жағдайында қалыптастыру мәселесі өз шешімін қажет ететін тағы да бір өзекті мәселе болып тұр. Бұл мәселенің шешімі ретінде онлайн оқыту жағдайында аграрлық бағыттағы жоғары оқу орындарында шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру бойынша әдістемелік модель ұсынылады.

Мақаланың мақсаты аграрлық жоғары оқу орындары студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы маңызды аспектілерге назар аудара отырып, осы тақырып бойынша бұрын жасалған зерттеулерді жүйелеу және студенттер арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша осынау процестің ағымдағы жай-күйін талдау және аграрлық бағыттағы жоғары оқу орындарында шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру бойынша әдістемелік модель ұсыну.

Зерттеу жұмысында онлайн форматта шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру мәселесіне байланысты ғылыми мақалаларға, жарияланымдарға, зерттеу жұмыстарына талдау жүргізілді. Сонымен қатар, мақалада Аграрлық жоғары оқу орындары студенттері арасында жүргізілген сауалнама (сандық зерттеу әдістері (quantitative methods)) нәтижелеріне математикалық статистика әдісімен өңдеу жасалды. Бұл жұмыста ұсынылған модель–аграрлық жоғары оқу орындары студенттері үшін онлайн форматта кәсіби бағытталған шетел тілін оқытудың тиімді тәсілі ретінде қарастырылып, кейінгі зерттеулердің теориялық және практикалық алғышарты бола алады. Мақалада жасалған қорытындылар–ЖОО оқытушыларына, онлайн-курстарды әзірлеушілерге және аграрлық ЖОО әкімшілігіне онлайн ортада шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға қойылатын заманауи талаптарға сәйкес оқыту үлгілері мен әдістерін дамыту процесіне нұсқаулық ретінде ұсынылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу келесі кезеңдерді қамтиды:

1) Аграрлық мамандық түлектерінің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін онлайн жағдайда қалыптастыру мәселесі бойынша Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерін теориялық талдау;

2) Аграрлық жоғары оқу орындарындағы шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті онлайн жағдайда қалыптастыру процесінің жай-күйін студенттер мен оқытушылар арасында сауалнама жүргізу;

3) Сауалнамада қабылданған жауаптарды математикалық статистика әдісімен талдау.

Зерттеудің келесі әдістері анықталды:

1. Теориялық әдістер: шеттілдік білім беру теориясы мен әдіснамасы саласындағы ғылыми, әдістемелік, оқу-әдістемелік, психо-педагогикалық әдебиеттерді сыни тұрғыдан талдау жүргізілді. Тілдік пәндер бойынша нормативтік-құқықтық актілер мен құжаттарды, қолданыстағы типтік оқу бағдарламаларын талдау, аграрлық бейіндегі студенттерді шеттілдік даярлау бойынша оқу бағдарламалары мен оқу құралдарына талдау жүргізілді.

2. Эмпирикалық әдістер: сауалнама әдісі. Сауалнама әдісі-сандық зерттеу (quantitative) әдісі ретінде таңдалды.

3. Статистикалық әдістер: математикалық статистика әдісімен алынған материалдар мен

Онлайн білім беру жағдайында студенттердің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру процесінің қазіргі жағдайын және бұл процестің сәтті іске асуына әсер ететінін факторларларды анықтау барысында Америкалық профессорлар М. Селче-Мурсия және Д. Хаймс, ТМД мемлекеттері ғалымдары Д. Бабаев, Б. Сайпидинова, А. Бабаева, Б. Алиева, З. Абдуллаева, Е. И. Байгузина, А. В. Хуторской, Қазақстандық ғалымдар С.С. Құнанбаева, А. Т. Чакликова [12, 36], К. К. Дүйсекова, Ж.Т. Жылтырова [13, 78], М. А. Серебрянникова, Т. В. Михайлова [14, 48], Канадалық М.Канел мен М. Свейн, Британдық ғалымдар Л. Бахман және А. Пальмердің зерттеулеріне талдау жасалды.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысы барысында Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Білім туралы заңы және Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі № 2 бұйрығы қарастырылды.

Зерттеу гипотезасы:

Аграрлық ЖОО студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзіреттілігін онлайн қалыптастыру олардың кәсіби даярлық деңгейіне тікелей ықпал етеді деп болжанады. Себебі онлайн білім беру ортасында:

а) Шеттілдік кәсіби-коммуникативті дағдыларды аутенттік (түпнұсқадағы) материалдарды (видеожазбалар, подкасттар және аграрлық компаниялар мен ұйымдардың веб-сайттары: FAO, USDA, Agronews) қолдана отырып қалыптастыруға мүмкіндік береді;

б) Студенттің жеке оқу траекториясын құруға жағдай жасайды;

с) Заманауи білім беру парадигмасымен ұштасатын flexible (икемді) және интерактивті әдістерді қолдануға жол ашады.

Жоғарыда ұсынылған ақпаратты ескере отыра, егер аграрлық ЖОО-ларда онлайн оқыту тиімді модельдер мен әдістер негізінде жүзеге асырылса, онда студенттердің шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзіреттілігінің қалыптасу деңгейі жоғарылайды, және бұл олардың кәсіби даярлығына оң әсерін тигізеді.

Зерттеудің екінші кезеңінде – Аграрлық жоғары оқу орындарында шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруды талдау және ұсынылған гипотезаны тексеру үшін аграрлық мамандық бойынша білім алатын 1 және 2 курс студенттері арасында онлайн, анонимді сауалнама жүргізілді. Сауалнама – аграрлық жоғары оқу орындарында шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру процесінің ағымдағы жай-күйі мен тиімділігін анықтау барысында студенттердің пікірлерін талдау, негізгі проблемалық сәттерді анықтау, сондай-ақ осы процесті онлайн-форматта іске асыру бойынша ұсыныстарды айқындау мақсатында жүргізілді. Сауалнамаға жалпы саны 100 респондент қатысты. Сауалнама онлайн түрде жүргізілгендіктен, респонденттерге сауалнама

сұрақтары ұсынылған Google Forms-қа сілтеме әлеуметтік желілер арқылы жіберілді. Сұрақтар – аграрлық мамандық студенттерінің кәсіби дағдылары мен шеттілдік білім берудің қазіргі жағдаятын ескере отырып құрастырылды.

Кейіннен, зерттеудің үшінші кезеңінде сауалнама барысында алынған материалдар мен нәтижелер математикалық статистика әдісі арқылы өңделді.

НӘТИЖЕЛЕР

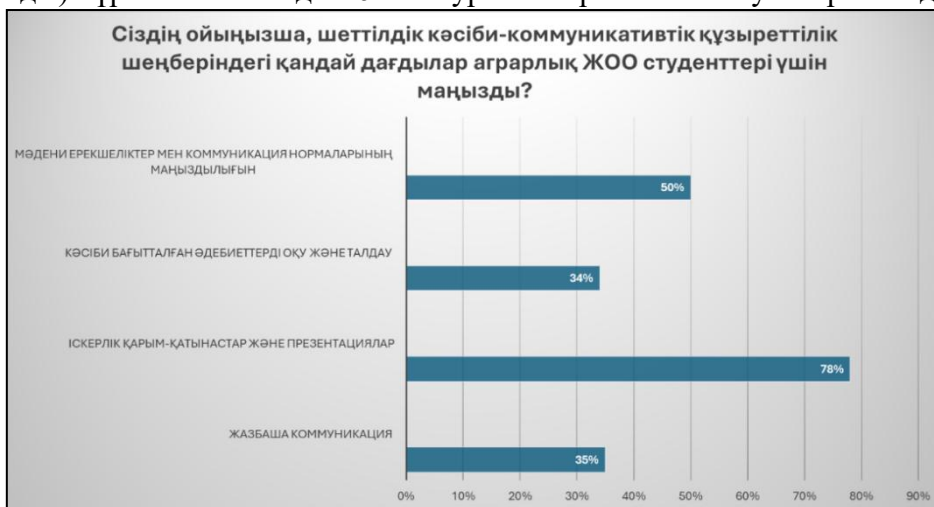
Жүргізілген сауалнаманың нәтижесінде, аграрлық жоғары оқу орындары студенттерінің шетел тілін білудің маңыздылығын жоғары қоятындығы анықталды. Респонденттердің 77%-ы олардың кәсіби бағытында шетел тілінің маңыздылығын “өте жоғары” деп бағалады. Сонымен қатар, студенттердің шеттілдік білім деңгейі аграрлық кәсіп саласындағы карьераға оң әсер ететініне респонденттердің 48%-ы “келісемін”-деп жауап берсе, 35%-ы “толықтай келісемін”, 15%-ы “бейтарап”, тек қана 2%-ы “келіспеймін” деген нұсқаларды таңдады. Келесі сұрақ төмендегі формада ұсынылды: “Аудиториядағы дәстүрлі оқытумен салыстырғанда онлайн білім берудің тиімділігін қалай бағалайсыз? 1-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша бағалаңыз, мұнда 1 - "мүлдем тиімді емес", 5 - "өте тиімді".”. Бұл сұраққа Сурет 5-те ұсынылған жауаптар қабылданды:

Сурет 5. Аграрлық ЖОО студенттерінің жүргізілген сауалнамаға берген жауаптары

Жоғарыдағы бірінші суретте ұсынылған ақпаратқа сәйкес, респонденттердің басым көпшілігі, яғни 35%-ы онлайн білімнің өте тиімділігін атап өтсе, 28%-ы “тиімді” деп таныды.

Келесі сұрақ: Сіздің ойыңызша, шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік шеңберіндегі қандай дағдылар аграрлық ЖОО студенттері үшін маңызды? (2 нұсқаны таңдауға болады)-сұрағына төмендегі 6-шы суретте көрсетілген жауаптар алынды:

Сурет 6. Аграрлық ЖОО студенттерінің жүргізілген сауалнамаға берген жауаптары

Жоғарыда 2-ші суретте ұсынылған ақпаратқа сүйенсек, шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда ең маңыздысы коммуникативті құзыреттілік екені анықталды, яғни іскерлік қарым-қатынастар және презентацияларды жүргізу құзыреттілігін респонденттердің 78%-ы таңдады. Ал, мәдени ерекшеліктер мен коммуникация нормаларының маңыздылығын респонденттердің 50%-ы таңдаса, жазбаша коммуникацияны 35% және кәсіби бағытталған әдебиеттерді оқу және талдау құзыреттілігін 34%-ы таңдаған еді. Осынау сауалнама нәтижелерін есепке ала отырып, аграрлық бейімдегі студенттерге арналған "Professionally oriented English" пәні бойынша силлабустың оқу бағдарламасына сай күтілетін оқыту нәтижелерінің студенттер сұранысына сәйкестігі талданды. Оқыту нәтижелері:

1. Кәсіби серіктестің, мәтін авторларының коммуникативті ниеттерін қажетті деңгейде толық түсіну;
2. Оқытылатын тілдің әлеуметтік мәдени нормаларына сәйкестігін ескере отырып тиісті тілдік құралдарды дұрыс таңдау және орынды пайдалану кезінде өздерінің коммуникативті ниеттерін білдіре алуы;
3. Сөйлеу типіне сәйкес келетін, логикалық құрылымы бар коммуникативті ниетке сәйкес сөйлеу/коммуникация формасы мен түрін таңдау;
4. Коммуникативті актіні құру стратегиясы мен тактикасын дұрыс меңгеру;
5. Қарым-қатынастың коммуникативті жағдайларында негізгі лексикалық және грамматикалық құралдарды тану және тиімді пайдалану;
6. Жалпы мәдени және кәсіби тақырыптар шеңберінде шеттілдік диалогтық және монологтық сөйлеуді түсіну;
7. Оқу бағдарламасында қарастырылған ең көп таралған стандартты коммуникативті жағдайларда нақты коммуникативті мәселелерді шешуге бағытталған тілдік материалды комбинациялау қабілеті,- секілді нәтижелер анықталды.

ТАЛҚЫЛАУ

Мақаланың нәтижелер бөлімінде айтылған құзыреттіліктерді тұтастай қамтитындай және жоғарыда Сурет 1, Сурет 2, Сурет 3, Сурет 4-те көрсетілген модельдерді салыстыра келе және жүргізілген зерттеу нәтижелерін талдай отырып, аграрлық мамандық студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру моделі **Input – Process – Output** қағидасына сүйене отырып құрастырылды. Төменде, Сурет 7-де модельдің толық нұсқасы ұсынылды. Мұндағы **Input** онлайн білім беру үдерісінің кіріктірілуіне қажетті шарт-жағдайларды қарастырады. Яғни, ең алдымен студенттерге Moodle, Google Meet, MS Teams, moos.kz платформаларында онлайн курстар ұсыну және мобильдік қосымшаларды лекциялармен интеграциялау арқылы онлайн білім беру ортасы құрылады. Кейіннен, **Process** кезеңінде онлайн байланыс орнату, кәсіби бағытталған аутенттік (түпнұсқадағы) ресурстарды қолдану және автоматтандырылған онлайн бақылау жүйесін дамыту арқылы онлайн білім беру іске асырылады. Бұл кезең, студенттердің онлайн білім беру үдерісіне белсенді қатысуын қамтамасыз етуге және шетел тілін кәсіби коммуникацияның маңызды жағдаяттарында тәжірибелік қолдану құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған. Ал, **Output** кезеңі оқыту нәтижелерін сипаттайды. Яғни, студенттердің шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілігінің қалыптасқанын көрсетеді. Студенттердің шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілігі төмендегі құзыреттерді қамтиды:

- 1) **Лингвистикалық құзырет:** Студенттердің кәсіби бағыттағы сөздер мен сөз тіркестерін түсінуі, шеттілдік кәсіби-коммуникацияға қажетті фразаларды, етістіктер мен сөз тіркестерін қолдана алуы, арнайы кәсіптік бағыттағы лексикалық базасының қалыптасуын қарастырады.
- 2) **Стратегиялық құзырет:** Студенттердің кәсіби коммуникация барысында туындауы мүмкін қиындықтарды жеңуге бағытталған стратегияларды меңгеруін анықтайды,

мысалы: paraphrasing (парафразалау), синонимдердің кең спектрін қолдану, нақтылау сұрақтарын қою және т.б.

- 3) **Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттілік:** Студенттердің кәсіби коммуникацияда кәсіби серіктестер арасындағы мәдени айырмашылықты түсінуі, өзге мәдениет өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасауы, этикетті сақтауы және мәдени ерекшеліктерге толеранттылық танытуы.
- 4) **Кәсіби бағдарланған құзырет:** Кәсіби коммуникацияның жанрлары мен стильдеріне сәйкес келетін дәйекті және логикалық мәлімдемелер жасау мүмкіндігі: есептер (айлық есептер, жылдық есептер), іскери хаттар, техникалық құжаттар.

Сурет 7. Шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілікті онлайн қалыптастырудың теориялық моделі

Модельдің негізгі принциптері:

- а) Модельдің аграрлық қызмет пен осы саладағы кәсіби талаптарға мамандандырылуы.
- б) Тілдік дайындық пен кәсіби ерекшелікті біріктіретін кешенді тәсілге негізделуі.
- с) Аграрлық саланың нақты жағдайларында құзыреттілікті практикалық тұрғыда қалыптастыру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлемдік экономикадағы, ғылыми зерттеулер мен білім саласындағы халықаралық интеграция – жаһандану дәуірінің айқын көрінісі нәтижесінде дамыды. Бұл адамдардың кез-келген салада халықаралық серіктестермен тиімді қарым-қатынас жасау үшін шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі туралы мәселеге әкелді. Азаматтардың халықаралық ынтымақтастық пен диалог негізінде кәсіби қызметті жоспарлау қабілеті, сондай-ақ тәуелсіздігі мен тапқырлығы олардың кәсіби қызметінің сәттілігімен тікелей байланысты. Алайда күн тәртібінде тілдік емес жоғары оқу орындарының түлектерінде, оның ішінде аграрлық жоғары оқу орындарының студенттерінде шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктің тиісті деңгейін қалыптастыру тақырыбы тұр. Сонымен қатар, бүгінгі таңда, білім жүйесі–кез-келген жағдайға бейімделген стратегиялар мен әдістердің тұтастай парадигмасы ретінде қарастырылғандықтан, онлайн оқыту форматына арналған кешенді әдістемелік жүйеге деген сұраныс туындаған еді. Осылайша, бұл мақалада аграрлық университеттер студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативті құзыреттілігін онлайн жағдайда қалыптастыру мәселесі тұсында жасалған шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасалды. Сондай-ақ, аграрлық жоғары оқу орындары студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы маңызды аспектілерге назар аудара отырып, осы тақырып бойынша бұрын жасалған зерттеулерді жүйеленді және студенттер арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша осынау процестің ағымдағы жай-күйі талданды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы нәтижесінде:

1. Онлайн оқу форматы барысында шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру туралы шетелдік және отандық тенденциялар мен модельдерге шолу жасалды.

2. Аграрлық жоғары оқу орындарындағы шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті онлайн жағдайда қалыптастыру процесінің жағдайы студенттер мен оқытушылар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша анықталды.

3. Аграрлық жоғары оқу орындары студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін онлайн форматта қалыптастыру моделінің ең тиімді нұсқасы ұсынылды.

Мақалада – аграрлық ЖОО студенттерінің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін онлайн қалыптастыру–студенттердің кәсіби даярлық деңгейіне тікелей әсер ететіні жайлы гипотеза расталды. Зерттеу нәтижесінде, онлайн білім беру жағдайында студенттердің шеттілдік кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру процесінің қазіргі жағдайы және бұл процестің сәтті іске асуына әсер ететін факторлар талданды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Hymes D.H. On Communicative Competence // Selected Readings. Harmondsworth: Penguin. – 1972. – P. 269–293.
- 2 Babaev D., Saipidinova B. Babaeva, A. Alieva, B. and Abdullaeva, Z. Information and Communicative Competence Development in Prospective Teachers // Creative Education. – 2020. – Т. 11. – № 1. С. 4. 10.4236/ce.2020.1112212.
- 3 Багузина Е.И. Веб-квест технология как дидактическое средство формирования иноязычной коммуникативной компетентности (на примере студентов неязыкового вуза): дисс. кан. пед. Наук. – Москва, 2012. – 38 с.
- 4 Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚЖӨТУ, 2010. – 92 б.
- 5 Canale M., & Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – № 1. – P. 1-47. <http://dx.doi.org/10.1093/applin/I.1.1>
- 6 Bachman L.F., & Palmer, A.S. The construct validation of some components of communicative proficiency // TESOL Quarterly. – 1982. – № 16. – P. 449-465. <https://doi.org/10.2307/3586464>
- 7 Серебряникова М.А. Формирование готовности студентов неязыковых специальностей к профессиональному общению на английском языке: дисс. канд. пед. Наук. – Астана: 2010, 142 с.
- 8 Кульгильдинова Т.А. Актуализация когнитивно-лингвокультурологической методологии иноязычного образования в свете антропоцентрической парадигмы // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. № 4 (63). – 2021. – С. 9-10.
- 9 Тоқаев Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы». – 16.03.2022. [Электронды қор]–URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (қол жеткізу күні: 27.01.2024).
- 10 Стыбаев Г.Ж., Мусынов К.М. Отчет по самооценке образовательных программ бакалавриата, магистратуры и докторантуры в рамках специализированной аккредитации НААР. – Астана: Некоммерческое акционерное общество «Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина», 2020. – 14 б.
- 11 Кусаинов Д. Коронавирус в Казахстане: вызовы в сфере среднего образования или как вынести оффлайн урок из [несостоявшегося] онлайн урока. Central Asian Analytical Network. – 20.04.2020. [Электронды қор]–URL:<https://www.caa-network.org/archives/tag/kazakhstan> (қол жеткізу күні: 04.01.2024)

- 12 Чакликова А.Т. Научно-теоретические основы формирования межкультурно-коммуникативной компетенции в условиях информатизации иноязычного образования: дисс. д-ра. пед. Наук. –Алматы, 2009. – 36 с.
- 13 Жылтырова Ж.Т. Теоретико-прикладные основы моделирования системы профессионально-иноязычной подготовки специалистов агроэкономического профиля: дисс. д-ра. филос. –Алматы, 2019. – 78 с.
- 14 Михайлова Т.В. Профессиональная иноязычная подготовка бакалавров на неязыковых факультетах // Языковое образование сегодня - векторы развития: материалы ежегодной международной научно-практической конференции-форума. – 2019. – С. 48. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42466713>.

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

Теоретическая модель онлайн-формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетентности

А. Дауренқызы¹, С.З. Исабекова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан

²Международный университет Астана, Астана, 010000, Казахстан

В данной статье рассматривается текущее состояние формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции студентов аграрных вузов в онлайн формате. Исследовательская работа определяет эффективность онлайн-обучения и его влияние на процесс формирования иноязычных компетенций в профессиональном контексте. Целью статьи является систематизация и анализ ранее проведенных исследований по этой теме с акцентом на важные аспекты для студентов аграрных вузов. В результате обзора зарубежных и отечественных исследований статье представлены наиболее эффективные варианты моделей формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции в процессе онлайн-обучения. Научная значимость работы заключается в том, что изучение формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетентности в контексте онлайн-образования в аграрных вузах дополняет теоретическое понимание эффективных образовательных стратегий в рамках современных образовательных парадигм. Методы исследования, примененные в статье основаны на анализе научных статей, публикаций, исследовательских работ, связанных с формированием иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции в онлайн формате. Положения, выработанные в статье могут стать предпосылкой для разработки эффективных стратегий профессионально ориентированного обучения и формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции в условиях онлайн обучения. Результаты исследовательской работы могут быть использованы преподавателями вузов, разработчиками онлайн-курсов и администрацией аграрного вуза для адаптации моделей и методов обучения в соответствии с современными требованиями к формированию иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции в онлайн среде.

Ключевые слова: Иноязычная профессионально-коммуникативная компетентность, онлайн-обучение, сельскохозяйственный сектор, выпускники аграрного университета, основные стратегии, модель компетенции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Hymes D.H. On Communicative Competence // Selected Readings. Harmondsworth: Penguin. – 1972. – P. 269–293.
- 2 Babaev D., Saipidinova, B., Babaeva, A., Alieva, B. and Abdullaeva, Z. Information and Communicative Competence Development in Prospective Teachers // Creative Education. – 2020. – Т. 11. – № 1. С. 4. 10.4236/ce.2020.1112212.

- 3 Багузина Е.И. Веб-квест технология как дидактическое средство формирования иноязычной коммуникативной компетентности (на примере студентов неязыкового вуза): дисс. кан. пед. Наук. – Москва, 2012. – 38 с.
- 4 Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚЖӘТУ, 2010. – 92 б.
- 5 Canale M., & Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – № 1. – P. 1-47. <http://dx.doi.org/10.1093/applin/I.1.1>
- 6 Bachman L.F., & Palmer A.S. The construct validation of some components of communicative proficiency // TESOL Quarterly. – 1982. – № 16. – P. 449-465. <https://doi.org/10.2307/3586464>
- 7 Серебряникова М.А. Формирование готовности студентов неязыковых специальностей к профессиональному общению на английском языке: дисс. канд. пед. Наук. – Астана, 2010. – 142 с.
- 8 Кульгильдинов Т.А. Актуализация когнитивно-лингвокультурологической методологии иноязычного образования в свете антропоцентрической парадигмы // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. № 4 (63). –2021. – С. 9-10.
- 9 Тоқаев, Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы». – 16.03.2022. [Электронды қор]–URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (қол жеткізу күні: 27.01.2024).
- 10 Стыбаев Г.Ж., Мусынов К.М. Отчет по самооценке образовательных программ бакалавриата, магистратуры и докторантуры в рамках специализированной аккредитации НААР. – Астана: Некомерческое акционерное общество «Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина», 2020. – 14 б.
- 11 Кусаинов Д. Коронавирус в Казахстане: вызовы в сфере среднего образования или как вынести оффлайн урок из [несостоявшегося] онлайн урока. Central Asian Analytical Network. – 20.04.2020. [Электронды қор]–URL:<https://www.caa-network.org/archives/tag/kazakhstan> (қол жеткізу күні: 04.01.2024)
- 12 Чакликова А.Т. Научно-теоретические основы формирования межкультурно-коммуникативной компетенции в условиях информатизации иноязычного образования: дисс. д-ра. пед. Наук. – Алматы, 2009. – 36 с.
- 13 Жылтырова Ж.Т. Теоретико-прикладные основы моделирования системы профессионально-иноязычной подготовки специалистов агроэкономического профиля: дисс. д-ра. филос. – Алматы, 2019. – 78 с.
- 14 Михайлова Т.В. Профессиональная иноязычная подготовка бакалавров на неязыковых факультетах // Языковое образование сегодня - векторы развития: материалы ежегодной международной научно-практической конференции-форума. – 2019. – С. 48. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42466713>.

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

The theoretical model of online formation of a foreign language professional-communicative competence

A. Daurenkyzy¹, S. Isabekova²

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Astana International University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

This article examines the current state of foreign-language professional communicative competence formation among students of agricultural universities in an online learning environment. The study evaluates the effectiveness of online education and its impact on the development of foreign-language competencies in a professional context.

The purpose of the research is to systematize and analyze existing studies on this topic, with a focus on aspects particularly relevant to students of agricultural universities. The article presents an effective model for developing foreign-language professional communicative competence, drawing on both domestic and international trends and approaches to online learning.

The scientific significance of the study lies in its contribution to theoretical understanding of effective educational strategies for online professional language training, complementing modern educational paradigms. The research is based on the analysis of scientific articles, publications, and research papers related to online formation of foreign-language professional communicative competence.

The findings can serve as a foundation for further research and the development of strategies for professionally oriented foreign-language teaching in online formats. Practically, the results can be applied by university instructors, online course developers, and university administrators to adapt teaching models and methods to contemporary requirements, thereby enhancing the effectiveness of foreign-language professional competence formation in online educational environments.

Key words: Foreign language professional-communicative competence, online learning, agricultural sector, graduates of the agrarian university, basic strategies, competence model.

REFERENCES

- 1 Hymes, D.H. On Communicative Competence // Selected Readings. Harmondsworth: Penguin. – 1972. – P. 269–293.
- 2 Babaev, D., Saipidinova, B., Babaeva, A., Alieva, B. and Abdullaeva, Z. Information and Communicative Competence Development in Prospective Teachers // Creative Education. – 2020. – T. 11. – № 1. P. 4. 10.4236/ce.2020.1112212.
- 3 Baguzina, E.I. Veb-kvest tehnologija kak didakticheskoe sredstvo formirovaniya inozazychnoj kommunikativnoj kompetentnosti (na primere studentov nejazykovogo vuza) [Web quest technology as a didactic means of forming foreign language communicative competence (using the example of students of a non-linguistic university)]. diss. kan. ped. Nauk. – Moscow, 2012. 38.p.
- 4 Qunanbaeva, S.S. Qazırgı shettıldık bılım berudın teoriyası men praktikası [Theory and Practice of Modern Foreign Languages Education]. – Almaty: Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 2010. – 92 p.
- 5 Canale, M., & Swain, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – № 1. – P. 1-47. <http://dx.doi.org/10.1093/applin/I.1.1>
- 6 Bachman, L.F., & Palmer, A.S. The construct validation of some components of communicative proficiency // TESOL Quarterly. – 1982. – № 16. – P. 449-465. <https://doi.org/10.2307/3586464>
- 7 Serebrjanikova, M.A. Formirovanie gotovnosti studentov nejazykovyh special'nostej k professional'nomu obshheniju na anglijskom jazyke [Formation of readiness of students of non-linguistic specialties for professional communication in English]. diss. kand. ped. Nauk. – Astana, 2010. 142.p.
- 8 Kul'gil'dinova, T.A. Aktualizacija kognitivno-lingvokul'turologicheskoy metodologii inozazychnogo obrazovaniya v svete antropocentricheskoy paradigmy [Actualization of the cognitive-linguistic-cultural methodology of foreign language education in the light of the anthropocentric paradigm] // Bulletin Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. No.4 (63) – 2021. – P. 9-10.
- 9 Tokayev, K.K. Jańa Qazaqstan: jańaru men jańǵyru joly [[New Kazakhstan: the path of renewal and modernisation]]. – 16.03.2022. [Electronic resource] – URL: <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholda-uy-1622340> (qol jetkizu kuni: 27.01.2024).

- 10 Stybaev, G.Zh., Musynov, K.M. Otchet po samoocenke obrazovatel'nyh programm bakalavriata, magistratury i doktorantury v ramkah specializirovannoj akkreditacii NAAR [[Report on self-assessment of Bachelor's, Master's and doctoral degree programs within the framework of specialized NAAR accreditation]]. – Astana: Nekommercheskoe akcionernoe obshhestvo «Kazahskij agrotehnicheskij universitet imeni S.Sejfullina», 2020. – 14 p.
- 11 Kusainov, D. Koronavirus v Kazahstane: vyzovy v sfere srednego obrazovaniya ili kak vynesiti offlajn urok iz [nesostojavshegosja] onlajn uroka [[Coronavirus in Kazakhstan: challenges in secondary education or how to learn an offline lesson from an online lesson]]. Central Asian Analytical Network. – 20.04.2020. [Electronic resource] – URL: <https://www.caa-network.org/archives/tag/kazakhstan> (qol jetkizu kuni: 04.01.2024)
- 12 Chalikova, A. T. Nauchno-teoreticheskie osnovy formirovaniya mezhkul'turno-kommunikativnoj kompetencii v uslovijah informatizacii inozazychnogo obrazovaniya [Scientific and theoretical foundations of the formation of intercultural communicative competence in the context of informatization of foreign language education]. diss. d-ra. ped. Nauk. – Almaty, 2009. 36.p.
- 13 Zhylytyrova, Zh.T. Teoretiko-prikladnye osnovy modelirovaniya sistemy professional'no-inozazychnoj podgotovki specialistov agroekonomicheskogo profilja [Theoretical and applied foundations of modeling the system of professional foreign language training of agroeconomics specialists]. diss. d-ra. filosofii. – Almaty, 2019. 78.p.
- 14 Mihajlova, T. V. Professional foreign language training of bachelors at non-linguistic faculties // Language education today –vectors of developmen. Materials of the V International scientific and Practical conference-forum. – 2019. – P. 48. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42466713>

Received: 01.10.2025

MFTAP 16.01.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp302-316](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp302-316)

А.С. Кыдырбекова¹, Р.С. Рахметова², *Г.К. Капышева¹

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, 070000, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан

ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДА ACTION RESEARCH ӘДІСІН ҚОЛДАНУ: ТИІМДІ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕР

Зерттеу мақаласында Action Research әдістемесі оқу тәжірибесінде жазуды үйретуді жақсартудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл аясында қолданылатын негізгі стратегиялар мен әдістемелік тәсілдер талданады, олар мұғалімдерге оқушыларды оқу процесіне белсенді түрде тартуға, жазу дағдыларын жетілдіруге және білім беру процесін оқушылардың нақты қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Мақалада Action Research мұғалімдерге бақылау, талдау және түзетудің үздіксіз циклі арқылы жазуды үйретуде туындайтын мәселелерді тиімді шешуге қалай көмектесетініне назар аударылады. Әртүрлі жастағы және дайындық деңгейлеріндегі оқушылармен жұмыс істеу сияқты әртүрлі білім беру контекстінде Action Research қолданудың сәтті тәжірибелерінің мысалдары қарастырылады.

Оқушылардың рефлексиялық дағдыларын дамытуға ықпал ететін қалыптастырушы бағалауды қолдану, жоба жазу, өзара оқыту және кері байланыс сияқты әдістер де жан-жақты талқыланады. Мақалада жазуға үйрету үдерісін икемді және тиімді етуге мүмкіндік беретін мұғалімдер мен студенттер арасындағы ұжымдық әрекеттестіктің маңыздылығы атап өтілген.

Кілт сөздер: Action Research, жазылым дағдылары, тиімді стратегиялар, әдістемелік тәсілдер, жазбаша жобалар.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Үздіксіз білім беру саясаты мен инновациялық технологиялардың енгізілуіне қарамастан, қазіргі білім беру жүйелері жазуға үйрету процесінде көптеген мәселелер шешімін таппай келеді. Оқушылардың сауаттылық дағдыларын дамытуға көмектесетін тиімді әдістер мен стратегияларды жасау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осыған байланысты практикалық зерттеулер сияқты әдістер барған сайын танымал бола бастады. Бұл әдіс мұғалімдерге өз тәжірибесін талдауға ғана емес, сонымен қатар алынған нәтижелер бойынша оқу процесіне белсенді түрде түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу оқыту процесінде Action Research стратегиясын қолдану мәселесі бойынша отандық және шетелдік зерттеулер аясында әзірленген тұжырымдамалық негізге және әдістемелік тәсілдерге негізделген. Аталған стратегия оқыту тәжірибесін жетілдіру және жазу дағдыларын дамытудың тиімді стратегиясы ретінде қарастырылады (Кешубаева, 2015; Wideman, 2002; Muzaffar, 2011; Zhang, Wu, 2024). Бұл зерттеулердің негізгі бағыттары: әдістерді мәдени және лингвистикалық контекстке бейімдеу, оқушылардың дербестігін дамыту, формативті бағалау мен цифрлық құралдарды енгізу т.б. Ғылыми тәжірибені жалпылағанда, іс-әрекеттік зерттеу жоспарлау, әрекет ету, бақылау және рефлексия арқылы оқыту сапасын циклдік жақсартуды қамтамасыз ететіні анық. Білім берудегі іс-әрекеттік зерттеу – бұл мәселені, әрекетті және нәтижелерге байланысты фактілерді анықтауды қамтитын циклдік процесс. Бұл мұғалімдер мен білім беру ортасында белсенді оқыту кезінде өз тәжірибелерін зерттеуге, үздіксіз білім алуға және мүмкіндіктерді кеңейтуге ықпал етеді. Бұл әдіс теория мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жояды, мұғалімдерге сыныптағы нақты міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік береді.

КІРІСПЕ

Жазу дағдылары оқушылардың функционалдық сауаттылығы мен академиялық құзыреттілігін дамытуда басты рөл атқарады. Жазбаша сөйлеу студенттерге өз ойын анық және жүйелі түрде жеткізуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар аналитикалық, сыни және шығармашылық ойлауды дамытады. Білім беру ортасында жазу екі жақты қызмет атқарады: бір жағынан ол білімді меңгеру құралы болса, екінші жағынан оны түсіну және жеткізу құралы. Халықаралық стандарттарда көрсетілген білім сапасына қойылатын заманауи талаптар студенттердің әртүрлі жанрдағы мәтіндерді құру, сөздік және грамматикалық құрылымдарды дұрыс таңдау және өз ұстанымдарын дәлелді түрде жеткізу дағдыларын дамыту қажеттігін атап көрсетеді. Жазбаша сөйлеу дағдыларының жеткіліксіздігі табысты оқуға кедергі келтіреді, оқу үлгерімін төмендетеді және кәсіби даму мүмкіндіктерін шектейді. Сондықтан жазу дағдыларын жетілдіру инновациялық әдістерді, оның ішінде нақты аудиторияның қажеттіліктеріне оқытуды бейімдеуге мүмкіндік беретін Action Research принциптеріне негізделген әдістерді енгізу маңызды.

Жазуға үйретудің дәстүрлі әдістері әрқашан білім алушылардың жеткілікті белсенділігін қамтамасыз ете бермейді және жазу дағдыларының мазмұндық көрінісі болып табылмайды. Бұл оқытудың тиімділігін арттыратын инновациялық педагогикалық стратегияларды іздеуді өзекті етеді. Қазіргі білім беру жүйесін реформалау және функционалдық сауаттылықты дамытуға көңіл бөлу жағдайында оқушылардың тұрақты жазу дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызға ие. Әлемдік және отандық педагогикада бұл мақсатқа жетудің тиімді әдістерінің бірі ретінде Action Research ұсынылады. Шетелдік білім беру тәжірибесінде іс-әрекеттік зерттеулердің кеңінен қолданылуына қарамастан, оны қазақ тілін оқытуда, әсіресе жазбаша құзыреттіліктерді дамыту тұрғысынан қолдану әлі де

жеткілікті зерттелмеген. Зерттеу тақырыбының өзектілігі – Action Research әдісін қолдануды жан-жақты қарастыратын зерттеулердің болмауында. Педагогикадағы тәжірибелік зерттеулер тақырыбына арналған еңбектердің көптігіне қарамастан, жазуға үйретудегі бұл әдістеменің нақты зерттеулері үзік-үзік және шектеулі күйінде қалып отыр. Осылайша, практикалық зерттеулерге негізделген тиімді стратегиялар мен әдістемелік тәсілдерді терең талдау және оларды жазбаша оқытуда қолдану қажеттілігі туындайды.

Зерттеудің маңыздылығы білім беру ортасында бұл әдіске деген қызығушылықтың артуымен ғана емес, сонымен қатар оның жазуға үйрету процесін оңтайландыруға, оны дараландыруға және оқушылардың қажеттіліктеріне бағытталған етуге ұмтылатын мұғалімдер үшін практикалық маңыздылығымен расталады. Жазу дағдыларын дамыту жағдайында Action Research әдісін қолданудың тиімділігі әлі де жеткілікті зерттелмеген, бұл алдағы педагогикалық зерттеулердің маңызды тақырыбына айналды.

Зерттеу нысаны – практикалық зерттеулерді қолдану жағдайында жазуға үйретудің оқу-тәрбие процесі, ал пәні – оқыту және түзету педагогикалық тәжірибесі процесінде қолданылатын стратегиялар мен әдістемелік тәсілдер. Бұл мақаланың мақсаты жазуды Action Research әдісін қолданудың тиімділігін талдау және бағалау және мұғалімдердің оқытуды жақсарту үшін қолдана алатын табысты стратегиялары мен тәсілдерін анықтау болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – педагогикадағы қолданбалы зерттеулердің теориялық аспектілерін зерттеу және жазуды оқытуда тәжірибелік зерттеу әдісін қолдану нәтижелерін бағалау.

Зерттеу әдістеріне ғылыми жарияланымдарды талдау, ағымдағы оқыту тәжірибесіне шолу және эмпирикалық зерттеулер, соның ішінде оқыту үдерістерін бақылау жұмысы кіреді.

Зерттеудің ғылыми болжамы: Жазбаша оқытуда Action Research әдісін пайдалану мұғалімнің тереңірек рефлексиясына ықпал етеді және оқыту стратегиялары мен дараланған тәсілдерді үздіксіз бейімдеу арқылы оқушылардың жазу дағдыларын жақсартады.

Зерттеудің маңыздылығы педагогика саласындағы тәжірибелік зерттеулерді пайдаланудың теориялық негіздерін кеңейтуде және мұғалімдерге жазбаша оқытудың сапасын арттыруға және осы саладағы оқушылардың оқу жетістіктерін арттыруға мүмкіндік беретін практикалық ұсыныстарды әзірлеуде.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл зерттеуде жазуды оқытуда Action Research әдістемесін қолдануды жан-жақты зерттеуге бағытталған бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Ең алдымен ғылыми әдебиеттерге талдау жасалды, оның ішінде Action Research тақырыбы бойынша заманауи отандық және шетелдік зерттеулер жүйелі түрде зерттеліп, оның студенттердің жазу дағдыларын дамытуға әсері қарастырылды. Бұл білім беру тәжірибесінде осы әдістің тиімділігін сипаттайтын негізгі теориялық тәсілдер мен эмпирикалық нәтижелерді анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттелген материал негізінде Action Research шеңберінде пайдаланылған стратегиялар жүйеленді. Қалыптастырушы бағалауды, жазбаша жұмыста жобалық әрекеттерді, сонымен қатар оқушылардың өзара оқу және рефлексия дағдыларын дамытуға ықпал ететін стратегияларға ерекше назар аударылды.

Зерттеуде сипаттамалық әдіс қолданылды, оның көмегімен Action Research-ті білім беру тәжірибесіне сәтті кіріктіру мысалдары жинақталды және талданды. Бұл әртүрлі жастағы және дайындық деңгейіндегі оқушылармен жұмыс істеуде осы тәсілді тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін заңдылықтарды анықтауға және шарттарды анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, жазуды оқыту үдерісінде Action Research қолдану жағдайларына сапалы талдау жасалды. Бұл мұғалімдер алдында тұрған негізгі қиындықтарды анықтауға,

сонымен қатар білім беру стратегияларын бейімдеу арқылы оларды жеңудің тиімді жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде Action Research әдістерін енгізгеннен кейін мұғалімдер мен студенттердің оқу тәжірибесіндегі өзгерістерді зерттеуге бағытталған рефлексивті талдау маңызды рөл атқарды. Рефлексиялық әдіс іс-әрекетті зерттеуге қатысу оқушылардың жазбаша сөйлеуін және жалпы оқу мотивациясын дамытуға қалай ықпал ететінін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

НӘТИЖЕЛЕР

Жазбаша сөйлеуді тиімді оқыту қазіргі оқу тәжірибесінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Білім беру тәсілдерінің үнемі өзгеруі және оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделу қажеттілігі жағдайында тәжірибе мен зерттеу элементтерін біріктіретін әдістемелерге қызығушылық артып келеді. Осындай әдістемелердің бірі мұғалімдерге оқу проблемаларын анықтауға және талдауға ғана емес, сонымен қатар нақты оқу процесінде оларды шешу стратегияларын жылдам әзірлеуге, тексеруге және жетілдіруге мүмкіндік беретін Action Research болып табылады.

Action Research оқыту тәжірибесі мен ғылыми-зерттеу әрекеті арасындағы тікелей байланысты қамтамасыз ету арқылы жазуға үйрету әдістерін жетілдіруде басты рөл атқарады. Бұл тәсіл мұғалімге өзгерту үдерісінің белсенді қатысушысы ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда: оқытудағы проблемаларды анықтау, оларды шешу стратегияларын әзірлеу және енгізу, содан кейін әдістемені кейіннен түзету арқылы алынған нәтижелерді бағалау.

Action Research академиялық және шығармашылық жазу дағдыларын дамыту үшін қолданылады. Зерттеуші ретінде оқытушы қызметін атқара отырып, тапсырмаларды құрастырады, формативті бағалау жүргізеді, өзара тексеруді ұйымдастырады, рефлексиялық тәжірибелерді жүзеге асырады. Бұл тәсіл жазба жұмысының сапасын арттырып қана қоймай, сыни тұрғыдан ойлауды, өзін-өзі бағалауды және оқушының дербестігін дамытады.

Соңғы онжылдықтарда Action Research білім беру сапасын арттырудың, оның ішінде жазу дағдыларын дамытудың тиімді құралы ретінде кеңінен танымал болды. Педагогтар мен зерттеушілер бұл тәсілді қолдану оқушылардың белсенділігін арттыруға, олардың рефлексиялық дағдыларын дамытуға, икемді және тиімді білім беру ортасын құруға көмектесетінін атап өтеді [1] (1-кесте).

1-кесте – Білім берудегі іс-әрекеттік зерттеудің (Action Research) негізгі аспектілері

Аспект	Сипаттама	Зерттеушілер
Анықтама	Тапсырма аясында негізгі мәселені, әрекетті және фактіні анықтауды қамтитын циклдік процесс.	Lufungulo et al., 2021; Leshya, 2014
Білім берудегі сапасы	Ынтымақтастық пен теңдікке ықпал ететін динамикалық білім беру орталарына сәйкес келеді.	Thi & Hien, 2009; Fandiño, 2010
Әдістің орындалу қадамдары	Мәселені анықтау, жоспарлау, әрекет ету, мәліметтер жинау, рефлексия.	Hodgson et al., 2013; Atweh et al., 1998
Артықшылықтары	Оқыту тәжірибесін, кәсіби дамуын, студенттердің белсенділігін жақсартады.	Cierpiałowska, 2023
Орындалу күрделілігі	Уақыт шектеулері, тәжірибенің аздығы, күрделілік.	Saro & Taray, 2024; Pinninti, 2025

Іс-әрекетті зерттеуді (Action Research) жазуды оқытуда қолдану бойынша зерттеудің негізгі бағыттарының бірі оның педагогикалық тәжірибеге әсерін анықтау болып табылады. Зерттеулер іс-әрекетті зерттеу әдістерін қолдану көбінесе ағылшын тілінде шығармашылық

жазуды оқытуда оң өзгерістерге әкелгенін көрсетті [2]. Action Research қолдану мұғалімдерге жаңа стратегияларды әзірлеуге және енгізуге, олардың тиімділігін бақылауға және оқыту әдістерін жедел түзетуге мүмкіндік берді, бұл студенттердің белсенділігін арттыруға және оқу үдерісінің сапасын жақсартуға ықпал етті. Action Research табысты қолданудың маңызды құрамдас бөлігі оқытудың интерактивті әдістерін белсенді қолдану болып табылады [3]. Зерттеулер тиімді тәжірибелерді, соның ішінде карта тапсырмаларын, топтық жұмысты және мінез-құлықты өзгерту стратегияларын сипаттайды. Бұл әдістер оқушылардың оқу процесіне белсенді араласуына және олардың шығармашылық жазу дағдыларының жетілдірілуіне ықпал етті.

Академиялық жазуды оқыту саласындағы зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі – Action Research әдістемесін пайдалана отырып, курстық реформалардың тиімділігін бағалау. Нәтижелер студенттердің жазу дағдыларының, әсіресе мәтінді ұйымдастыру және академиялық тілді қолдану сияқты аспектілерде жалпы жақсарғанын көрсетті [4]. Бұл өзгерістер курстық реформаның академиялық жазудың маңызды құрамдас бөліктерін тиімді дамытуға ықпал еткенін көрсетеді. Реформаның инновациялық аспектілерінің бірі ЖИ мүмкіндігі бар жазу құралдарын пайдалану болды. Мұндай құралдарды біріктіру студенттерге дереу кері байланыс алуға мүмкіндік берді және олардың оқу процесіне қатысуының артуына ықпал етті. Сонымен қатар, тәуелсіз сыни ойлау мен дәстүрлі жазу дағдыларын дамытумен технологияны пайдалануды теңестіру қажеттілігіне байланысты қиындықтар айтылды [5]. Зерттеулер, сонымен қатар, студенттердің белсенділігі мен олардың академиялық жазу курсына қанағаттану деңгейінің артқаны байқалды. Оқытудың жаңа әдістері мен құралдарын оң қабылдау олардың білім беру үдерісіне сәтті кіріктірілгенін және неғұрлым ынталандыратын оқу ортасын құруын көрсетеді.

Жазуды үйретуде Action Research-ті қолдану бойынша зерттеудің маңызды бағыттарының бірі – оқушылардың жергілікті және ғаламдық мәні бар мәтіндерді құру қабілетін дамыту. Зерттеушілердің нәтижелері студенттердің өз өмірлік тәжірибелерін академиялық мәтіндерге біріктіре алатынын, олардың жеке контекстімен терең байланыстырылған және сонымен бірге академиялық талаптарға жауап беретін материалдарды құра алатынын көрсетті [6]. Зерттеу нәтижесінде студенттердің әртүрлі мәтін жанрларын түсінуінің жақсарғанын көрсетті. Студенттер суреттеу және сипаттамалық жанрларды жақсырақ ажырата бастағаны, бұл олардың жанрлық сезімталдығының дамығанын және мәтіндерді құрылымдауға саналы түрде қарайтынын көрсететіні айтылды. Бұл ілгерілеу олардың жазба жұмыстарында да, сауалнама нәтижелерінде де расталды.

Жазуды үйретуде Action Research әдісін қолдану тілдік құзыреттілікті дамытумен қатар, қазіргі білім беру және кәсіби кеңістікте сұранысқа ие метапәндік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Жоспарлау, жазбаша тапсырмаларды орындау, талдау және рефлексия циклдары кезінде студенттер өз жұмысын жобалауға, уақыт пен ресурстарды бөлуге, топта өзара әрекеттесуге, өз көзқарастарын дәлелдеуге және сынды қабылдауға үйренеді. Сыни тұрғыдан ойлау, топтық ынтымақтастық, жоспарлау және өзін-өзі бағалау сияқты дағдылар әмбебап болып табылады және оларды тек академиялық ортада ғана емес, сонымен қатар студенттердің болашақ кәсіби іс-әрекетінде де сәтті қолдануға болады. Осылайша, Action Research жеке тұлғаны жан-жақты дамыту құралы ретінде әрекет етеді, тіл үйренудің ХХІ ғасыр дағдыларын дамытумен интеграциясын қамтамасыз етеді.

Action Research әдістемесін білім беру тәжірибесінде қолданудың практикалық құндылығы оны нақты педагогикалық мәселелерді шешу үшін табысты қолданудың көптеген мысалдарымен расталады [7]. Бұл тәсілдің негізгі артықшылықтарының бірі – алынған нәтижелерді нақты тәжірибеде бірден қолдану мүмкіндігі. Мысалы, бір зерттеуде мұғалім тәртіптік бұзушылықтары бар оқушының мінез-құлқын талдау үшін Action Research қолданбасын пайдаланды. Мінез-құлықтың жаңа тапсырмалар алдында қобалжумен байланысты екенін анықтаған мұғалім оқытудағы тәсілдерге бейімделе алды, бұл проблемалық жағдайлардың айтарлықтай төмендеуіне және студентті арнайы білім беру орталығына жіберу туралы ұсыныстардың күшін жоюға әкелді [8].

Action Research оқушылардың бастауыш мектептен орта мектепке сәтті өтуін қамтамасыз етуде де өзінің тиімділігін дәлелдеді. Зерттеу көрсеткендей, көптеген оқушылар анонимділік пен қолдаудың жоқтығын сезінеді, бұл шамадан тыс жүктеме мен стресске ықпал ететін фактор. Зерттеу деректеріне негізделген мақсатты бағдарламаларды әзірлеу мектептерге көшу тәжірибесін айтарлықтай жақсартуға және оқушылардың белсенділік деңгейін арттыруға мүмкіндік беретіні расталған [9].

Action Research әдістемесі емле бағдарламаларын талдау және түзету үшін де тиімді қолданылады. Бастауыш сынып мұғалімі деректерді талдап, оқушылардың сөздік қоры кеңейгенімен, үйренген материалды сақтау үшін қосымша жұмыс қажет деген қорытындыға келген [10]. Бұл оған жақсы нәтижелерге жету үшін оқыту әдістерін өзгертуге мүмкіндік берді.

Action Research қолдану мұғалімдердің мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етеді, оларды проблемаларға пассивті көзқарастан шешімді белсенді іздеуге көшуге ынталандырады [11]. Бұл өзгеріс мұғалімдердің кәсіби дербестігін және оқу үдерісіне әсер ету қабілетіне сенімділігін нығайтуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттерді талдау Action Research әдістемесіне және оны оқу тәжірибесінде, атап айтқанда жазу дағдыларын дамытуда қолдануға қатысты негізгі ережелерді қорытындылауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда Action Research әдісі ең өнімді құралдардың бірі болып саналады, өйткені ол зерттеу мен тәжірибеге бағытталған компоненттерді біріктіреді. Оны қолдану мұғалімдерге оқытудың әртүрлі стратегияларымен тәжірибе жасауға, оқу үдерісіндегі өзгерістерді қадағалауға және алынған мәліметтер негізінде оқыту әдістерін реттеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушылардың дағдыларының жүйелі түрде дамуын қамтамасыз етеді және олардың оқу іс-әрекетіне саналы түрде араласуына ықпал етеді.

Біріншіден, Action Research тұжырымдамасын қарастыру бұл тәсілдің нақты практикалық мәселелерді шешуге бағытталған жоспарлаудың, әрекеттің, бақылаудың және рефлексияның циклдік процесі екенін көрсетті. Әдістің негізгі сипаттамалары оның қолданбалы сипаты, тәжірибені жетілдіруге бағытталғандығы, практиктердің зерттеу процесіне белсенді қатысуы және өзгерістерге бейімделу икемділігі болып табылады. Педагогикада бұл мұғалімнің бір мезгілде зерттеуші және тәжірибеші маман қызметін атқаруынан көрінеді: ол мәселені анықтайды, оны шешудің стратегиясын жасайды, оқу-тәрбие үдерісіне өзгерістер енгізеді және олардың тиімділігін бағалайды. Осылайша, Action Research диагностикалық құрал ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби дамуының құралына, оқу сапасын арттыру механизміне айналады.

Action Research-тің педагогикадағы рөлін талдау оның мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамытудағы жоғары құндылығын растады. Әдіс мұғалімдердің жеке тәжірибесін тереңірек түсінуге ықпал етеді, олардың күнделікті білім беру мәселелерін шешудегі мүмкіндіктерін кеңейтеді және оқытудың инновациялық әдістерін енгізуге ықпал етеді. Сонымен қатар, Action Research теория мен практика арасындағы байланысты нығайтады, мұғалімдерге тек дайын әдістерді жүзеге асырушы ретінде ғана емес, сонымен қатар білім беру үдерісінің белсенді әзірлеушілері мен сыни талдаушылары ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл мұғалімдердің зерттеушілік ойлауын дамытып, үздіксіз кәсіби дамуына жағдай жасайды.

Шолудың үшінші маңызды тақырыбы ЖОО-да жазуды оқытудың заманауи тенденцияларын зерттеу болды. Ғылыми зерттеулер академиялық жазу дағдыларын дамыту процесі бірқатар қиындықтарға тап болатынын атап көрсетеді: студенттердің жеткіліксіз ынтасынан бастап, академиялық мәтіндердің жанрлық ерекшеліктері мен құрылымын түсінудегі қиындықтарға дейін. Бұл міндеттер икемді және бейімделген білім беру стратегияларын талап етеді.

Action Research әдісі мұғалімдерге оқушылар мен студенттердің жеке қажеттіліктеріне тез жауап беруге, жаңа педагогикалық тәжірибелерді дамытуға, студенттердің рефлексивтілігін арттыруға, жазудағы өзіндік және академиялық дербестікті дамытуға жағдай жасауға мүмкіндік берді [12]. Сонымен қатар, студенттердің жазба жұмыстарының

сапасын арттырып қана қоймай, мұғалімдердің кәсіби өсуін ынталандыратын, оқу тәжірибесін саналы, икемді және нәтижелі ететін келешегі зор бағыт екенін көрсетеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Action Research арқылы жазуды үйретудің негізгі стратегиялары оқушылардың жазу дағдыларын арттыратын және мұғалімдердің кәсіби дамуын қолдайтын бірнеше негізгі тәсілдерді қамтиды [2]. Бұл процесс оқытушының өз оқушыларының үлгерімі туралы деректерді қарап шығуынан және «Мен өз тәжірибемді қалай жетілдіре аламын?» сияқты сұрақты қоюдан басталады. Содан кейін оқытушы өз сұрағының ықтимал шешімдерін әзірлеу, енгізу және бағалау үшін әрекет, рефлексия және бөлісу циклдарынан өтеді. Аталған процесте оқытушылар өздерінің оқыту туралы теориясын жасайды және әріптестерімен бөлісе алатын оқыту мен оқу туралы білім қалыптастырады [13]. Бұл стратегияның (1-диаграмма) әрқайсысы динамикалық және рефлексиялық оқыту ортасын құра отырып, оқушыларды да, мұғалімдерді де оқу процесіне белсенді түрде тартуға арналған. Мұғалімдер үшін бұл тәжірибе алмасу, өз зерттеу циклдерінің нәтижелерін талқылау және тиімді әдістерді ұжымдық түрде іздеу дегенді білдіреді. Студенттер үшін бұл сыни ойлау мен сындарлы кері байланыс дағдыларын дамытуға көмектесетін өзара тексеру, бірлесіп редакциялау және топтық жазу сияқты тәжірибелерге қатысуды білдіреді. Бұл тәсілдің жалпылық сипаты оқу ортасында ынтымақтастық пен өзара қолдау атмосферасын қалыптастырып, жазуға үйрету үдерісін тиімді етеді.

Әдіс сонымен қатар білім алушылардың өзіндік рефлексия дағдыларын дамытуға көмектеседі. Олар өздерінің жазу стратегияларын анықтайды және оларды реттейді. Өз мәтіндерін жүйелі түрде талдау және мұғалім мен сыныптастарының кері байланысы арқылы оқушылар өз жұмыстарының күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, оны жақсарту жолдарын жоспарлауға және әр кезеңде жазу барысын бақылауға үйренеді. Мұндай рефлексиялық тәжірибе оқушылардың жазуға деген ізденімпаздық қатынасын дамытады және оқудағы дербестікті дамытуға ықпал етеді.

Диаграмма 1: Action Research әдісінің стратегиясы

1. Оқыту мәселелерін қою және гипотезаны қалыптастыру

Әрекетті зерттеудегі алғашқы стратегиялардың бірі оқу мәселелерін қою болып табылады. Мұғалім мәтінді ұйымдастыру, жанрлық ерекшеліктерді түсіну немесе сыни ойлаудың әлсіздігі сияқты оқушылар жазуды үйрену кезінде кездесетін ерекше қиындықтарды анықтайды. Содан кейін осы мәселелер негізінде гипотезалар қалыптасады, олар эксперимент жүргізуге және жаңа әдістерді енгізуге негіз болады. Гипотезалар оқудың әртүрлі аспектілеріне қатысты болуы мүмкін, мысалы, топтық жұмыстың жазбаша тапсырмалар сапасына әсері немесе жазуды бағалаудың жаңа құралдарын пайдалану.

2. Жоспарлау, әрекет ету, бақылау және рефлексия циклдары

Циклдік процесс Action Research негізінің бірі болып табылады. Бұл процесс келесі кезеңдерді қамтиды:

Жоспарлау – анықталған проблемалар мен гипотезаларға сүйене отырып, мұғалім эксперимент барысында тексерілетін оқыту стратегияларын әзірлейді.

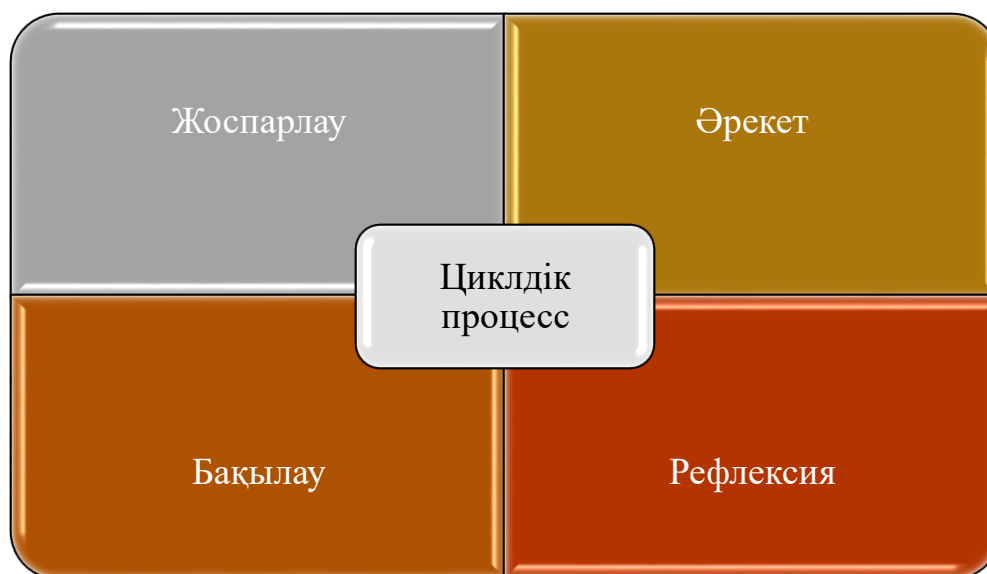
Әрекет – оқыту үдерісіне жаңа әдістер мен тәсілдер енгізу (мысалы, жазбаша тапсырмалардың белгілі бір форматтарын қолдану немесе белсенді әдістерді енгізу).

Бақылау – мұғалім оқушылардың үлгерімін бақылайды және жазбаша тапсырмаларды орындау барысында олардың жетістіктері мен мәселелерін талдай отырып, деректер жинайды.

Рефлексия – алынған мәліметтерге сүйене отырып, мұғалім өз әрекеттерінің нәтижелерін бағалайды, әдістердің күшті және әлсіз жақтарын анықтайды, бұл келесі циклдардағы тәсілдерді түзетуге мүмкіндік береді [14].

Бұл циклдар (2-диаграмма) оқу үдерісін үнемі бейімдеуге және жазуға үйрету әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Action Research циклі бір реттік процесс емес. Бұл стратегияны икемді және бейімделгіш ететін тұрақты қайталау мен түзетуді қамтиды. Әрбір жаңа цикл алдыңғы тәжірибені есепке алуға, жіберілген қателерді түзетуге және жақсартылған тәсілдерді тексеруге мүмкіндік береді. Осының арқасында әдістеме оқушылардың өзгермелі қажеттіліктері мен оқу мақсаттарын ескере отырып, білім беру ортасымен бірге табиғи түрде дамиды. Мұндай динамика нәтижелердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді және студенттерде де, мұғалімдерде де үздіксіз даму мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Диаграмма 2: Action Research әдісінің циклдік процессі

Жазуды үйретуде Action Research әдісін қолданудың перспективалы бағыттарының бірі жалпы зерттеу циклі шеңберінде «микроциклдер» деп аталатын қысқа, шоғырланған кезеңдерді ұйымдастыру болып табылады. Бұл тәсіл инновацияларды жедел тексеруге, студенттерден жылдам кері байланыс алуға және негізгі цикл аяқталмай тұрып қажетті

өзгерістерді енгізуге мүмкіндік береді. Микроциклдер әдістеменің икемділігін арттырады, оқытуды топтың ағымдағы қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді және мұғалімнің оқу процесін үнемі нақтылау шеберлігін дамытады.

3. Кері байланыс пен өзіндік талдауды қолдану

Кері байланыс және өзін-өзі талдау Action Research әдістемесінің ең маңызды құралдары болып табылады. Мұғалім оқушыларға жазба жұмыстары бойынша үнемі кері байланыс беріп қана қоймай, қолданылған әдіс-тәсілдердің тиімділігін де бағалайды. Студенттер өз кезегінде қателіктерін талдап, проблемалық жерлерін анықтап, оларды түзету бойынша жұмыс жасай алады. Тұрақты кері байланыс циклдары жазу дағдыларын жақсартуға неғұрлым саналы және тәуелсіз көзқарас үшін жағдай жасайды [15].

Мұғалімдер де рефлексия процесіне қатысады, бұл оларға қандай әдістер тиімдірек екенін және қайсысын түзетуді қажет ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл білім беру процесінің сапасын арттыруға, оны жекелендірілген және оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бағытталған етуге көмектеседі.

Нақты қазақ тілін оқытуда Action Research әдісінің стратегиясын қолданудың келесі кезеңдерін көрсетуге болады.

Жағдай: Оқушылар мәтінді жүйелеуде, сондай-ақ жазба жұмыстарында қазақ тілінің грамматикалық және стилистикалық нормаларын дұрыс қолдануда қиындықтарға тап болады. Осы мәселелерге жауап ретінде мұғалім оқушылардың жазба жұмыстарының сапасын жақсарту үшін Action Research стратегияларын қолдануды шешеді. Action Research әдісінің стратегиясы бойынша келесі кезеңдер бойынша жұмыс жасалады:

1. Оқыту мәселелерін қою және гипотезаны қалыптастыру

Мұғалім оқушылардың жазбаша мәтіндерді жүйелеуде қиналатынын байқайды: олар өз ойларын логикалық және жүйелі құра алмайды, қазақша грамматикалық конструкцияларды қолдануда жиі қателіктер жібереді, сонымен қатар әр түрлі мәтіндердің жанрлық ерекшеліктерін нашар түсінеді (мысалы, эссе, хат, әңгіме). Мәселелер сыни ойлау дағдыларының жеткіліксіз дамуымен және жанрлық теория мен мәтін құрылымын нашар білумен байланысты.

Гипотеза: Мұғалім топтық жұмыс, бірлескен жоба, формативті бағалау сияқты оқытудың белсенді әдістерін қолдану оқушылардың ойларын дұрыс жүйелеуге және мәтін құрылымын жақсартуға көмектесетінін болжайды. Сондай-ақ сәтті мәтіндердің мысалдарымен белсенді жұмыс және егжей-тегжейлі кері байланыс грамматикалық дағдыларды жақсартуға және жанрлық ерекшеліктерді түсінуге көмектеседі деп болжанады.

2. Жоспарлау, әрекет ету, бақылау және рефлексия циклдары

Жоспарлау: Мұғалім циклдік процесте өтетін бірнеше кезеңдерді қамтитын оқу бағдарламасын жасайды. Бірінші кезеңде оқушылар қазақ тіліндегі мәтінді ұйымдастыру теориясымен және жазба шығармалардың жанрлық ерекшеліктерімен таныстырылады. Содан кейін мұғалім топтық жұмысты ұйымдастырады, оның барысында оқушылар бірлескен жобаларды жазып, пікір алмасады, бір-біріне ой тұжырымдауға көмектеседі.

Іс-әрекет: Сабақ барысында мұғалім мәтінмен жұмыс істеу әдістері мен белсенді әдістерді енгізеді, мысалы:

- Мәтіннің құрылымдық элементтерін талқылау (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды);
- Бірлескен жобаны жазу, одан кейін қателер мен қиындықтарды талқылау;
- Қазақ әдеби шығармаларын талдау мен тәжірибеге мысал ретінде пайдалану;

• Оқушылар әр кезеңде өз жұмыстарын бағалай алатындай формативті бағалау элементтерін енгізу.

• Бақылау: Мұғалім жазбаша тапсырмалардың орындалу барысын жіті қадағалайды. Ол мыналарға назар аударады:

- Оқушылар жазатын мәтіндердің құрылымы мен логикасын жетілдіру;
- Оқушылардың қазақ тілінің грамматикалық нормаларын қолдануда кездесетін қиындықтары;

• Оқушылардың топтық талқылауларға реакциясы және мұғалім мен жолдастарының кері байланысы.

Сондай-ақ мұғалім жазба жұмыстарының жанрлық ерекшеліктерін түсіну деңгейін анықтау мақсатында шағын сауалнамалар мен бақылау жұмыстарын жүйелі түрде жүргізіп, әр кезеңде жазба жұмыстарын талдап отырады.

Рефлексия: Әр цикл соңында мұғалім нәтижені талдайды. Ұсынылған әдістер мәтіндерді ұйымдастыруды жақсартуға қаншалықты көмектесті, жанрлық ерекшеліктерді түсіну жақсарды ма, грамматикалық қателер азайды ма, соған баға береді. Рефлексия мұғалімнің өзін-өзі талдауын да қамтиды: ол оқыту әдістерінің қаншалықты тиімді жүзеге асырылғанын және келесі циклдарда нені өзгерту керектігін бағалайды.

3. Кері байланыс пен өзіндік талдауды қолдану

Кері байланыс: Әрекетті зерттеу аясында мұғалім кері байланысты жеке оқушылармен де, топтармен де белсенді пайдаланады. Жазудың әрбір кезеңінде мұғалім күшті жақтары мен жақсарту жақтарын көрсете отырып, егжей-тегжейлі түсініктеме береді. Мұғалім сонымен қатар оқушылар өздерінің қиындықтары мен тәжірибелерімен бөлісетін сыныпта талқылаулар ұйымдастырады, ал мұғалім қосымша ұсыныстар бере алады.

Оқушылардың өзін-өзі талдауы: Оқушылар өз кезегінде берілген пікірлер мен кері байланыстарды пайдалана отырып, өз жұмыстарын жүйелі түрде талдайды. Мұғалім оларды өзін-өзі түзетуге ынталандырады, бұл оқушылардың жазу дағдыларын жақсартуға саналы болуына көмектеседі. Мысалы, студент курс барысында алған білімін қолдана отырып, мәтін құрылымындағы немесе грамматикадағы қателерді өз бетінше таба алады.

Қазақ тілін оқытуда Action Research әдісін қолдану нақты тілдік күзиреттілікті жетілдірумен қатар, оқушылардың метапәндік дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Топтық жұмыс және мәтіндерді бірлесіп өңдеу барысында студенттерде ынтымақтастық дағдылары, келіссөздер жүргізу және рөлдерді бөлу дағдылары қалыптасады. Жазбаша жұмысты талқылау және талдау сыни ойлауды дамытады. Рефлексия әрі қарай оқуға қажетті метатанымдық дағдыларды қалыптастырады. Метатанымдық дағдылар дегеніміз – өзін-өзі бақылау, жоспарлау және өзінің танымдық процестерін бағалау дағдылары. «Жоспарлау – әрекет – рефлексия» циклдары барысында оқушылар мәтін жазу кезінде өз бетінше мақсат қоюға, ықтимал қиындықтарды болжауға, таңдалған стратегиялардың тиімділігін бақылауға және оларды түзетуге үйренеді. Бұл тәсіл оқудағы дербестікті дамытуға ықпал етеді және оқушыларды оқу үдерісінің белсенді қатысушыларына айналдырады. Сонымен қатар, кері байланыспен жүйелі жұмыс олардың өз мәтіндерін сыни тұрғыдан бағалау дағдысын қалыптастыруға көмектеседі. Бұл академиялық жазуды табысты меңгерудің негізгі шарты болып табылады. Әдістеме студенттерде оқу процесіне жауапкершілікпен қарауды және академиялық адалдық негіздерін қалыптастырады, өйткені олар дереккөздермен жұмыс істеуге, қателерді мойындауға және оларды түзетуге үйренеді.

Жазуға үйретуде Action Research әдісін енгізу оқушыны оқу үдерісіне қатысушы ретінде ғана емес, белсенді бірлескен зерттеуші ретінде де қарастыру мүмкіндігін ашады. Бұл тәсіл аясында білім алушылар мақсаттар мен табыс критерийлерін тұжырымдауға қатысады, тапсырмалар мен жұмыс әдістерін жетілдіру бойынша өз идеяларын ұсынады. Олар деректерді жинауға, қателерді талдауға және оларды түзету стратегияларын талқылауға қатысады. Мұндай серіктестік өзара әрекеттестік білім алушыларда нәтиже үшін жауапкершілік сезімін қалыптастырады, рефлексия, сыни талдау және бірлесіп шешім қабылдау дағдыларын дамытады. Ұзақ мерзімді перспективада бұл модель білім алушыларда оқуда да, кәсіби қызметте де қажет ғылыми позицияны дамытуға көмектеседі.

Action Research стратегиясын қолдану нәтижесінде мұғалім оқушылардың жазбаша өз ойларын әлдеқайда сенімді түрде жүйелей бастағанын байқайды. Олар мәтін құрылымының жақсарғанын көрсетеді, сонымен қатар қазақ тілінің жанрлық ерекшеліктерін өз шығармаларында дұрыс пайдалана бастайды. Грамматикалық қателер азаяды және оқушылар мәтінді дұрыс құрудың маңыздылығын жақсы түсінеді.

Сонымен қатар, мұғалім кәсіби дамудағы айтарлықтай ілгерілеушіліктерді атап өтеді, өйткені Action Research әдісі оған оқушылардың нақты қажеттіліктеріне сәйкес оқыту әдістерін үнемі бейімдеуге және жетілдіруге мүмкіндік береді. Өз кезегінде студенттер оқу үдерісіне көбірек тартылып, қазақ тілінің теориялық және практикалық аспектілерін жақсы түсіне бастайды.

Сонымен, қазақ тілінде жазуға үйрету үшін Action Research әдісін қолдану оқушылардың сауатты жазу дағдыларын жетілдіруге де, мұғалімдердің кәсіби өсуіне де ықпал етіп, түптеп келгенде білім сапасының артуына әкеледі.

Action Research әдісін енгізу оқу-тәрбие процесіне кешенді әсер етеді: оқушылардың ынтасын арттырады, олардың сабаққа қатысуын белсендіреді, өзіндік талдау және өзіндік жазба жұмыстарын түзетудің тұрақты әдетін қалыптастырады. Үнемі кері байланыс және мәтіндерді бірлесіп талқылау сабақта ынтымақтастық және өзара көмек атмосферасын қалыптастырады, бұл жазбаша құзыреттіліктерді дамытуға ғана емес, сонымен қатар коммуникативті және зерттеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, әдіс жазудың сапасын арттыру құралы ғана емес, сонымен қатар студенттердің оқу мәдениетін қалыптастырудың маңызды құралына айналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім берудегі Action Research әдісі – оқыту мен оқу тәжірибесін жақсартуға бағытталған рефлексиялық процесс. Ол – мұғалімдерге нақты уақыт кезеңінде кері байланыс орнату арқылы өз әдістерін талдауға және бейімдеуге мүмкіндік беретін жоспарлау, әрекет, бақылау және рефлексия циклдарын қамтитын әдіс.

Зерттеу барысында Action Research әсіресе қазақ тілін оқыту контекстінде жазу дағдыларын оқытуды жетілдірудің қуатты құралы екені анықталды. Рефлексияға және оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына бағытталған бұл тәсіл олардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға, мәтінді ұйымдастыру дағдыларын жақсартуға және сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

Іс-әрекетті зерттеуде қолданылатын оқыту мәселелерін қою, жоспарлау, іс-әрекет, бақылау және рефлексия циклдары, сондай-ақ кері байланыс пен өзін-өзі талдауды пайдалану сияқты негізгі стратегиялар жоғары тиімділік танытты. Мұғалімдер бұл әдістерді қолдана отырып, оқушылардың оқуындағы проблемалық тұстарды анықтап, жойып қана қоймай, динамикалық және интерактивті оқу ортасын құра білді, бұл өз кезегінде оқушылардың жазу дағдыларын жетілдіруге ықпал етті.

Тұрақты кері байланыс пен бақылау циклдары арқылы мұғалімдер оқытуға деген көзқарастарын үнемі бейімдеп, реттей алғанын атап өту маңызды, бұл оларға жазбаша оқытуда тұрақты және мазмұнды жақсартуларға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, оқушылардың да, мұғалімдердің де рефлексия және өзін-өзі талдау процесі оқу қажеттіліктерін тереңірек түсінуге және оқыту тәжірибесін жақсартуға ықпал етті.

Action Research әдістерін қолданудың нәтижесінде білім алушылардың жазба жұмыстарының құрылымы жақсарады. Оқушылар қазақ тілінің жанрлық ерекшеліктерін саналы, сауатты қолдана бастайды. Грамматикалық қателердің саны бірте-бірте азаяды, бұл тілдік құзыреттіліктің жоғарлауын көрсетеді. Сонымен қатар, білім алушылар мәтіннің дұрыс құрылымының академиялық жазудың негізі ретіндегі рөлін тереңірек түсінетінін көрсетеді.

Жазуды үйретуде Action Research қолдану оқушылардың тілдік құзыреттілігіне ғана емес, сонымен қатар олардың метапәндік және метатанымдық дағдыларының дамуына да айтарлықтай әсер етеді. Топтық жұмыс және мәтіндерді бірлесіп өңдеу барысында ынтымақтастық, сыни талдау және дәлелдеу дағдылары қалыптасады, бұл метапәндік құзыреттіліктерді дамытуға тікелей байланысты. Сонымен қатар, өзіндік рефлексия, жоспарлау, бақылау және өзіндік оқу стратегияларын құру, түзету қабілеттері дамиды. Мұғалімдер үшін Action Research кәсіби дамудың кең перспективаларын ашады. Жоспарлау,

әрекет ету, талдау және рефлексия циклдарына қатысу зерттеушілік ойлаудың қалыптасуына ықпал етеді, өз тәжірибесін сыни тұрғыдан түсінуге және әріптестермен нәтижелермен бөлісуге мүмкіндік береді. Сайып келгенде, бұл білім сапасын арттыру, инновациялық шешімдерді бірлесіп іздестіру және табысты тәжірибе алмасу мақсатымен біріккен мұғалімдердің кәсіби қоғамдастығын құруға әкеледі.

Зерттеу педагогикалық міндеттерді шешу үшін Action Research әдістерін қолданудың маңыздылығын атап көрсетеді, атап айтқанда, жазу дағдыларын үйрету саласында мұғалімдердің білім сапасы мен кәсіби өсуінің жаңа перспективаларын ашады. Болашақта осы нәтижелерді нығайту үшін Action Research-ті қолдануды жалғастыру, оның ауқымын кеңейту және оқыту мен оқушылардың жазу дағдыларын бағалаудың жаңа тәсілдерін енгізу ұсынылады. Action Research әдісі оқушылардың білімі мен жазу дағдыларын арттыруға ғана емес, сонымен қатар педагогикалық тәжірибені одан әрі дамыту құралы ретінде өзінің құндылығын дәлелдейді, бұл түптеп келгенде оқу үдерісінің жалпы сапасын арттыруға әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кешубаева Б.Қ. Іс-әрекеттік зерттеу жүргізу тәжірибесі арқылы жазу дағдыларын дамытудың тиімділігін анықтау // Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының өзекті мәселелері. – 2015. – № 5 (3). – Б. 51-53.
- 2 Muzaffar M. Action research to improve the teaching of english creative writing at primary level // International Journal of Social Sciences and Education. – 2011. – № 1. – P. 223-234.
- 3 Hu Y. Action Research in the Teaching of Writing in College English // Journal of Zhejiang Wanli University. – 2003. – № 3. – P. 16-19.
- 4 Zhang L., Wu Z. (2024). Enhancing Postgraduate Academic Writing Skills Through Course Reform: An Action Research Study // Social Education Research. – 2024. – № 5 (2). – P. 217-233.
- 5 Cárdenas M. L. Orientaciones metodológicas para la investigación - acción en el aula // Lenguaje. – 2006. – № 34. – P. 187-216.
- 6 Tessema K.A. The Rocky Terrain between Delocalized and Localized, Duplication and Originality: Learning to Write and Learning to Teach Academic English // Educational Action Research. – 2012. – № 20 (4). – P. – 515-533.
- 7 Нысан Г.М., Сапарбай А. Action research қандай мәселелерді шешеді? // Modern Scientific Method. – 2025. – № 9. – Б. 18-22.
- 8 Reed C. Action Research: A Strategy for Instructional Improvement // Teaching and Learning. – 2007. – № 4 (2). – P. 21-23.
- 9 Emerson L., MacKay B.R., MacKay M.B., Funnell K.A. A team of equals: teaching writing in the sciences // Educational Action Research. – 2006. – № 14 (1). – P. 65-81.
- 10 Mahani S., Molki A. Enhancing The Quality Of Teaching And Learning Through Action Research // Journal of College Teaching & Learning. – 2012. – № 9 (3). – P. 209-216.
- 11 Miftari I. Action research: answering the never-ending question of effectiveness in teaching // Knowledge-International Journal. – 2019. – № 31 (2). – P. 397-402.
- 12 Жамелов Б.А., Сүлейменова Г.М., Базарбаев Қ. Мектепте қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлттық зиялық қызметінің маңыздығын оқыту (Action Research қазіргі заманғы мұғалімнің өзіндік іс-әрекетінің тиімділігін арттыру стратегиясы ретінде) // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Серия: Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар. – 2023. – № 4 (79). – Б. 234-244.
- 13 Wideman R. Using Action Research and Provincial Test Results to Improve Student Learning // University of Alberta. – 2002. – № 6 (20). – 11 p. URL: <https://journals.library.ualberta.ca/iejll/index.php/iejll/article/download/450/112>
- 14 Göy N. An Action Research on the Development of Self-regulated Writing Strategies of Turkish EFL Students // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2017. – № 3 (2). – P. 191-204.

15 Wang Z. Application of Action Research in English Writing // Journal of Hexi University. – 2005. – № 6. – P. 126-128.

Материал 21.07.2025 баспаға түсті

Action Research в обучении письму: эффективные стратегии и методические подходы

А.С. Кыдырбекова¹, Р.С. Рахметова², *Г.К. Капышева¹

¹Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070000, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Казахстан

В данной статье рассматривается методология Action Research (исследование действием) как действенный инструмент для улучшения обучения письму в образовательной сфере. Анализируются ключевые стратегии и методические приемы, используемые в рамках данного подхода, которые позволяют преподавателям активно вовлекать обучающихся в процесс обучения, совершенствовать навыки письменной речи и адаптировать образовательный процесс под конкретные потребности студентов.

Статья акцентирует внимание на том, как Action Research помогает педагогам эффективно решать проблемы, возникающие в процессе обучения письму, через непрерывный цикл наблюдения, анализа и коррекции. Рассматриваются примеры удачных практик применения Action Research в различных образовательных условиях, таких как работа с учениками разного возраста и уровня подготовки.

Также детально обсуждаются методы, такие как использование формативного оценивания, создание письменных проектов, а также взаимообучение и обратная связь, которые способствуют развитию рефлексивных умений у студентов. В статье подчеркивается значимость коллективного взаимодействия учителей и учащихся, что позволяет делать процесс обучения письму более гибким и результативным.

Ключевые слова: Action Research, обучение письму, эффективные стратегии, методические подходы, письменные проекты

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кешубаева Б.Қ. Ис-әрекеттік зерттеу жүргізу тәжірибесі арқылы жазу дағдыларын дамытудың тиімділігін анықтау // Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының өзекті мәселелері. – 2015. – № 5 (3). – Б. 51-53.
- 2 Muzaffar M. Action research to improve the teaching of english creative writing at primary level // International Journal of Social Sciences and Education. – 2011. – № 1. – P. 223-234.
- 3 Hu Y. Action Research in the Teaching of Writing in College English // Journal of Zhejiang Wanli University. – 2003. – № 3. – P. 16-19.
- 4 Zhang L., Wu Z. (2024). Enhancing Postgraduate Academic Writing Skills Through Course Reform: An Action Research Study // Social Education Research. – 2024. – № 5 (2). – P. 217-233.
- 5 Cárdenas M. L. Orientaciones metodológicas para la investigación - acción en el aula // Lenguaje. – 2006. – № 34. – P. 187-216.
- 6 Tessema K.A. The Rocky Terrain between Delocalized and Localized, Duplication and Originality: Learning to Write and Learning to Teach Academic English // Educational Action Research. – 2012. – № 20 (4). – P. – 515-533.
- 7 Нысан Г.М., Сапарбай А. Action research қандай мәселелерді шешеді? // Modern Scientific Method. – 2025. – № 9. – Б. 18-22.
- 8 Reed C. Action Research: A Strategy for Instructional Improvement // Teaching and Learning. – 2007. – № 4 (2). – P. 21-23.

- 9 Emerson L., MacKay B.R., MacKay M.B., Funnell K.A. A team of equals: teaching writing in the sciences // *Educational Action Research*. – 2006. – № 14 (1). – P. 65-81.
- 10 Mahani S., Molki A. Enhancing The Quality Of Teaching And Learning Through Action Research // *Journal of College Teaching & Learning*. – 2012. – № 9 (3). – P. 209-216.
- 11 Miftari I. Action research: answering the never-ending question of effectiveness in teaching // *Knowledge-International Journal*. – 2019. – № 31 (2). – P. 397-402.
- 12 Жамелов Б.А., Сүлейменова Г.М., Базарбаев Қ. Мектепте қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлттық зиялық қызметінің маңыздығын оқыту (Action Research қазіргі заманғы мұғалімнің өзіндік іс-әрекетінің тиімділігін арттыру стратегиясы ретінде) // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Серия: Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар. – 2023. – № 4 (79). – Б. 234-244.
- 13 Wideman R. Using Action Research and Provincial Test Results to Improve Student Learning // *University of Alberta*. – 2002. – № 6 (20). – 11 p. URL: <https://journals.library.ualberta.ca/iejll/index.php/iejll/article/download/450/112>
- 14 Göy N. An Action Research on the Development of Self-regulated Writing Strategies of Turkish EFL Students // *Eurasian Journal of Applied Linguistics*. – 2017. – № 3 (2). – P. 191-204.
- 15 Wang Z. Application of Action Research in English Writing // *Journal of Hexi University*. – 2005. – № 6. – P. 126-128.

Материал поступил в редакцию журнала 21.07.2025

Action Research in Teaching Writing: Effective Strategies and Methodological Approaches

A. Kydyrbekova¹, R. Rakhmetova², *G. Kapysheva¹

¹East Kazakhstan Sarsen Amanzholov University, Oskemen, 070000, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Kazakhstan

This review article examines the Action Research methodology as an effective tool for improving the teaching of writing in educational practice. It analyzes the key strategies and methodological approaches used within this approach, which allow teachers to actively engage students in the learning process, improve writing skills and adapt the educational process to the specific needs of students.

The article focuses on how Action Research helps teachers effectively solve problems that arise in the course of teaching writing through a constant cycle of observation, analysis and correction. Examples of successful practices of applying Action Research in different educational contexts, such as working with students of different ages and levels of preparation, are considered.

Also, methods such as the use of formative assessment, creating writing projects, as well as peer learning and feedback that contribute to the development of reflective skills in students are discussed in detail. The article emphasizes the importance of collective interaction between teachers and students, which makes the process of teaching writing more flexible and effective.

Key words: Action Research, teaching writing, effective strategies, methodological approaches, writing projects.

REFERENCES

- 1 Keshubaeva, B.Q. (2015). “Is-arekettik zertteu zhurgizu tazhiribesi arqyly zhazu dagdylaryn damytudyng tiimdiligin anyqtau” [Determining the effectiveness of developing writing skills through action research practice], *Gumanitarlyq zhane zharatylystanu gylymdarynyng ozekti maseleleri*, vol. 5, no. 3, pp. 51-53. [in Kazakh].
- 2 Muzaffar, M. (2011). “Action research to improve the teaching of english creative writing at primary level”, *International Journal of Social Sciences and Education*, vol. 1, pp. 223-234.
- 3 Hu, Y. (2003). “Action Research in the Teaching of Writing in College English”, *Journal of Zhejiang Wanli University*, vol. 3, pp. 16-19.

- 4 Zhang, L. and Wu, Z. (2024). “Enhancing Postgraduate Academic Writing Skills Through Course Reform: An Action Research Study”, *Social Education Research*, vol. 5, no. 2, pp. 217-233.
- 5 Cárdenas, M. L. (2006). “Orientaciones metodológicas para la investigación - acción en el aula”, *Lenguaje*, vol. 34, pp. 187-216.
- 6 Tessema, K.A. (2012). “The Rocky Terrain between Delocalized and Localized, Duplication and Originality: Learning to Write and Learning to Teach Academic English”, *Educational Action Research*, vol. 20, no. 4, pp. 515-533.
- 7 Nysan, G.M. and Saporbai, A.B. (2025). “Action research qanday maselelerdi sheshedi?” [What problems does action research solve?], *Modern Scientific Method*, vol. 9. [in Kazakh].
- 8 Reed, C. (2007). “Action Research: A Strategy for Instructional Improvement”, *Teaching and Learning*, vol. 4, no. 2, pp. 21-23.
- 9 Emerson, L. and MacKay, B.R. and MacKay, M.B. and Funnell, K.A. (2006). “A team of equals: teaching writing in the sciences”, *Educational Action Research*, vol. 14, no. 1, pp. 65-81.
- 10 Mahani, S. and Molki, A. (2012). “Enhancing The Quality Of Teaching And Learning Through Action Research”, *Journal of College Teaching & Learning*, vol. 9, no. 3, pp. 209-216.
- 11 Miftari I. (2019). “Action research: answering the never-ending question of effectiveness in teaching”, *Knowledge-International Journal*, vol. 31, no. 2, pp. 397-402.
- 12 Zhamelova, B.A. and Suleimenova, G.M. and Bazarbaev, Q. (2023). “Mektepte qazaq zherining tutastygyn qalpyna keltirudegi ulttyq ziyalyq qyzmetining mangyzdylygyn oqytu (Action Research qazirgi zamandagy mugalimning ozindik is-areketining tiimdiligini arttyru strategiyasy retinde)” [Teaching the importance of national intellectuals' role in restoring the integrity of Kazakh lands at school (Action Research as a strategy to increase the effectiveness of the modern teacher's practice)], *Abai atyndagy QazUPU khabarsysy. Series: Tarikh zhane aleumettik-sayasi gylymdar*, vol. 4, no. 79, pp. 234-244. [in Kazakh]
- 13 Wideman, R. (2002). “Using Action Research and Provincial Test Results to Improve Student Learning”, *University of Alberta*, vol. 6, no. 20, 11 p., available at: <https://journals.library.ualberta.ca/iejll/index.php/iejll/article/download/450/112> (Accessed 2 January 2025).
- 14 Göy, N. (2017). “An Action Research on the Development of Self-regulated Writing Strategies of Turkish EFL Students”, *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, vol. 3, no. 2, pp. 191-204.
- 15 Wang, Z. (2005). “Application of Action Research in English Writing”, *Journal of Hexi University*, vol. 6, pp. 126-128.

Received: 21.07.2025

МРНТИ 14.35.09

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp316-331](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp316-331)

***А.Т. Сагиева¹, С.Е. Умирзакова¹, Г.Н. Турмагамбетова¹, Б.К. Васич²**

¹Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан

²Faculty of Applied Science, Nis, 18000, Serbia

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВОСПРИЯТИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО СРЕДИ СТУДЕНТОВ РАЗНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В условиях глобализации и цифровой трансформации знание английского языка как второго становится неотъемлемой частью профессиональной подготовки студентов. Однако отношение к языку, мотивация и трудности в его изучении могут существенно различаться в зависимости от профиля подготовки. Настоящее исследование направлено на выявление таких различий среди студентов различных специальностей.

Цель статьи - провести сравнительный анализ восприятия английского языка как второго среди студентов различных специальностей (гуманитарных, технических, педагогических и экономических) с целью выявления различий в мотивации, отношении к изучению языка и характерных трудностей, а также предложить рекомендации для адаптации языкового обучения в соответствии с профессиональными потребностями обучающихся.

В статье представлен сравнительный анализ восприятия английского языка среди студентов 2-3 курсов гуманитарных, технических, педагогических и экономических направлений обучения. В выборку вошло 200 студентов, пропорционально распределённых по профилям: гуманитарные специальности (филология, история, журналистика) - 50 студентов; технические специальности (информатика, инженерное дело, математика) - 60 человек; педагогические специальности (начальное образование, иностранные языки, дефектология) - 45 студентов; экономические специальности (экономика, маркетинг, мировая экономика) - 45 студентов.

Методы исследования включали анкетирование, полуструктурированное интервью и контент-анализ. Анализ выявил выраженные различия в отношении к английскому языку. Студенты-гуманитарии демонстрировали высокую интегративную мотивацию и стремление к академическому и культурному освоению языка. Студенты, обучающиеся техническим специальностям, чаще воспринимали английский как инструмент профессиональной самореализации и карьерного роста. Студенты педагогических специальностей фокусировались на методологическом применении языка в будущей преподавательской практике. Будущие экономисты рассматривали язык через призму делового общения и глобальной мобильности.

Также были зафиксированы специфические трудности: нехватка специализированной лексики, различия в стилях, сложности адаптации учебных материалов. Полученные результаты позволили сформулировать практические рекомендации для преподавания английского языка с учётом профессиональной направленности обучения и уровня языковой мотивации студентов.

Ключевые слова: английский язык, восприятие, мотивация, студенты, специальности, мультилингвизм, профессиональное обучение, сравнительный анализ

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Теоретическую основу представленного исследования составляют современные концепции мультилингвального образования, а также теоретико-методологические подходы к изучению английского языка как второго в полиязычной среде. В качестве научной основы рассмотрены работы отечественных и зарубежных учёных, таких как А.З. Уразбаева, А.Г. Тургумбаева, Ю.С. Блажевич, М.В. Воронцова, Д. Рогозин, Р.Кучарчук, А.С. Лазарева и др. В них раскрываются механизмы языковой интерференции, роль метаязыковой осознанности, культурных и когнитивных факторов при изучении второго языка. Особое внимание уделяется вопросам межъязыковых связей, код - переключения, влияния образовательной среды и социального контекста на мотивацию и результаты обучения. Эти положения обосновывают необходимость адаптации содержания и методов преподавания английского языка в зависимости от целей, опыта и образовательного профиля обучающихся.

Проведенное исследование базируется на сравнительно-сопоставительном методе, позволяющем эффективно использовать уже сформированные языковые навыки студентов для освоения второго языка. Подход подтверждает положительное влияние осознанного анализа сходств и различий между родным и иностранным языками на скорость и качество усвоения английского. Актуальность исследования поддерживается современными образовательными трендами: политикой триединства языков в Казахстане, расширением академической мобильности и необходимостью подготовки специалистов, способных интегрироваться в глобальное профессиональное сообщество. Таким образом, работа

опирается на совокупность лингводидактических, психолого-педагогических и социокультурных теорий, определяющих подход к обучению английскому языку как второму в условиях мультилингвального высшего образования.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и активного межкультурного взаимодействия владение английским языком как вторым становится важнейшей составляющей профессиональной подготовки студентов различных направлений. Сегодня английский язык выполняет функцию глобального средства коммуникации, науки, технологий, бизнеса и образования. В этом контексте его изучение в системе высшего образования приобретает стратегическое значение, особенно в странах, где реализуются национальные программы полиязычия. Международные инициативы, такие как программа Erasmus+, Bologna Process, Academic Mobility Programmes и другие также подчеркивают важность владения английским языком для участия студентов в академических обменах, международных стажировках и проектах. В последнее время открытие филиалов ведущих зарубежных университетов на базе казахстанских вузов свидетельствует о возрастании значимости развития английской языковой компетенции как важного компонента подготовки специалистов, способных к международной конкуренции. В частности, деятельность филиала Heriot - Watt University (Великобритания) при Актюбинском региональном университете им. К. Жубанова акцентирует внимание на необходимости изучения уровня восприятия английского языка как второго среди студентов неязыковых специальностей.

Выбор темы нашего исследования обусловлен необходимостью в повышении эффективности языковой подготовки студентов Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова. Несмотря на внедрение политики полиязычного образования в вузе, наблюдаются существенные различия в мотивации, уровне вовлеченности и восприятии английского языка в зависимости от профессионального профиля студентов. Это затрудняет разработку эффективных, дифференцированных и адаптированных методик преподавания, способных учитывать специфику профессиональных потребностей различных специальностей. В связи с этим проведение сравнительного анализа восприятия английского языка как второго языка среди студентов различных специальностей становится особенно актуальным и значимым.

Цель исследования - сравнительный анализ восприятия английского языка как второго среди студентов различных специальностей с целью выявления специфики мотивации, отношения к изучению, типичных трудностей и формулировки методических рекомендаций, ориентированных на профессиональные потребности обучающихся. Задачи: выявление основных трудностей в процессе освоения языка, проведение анализа восприятия английского языка в профессиональном контексте, разработка рекомендаций по адаптации языкового обучения с учётом профиля подготовки. Объектом является процесс изучения английского языка как второго в условиях полиязычного высшего образования. Предметом выступает проведение сравнительного анализа восприятия английского языка как второго среди студентов разных специальностей. Научная новизна исследования состоит в выявлении и систематизации различий в языковом восприятии и мотивации студентов различных направлений, что позволяет пересмотреть подходы к преподаванию английского языка и предложить более эффективные формы организации учебного процесса. Практическая значимость работы заключается в разработке дифференцированных методических рекомендаций для вузов, позволяющих повысить качество и эффективность преподавания английского языка в условиях полиязычного образования.

В теоретической части нашего исследования мы представляем обзор ключевых аспектов изучения английского языка как второго в рамках понятия мультилингвизма. К ним относятся его определения и разновидности, преимущества и вызовы, а также влияния на когнитивные процессы, восприятие и мышление. Так, исследователи стремятся

определить уровень владения двумя или несколькими языками, при котором можно говорить о случае искусственного мультилингвизма. Согласно Ю.С. Блажевича, мультилингвизм может быть признан, если человек владеет обоими языками на одинаковом уровне [1], или способен свободно использовать разные языки в различных ситуациях (Unesco) [2]. Исследователь Кучарзук З. утверждает, что мультилингвизм также достигается, если индивид «компетентен в другом языке и способен эффективно пользоваться каждым из них в разнообразных обстоятельствах» [3]. По мнению Воронцовой М.В. необходимо владеть обоими языками на уровне родного, или даже с одинаковой степенью владения [4].

Выделим ряд факторов и социокультурных изменений в социуме, которые подтверждают актуальность нашего исследования по восприятию изучения второго языка в мультилингвальной среде (Таблица 1).

Таблица 1. Особенности восприятия второго языка в мультилингвальной учебной среде [5].

	Факторы	Содержание
1	Мировая глобализация	В условиях усиленной глобализации мультилингвальные навыки становятся всё более ценными. Люди часто находятся в ситуациях, когда им необходимо взаимодействовать на разных языках с представителями различных культур в рамках бизнеса, научных исследований, туризма и других сфер.
2	Мультикультурное общество	В городах и регионах с мультикультурным составом населения мультилингвизм становится неотъемлемой частью повседневной жизни. Люди вынуждены общаться и работать с людьми из разных культур и говорить на разных языках.
3	Образование и карьера	Знание нескольких языков становится важным преимуществом при поиске работы и продвижении по карьерной лестнице, особенно в международных компаниях и организациях.
4	Рост интереса к межкультурной коммуникации	Изучение языков в мультилингвальной среде способствует более глубокому пониманию культурных особенностей и коммуникационных нюансов разных языковых общностей.
5	Индивидуальное развитие	Мультиязычное образование способствует развитию когнитивных способностей, улучшает память, умение переключаться между задачами и адаптироваться к новой информации.
6	Политические и образовательные инициативы	Во многих странах и регионах акцент делается на мультиязычности как части образовательной и социокультурной политики.

Изучение второго языка в мультилингвальной среде представляет собой уникальный процесс, обогащенный разнообразием языковых воздействий и влияний. Эта среда обеспечивает студентам ценный опыт, способствующий развитию языковых навыков и культурного понимания. Rogozin Д. выделил несколько ключевых особенностей этого процесса [6]:

1. Перенос языковых навыков и структур между языками.
2. Влияние языковой интерференции на процесс изучения.
3. Код-переключение и его роль в усвоении второго языка.
4. Развитие метаязыковой осознанности через сравнение языковых структур.

Восприятие английского языка как второго варьируется в зависимости от индивидуального опыта, профессиональных целей и образовательного контекста студентов. Для одних он представляет собой ключ к академической мобильности, доступу к научной информации и участию в международных проектах, для других - необходимый инструмент профессиональной коммуникации или карьерного роста. Многие студенты воспринимают английский язык не только как учебную дисциплину, но и как средство самореализации, расширения кругозора и включения в глобальное сообщество. При этом восприятие языка может быть как положительным, сопровождаемым высокой мотивацией и интересом к изучению, так и нейтральным или даже напряжённым, особенно в случае отсутствия

языковой поддержки или чувства неуверенности в своих знаниях. Отношение к английскому языку как ко второму во многом определяется тем, насколько образовательная среда способствует развитию устойчивой языковой мотивации и даёт возможность применить язык в профессионально значимых ситуациях.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Педагогическое исследование проводилось на базе Актыбинского регионального университета им. К. Жубанова в 2024-2025 учебном году. Целевой аудиторией стали студенты 2-3 курсов, обучающиеся по следующим направлениям подготовки: гуманитарные, технические, педагогические и экономические специальности. В выборку вошло 200 студентов, пропорционально распределённых по профилям: гуманитарные специальности (филология, история, журналистика) - 50 студентов; технические специальности (информатика, инженерное дело, математика) - 60 человек; педагогические специальности (начальное образование, иностранные языки, дефектология) - 45 студентов; экономические специальности (экономика, маркетинг, мировая экономика) - 45 студентов.

Для достижения целей исследования использовался комплекс количественных и качественных методов, обеспечивающих надёжность и всесторонность анализа:

1. Анкетирование: был разработан авторский опросник, включающий закрытые и открытые вопросы, направленные на выявление мотивации изучения английского языка, восприятия трудностей в обучении, целей использования языка в будущей профессии, самооценки уровня владения английским, отношения к преподаванию английского в вузе.

2. Полуструктурированные интервью: проведено 16 глубинных интервью (по 4 от каждой специальности), в ходе которых студенты более подробно раскрывали своё отношение к изучению английского языка и делились личным опытом.

3. Контент-анализ письменных ответов и комментариев использовался для выявления повторяющихся тем, словосочетаний и акцентов в открытых вопросах анкеты и интервью.

Такая методическая комбинация позволила выявить как количественные закономерности, так и глубокие субъективные смыслы, отражающие специфику отношения к английскому языку в разных профессиональных контекстах.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В университетской практике при обучении студентов второму языку в большинстве случаев используется методы сравнительно-сопоставительного изучения неродных языков. Работа по данному методу строится на анализе и сопоставлении сходств и различий между разными языками. Он также базируется на предположении, что знание одного языка может помочь в понимании и усвоении другого языка, особенно когда они принадлежат к одной языковой семье или имеют схожие языковые структуры.

Преимущества метода сравнительного изучения в мультилингвальной среде:

- Ускоренное освоение: Знание общих лингвистических закономерностей позволяет учащимся быстрее усваивать грамматические структуры и лексику второго языка.

- Повышенная осведомленность: Ученики осознают различия и сходства между языками, что способствует более глубокому пониманию лингвистических концепций.

- Более гибкий подход: Метод сравнительного изучения может быть адаптирован к индивидуальным потребностям и предпочтениям учеников.

Особое значение при изучении второго языка имеют межъязыковые связи. Так, в мультилингвальной среде учащиеся могут использовать свои знания одного языка для упрощения изучения другого. К преимуществам межъязыковых связей можно отнести эффективное переносимость навыков, использование грамматических и лексических структур из одного языка в другой.

В мультилингвальной среде сопоставительная лингвистика играет важную роль при осознанном изучении неродных языков. В основе данного подхода лежит глубокий анализ языковых структур. Он позволяет студентам изучать разные языковые элементы, анализируя их сравнительно, что способствует лучшему пониманию грамматических и синтаксических особенностей. Вместе с тем, это влияет на развитие у обучающихся аналитических навыков, аналитического мышления и способность обнаруживать паттерны между разными языками [7].

Процесс формирования самоидентификации в мультилингвальной среде обогащается за счет:

- Мультикультурного понимания: личность осознает разнообразие культур и перспектив, что способствует более толерантному и открытому отношению к окружающему миру.

- Гибкости в ролях: человек может варьировать свою языковую и культурную идентичность в зависимости от контекста, что улучшает адаптивность в разных ситуациях.

- Смешивания культурных черт: мультилингвистическая среда может способствовать интеграции разных культурных элементов в личной идентичности [8].

Для всестороннего понимания особенностей восприятия английского языка как второго среди студентов различных направлений подготовки была проведена экспериментальная часть исследования. Целью данной части стало выявление различий в мотивации, трудностях и отношении к изучению английского языка в зависимости от профиля обучения - гуманитарного, технического, педагогического и экономического. Исследование было реализовано на базе Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова в 2024-2025 учебном году и охватило студентов 2-3 курсов, участвующих в программе полиязычного образования. Для сбора и анализа данных использовался комплекс методов, включая анкетирование, полуструктурированные интервью и контент-анализ письменных ответов, что позволило получить как количественные, так и качественные характеристики восприятия английского языка в учебной и профессиональной перспективе.

Для комплексной оценки отношения студентов к изучению английского языка как второго в условиях полиязычного образования было разработано анкетирование, охватывающее ключевые аспекты языковой подготовки. Для достижения целей исследования была использована комбинированная методология, включающая как количественные, так и качественные методы анализа. В анкетировании приняли участие 16 студентов — по 4 представителя от каждой группы специальностей (гуманитарные, технические, педагогические и экономические). Анкетный опрос был ориентирован на качественный предварительный срез. Для этого было достаточно ограниченного числа респондентов, что позволило протестировать валидность вопросов, выявить первичные мотивационные паттерны и уточнить направления дальнейшего анализа.

В исследовании был использован авторский анкетный опросник, включающий 25 вопросов, структурированных по пяти тематическим блокам: (1) мотивация изучения английского языка (5 вопросов); (2) восприятие трудностей в процессе обучения (5 вопросов); (3) цели использования языка в будущей профессиональной деятельности (5 вопросов); (4) самооценка уровня владения английским языком (5 вопросов); (5) отношение к преподаванию английского языка в вузе (5 вопросов). Ответы оценивались с использованием пятибалльной шкалы Лайкерта, где 1 означало полное несогласие, а 5 — полное согласие с утверждением. Надёжность инструмента оценивалась путём расчёта коэффициента внутренней согласованности по Кронбаху, который составил $\alpha = 0,83$, что свидетельствует о высокой степени надёжности шкалы. Валидация вопросов проводилась на этапе пилотного тестирования ($n = 30$), в ходе которого уточнялись формулировки и устранялись неоднозначности. Данный инструментальный позволил обеспечить содержательную и конструктивную валидность, а также релевантность анкетных данных заявленным целям исследования.

Такая структура позволила не только зафиксировать количественные показатели, но и выявить качественные особенности восприятия английского языка среди студентов разных специальностей, что обеспечило всесторонний и обоснованный анализ полученных данных.

Рисунок 1. Результаты диагностики анкетных данных

Диаграмма иллюстрирует распределение вопросов в анкетном опроснике по тематическим блокам, отражающим ключевые аспекты изучения английского языка как второго. Наибольший удельный вес (30 %) занимает блок, посвящённый мотивации изучения языка, что подчёркивает важность понимания внутренних и внешних стимулов студентов к овладению английским. Практически равными по значимости выступают блоки оценки трудностей обучения (24 %), целей профессионального использования языка (24 %) и отношения к преподаванию (24 %), что демонстрирует стремление исследователей охватить как учебные, так и прикладные аспекты владения языком. Самооценке уровня владения отведено 18 % вопросов, что отражает её вспомогательную, но значимую роль в построении общей картины языковой подготовки студентов. Такое распределение позволило собрать сбалансированные данные, обеспечивающие как широту охвата темы, так и глубину анализа по каждой из категорий.

Для повышения достоверности инструмента была проведена проверка внутренней согласованности (надежности) с использованием коэффициента Кронбаха ($\alpha = 0,82$), что свидетельствует о высокой надежности шкалы. Валидизация вопросов осуществлялась экспертным путем: предварительная версия анкеты была рецензирована тремя преподавателями кафедры иностранных языков, имеющими опыт преподавания английского языка студентам различных направлений подготовки. В таблице результатов дополнительно представлены средние значения (M) и стандартные отклонения (SD) по каждому блоку, что позволило количественно интерпретировать уровень выраженности параметров. Например, мотивация продемонстрировала наивысший результат ($M = 4.2$, $SD = 0.6$), а самооценка уровня языка — наиболее низкий ($M = 3.2$, $SD = 0.9$), что подтверждает неоднородность восприятия английского языка в зависимости от профиля подготовки студентов. Таким образом, дополнение числовыми показателями, указанием структуры анкеты и параметров шкалы обеспечивает полноту и научную корректность представленного инструментария.

Для более глубокого понимания индивидуального отношения студентов к изучению английского языка были проведены полуструктурированные интервью. В исследовании приняли участие 120 студентов. Данный этап требовал более широкой выборки - по 30 студентов от каждой группы специальностей, чтобы обеспечить репрезентативность с точки зрения профессиональной направленности и получить углублённые данные о восприятии английского языка. Вопросы интервью были направлены на выявление личной мотивации,

конкретных трудностей, ожиданий от языковых курсов и общего отношения к английскому языку в контексте будущей профессиональной деятельности. Результаты интервью представлены в таблице и позволяют сопоставить ключевые аспекты восприятия языка в зависимости от академической направленности (Таблица 2).

Таблица 2. Результаты полуструктурированного интервью в разрезе выбранных специальностей

Аспекты восприятия	Гуманитарные	Технические	Педагогические	Экономические
Тип мотивации	Интегративная мотивация (интерес к культуре, литературе) - 30 студентов	Инструментальная мотивация (для чтения проф. литературы, участия в проектах) - 24 студента	Прагматичная мотивация (для преподавательской практики) - 30 студентов	Карьерная мотивация (язык бизнеса и международного общения) - 30 студентов
Основные трудности	Сложности в академическом письме и формулировке аргументов - 11 студентов	Недостаток терминологической базы, страх устной речи - 14 студента	Трудности в методической адаптации и объяснении на английском - 17 студента	Ограниченность словарного запаса в деловой лексике - 9 студента
Ожидания от курса	Развитие навыков общения и межкультурной компетентности - 30 студентов	Получение прикладных знаний для работы и стажировок - 30 студентов	Овладение языком для обучения - 30 студентов	Умение вести переговоры, читать деловую документацию - 30 студентов
Отношение к английскому языку	Положительное, с высоким личностным интересом - 27 студента	Функциональное отношение, как к необходимому инструменту - 24 студента	Ответственное и осознанное отношение - 30 студентов	Практически ориентированное отношение, высокая заинтересованность - 30 студентов

Интерпретация результатов, представленных в таблице, показывает, что восприятие английского языка как второго существенно различается у студентов в зависимости от их специальности, что подтверждает необходимость индивидуализированного подхода в языковом обучении.

Студенты гуманитарных специальностей проявляют ярко выраженную интегративную мотивацию - они изучают английский язык, прежде всего, из интереса к культуре, литературе и возможностям академической мобильности. Их основные трудности связаны с формированием развернутой аргументации на английском языке и написанием академических текстов. Они ожидают от курса углубления коммуникативных и межкультурных навыков и в целом демонстрируют позитивное и личностно окрашенное отношение к языку.

Технические студенты склонны рассматривать английский язык как инструмент профессионального развития, необходимый для чтения профильной литературы, участия в научно-практических мероприятиях и стажировках. При этом они сталкиваются с нехваткой терминологической базы и страхом устного общения. Их ожидания сосредоточены на получении прикладных знаний, а само отношение к английскому языку носит прагматичный, утилитарный характер.

У студентов педагогических направлений мотивация продиктована необходимостью использования английского в будущей преподавательской практике. Они испытывают трудности с методической адаптацией материала на английском языке, особенно при объяснении грамматических и лексических явлений. Ожидания сфокусированы на

возможности качественно обучать других, а отношение к языку - осознанное, с элементами профессиональной ответственности.

Наконец, экономические специальности демонстрируют наиболее выраженную карьерную мотивацию: студенты рассматривают английский как язык делового общения и глобального рынка. Их основные барьеры связаны с ограниченным деловым словарным запасом. Они ожидают развития навыков ведения переговоров и чтения бизнес - документации. Отношение к языку практическое, с высоким уровнем заинтересованности в результатах.

Таким образом, различия в мотивации, трудностях и ожиданиях подчёркивают важность адаптации программ по английскому языку к профессиональному профилю студентов.

Для более глубокой интерпретации открытых ответов в анкетах и интервью был проведён контент-анализ, целью которого стало выявление повторяющихся смысловых единиц, лексических конструкций и доминирующих тем, отражающих отношение студентов к изучению английского языка. В этом этапе участвовали все 200 студентов. Контент-анализ проводился с опорой на предварительно выделенные семантические категории, основанные на теоретической модели мотивации изучения иностранных языков и особенностях восприятия английского языка как второго. В ходе анализа были идентифицированы следующие основные категории:

1.Мотивация: интегративная, инструментальная, карьерная, академическая.

2.Трудности: лексика, грамматика, устная речь, нехватка специализированных материалов.

3.Отношение к обучению: положительное, нейтральное, отрицательное.

4.Роль английского языка в будущем: профессиональная реализация, миграция, международная коммуникация, академическая мобильность.

Для повышения надежности интерпретации проводилась экспертная проверка кодирования: два независимых исследователя осуществляли первоначальное кодирование текста, после чего категории были согласованы. Расхождения были обсуждены и устранены в ходе консенсусной сессии. Такой подход обеспечивает межэкспертную валидность (inter-coder reliability). Частота упоминаний отдельных тем и категорий вычислялась вручную и с использованием текстового анализа в Excel, а также с применением простого программного счетчика для открытых ответов. Результаты были сгруппированы по четырем профилям специальностей, что позволило отразить различия в тематических приоритетах студентов.

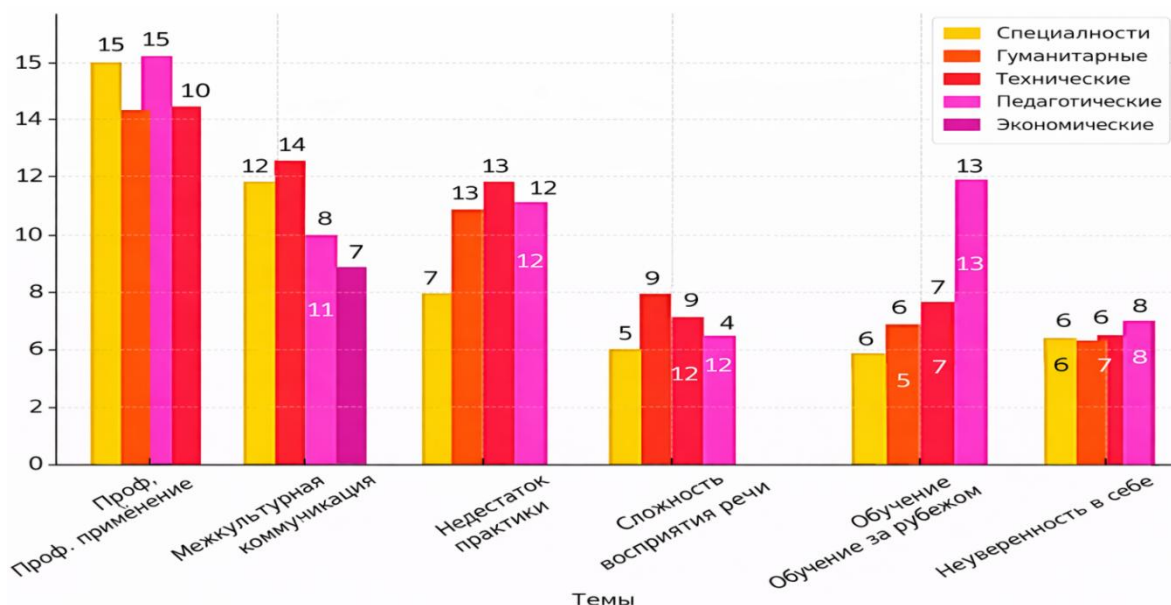

Рисунок 2. Контент-Анализ: частота тем по специальностям

Контент-анализ письменных ответов студентов ($n = 200$) в открытых вопросах анкеты и интервью проводился с целью выявления повторяющихся тематических единиц, отражающих отношение студентов к изучению английского языка. Все тексты были декомпозированы на смысловые фрагменты, после чего выделены ключевые категории: профессиональное применение языка, межкультурная коммуникация, недостаток речевой практики, сложности восприятия, учебная мотивация, неуверенность в себе. Кодирование выполнялось вручную двумя независимыми исследователями с последующей экспертной сверкой для повышения надёжности интерпретации (коэффициент согласия составил 0,87). Частотность упоминаний рассчитывалась количественным методом, по числу повторений тематики в ответах респондентов каждой группы. Результаты анализа показали, что тема профессионального применения английского языка доминировала среди всех категорий, особенно у студентов технических (15 упоминаний) и экономических специальностей (15), что свидетельствует о преобладании утилитарного взгляда на изучение языка как средства карьерной реализации. Напротив, межкультурная коммуникация чаще отмечалась студентами гуманитарных (14) и педагогических направлений (11), отражая их гуманитарную ориентацию и интерес к культурному контексту. Дефицит речевой практики оказался выраженной проблемой у студентов технических (13), педагогических (12) и экономических специальностей (12). Сложности восприятия речи на слух преобладали у технических студентов (9). Мотивация к обучению за рубежом значительно чаще звучала среди экономистов (13), что соотносится с их стремлением к глобальной мобильности. Тема неуверенности в себе была относительно равномерно представлена, но особенно выражена у педагогических (7) и экономических студентов (8). Выявленные тенденции подчеркивают необходимость адаптации программ преподавания английского языка с учетом профессионального профиля студентов, а также акцентирования внимания на развитии речевой практики и преодолении психологических барьеров в обучении.

В совокупности результаты трёх методов показали, что эффективное обучение английскому языку в полиязычной образовательной среде требует гибкой, специализированной методики, ориентированной на профиль подготовки, тип мотивации и профессиональные потребности обучающихся.

На основании полученных результатов представляется необходимым разработать и внедрить в вузовскую практику гибкую систему методических рекомендаций, направленную на повышение эффективности преподавания английского языка с учётом профессиональной направленности студентов.

По нашему мнению, прежде всего, преподавателям следует ориентироваться на дифференцированный подход, предполагающий адаптацию содержания, форм и методов обучения к конкретным образовательным программам: для студентов технических и экономических специальностей акцент должен быть сделан на профессионально ориентированный английский язык (ESP), с включением кейс-стади, симуляций переговоров, анализа деловой переписки и работы с терминологией. Студентам гуманитарных направлений рекомендуется предлагать задания, способствующие развитию аналитического и критического мышления, академического письма и межкультурной рефлексии. В то же время педагогическим специальностям необходимо обеспечить более глубокое погружение в методику преподавания английского языка, включая формирование навыков объяснения языковых явлений, создания учебных материалов и проведения занятий на английском языке. Особое внимание следует уделить развитию коммуникативных и презентационных навыков во всех группах, включая регулярные обсуждения, проекты, устные выступления и работу в парах и малых группах, что позволит преодолеть языковой барьер и снизить уровень неуверенности. Преподавателям также важно учитывать психологические аспекты, создавая поддерживающую и мотивирующую образовательную среду, а также отслеживать индивидуальные траектории продвижения студентов, включая самооценку и рефлексию. Целесообразно использовать цифровые ресурсы и платформы (например, Quizlet, Edmodo,

Kahoot, Google Classroom) для организации интерактивного и гибкого обучения [9, 10] . Кроме того, настоятельно рекомендуется внедрять элементы интернационализации учебного процесса, включая коллаборации с зарубежными университетами, привлечение носителей языка, организацию виртуальных обменов и онлайн-курсов с международной сертификацией. Всё это в комплексе обеспечит не только формирование устойчивых языковых компетенций, но и развитие академической мобильности, профессиональной готовности и глобальной конкурентоспособности выпускников.

ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты проведённого исследования позволяют осмыслить не только различия в восприятии английского языка среди студентов разных направлений подготовки, но и выявить ключевые факторы, влияющие на успешность его изучения в условиях полиязычного образования. Обсуждение полученных данных представляется особенно актуальным в свете глобальных образовательных трендов, акцентирующих значимость английского языка как средства профессиональной и академической интеграции.

Полученные в ходе исследования данные подтверждают гипотезу о том, что восприятие английского языка как второго существенно варьируется в зависимости от профиля подготовки студентов, что требует дифференцированного подхода к языковому обучению. Так, гуманитарии демонстрируют ярко выраженную интегративную мотивацию, связывая изучение языка с академическим развитием, межкультурной коммуникацией и личностным интересом. Технические и экономические специальности, напротив, рассматривают английский язык преимущественно как инструмент карьерного роста и профессионального общения. Студенты педагогических направлений, как показал анализ интервью и анкет, связывают мотивацию с будущей преподавательской деятельностью, акцентируя внимание на необходимости методической подготовки на английском языке. Эти выводы согласуются с позициями таких исследователей, как Лазарева А.С. и Воронцова М.В., подчеркивающих влияние профессионального контекста на языковую мотивацию в условиях мультилингвального образования [4, 5].

Анализ трудностей, с которыми сталкиваются студенты, выявил важные аспекты, препятствующие эффективному овладению английским языком: недостаток специализированной лексики, ограниченная языковая практика, низкая уверенность в себе и сложности в академическом письме. Особенно остро эти проблемы проявились у студентов технических и экономических специальностей, что подтверждает необходимость внедрения специализированных языковых модулей, ориентированных на профессиональную лексику и прикладное использование языка. Таким образом, обсуждение показывает, что разработка адаптированных учебных стратегий и интеграция английского языка в профессиональные дисциплины являются необходимыми условиями формирования устойчивой языковой компетенции студентов в полиязычной образовательной системе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В современном полиязычном образовательном пространстве изучение английского языка как второго становится неотъемлемым элементом профессиональной подготовки студентов разных направлений. В условиях нарастающей глобализации, академической мобильности и цифровой трансформации образования важность владения английским языком выходит за рамки дисциплины и приобретает стратегическое значение для будущей карьеры студентов. Настоящее исследование было направлено на сравнительный анализ восприятия английского языка как второго среди студентов гуманитарных, технических, педагогических и экономических специальностей.

Основная идея исследования заключалась в том, что профиль подготовки оказывает значительное влияние на восприятие английского языка и формирует уникальные

потребности студентов в процессе его освоения. Научная значимость работы заключается в обосновании необходимости дифференцированного подхода к обучению английскому языку, а практическая — в разработке адаптированных методических рекомендаций для преподавателей вузов.

Для достижения поставленных целей использовалась комплексная методология: анкетирование 16 студентов), полуструктурированные интервью (120 студентов) и контент-анализ письменных ответов (200 студентов). Такой подход позволил выявить как количественные закономерности, так и качественные особенности отношения студентов к изучению английского языка.

Анализ анкетных данных, результаты полуструктурированных интервью и контент-анализ письменных высказываний студентов показали, что мотивация, восприятие трудностей и ожидания от языкового курса напрямую зависят от профиля подготовки. Студенты гуманитарных специальностей проявляют интерес к английскому как к средству межкультурной коммуникации и академического развития, тогда как технические и экономические студенты акцентируют внимание на утилитарной функции языка в профессиональной сфере. Педагогические специальности демонстрируют осознанное и ответственное отношение, связывая владение английским с будущей профессиональной деятельностью в сфере образования. Представители технических специальностей в первую очередь ориентированы на функциональное владение английским языком, необходимое для чтения профессиональной литературы, участия в международных проектах, конференциях и стажировках. При этом они сталкиваются с проблемами терминологического характера и страхом устной речи. Студенты экономических специальностей демонстрируют наиболее ярко выраженную карьерную мотивацию: английский для них — это средство профессионального продвижения, деловой коммуникации и глобального взаимодействия. Их ожидания сосредоточены на овладении бизнес - лексикой, ведении переговоров и чтении документации на английском языке. Кроме того, были выявлены типичные трудности, связанные с нехваткой практики, восприятием речи и неуверенностью в себе, что требует внимания со стороны преподавателей.

Исследование вносит вклад в развитие теоретических и прикладных аспектов языкового образования в вузах и может быть использовано при проектировании программ обучения английскому языку, особенно в условиях внедрения полиязычной модели. Практическая ценность работы заключается в возможности применения полученных результатов для повышения качества преподавания, формирования индивидуальных языковых траекторий студентов и развития их готовности к профессиональной и академической мобильности в международной среде.

В совокупности полученные данные подчёркивают необходимость гибкой методической адаптации преподавания английского языка в вузе. Это включает разработку профессионально-ориентированных модулей, усиление коммуникативной практики, интеграцию языка в профильные дисциплины, а также создание мотивирующей и поддерживающей образовательной среды. Важно привлекать цифровые платформы, международные ресурсы и организовывать взаимодействие с носителями языка. Только при таких условиях можно обеспечить не только формирование устойчивых языковых навыков, но и подготовку студентов к профессиональной реализации в глобальном образовательном и деловом пространстве.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Блажевич Ю. С. Лексическая интерференция в условиях языкового контакта: дис. ... канд. филол. наук. - Белгород, 2011 – 170с.
- 2 Convention sur la protection et la promotion de la diversité des expressions culturelles. [Электрон.ресурс]. - URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919> (accessed of octobre 2005)

- 3 Kucharczyk R. Développer la compétence plurilingue en classe de langue. - Poitiers: Université de Poitiers, 2018. – P.28.
- 4 Воронцова М. В. Мультилингвизм как требование современного мира. В кн.: Мировое культурно-языковое и политическое пространство: взгляд через столетия. - Москва. ТрансАрт, 2013. – С. 36 - 44.
- 5 Лазарева А.С. Специфика обучения иностранным языкам в корпоративной мультилингвальной среде – Москва: Язык и культура, 2022 - № 60 - С. 215–229. doi: 10.17223/19996195/60/12
- 6 Рогозин Д. Мультилингвизм как социальный контекст языка [Электрон.ресурс]. – URL: <http://polit.ru/article/2006/11/16/multil/> (дата обращения 22.07.2015)
- 7 Безукладников К.Э., Жигалев Б.А., Прохорова А.А., Крузе Б.А. Особенности формирования мультилингвальной образовательной политики в условиях нелингвистического вуза – Москва: Язык и культура, 2018. - № 42. - С. 163–180
- 8 Уразбаева А., Тургумбаева А. Убеждение и мотивация студентов через изучение английского языка. – Кокшетау: Вестник Кокшетауского Университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая, 2024 -1 – С.270–279. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp270-279>
- 9 Джусубалиева Д.М. Развитие иноязычных компетенций в цифровой образовательной среде вуза. Актуальные проблемы обеспечения качества высшего образования в условиях глобальных изменений. Сборник материалов Международного круглого стола, Алматы: КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2024 – С.16 – 20.
- 10 Ахметова Д. Р. Особенности обучения студентов инженерных образовательных программ профессиональному иноязычному общению посредством массовых открытых онлайн курсов: дис. на соискание степени доктора философии (PhD). - Караганда, 2025 – 116с

Материал поступил в редакцию журнала 14.08.2025

Екінші тіл ретінде әр түрлі мамандықтағы студенттер арасында ағылшын тілін қабылдауды салыстырмалы талдау

*А.Т. Сагиева¹, С.Е. Умирзакова¹, Г.Н. Турмагамбетова¹, Б.К. Васич²

¹Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 080000, Kazakhstan

²Faculty of Applied Science, Nis, 18000, Serbia

Жаһандану мен цифрлық трансформация жағдайында ағылшын тілін екінші тіл ретінде меңгеру студенттердің кәсіби дайындығының ажырамас бөлігіне айнауда. Алайда тілге деген көзқарас, мотивация және оны меңгерудегі қиындықтар білім беру бағытына байланысты едәуір ерекшеленуі мүмкін. Осы зерттеудің мақсаты – түрлі мамандықтар бойынша білім алатын студенттердің ағылшын тіліне деген көзқарасындағы айырмашылықтарды анықтау.

Мақсаты – гуманитарлық, техникалық, педагогикалық және экономикалық бағыттар бойынша білім алып жатқан студенттердің арасында ағылшын тілін екінші тіл ретінде қабылдауына салыстырмалы талдау жүргізу, олардың мотивациясы, тілге деген көзқарасы мен типтік қиындықтарын анықтап, тілдік оқытуды кәсіби қажеттіліктерге бейімдеуге арналған ұсыныстар беру.

Мақалада 2–3 курс студенттерінің (гуманитарлық, техникалық, педагогикалық және экономикалық бағыттар) арасында ағылшын тіліне деген көзқарасының салыстырмалы талдауы берілген. Іріктеме келесі профильдер бойынша пропорционалды түрде бөлінген 200 студентті қамтыды: гуманитарлық ғылымдар (филология, тарих, журналистика) – 50 студент; техникалық мамандықтар (информатика, техника, математика) – 60 адам; педагогикалық мамандықтар (бастауыш білім, шет тілі, дефектология) – 45 студент; экономикалық мамандықтар (экономика, маркетинг, жаһандық экономика) – 45 студент.

Зерттеу әдістеріне анкеталық сауалнама жартылай құрылымдалған сұхбаттар, және контент-талдау енгізілді. Талдау нәтижелері студенттердің ағылшын тіліне деген

көзқарасында айқын айырмашылықтардың бар екенін көрсетті. Гуманитарлық бағыттағы студенттер жоғары интегративті мотивацияны танытып, тілді мәдени және академиялық тұрғыда меңгеруге ұмтылса, техникалық бағыттағы студенттер ағылшын тілін кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру мен мансаптық өсу құралы ретінде қабылдайды. Педагогикалық мамандықтарда оқитын студенттер тілдің болашақ оқытушылық қызметтегі әдістемелік қырларына мән берсе, экономикалық бағыттағы студенттер тілді іскерлік қатынас пен жаһандық ұтқырлық құралы ретінде қарастырады.

Сондай-ақ, бірқатар нақты қиындықтар анықталды: кәсіби терминологияның жетіспеушілігі, стильдік айырмашылықтар, оқу материалдарын бейімдеудегі қиындықтар. Алынған нәтижелер тілге деген кәсіби бағытты ескере отырып, ағылшын тілін оқытуға арналған нақты әдістемелік ұсынымдар жасауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, қабылдау, мотивация, студенттер, мамандықтар, мультимедиа, кәсіби оқыту, салыстырмалы талдау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Блажевич Ю. С. Тілдік байланыс жағдайындағы лексикалық интерференция: дис. ... Филология ғылымдарының кандидатының авторефераты. - Белгород, 2011 – 170 б.
- 2 Convention sur la protection et la promotion de la diversité des expressions culturelles. [Электрон.ресурс]. - URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919> (accessed of octobre 2005)
- 3 Kucharczyk R. Développer la compétence plurilingue en classe de langue. - Poitiers: Université de Poitiers, 2018. – P.28.
- 4 Воронцова М. В. Көптілділік қазіргі заман талабы ретінде. «Әлемдік мәдени-тілдік және саяси кеңістік: ғасырлар бойына көзқарас. - Мәскеу. ТрансАрт, 2013. – Б. 36 - 44.
- 5 Лазарева А.С. Корпоративтік көптілді ортада шет тілдерін оқытудың ерекшеліктері – Мәскеу: Тіл және мәдениет, 2022 - № 60 - Б. 215–229. doi: 10.17223/19996195/60/12
- 6 Рогозин Д. Көптілділік тілдің әлеуметтік контексті ретінде. – URL: <http://polit.ru/article/2006/11/16/multil/> (дата обращения 22.07.2015)
- 7 Безукладников К.Э., Жигалев Б.А., Прохорова А.А., Крузе Б.А. Тілдік емес университет жағдайында көптілді білім беру саясатын қалыптастырудың ерекшеліктері – Мәскеу: Тіл және мәдениет, 2018. - № 42. - Б. 163–180
- 8 Уразбаева А., Тургумбаева А. Ағылшын тілін оқыту арқылы студенттердің уәждемесін және сенімін арттыру - Көкшетау: Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. - 2024. - №1. - Б. 270 - 279. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp270-279>
- 9 Джусубалиева Д.М. «Университеттің цифрлық білім беру ортасында шетел тілі құзыреттіліктерін дамыту». Жаһандық өзгерістер жағдайында жоғары білім сапасын қамтамасыз етудің өзекті мәселелері. Халықаралық дөңгелек үстел материалдарының жинағы, Алматы: Абылай хан атындағы ҚазХҚжӨТУ, 2024 – Б.16–20.
- 10 Ахметова Д.Р. «Инженерлік білім беру бағдарламалары студенттеріне кәсіби шетел тілі коммуникациясын жаппай ашық онлайн курстар арқылы оқытудың ерекшеліктері»: PhD диссертациясы. – Қарағанды, 2025 - Б.116–116

Материал 14.08.2025 баспаға түсті

Comparative analysis of the perception of english as a second language among students of different specialties

*A. Sagyeva¹, S. Umirzakova¹, G. Turmagambetova¹, B. Vasic²

¹ K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, 030000, Kazakhstan

² Faculty of Applied Science, Nis, 18000, Serbia

In the context of globalization and digital transformation, proficiency in English as a second language has become an essential component of students' professional training. This research aims to identify such differences among students from various academic disciplines.

The objective of the article is to conduct a comparative analysis of how students from different specializations (humanities, technical, pedagogical, and economic) perceive English as a second language, in order to identify differences in motivation, attitudes toward language learning, and common challenges. The article also aims to offer recommendations for adapting language instruction to meet the professional needs of learners.

The study presents a comparative analysis of English language perception among 2nd–3rd year students in humanities, technical, pedagogical, and economic programs. The sample included 200 students, proportionally distributed among the following profiles: humanities (philology, history, journalism) - 50 students; technical specialties (computer science, engineering, mathematics) - 60 people; pedagogical specialties (primary education, foreign languages, defectology) - 45 students; economic specialties (economics, marketing, global economy) - 45 students.

Research methods included a survey, semi-structured interviews and content analysis. The analysis revealed distinct differences in attitudes toward English. Humanities students demonstrated a high level of integrative motivation and interest in academic and cultural aspects of the language. Technical students viewed English more as a tool for professional development and career advancement. Pedagogical students focused on the methodological use of the language in their future teaching practice. Economics students approached English from the perspective of business communication and global mobility.

The study also identified specific challenges such as a lack of specialized vocabulary, stylistic differences, and difficulties in adapting learning materials. The results enabled the formulation of practical recommendations for English language teaching tailored to the professional orientation and motivational profiles of students.

Key words: English language, perception, motivation, students, specializations, multilingualism, professional education, comparative analysis

REFERENCES

- 1 Blazhevich, YU. S. Leksicheskaya interferenciya v usloviyah yazykovogo kontakta: dis. ... kand. filol. nauk. [Lexical interference in the context of language contact: diss. ... Cand. Philological Sciences] Belgorod, 2011.
- 2 Convention sur la protection et la promotion de la diversité des expressions culturelles. [Электрон.ресурсы]. - URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919> (accessed of octobre 2005)
- 3 Kucharczyk R. Développer la compétence plurilingue en classe de langue. - Poitiers: Université de Poitiers, 2018.
- 4 Voroncova M. V. Mul'tilingvizm kak trebovanie sovremennogo mira. V kn.: Mirovye kul'turno-yazykovoe i politicheskoe prostranstvo: vzglyad cherez stoletiya. [Multilingualism as a requirement of the modern world. In the book: World cultural, linguistic and political space: a view through the centuries] Moskva. TransArt, 2013.
- 5 Lazareva A.S. Specifika obucheniya inostrannym yazykam v korporativnoj mul'tilingval'noj srede [Specifics of Teaching Foreign Languages in a Corporate Multilingual Environment] Moskva: YAzyk i kul'tura, 2022 - № 60 - S. 215–229. doi: 10.17223/19996195/60/12
- 6 Rogozin D. Mul'tilingvizm kak social'nyj kontekst yazyka [Multilingualism as a Social Context of Language]. Available from: <http://polit.ru/article/2006/11/16/multil/> (Accessed:22.07.2015)
- 7 Bezukladnikov K.E., ZHigalev B.A., Prohorova A.A., Kruze B.A. Osobennosti formirovaniya mul'tilingval'noj obrazovatel'noj politiki v usloviyah nelingvisticheskogo vuza [Features of the formation of multilingual educational policy in the context of a non-linguistic university]. Moskva: YAzyk i kul'tura, 2018.

8 Urazbaeva, A., Turgumbaeva, A. Ubezhdienie i motivacija studentov cherez izuchenie anglijskogo jazyka. [Enhancing Students' Motivation and Conviction Through English Language Learning]. Kokshetau: Vestnik Kokshetauskogo Universiteta im. Sh.Ualihanova. Serija filologicheskaja, 2024 <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss1pp270-279>

9 Dzhusubalieva D.M. Razvitie inozazychnyh kompetencij v cifrovoj obrazovatel'noj srede vuza. Aktual'nye problemy obespechenija kachestva vysshego obrazovanija v uslovijah global'nyh izmenenij. Sbornik materialov Mezhdunarodnogo kruglogo stola, [Developing Foreign Language Competencies in the Digital Educational Environment of a University] Almaty: KazUMOimJa imeni Abylaj hana, 2024

10 Ahmetova D. R. Osobennosti obuchenija studentov inzhenernyh obrazovatel'nyh programm professional'nomu inozazychnomu obshheniju posredstvom massovyh otkrytyh onlajn kursov: dis. na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). [Characteristics of Teaching Students of Engineering Educational Programs Professional Foreign Language Communication through Massive Open Online Courses] Karaganda, 2025

Received: 14.08.2025

MFTAP 16.01.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp331-343](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp331-343)

А.Ш. Тлеулесова¹, Б.З.Ахметова¹, М.Т. Абикенов¹, Б.С. Шукманова¹

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000 Қазақстан

ТІЛ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕМЕЛЕРІ

Аталған мақалада қазіргі қазақ тілінің теориялық негіздемелерін басшылыққа ала отырып, ана тіліміздің аясындағы тілдік құзыреттілікті қалыптастыру процесінде қазақ тілін оқытуда тілдің маңыздылығы жан-жақты талданады. Атап айтқанда, тілдің адамзат қоғамындағы пікір алмасу, талдау жасау және қарым-қатынас құралдары ретіндегі маңыздылығы айқындалып, оның кәсіби салада тиімді коммуникация құралы ретінде орны ерекше екендігі көрсетіледі. Тілдік қарым-қатынастың тек ақпарат алмасу құралы ғана емес, сонымен қатар тұлғалардың кәсіби біліктілігін арттырудағы негізгі фактор ретінде қарастырылуының маңыздылығы айтылады.

Заман талабына сай, теориялық тұрғыдан тілдік құзыреттілікті саралап, зерттеушілер дискурсивті оқыту жолдарынның ерекшеліктерін - тілдік құзыреттілікті дамытудағы қазақ тілін бағдарлай оқытудың әдістемелік негізі ретінде қарастырған. Бұл зерттеуде ең алдымен, білім алушылардың жеке қабілеттері арқылы көрініс табатын ерекшеліктерін тануға бағытталған оқыту тәсілдеріне назар аударылады. Дискурс ұғымы кәсіби салада институционалдық дискурс түрлерінің бірі ретінде талданады. Сонымен қатар, кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдары мен әдістері жүйелі түрде зерделенеді. Дискурсивті оқытудың негізгі мақсаты ретінде білім алушының базалық құзыреттіліктерін одан әрі қарай жан-жақты дамыту міндеті алға қойылады. Осыған сәйкес, зерттелген теориялық материалдар негізінде дискурстың ақпараттық мазмұнын анықтау, оны терең түсіну және мәтіндік материалдармен жұмыс жасаудың кәсіби тәсілдері мен технологияларын меңгертуге бағытталған міндеттер қарастырылған. Бұл ретте дискурсивті оқытудың ерекшеліктері мен әдістемелік аспектілері -жеке талдау нысаны ретінде айқындалады.

Кілт сөздер: тілдік теория, ана тілі, тіл аясы, тілдік құзыреттілік, дамыту, дискурсивті талдау, мүмкіндік, анықтау, әдістеме, әртүрлі бағыттар, тіл заңдылықтары, саралау, сараптау, т.б.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, өз ойын еркін, сауатты жеткізе алатын тұлға қалыптастыру. Осы бағытта тіл құзіреттілігін қалыптастыру мәселесі ерекше маңызға ие. Әсіресе, көптілділік жағдайында білім алушының ана тілін ғана емес, екінші немесе үшінші тілдерді де меңгеруі олардың мәдени, әлеуметтік және зияткерлік әлеуетін арттырады. Бұл мақалада тіл құзіреттілігінің мәні, түрлері, қалыптастыру жолдары мен педагогикалық негіздері қарастырылады.

Тіл құзіреттілігі – адамның тіл арқылы тиімді және мақсатты түрде қарым-қатынас жасау қабілеті. Бұл ұғым тіл білімінің ғана емес, педагогика, психология, мәдениеттану, әлеуметтану салаларының зерттеу нысанына айналып отыр. Тіл құзіреттілігі үш негізгі компоненттен тұрады: тілдік (лингвистикалық), коммуникативтік және мәдени-әлеуметтік құзіреттіліктер.

Лингвистикалық құзіреттілік – грамматика, фонетика, лексика салаларын меңгеру арқылы тілдің құрылымын түсіну. Коммуникативтік құзіреттілік – белгілі бір жағдаятқа сай тілдік қарым-қатынас орната білу қабілеті. Мұнда диалог, монолог, ресми және бейресми стильдер, сөйлеу этикеті ескеріледі. Әлеуметтік-мәдени құзіреттілік – тілдік қарым-қатынасқа әсер ететін ұлттық, мәдени ерекшеліктерді білу және құрметтеу. Стратегиялық құзіреттілік – тілдік кедергілерді еңсеру үшін түрлі стратегияларды қолдану, мәселен, синоним пайдалану, ым-ишара арқылы ойды жеткізу. Бұл стратегиялық құзіреттілік әдістемесі негіздемелеріне басшылық бағыты нұсқасында келесі ғалымдардың еңбектері назарда болды. Айтсақ: әдіскер-ғалымдар А.Қ. Құсайынов [1], М.Ә.Қасымбеков [2], сондай-ақ шетелдік зерттеушілер В.Г. Крыско [3], И.Б. Новик [4] және т.б. әдіскер ғалымдардың ғылыми зерттеулері. Аталған еңбектер ғылыми мақаланың бағыттық негізі ретінде сараланды.

Тіл құзіреттілігін қалыптастырудың педагогикалық негіздері.Тілді үйретуде білім алушылардың жас ерекшеліктері, психологиялық қабілеттері, мотивациясы басты назарда болуы тиіс. Қазіргі әдістемелік тұрғыдан келесі ұстанымдар маңызды:

Коммуникативтік бағыттылық – тіл тек теориялық білім емес, өмірлік қарым-қатынас құралы ретінде үйретілуі қажет.

Интерактивті әдістерді қолдану – ойын, пікірталас, жағдаяттық тапсырмалар, рөлдік ойындар арқылы тілдік орта құру.

Жекелеген білім траекториясы – әр оқушының қабілеті мен тілдік деңгейіне қарай сараланған оқыту ұйымдастыру.

Мәдениетаралық компонентті енгізу – тілмен қатар, сол тіл тасымалдаушыларының мәдениетін де таныту арқылы толеранттылық пен дүниетанымды кеңейту.

Қалыптастыру кезеңдері,Тіл құзіреттілігін қалыптастыру біртіндеп жүзеге асады:

Бастапқы кезеңде – тілдік қор жинақталады, қарапайым сөйлеу үлгілері меңгеріледі.

Орта деңгейде – оқушы өз ойын еркін жеткізуге тырысады, сөйлеу мәдениетін игереді. Жетілген кезеңде – талдау, пікір айту, дәлелдеу, шығармашылық тұрғыдан сөйлеу қабілеті дамиды.

Тіл құзіреттілігін бағалау келесі өлшемдерге сүйенеді:

- Фонетикалық, лексикалық, грамматикалық сауаттылық.
- Өз ойын анық, жүйелі, логикалық түрде жеткізу.
- Түрлі коммуникативтік жағдайларда тіл нормаларын сақтай білу.
- Сөйлеу этикасы мен мәдениетін меңгеру.

Тіл құзіреттілігін қалыптастыру – тұлғаның рухани және интеллектуалдық дамуына тікелей әсер ететін күрделі, кешенді процесс. Бұл құзіреттілікті дамытудың негізі – дұрыс әдіс, сапалы оқу материалы, оқушы белсенділігі мен мұғалім шеберлігі. Болашақ ұрпақтың тілдік сауаттылығы мен мәдени деңгейін арттыру үшін тіл құзіреттілігін қалыптастыруға бағытталған оқыту технологияларын жүйелі түрде енгізу қажет.

Қазіргі қазақ тілі аясындағы кәсіби қазақ тілін оқытудың әдіс-тәсілдерін жүйелі түрде айқындау және білім беру мазмұны мен көлемін дәл белгілеу педагогикалық қағидаттарға негізделген жағдайда ғана сапалы түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Осыған байланысты, кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастыруда пәнаралық байланыстар негізге алына отырып, оқытудың басты әдістемесі ретінде баяндау немесе бақылауға емес, дидактиканың іргелі заңдылықтарын қолдануға басымдық беріледі. Бұл тәсіл білім алушылардың іскерлік дағдыларын қалыптастыруға, олардың практикалық дағдыларын жүйелеуге және оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндіктер туғызады.

Сонымен қатар, кәсіби қазақ тілін оқытуда коммуникативтік, әрекеттік және құзыреттілікке негізделген тәсілдер кеңінен қолданыс табуы тиіс. Аталған әдістер арқылы студенттер нақты кәсіби жағдайларда қазақ тілін еркін қолдана алуға үйренеді. Мысалы, рөлдік ойындар, пікірталас сабақтары, кейс-стади әдісі, жобалық тапсырмалар – болашақ мамандардың тілдік қатынас аясын кеңейтіп, кәсіби бағыттағы сөйлеу мәдениетін дамытады.

Бұдан бөлек, цифрлық технологияларды қолдану – кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы маңызды құралдардың бірі болып табылады. Онлайн платформалар, мультимедиялық ресурстар, интерактивті тапсырмалар білім алушылардың тіл үйренуге деген мотивациясын арттырып, оқытудың икемділігі мен тиімділігін қамтамасыз етеді. Осылайша, кәсіби қазақ тілін оқытуда заманауи әдістемелік амалдарды жүйелі қолдану арқылы оқу үдерісінің сапасын арттыруға, білім алушылардың кәсіби бағдардағы тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға мол мүмкіндік жасалады.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ тілі теориясының негізгі даму бағыттарының бірі ретінде дискурсивті оқытудың теориялық алғышарттары – пәнаралық байланыс түрінде оқыту және оның әдістемелік негіз ретінде қолдану барысындағы ғылыми зерттеу әдістері мен тәсілдері басшылыққа алынады. Қазіргі уақыт талаптарына сай, қазақ тілін пәнаралық байланыс арасында оқыту арқылы білім алушылардың дүниетанымын кеңейту өзекті ғылыми-практикалық міндеттердің бірі болып табылады. Сонымен бірге, бұл үдерістің танымдық маңыздылығын ескере отырып, аталған ерекшеліктер тек қазақ тілі пәнімен шектелмейтіндіктен, педагогикалық еңбектер жүйесінде кешенді түрде жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Осы мақсатты орындау барысында педагогикалық және психологиялық ғылыми әдіснамалар көмегіне сүйенеміз. Аталған әдістемелердің қазақ тілін теориялық негізде де дамуына, өркендеуіне ерекше жол ашатындығы дәлелденуде. Басты себеп, қазақ тілінің теориясы мен оны оқыту жолдарын ұштастыруда болып отыр. Мұндай ерекшелік тіл дамуының негізгі жолдарын айқындайтындығы да ақиқат.

Қазіргі қазақ тілі теориялық негізде қарыштап алға басуына дискурсивті оқытудың негізінде білім алушының кәсіби тілдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған қазақ тілін бағдарлай оқытудағы пәндер арасындағы сабақтастықтың теориялық және әдістемелік негіздерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Бұл бағытта қолданылатын технологияларды жүйелеп, олардың тиімділігін анықтау және оларды оқу процесіне енгізу міндеті алға қойылады.

Қазақ тілінің замана ағымына сай теориялық әлеуетін арттыру мақсатында жоғары білікті мамандарды даярлау – қазақ тілін пәнаралық байланыс негізінде оқытудың педагогикалық және психологиялық әдістері көп деңгейлі күрделі жүйені құрайды. Бұл жүйе элементтері арасында өзара байланыс пен бағыныштылық байқалады. Атап айтқанда, философиялық деңгей кез келген әдіснамалық білімнің мазмұндық негізі ретінде қарастырылып, жүйенің іргелі құрамдас бөлігі болып табылады. Қазіргі қазақ тілі бойынша теориялық ережелерді басшылыққа ала отырып, дискурсивті оқытудың теориялық алғышарттары және оның ғылыми зерттеу әдістері мен тәсілдері – пәнаралық байланыс түрінде оқытудың әдістемелік негізі ретінде пайдаланылады. Қазіргі заман талабына сай қазақ тілін пәнаралық байланыста оқыту арқылы оқушылардың дүниетанымын кеңейту

қазіргі ғылыми-тәжірибелік міндеттердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, бұл үдеріс тек қазақ тілімен шектелмегендіктен, оны педагогикалық еңбектер жүйесіне жан-жақты енгізу қажеттілігі туындады. Бұл мақсатқа жету барысында біз педагогикалық және психологиялық ғылыми әдістемелердің көмегіне сүйенеміз. Дискурсивті оқыту негізінде білім алушының кәсіби тілдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған қазақ тілін мақсатты түрде оқытуда пәндер арасындағы сабақтастықтың теориялық және әдістемелік негіздерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Бұл бағытта қолданылатын технологияларды жүйелеп, тиімділігін анықтап, оқу үрдісіне енгізу міндеті тұр. Жоғары білікті мамандар даярлау процесінде қазақ тілін пәнаралық байланыс негізінде оқытудың педагогикалық-психологиялық әдістемесі көп деңгейлі кешенді жүйені құрайды. Бұл жүйенің элементтері арасында өзара байланыс пен бағыныштылық бар. Атап айтқанда, тілдік құзыреттілікті анықтаудағы философиялық деңгей кез келген әдістемелік білімнің мазмұндық негізі ретінде қарастырылады және жүйенің іргелі құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазақ тілін оқыту үдерісі бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінде ерекше маңызға ие болып отыр. Әсіресе мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны студенттері арасында тіл құзыреттілігін қалыптастыру – мемлекеттік тілдің қоғамдық өмірдің барлық саласында толыққанды қызмет етуіне ықпал ететін маңызды алғы шарттардың бірі. Бұл ретте тіл құзыреттілігі оқушының немесе студенттің қазақ тілін коммуникативтік мақсатта меңгеруімен қатар, оны мәдени, әлеуметтік және танымдық контексте тиімді қолдана алу қабілетін де қамтиды. Мектептегі қазақ тілін оқытуда оқушының жас ерекшелігіне, тілдік ортасына және танымдық қабілеттеріне сәйкес тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың әдістемелік негіздері айқындалуы тиіс. Ал жоғары білім деңгейінде, әсіресе қазақ тілі екінші тіл ретінде оқытылатын аудиторияда, тіл құзыреттілігін дамыту үдерісі тілдік және мәдениаралық коммуникация дағдыларымен ұштасып, кәсіби бағытта тереңдетіледі. Бұл жағдайда студенттің функционалдық сауаттылығы, академиялық тілді меңгеруі және кәсіби салада қазақ тілін еркін қолдана алуы басты назарға алынады. Тіл құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері тіл білімінің, педагогика мен психолінгвистиканың түйіскен тұсында қарастырылады. Бұл үдерістің тиімді жүзеге асуы – оқу мазмұны мен әдістемесінің жаңғыруына, тіл үйретудегі инновациялық тәсілдердің енгізілуіне және білім алушылардың коммуникативтік мүмкіндіктерінің артуына ықпал етеді. Осы зерттеуде мектептегі және жоғары білім жүйесіндегі қазақ тілі оқыту үдерісінде тіл құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздері мен әдіснамалық ұстанымдары сараланып, оларды тиімді іске асыру жолдары талданады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазіргі қазақ тілін дискурсивті оқыту негізінде білім алушының кәсіби лингвистикалық құзыреттілігін қалыптастыру қазақ тілін оқытудағы пәндер арасындағы сабақтастықты зерттеумен тығыз байланысты және бұл ғылым жаңа эмпирикалық деректермен толықтырылғанда ғана жүйелі түрде дами алады. Сонымен қатар, бұл процесті тиімді жүзеге асыру үшін пәнаралық интеграцияға негізделген зерттеу кезеңдері негізінде ғылыми бағытталған оқыту әдістерін қолдану қажет. Пәнаралық байланысқа негізделген ұжымдық оқыту технологиялары оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын жетілдіріп, тілдік қабілеттерін дамытуда алатын орны ерекше болып танылатындығы даусыз мәселе ретінде танылады. Демек, дискурсивті негізде оқытудың қай кезеңінде болмасын белгілі орындарда, атап айтсақ, білім ордаларында білім алып жатқан оқушының кез келген ортада немесе арнайы оқу нысандарында сөйлеу тілінің аясы кеңейіп, лексикалық сөздік қоры едәуір байып, еркін коммуникативті қабілеттері дамиды. Ал, зерттеу әдістеріне келетін болсақ, онда жаңа технологиялық әдістемелерді басшылыққа ала отырып, ұстаздық жеке тәжірибе барысындағы арнайы бағдарламаларға негізделген оқыту процесінде белгілі бір оқу-үйрету мақсатына жету үшін оқушылардың диалогтік қарым-қатынас тілі белсенді түрде қолданылады. Зерттеу нәтижелері турасында қарастырсақ, онда диалогтік қарым-қатынас

түрлері өз кезегінде ұжымдық оқыту әдісінің тиімділігі мен маңыздылығын айқын көрсететіндігіне көз жеткізе аламыз. Дискурсивті оқытудың тиімділігін анықтау үшін маңызды дереккөз ретінде «Қазақстан Республикасындағы оқытуды дамытудың 2011-2030 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаларын» атап өтуге болады.

Осы орайда келесі ұсыныс түрлері туындайды. Атап айтсақ; бұл әдістеме – әдіскер-ғалымдар А.Қ. Құсайынов [1], М.Ә.Қасымбеков [2], сондай-ақ шетелдік зерттеушілер В.Г. Крыско [3], И.Б. Новик [4] және т.б. еңбектерін бағыттық негіз ретінде ұстанған әр саланы зерттеуге арнаған ғалымдар еңбектеріне орай жүзеге асырылады.

Кәсіби қазақ тілін оқытуда тілдік құзіреттілікті дамытудың 1-ұжымдық оқыту технологиясының тиімділігі топтық және жұптық жұмыстың келесі кезеңдерінен көрінеді:

Бірінші кезеңде әр оқушы тапсырманы өз бетінше орындайды; екінші кезеңде өзара пікір алмасып, мазмұнын бір-біріне жеткізеді; үшінші кезеңде бірлескен талқылау арқылы түсіндіреді, бір-бірінің жұмысын тексереді, түзетулер енгізеді, ортақ шешімге келеді; ал төртінші кезеңде барлық топ мүшелері бірлесіп жалпы талдау жасап, қорытынды жасайды. Дискурсивті оқыту әдістерінің осы тиімділігіне сүйене отырып, ғылымның кез келген саласының екі негізгі аспектісі бар екенін атап өтеміз: біріншіден, білім алушының танымдық деңгейін арттыру; екіншіден, алған білім, білік, дағдыны іс жүзінде қолдану. Сонымен қатар, пәнаралық қатынастың да өз орны бар. Қазіргі қазақ тілін дискурсивті оқыту процесінде пәндер арасындағы өзара байланыс білім мазмұнының сапасын арттыру және оны тиімді қабылдау үшін ғылыми негіз бола алады. Дискурсивті оқыту әдістерін ұтымды пайдалану оқу үдерісінің тиімділігін арттырудың және оқушының дүниетанымын кеңейтудің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Осыған байланысты дискурсивті оқытуда объективті шындықты танудың диалектикалық әдісі эмпирикалық қабылдаудан абстрактілі теориялық ойлауға және одан әрі нақты практикалық әрекетке көшу ретінде сипатталады. Сонымен қатар, тәжірибе шындықтың негізгі өлшемі ретінде танылады, ал білім практикалық әрекеттің негізін құрайтын объективті көрсеткіш болып табылады. Дискурсивті оқыту әдістеріне негізделген әдістеме, ең алдымен, ғылыми-танымдық іс-әрекеттің принциптері, формалары мен әдістері туралы ғылым ретінде қарастырылады. Ғылым әдістемесі зерттеу компоненттерінің мынадай негізгі сипаттамаларын береді: пәнаралық интеграция аясында қазақ тілін оқытудың объектісі, талдау пәні, зерттеудің міндеттері мен басқа аспектілері. Осы тұрғыдан алғанда, оны педагогика және психология салаларындағы теориялық концепциялардың жиынтығы ретінде құрылымдауға мүмкіндік береді.

Осы әдістемеге сүйене отырып, қазіргі қазақ тілін дамыту мақсатында шетелдік ғалымдар пікірлерін негізге алсақ, онда педагогикалық білім мен шындықты түрлендіру саласындағы дискурсивті оқыту әдістерін зерттеген шетелдік ғалым Н.В.Савин «Педагогикалық әдістемелік білім құрылымында төрт деңгейдің ажыратылатынын нақты көрсетеді» деп аталып жүр [5]. Осы аталған негіздемелерге зер салсақ, онда олар: «философиялық», «жалпы ғылыми», «технологиялық» деңгейлер тұрғысында танылады. Осыған байланысты дискурсивті оқытудың негіздеріне сүйене отырып, оны келесі деңгейлерге бөлуге болады. Бірінші деңгейге философиялық әдіснаманың категориялық жүйесі және танымның жалпы заңдылықтары мен принциптері кіреді.

Екінші деңгей – кәсіби тілдік құзіреттілікті қалыптастыру негізінде оқытылатын барлық немесе көптеген пәндерде қолданылатын теориялық ұғымдардың жиынтығы болып табылатын жалпы ғылыми әдістеме. Қазақ тілін пәнаралық байланыс негізінде оқыту мақсатында педагогикалық әдіс-тәсілдердің кең ауқымы қарастырылып, оның барлығы да оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, жан-жақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Үшінші деңгей – белгілі бір ғылыми пән шеңберінде қолданылатын зерттеу әдістері мен принциптерінің жүйесі болып табылатын нақты ғылыми әдістеме. Әдістemenің бұл деңгейі қазақ тілін тереңдетіп оқытуға арналған мамандықтар бойынша студенттердің атқаратын әр түрлі жұмыс түрлерін қарастырады.

Төртінші деңгей – технологиялық әдістеме, нақты практикалық материалды бағыты болады, оның ішінде ғылыми-зерттеу және оқыту әдістері мен әдістерін тиімді және дұрыс

таңдауды қамтамасыз ететін әдістер жиынтығын енгіземіз. Бұл кезеңді қорытындылай келе, оны «бақылау» немесе «тексеру» деңгейі деп атауға болады, өйткені ол алынған нәтижелердің дәлдігі мен сапасын бағалауға бағытталған. Іс-әрекеттің заңдылықтары мен оның табиғатын, іс-әрекет теориясын негізге алған әдіскер ғалымдар әрбір жаңа ұрпақ адамның оқу мәдениетінің жетістіктерін меңгеру үшін іс-әрекетті жүзеге асыруы керек деп, есептеді. Демек, біздің студенттер «өз бетінше өмірге, жан-жақты іс-әрекетке дайындау мақсатында оларды өз мүмкіндіктеріне сәйкес іс-әрекеттің осы түрлеріне тарта отырып, қоғамдық-гуманистік маңызы бар іс-әрекетке ұйымдастырылады» [6, 45], – деп көрсете аламыз. Осы орайда, нақты дәлелдемелік негізде белгілі әдіскер әрі ғалым Қ.Бітібаеваның пікірін талдасақ, еліміздегі мектеп қабырғасында жүрген кез келген оқушы белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортада да білім алады, белгілі бір этнос өкілі ретінде танылады. Осыған байланысты еліміздегі білім ордасындағы қалыптасқан «мәдениеттану принципі» этнопедагогикалық принциппен алмастырылады.

Зерттеуші айтқандай, «Language reflects all the changes taking place in society, including professional fields» [7, 143]. (Тіл қоғамда орын алатын барлық өзгерістердің, оның ішінде кәсіби ортада болатын, көрінісі бола алады – аударма авторлардікі). Бұл жағдайда ұлттық пен даралықтың бірлігі жүзеге асады. Аталған қағидаттық ерекшеліктермен санаса отырып, ғалым А.Құсайынов білім беру жүйесіндегі педагогикалық-психологиялық әдістердің түрлерін талдай келе, қазақ тілінде кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастыру, білім алушылардың дүниетанымын кеңейту мақсатында (арнайы мамандықтар бағытына даярлау бойынша) педагогикалық әдістеменің келесі түрлерін қарастырған. Ғалымның ұстанған заңдылығында - ең заманауи әдіс-тәсілдер болу қажеттігіне назар аударылады. Сонымен а) қазақ тілін бастапқы бастауыш тіл негізінде оқыту әдістемесі ретінде тану; ә) қазақ тілін басқа тілдермен салыстырмалы түрде белсенді тіл негізінде оқытудың педагогикалық эксперимент әдісі; б) қазақ тілін оқу мен жазуға қабілетті тіл негізі ретінде оқытудың педагогикалық сауалнама әдісі; в) қазақ тілін жоғары деңгейдегі көшбасшы тіл ретінде оқытудың педагогикалық-социологиялық әдістері танылады деп тұжырымдаған [1].

Ғалымның еңбектерінде «Тіл сауаттылығы» деген термин сөздер жиі қолданылған. Соған нақты түсініктеме бере кетсек, онда: Жалпы алғанда «Тіл сауаттылығы» деген термин сөз қазақ тілін оқыту мәселесінде 19-ғасырдан бастап қалыптаса бастаған. Бұл турасында ғалым Е. Арын еңбектерінде екі түрлі түсініктеме беріледі: «Тіл сауаттылығының 1-мағынасы: Бастапқы оқу және жазу қабілеттілігі Негізгі мағынасында термин «Тіл сауаттылығы» әлеуметтік мәселе ретінде қарастырыла бастаған 19 ғасырдан бері қолданылады. 2- мағынасы бойынша термин кейде сауаттылықтың басқа түрлеріне де жатқызылады. Мысалы, қоғамдағы саяси ,т.б. сауаттылықтар», – деп түйіндейді [8,67].

Қазіргі қазақ тілін дамыту мақсатындағы дискурсивті негізде оқыту тәжірибесін зерттеу педагогикалық әдістердің дәстүрлі түрлерінің бірі болып табылады. Бұл тәсіл қазақ тілін пәнаралық байланыс негізінде оқытуда қолданылатын әдістемелік тәжірибелердің тиімділігін талдауға және олардың нәтижелерін жүйелі түрде тіркеуге негізделген. Сонымен қатар, дискурсивті оқыту әдістерінің тағы бір маңызды артықшылығы – ұжымдық оқыту технологиясының басымдылығы. Бұл біім алушы оқушылардың коммуникативті құзыреттілігін арттыруға, сонымен бірге олардың бірлесіп жұмыс істеу қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Кәсіби тілдік құзіреттілікті қалыптастыруға негізделген шығармашылық жұмыстарды жүргізуде ұжымдық оқытудың келесі жұптық тәсілі ерекше маңызға ие болады [6]. Аталған негіздерді басшылыққа ала отырып, төмендегі кестеге назар аударсақ, бірқатар нәтижелерге қол жеткізуге болатынын көреміз (1-кесте).

1-кесте – Дискурсивтілікке негізделген ұжымдық оқытудың жұптық тәсілі

1.Тұрақты жұп	Екі оқушы өз қалауы бойынша жұптасады. Мұғалім оқушының, ал оқушы мұғалімнің қызметін атқарады. Екі алғыр оқушы немесе бір

2.Өзгеріп, ауысып отыратын жұп	жақсы оқушы жұпталады. Бір тапсырманы төрт бөлікке бөліп, 4 оқушы орындайды. Әр оқушы қалған үш оқушыға өз жұмысын түсіндіреді. Содан кейін жұмысын үш рет қайталайды. Әр адамның жеке қалауы мен білімі ескерілетіндіктен, түсіндіру үш түрлі деңгейде жүргізілуі мүмкін. Топтағы әрбір оқушының жеке тапсырмасы бар. Тапсырманы орындап болған соң мұғаліммен жеке жұмыс жасайды, бір оқушы қалған үшеуіне түсіндіреді, ал қалған 1 оқушы кезекпен оқытуды қайталау әрекетін жүзеге асырады.
3.Вариациялық жұп (ерекше жұп)	

Ұжымдық оқыту кезінде білім алушыларға толық еркіндік беріледі.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазіргі қазақ тілін дамыту мақсатында аталған оқыту әдістерінің ерекшелігі – білім алушыларға өздігінен білім алуға және бір-бірін өзара дамыта оқытуға мүмкіндік беру. Осы орайда келесі ұсыныстар қатары қажеттігі туындайды:

оқу процесінің қай кезеңінде болмасын оқушының кәсіби тілді меңгеруі, өз ойын еркін жеткізу дағдысы жүйелі түрде қалыптастыру;

жұмыстың әр кезеңінде сөйлеу тілін белсенді түрде қолдану мақсатқа жетудің маңызды құралына айналдыру;

осының бәрі ұжымдық оқыту әдісінде тілдің ерекше маңызды рөл атқаратынын анық және сөзсіз дәлелдейді;

сонымен қатар, мұндай әдістер оқушының коммуникативтік құзыреттілігін арттырып, кәсіби салада еркін және сенімді тілдік қарым-қатынас орната алуына жағдай жасайды;

әдістемелік тұрғыдан қарағанда, тіл үйрету барысында топтық жұмыстар мен жобалық тапсырмалар арқылы белсенді тілдік орта қалыптастыруға жол ашады;

тілдік ортада оқушы өзін тұлға ретінде сезініп, тілдің практикалық маңызын жете түсінеді және оны күнделікті өмірде қолдануға ұмтылады. Тіл құзыреттілігін қалыптастыру – тіл үйрету үдерісіндегі негізгі мақсаттардың бірі ретінде қарастырылады. Бұл ұғым тілдік білімнің шеңберінен шығып, коммуникативтік, танымдық, әлеуметтік және мәдени аспектілерді біріктіретін кешенді құбылыс болып табылады. Зерттеу нәтижесінде мектептегі және жоғары оқу орындарындағы қазақ тілін оқыту тәжірибесінде тіл құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін бірқатар теориялық және әдістемелік негіздер анықталды.

Біріншіден, тіл құзыреттілігін қалыптастыру оқушы мен студенттің жас ерекшеліктеріне, тілдік ортасына және әлеуметтік тәжірибесіне сәйкес жүргізілуі тиіс. Бұл – тұлғалық бағытталған, сараланған және деңгейлік оқыту тәсілдерін қажет етеді.

Екіншіден, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда тілдік орта мен мотивация ерекше рөл атқарады. Коммуникативтік бағыттағы тапсырмалар, жобалық жұмыстар мен тілдік жағдаяттар арқылы білім алушының тілдік белсенділігін арттыру – құзыреттілікті дамытудың тиімді жолы екені дәлелденді.

Үшіншіден, тіл құзыреттілігі тек сөйлеу, жазу, тыңдау және оқу дағдыларын дамыту ғана емес, сонымен бірге функционалдық сауаттылықты, сыни ойлауды және тілдік құралдарды түрлі жағдайларда дұрыс қолдану қабілетін де қамтиды.

Сонымен, тіл құзыреттілігін қалыптастыру – білім беру мазмұнының жаңғыруы мен оқыту әдістемесінің заманауи талаптарға бейімделуін қажет ететін күрделі әрі көпқырлы үдеріс. Бұл үдерісті тиімді ұйымдастыру арқылы оқушы мен студентті тілдік жағынан ғана емес, коммуникативтік, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан да жетілген тұлға ретінде қалыптастыруға болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ тілін пәнаралық байланыс негізінде оқыту әдістемесінде оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруда ерекше орын алатын әдістердің бірі – «педагогикалық эксперимент» әдісі. Салыстырмалы негізде қарастырсақ, онда ғалым М.Қасымбекованың пікірінше, педагогикалық эксперимент – нақты жағдайларда оқыту процесін ғылыми түрде қайта құруға негізделген эксперимент болып танылады. Бұл әдіс - педагогикада және басқа пәндерде шығармашылықпен қолданылады және оқу процесіне жаңа әдістерді, тәсілдерді, жұмыс түрлерін немесе жүйені енгізуге бағытталған. Эксперимент зерттеу әдісі ретінде бұрын ұсынылған теориялық тұжырымдар мен болжамдарды тексеру және негіздеу мақсатында мұғалімдер мен студенттердің педагогикалық іс-әрекетін арнайы ұйымдастыруды көздейді. Егер бұрын жоспарланған ғылыми тұжырымдар мен болжамдар тәжірибеде расталса, зерттеуші оларды теориялық түрде жалпылайды және қорытынды жасайды. Эксперимент мақсатына қарай: «анықтаушы, шығармашылық – өзгертуші тексеру эксперименті – алдыңғы оқу үрдісін сақтай отырып жүргізілетін эксперимент түрі, ал зертханалық эксперимент жасанды жағдайды тексеру үшін жүргізіледі» [2, 65].

Шетелдік ғалымдар В.Г. Крыско [3], И.Б. Новик [4] дискурсивтік негізде кәсіби тілді оқытуда пәнаралық байланыстың үш негізгі түрін бөліп көрсетті. Олар: мазмұндық-ақпараттық; операциялық-әрекеттік; ұйымдастыру-әдістемелік болып, жеке-жеке сараланған.

Сонымен, қол жеткізген нәтижелерге назар аударсақ: біріншіден, оқыту барысындағы ерекше қарым-қатынастың бастапқы түрі: ғылыми таным тұрғысынан фактілік, концептуалды, теориялық, т.б. болып сараланса, сана туралы білім тұрғысынан философиялық, тарихи-ғылыми, яғни семиотикалық, логикалық, құндылыққа бағытталған болып танылады. Ал, арнайы білім тұрғысынан идеологиялық, яғни диалектикалық-материалистік, этикалық, құқықтық негізге бөлінген. Қарым-қатынастың екінші түрі пәнаралық байланыстың келесі түрлерімен сипатталады: студенттерде сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін теориялық білімді қолданудың практикалық әдістері тұрғысынан «практикалық»; оқушылардың өз бетінше білімін, ұйымдастырушылық-танымдық, шығармашылық, белсенді дағдыларын, шығармашылық-эстетикалық дағдыларын қалыптастыруға қажетті іс-әрекеттің құндылық-бағдарлы әдістері тұрғысынан «құндылыққа бағытталған».

Үшінші түрі келесі бағыттарды ажыратады: меңгеру тәсіліне қарай репродуктивтік, ізденімпаздық, шығармашылық, білім түріне қарай; орындалу уақытына қарай курсаралық, цикларалық; іске асыру уақытына байланысты перспективалық, ілеспе және үздіксіздік ретінде танылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде интеграция ғылымдарды біріктіреді. Оның негізінде кіріктірілген курстар (пәндер) пайда болуда, білім беру мазмұнындағы оқу процесінің үздіксіз сабақтастығы артады. Мәселен: «Ол біртұтас әлемдік білім беру жүйесіне жол ашады, ғылым мен өндірістің интеграциясына, ғылым жетістіктерін өндіріске енгізуге жол ашады, яғни интеграциялық үдеріс пәнаралық байланыстарды тудырады және жүзеге асыруды талап етеді» [9, 64]. Кәсіби тілдік құзіреттілікті қалыптастыруда орта буын оқушыларын оқыту біржақты (бір пәнмен байланыс) және көпжақты (екі немесе одан да көп болуы мүмкін) ерекше пәнаралық байланыс болып табылады [10].

Жеке тұлғаның әлеуметтенуіне барлық субъектілер жүйесі қатысады. Жалпы айтқанда, "The interaction of a human with the outside world, its knowledge takes place at different levels, including everyday life. The results of this knowledge are laid down in his/her everyday consciousness» (Тұлғаның қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасы, оны тануы әртүрлі деңгейде өтеді, сонымен қатар күнделікті өмірде де. Осы танудың нәтижесі тұлғаның күнделікті санасында қалыптасады – аударма авторлардікі) [11, 3].

Әрбір пән өзінің пәндік міндеттерін шеше отырып, ортақ мақсатқа үлес қосады, мектеп бітірушінің толық үлгісін жасайды [12]. Барлық пәндерде педагогикалық қарым-қатынас

жан-жақты дамып, ғылыми-теориялық тұрғыдан терең қарастырылады. Әдістемелік еңбектерде көрсетілгендей: «Жалпы кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастыруға негізделген қазақ тілін бағдарлы оқыту әдістемесінің педагогикалық-психологиялық негізі қоршаған шындық құбылыстары мен процестерінің жалпы байланысы мен өзара байланысын көрсететін жүйелілік принципімен сипатталады» [13, 24]. Ол тәрбиеші мен оқушының өзіндік құрылымы мен әрекет ету заңдылықтары бар өмір құбылыстарына белгілі бір жүйелі түрде қарау қажеттілігіне бағытталған. Жүйелі тәсіл педагогикалық теорияны, эксперимент пен тәжірибені бірлік принципі бойынша жүзеге асыруды талап етеді [14].

Мәтіннен тыс ақпараттың мазмұны оқушылардың шығармашылық белсенділігін ынталандыруға ықпал етеді. Мұндай мәліметтер оқушыға ғылыми тұжырымдарды жеткізуге, қызығушылығын арттыруға, бір сөзбен айтқанда пәнді ынталандыруға көмектеседі [15, 45].

«Бірінші кезеңде әрбір білім алушы тапсырманы жеке орындайды; екінші кезеңде бір-біріне түсіндіреді; үшінші кезеңде бірігіп, бір-бірінің жұмыстарына түсініктеме береді, түзетеді, ортақ қорытындыға келеді; төртінші кезеңде оны тұтас ұжым болып талқылап, қорытынды жасайды» [15, 64], – деп көрсетеді.

Кәсіби тілдік құзыреттілікті арттыруда, жаңа оқыту технологиясы негізінде пәнаралық баланыс түрлерін қолдану қайталау сабақтары мен сыныптан тыс жұмыстарда оң нәтиже көрсетті. Қазақ тілі сабағында пәнаралық байланыста мәтінді талдау арқылы оқушылардың жазылым, тыңдалым, оқылым, айтылым сияқты коммуникативтік іс-әрекет түрлерін жүзеге асырады. Жүргізілген сабақ барысын қорытындылай келе, дискурсивті оқытудың ерекшеліктерін талдау арқылы кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастыруда жаңа технологияларды қолдану оқу үрдісіне оң өзгерістер әкелді деп қорытынды жасауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, қазіргі қазақ тілін дамыту мақсатында дискурсивті оқытудың тиімді жақтарына назар аударсақ, білім алуға ұмтылған әрбір жеке тұлға өзінің қоғамдық өмірінде ұйымдармен, ғылыммен, техникамен, өнермен, әдебиетпен белгілі бір байланыста болады. Мысалы, оқушының ішкі талпыныстарын ескеру қажет, мысалы, оқуға қызығушылық танытуға, білімге құмарлыққа, оқып ізденудегі іс-әрекетке байланыстыруға және оқушының қабілеттілігін арттыруға бағытталады. Сондықтан жеке тұлғаны білімге деген құштарлығын әлеуеттендіру – бүгінгі күннің басты талабы. Тек, оқытуға дағдыландыру ғана емес, айналадағы адамдар өміріне бейімдеу мақсатында және соған орай күтпеген тосын кейбір жағдаяттардың туындауына қатысты әрі қоршаған орта жағдайына сәйкес, жеке тұлғаның өмірге бейімделуіне және жетілдірілуіне әкелетін міндеттерді ұйымдастыру оқу-тәрбие процесінің негізгі құзыреттерінің бірі болып табылады. Сондықтан, нақты тоқталсақ, онда дискурс – ауызша болатын сөйлеу процесі. Белгілі бір ақпарат бейнелі тіл арқылы да беріледі. Кәсіби лингвистикалық құзыреттілікті жетілдіруге негізделген бағдарлы оқыту әдістеріне сүйене отырып, дискурсивті оқытудың мүмкіндіктерін пайдаланудың тиімділігін арттыруға болады. Осы аталған жаңаяттарды саралап, ғылыми негізде зерттеу барысында кәсіби тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы арнайы дайындық - оқушының қызығушылығын, мүмкіндіктерін, бейімділігін, мақсатын, шығармашылық қабілеттерін, яғни дискурсивті оқытудың ерекшеліктерін дамытуға ықпал ететіндігі анықталды. Қазіргі білім беру кеңістігінде тіл құзыреттілігі ұғымы білім алушының коммуникативтік, танымдық, мәдени және әлеуметтік қабілеттерімен тығыз байланысты кешенді құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл құзыреттілік тілдік білім мен білікке ғана емес, сондай-ақ білім алушының шынайы өмірлік жағдаяттарда тілді тиімді, мақсатты түрде қолдана алу қабілетіне негізделеді. Қазақстандағы білім беру реформалары аясында қазақ тілін оқыту сапасын арттыру, тілдік білімнің өмірлік қажеттіліктермен байланысын күшейту қажеттілігі өзектіленіп отыр. Осы тұрғыда тіл құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми негіздемелері – теориялық-әдіснамалық және практикалық аспектілерді кешенді түрде қамтитын маңызды бағыт болып табылады.

Тіл құзыреттілігін қалыптастыру – білім беру жүйесіндегі стратегиялық мақсаттардың бірі. Ол білім алушының функционалдық сауаттылығын арттырып қана қоймай, оның кәсіби және әлеуметтік өмірде белсенді әрекет етуіне мүмкіндік береді. Бұл үдеріс тиімді теориялық-әдіснамалық негіздерге сүйеніп, заманауи педагогикалық технологиялармен ұштастырылған жағдайда ғана нақты нәтижелер береді. Қазақ тілін мектепте және жоғары оқу орындарында тиімді меңгерудің басты шарты – тіл құзыреттілігіне бағытталған, оқушы мен студенттің тұлғалық дамуын алдыңғы қатарға қоятын оқыту жүйесін қалыптастыру.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру шеңберіндегі № ИРН АР 19677795 «Лингвистикалық экология Солтүстік Қазақстан (Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстары) тұрғындарының этномәдени менталитетінің көрінісі ретінде» атты жоба аясында жазылған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Құсайынов А. Педагогика және психология [Мәтін] – Алматы: Рауан, 2000. – 255 б.
- 2 Қасымбекова М. Кәсіби қазақ тілі [Мәтін] – Нұр-Сұлтан: ҚазАТУ, 2000. – 208 б.
- 3 Крысько В.Г. Психология и педагогика [Текст]. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 255 с.
- 4 Новик И. Системный стиль мышления. Монография [Текст] – Москва: Знание, 1986 – 55 с.
- 5 Савин Н.В. Педагогика [Мәтін] – Алматы: Мектеп, 1983. – 278 б.
- 6 Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін оқыту негіздері [Мәтін] – Өскемен: Интеллект, 2009. – 255 б.
- 7 Temirgazina, Z., Akosheva, M., Yrysgul, S., Shaharman, A., Kurmanova, Z., Kairova, M. Metaphors in Anatomical Terminology. Space and Culture, India, 2019, 7(1), pp. 143–153. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>
- 8 Арын Е. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика [Мәтін] - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006 - 482 бет
- 9 Мейірманқұлова Т. Жаңа технологияны енгізу [Мәтін] // Ұлағат. – 2006. – № 5 (78). – 12–17 б.
- 10 Әбдіқалық К., Ермахан А. Оқу әдістемесі өзімізде жасалған [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – 2021 – 37–42 б.
- 11 Temirgazina Z., Nikolaenko S., Akosheva M., Luczyk M., Khamitov G. "Naive anatomy" in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. XLinguae, 2020, 13(2), pp. 3–16. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.01 http://xlinguae.eu/files/XLinguae2_2020_1.pdf
- 12 Абаев, Д. «Қазақ әдебиеті» оқулығының кемшілігі. Электронды ресурс: <https://egemen.kz/>.
- 13 Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері [Мәтін] – Алматы: Мектеп, 1970. – 242 б.
- 14 Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі [Мәтін] – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.
- 15 Аманбаева А., Шаймерденова Ж. Оқулық тілінің танымдық негізі: психолингвистикалық талдау (Жаратылыстану пәндері негізінде) [Мәтін] // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2022. – № 4 (126). – 92–101 б. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.08>

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

Основы формирования языковой компетенции

А.Ш. Тлеулесова¹, Б.З. Ахметова¹, М.Т. Абикенов¹, Б.С. Шукуманова¹

¹Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, 010000, Республика Казахстан

В данной статье на основе теоретических обоснований современного казахского языка проводится всесторонний анализ значимости языка в процессе формирования языковой компетенции в рамках родного языка. В частности, подчеркивается значение языка как средства обмена мнениями, анализа и общения в человеческом обществе, а также его особая роль в профессиональной сфере как эффективного инструмента коммуникации. Отмечается, что языковое общение рассматривается не только как средство передачи информации, но и как ключевой фактор повышения профессиональной квалификации личности. В соответствии с требованиями времени исследователи анализируют теоретические аспекты языковой компетенции, рассматривая дискурсивное обучение как методологическую основу для развития языковой компетенции при обучении казахскому языку. Основное внимание уделяется методам обучения, направленным на выявление особенностей, проявляющихся через индивидуальные способности учащихся. Понятие дискурса анализируется как один из видов институционального дискурса в профессиональной сфере. Кроме того, систематически изучаются эффективные методы и подходы к формированию профессиональной языковой компетенции. Основной целью дискурсивного обучения ставится дальнейшее всестороннее развитие базовых компетенций учащихся. Соответственно, на основе изученного теоретического материала ставятся задачи, направленные на определение информационного содержания дискурса, его глубокое понимание и освоение профессиональных методов и технологий работы с текстовыми материалами. Особенности и методологические аспекты дискурсивного обучения определяются как самостоятельный объект анализа.

Ключевые слова: языковая теория, родной язык, языковая среда, языковая компетенция, развитие, дискурсивный анализ, возможности, определение, методология, разнообразные подходы, языковые закономерности, анализ, экспертиза и др.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Құсайынов А. Педагогика және психология [Мәтін] – Алматы: Рауан, 2000. – 255 б.
- 2 Қасымбекова М. Кәсіби қазақ тілі [Мәтін] – Нұр-Сұлтан: ҚазАТУ, 2000. – 208 б.
- 3 Крысько В.Г. Психология и педагогика [Текст]. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 255 с.
- 4 Новик, И. Системный стиль мышления. Монография [Текст] – Москва: Знание, 1986 – 55 с.
- 5 Савин Н.В. Педагогика [Мәтін] – Алматы: Мектеп, 1983. – 278 б.
- 6 Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін оқыту негіздері [Мәтін] – Өскемен: Интеллект, 2009. – 255 б.
- 7 Temirgazina Z., Akosheva M., Yrysgul S., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology. Space and Culture, India, 2019, 7(1), pp. 143–153. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>
- 8 Арын Е. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика [Мәтін] - Павлодар: «ЭКО»ҒӨФ, 2006-482 бет
- 9 Мейірманқұлова, Т. Жаңа технологияны енгізу [Мәтін] // Ұлағат. – 2006. – № 5 (78). – 12–17 б.
- 10 Әбдіқалық К., Ермахан А. Оқу әдістемесі өзімізде жасалған [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – 2021 – 37–42 б.
- 11 Temirgazina Z., Nikolaenko S., Akosheva M., Luczyk, M., Khamitov, G. "Naive anatomy" in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. XLinguae, 2020, 13(2), pp. 3–16. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.01 http://xlinguae.eu/files/XLinguae2_2020_1.pdf
- 12 Абаев, Д. «Қазақ әдебиеті» оқулығының кемшілігі. Электронды ресурс: <https://egemen.kz/>.
- 13 Қоңыратбаев, Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері [Мәтін] – Алматы: Мектеп, 1970. – 242 б.
- 14 Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі [Мәтін] – Алматы: Білім, 2009. – 288 б.

15 Аманбаева А., Шаймерденова Ж. Оқулық тілінің танымдық негізі: психолінгвистикалық талдау (Жаратылыстану пәндері негізінде) [Мәтін] // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2022. – № 4 (126). – 92–101 б. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.08>

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

Fundamentals of language competence formation

A. Tleulesova¹, B. Akhmetova¹, M. Abikenov¹, B. Shukumanova¹

¹S. Seifullin University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

This article provides a comprehensive analysis of the role of language in teaching the Kazakh language, grounded in the theoretical foundations of contemporary Kazakh linguistics. It highlights language as a tool for communication, the exchange of ideas, and analytical thinking, emphasizing its critical function in professional contexts. The study underscores the dual role of linguistic interaction, which serves both as a medium for information exchange and as a factor in enhancing professional qualifications.

In response to modern educational challenges, the article examines linguistic competence theoretically, focusing on discursive teaching methods as a methodological basis for structured language instruction aimed at developing this competence. Teaching strategies are emphasized that identify and address learners' unique abilities, while the concept of discourse is explored as a form of institutional discourse within professional fields.

Furthermore, the article systematically investigates effective approaches and methods for developing professional linguistic competence. The primary objective of discursive teaching is identified as the holistic development of learners' foundational competencies. Accordingly, instructional tasks are designed to determine the informational content of discourse, enhance comprehension, and facilitate mastery of professional methods and technologies for working with textual materials.

Finally, the study presents the distinctive features and methodological aspects of discursive teaching as a separate focus of analysis, highlighting its significance for the development of learners' professional linguistic competence.

Key words: linguistic theory, mother tongue, language scope, linguistic competence, development, discursive analysis, potential, determination, methodology, various directions, language principles, differentiation, analysis, etc.

REFERENCES

- 1 Kusaiynov, A. Pedagogy and Psychology [Text] – Almaty: Rauan, 2000. – 255 p.
- 2 Kasymbekova, M. Professional Kazakh Language [Text] – Nur-Sultan: KazATU, 2000. – 208 p.
- 3 Krysko, V.G. Psychology and Pedagogy [Text]. Moscow: UNITY-DANA, 2000. 255 p.
- 4 Novik, I. Systematic Thinking Style: Monograph [Text]. Moscow: Znanie, 1986. 55 p.
- 5 Savin, N.V. Pedagogy [Text] – Almaty: Mektep, 1983. – 278 p.
- 6 Bitibayeva, Q. Basics of Teaching Kazakh Literature [Text] – Oskemen: Intellect, 2009. – 255 p.
- 7 Temirgazina, Z., Akosheva, M., Yrysgul, S., Shaharman, A., Kurmanova, Z., Kairova, M. Metaphors in Anatomical Terminology. Space and Culture, India, 2019, 7(1), pp. 143–153. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>
- 8 Aryn E. Russian-Kazakh Explanatory Dictionary: Pedagogy [Text] - Pavlodar: "EKO" Publishing House, 2006 - 482 pages
- 9 Meirmanqulova, T. Implementation of New Technology [Text] // Ulakat. – 2006. – №5 (78). – 12–17 p.
- 10 Abdiqualyk, K., Ermakhan, A. Teaching Methods Developed Locally [Text] // Kazakh Literature. – 2021. – 37–42 p.

- 11 Temirgazina, Z., Nikolaenko, S., Akosheva, M., Luczyk, M., Khamitov, G. "Naive anatomy" in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. *XLinguae*, 2020,13(2), pp.3-16. DOI: 10.18355/XL.2020.13.02.01 http://xlinguae.eu/files/XLinguae2_2020_1.pdf
- 12 Abaev, D. Drawbacks of the Kazakh Literature Textbook [Electronic Resource]: <https://egemen.kz/>.
- 13 Qonyratbayev, A. Essays on Literature Teaching Methods [Text] – Almaty: Mektep, 1970. – 242 p.
- 14 Zhumazhanova, T. Literature Teaching Methods [Text] – Almaty: Bilim, 2009. – 288 p.
- 15 Amanbayeva, A., Shaimerdenova, Zh. Cognitive Basis of Textbook Language: Psycholinguistic Analysis (Based on Natural Science Subjects) [Text] // *Bulletin of Yasawi University*. – 2022. – №4 (126). – 92–101 p. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.08>.

Received: 01.10.2025

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

IRSTI 16.01.09

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss4pp344-361](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss4pp344-361)

B. Kopbossynov¹, M. Alimbayev¹, *G. Serkebayeva¹

¹South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan

FEATURES OF VOWEL HARMONY IN THE DIALECTS OF MODERN TURKIC LANGUAGES

This review article provides a comprehensive analysis of scholarly works devoted to the phenomenon of vowel harmony (syngarmonism) in Turkic languages. Drawing on research by Turkologists and linguists, the study systematizes the functions of syngarmonism at the phonetic, phonological, morphological, and prosodic levels. It also examines the historical development of the phenomenon, its manifestations in contemporary Turkic dialects, and the factors contributing to the disruption of harmony rules in relation to the internal evolutionary processes of language development.

Based on materials from Kazakh, Crimean Tatar, Azerbaijani, and Uzbek, the review analyzes the degree of preservation of labial and palatal harmony, positional alternations of vowels, and assimilation processes, while comparing their articulatory and acoustic characteristics. The study highlights the role of syngarmonism in the formation of grammatical categories and in maintaining the structural integrity of Turkic languages, emphasizing its significance as one of the fundamental indicators of their genetic unity.

Key words: Turkic languages, syngarmonism, vowel harmony, dialects, phonetics, morphology, assimilation, articulation, historical development.

MAIN PROVISIONS

This study is aimed at a comprehensive investigation of the historical development of vowel harmony in Turkic languages, its role within the language system, its functional significance, and regional characteristics. Vowel harmony is considered not only one of the main phonetic laws that ensure the internal phonological harmony of Turkic languages, but also a complex, multifaceted linguistic process directly influencing the formation of morphological structures, word formation, and verbal morphology. This phenomenon serves as a key indicator of dialectal diversity and the dynamic nature of language structure. Furthermore, the study examines the impact of vowel harmony on linguistic norms and its stylistic functions, demonstrating that this phenomenon extends beyond purely phonetic processes and holds cultural and spiritual significance. During the research, previous scientific studies and the works of leading Turkologists were thoroughly analyzed. In particular, the works of N.K. Dmitriev, N.H. Olmesov, N.I. Ashmarin, E.D. Polivanov, V.V. Reshetov, A.T. Kaidarov, A.M. Shcherbak, E.I. Azizov, and B.Kh. Tudaeva were critically examined. Their scholarly conclusions were employed to ensure the objectivity of the research data. This approach allows for a reliable comparison and analysis of the features of vowel harmony across different dialects. Additionally, the results of previous studies were synthesized, and their methodological and theoretical conclusions were integrated to formulate the researchers' own scientific insights. The comparative-historical approach facilitated a comprehensive analysis of

the historical development of vowel harmony, as well as its phonetic, morphological, and typological aspects within a coherent scientific framework.

Thus, the scientific justification of this study is aimed at providing an in-depth characterization of the complex nature of vowel harmony, its integrative role in the language system, and its connection with dialectal variation. The findings contribute to the understanding of the phonological structure of Turkic languages, morphological stability, dialectal features, and cultural-cognitive aspects, positioning vowel harmony not only as a phonetic phenomenon but also as a functional and cultural linguistic feature.

INTRODUCTION

One of the fundamental phonetic laws of Turkic languages is the harmony of consonant and vowel. One of the fundamental phonetic laws of Turkic languages is vowel and consonant harmony. This phenomenon ensures the internal phonological coherence of a language, manifesting in the compatibility and correspondence between vowels and consonants. Sound harmony is not merely a phonetic law but a complex, multifaceted phenomenon that directly affects the formation of morphological structures, word formation, and verbal morphology. Its manifestations can be traced from ancient written monuments to modern dialects, demonstrating its stability and functional significance throughout historical development. Therefore, studying sound harmony is crucial not only for phonetic analysis but also for understanding the structural organization and historical development of Turkic languages.

Throughout their long historical evolution, Turkic languages have undergone significant phonetic, morphological, and semantic changes. These languages sometimes diverged due to social, cultural, or geographic factors, while at other times they converged, developing similar features under shared influences. The interaction between vowels and consonants plays a key role in these processes, with harmonic principles forming the basis for systematic changes at both morphemic and lexical levels. By examining these patterns, researchers can gain deeper insights into the historical development of Turkic languages, their dialectal variation, and the evolution of their morphological systems. Moreover, the internal consistency of phonological systems is revealed through harmonic relationships, highlighting the systematic organization of sounds within a language.

Sound harmony also has a significant impact on syntax. Morphological alternations regulated by harmony allow for precise expression of semantic relationships within sentences. In this regard, vowel and consonant harmony is not merely a phonetic feature but a crucial tool that ensures the coordinated interaction of morphological and syntactic structures. Harmony rules facilitate the correct placement of morphemes within words, enhance semantic clarity, and contribute to the logical coherence of linguistic constructions. Thus, sound harmony is considered a multidimensional phenomenon that integrates phonology, morphology, and syntax.

Research by various scholars demonstrates the multifaceted significance of vowel and consonant harmony. E. Tenishev (1971) highlighted the role of phonetic-phonemic regulation in language development, while F. de Saussure (2000) explored the influence of sound changes on the historical evolution of linguistic systems. Shcherbak (1970) showed that the interaction between vowels and consonants contributes to the stability of a language's morphological structure. Subsequent research has extended these findings to numerous Turkic languages and their dialects. For instance, V.V. Reshetov (1956) analyzed Uzbek, revealing the relationship between phonetic laws and morphological stability; A.T. Kaidarov (1969) studied modern literary Uyghur, emphasizing the role of vowel harmony in phonological evolution; E.I. Azizov (1974) described regional features of harmonic patterns in Azerbaijani dialects. R.S. Kadyrov (2000) analyzed phonetic and lexical aspects of the Derbent dialect of Azerbaijani, while S. Myrzabekov (1993) provided a comprehensive description of the Kazakh sound system, demonstrating the importance of harmony for phonological and morphological stability. Typological and comparative studies also

confirm the widespread presence of vowel harmony across Turkic languages (H. Van der Hulst & J. van de Weijer, 1995, A. Göksel, C. Kerslake, 2005, J. Kornfilt, 1997).

These studies collectively indicate that sound harmony is not only a phonetic law but also a morphological, syntactic, and cognitive phenomenon. A comprehensive study of harmony allows for understanding the phonological organization, historical development, dialectal characteristics, and typological and genetic relationships of Turkic languages. Harmony ensures the consistency of morphological and syntactic structures and plays a critical role in maintaining linguistic coherence. Furthermore, this phenomenon is significant for cognitive and psycholinguistic research, as it provides insights into the mechanisms of sound perception and production, reflecting underlying patterns in linguistic cognition.

In conclusion, the study of vowel and consonant harmony represents a comprehensive scientific inquiry that goes beyond phonetic laws. It provides insights into historical language development, dialectal diversity, morphological structure, and syntactic coherence. Such a review enables a systematic understanding of the complex mechanisms of linguistic structure, internal consistency, structural integrity, and evolutionary processes of languages. Consequently, vowel and consonant harmony remains an indispensable area of research in Turkic linguistics, integrating phonology, morphology, syntax, and cognitive aspects into a unified analytical framework.

MATERIALS AND METHODS

The article is devoted to the features of vowel harmony in the dialects of Kazakh, Uyghur, Uzbek, Azerbaijani, and Kumyk. The primary aim of the study is to identify the characteristics of vowel harmony in Turkic dialects, its historical development, its role within the language system, and its dependence on social, geographic, and linguistic factors. To achieve this goal, the phonetic features of vowels, dialectal variations, and patterns of vowel harmony were comprehensively analyzed based on the works of prominent Turkologists. Vowel harmony is considered not only as a phonetic phenomenon but also as a complex linguistic process influencing dialectal diversity and the dynamics of language structure. The study also took into account morphological, typological, and social factors. Research Methods, comparative-historical method – allowed for the examination of the historical development of vowel harmony and its variants across different dialects. Literature review method - provided a systematization and analysis of scientific data relevant to the research topic. Classification (grouping) method - employed to categorize, compare, and structure the collected data. Synthesis (generalization) method - enabled the integration of collected information and the formulation of overall scientific conclusions. The results of the study provide a comprehensive characterization of the dialectal features of vowel harmony, its historical development, its role within the language system, and its connection with cultural factors. The study demonstrates scientific novelty and reveals the complex, multifaceted nature of vowel harmony in Turkic languages.

RESULTS

The study presents a comprehensive analysis of the current state and dialectal features of vowel harmony in Turkic languages. The findings indicate that in many Turkic languages, particularly concerning labial and palatal harmony, the rule of vowel harmony is unevenly preserved: in some languages it is partially maintained, whereas in others it has almost entirely disappeared. In Kazakh dialects, vowel harmony remains stable and systematic, while in certain Uyghur and Kumyk dialects, only isolated instances of its preservation are observed. In Azerbaijani and Uzbek dialects, the harmony system has weakened, although some regional varieties retain relic features. Labial harmony was found to be the most unstable phonetic phenomenon, with its disruption attributed to vowel alternation, non-compliance with harmony in affixation, the influence of borrowed lexicon, and historical sound changes. Historical-phonetic analysis revealed that the

vowel /i/ is an earlier historical variant of the phoneme /y/. In Kazakh, deviations from vowel harmony occur primarily in loanwords and colloquial forms.

Overall, the research demonstrated that transformations in vowel harmony are influenced by historical-phonetic development, extralinguistic factors, geographical and social conditions, as well as interlingual contacts. Palatal harmony is a more stable and systematic phenomenon, whereas labial harmony exhibits greater variability and susceptibility to change. The articulatory-acoustic approach provided a deeper understanding of the phonetic nature of vowel harmony and facilitated the explanation of dialectal differences within a comparative-historical framework.

The practical significance of the findings lies in their applicability to comparative analyses of Turkic phonological systems, dialectological studies, descriptions of historical language development, and assessments of the phonetic impact of borrowed vocabulary. Thus, vowel harmony is considered not merely as a phonetic feature but also as a critical indicator of the historical formation and structural organization of the language, highlighting the need for further research into its historical-functional role, its position in contemporary linguistic systems, and the factors underlying dialectal variation.

DISCUSSION

Vowel harmony in Turkic languages is considered one of the oldest phonetic phenomena and plays an important role in shaping the phonological system of the language. This phenomenon ensures that vowels and consonants within a word follow certain patterns, contributing to the correct preservation of the morphological structure. In Turkic languages, through the correspondence of front and back vowels, suffixes are attached to roots in a way that adapts to the vowels of the root, allowing the morphological harmony of the word to be maintained [1, 337]. Phonetically, vowels determine the prosody of a word and shape its articulatory-acoustic characteristics. In syllable formation, vowels play a key role and, interacting with consonants, create open, semi-closed, and closed syllables. Moreover, when new suffixes are added to a historical root, sounds that are articulatorily close to the root are selected, which helps preserve the harmony of sounds and the melodic integrity of the language [2, 147]. According to Turkologist Sh.Sh. Zhalmakhanov, changes in sounds and syllables are closely related to their neighboring positions, meaning that adjacent sounds exert positional influence on each other [3, 50]. Through this connection, vowel harmony ensures the internal cohesion of the word. As a result, vowels perform an organizational function not only at the level of individual sounds but also within the overall structure of the word. Vowel harmony in Turkic languages is significant not only as a phonetic phenomenon but also at morphological and prosodic levels. Studying this phenomenon allows for a deeper understanding of the historical development of Turkic languages, the relationships among dialects, and the semantic characteristics of grammatical structures. The main function of vowel harmony is prosodic, that is, to unite all the sounds that make up a word. When affixes are added to a historical root that has a certain semantic unity and consists of a single sound complex, sounds that are articulatorily very close to the root are added. Thus, vowel harmony is a harmonious melodic pronunciation of both vowels and consonants that are part of the sound complex. Vowel harmony is an articulatory-acoustic feature of the prosody of a word and means of determining its integral structure and the boundaries of a word in the speech process. Vowel harmony combines vowels and consonants in monosyllabic words and syllables in polysyllabic words. Vowels play a key role in the formation of syllables, forming, together with consonants, their various types – open, semi-closed and closed.

Vowel harmony tends to dominate, while consonant vowel harmony occupies a subordinate position. If a word is polysyllabic, then vowel harmony based on palatal and labial features determines the meaning of the word. Violations of labial vowel harmony are associated both with the absence of short-vowel variants of some affixes and with restrictions on the positional placement of the labial sounds [o, ö]: *öse* «grows», *bura* «rotate». Such violations are also observed near labial consonants (b, p, v, m). In Turkic languages, vowel harmony plays an

important role in the formation of the initial part of a word, but cases of its violation are quite common. Such violations are caused by both external influences and internal laws of language evolution. N.Dmitriev associates the violation of vowel harmony in the Kumyk words *bičak* «knife» and *bišlaq* «cheese» with a parallel process of reverse assimilation, that is, dissimilation occurring within one language [4, 21-22]. Such violations can also be associated with individual affixes, such as *doq*, *-ki*, *-suv*, characteristic of Turkic languages. In words beginning with anlaut [i], a deviation from the harmony of soft consonants is observed; for example, *iqliq* «hidden place», Kum, *işiq* «place protected from the wind» and in terekeme dialects *işiqılı* «sunny». Many Turkologists also identify several reasons for the violation of vowel harmony, noting that deviations from the phonetic order are most often explained by the borrowing of words from languages with different sound systems or by subsequent internal changes, which are sometimes related to the influence of other languages or the initial absence of harmony. The interpretation of harmony violations as a consequence of external linguistic influence is the most common viewpoint. In this regard, vowel harmony is a characteristic feature exclusive to Turkic languages, deeply embedded in their morphology, vocabulary, and other levels, and its loss is possible only under the strong influence of linguistic habits foreign to this system, that is, under the influence of non-Turkic languages. Researchers N.Dmitriev (1948) classify the subdialects of the Kaitag dialect of the Kumyk language, as well as the dialects of the peoples of the mountain slope, as varieties in which vowel harmony has been lost. N.Dmitriev notes that in the Kaitag dialect, vowel harmony has a dissimilative character. This means that the quality of the vowel does not fundamentally determine the quality of the vowels in the affix according to the rules of vowel harmony, but on the contrary, «... vowel harmony is not violated, is not lost, but turns inside out». In studies of the Derbent subdialect, vowel harmony is considered a phonetic phenomenon expressed in the coordination of the sound structure of vowels and consonants between the root and the affix or final formant. In the Turkic tradition – both within the framework of Kumyk and Azerbaijani linguistics – vowel harmony has long been understood primarily as the coordination of vowel affixes with the vowels of the root. However, when examining the harmony of consonants, N.Dmitriev pointed out the tendency of the first consonant sound of the affix to be coordinated with the last consonant of the root based on the sign of voicedness or voicelessness. It should be noted that not all consonants in affixes demonstrate complete adaptation to the phonetics of the root. The primary criterion for classifying speech sounds is the involvement of the vocal folds (also referred to in phonetic literature as the vocal curtain or vocal membrane) [4, 24], which underlies the distinction between voiced and voiceless consonants. This physiological basis explains the tendency observed by N.Dmitriev in the assimilation of affixal consonants to root-final consonants. N.Dmitriev believes that the loss of palatal harmony in the Kumyk dialects is caused by external linguistic influence. We do not agree with this opinion, since, as the materials show, the violation of vowel harmony in Turkic languages is caused not only by external factors but also by the fact that such violations occur not only in borrowed words but also in purely Turkic words. Another reason for the violation of vowel harmony in the phonetic system of Turkic languages is the presence or absence of contrasting pairs of vowels.

Our concluding view regarding our scholar Dmitriev's opinion is as follows: according to him, the loss of palatal harmony in Kumyk dialects is associated with external linguistic influence. However, as the materials show, the disruption of sound harmony arises not only from external factors but also from internal linguistic regularities. Disharmony in Turkic languages often occurs even in purely Turkic words, which is a result of the natural evolutionary process of the system. Additionally, the characteristics of certain affixes or sounds, which depend on the phonetic context, can also cause harmony violations. Therefore, our scholar Dmitriev's perspective, based solely on external factors, appears incomplete: the disruption of harmony is a complex and multifaceted phenomenon resulting from the interaction of both internal and external factors.

A.Sherbak, in his work «Comparative Phonetics of Turkic Languages» (1970), demonstrated that in the Uzbek language, vowels are not parallelly divided into “hard” and «soft». This phenomenon appeared relatively late, since maintaining vowel harmony, which is very important

for Turkic languages and a common Turkic feature, was disrupted. V.Reshetov, in his work *The Uzbek Language*, thoroughly examined the interdependence between the loss of synharmony in Uzbek utterances and the processes of convergence, showing that opposing vowels in the Turkic vocalic system gradually approach each other in quality. According to him, in the modern Uzbek literary language, three phonemes – i, u, ʏ – replace the six traditional phonemes of the Turkic vocalic system (i-ы, ʏ-u, ö-o), while the indicated phonemes i-ы, ʏ-u, ö-o in some utterances are pronounced with dj- or y- and used as separate phonemes [5,117]. In general, the division of vowels into hard and soft emerged later this has long been proven by Turkologists and linguists, as the law of vowel harmony, which is characteristic and important for all Turkic languages, was disrupted.

In our opinion, these data clearly demonstrate the evolutionary changes in vowel harmony within the system of Kazakhized Turkic languages. As shown by the research of Sherbak and Reshetov, the traditional division of vowels into “hard” and “soft” in the Uzbek language emerged relatively late. This is mainly due to the gradual weakening of the vowel harmony law, which is characteristic of Turkic languages, and certain phonetic changes. Additionally, as Reshetov notes, in the modern Uzbek literary language, several traditional phonemes have been replaced by new ones, which proves that the language’s sound system has changed through processes of convergence. In our opinion, these changes in the vowel system of the Uzbek language are not merely the result of external influence or random occurrences, but rather the logical outcome of the historical evolution of vowel harmony in Turkic languages. This process demonstrates the formation of a new phonemic system while maintaining the phonetic stability of the language and provides an important insight into understanding the development of sound harmony across all Turkic languages

A.Kaydarov explains the disruption of vowel harmony in the Uyghur language by the presence of indifferent phonemes (i, e) that lack synharmonic pairs. Being neutral sounds, they allow combinations of vowels from different rows (as well as consonants), creating indifferent variants of grammatical forms (e.g., -ni, -nin, -din, -ici, etc.). The professor notes that this is not the only reason for the disruption of vowel harmony, concluding that the influence of other foreign languages, especially non-harmonic languages with which there was long-term interaction, also played a role. Additionally, the instability of the phoneme «a» and its susceptibility to various phonetic transformations (a-ы, a-o, palatalization/umlaut) is an internal factor disrupting labial vowel harmony. Therefore, he argues that the instability of the vowel «a» and its tendency to change into «e», «o», or «ы» is significant. He associates the emergence of indifferent vowels in Uyghur with the widespread distribution of late vowel-selection harmony within the Ili linguistic community [6, 240].

With regard to the Azerbaijani language, E.Azizov emphasizes: «Vowel harmony in the modern Azerbaijani literary language is manifested by a number of features in the root bases. Some researchers, relying on such examples as ilan, ışıq, inanmag, ılıq, dəyirman, etc., point to the weakening of vowel harmony in the Azerbaijani language...». At the same time, as noted, words that have lost harmony in the literary norm often continue to exist in a vowel form in dialects and subdialects, for example: «ylan//ilən, fyx, dəjr-mən, ynam, inan-max, ylyx, ıldırım//jıldırım//juldurum//jildirim//ildir-im, jylkhı//jilhi//ilhi, tıkan//tikän, yshyldamaq, ishlyty, yslam-max, etc» – further, E.Azizov states: «Although the initial vowel in words such as ilyg, ishyğ, ylan and others, from the perspective of the modern Azerbaijani literary language is classified as the phoneme «i» in the historical context it should be considered a variant of the phoneme «ı» [7, 11-12]. We also agree that the vowel “i” should historically be considered a variant of the phoneme “ı”. Regarding the violation of the law of vowel harmony. In fact, it cannot be said that only external or only internal factors had a significant impact on the violation of vowel harmony, since in the historical development of language, external and internal factors are interconnected and related. The problem of extralinguistic factors in the development of the language system remains a primary subject of study in linguistics. However, regardless of their interconnection, if there were no internal impulse, external factors alone could not have caused such a violation of vowel harmony. Violations of the law of vowel harmony are also observed in the dialects and subdialects of modern Turkic languages. In the Ullubiyaul subdialect of the Kumyk

language, the harmony of palatal vowels is preserved, but sound quality differs from that in the Kumyk literary language. This process is expressed in the replacement of all soft vowels with the sounds [o, u, a], as well as in the change of the vowel [e] in subsequent syllables, especially in affixes, to the sound [a]. The reasons for such changes, as shown earlier, are associated with the numerical discrepancy between vowels in the Kumyk literary language and this subdialect.

The fact that we distinguish between labial and palatal harmony does not mean that these processes are interdependent morphological phenomena. On the contrary, as N. Dmitriev has shown, the principles of labial and palatal harmony are realized simultaneously. Therefore, labial harmony should not be considered separately from palatal harmony, but as part of a single process of labial-palatal harmony [4, 9]. In the Ullubiyaul subdialect, the front labial vowels оь, уь (ö, ü) are often encountered, and there are also cases of violation of labial vowel harmony. In four-variant affixes, labial vowel harmony is not stable, as is palatal vowel harmony. When adding four-variant affixes of the literary language to the root in the Ullubiyaul subdialect, labial vowel harmony appears with certain changes, when instead of a hard labial vowel, a soft labial vowel is used: ul. *gurgur* – lit. *gyurgyur* «turkey», ul. *oksuzmu?* – lit. *oksyuzmyu* «Is she an orphan?», ul. *ulgumu* – lit. *ulgyumyu!* «Is it a sample». This phenomenon is observed not only in affixes, but also in roots: ul. *кор* – lit. *kör* «grave», ul. *muğur* – lit. *myuğyur* «print», ul. *oktem* – lit. *Öktem* «proud», etc. As can be seen, the words of the Ullubiyaul subdialect are characterized by back labial vowel harmony, while in the Kumyk literary language front labial vowel harmony predominates.

Thus, as shown by the studies of A. Kaydarov and E. Azizov, the disruption of vowel harmony is not solely dependent on external or internal factors; it is a complex and multifaceted process. The changes in neutral vowels in Uzbek and Uyghur, as well as the phonetic changes in the Kumyk subdialects, demonstrate that the rules of vowel harmony have naturally evolved over historical time. Labial and palatal harmony are interconnected and function as a unified process, although phonetic stability varies across different subdialects. Therefore, the modern disharmonies observed in Turkic languages are a complex phenomenon, influenced not only by external linguistic factors but also by internal linguistic rules, phonetic context, and historical evolutionary processes.

In Azerbaijani linguistics, vowel harmony is considered a phonetic phenomenon in which vowels in affixes are subject to the labial-palatal characteristics of the vowel in the stem [8, 53]. However, within the vowel-harmonic sound complex, both vowels and consonants are influenced by the vowel-harmonic timbre. In this case, the consonant has a weak influence on the sound coloring of the vowel, while the vowel has a stronger influence on the sound coloring of the consonant. In the Terekeme subdialect, the harmony of soft sounds is most consistent. As in other Turkic languages, the harmony of soft sounds is influenced by two variants of affixes: *halsiz* – *çok ağır xəstə* «very sick person», *ağzylyk* – *yuyyan ağızlığı*, *dahna* «bridle», *gavalı* – *gavalı* «plum», *gugurtgan* – *böyürtkən* «blackberry», *qaqama* «fried eggs in a frying pan made of dough», *tapqır* – *üzəngi* «stirrup», *pad. yalançı* – *yalançı* «deceiver», *yamgurlu* – *yağışlı* «rainy», *çisginli* – *dumanlı* «foggy, rainy», *gəlin* – *gəlin* «bride», *obeci* «midwife», *n. Kum. eneci*, *açar* – *açar* «key». Labial vowel harmony is observed in disyllabic words: *qupu* – *tohna* «hoe», *urşu* – *binövra* «foundation», *ququ* – *qayğanaq* «scrambled eggs». Affixes containing a hard vowel have two phonetic variants: one with a front soft sound [e], and one with a back hard sound [a]. Affixes containing a front soft sound [e] are attached to the word stem or to the affixes that come before it, as follows: 1) all vowels in a word combine with voiceless consonants when they all represent a semi-open front soft [e]. Examples: *elək* «sieve», *əgər* «if», *əgəv* «file», *şəkər* «sugar», *ətək* «hem», *vermək* «give», *bəzəmək* «decorate», *gəzmək* «walk», *kersən* «trough»; 2) when the final vowel of the root is a front vowel [e]: *qusmak* «disgust», *arek* «distance», *ördək* «duck», *gumelek* «butterfly», *incə* «thin», *çiyələk* «strawberry», *cənnət* «paradise». Violation of palatal harmony in the Azerbaijani language is mainly characteristic of the eastern and northern dialect groups, while in the southern group it is less common. For example, in the Baku dialect one can encounter such pronunciation variants as *guzi* – lit. *guzu* «lamb», *goşi* < *gonşu* «neighbor»; in the word-formation affixes: *čajçi* < *čajçy* «tea producer», *daddi* < *dadly* «sweet» (in addition to the violation of palatal harmony, progressive assimilation of consonants is also observed in this word). The main difference between

the Terekeme dialect of the Azerbaijani language and the literary language is the violation of vowel harmony. Violation of labial harmony of vowels in this subdialect occurs as follows: 1) in roots and indivisible stems, a hard vowel is used instead of the soft vowel that comes after [i]: *bican* «hay», *içmak* – lit. *içmək* «to drink», *xinjal* – *xəncər* «dagger»; 2) the change ɪ>i in positions next to back consonants: *kasi* «elevated place for sitting», Mid. Kum. *hasi*, *dagi*, Mid. Kum. *dagi* (an emphatic particle), Mid. Kait. *dagi*, *kariş* – *garış* «measurement between the thumb and little finger», *ariq* – *arîq* «thin», *karin* – *qarın* «belly», ul. *kashig* – *qasıq* «spoon», *sirga* – *sırğa* «earring», ul. *giragda* – *qıraqda* «on the street»; 3) the derivative four-variant suffix -cı is sometimes used in subdialect with only one variant -ci: *yalanci* // form. *allatanci* – *yalancı* «deceiver», form. *kizkanci* «greedy»; 4) as in modern Turkic languages, as well as in the languages of ancient written monuments, in the Terekeme dialect the sounds [u] and [ɪ] are used alternating: *qadın* – *qadun* «woman», *yastug* – *yastıq* «pillow», *yumurta* // *yumurtga* – *yımırta* // *yımirtga* «egg», *qamuş* – *qamış* «reeds», form. *buğda* «wheat»; 5) as part of borrowed words: *kasib* – *kasıb* «poor», *findıq* – *findîq* «hazelnut», form. *kasıb*; 6) vowel harmony is violated when using [i] instead of [ɪ] at the beginning of words with hard vowels: *ışığı* «sunny», *ilan* «snake». The reasons for the violation of labial-palatal harmony are as follows: 1) non-labial vowels, which are in the same position as labial consonants, become labial.

This phenomenon is especially noticeable in the subdialects of the Kumyk language, in particular, in the Terekeme subdialect: *tova* – *tava* «frying pan», *govalı* – *gavalı* «plum», *duvar* – *divar*, *narduvan* – *nardivan* «ladder», *yarpuz* – *yarpız* «wild mint», *ayuv* – *ayı* «bear», *kapu* – *qapı* «gate», *hamusu* – *hamısı* «all», pad. *qarpuz*, tatl. *qrpuz* «watermelon», *samursaq*, ul. *samirsaq* – *sarımsaq* «garlic», *dernevuj* – *dırmaq* «rake»; 2) along with back consonants in the position, non-labial vowels accidentally acquire a labial character: *çalğu* – *çalğı* «braid», *baluq* – *balıq* «fish», ul. *sandug* – *sandığ* «chest». It is obvious that the violation of labial vowel harmony is also found in the Tere subdialects: *üfirdi* – *üfürdü* «blew», *uyaglisi* – lit. *uyahlısu* «his family» [9, 60]. In the Yangikent subdialect of the Kaitag dialect, the interrogative conjunction is formed only with one hard vowel [u]. And when the conjunction -mu is added to the stems containing hard or soft labial vowels, the harmony of both vowels and consonants is violated: *gældimu?* «Has he come?», *salamu?* «Did he put it down?». The violation of vowel harmony in the words of the Ullubiyaul subdialect of the Kaitag dialect is due to the absence of vowel harmony variants in some affixes. Thus, the addition of the affixes *əcək*, - *ecek*, -*mək*, -*mek* causes a violation of palatal harmony: ul. *gələcək* – lit. *gelecek* «he will come», lit. *verəcək* – lit. *verecek* «he will give», ul. *biləcək* – lit. *bilecek*, «he will find out», ul. *girmək* – lit. *girmek* «to come in», ul. *üzmək* – lit. *üzmek* «to swim». As can be seen from the examples, back labial vowel harmony predominates in the dialects, while front labial vowel harmony predominates in the literary Kumyk language. Thus, the main phonological function of vowel harmony is to preserve a single sound melody as an integral part of the phonological structure of the word. The melodic structure of vowel harmony equally affects both vowels and consonants included in the sound complex: vowels affect the sound coloring of consonants, and consonants affect the coloring of vowels. The prosodic role of vowel harmony is to combine all sound elements into a single word. If a word is polysyllabic, then vowel harmony (whether labial or palatal) determines the word's meaning [4, 114].

Violations of vowel harmony are also observed in the Kazakh language, especially in borrowed words that do not obey the laws of vowel harmony. For example: *kitap* «book», *mugalim* «teacher», *divan* «sofa». However, when adding affixes of the Kazakh language to them, they adapt to the morphological system: *deputat-tar-ga*, *mugalim-der-ge*. In addition, our language exhibits deviations from the norm in the agreement of labial vowels both in speech and in writing. This leads to the convergence of the labial sounds o, ɵ, ʏ, ʏ (o, ö, ü, ü) with other labial elements in the following cases: 1) The sounds «o» or «ü» in the first syllable change the sound «y» in the second syllable to «ü»: *oryn* – *orün*, *qūdyq* – *qūdūq*. However, sounds such as «o» and «ü» do not affect the open vowel «a»: for example, *orman* «forest», *qūnan* «two-year-old». 2) The sounds o, ö or ü, ü in the first syllable turn the sound i in the second syllable into ü: *örık* – *örük*, *kūdık* – *kūdük*. 3) The

sounds *ö* or *ü* in the first syllable can change the vowel *e* in the second syllable to *ö*: *öleñ* - *ölöñ*, *kürek* - *kürök*.

This can be summarized and shown in the following diagram:

1. Converting a hard vowel to a labial vowel: - *o* - *y* - *ū*, - *ū* - *y* - *ü*. For example: *oryn* - *orūn*, *qūlyn* - *qūlūn*.
2. Converting a soft vowel to a labial vowel: a) *ö* - *ı* - *ü*, *ü* - *ı* - *ü*. For example: *körık* - *körük*, *kündık* - *kündük*. b) *ö* - *e* - *ö*, *ü* - *e* - *ö*. For example: *öleñ* - *ölöñ*, *kürek* - *kürök* [10, 16].

The substitution of labial sounds with palatal sounds is a normal part of speech, and we typically ignore it in writing. We consider labial and palatal consonants together to show that the principle of labial consonants is realized simultaneously with that of palatal consonants. From our point of view, it is more appropriate to consider labial harmony not as a separate phenomenon, but as part of a single labial-palatal harmony.

In our opinion, the presented data clearly illustrate the complexity of vowel harmony disruption in modern Turkic languages. As shown in the Terekeme subdialect and other Turkic languages (Kazakh, Kumyk), vowel harmony does not always strictly follow phonetic rules and may vary at the level of individual roots and affixes. It is particularly important to consider labial and palatal harmonies as a single interconnected process rather than separately. The interaction between vowels and consonants ensures the preservation of the melodic structure of words and conveys meaning, especially in polysyllabic words. Thus, violations of vowel harmony in modern Turkic languages are not random phenomena; they reflect a complex interaction of internal linguistic patterns, phonetic context, and historical evolutionary processes. Studying these phenomena is crucial for understanding the historical and structural development of the language. The idea of analyzing labial harmony as an integral part of an overall labial-palatal system is supported by several scholars who emphasize the interconnected nature of vowel harmony processes. According to van der Hulst and van de Weijer, vowel harmony functions «as a long-distance assimilation process governed by a language's internal phonotactic constraints» [11, 498]. This suggests that both palatal and labial features can simultaneously affect the structure of a word. In Turkish, for example, Göksel and Kerslake state that «vowel harmony is not only a phonological but also a morphological process» [12, 22], indicating that harmony patterns extend beyond simple sound matching and influence affixation and word formation. Kornfilt similarly notes that labial harmony «primarily affects high vowels, with the degree of rounding being determined by the vowel in the root morpheme» [13, 56], underscoring the dependency between root structure and harmonic behavior. Depending on the position of the labial vowel in the initial syllable, the occurrence of labial vowels in final syllables results in lip-based vowel harmony. This phenomenon is referred to as labial vowel harmony and is characteristic of all Turkic languages, with the exception of Uzbek. The degree of labial vowel harmony varies among the Turkic languages. In Turkic languages where the law of labial vowel harmony prevails, the influence of the labial vowel in the preceding syllable on the vowel of the final syllable differs. In some Turkic languages, the labial vowel in the preceding syllable affects all vowels in the final syllable, while in others it influences only open or closed vowels. The effect of labial vowels on subsequent vowels also depends on the number of syllables. In some languages, the influence of labial vowels extends to all affixes; in others, only to the root of the word. In certain cases, it affects only one affix and does not influence the others. The nature of labial vowel harmony is much more complex than purely linguistic. Its influence on other syllables within a word varies across Turkic languages. A large number of words with single vowels creates a specific articulatory base that ensures the stability of labial vowel harmony in grammatical word forms. The absence of such a base leads to instability in labial vowel harmony. This example requires a thorough study of the phonetic structure of Turkic languages.

Turkologists have consistently raised the issue of the primacy of palatal and labial harmony. Can the idea of the primacy of palatal harmony in Turkic be supported by opposing vowel complexes within roots as either palatal or labial in nature? Moreover, as we will see below, even in root words with multiple vowels, as well as in word forms containing derivational and inflectional

affixes, labial harmony appears to be quite unstable, often violated (see the dissonance in literary Uzbek) [14]. Root words and unsegmentable bases in modern Turkic languages that consist of multiple vowels are primarily characterized by the stability of palatal vowel harmony, that is, all vowels in such clusters are either consistently front or consistently back vowels. For example: *qalyn* «thick», *ayla* «cry», *barmaq* «finger», *tajaq* «stick», *tupraq* «soil», *dünen* «a two-year-old horse», *ögren* «learn», *semiz* «fat», etc. Analysis of lexemes shows that vowel harmony in root words often exhibits labial harmony as well. For example: *burun* «nose», *bulut* «cloud», *çolpon* «Venus», *uzun* «long», *örtök~ördök* «duck», *bütün~bütүн* «whole», *bödönö* «quail», *qujruq* «tail», *qulun* «foal», *köbölök* «butterfly», *tülkü* «fox». It is important to note that the Kazakh equivalents of these words are pronounced not according to orthography but as *mürün*, *bülüt*, *üzün*, *üyрök*, *bütün*, *bödönö*, *qüyрүq*, *qülün*, *köbölök*, *tülkü*, respectively. However, we also observe that after the first labial vowel: (a) a palatal consonant may occur, with palatal harmony preserved, i.e., a hard labial consonant is followed by a hard palatal consonant, and a soft labial consonant is followed by a soft palatal consonant; and (b) a labial consonant may occur, but with a close consonant following an open consonant, or vice versa, such phenomena that violate harmony are also widespread. Such phenomena can be observed within a single language or across languages. For example: Altai, Kyrgyz: *očok* «hearth»; Alt. *Mojyn* ~ Kyr. *mojun* «neck» *ojyn* ~ *ojun* «game», *odyn* ~ *otun* «firewood», *budaq* ~ *butaq* «branch», *qulaq* «ear», *uzaq* «far/long», etc.

Though these languages rank high in vowel harmony according to Bogoroditsky's scale, the instability of labial harmony is evident. Pan-Turkic examples: *kömür*, *köbük*, *jürek* (Kyr. *jürök*), *ölüm*, *börü~böri*, etc. We observe that initial syllable labiality is preserved in Altai and Kyrgyz, but disappears in other Turkic languages when palatal harmony is retained: Alt. *boroyon*, Kyr. *boroön* ~ gen. Turkic *boran*; Alt., Kyr. *orto* ~ gen. Turkic *orta*; Alt. *köbölök*, Kyr. *köpölök* ~ gen. Turkic *köbelek*; Alt., Kyr. *bödönö* ~ *bödene*; Alt. *örtök*, Kyr. *ördök* ~ gen. Turkic *ördäk* «duck»; Alt., Kyr. *özök* ~ *özäk* «core»; Alt. *öpkö*, Kyr. *öpkö* ~ *öpkä*, *ökpä*; Alt., Kyr. *börü* ~ *böri*. In contrast, some Kyrgyz words have lost labial harmony, unlike in other Turkic languages, including Altai: Kyr. *kürök* ~ gen. Turkic *kürek*, *jürök* ~ *jürek*, *kürön* ~ *küren*, *tülö-* ~ *tüle-*, *üzönü* ~ *üzeni*, etc.

However, the question of why some words retain labial harmony in certain languages, while others lose it, establishing correspondences in particular positions across languages, remains open. This could be related to word-formation models that avoid homonymy by encoding specific meanings into particular phonemic structures (compare: *uzun* «long» vs. *uzaq* «distant», *uzan* – «to work, do business», Kyr. *ulaq* «kid/goat» – *uluq* «noble», *unut* «forget» – *unat* «persuade»). It may also relate to synchronic and historical patterns of stress, rhythmic accents, or quality of adjacent consonants. Experimental studies in this area may greatly aid in resolving these questions. If phonemic complexes are studied in natural speech, rather than isolated words, results could be more productive. For now, we may tentatively conclude that in Turkic roots, palatal harmony is systematic and stable, whereas labial harmony is more sporadic and less consistent. This pattern also appears in Old Turkic inscriptions. For example: *adaq* «foot», *adaş* «companion», *ary* «bee», *älig* «hand», *älik* «deer» and *älik/ilik* «ruler» (cf. Kyr. *ulaq* «kid» – *uluq* «noble/ruler»), *ämdi* «now», *äriq* «council», *aryγ* «clean; spring», *barym* «property», *borluq* «vineyard» (<bor «wine» + suffix -luk), *kičä* «evening», *kiräk* «necessary» (cf. *kirü* «backwards; west» and *ilgärü* «forward»), *könül* «heart», *köpük* «foam», *obut* «shame», *oğul* «son», *oğur* «situation», *ordu* «camp», *orraq* «seat», *ortu* – *orta* «middl», *otağ* «tent», *otuz* «thirty», *ödläk* «time», *ödrüm* «select», *odüq* «request», *ögdüm* «praised», *ögir* – «to praise», *ögür* «herd», *ögir* – «to rejoice», *ördäk* «duck» (Kyr. *ördök*), *ulaq* «connection», *uluq* «noble», *ulam* «constantly», *urug* «seed, tribe», *uruq* «thread», *uram* «street», *ükür* «herd», *üzüt* «soul», *üdik* «desire», etc.

According to S. Malov's Monuments of Old Turkic Writing (1951), there are no examples in the dictionary where a syllable with *ö* is followed by another syllable with *ö*. Therefore, while some modern Turkic languages (especially Kyrgyz) show stable use of labial harmony, sometimes in conjunction with palatal harmony, the irregular application of labial harmony implies that it may be a later development. This is possible. However, the diversity observed in both ancient written sources and modern dialects suggests that two types of vowel harmony existed during the proto-

Turkic period: palatal harmony (more consistent and systematic) and labial harmony (less consistent, more variable). This raises further questions regarding the origin of vowel harmony in Turkic from an Ural-Altaic perspective, particularly concerning the initial stages of harmony in the Altaic languages.

M.Cherkassky, in his work *Turkic Vocalism and Synharmonism* (Moscow, 1965), addressed this issue and, drawing on contradictions within the law of vowel harmony, traced the roots of his reasoning to the early structural forms of the Turkic languages. Summarizing his view, he made the following conclusion: "...based on the historical and phonological interpretation of the facts of modern Turkic vocalism, the general trajectory of the typological evolution of the Turkic languages appears as follows: from basic root juxtaposition (i.e., 'proto-Altaic' polysynthesism), through the functional differentiation of morphemes with the accentuation of the semantically dominant morpheme (Altaic-type agglutination), to the organic unification of morphemes and the emergence of fusion elements (the 'Turkic' stage)". In modern Turkic languages, the first and second stages are only preserved as relics. The third stage reflects an active, though still partial, tendency. According to some scholars, among the vowel harmony features such as palatal and labial, palatal harmony is considered ancient.

V. Kotwicz also considered labial harmony a later development: «The specific conditions under which the law of labial assimilation appears long justified the view that it began to operate relatively late, especially in the Turkic languages» [15, 100]. This opinion, particularly in relation to the Yakut language, was not shared by V.Radloff. V.Radloff argued that both palatal and labial assimilation were present from the earliest stages of Turkic. Kotwicz quotes V.Radloff: «Labial assimilation was characteristic of the Turkic language from its earliest stages, just as palatal assimilation, i.e., the law of consonant harmony, had already been fully developed and firmly established. However, over time, labial assimilation underwent various transformations and gradually weakened across different dialects» [14, 100]. Even though Orkhon texts show systematic palatal harmony, they also demonstrate many violations of labial harmony. Scholars like W.Grønbech, P. Melioransky, and H. Pedersen thus supported Betlingk's skepticism. In our opinion, V.Radloff's view is absolutely correct, since the violation of labial harmony in the Orkhon inscriptions does not negate their originality; on the contrary, it confirms it. V.Kotwicz concludes: «V.Radloff's view about the ancient origin of labial assimilation is highly plausible and, in any case, cannot be dismissed. The data from other Altaic languages contain nothing that contradicts this opinion» [15, 102]. According to V.Kotwicz, it would be a mistake to rely solely on the data from the Orkhon inscriptions when studying the emergence of labial harmony, at least until new evidence becomes available. In this regard, V.Kotwicz, writes: «Though Orkhon inscriptions reflect an archaic state of the Turkic languages, contrary to H. Pedersen and others, this is not the proto-Turkic state; rather, the vowel system shows signs of serious modification. One such change was the reduction in the use of *o~ö*» [15, 101]. V.Kotwicz identifies several factors that contributed to this limitation: «If you look closely at the vocal system of the languages of both groups, you can easily see that the sound *«u»* is a strong competitor of *«o»*: for example, one word in one dialect has *«o»*, in another *«u»*, and as a result of such rivalry, *«u»* appears much more often than *«o»*. He continues his argument with the following statement: «As a result, *«o»* in the last syllables was displaced, and this state, according to the generally accepted opinion, was characteristic of the language of the Orkhon inscriptions and, to no lesser extent, also of the most ancient monuments of the Mongolian language». In the Tungusic languages, this issue is somewhat different. In this regard, V.Kotwicz made the following insightful comment: «Here, there was apparently no rivalry between *«o»* and *«u»*, although *«u»* also appears much more often than *«o»* in general. In any case, in all dialects we find *«o»* in older texts not only in roots but also in suffixes. It can even be assumed that the Tungusic languages had some influence in this regard on the neighboring Turkic (Yakut, Oyrot) and Mongolian (Buryat) languages, and that in them, quite a long time ago, perhaps several centuries ago, *«o»* and *«ö»* began to reappear in suffixes. He also added: «This trend later spread to other languages: Kyrgyz, Kazakh; and *o* regained its older role more strongly in Mongolic contexts» [15, 101–102]. We agree with this assessment, because the appearance of *o~ö* in suffixes

in Kyrgyz, Yakut, and Altai was likely influenced by non-Turkic languages and does not occur in Orkhon-Enisei or other Turkic languages. According to many turkologists, palatal harmony is a linguistic phenomenon that emerged before the unification of the Turkic languages. At that time, the structure of the language changed, words began to merge with each other, and the previously common monosyllabic words became less frequent. Due to the absence of strong stress in the language, vowel harmony became the main means of word agreement. Throughout the long history of language formation and development, palatal and labial harmonies have undergone various transformations, appearing in different forms across languages and dialects. In some languages, they seem lost; in others, they have been preserved or evolved. These processes primarily lead to the weakening of consonants, their hardening and softening, and as a result, a system of dissonant vowels begins to form in the language. For a deeper understanding of these changes and features, the phenomenon of vowel harmony was chosen as a special object of study. In this regard, the works of prominent Turkologists such as N.K. Dmitriev, N.Kh. Olmesov, N.I. Ashmarin, E.D. Polivanov, V.V. Reshetov, A.T. Kaidarov, A.M. Shcherbak, E.I. Azizov, and B.Kh. Todayeva were comprehensively analyzed. The scientific insights and theoretical conclusions of these scholars allow us to thoroughly describe the historical evolution of vowel harmony and its manifestations in individual Turkic languages, forming the main methodological basis of this research.

Palatal and labial vowel harmony in Turkic languages exhibit different historical trajectories. Palatal harmony, associated with front vowels, has been stable and systematic since the earliest stages, whereas labial harmony emerged later and shows considerable variability across dialects. The Orkhon inscriptions confirm the stability of palatal harmony but reveal frequent violations of labial harmony, which, according to V. Radlov and V. Kotwicz, does not contradict its ancient origin. Modern dialects, such as Kazakh, Kyrgyz, and Yakut, demonstrate a resurgence of labial harmony, often influenced by neighboring languages. Thus, the development of vowel harmony reflects both the internal structural patterns of Turkic languages and the impact of historical and dialectal factors.

It is well known that the language of any people is closely connected with their history. If the history of any people who have formed a nation today consists of distinct phenomena and periods, then their languages also follow their own laws throughout the course of development. Like other national languages, the languages of the Turkic peoples have undergone a long and complex historical evolution. A significant historical factor such as the disintegration of the Turkic people into various ethnic groups also affected their main languages, which had been continuously developing for centuries. As a result, these languages underwent various phonetic, morphological, and semantic changes and eventually fragmented into the distinct languages of individual ethnic groups. Each Turkic language that emerged from this disintegration began to develop with its own characteristics, internal laws, and unique identity. Therefore, no matter how much these languages change, they retain elements of the ancient language and the foundational properties that shaped their formation.

Many turkologists point out that the divergence of languages and dialects is always accompanied by their interaction and mutual influence. Therefore, each modern language or dialect should not be viewed as a uniform and homogeneous entity of a proto-language state, but rather as a complex set of forms and features that have undergone various stages and changes.

The division of the main language into separate Turkic languages also leads to changes in the sound system. One sign of the hereditary nature of the ancient language is reflected in the correspondence of sounds. The sound correspondences found in any Turkic language help determine which variants appeared earlier and which came later. These correspondences cause changes not only in individual words in terms of their specific features but also contribute to the classification of the semantic background of related parallels originating from the same root. As academician A.Kaidarov emphasizes, this remains one of the unresolved problems of comparative-historical phonetics [7, 84-85].

Consonance in Turkic languages is a fundamental structural-typological phenomenon with its own distinct characteristics.

The law of harmony is preserved to varying degrees in all Turkic languages and unlike palatal harmony, which is consistently present, labial harmony manifests differently across languages. Although the law of harmony is evident in ancient Turkic written monuments, there are also instances where it is violated. Let us examine cases of vowel harmony violations in the language of these written monuments from a comparative perspective.

Violations of law of harmony are also found in the language of the Orkhon-Yenisei monuments. For example, in the monuments of Kultegin, Bilge Khagan, Moyunchur, Uyuk-Turan, and Ongin, alternations such as $u > i$, $ü > i$ occur, resulting in violations of labial consonance of vowels.

In the mentioned monuments, the following words show cases of labial harmony disruption as a result of sound changes: *bolmys* – *bolmus* «existed», *kuchin* – *kuchun* «strength»; *bunsiz* – *bunsuz* «boundless, many, abundant»; *bunsyz* «sad, without sorrow»; *olurtym* – *olurtum* «I sat, sat on the throne», *oglyn* – *oglyn* «son», *körti* – *körtu* «saw»; *ogushym* – *ogushum* «my family, relative»; *tüsdi* – *tüsdu* «joined»; *tutdy* – *tutdu* «held»; *sunusdim* – *sunusdum* «I fought»; *kunchiyim* – *kunchuyum* «my lady»; *yontym* – *yontum* «my horse»; *süsiz* – *süsuz* «without soldiers»; *kuly* – *kulu* «slave»; *qatuny* – *qatuny* «wife».

The fact that labial harmony was not particularly characteristic of the Talas monuments indicates that, in most cases, the second syllable contains a stressed vowel (e.g., *oğly* – *uly*). First of all, it should be noted that most consonants in ancient Turkic written monuments had both hard and soft variants; that is, they were marked in two distinct ways. One symbol corresponds to hard vowels, the other to soft vowels. The presence of two variants of consonants in the ancient Turkic alphabet serves as a valuable tool for reconstructing the original pronunciation of words found in these written monuments. In the phonetic system of Turkic writing, two types of vowel harmony are manifested: palatal and labial vowel harmony. As in modern Turkic languages, consonance in the language of ancient Turkic writing is characterized by the influence of the preceding vowel on the following one; that is, there must be either uniformly hard or uniformly soft vowels in a word. For example: *kagan*, *kara*, *ulug* «big»; *kary* «old»; *kany* «where», etc.

When suffixes are added to the root, the law of consonance is observed: *kagan+y*, *yol+y* «road», *sub+sziz* «waterless», *on+inch* «tenth»; and when accompanied by soft vowels: *eki*, *elig* «fifty», *kisi* «person», *begler* «beys», *bedizchi* «bedizchi, stone master», *bilig* «skill, knowledge», *ekinti* «second», *bitik* «writing». The use of open-labial vowels «o» and «ö» is observed only in the first syllable of the word [7, 71]. This phenomenon is also observed in modern Turkic languages. For example, in Gagauz, Turkic Karaim, and Kumyk, the labial vowels «o» and «ö» are often found only in the first syllable of a word. In addition to the above-mentioned languages, in Azerbaijani, the suffixes attached to labial vowels are only short labial vowels. For example: *kork-u-lu* «terrible», *köprü-nün* «of the bridge» (gag. lang.); *otuz* «thirty», *öküz* «ox» (tur. lang.); *kol-um* «my hand», *kör-sün* «let me see»; *uvl-um* «my son», *yürü-dyum* «I walked» (kar. lang.); *oymak* «oymaq», *öğüz* «ox», *öğüz-übuüz* «our ox» (kum. lang.); *bol-bolluq* «abundance, wealth», *göl* – lake, *gölümüz* «our lake» (Azerbaijani).

When considering cases of vowel harmony in the languages of written monuments, correspondences such as $u > i$, $ö > i$, and $i > ö$ were revealed, which, in our opinion, indicate that this harmony is related to close vowels.

Vowel harmony in Turkic languages is a significant historical phenomenon that reflects the structural principles of these languages. The violations of vowel harmony observed in the Orkhon-Yenisei monuments (e.g., $u > i$, $ü > i$) indicate that labial harmony was not always consistent, but this does not negate its ancient origins. While palatal harmony remained stable and systematic, labial harmony underwent various changes across different dialects over time. When suffixes were added to word roots, the rules of vowel harmony generally preserved the phonetic and morphological consistency of words. Moreover, instances of vowel harmony disruptions and various phonetic transformations reflect the historical evolution of the languages, their division into different ethnic groups, and interactions with neighboring languages. This phenomenon is important not only from a historical perspective but also for the dialectological study of modern Turkic

languages. In other words, vowel harmony serves as a historical marker of linguistic unity within Turkic languages and illustrates the individual development paths of each language.

At present, there is a growing scholarly trend to study Turkic languages through the lens of ancient Turkic and medieval written monuments, precisely because these historical traditions continue to resonate in modern speech. The Kazakh people, like other neighboring Turkic ethnic groups, trace their heritage back to these early Turkic eras, making this line of inquiry particularly relevant for understanding the formation of modern Turkic languages. Although the lexical and grammatical structures of modern Turkic languages testify to common roots and similarities inherited from written monuments, significant phonetic divergences also exist. These differences are natural: each language, despite sharing a common ancestor, developed over centuries in its own distinct sociocultural context - different origins, traditions, educational systems, and ways of life have given rise to unique linguistic features. As a result, the phonetics of Kazakh and other Turkic languages must be studied not just as derivatives of a proto-language, but as complex systems shaped by centuries of evolution. In conclusion, as has been pointed out, «compared to other areas of linguistic science, the phonetics section in Kazakh language stylistics remains one of the least studied fields» [16. 2]. Thus, the research topic we are addressing is both timely and essential for advancing modern Kazakh linguistics

CONCLUSION

This review article is devoted to a comparative analysis of vowel harmony and the law of singormanism in the dialects of modern Turkic languages, namely Kazakh, Uyghur, Uzbek, Kumyk, and Azerbaijani. The study provides a comprehensive examination of the historical-phonetic development of these languages, dialectal variation, and internal regularities of their sound systems. The methods employed include articulatory-acoustic and auditory analysis, comparative analysis, and the study of theoretical data. This integrated approach allowed for precise description of dialectal features, a deeper understanding of the interaction between vowels and consonants, and confirmed the initial hypothesis that the phonetic patterns of these languages follow a unified system. The review revealed that the vowel harmony system is largely preserved across all Kazakh dialects, indicating phonetic stability and internal linguistic harmony. In certain Uyghur dialects, harmony is weakened but partially maintained in rural and non-standard variants. In Uzbek, vowel harmony is primarily disrupted at the morphological level, whereas in Kumyk and Azerbaijani only traces of historical labial and pharyngeal consonants remain. These findings illustrate the dialectal development of each language and confirm the universal nature of the vowel harmony law in Turkic languages.

The law of singormanism also plays a critical role in the phonetic system. According to previous research, N. Dmitriev and A. Kaidarov interpret singormanism as the mutual influence of consonants, emphasizing its phonetic significance. V. Reshetov and V. Kotvich consider this law from the perspective of structural principles and linguistic economy, while B. Todaeva and M. Cherkassky highlight its historical and morphological aspects. Thus, the law of singormanism can be regarded as a fundamental principle ensuring consonant coordination and maintaining the internal harmony of the language. Overall, vowel harmony and the law of singormanism are decisive in the dialects of Turkic languages. They reflect the phonetic, morphological, and historical development of languages, maintain phonetic coherence, and facilitate articulation. Scientific description of dialectal features allows a deeper understanding of the internal patterns of Turkic languages, clarification of historical-phonetic processes, and identification of universal and language-specific characteristics of consonants. The practical and scientific significance of this study is substantial. The findings can be applied to the study of phonetic systems of dialects, consolidation of linguistic norms, and language teaching. Future research may expand with quantitative analysis of harmony and singormanism, audio material processing, and comparative-typological studies. Additionally, the results contribute to the advancement of Turkology and

general linguistics, validation of historical development patterns, and the establishment of a theoretical basis for dialectology.

In conclusion, this review demonstrates the crucial role of vowel harmony and the law of singormanism in the dialects of modern Turkic languages. The data comprehensively describe the phonetic, morphological, and historical development of these languages, facilitate the generalization of research findings, refine future research directions, and deepen the understanding of the internal patterns of Turkic languages. This study provides new impetus for the development of Turkology and linguistics.

REFERENCES

- 1 Mamynova B. K., Slyambekov Q. B., Soltanbekova A. A., Imangazina M. A., Ramazanov T. B. (2024), The fourth generation of academic Kazakh grammar // *New Research of Tuva*, – № 3. – 326-340 pp. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.20>
- 2 Samatov I., Akimisheva Z. (2025), Sound harmony and its evolution in foreign Turkic studies // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series* – vol. 150 (1). –144-156 pp. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-144-156>
- 3 Zhalmakhanov Sh. Sh. (2023), Makhmud Zamakhshari "Dictionary of Mukadimmat Al-Adab (XIII) and the Kazakh language", *Karaganda: Tengri*, – 222p.
- 4 Dmitriev N.K. (1940), *Grammatika kumykskogo yazyka* [Grammar of the Kumyk language]. – M.L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. – 203 p.
- 5 Abdykadyrova T.R., Baimbetova A.A., Shahanova E.A. (2020), Қазақ тілінің фонетикасындағы дыбыстардың жасалым үлгілері // *Sh. Ualikhanov atyndazy KU Habarshysy*, fil. ser. – № 4 (1). – 24 p.
- 6 Kaidarov A. T. (1969), Razvitie sovremennogo uigurskogo literaturnogo yazyka. Chast' I [Development of the modern Uyghur literary language. Part I]. – Alma-Ata. – 356 p.
- 7 Azizov E. I. (1974), *Garmoniya glasnykh v dialektakh i govorah azerbaydzhanskogo yazyka* [Vowel harmony in dialects and subdialects of the Azerbaijani language]. – Baku. (Abstract for a candidate of philological sciences). – 11-12 pp.
- 8 Kadyrov R. S. (2000), *Derbentskiy dialekt azerbaydzhanskogo yazyka v sravnitelno-istoricheskom osveshchenii (Fonetika. Leksika)* [Derbent dialect of the Azerbaijani language in comparative historical coverage (Phonetics. Lexis)]. – Makhachkala. – 184 p.
- 9 Olmesov N. Kh. (1994), *Boraganskiy govor i ego mesto v sisteme dialektov kumykskogo yazyka* [Boragan subdialect and its place in the system of dialects of the Kumyk language]. –Makhachkala. – 110 p.
- 10 Myrzabekov S. (1993), *Qazaq tiliniñ dybys jüiesi* [Sound system of the Kazakh language]. – Almaty. – 200 p.
- 11 Van der Hulst H. & van de Weijer, J. (1995), *Vowel Harmony*. – Oxford: Blackwell.
- 12 Göksel A. & Kerslake, C. (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*. – London: Routledge.
- 13 Kornfilt J. (1997), *Turkish*. – London: Routledge. – 371 p.
- 14 Reshetov V.V. (1956), *Uzbekskiy yazyk, chast' I* [Uzbek language, part I]. – T.: State Educational and Pedagogical Publishing House of Uzbek SSR. – 357 p.
- 15 Kotvich V. (1962), *Isledovanie po Altajskijm yazykam*. Izdatelstvo inostrannoj literatury. – Moskva. – 368 p.
- 16 Koyanbekova S. B., Ziyadayuly B. (2022), Expressive stylistic character of language sounds: phonostilistics and sound symbolism // *Bulletin of the Abylaikhan University of Kazakh and social languages*. Volume 66, №3. – 100-113 pp. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.008>

Received: 01.10.2025

Қазіргі түркі тілдерінің диалектілеріндегі дауысты дыбыстар үйлесімнің ерекшеліктері
Б. Кәпбосынов¹, М. Алимбаев¹, *Г. Серкебаева¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада түркі тілдеріне тән сингармонизм құбылысына жан-жақты талдау жасалады. Авторлар сингармонизмнің фонетикалық, фонологиялық, морфологиялық және просодикалық деңгейлерде қызмет етуін қарастырып, оның жалпы дыбыстық жүйедегі орнын нақтылайды. Зерттеу сонымен қатар сингармонизмнің тарихи дамуын және оның қазіргі диалектілердегі көріністерін қамтиды. Нақты мысалдар негізінде қазақ, құмық, әзербайжан және өзбек тілдеріндегі сингармонизм заңының сақталу дәрежесі көрсетіліп, лексикалық кірме сөздер мен тілдер арасындағы өзара ықпал сияқты оның бұзылу себептері айқындалады. Лабиалдық және палаталдық сингармонизм, дауысты дыбыстардың позициялық алмасулары мен дыбыстардың ассимиляция үдерістері талданып, олардың артикуляциялық және акустикалық сипаттамалары анықталады. Сингармонизмнің грамматикалық категорияларды қалыптастырудағы және тілдік жүйенің тұтастығын қамтамасыз етудегі рөлі ғылыми тұрғыдан негізделіп, бұл құбылыстың түркі тілдерінің генетикалық бірлігін бейнелейтін негізгі ерекшелік екені дәлелденеді.

Мақалада сондай-ақ бірбуынды формалардың эволюциясы, мәселені зерттеудегі түрколог ғалымдардың үлесі, сондай-ақ тілдік дамудың ішкі заңдылықтарына байланысты диалектілік деңгейде сингармонизмнің бұзылу себептері де қарастырылады.

Кілт сөздер: түркі тілдері; сингармонизм; диалектілер; фонетика; морфология; семантика; ассимиляция; говор; артикуляция; дыбыстар; моносиллаб.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Mamynova B. K., Slyambekov Q. B., Soltanbekova A. A., Imangazina M. A., Ramazanov T. B. The fourth generation of academic Kazakh grammar // New Research of Tuva, – 2024. – № 3. – 326-340 бб. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.20>
- 2 Samatov, I., Akimisheva, Z. Sound harmony and its evolution in foreign Turkic studies // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series – 2025. – vol. 150 (1). –144-156 бб. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-144-156>
- 3 Жалмаханов Ш.Ш. Махмұд Замахшаридің «Мукадиммат әл-әдәб сөздігі (XIIғ) және қазақ тілі». – Қарағанды: Tengri баспаханасы, 2023. – 222 б.
- 4 Дмитриев Н.К. Құмық тілінің грамматикасы. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – 203 б.
- 5 Абдықадырова Т.Р., Баимбетова А.А., Шаханова Э.А. Қазақ тілінің фонетикасындағы дыбыстардың жасалым үлгілеріт// Ш. Уәлиханов атындағы КУ Хабаршысы, фил. сер. – 2020. – № 4 (1). – 24 б.
- 6 Кайдаров А.Т. Қазіргі ұйғыр әдеби тілінің дамуы. I Бөлім. – Алма-Ата, 1969. – 356 б.
- 7 Азизов Э.И. Әзірбайжан тілінің диалектілері мен диалектілеріндегі дауысты үндестік. – Фил. ғыл. кан. авторефераты. – Баку, 1974. – 11-12 бб.
- 8 Кадыров Р.С. Салыстырмалы тарихи қамтудағы әзірбайжан тілінің Дербент диалектісі (Фонетика. Лексика). – Махачкала, 2000. – 184 б.
- 9 Олмесов Н. Х. (1994). Бораганский говор и его место в системе диалектов кумыкского языка. (Бораган сөйленісі және оның кумық тілі диалектілері жүйесіндегі орны)- Махачкала. – 110 б.
- 10 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы, 1993. – 200 б.
- 11 Van der Hulst H. & van de Weijer, J. (1995), Vowel Harmony. – Oxford: Blackwell.
- 12 Göksel A. & Kerslake, C. (2005), Turkish: A Comprehensive Grammar. – London: Routledge.
- 13 Kornfilt J. (1997), Turkish. – London: Routledge. – 371 б.
- 14 Решетов В.В. Өзбек тілі. Бөлім 1. – Ташкент: Мемлекеттік оқу-педагогикалық баспасы, 1956. – 357 б.
- 15 Котвич В. Алтай тілдерін зерттеу. – Мәскеу: Шетел әдебиеті баспасы, 1962. – 368 б.

16 Koyanbekova S. B., Ziyadayuly B. (2022), Expressive stylistic character of language sounds: phonostilistics and sound symbolism/ *Bulletin of the Abylaikhan University of Kazakh and social languages*. Volume 66, №3. – 100-113 бб. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.008>

Материал 01.10.2025 баспаға түсті

Особенности гармонии гласных в диалектах современных тюркских языков

Б. Копбосынов¹, М. Алимбаев¹, *Г. Серкебаева¹

¹Южно-Казахстанский университета им. М. Ауезова, Шымкент, 160000, Республика Казахстан

В данной статье представлен всесторонний анализ феномена сингармонизма, характерного для тюркских языков. Авторы рассматривают функционирование сингармонизма на фонетическом, фонологическом, морфологическом и просодическом уровнях и уточняют его роль в общей звуковой системе. Исследование также охватывает историческое развитие сингармонизма и его проявления в современных диалектах. На конкретных примерах показана степень сохранности закона сингармонизма в казахском, кумыкском, азербайджанском и узбекском языках, а также выявлены причины его нарушения, такие как лексические заимствования и межъязыковое влияние. Анализируются лабиальный и палатальный сингармонизм, позиционные чередования гласных и процессы ассимиляции звуков, определяются их артикуляционные и акустические характеристики. Научно обоснована роль сингармонизма в формировании грамматических категорий и в обеспечении целостности языковой системы; доказано, что данный феномен является ключевой особенностью, отражающей генетическое единство тюркских языков.

В статье также рассматривается эволюция односложных форм, вклад тюркологов в изучение проблемы, а также причины нарушений сингармонизма на диалектном уровне в связи с внутренними закономерностями языкового развития.

Ключевые слова: тюркские языки; сингармонизм; диалекты; фонетика; морфология; семантика; ассимиляция; говор; артикуляция; звуки; моносиллаб.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Mamynova B. K., Slyambekov Q. B., Soltanbekova A. A., Imangazina M. A., Ramazanov T. B. The fourth generation of academic Kazakh grammar // *New Research of Tuva*, – 2024. – № 3. – 326-340 cc. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.20>
- 2 Samatov, I., Akimisheva, Z. Sound harmony and its evolution in foreign Turkic studies // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series* – 2025. – vol. 150 (1). –144-156 cc. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-144-156>
- 3 Жалмаханов Ш.Ш. Махмұд Замахшаридің «Мукадиммат әл-әдәб сөздігі (XIIғ) және қазақ тілі». – Қарағанды: Tengri баспаханасы, 2023. – 222 с.
- 4 Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – 203 б.
- 5 Решетов В.В. Узбекский язык, часть I. Ташкент: Государственное учебно-педагогическое издательство Уз. ССР, 1956. – 357 с.
- 6 Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Часть I. –Алма-Ата, 1969. – 356 с.
- 7 Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка. Автореф. на соиск. канд. фил. наук. – Баку, 1974. – 11-12 сс.
- 8 Кадыров Р.С. Дербентский диалект азербайджанского языка в сравнительно-историческом освещении (Фонетика. Лексика). – Махачкала, 2000. – 184 с.
- 9 Олмесов Н. Х. (1994). Бораганский говор и его место в системе диалектов кумыкского языка. (Бораган сөйленісі және оның кумық тілі диалектілері жүйесіндегі орны)- Махачкала. – 110 с.

- 10 Мырзабеков С. Звуковая система казахского языка. – Алматы, 1993. – 200 с.
- 11 Van der Hulst H. & van de Weijer, J. (1995), *Vowel Harmony*. – Oxford: Blackwell.
- 12 Göksel A. & Kerslake, C. (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*. – London: Routledge.
- 13 Kornfilt J. (1997), *Turkish*. – London: Routledge. – 371 с.
- 14 Решетов В.В. Узбекский язык, часть I. – Ташкент: Государственное учебно-педагогическое издательство Уз. ССР, 1956. – 357 с.
15. Котвич В. Исследование по Алтайским языкам. Издательство иностранной литературы. – Москва, 1962. – 368 с.
- 16 Koyanbekova S. B., Ziyadayuly B. (2022) Expressive stylistic character of language sounds: phonostilistics and sound symbolism/ *Bulletin of the Abylaikhan University of Kazakh and social languages*. Volume 66, №3. – 100-113 cc. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.008>.

Материал поступил в редакцию журнала 01.10.2025

Біздің авторлар

Ш.А.Б. Абеган – PhD, доцент м.а., Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, 05000, Қазақстан. E-mail: abaganova.akerke@kaznu.kz, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0005-9310-3336>.

Г.О. Аскарбаева – докторант, 1 курс, мамандығы: «Аударма ісі (шығыс тілдері)», Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, 05000, Қазақстан. E-mail: aorgulnara@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-1559-1176>.

М.Д. Абжапарбаева – филология ғылым кандидаты, PhD, Жалпы білім беретін пәндер мектебінің қауымдастырылған профессоры, Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: m.abzharova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4828-3110>.

***Ж.Т. Оспанбаева** – корреспондент-авторы, PhD, Жалпы білім беретін пәндер мектебінің қауымдастырылған профессоры, Astana IT University, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: zh.ospanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

А.Е. Айнабек – Л.Н.Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-1742-0468>.

С.К. Қасымбаева – Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігінің Мәлік Ғабдуллин атындағы Азаматтық қорғау академиясы, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: merei_72@mail.ru, <https://orcid.org/0009000049688780>.

С.Ж. Жуанышбаева – М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы. E-mail: samal500@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6096-9970>.

Ш.Е. Ауелбекова – PhD., Мультидисциплинарлық білім беру орталығының қауымдастырылған профессоры, SDU university, Алматы, Қаскелең 040901, Қазақстан Республикасы. E-mail: auelbekova.shynar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4803-044X>.

Н.М. Шуиншина Мета – педагогика ғылымдарының магистрі, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы 050000, Қазақстан. E-mail: nazymsuinsina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3751-9987>.

А.О. Исина – магистр, Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kok325504@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Л. Жунисбек – докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: zhunisbek.lina@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-4382-3911>.

Ф.Н. Даулет – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филол.ғ.к, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: fatima-dauletova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1926-0502>.

Б.Ә. Көшімбаева – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің қауымдастырылған профессоры, Ақтау, 130000, Қазақстан. E-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>.

Ш.С. Әбішева – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Ақтау, 130000, Қазақстан. E-mail: sharapat.abisheva@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>.

А.Х. Бекбосынова – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры, Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: assia-bek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>.

С.Ғ. Канарина – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры, Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: kanarina.71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>.

Б.Д. Мырзабаева – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, 080002, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7820-0948>.

Яшар Шимшек – PhD, Гиресун университетінің доценті, Гиресун, Туркия. E-mail: ysimsek55@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4532-8467>.

К.К. Молгаждаров – филология ғылымдарының докторы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қауымдастырылған профессоры, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

А.Е. Сулейменова – филология ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті «Шет тілі филологиясы» кафедрасының докторанты Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы. E-mail: ai_jano4ka-005@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0987-1839>.

А.Ш. Жумашева – филология ғылымдарының докторы, «Торайғыров университеті» КеАҚ «Шет тілі филологиясы» кафедрасының профессоры Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы. E-mail: anara-zhash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>.

М.К. Каирова – доцент, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>.

Табакова З.П. – филология ғылымдарының докторы, Манап Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6310-2114>

С.С. Агибаева – филология ғылымдарының кандидаты, Манап Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: sabina_petroavl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5963-8736>.

О.А. Анищенко – филология ғылымдарының докторы, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: olga_alex62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2264-3499>.

Г.Т. Фаткиева – филология ғылымдарының кандидаты, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: fatkiewa_2006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9563-9963>.

***Ж. Әділбекова** – докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhanara-snowy@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-0109-7743>.

А. Үсен – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aierke0102@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3293-5882>.

А. Мұстафа – философия докторы (PhD), профессор, Памуккале университеті, Денизли, 20980, Түркия. E-mail: marslan@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1133-7373>.

А. Жұмабекқызы – докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: sarieva_azh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>.

***Л.Т. Абикенова** – 8D02303 «Филология» ББ бойынша докторант «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, 071410, Қазақстан Республикасы. E-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>.

Г.Т. Абикенова – филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, 071410, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>.

Қ.Т. Түлебаева – филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, 071410, Қазақстан Республикасы. E-mail: tulebaeva.k@abu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>.

Я.В. Зубенко – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы

атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан. E-mail: janaz75@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6239-1575>.

Л.А. Нефедова – филология ғылымдарының докторы, лингвистика және аударма факультетінің деканы, Челябині мемлекеттік университетінің роман-герман тілдері және мәдениетаралық коммуникация кафедрасының профессоры, Челябині, 454001, Ресей. E-mail: lan2@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6441-6804>.

Л.А. Крылова – профессор, педагогика ғылымдарының докторы, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: Lkrylova19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0159-0009>.

А.Ж. Кадыров – аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: k-sean@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5066-8324>.

С.В. Мисяченко – аға оқытушы, филология ғылымдарының кандидаты, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: svet_mis74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2474-0885>.

Е.И. Туровская – филология магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының лекторы, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: turovskaya.kgu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3413-4811>.

А.Т. Мүстөйпова – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан. E-mail: mustoyanova2017@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5658-9844>.

Ж.Ж. Ибраимова – филология ғылымдарының кандидаты, профессор ассистенті, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан. E-mail: flowervictory85@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-5997-3198>.

А.Ш. Смаилова – п.ғ.м., аға оқытушы. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан Республикасы. E-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>.

Б.С. Каукербекова – қауымд.профессор, Қарағанды Медицина университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан Республикасы. E-mail: baglankaukerbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0364-8545>.

С.А. Рахымберлина – қауымд.профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан Республикасы. E-mail: sagila_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>.

Б.О. Рахимбаева – г.ғ.м., аға оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды, 100026, Қазақстан Республикасы. E-mail: bagir2201@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>.

А.Ш. Смаилова – м.п.н., ст.преподаватель. Карагандинский исследовательский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан. E-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>.

Б.С. Каукербекова – ассоциированный профессор, Медицинский университет Караганда. Караганда, 100026, Республика Казахстан. E-mail: baglankaukerbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0364-8545>.

С.А. Рахымберлина – ассоц.профессор, Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, 100026, Республика Казахстан. E-mail: sagila_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>.

Б.О. Рахимбаева – м.ғ.н., ст.преподаватель. Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, г.Караганда, 100026, Республика Казахстан. E-mail: bagir2201@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>.

Г.С. Умарова – филология ғылымының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: umarova_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>.

Г.Н. Ахметова – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 090000, Орал Қазақстан. E-mail: akhmetova_gulya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-7847-2989>.

В.А. Овчинникова – корреспондент, магистр, Махамбет Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, 090000, Қазақстан. E-mail: lera.ovchinnikova.01@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3449-5517>.

А.К. Хусаинова – 6D02303 «Филология» ББ бағдарласының PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University, 071410, Семей, Қазақстан Республикасы. E-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>.

А.К. Хусаинова – докторант, ОП 6D02303 «Филология», Alikhan Bokeikhan University, 071410, Семей, Қазақстан Республикасы. E-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>.

Д.Р. Абдуганиева – PhD, доцент, педагог кадрларды қайта даярлау және біліктілігін арттыру желілік орталығының директоры, Өзбек мемлекеттік әлемдік тілдер университеті, Ташкент қ., 100095, Өзбекстан. E-mail: jamilya.valiewa@yandex.com, <https://orcid.org/0000-0002-9084-1561>.

***С.М. Куанышева** – корреспондент-авторы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: sabino4ka82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0937-8631>.

Ж.М. Каирова – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhanara_13@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0937-8631>.

А.Ө. Қанлыбаева – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы. E-mail: learnabceasy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-8356-5364>.

С.Ж. Баяндина – ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: bayandina2004@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5001-2111>.

А.С. Нұрахынова – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, сениор-лектор, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: a.nurakhynova@iitu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0001-4502-5338>.

Н.Д. Сувандии – ф.ғ.к., доцент, Тува мемлекеттік университеті, Қызыл, 667000, Тува Республикасы, Ресей Федерациясы. E-mail: suvandiin@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3817-2436>.

А. Дәуренқызы – «Шет тілдері педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ayanadauren99@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-0110-5835>.

С.З. Исабекова – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Астана халықаралық университетінің Педагогикалық институтының қауымдастырылған профессоры, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: issabekova@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3092-3060>.

А.С. Кыдырбекова – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының докторанты, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, 070000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aigerymsk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7123-1697>.

Р.С. Рахметова – педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Абай атындағы ҚазҰУ, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: raigul.67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8526-3381>.

***Г.К. Капышева** – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, 070000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kapysheva_qk@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7337-5127>.

***А.Т. Сагиева** – аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан. E-mail: sagieva.aelita@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0276-2258>.

С.Е. Умирзакова – аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан. E-mail: gv9382080@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-2483-8438>.

Г.Н. Турмагамбетова – аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан. E-mail: 77g077@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9960-5375>.

Б.К. Васич – педагогика ғылымдарының кандидаты, қолданбалы ғылымдар факультетінің шақырылған профессоры, Нис, 18000, Сербия. E-mail: 77g077@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9960-5375>.

А.Ш. Тлеулесова – п.ғ.к., қауымд. профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>.

Б.З. Ахметова – ф.ғ.к., қауымдастық профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000 Қазақстан Республикасы. E-mail: bigajsha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>.

М.Т. Абикенов – ф.ғ.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: m.abikenov@kazatu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-2813-8398>.

Б.С. Шукуманова – п.ғ.магистрі, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: shukumanova-bs@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-01333-9392>.

Б.К. Көпбосынов – PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: bekaspan@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-0158-2968>.

М.Е. Алимбаев – доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: medeu.Alimbaev@aeuzov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5672-6789>.

***Г.Ы. Серкебаева** – PhD докторант М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: g.serkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8423-1129> (корреспондент).

Наши авторы

А.Б. Абаган – PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 05000, Казахстан. E-mail: abaganova.akerke@kaznu.kz, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0005-9310-3336>.

Г.О. Аскарлова – докторант 1 курса, специальность: «переводческое дело (восточные языки)» Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 05000, Казахстан. E-mail: aorgulnara@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-1559-1176>.

М.Д. Абжапарова – кандидат филологических наук PhD, ассоциированный профессор Школы общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: m.abzhaparova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4828-3110>.

***Ж.Т. Оспанова** – автор-корреспондент, PhD, ассоциированный профессор Школы общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: zh.ospanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

А.Е. Айнабек – Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-1742-0468>.

С.К. Қасымова – Академия гражданской защиты им. М.Габдуллина МЧС Республики Казахстан, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: merei_72@mail.ru, <https://orcid.org/0009000049688780>.

С.Ж. Жуанышпаева – Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан. E-mail: samal500@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6096-9970>.

Ш.Е. Ауелбекова – PhD., ассоц. проф. Центр мультидисциплинарного образования, SDU university, Алматы, Каскелен, 040901, Казахстан. E-mail: auelbekova.shynar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4803-044X>.

Н.М. Шуиншина Мета – магистр педагогических наук, кафедра тюркологии и истории стран Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: nazymsuinsina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3751-9987>.

А.О. Исина – магистр, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kok325504@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

Л. Жунисбек – докторант кафедры китаеведения факультета востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: zhunisbek.lina@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-4382-3911>.

Ф.Н. Даулет – кандидат филологических наук, доцент кафедры китаеведения факультета востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан E-mail: fatima-dauletova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1926-0502>.

Б. Кошимова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>.

Ш.С. Абишева – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Каспийского университета технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: sharapat.abisheva@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>.

А.Х. Бекбосынова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтұрсынұлы, Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: assia-bek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>.

С.Г. Каналина – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: kanapina.71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>.

Б.Д. Мырзабаева – докторант Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, 080002, Республика Казахстан. E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7820-0948>.

Яшар Шимшек – PhD, доцент университета Гиресун, Гиресун, Турция. E-mail: ysimsek55@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4532-8467>.

К.К. Молгаждаров – доктор филологических наук, ассоциированный профессор Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

А.Е. Сулейменова – магистр филологических наук, докторант факультета «Иностранная филология» НАО «Торайгыров университет», Павлодар 140008, Республика Казахстан. E-mail: aijano4ka-005@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0987-1839>.

А.Ш. Жумашева – доктор филологических наук, профессор кафедры «Иностранная филология» НАО «Торайгыров университета», Павлодар 140008, Республика Казахстан, E-mail: anara-zhash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>.

М.К. Каирова – доцент, кандидат филологических наук, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университета имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>.

Табаква З.П. – доктор филологических наук, Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6310-2114>

С.С. Агибаева – кандидат филологических наук, Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: sabina_petroavl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5963-8736>.

О.А. Анищенко – доктор филологических наук, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: olga_alex62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2264-3499>.

Г.Т. Фаткиева – кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: fatkiewa_2006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9563-9963>.

***Ж. Адильбекова** – докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: zhanara-snowy@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-0109-7743>.

А. Усен – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: aierke0102@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3293-5882>.

А. Мустафа – доктор философии (PhD), профессор, университет Памуккале, Денизли, 20980, Турция. E-mail: marslan@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1133-7373>.

А. Жумабеккызы – докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: sarieva_azh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>.

***Л.Т. Абикенова** – докторант по ОП 8D02303 «Филология», «Alikhan Bokeikhan University» УО, Семей, 071410, Республика Казахстан. E-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>.

Г.Т. Абикенова – кандидат филологических наук, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, 071410, Республика Казахстан. E-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>.

К.Т. Тулебаева – кандидат филологических наук, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, 071410, Республика Казахстан. E-mail: tulebaeva.k@abu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>.

Я.В. Зубенко – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынова, Костанай, 110000, Казахстан. E-mail: janaz75@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6239-1575>.

Л.А. Нефедова – доктор филологических наук, декан факультета лингвистики и перевода, профессор кафедры романо-германских языков и межкультурной коммуникации, Челябинский государственный университет, Челябинск, 454001, Россия. E-mail: lan2@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6441-6804>.

Л.А. Крылова – профессор, доктор педагогических наук, Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавл, 150000. E-mail: Lkrylova19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0159-0009>.

А.Ж. Кадыров – старший преподаватель, магистр педагогических наук, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Казахстан. E-mail: k-sean@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5066-8324>.

С.В. Мисяченко – старший преподаватель, кандидат филологических наук, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000. E-mail: svet_mis74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2474-0885>.

Е.И. Туровская – магистр филологии, лектор кафедры общего языкознания и литературы, Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: turovskaya.kgu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3413-4811>.

А.Т. Мустояпова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганда, 100026, Казахстан. E-mail: mustoyanova2017@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5658-9844>.

Ж.Ж. Ибраимова – кандидат филологических наук, ассистент профессора, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, г. Караганда, 100026, Казахстан. E-mail: flowervictory85@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-5997-3198>.

А.Ш. Смаилова – м.п.н., ст.преподаватель. Карагандинский исследовательский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан. E-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>.

Б.С. Каукербекова – ассоциированный профессор, Медицинский университет Караганды. Караганда, 100026, Республика Казахстан. E-mail: baglankaukerbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0364-8545>.

С.А. Рахымберлина – ассоц.профессор, Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, 100026, Республика Казахстан. E-mail: sagila_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>.

Б.О. Рахимбаева – м.г.н., ст.преподаватель. Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, г.Караганда, 100026, Республика Казахстан. E-mail: bagir2201@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>.

Г.С. Умарова – кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, 090000, Республика Казахстан. E-mail: umarova_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>.

Г.Н. Ахметова – магистр педагогических наук, преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: akhmetova_gulya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-7847-2989>.

В.А. Овчинникова – автор для корреспонденции, магистр, Западно-Казахстанского университета им. Махамбета Утемисова, Уральск, 090000, Казахстан. E-mail: lera.ovchinnikova.01@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3449-5517>.

А.К. Хусаинова – докторант, ОП 6D02303 «Филология», Alikhan Bokeikhan University, 071410, Семей, Қазақстан Республикасы. E-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>.

Д.Р. Абдуганиева – PhD, доцент, директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, 100095, Узбекистан. E-mail: jamilya.valiewa@yandex.com, <https://orcid.org/0000-0002-9084-1561>.

***С.М. Куанышева** – автор-корреспондент, магистр педагогических наук, преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет им.С.Сейфуллина, Астана, Республика Казахстан. E-mail: sabino4ka82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0937-8631>.

Ж.М. Каирова – магистр педагогических наук, преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет им.С.Сейфуллина, Астана, Республика Казахстан. E-mail: zhanara_13@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0937-8631>.

А.У. Канлыбаева – магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель, Западно-Казахстанский медицинский университет им. М. Оспанова, Актобе, 030000, Республика Казахстан. E-mail: learnabceasy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-8356-5364>.

С.Ж. Баяндина – д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: bayandina2004@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5001-2111>.

А.С. Нурахинова – докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, сениор-лектор, Международный университет информационных технологий, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: a.nurakhynova@iitu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0001-4502-5338>.

Н.Д. Сувандии – к.ф.н., доцент, Тувинский государственный университет, Кызыл, 667000, Республика Тыва, Российская Федерация. E-mail: suvandiin@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3817-2436>.
А. Дауренқызы – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: ayanadauren99@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-0110-5835>.

А. Дауренқызы – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: ayanadauren99@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-0110-5835>.

С.З. Исабекова – Международный университет Астана, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: issabekova@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3092-3060>.

А.С. Кыдырбекова – докторант образовательной программы «Казахский язык и литература», Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан. E-mail: aigerymsk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7123-1697>.

Р.С. Рахметова – доктор педагогических наук, доцент, Казахский национальный университет имени Абая, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: raigul.67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8526-3381>.

***Г.К. Капышева** – кандидат филологических наук, профессор, Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан. E-mail: kapysheva_qk@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7337-5127>.

***А.Т. Сагиева** – старший преподаватель, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан. E-mail: sagieva.aelita@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0276-2258>.

С.Е. Умирзакова – старший преподаватель, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, 030000; Казахстан. E-mail: gv9382080@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-2483-8438>.

Г.Н. Турмагамбетова – старший преподаватель, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, 030000, Казахстан. E-mail: 77g077@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9960-5375>.

Б.К. Васич – кандидат педагогических наук, факультет прикладных наук, Ниш, 18000; Сербия. E-mail: gallavasic@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8723-1703>.

А.Ш. Тлеулесова – к.п.н., ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>.

Б.З. Ахметова – к.ф.н, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: bigajsha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>.

М.Т. Абикенов – к.ф.н, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: m.abikenov@kazatu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-2813-8398>

Б.С. Шукуманова – м.п.н, , Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: shukumanova-bs@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-01333-9392>

Б.К. Копбосынов– PhD докторант Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: bekaspan@mail.ru, Orcid ID 0009-0001-0158-2968.

М.Е. Алимбаев – доцент Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: medeu.Alimbaev@auezov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5672-6789>.

***Г.Ы. Серкебаева** – PhD докторант Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: g.serkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8423-1129> (корреспондент).

Our authors

A. Abagan – PhD, Acting Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 05000, Kazakhstan. E-mail: abaganova.akerke@kaznu.kz, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0005-9310-3336>.

G. Askarova – 1st-year PhD student, specialty: «Translation Studies (Oriental languages). Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 05000, Kazakhstan. E-mail: aorgulnara@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-1559-1176>.

M. Abzhaparova – PhD, Associate Professor of the School of General Education Disciplines, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: m.abzhaparova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4828-3110>.

***Zh. Ospanova** – corresponding author, PhD, Associate Professor of the School of General Education Disciplines, Astana IT University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: zh.ospanova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4369-5557>.

A. Ainabek – L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, The Republic of Kazakhstan. E-mail: aydanayerkinkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-1742-0468>.

S. Kasymova – M. Gabdullin Academy of Civil Protection of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Kazakhstan, Kokshetau, 020000, The Republic of Kazakhstan. E-mail: meri_72@mail.ru, <https://orcid.org/0009000049688780>.

S. Zhuanyshepaeva – North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, The Republic of Kazakhstan. E-mail: samal500@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6096-9970>.

Sh. Auyelbekova – PhD., assos.prof. Center for Multidisciplinary Education. SDU University. Kaskelen Kazakhstan. E-mail: auelbekova.shynar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4803-044X>.

N. Shuinshina Meta – Master Pedagogical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Department of Turkish Studies and History of the East, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nazymsuinsina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3751-9987>.

A. Issina – master, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kok325504@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>.

L. Zhunisbek – doctoral student, faculty of oriental studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: zhunisbek.lina@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-4382-3911>.

F. Daulet – associate professor at the department of chinese studies, faculty of oriental studies, candidate of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: fatima-dauletova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1926-0502>.

B. Koshimova – candidate of philological sciences, associate Professor of Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 130000, Kazakhstan. E-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>.

Sh. Abisheva – candidate of philological sciences, acting associate Professor of Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 130000, Kazakhstan. E-mail: sharapat.abisheva@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>.

A. Bekbossynova – candidate of philological sciences, associate Professor of Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay city, 110000, Kazakhstan. E-mail: assia-bek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>.

S. Kanapina – candidate of philological sciences, associate Professor of Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay city, 110000, Kazakhstan. E-mail: kanapina.71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>.

B. Myrzabaieva – doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 080002, Kazakhstan. E-mail: zhaszertteushi2023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-7820-0948>.

Yashar Shimshek – PhD, Associate Professor at Giresun University, Giresun, Turkey. E-mail: ysimsek55@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4532-8467>.

K. Molgazhdarov – doctor of philological Sciences, Associate Professor of Sh. Ualihanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kasiet_k@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9883-8228>.

A. Suleimenova – Master of Philology, doctoral student of Faculty of Foreign philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. E-mail: aijano4ka-005@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0987-1839>.

A. Zhumasheva – Doctor of Philological Sciences, Professor of the department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan. E-mail: anarazhash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2552-6565>

M. Kairova – Associate Professor, Candidate of Philological Sciences Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>.

Z. Tabakova – Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.

S. Agibayeva – Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan. E-mail: sabina_petropavl@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5963-8736>.

O. Anichshenko – doctor of philological sciences, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: olga_alex62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2264-3499>.

G. Fatkiyeva – candidate of philological sciences, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: fatkieva_2006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9563-9963>.

***Zh. Adilbekova** – doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhanara-snowy@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-0109-7743>.

A. Ussen – doctor of philological sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: aierke0102@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3293-5882>.

A. Mustafa – Doctor of Philosophy (PhD), professor, Pamukkale University, Denizli, 20980, Turkey. E-mail: marslan@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1133-7373>

A. Zhumabekkyzy – doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: sarieva_azh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>.

***L. Abikenova** – doctoral student in OP 8D02303 «Philology», «Alikhan Bokeikhan University» EP, Faculty of Humanities, Semei 071410, Republic of Kazakhstan. E-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>.

G. Abikenova – candidate of philology, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, 071410, Republic of Kazakhstan. E-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2177-0170>.

K. Tulebayeva – candidate of philology, Alikhan Bokeikhan University, 071410, Semey city, Republic of Kazakhstan. E-mail: tulebaeva.k@abu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>.

Ya. Zubenko – Cand. Sci. (Philology), Senior Lecturer at Foreign Languages Department, A. Baitursynuly Kostanai Regional University, Kostanai, 110000, Kazakhstan. E-mail: lan2@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6441-6804>.

L. Nefedova – Dr. Sci. (Philology), Dean of the Faculty of Linguistics and Translation, Professor of the Department of Romance-Germanic Languages and Intercultural Communication Chelyabinsk State University, Chelyabinsk, 454001, Russian Federation. E-mail: lan2@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6441-6804>.

L. Krylova – professor, doctor of pedagogical sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: Lkrylova19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0159-0009>.

A. Kadyrov – senior lecturer, master of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: k-sean@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5066-8324>.

S. Misyachenko – senior lecturer, candidate of philological sciences, NLC «North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Kazakhstan. E-mail: svet_mis74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2474-0885>.

Ye. Turovskaya – philology master, senior lecturer at the department of general linguistics and literature, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: turovskaya.kgu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3413-4811>.

A. Mustoyapova – candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Buketov Karaganda University, Karagandy, 100026, Kazakhstan. E-mail: mustoyapova2017@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5658-9844>.

Zh. Ibraimova – candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Buketov Karaganda University, Karagandy, 100026, Kazakhstan. E-mail: flowervictory85@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-5997-3198>.

A. Smailova – Master of Pedagogical Sciences, Karaganda research university named after E. A. Buketov, Faculty of Philology. E-mail: sonti70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>.

B. Kaukerbekova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. Karaganda Medical University. E-mail: baglankaukerbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0364-8545>.

S. Rakhymberlina – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. Karaganda research university named after E. A. Buketov. E-mail: sagila_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>.

B. Rakhimbayeva – Master Phil.Sciences, Karaganda research university named after E. A. Buketov. E-mail: bagir2201@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>.

G. Umarova – candidate of Philological Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan. E-mail: umarova_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>.

G. Akmetova – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan. E-mail: akhmetova_gulya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-7847-2989>.

V. Ovchinnikova – corresponding author, Master, West Kazakhstan University named after Makhambet Utemisov, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan. E-mail: lera.ovchinnikova.01@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3449-5517>.

A. Khussainova – Alikhan Bokeikhan University, 071410, Semey, Republic of Kazakhstan. E-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>.

J. Abduganiyeva – PhD, Associate Professor, Director of the Network Center for Retraining and Advanced Training of Teachers, Uzbek State University of World Languages, Tashkent, 100095, Uzbekistan. E-mail: jamilya.valiewa@yandex.com, <https://orcid.org/0000-0002-9084-1561>.

***S. Kuanysheva** – corresponding author, master of pedagogical sciences, lecturer, S.Seifullin Kazakh agrotechnical research university, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: sabino4ka82@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0937-8631>.

Zh. Kairova – master of pedagogical sciences, lecturer, S.Seifullin Kazakh agrotechnical research university, Astana, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhanara_13@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0937-8631>.

A. Kanlybayeva – Master of Arts, senior lecturer, West Kazakhstan Marat Ospanov Medical university, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan. E-mail: learnabceasy@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-8356-5364>.

S. Bayandina – Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: bayandina2004@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-5001-2111>.

A. Nurakhynova – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer, International Information Technology University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: a.nurakhynova@iitu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0001-4502-5338>.

N. Suvandii – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Tuva State University, Kyzyl, 667000, Republic of Tyva, Russian Federation. E-mail: suvandiin@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3817-2436>.

A. Daurenkyzy – Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: ayanadauren99@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-0110-5835>.

S. Isabekova – Astana International University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: issabekova@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3092-3060>.

A. Kydyrbekova – Doctoral student of educational program «Kazakh language and literature», East Kazakhstan Sarsen Amanzholov University, Oskemen, 070000, Kazakhstan. E-mail: aigerymsk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7123-1697>.

R. Rakhmetova – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National University, Almaty, 050010, Kazakhstan. E-mail: raigul.67@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8526-3381>.

***G. Kapysheva** – Candidate of Philological Sciences, Professor, East Kazakhstan Sarsen Amanzholov University, Oskemen, 070000, Kazakhstan. E-mail: kapysheva_qk@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7337-5127>.

***A. Sagiyeva** – senior teacher, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Kazakhstan. E-mail: sagieva.aelita@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0276-2258>.

S. Umirzakova – senior teacher, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Kazakhstan. E-mail: gv9382080@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-2483-8438>.

G. Turmagambetova – senior teacher, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Kazakhstan. E-mail: 77g077@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9960-5375>.

B. Vasic – candidate of pedagogical sciences, Faculty of applied sciences, Nis, 18000, Serbia. E-mail: 77g077@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9960-5375>.

A. Tleulesova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, , <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>.

B. Akhmetova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: bigajsha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>.

M. Abikenov – Candidate of Philological Sciences, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: m.abikenov@kazatu.edu.kz, <https://orcid.org/0009-0009-2813-8398>.

B. Shukumanova – Master of Pedagogical Sciences, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: shukumanova-bs@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-01333-9392>.

B. Kopbossynov – PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: bekaspan@mail.ru, Orcid ID 0009-0001-0158-2968.

M. Alimbayev – Associate Professor, Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: medeu.Alimbaev@aezov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5672-6789>.

***G. Serkebayeva** – PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: g.serkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8423-1129> (correspondent).